

Urednici:
Mirjana Sanader
Domagoj Tončinić
Iva Kaić
Vinka Matijević

I. SKUP
HRVATSKE
RANOKRŠĆANSKE
ARHEOLOGIJE
(HRRANA)

Zagreb, 15. – 17. ožujka 2018.

Zbornik radova

Arheološki zavod Odsjeka za arheologiju
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

ZBORNİK I. SKUPA
HRVATSKE RANOKRŠĆANSKE ARHEOLOGIJE
(HRRANA)

Urednici

Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Iva Kaić, Vinka Matijević

FF press

Arheološki zavod Odsjeka za arheologiju
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF press

Za izdavača
Domagoj Tončinić

Godina tiskanog izdanja: 2020.
Godina elektroničkog izdanja: 2022.

Urednici
Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Iva Kaić, Vinka Matijević

Recenzenti
Zrinka Buljević, Mirna Vukov

Lektura i prijevod sažetaka na engleski jezik
Marina Banić

Računalni slog
Ivanka Cokol, Boris Bui

Grafičko oblikovanje naslovnice
Boris Bui

Slika na naslovnici
motiv kantara s ulomka mramorne ploče koja je bila dio oltarne ograde,
Poreč, Eufrazijeva bazilika, 6. st. (crtež: Martina Rončević)

ISBN 978-953-175-785-0
978-953-379-035-0 (PDF)

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350>

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001059724.

Djelo je objavljeno pod uvjetima [Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence \(CC-BY-NC-ND\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

ZBORNİK I. SKUPA
HRVATSKE RANOKRŠĆANSKE ARHEOLOGIJE
(HRRANA)

Zagreb

SADRŽAJ

Mirjana Sanader <i>FIAT TRADITIO</i>	7
Nenad Cambi <i>Svetopisamske aluzije u folklornoj umjetnosti ranokršćanskog razdoblja u zaleđu rimske Dalmacije</i>	9
Branka Migotti <i>Teoretske postavke ranokršćanske arheologije u kontekstu post-moderne paradigme</i>	19
Dino Milinović <i>Stanje istraživanja u kasnoantičkoj i ranokršćanskoj umjetnosti: staro i novo</i>	35
Vinka Matijević <i>Pregled poganskih i ranokršćanskih ukopa na salonitanskim nekropolama u 4. st.</i>	45
Kristina Babić <i>Kako je rimski običaj blagovanja utjecao na formiranje ranokršćanske sakralne arhitekture?</i>	63
Marija Marić Baković <i>Od kultno-sepulkralnog do konstruktivnog i dekorativnog – rimske spolije u ranokršćanskoj sepulkralnoj arhitekturi</i>	83
Vesna Lalošević <i>Arheološka istraživanja o mučenicima Dioklecijanovog progona iz hrvatskog povijesnog područja</i>	99
Marina Miličević Bradač <i>Desertum in pelago</i>	125
Sanja Ivčević <i>Hodočasnička ampula sv. Mene iz Arheološkog muzeja u Splitu</i>	145
Zrinka Šimić-Kanaet <i>Afrička sigilata kao pokazatelj promjena prehrambenih navika u ranokršćanskom razdoblju</i>	169
Mirjana Sanader <i>Lektori na ranokršćanskim spomenicima iz Salone i Parenčija</i>	177
Branko Matulić <i>Motivi meandra i svastike na ranokršćanskim mozaicima salonitanske škole-radionice mozaika</i>	193
Marija Buzov	

Stanje istraživanja ranokršćanskih mozaika u Hrvatskoj	205
Iva Kaić <i>Nova zapažanja o intagliju objavljenom u časopisu Bullettino di archeologia e storia dalmata iz 1899. godine</i>	225
Jakov Vučić <i>Oplata ranokršćanske škrinje iz Novalje</i>	233
Miljenko Jurković <i>Transformacije povijesnog pejzaža Kvarnerskih otoka između antike i ranog srednjeg vijeka</i>	247
Morana Čaušević-Bully – Sébastien Bully <i>Najnovija istraživanja ranokršćanskih "crkvenih sklopova" Kvarnera: na razmeđu arhitekture i teritorija</i>	271
Krešimir Filipec <i>Ranokršćanska crkva u Loboru – Majka Božja Gorska, ortodoksna ili arijanska?</i>	291
Dora Kušan Špalj <i>Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) – ranokršćanski horizont</i>	303
Tatjana Lolić – Josip Burmaz <i>Razmišljanja o kasnoantičkoj arhitekturi Siscije i mogućoj izgradnji kršćanske bazilike</i>	321
Ema Višić-Ljubić <i>Marusinac u svjetlu novih istraživanja</i>	337
Tomislav Šeparović <i>Šuplja crkva u Solinu u svjetlu numizmatičkih nalaza</i>	353
Domagoj Tončinić <i>Nepoznato arheološko nalazište Velić kod Trilja</i>	367
Marta Perkić <i>Prilog poznavanju ranokršćanske topografije dubrovačkog područja</i>	383

MIRJANA SANADER

FIAT TRADITIO

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.1>

Episkoparno središte, tri slavne nekropole Salone i Eufrazijeva bazilika u Poreču su najpoznatiji ranokršćanski lokaliteti u Hrvatskoj. Oni, međutim, nisu i jedini – uz njih su pronađeni brojni drugi, ne manje važni, ranokršćanski objekti, crkve, nekropole i pokretni nalazi. O njihovom značaju govori i činjenica da je više njih relevantno i u međunarodnom istraživanju određenih arheoloških tema. K tomu, nakon gotovo stoljeća i pol arheoloških iskopavanja, znanost uvijek iznova dolazi do novih otkrića. Takva poticajna situacija potaknula je znanstvenike sa Katedre za antičku provincijalnu i ranokršćansku arheologiju Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu na organizaciju prvog nacionalnog ranokršćanskog arheološkog skupa. Slijedom toga je u Zagrebu od 15. do 17. ožujka 2018. održan prvi hrvatski skup ranokršćanske arheologije. Prvi cilj skupa, čiji akronim po početnim slovima naslova glasi HRRANA, je bio prezentiranje aktualnog stanja, i možebitno unaprjeđivanje, te važne znanstvene discipline. Pozivu organizatora su se odazvali gotovo svi hrvatski arheolozi, ali i povjesničari te povjesničari umjetnosti koji se bave ili su se u jednom trenutku svoga istraživačkog rada bavili ranokršćanskom problematikom. Uvjereni smo da su zanimljive prezentacije, žive rasprave i kolegijalne interakcije sudionika opravdale pokretanje skupa kao što su pružile i velike izgleda da skup postane tradicionalan. Kako uspjeh skupa ovisi i o pravovremeno tiskanju predstavljenih radova, drugi cilj bila je i objava zbornika radova sa skupa. U ostvarenju i tog cilja pomogao je i odličan odaziv velikog broja sudionika.

Plenarno predavanje održao je akademik N. Cambi s predavanjem *Svetopisamske aluzije u folklornoj umjetnosti ranokršćanskog razdoblja u zaleđu rimske Dalmacije*. U izlaganju je predstavio nekoliko stilski zanimljivih kasnoantičkih reljefa sačuvanih u ruralnim kasnoantičkim crkvama u rimskoj provinciji Dalmaciji. Tijekom istraživanja ustanovio je da su na reljefima prikazani određeni odlomci svetih spisa. B. Migotti u svom predavanju *Teoretske postavke ranokršćanske arheologije u kontekstu post-moderne paradigme* propituje opravdanost postojanja ranokršćanske arheologije kao samostalne znanstvene discipline. Pri tome dolazi do zaključka da itekako postoji opravdanje za njeno postojanje prije svega u suodnosu i prožimanju ranokršćanskih tema sa svim drugim sadržajima cjelokupne klasične antike. D. Milinović se u predavanju *Stanje istraživanja u kasnoantičkoj i ranokršćanskoj umjetnosti: staro i novo* koncentrirao na umjetnički izričaj ranokršćanskog razdoblja, odnosno na promjene u načinu doživljavanja i ispitivanja istog. V. Matijević je u izlaganju koje je nasloвила *Razmišljanja o poganskim i ranokršćanskim ukopima na salonitanskim nekropolama u 4. st.* iznijela rezultate istraživanja prostornih pitanja koje je provela nad određenim poganskim i ranokršćanskim nekropolama u Saloni. U izlaganju *Kako je rimski običaj blagovanja utjecao na formiranje ranokršćanske sakralne arhitekture?* K. Babić je entuzijastički pokušala odgovoriti na još uvijek neodgovoreno pitanje zašto je ranokršćanska crkva preuzela apsidu i dala joj važno mjesto u liturgijskim procesima. M. Marić Baković u izlaganju *Od kultno-sepulkralnog do konstruktivnog i dekorativnog - rimske spolije u ranokršćanskoj sepulkralnoj arhitekturi* na primjeru nekih arheoloških lokaliteta s Livanjskoga polja, pokušava naći, osim gospodarskog, i neki drugi, dublji smisao ponovnoj uporabi rimskih nadgrobničkih spomenika u ranokršćanskoj arhitekturi. V. Lalošević doprinijela je zanimljivim radom pod naslovom *Arheološka istraživanja o mučenicima Dioklecijanovog progona iz hrvatskog povijesnog područja*.

M. Milićević Bradač je istraživala redovnike koji su se povlačili na puste otoke i otočiće pa je svoje istraživanje sukladno temi i nazvala *Desertum in pelago*. S. Ivčević je na temelju jedne *Hodočasnička*

ampula sv. Mene iz Arheološkog muzeja u Splitu istražila ne samo njenu ikonografiju i stilsko obilježje, nego je pronašla i druge tragove štovanja kulta svetoga Mene u provinciji Dalmaciji. Da li su se u kasnoj antici, osim političkih i duhovnih, dogodile i još neke promjene, npr. u prehranbenim navikama stanovništva, u radu *Afrička sigilata kao pokazatelj promjena prehranbenih navika u ranokršćanskom razdoblju* je pokušala istražiti Z. Šimić-Kanaet. Potaknuta ranokršćanskim epigrafskim spomenicima na kojima se spominju crkveni čitači, M. Sanader je u predavanju *Lektori na ranokršćanskim spomenicima iz Salone i Parenčija* analizira porijeklo i osobitosti te važne liturgijske službe. B. Matulić je prezentirao rad o najstarijim i najrasprostranjenijim ukrasnim motivima pod naslovom *Motivi meandra i svastike na ranokršćanskim mozaicima salonitanske škole-radionice mozaika*. Ranokršćanskim mozaicima bavila se i M. Buzov u radu pod naslovom *Stanje istraživanja ranokršćanskih mozaika u Hrvatskoj*. U časopisu *Bulletino di archeologia e storia dalmata* iz 1899. godine je prvi put objavljen intaglijo koji je potaknuo I. Kaić na istraživanje iz kojeg je iznjedrena prezentacija *Nova zapažanja o intagliju objavljenom u časopisu Bulletino di archeologia e storia dalmata iz 1899. godine*. J. Vučić u radu *Oplata ranokršćanske škrinje iz Novalje* opisuje ranokršćanski relikvijar pronađen 1971. g. na Pagu te detaljno iznosi argumente kojima utvrđuje neispravnost dosadašnje rekonstrukcije. M. Čaušević-Bully i S. Bully su radom *Najnovija istraživanja ranokršćanskih "crkvenih sklopova" Kvarnera: na razmeđu arhitekture i teritorija* uvelike obogatili dosadašnje spoznaje o nekim izabranim kvarnerskim crkvama. K. Filipec, intrigantnim naslovom svoje prezentacije *Ranokršćanska crkva u Loboru – Majka Božja Gorska, ortodoksna ili arijanska?* potiče na razmišljanje o etniku korisnika toga slojevitog sakralnog objekta. U prezentaciji naslovljenoj *Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) – ranokršćanski horizont* D. Kušan Špalj predstavlja ranokršćanski sloj lječilišnog objekta. T. Lolić i J. Burmaz u radu *Razmišljanja o kasnoantičkoj arhitekturi Siscije i mogućoj izgradnji kršćanske bazilike* predlažu mogućnost postojanja kršćanske bazilike i donose fascinantne prijedloge njenog mogućeg izgleda. U radu *Marusinac u svjetlu novih istraživanja* E. Višić-Ljubić prikazuje zanimljive rezultate arheoloških istraživanja na slavnom groblju Marusinac koja su se provodila između 2005. i 2017. godine. T. Šeparović je u radu *Šuplja crkva u Solinu u svjetlu numizmatičkih nalaza* prikazao nalaze kasnoantičkoga novca s toga slavnog ranokršćanskog lokaliteta. O otkriću i prvim istraživanjima kasnoantičkog lokaliteta Velić 2011. g. kojim se potvrđuju razmišljanja iznesena na početku ovoga predgovora o fascinantnim, i to ne samo ranokršćanskim, nalazima iz Hrvatske, a koji još uvijek čekaju arheologe, izvijestio nas je D. Tončinić prezentacijom *Nepoznato arheološko nalazište Velić kod Trilja*. Do sada nepostojeću topografiju utvrđenih i potencijalnih ranokršćanskih lokaliteta šireg dubrovačkog područja, od Primorja i Elafita na sjeverozapadu do Konavala na jugoistoku, sastavila je M. Perkić i prikazala u radu *Prilog poznavanju ranokršćanske topografije dubrovačkog područja*.

Objavom ovog zbornika radova prvog nacionalnog ranokršćanskog arheološkog skupa HRRANA nastojimo promovirati ne samo hrvatske ranokršćanske lokalitete, spomenike, arhitekturu, krajobraze, ikonografiju, epigrafiju i recentna arheološka istraživanja, nego i uputiti na različite istraživačke i metodološke probleme u istraživanju ranokršćanske arheologije u Hrvatskoj kroz rasprave, ispitivanja, znanstvena i praktična pitanja. Nema simpozija i skupova bez sudionika koji su spremni javno iznijeti rezultate svojih istraživanja. To važi posebno za one skupove koji se tek pokreću, kao što je bio i ovaj naš skup. Zato smo taksativnim navođenjem autora i njihovih radova u ovom Zborniku željeli, s jedne strane, izraziti zadovoljstvo odličnim odazivom naših kolega na prvi nacionalni skup ranokršćanske arheologije, a s druge, kako je napomenuto, čitateljima i kolegama iz struke koji u rukama budu držali Zbornik potaknuti znatiželju za čitanje. I konačno, tiskanjem i objavom ovog zbornika radova sa skupa želimo i skrenuti pozornost i unaprijediti ranokršćansku arheologiju kao znanstvenu disciplinu. Isto tako želimo ovaj skup, na dobrobit hrvatske arheologije, učiniti tradicionalnim jer su i veliki broj sudionika i kvaliteta prezentiranih radova snažan argument za naš optimizam.

NENAD CAMBI

SVETOPIŠAMSKE ALUZIJE U FOLKLORNOJ UMJETNOSTI RANOKRŠĆANSKOG RAZDOBLJA U ZALEĐU RIMSKE DALMACIJE

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.2>

U kasnoj antici, naročito od kraja 4. st. do prve polovice 7. st., javljaju se na području rimske Dalmacije zanimljivi i veoma specifični reljefi u službi dekoracije ranokršćanskih crkava. Iako su nam sačuvani brojni fragmenti, oni su u lošem stanju koje pripisujemo nebrizi i vandalskoj destrukciji spomenika. Spomenuti dekorativni reljefi, od kojih tek nekolicina ima figuralne prikaze, ukrašavali su veći broj sakralnih objekata u ruralnom zaleđu provincije. Kako reljefi pokazuju neškolorani i naivni, premda autentični izraz, naveli su neke srpske znanstvenike na, po nama neopravdano, smještanje reljefa u kasnosrednjovjekovnu, stećcima blisku umjetnost, pa čak i u srpsku kulturnu baštinu. Cilj ovog istraživanja je argumentirati kasnoantičku kronologiju reljefa uz pomoć analize sačuvanih figuralnih i dekorativnih prikaza.

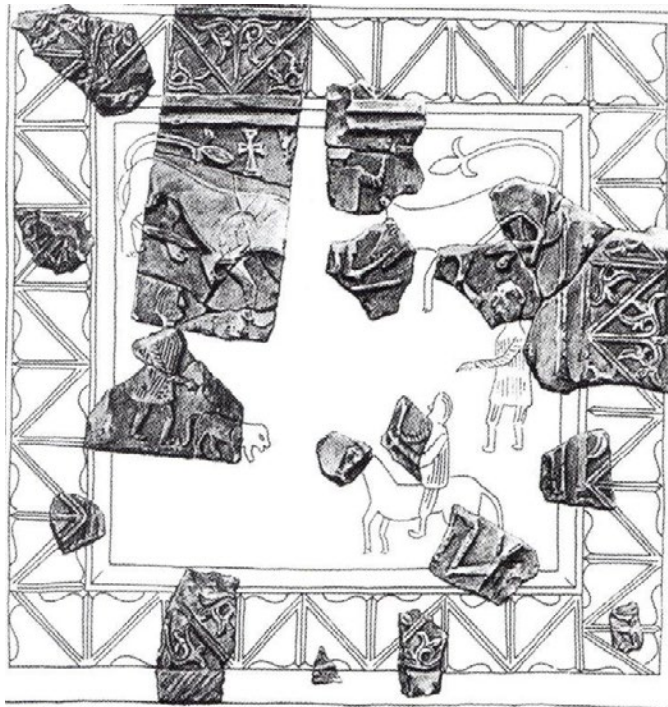
Ključne riječi: *kasna antika, rano kršćanstvo, zaleđe rimske Dalmacije, dekorativni i figuralni motivi, folklorna umjetnost*

U kasnoj antici javljaju se na području rimske Dalmacije zanimljivi i veoma specifični reljefi. Riječ je o dosta brojnim, ali jako oštećenim fragmenatima dekoracije crkava. Očito je da su te crkve i njihova dekoracija doživljavale vandalsku destrukciju. Valja naglasiti da je arhitektura morfološki i tipološki ranokršćanska. Donja granica je početak intenzivne gradnje većih zasebnih crkava od kraja 4. st. pa nadalje. Gornju granicu određuju povijesni događaji u prvoj polovici 7. st. Teško je i zamisliti, a nekmoli obrazložiti toliku graditeljsku i skulpturalnu djelatnost u razdoblju ratova i općih nesigurnosti iz kasnijeg doba.¹

Karta rasprostranjenosti te plastike obuhvaća razmjerno veliki prostor ruralnih područja u zaleđu rimske Dalmacije. Većinom su motivi dekorativni, ali u nekim se crkvama katkada pojavljuju prizori s figuralnim motivima. Skulpture, bilo dekorativne bilo figuralne, pokazuju stanovit neškolorani i naivni, ali autentični izraz. U srpskim znanstvenim krugovima neopravdano se ukazivalo na to da se radi o kasnosrednjovjekovnoj umjetnosti bliskoj stećcima pa čak i da je riječ o srpskoj kulturnoj baštini.² Najveći broj nalaza potječe iz Bosne i Hercegovine, ali ima ih mnogo i u zaleđu Dalmacije. Valja imati na umu da su obje te regije zapravo dio nekadašnje provincije koja je, unatoč brdovitog pejzaža, bila dobro povezana cestama koje su se probijale kroz gudure i klance od jednog do drugog kraškog polja i konačno stizale do desne obale Save.

¹ Nevolje na području unutrašnjosti Dalmacije osobito su se intenzivirale nakon pada Sirmija 582. godine (usp. Budak 2018, 60–76).

² Nikolajević 1962; Nikolajević 1969; Maksimović 1971, 41 i d. Prvi naslov je ispravan, bez obzira na pogrešnu kronologiju, dok se u drugom jasno iskazuje kojoj se etničkoj skupini pripisuje kulturni fenomen, što nema nikakve veze s realnošću jer se taj etnicitet još nije ni bio formirao.

Sl. 1 Plutej iz Crkvine u Zmijavcima s prikazom Danijela u lavljjoj jami

Takvi kršćanski ostaci otkriveni su u Dalmaciji na Crkvi u selu Zmijavcima kod Imotskoga,³ zatim u Grabovcu u zaleđu Omiša,⁴ u Otoku kod Sinja,⁵ u Brnazama kod Sinja,⁶ u Cisti Velikoj kod Imotskoga,⁷ a fragmentarno na mnogim drugim lokacijama u Dalmaciji.⁸ Nedvojbena je sličnost te plastike s onom otkrivenom na lokalitetima u Bosni i Hercegovini, kao što su Zenica,⁹ Breza,¹⁰ Dabravina,¹¹ Mali Mošunj,¹² Cim, Klobuk, Potoci, Prijedel i mnogi drugi. Valja posebno upozoriti na dva pluteja iz Crkvine u Zmijavcima koji su pouzdano oslonjeni na Stari zavjet. Jedan donosi prizor Danijela u lavljjoj jami (sl. 1), a drugi fantastične zvijeri (Danijelov sanč).¹³ Drugi primjer je stupić iz Grabovca koji nosi reljefe Adama u Raju i iz Raja izbačenog Adama. Reljef opisuje poluuncijalni natpis: *Addam nudus Paradiso/Addam paradiso ejectus* (sl. 2).¹⁴

³ Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 95–97, sl. na str. 97. Cjelinu pluteja je kongenijalno rekonstruirao E. Dyggve.

⁴ Cambi 1989, 2427, sl. 29–31.

⁵ Ožanić Roguljić 2011, 267–275. Također Milošević 2017, 119–125. Ova potonja publikacija pokazuje sličnosti s plastikom iz Brnaza, Čipuljića (kod Bugojna) i drugih važnih lokaliteta.

⁶ Milošević 2017, 129–135, sl. 169.

⁷ Maršić – Gudelj – Lozo 2000, 115–128; Gudelj 2011, 19–28 i sl.

⁸ Posebno gusta koncentracija je oko Imotskog. Osim spomenutih, važni su nalazi i u Prološču Donjem (usp. Gudelj 2000, 129–146, sl. na str. 139).

⁹ Nikolajević 1969, sl. 245 i d., sl. 1–11; Basler 1993, 79–83, sl. 101–102.

¹⁰ Basler 1993, 70, sl. 11–16.

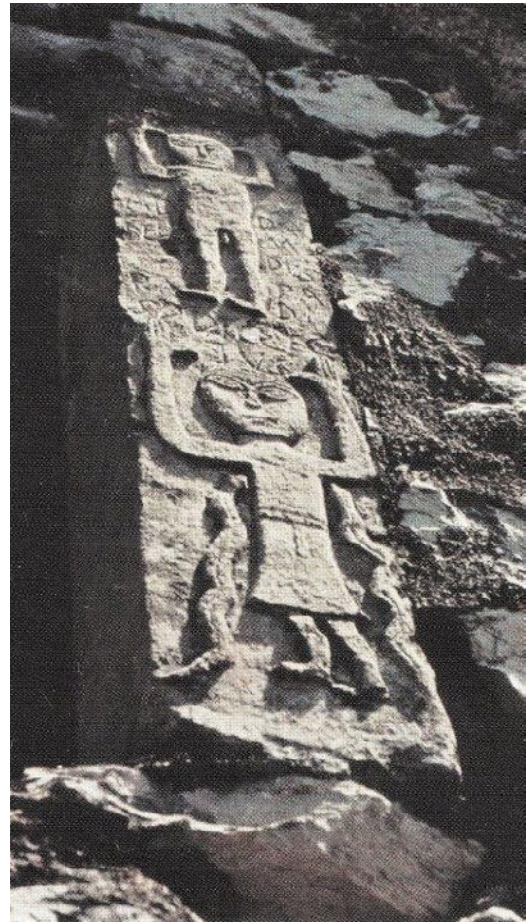
¹¹ Sergejevski 1956, 16 i d., tab. I–VII; Basler 1993, 50–52, 85–88, sl. 40–44.

¹² Basler 1993, 85–88, sl. 60–62.

¹³ Rekonstrukciju pluteja vidi u Jeličić-Radonić 1990, 15, sl. na str. 16.

¹⁴ Usp. bilj. 4.

Pojavljaju se i drugi zagonetni prizori, što upućuje na pretpostavku da je kler s klesarima stvarao nove i rijetke teme.¹⁵ Kršćanska skulptura u dalmatinskom zaleđu oslanjala se na raniju naivnu skulpturalnu koncepciju.¹⁶ Potreba da se figurne teme predstave nepismenim vjernicima iznjedrila je zapravo stilski bezvremenu umjetnost. Međutim, iskopavanja na Otoku kod Sinja i Crkvini (Zmijavci) te jasna stilski i kronološki pripadnost crkvenoga namještaja iz Grabovca, nedvojbeno upućuju na to da ta skulptura pripada kasnoantičkom razdoblju, jer je arhitektura tipološki iz ranog kršćanstva, a uglavnom nema tragova kasnije preradbe unutrašnje dekoracije. Prizori su veoma bogati i maštovito oblikovani na folklorno-popularni način, što se zapaža po brojnim kombinacijama s vrlo gusto nanizanim likovima i dekorativnim pojedinostima. Reljefi su izrađeni tako da je na površini ocrtan obris figure, a zatim je pozadina snižena na željenu razinu. Potom su se urezivale pojedinosti figura i dekoracije s karakterističnom dvostrukom obrisnom linijom.¹⁷ Kontinuitet s ranijom plastikom vrlo zorno pokazuju urne i reljefi iz okolice Imotskog (Zmijavci),¹⁸ Ciste Velike¹⁹ i Prološča.²⁰ Iako naivna plastika nije česta u drugim krajevima Sredozemlja, ona se ipak efemerno pojavljuje, potvrđujući da takva umjetnost nije samo prisutna u dalmatinskom zaleđu, nego i drugdje u rimskom svijetu.²¹

Sl. 2 Stupić iz Grabovca s prikazima Adama u Raju i iz Raja izbačenog Adama te s natpisom *Addam nudus Paradiso/Addam paradiso ejectus*

Inicijatori kršćanske naivne plastike su bili svećenici koji su zajedno s graditeljima i klesarima na sebi svojstven način povezivali neke elemente svetih spisa s folklornom maštovitosti. To, naravno, nisu doslovni citati iz Svetog pisma, nego literarna podloga koja je pokrenula kotač likovnog stvaralaštva.

Kako se spomenuti primjeri iz Dalmacije nedvosmisleno oslanjaju na svetopisamski izvor, tako treba pretpostaviti da i neki reljefi u Bosni i Hercegovini mogu imati identično podrijetlo. Najvažniji u tome pogledu su pluteji iz Bilimišća u Zenici (sjeverna bazilika).

¹⁵ Na reljefu drugoga pluteja iz Zmijavaca fantastične životinje koje se bore iznad vodene površine mogle bi aludirati na Danijelov san u kojem se javlja fantastična vizija uzdizanja i propadanja raznih kraljevstava (Dn 7, 1–28). O tumačenju nekih motiva biblijskog karaktera usp. Cambi 2006, 22–39, sl. 1–9.

¹⁶ Takve su npr. urne s prikazima dječaka pokojnika iz Zmijavaca. Usp. Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 73–62, sl. na str. 74, 75, 79.

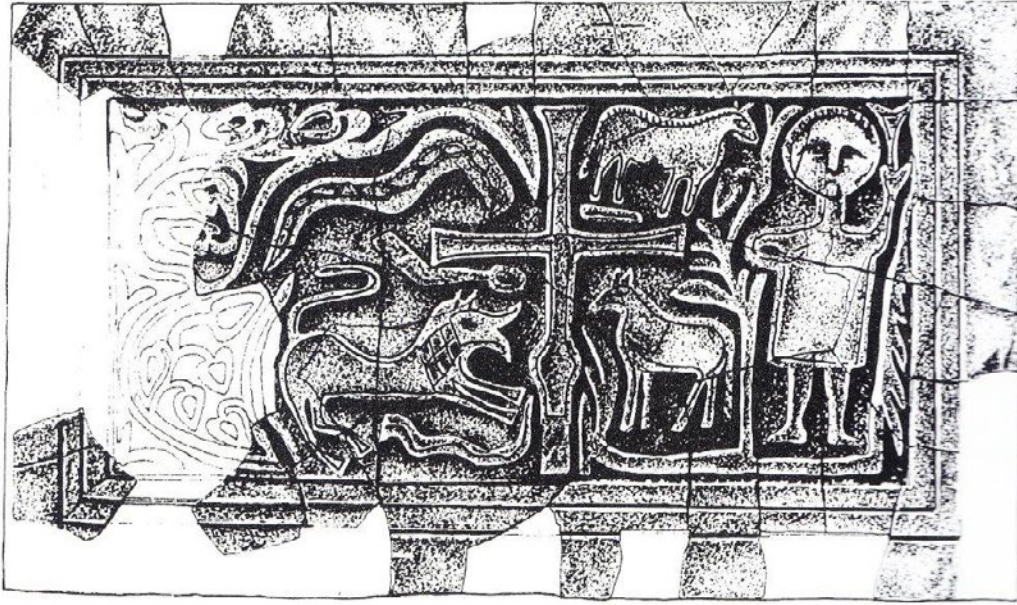
¹⁷ Usp. npr. reljefe iz Zmijavca (Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 71–82, kat. br. 30–31, sl. na str. 97 i 102).

¹⁸ Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 73–82, br. 7–8.

¹⁹ Gudelj 2011, 18, sl. na str. 18. Riječ je o osteoteci s natpisom vojnika XIII legije Gemine iz kasnijeg 2. st.

²⁰ Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 78 i sl. na str. 78 također nosi latinski nadgrobnji natpis iz kasnijeg 2. st.

²¹ Usp. Grabar 1963, 47, tab. XI, 2 (Istanbul); Brenk 1977, 286, br. 338 a i b, sl. 338 a i b (San Pedro della Nove).

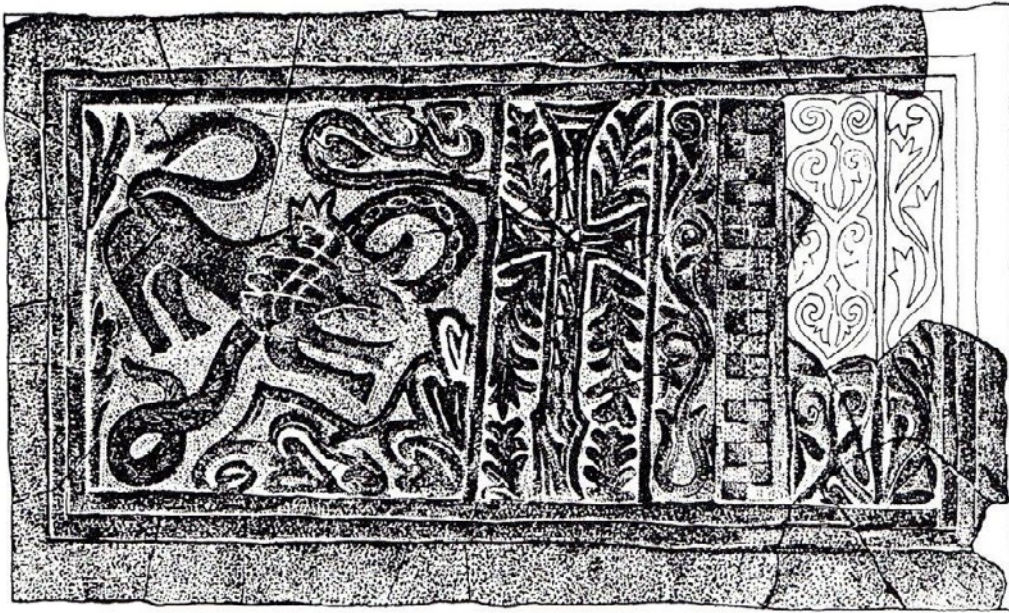

Sl. 3 Plutej iz Bilimišća u Zenici s prikazom križa, životinjama i čovjekom u kratkoj tunici

Na prvom pluteju je na sredini plastični križ s uokvirenom obrubnom linijom i proširenjem pri dnu (sl. 3). Jasno je da je križ bio prikazan kao da je zaboden u zemlju. Na stajnu traku postavljeni su likovi sa strana križa. S desne strane prikazano je janje, do njega je stablo te čovjek u kratkoj (nepotpasanoj) tunici sa štapom u ruci. Iznad vodoravnog kraka križa u zraku lebdi još jedno janje. Na lijevoj strani ploče je stilizirana biljna dekoracija. Ispod križa je životinja, prema izgledu i pojedinostima čini se neka zvijer (lav^č). Iznad vodoravnog kraka križa pruža se zmija. U zraku visi u laktu svinuta ruka s vijencem.

Na drugoj ploči po sredini križ dijeli ploču na dva dijela (sl. 4). Desno su floralni ornamenti koje od križa razdvaja traka ispunjena šahovnicom. Na lijevoj pak strani prikazana je zvijer koja drobi glavu golemoj, stiliziranoj, ali vrlo precizno prikazanoj zmiji. Zvijer se još jasnije prepoznaje nego ona na prethodno opisanoj ploči.

Ove dvije ploče pričaju svoje priče, a među njima postoji sadržajna poveznica. Zajedničko im je, osim već spomenute obrubne trake, i činjenica što se u sredini pojavljuje križ. Križevi nisu samo izraz vjerske pripadnosti (*manifestatio fidei*), nego i znak otkupiteljske Kristove misije i njegove okrutne smrti. Na prvoj ploči (sl. 3) s desne strane javlja se radosna i idilička slika pastira sa svojim stadom. Činjenicu što je jedna ovca ili janje iznad križa treba shvatiti kao da je i ona na zemlji, ali u drugom planu, jer je i njoj pod nogama stajna traka. Prikaz nije parabola o Dobrom pastiru, nego stado i čuvar. Ovdje, dakako u jednoj vrlo skromnoj, doduše maštovitoj folklornoj viziji, prikaz je u skladu s kršćanskim uvjerenjem u krajnju sudbinu onih koji to zasluže svojim životom. Likovni bi se izričaj smjelo dovesti u vezu s Prvom Petrovom poslanicom (5, 1–6): *Starješine dakle među vama opominjem, ja sustarješina i svjedok Kristove patnje, a zato i zajedničar slave koja se ima očitovati: pasite povjereno vam stado Božje; ne radi prljava dobitka, nego oduševljeno; i ne kao gospodari Baštine nego kao uzori stada*, koja je u skladu s porukama o Dobrom Pastiru (Lk 15, 3–7; Mt 18, 12; Iv 10, 1–18). Sa suprotne strane križa pojavljuje se pod vodoravnim krakom zvijer i zmija što potvrđuje šara na leđima. Da se radi o zvijeri, odaje njuška različita od ovčje i što je na vratu obilna griva te što ima dugi i zavijeni rep. Vjerojatno je riječ o lavu koji u kršćanskoj simbolici ima višeslojno

Sl. 4 Plutej iz Bilimišća u Zenici s prikazom križa, floralnim ornamentima, zvijeri i zmijom

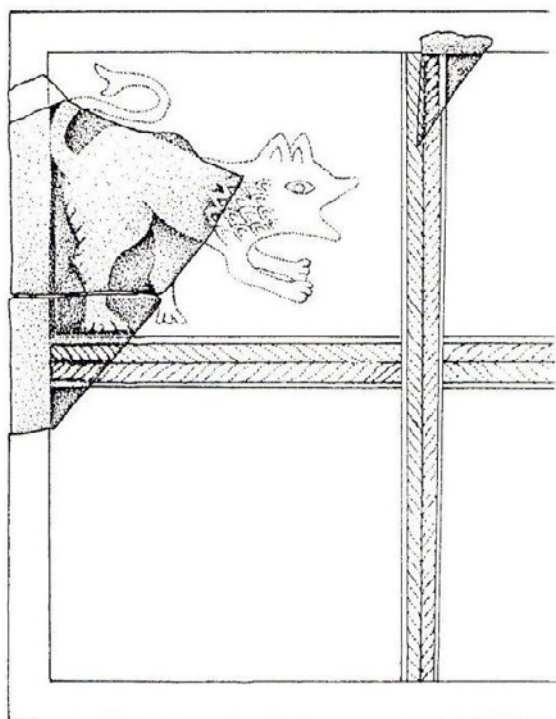
i kontroverzno značenje. Poviše lava je ruka s ispruženim vijencem (*manus divina*).²² S lijeve strane križa (osim, dakako, ruke s vijencem) predstavljena je mračna strana svijeta, moguće opet u skladu s Petrovom poslanicom (I. 5, 8–11) koja glasi: *Otriježite se! Bdižite! Protivnik vaš, đavao, kao ričući lav obilazi tražeći koga da proždre*. Bilo bi opravdano ikonografsku shemu obiju strana ploče protumačiti u međusobnoj jukstapoziciji, kao uspješnu figuraciju dvaju odlomaka Prve Petrove poslanice, usklađene s evanđeljima. Jedino se Zmija koja vreba ne javlja u Petrovoj poslanici, ali je sveprisutna kao opasnost još od Adama i Eve.

Na prvi pogled motiv na lijevoj strani prvog pluteja je čudan i bizaran za dekoraciju oltarne pregrade neke crkve. Naime, lavu se pridaju negativne konotacije i kvalitete, zapravo ono što donose mnogi izvori, a što se uglavnom zasniva na izričaju Psalma 91(90). koji se, dakako, odnosi na Krista: *Jer anđelima svojim zapovijedi da te čuvaju na svim putima tvojim. Na rukama će te nositi da se ne spotakneš o kamen. Nogom ćeš gaziti ljuticu i basiliska, zgazit ćeš lava i zmaja*.

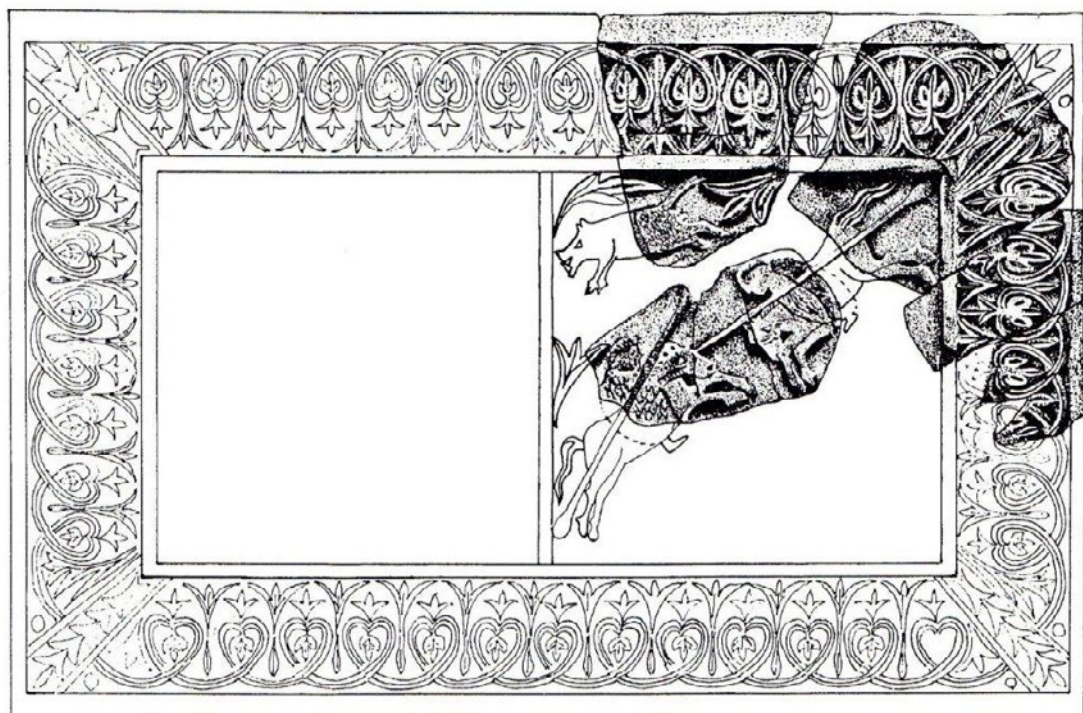
S druge strane, lav na drugom pluteju ne donosi istu simboliku. Naime, lav je i u kršćanstvu postupno zadobivao pozitivno značenje, kao životinjski car. Lav je postao simbol evanđeliste Marka. Posebno je važno što se ta zvijer u Novom zavjetu identificira i s Kristom, što je posljedica porasta pozitivne recepcije lavljih svojstava i karakteristika. Jasno svjedočanstvo je metafora: Lav iz Judina plemena, cvijet iz Davidova korijena otvorit će sedam pečata, što nije nitko drugi doli Krist (*Briznuh u plač jer se nitko ne nađe dostojan otvoriti knjigu i pogledati u nju. A jedan od starješina reče: »Ne plači! Evo, pobijedi Lav iz plemena Judina, Korijen Davidov, on će otvoriti knjigu i sedam pečata njezinih.«*, Otk 5, 4–5).

Do nedavno nije bio poznat ni jedan prikaz Krista u lavljem obličju. Međutim, pred dvadesetak godina u Viničkom Kale, u crkvi justinijanskog utvrđenja, kod Skopja među brojnim glinenim reljefima-ikonama pojavila se i reljefna ploča s likom lava. Uz rubove ploče teče natpis koji se

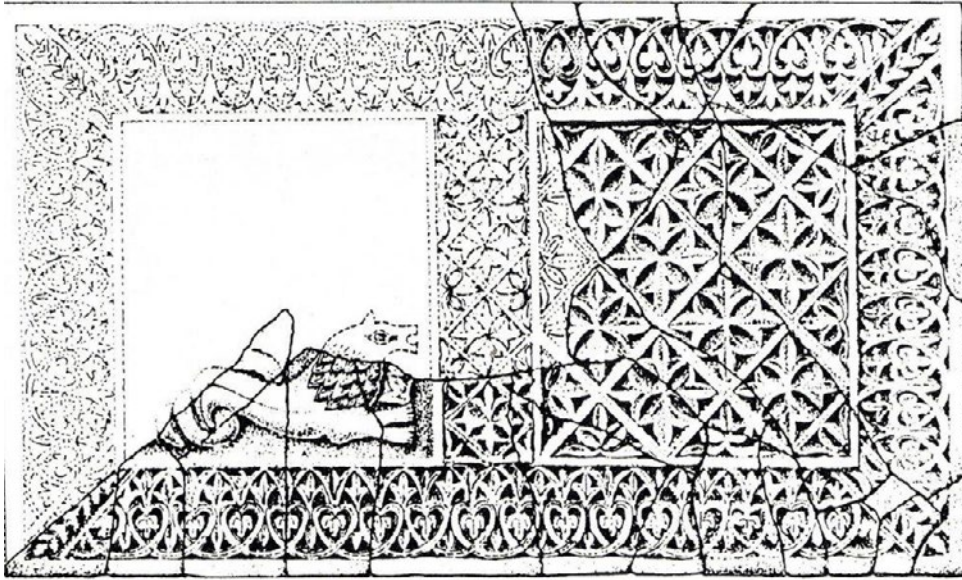
²² Kirigin 1976, 96 i d. Božja ruka uvijek potvrđuje Božju prisutnost i njezino nevidljivo djelovanje.

Sl. 5 Fragment pluteja iz Lepenice kod Sarajeva s prikazom lava

Sl. 6 Plutej iz Bilimišća u Zenici s prikazom dvaju jahača s kopljima i veprom

Sl. 7 Plutej iz Zenice s prikazom jedne fantastične morske životinje

pomoću pasusa iz Apokalipse dade pouzdano rekonstruirati: *Leo de gente Juda et flos de radice David, Iese*. Iz natpisa se, dakle, jasno može iščitati na koga se odnosi lik lava.²³ Na zeničkom pluteju lav golemoj zmiji, simbolu puzećeg zla, drobi glavu. Zmija je u bliskoj značenjskoj vezi s baziliskom i zmajem jer je u kršćanskim izvorima svaka životinja što plazi po zemlji zlo biće, teriomorfna prefiguracija samog Sotone.²⁴ Iako je Sotonu na zemlju oborio arkandžel Mihael (Otk 12, 7–9),²⁵ tek ga je Krist zatro svojim rođenjem i otkupiteljskom smrću. Stoga je lav, koji predstavlja Krista, aktivni čimbenik uništenja zla. Prema tome, na drugom pluteju javlja se njegova suprotna (pozitivna) vizija lava za razliku od one na prvoj ploči, jer se oslanja na pasus iz Apokalipse. Zanimljivo je da jedan fragment iz Lepenice kod Sarajeva također nosi vrlo slično koncipiranu figuru lava (sl. 5).²⁶ U poganskoj antici zmija je mnogo pozitivnija figura nego u kršćanstvu: on je *genius loci*, dobri duh kuće, podzemlja, pokojnika i sl.²⁷ Životinje su u poganskoj i u kršćanskoj antici imale značenje po sistematici vrste, tako i po religijsko-simboličkoj vrijednosti.²⁸

Na trećem figuralnom pluteju iz Bilimišća (sl. 6) pojavljuju se u dijagonalnom rasporedu dva jahača s kopljima.²⁹ Ikonografska veza sa srednjovjekovnim turnirskim scenama, što je pokušavala dokazati I. Nikolajević, nije opravdana.³⁰ Međutim, odmah se postavlja pitanje što radi vepar

²³ *Lav iz plemena Judinog i cvijet iz korijena Davidova, Iese*. Balabanov 1991, 144, br. 11; Dimitrova 1995, 128–134; Krstevski 2000, 20.

²⁴ Justin Martir, *Dial.* 45, 79, 100, 124 na više mjesta opisuje đavla kao zmiju. Čak riječ Satanias ovaj antički pisac razdvaja na *sata* i *nas*, a značilo bi otpadnik i zmija. Usp. Russel 1987a, 66 i d. Također Russel 1987, 26 i d.

²⁵ Russel 1987a, 67.

²⁶ Basler 1993, 57–59, tab. 20, sl. 57.

²⁷ Testini 1985, 1152. Usp. i Cabrol – Leclercq 1935, 588 i d.; *RE PW VII*, 1912, 1468; *EAA III*, 1960, 964.

²⁸ Što se životinjskog repertoara tiče, posebno je važan spis *Physiologus* nastao po svojoj prilici u judeo-kršćanskoj sredini u Aleksandriji. Usp. talijanski prijevod: Zambon 1975.

²⁹ Basler 1993, 81, tab. 36, sl. 103.

³⁰ Nikolajević 1969, 189. Autorica ovaj, kao i druge reljefe, pogrešno datira u 12. st.

poviše konjanika. Ta životinja zapravo otkriva karakter scene. Konjanici su lovci na vepra koji bi, po pravilima perspektive i realnog odnosa, morali biti po sredini. Iskazivanje perspektive i na svim drugim plutejima iz Bilimišća, kao i ostalih crkava u zaleđu, je nesputano i slobodno pa figure na pozadini nisu realne, ali su ipak čitko prikazane.

Zašto se na oltarnoj pregradi javlja lov, znatno je teže odgovoriti. Ima li ta tema ikakvog značenja na crkvenom namještaju i ima li ikakvo uporište u kršćanskim izvorima? Još je teže pitanje kakvo je značenje toga motiva u odnosu s drugim prizorima pluteja oltarne pregrade iz Bilimišća. Ipak, smije se upozoriti da je lov u kasnoj antici smatran idealnim zanimanjem ili, još bolje, hobbijem koji je u vezi s bukoličkom idilom, blaženim životom i nadom u zagrobnu sreću. Valja upozoriti da se scena lova javlja i na fragmentiranom pluteju iz Crkvine u Zmijavcima (sl. 1) koji je stilski, koncepcijski i simbolički srodan ulomku iz Bilimišća.³¹ Oba sakralna objekta pripadaju istom socio-kulturnom krugu s istim folklornim vizijama. U Zmijavcima se, naime, ispod očito glavnog motiva Danijela u lavljoj jami nalazi prikaz lova s konjanikom koji lovi lukom i strijelom (desno) te pješaka s kopljem i psom (lijevo i malo poviše). I drugi konjanik (desno dolje) također pripada lovnoj sceni.

Posljednji, četvrti plutej s figuralnim motivima (sl. 7) iz Zenice, na žalost, jako je oštećen i sačuvao se samo donji dio na kojem se nalazi jedna fantastična morska životinja.³² Druga polovica pluteja je bez figuralnog prikaza i popunjena je geometrijskim ukrasima. Uz pomoć nekih paralela, koje također pri dnu pokazuju sličnu zmijoliku, riblju figuru, postavlja se pitanje nije li morska neman dio toliko omiljenih prizora proroka Jone.

Zaključno valja upozoriti da su tvorci (svećenici, graditelji i klesari) bili sposobni na sebi svojstven način predstaviti dijelove svetih spisa. Da bi to postigli, bilo je nužno poznavati svete spise i pretočiti ih u folklornu maštovitost, karakterističnu za unutrašnjost rimske Dalmacije. Ovdje se, naravno, ne tvrdi da su likovni prikazi na oltarnoj pregradi doslovni citati, nego korisne aluzije. Jedan neobični repertoar takvih aluzija donose keramičke ploče s lokaliteta Viničko Kale u Makedoniji.

³¹ Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 95 i d., sl. na str. 96. i 97.

³² Basler 1993, 82, sl. 104.

KRATICE

EAA – *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, Roma 1958–1997.

RE PW – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, A. F. Pauly – G. Wissowa – W. Kroll – K. Witte – K. Mittelhaus – K. Ziegler (ur.), Stuttgart 1894–1980.

LITERATURA

- Balabanov 1991 K. Balabanov, *Terracotta Icons of Macedonia*, Skopje 1991.
- Basler 1993 Đ. Basler, *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina*, redigiert von R. Pillinger, A. Pülz, H. Vetters, Wien 1993.
- Brenk 1977 B. Brenk, *Spätantike und frühes Christentum*, Propyläen Kunstgeschichte, suppl., sv. 1, Frankfurt am Main – Berlin – Vienna 1977.
- Budak 2018 N. Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb 2018.
- Cabrol – Leclercq 1935 F. Cabrol – H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* XII, 1, col. 1–1400, Paris 1935.
- Cambi 1989 N. Cambi, "Nuove scoperte di archeologia cristiana in Dalmazia", *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, Roma 1989, 2389–2440.
- Cambi 2006 N. Cambi, "Prilog ikonografiji oltarne pregrade sjeverne bazilike iz Bilimišća (Zenica)", *Hrvatska misao*, Sarajevo 2006, 39-40/28, nova serija, 22–39.
- Cambi – Gamulin – Tonković 1999 N. Cambi, A. Gamulin, S. Tonković, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split – Zmijavci 1999.
- Dimitrova 1995 E. Dimitrova, *Ceramic Relief Plaques from Vinica*, Skopje 1995.
- Grabar 1963 A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris 1963.
- Gudelj 2000 Lj. Gudelj, „Proložac Donji. Izvješće o istraživanjima lokaliteta kod crkve Sv. Mihovila u Postranju“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 27, Split 2000, 129–146.
- Gudelj 2011 Lj. Gudelj, *Crkvine. Cista Velika*, Split 2011.
- Jeličić-Radonić 1990 J. Jeličić-Radonić, "Pluteji ranokršćanske crkve u Gatima kod Omiša", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 29, Split 1990, 5-20.
- Kirigin 1976 M. Kirigin, *La mano divina nell'iconografia Cristiana*, Città del Vaticano 1976.
- Krstevski 2000 C. Krstevski, *Terakotne ikone s lokaliteta Viničko Kale u Makedoniji*, Split 2000.
- Maksimović 1971 J. Maksimović, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad 1971.
- Maršić – Gudelj – Lozo 2000 D. Maršić, Lj. Gudelj, M. Lozo, "Crkvine, Cista Velika. Izvješće o arheološkim istraživanjima 1992.-1999. godine", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 27, Split 2000, 115–128.
- Milošević 2017 A. Milošević, *Arheologija Sinjskog polja*, Split 2017.

- Nikolajević 1962 I. Nikolajević, "Figurativni reljefi iz Dikovače i Zenice. Pokušaj jedne komparacije", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 63-64, Split 1962, 180–191.
- Nikolajević 1969 I. Nikolajević, "Reljefi iz Bilimišća – Zenica", *Zbornik Svetozara Radojčića*, Beograd 1969, 245–252.
- Ožanić Roguljić 2011 I. Ožanić Roguljić, "Otok – Mirine", u: A. Librenjak – D. Tončinić (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, Zagreb 2011, 267–275.
- Russel 1987 J. B. Russel, *The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity to Primitive Christianity*, Ithaca – London 1987.
- Russel 1987a J. B. Russel, *Satan: The Early Christian Tradition*, Ithaca – London 1987.
- Sergejevski 1965 D. Sergejevski, "Equites Bistuenses", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 20, Sarajevo 1965, 17–25.
- Testini 1985 P. Testini, "Il simbolismo degli animali nell'arte figurativa paleocristiana", u: *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 31, II, Spoleto 1985, 1107–1169.
- Zambon 1975 E. Zambon, *Il Fisiologo*, Milano 1975.

NENAD CAMBI

BIBLICAL ALLUSIONS IN THE FOLKLORE ART OF THE EARLY CHRISTIAN PERIOD IN THE HINTERLAND OF ROMAN DALMATIA

In Late Antiquity, especially from the end of the 4th century to the first half of the 7th century, interesting and very specific reliefs appear in Roman Dalmatia as decorative elements of early Christian churches. Although many fragments have been preserved, they are in poor condition, due to the carelessness and vandalic destruction of the monuments. These decorative reliefs, only a few of which have figural representations, decorated a great number of sacral structures in the rural hinterland of the province. As reliefs show an uneducated and naive, though authentic expression, some Serbian scholars were of the, one might say unfounded, opinion that reliefs should be attributed to the monumental medieval tombstone art, and even into the Serbian cultural heritage. The aim of this research is to make an argument for the Late Antique chronology of reliefs through the analysis of surviving figural and decorative representations.

Keywords: *Late Antiquity, early Christianity, hinterland of Roman Dalmatia, decorative and figural motifs, folklore art*

BRANKA MIGOTTI

TEORETSKE POSTAVKE RANOKRŠĆANSKE ARHEOLOGIJE U KONTEKSTU POST-MODERNE PARADIGME

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.3>

U prilogu se propituju pojedina teoretska pitanje ranokršćanske arheologije u svjetlu post-moderne paradigme, potaknuta činjenicom da je akademska zajednica podijeljena u mišljenju o budućnosti opstanka ranokršćanske arheologije kao samostalne znanstvene grane. U tom smislu prvo se razmatra teoretsko i metodološko definiranje povijesnog i arheološkog pojma ranoga kršćanstva u kontekstu rimske civilizacije, a s obzirom na mogućnost i nastojanja dijela istraživača da se ranokršćanski sadržaji proučavaju isključivo unutar kasnoantičke arheologije. Pritom se podastiru razlozi koji objašnjavaju potrebu razvijanja i njegovanja ranokršćanske arheologije kao samostalne grane, ali u tijesnom dodiru sa širim antičkim kontekstom. Nakon toga propituje se uporaba uvriježenog pojma *ranokršćansko razdoblje*, uz zaključak da je taj izraz neprikladan jer remeti već postojeću periodizaciju antike unutar koje se rano kršćanstvo razvija kao povijesna i arheološka pojava. U konačnici se izražava mišljenje da budućnost ranokršćanske arheologije nije upitna, ali uz izvjesnu teoretsku prilagodbu ciljevima i metodama suvremene antičke arheologije u cjelini.

Ključne riječi: *Hrvatska, ranokršćanska arheologija, kasnoantička arheologija, kognitivna (interpretativna) arheologija, ranokršćansko razdoblje*

UVOD

U znanstvenoj podjeli na područja, polja i grane, proučavanje ranoga kršćanstva unutar polja arheologije nije usustavljeno kao posebna znanstvena grana.¹ Takav zakonodavni okvir na neki način proturječi i nastavnoj praksi u kojoj se ranokršćanska arheologija, barem na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, predaje kao poseban predmet na Katedri za antičku provincijalnu i ranokršćansku arheologiju. Štoviše, na Sveučilištu u Zadru predaje se kao poseban predmet, formalno neovisan o antičkoj arheologiji. Možda bi bilo previše optimistički zaključiti da je to što ranokršćanska arheologija nema formalan status posebne znanstvene grane posljedica spoznaje da se kršćanstvo kao povijesni fenomen susrelo s antičkom arheologijom od same svoje pojave na razmeđu stare i nove ere, a kao arheološki sadržaj od prijelaza 2. na 3. stoljeće, i da je na taj način prošlo cjelokupnu rimsku civilizaciju, a slijedom toga i antičku arheologiju. Prije će biti da je takvo mjesto ranokršćanske arheologije u spomenutom znanstvenom sustavu posljedica nedovoljnog promišljanja važnosti te znanstvene discipline. Prema tome, ranokršćanska arheologija kao znanstvena grana i nastavni predmet suočava se s dva ključna zadatka. Prvi je teoretsko i metodološko definiranje povijesnog i arheološkog pojma ranoga kršćanstva u kontekstu rimske civilizacije, a drugi obrazlaganje i same potrebe postojanja ranokršćanske arheologije, s obzirom na mogućnost da se njeni sadržaji proučavaju unutar arheologije kasnoantičkog razdoblja, što zagovara dio akademske zajednice.

¹ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_09_118_2929.html

RANOKRŠĆANSKA ARHEOLOGIJA I/ILI KASNOANTIČKA ARHEOLOGIJA?

Krenimo od drugog pitanja, jer tek pozitivan odgovor na nj stvara uvjete za raspravu o prvo-me. U prilogu Nenada Cambija povezanim s XIII. međunarodnim kongresom za starokršćansku arheologiju održanim u Splitu i Poreču 1994. g., čitamo i ovu rečenicu: *Da li će splitski kongres biti posljednji kongres starokršćanske arheologije i da li će se ubuduće održavati skupovi „kasnoantičke“ arheologije, vidjet će se uskoro.*² Navodnici uz riječ *kasnoantička* nisu, dakako, upućivali na negiranje pojma kasnoantičke arheologije, već na tadašnju, u nekim znanstvenim krugovima prilično snažno izraženu želju da se ranokršćanskoj arheologiji odrekne samostalnost, pri čemu bi se ranokršćanske teme obrađivale isključivo uklopljene u kasnoantičke sadržaje i pod egidom kasnoantičke arheologije. Prema usmenom podatku Nenada Cambija, sudionika tih zbivanja, „protu-kršćansko“ raspoloženje bilo je osobito izraženo u redovima njemačkih i francuskih arheologa. Usprkos tome, danas na prvi pogled ne bismo rekli da je samostalnost ranokršćanske arheologije istinski ugrožena u smislu stvarnog gašenja i/ili ukidanja, ili da je ikada to bila. O tome svjedoči ukupna praksa institucionaliziranog proučavanja ranoga kršćanstva diljem svijeta, a prije svega međunarodni kongresi ranokršćanske arheologije koji su se nastavili odvijati nakon 1994. g., premda ne uvijek predviđenim tempom. Primjerice, između XIV. i XV. skupa bilo je prošlo devet godina. Međutim, podatak da je XVI. kongres održan 2013. u Rimu, a XVII. 2018. u Utrechtu, svjedoči o uspostavljenom kontinuitetu i lišava zabrinutosti za budućnost ranokršćanske arheologije kao institucionalizirane znanstvene grane.³

Pa ipak, ispod naizgled mirne površine voda je i dalje uznemirena. Iz osobnih kontakata s kolegama, naime, saznajem da i danas posvuda postoje arheolozi koji se iz stručnih, svjetonazorskih ili nekih drugih osobnih razloga protive samostalnosti ranokršćanske arheologije i proučavanju njenih sadržaja izvan okvira kasnoantičke arheologije. Prema mome znanju, takvi stavovi ipak ne izlaze iz okvira „zakulisnih“ očitovanja i nigdje se ne objavljuju u obliku programskih sadržaja i planova, što je i logično jer su uzroci prijepora u pravilu potaknuti ideološkim prije negoli znanstvenim razlozima. S druge strane, o njihovu postojanju svjedoče „apologetski“ tekstovi i publikacije, u kojima se naglašava važnost ranokršćanske arheologije i potreba njena unapređivanja i podizanja na teoretsku i metodološku razinu suvremene arheološke znanosti. Tako se Olof Brandt, predstavljajući 2016. g. akta XVI. međunarodnog kongresa kršćanske arheologije održanog 2013. g. u Rimu, osvrnuo na mjesto i budućnost te discipline i njenih skupova, pa i samog Papinskog instituta za kršćansku arheologiju. Pritom je napomenuo da, usprkos važnosti kršćanske arheologije, mnogi ni ne znaju za Papinski institut u Rimu, upozorivši na to da se spomenuta disciplina i u novije vrijeme suočava s osnaženim nastojanjima svjetovnih akademskih krugova da se kasna antika proučava cjelovito, a nauštrb bilo kojih religijskih sadržaja, ali osobito specifično kršćanskih, pa i pod cijenu njihova gubljenja do neprepoznatljivosti.⁴ Slično tome, Jaś Elsner propituje sintagmu *ranokršćanska umjetnost*, smatrajući je neodrživom iz istih razloga kao i pojam židovska umjetnost. Prema tome autoru, postoje samo različite ikonografije (kršćanska, židovska, mitraička i druge) koje se ostvaruju unutar korpusa antičke umjetnosti.⁵ Takav pristup omogućava izbjegavanje nesigurnih određenja u zbunjujućim kontekstima, kao što je, primjerice, nalaz svjetiljke ukrašene menorom u kršćanskoj katakombi Svetih Petra i Marcelina, a isto se odnosi na

² Cambi 1994, 14.

³ Brandt 2016; XVII Congresso Internazionale di Archaeologia Cristiana: <https://ciac.sites.uu.nl/it/>

⁴ Brandt 2016.

⁵ Elsner 2003; Nagy 2016a, 125–126.

prizore iz klasične mitologije u kršćanskim grobnim kontekstima.⁶ Premda Elsnerovo razmišljanje nije neutemeljeno, ono ne mora nužno isključivati pojam ranokršćanske umjetnosti. Stavimo li, naime, taj pojam u širi kontekst ranokršćanske arheologije, oba su održiva iz istih razloga i pod uvjetom da se u kršćanskoj umjetnosti prepoznaju i vrednuju sve njene sastavnice: kršćanske, one iz drugih religija, kao i one svjetovnog podrijetla. U konačnici, time se ne odbacuje činjenica da je ranokršćanska umjetnost istodobno i dio antičke, odnosno kasnoantičke civilizacije i predmet arheološkog proučavanja. Isto se odnosi i na sklop arhitekture i urbanizma, što znači da razmatranje kršćanske topografije unutar kasnoantičkoga grada ne podrazumijeva zamjenu ranokršćanske arheologije kasnoantičkom.⁷ S druge strane, opasnosti pogrešnog pristupa i/ili tumačenja leže u detaljima, koji ne pružaju uvijek jasne razloge postojanja, ali mogu izazvati sumnju u ideologiziranu uporabu. Evo i primjera. Nema dvojbe da su ranokršćanske crkve odreda kasnoantičke građevine, barem na prostoru Hrvatske, ali nazivanje takvih građevina kasnoantičkim crkvama terminološki je iskorak koji izaziva podozrivost.⁸

Iz svega rečenog proizlazi da zagovaranje pojma *kasna antika* nauštrb kršćanstva na neki način potvrđuju opravdanost više od dva desetljeća starog tjeskobnog propitivanja s početka ovoga priloga o tome hoće li kongresi kršćanske arheologije biti zamijenjeni skupovima kasnoantičke arheologije. Ipak, negativan odgovor na to pitanje proizlazi iz djelovanja mnogih arheologa koji zagovaraju održivost ranokršćanske arheologije. Komentirajući priručnik kršćanske arheologije autora Reinera Sörriesa iz 2003. g., Florian Sonntag iznosi dvije međusobno povezane misli važne u ovome kontekstu. Prva se odnosi na procvat ranokršćanske arheologije kao studijskog predmeta na prijelazu tisućljeća, a druga na njeno veliko značenje u razumijevanju ukupne klasične arheologije i umjetnosti, što joj daje razlog postojanja.⁹ Prije nabrojene aktivnosti u krugu kršćanske arheologije u protekla dva desetljeća ne daju naslutiti da će ta disciplina iščeznuti uklapanjem u neki novi teoretsko-metodološki okvir, usprkos postojećem nastojanju dijela akademske zajednice da se to dogodi. Vjerojatnijim se čini da će ranokršćanska arheologija preživjeti, ali uz uvjet izvjesnog prilagođavanja i teoretsko-metodološkog osuvremenjivanja. Vrlo dobar primjer takve prakse u najnovije vrijeme jest usklađeni rad većeg broja svjetovnih i crkvenih znanstvenih ustanova u Mađarskoj, koje su se okupile oko Centra za istraživanje kristijanizacije u okviru Katedre za antičku arheologiju Sveučilišta u Pečuhu, uz potporu Mađarske akademije znanosti. Zajednički cilj pritom im je obuhvatno istraživanje ranokršćanske arheologije i umjetnosti rimske provincije Panonije u okviru različitih projekata i skupova u suradnji s nekolicinom europskih sveučilišta.¹⁰

Kakogod bilo, ranokršćanska arheologija sigurno ima budućnost, osobito u uvjetima osuvremenjene metodologije istraživanja, ali bi bilo poželjno riješiti se još jednog naslijeđenog tereta. Nije, naime, dobro to što se znanstveno proučavanje kršćanskih sadržaja, odnosno vjerskih općenito, i danas nerijetko odvija pod okriljem "navijačkog" raspoloženja potaknutog vjerskim uvjerenjem (ili suprotstavljanjem takvom uvjerenju), koje istraživače navodi na prepoznavanje kršćanskih sadržaja i ondje gdje ih je teško obrazložiti, odnosno na njihovo odricanje i ondje gdje je besmisleno nastojati ih zatajiti. Poslovična je pritom sumnja koju je njemački polihistor Wilhelm Dilthey

⁶ Elsner 2003, 117. Slično tome, A. Cameron (2003, 7) naglašava kako proučavanje svih komponenti religijske misli kasne antike istiskuje viđenje tog razdoblja pretežno kao mentalnog prostora pobjede kršćanstva.

⁷ Usp. Cantino Wathagin 2003; Nagy 2016, 152.

⁸ Brogiolo *et al.* 2017; Chavarria Arnau 2017.

⁹ Sonntag 2013, 1. Važnost ranokršćanske arheologije naglašava i autor spomenute knjige: Sörries 2003, 21–25.

¹⁰ Nagy 2015; Nagy 2016, 149–151.

1884. g. izrazio u mogućnost da bi Theodor Mommsem mogao proučavati rano kršćanstvo, s obzirom na izostanak bilo kakvog vjerskog osjećaja.¹¹ Ova je misao u donekle razblaženom obliku prisutna i danas u proučavanju ranoga kršćanstva kao teme povijesti i arheologije, ali takvoj praksi nema mjesta u suvremenoj znanosti, i to ne *usprkos*, nego upravo *zato* što religijska misao i danas u nekim sredinama presudno utječe na život pojedinaca i društva.

RANOKRŠĆANSKA ARHEOLOGIJA I KOGNITIVNA ARHEOLOŠKA TEORIJA

Nije naodmet zadržati određenu količinu sumnjičavosti prema prevelikom teoretiziranju u arheologiji, jer se ono ponekad gubi u učenim formulacijama i specifičnom stručnom govoru razumljivom manjem broju autora koji i sami biraju takav put znanstvene komunikacije kao polazište i glavni cilj svog djelovanja u struci. Ostaje dojam da se u pojedinim slučajevima uz manje izmjenne nastoje teoretski institucionalizirati već postojeće istraživačke prakse i metode, da bi se potom nametnule kao mjerilo znanstveničke stručnosti i sposobnosti.¹² Na tom je tragu i razmišljanje Johna Bintliffa i Michaela Pearcea u knjizi znakovitog naslova „The Death of Archaeological Theory?“ Knjiga, koja sadrži veći broj priloga, usredotočena je na pitanje je li došlo vrijeme da se četvrt desetljeća dugo robovanje pomalo dogmatiziranoj i ideologiziranoj teoretskoj paradigmi zamijeni eklektičnom refleksivnošću i odabirom metoda prilagođenih svakom pojedinačnom zadanom cilju.¹³ Takav pristup čini se prihvatljivim, među inim i stoga što je arheologija u svojoj biti eklektična i interdisciplinarna znanost. Prema tome, teoretsko sagledavanje zbivanja unutar arheološke historiografije, i posljedično usavršavanje metodologije rada u struci, samo je po sebi dobro i ne treba se zanemarivati ni u onim disciplinama koje su sklonije njegovanju tradicionalnih obrazaca, kao što je to kršćanska arheologija. Potrebno je, međutim, uspostaviti ravnotežu između larpurlartističkog teoretiziranja i primjene novih spoznaja u nastojanjima struke prema što učinkovitijoj, ali istodobno nepristranoj metodologiji istraživanja. Ranokršćanska je disciplina, zajedno s cjelokupnom klasičnom arheologijom, donedavno ostala posve po strani teoretskih razmišljanja i praksi, pa ju tek u najnovije vrijeme dotiču formalne smjernice post-procesualne arheologije, zacrtane osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog stoljeća.¹⁴ Post-procesualne teorije nisu zaobišle klasičnu i kršćansku arheologiju radi tromosti istraživača ili njihova zazora prema novome i nepoznatome, ili barem ne samo radi toga, nego i radi objektivnih poteškoća u primjeni postavki rođenih u krilu prapovijesne discipline i antropoloških studija, te stoga metodološki prilagođenih upravo tim poljima istraživanja.¹⁵

Ono što je u tom smislu aktualno danas jest odnos ranokršćanske arheologije prema takozvanom kognitivnom, odnosno interpretativnom pristupu koji se razvio iz post-procesualnih smjernica na prelasku tisućljeća. Budući da ovo nije mjesto za detaljnu raspravu o arheološkim teorijama, u zadanom kontekstu dovoljno je podsjetiti na temeljne postavke kognitivne arheologije s obzirom na mogućnost njihove primjene u istraživanju sadržaja ranoga kršćanstva. Najkraće rečeno i vrlo pojednostavljeno, cilj kognitivne arheologije jest prikupljati i tumačiti arheološku

¹¹ Usp. prilog D. Milinovića u ovoj knjizi na stranicama 35–44. O korijenima takvog pristupa u 16. i 17. stoljeću, apologetskog u odnosu na židovsku materijalnu kulturu, vidi: Elsner 2003, 119–125.

¹² Usp. Migotti 2012, 7–9.

¹³ Bintliff – Pierce 2011.

¹⁴ Migotti 2009, 529, 541–545; Nagy 2016, 153; Dilley 2018.

¹⁵ Lavan 2003, 8–9.

građu psihološkim pristupom u dijalogu između izvornog konteksta u kojemu su se arheološki sadržaji odvijali i suvremenog civilizacijskog i društvenog okvira koji određuje istraživače i utječe na njihovo razumijevanje i moguća različita tumačenja građe.¹⁶ Zasebnu cjelinu u okviru takvih istraživanja čini osobito osjetljiva religijska tematika.¹⁷ Na tragu primjene kognitivne paradigme u istraživanju kršćanstva u Kölnu je 2010. g. održan skup pod nazivom „Christianisierung Europas“, sa smjernicama koje su upućivale na propitivanje klasičnih obrazaca istraživanja ranog kršćanstva i na potrebu prilagođavanja uobičajene terminologije, primjerice izraza *kršćanski*, *poganski*, *kristijanizacija* i slično.¹⁸ Slično tome, u okviru već spomenutih zbivanja na unapređivanju ranokršćanske arheologije u Mađarskoj, jedan od važnih eksperimentalnih ciljeva istraživanja određen je kao *istraživanje mogućnosti primjene posebnih istraživačkih metoda i teoretskih okvira post-procesualne arheologije i arheologije identiteta u ranokršćanskoj arheologiji*.¹⁹

I ovako sažete definicije inače složenog sustava mogu se dodatno suziti stavljanjem naglaska na najvažniji pojam, a to je kontekst. Pođemo li od konteksta kao ključnog pojma suvremenog istraživanja u arheologiji, korijeni kognitivnog pristupa ranokršćanskoj arheologiji dadu se prepoznati u prilogu Johna Bryana Ward-Perkinsa „Memoria, Martyr’s Tomb and Martyr’s Church“, kojim je sudjelovao na VII. međunarodnome kongresu za ranokršćansku arheologiju u Trieru 1965. g. Bio je to prijeloman tekst, svojevrsni manifest novog pristupa kršćanskoj arheologiji, u to vrijeme gotovo nedotaknutoj bilo kakvim suvremenim teoretskim promišljanjima u širim okvirima struke 20. stoljeća. Kao arheolog koji se pretežno bavio antičkom arhitekturom, Ward-Perkins je poziv da sudjeluje na ranokršćanskom skupu doživio kao izazov upravo zato što je smatrao, a u navedenom prilogu i uvjerljivo obrazložio, da je naslovnu temu uspješno mogao svladati samo stručnjak s iskustvom širim od usmjerenja na samu ranokršćansku disciplinu. Pritom je upozorio da je nedopustiva tada još prevladavajuća praksa promatranja materijalnih ostataka ranog kršćanstva kao da su nastali u virtualnom prostoru, a ne u svom stvarnom povijesnom okruženju. Njemu je naime bilo jasno da ranokršćanska disciplina više nego bilo koja druga kao uvjet razumijevanja svojih sadržaja iziskuje istraživanje ukupnog antičkog konteksta kršćanskih nalazišta. Duhovito je primijetio da si takvu slobodu mogu priuštiti teolozi, ali ne i arheolozi.²⁰ Danas bismo rekli: ni teolozi, jer su i oni dužni ostvariti uvid u prethodne antičke korijene filozofske i religijske misli naknadno utkane u korpus kršćanske teologije, kao i u duhovnu baštinu koja se razvijala usporredno s kršćanstvom, ali na drugim religijskim zasadama, i od koje je kršćanstvo preuzimalo misli i sadržaje prilagođene svome svjetonazoru. Ward-Perkinsovo razmišljanje odnosilo se na arhitekturu, ali je samo po sebi razumljivo da se može primijeniti na sve oblike kršćanske materijalne i duhovne kulture, kao temeljni postupak i osnova na kojoj je kognitivna arheologija mogla nadograđivati i u sferi istraživanja ranokršćanskih sadržaja.²¹

Korak dalje koji je načinila suvremena teoretska kognitivna misao u arheološkoj struci svakako je zahtjevniji i, rekla bih, više u sferi idealnog cilja negoli stvarnih mogućnosti, kao što ću nastojati

¹⁶ Literatura o kognitivnoj arheologiji nepregledna je i znatnim dijelom dostupna i na Internetu, pa stoga citiram samo nekoliko ilustrativnih naslova: Hodder 1991; Hodder 1999; Mirnik Prezelj 1992; Trigger 1998; Cameron 2003; Woolf 2004; Migotti 2009, 529 (naslovi u bilješci 51).

¹⁷ Usp. Dilley 2018; Gordon 2018.

¹⁸ Heinrich-Tamáska – Krohn – Ristow 2012, 9–10. Osim kratko u Uvodu navedenog naslova, naznačena problematika bila je šire obrazložena u pozivnom pismu za sudjelovanje na skupu.

¹⁹ Nagy 2016, 153; Nagy 2016a.

²⁰ Ward-Perkins 1965; Migotti 2001, 163–164.

²¹ Usp. Nagy 2016a.

obrazložiti u nastavku razmatranja. Taj korak odnosi se na prije spomenuto tumačenje arheološke građe u dijalogu između izvornog konteksta i suvremenog civilizacijskog i društvenog okvira koji utječe na istraživača i na njegovo razumijevanje poruke koju građa prenosi. Pritom smo suočeni s fluidnim granicama između područja, razdoblja i kultura, s jedne strane, te alatâ za njihovo tumačenje, obilježenih suvremenim kulturološkim kontekstom, s druge.²² Vrlo prikladan medij za provjeravanje takvih okolnosti jest simbolika predmeta, bilo da se odnosi na njihov oblik ili ukrasne motive, pri čemu se razaznaju tri razine promatranja i tumačenja. Prva je ona zadana namjerom autora ili naručitelja djela, druga recepcijom suvremenika, a treća je ona koju učitava suvremeni istraživač.²³ Međutim, takav pristup nije zadan kognitivnim metodološkim okvirom na razini institucionalizirane teorije, jer bi refleksivnost i psihološko tumačenje trebali sami po sebi biti cilj svakom istraživaču u humanističkim znanostima koje proučavaju ljudsko ponašanje.²⁴ Ilustrirati ću to vlastitim iskustvom na primjeru moguće i/ili prikrivene kršćanske simbolike, temeljene na podacima kršćanskih pisaca 2. i 3. st. o tome kako su kršćani vjersku simboliku križa vidjeli u raznim predmetima semantički povezanim s kršćanskim idejama (riba, sidro, palma) ili pak prirodnim i tehničkim pojavama i predmetima križnog oblika (jarbol broda, krila ptice u letu, križno oblikovani cvjetovi, križno raspoređeni kružići ili točke kao ukras predmeta u obliku različitih simbolički označenih životinja, potom svaki geometrijski križni oblik nastao iz tehničkih razloga, pa čak i orači plug, i tome slično).²⁵ U takvim predmetima mnogi su kršćani zasigurno vidjeli vjerske simbole čak i onda kad je, od 4. st. nadalje, kršćanska ikonografija poprimila zadane, nedvosmislene i prepoznatljive oblike.²⁶ Pritom se samo po sebi razumije da je, za one koji su do kraja antike ostali javno ili tajno privrženi klasičnoj religiji, križno stiliziran cvijet uvijek ostao cvijet, lišen primisli o kršćanskoj simbolici. Takav pristup primijenila sam na obradu ranokršćanske građe iz sjeverne Hrvatske 1994. g. Tada još neupućena u kognitivna teoretska razmatranja, naglasila sam da je svaka rasprava o kršćanskoj simbolici uvjetovana razumijevanjem neposrednog arheološkog konteksta, ne misleći da otkrivam osobitu mudrost već da podsjećam na općepoznatu činjenicu.²⁷

Nakon više od dva desetljeća, ovdje mi se pružila prilika da se osvrnem na način na koji su moj pristup toj temi doživjeli i primijenili oni koji su tekst čitali i pozivali se na nj u svojim radovima. Prilog o kojemu govorim dio je publikacije proizišle iz izložbe „Od Nepobjedivog sunca do Sunca pravde“, postavljene u Arheološkome muzeju u Zagrebu u prigodi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju 1994. godine. Katalog predmeta koje sam komentirala u tekstu prilično je obiman, a i sama rasprava o njima opširna, tako da je teško zamjeriti onima koji su ga čitali površno ili ni toliko, već su gledali slike i, pretpostavljam, lakonski zaključili: *Ako je u „kršćanskom“ katalogu, onda je kršćanski predmet*. Tako se dogodilo da sam naknadno u više navrata vidjela predmete iz spomenutog Kataloga navedene kao nedvojbeno kršćanske, premda je njihovo

²² Elsner 2003, 14, *passim*; Hodder 1991, 13; Hodder 1999, 200; Heinrich-Tamáska – Syrbe 2016, 12.

²³ Migotti 1994, 46; Elsner 2003, 114; Birk – Poulsen 2012; Nagy 2016a, 131.

²⁴ Usp. Trigger 1998; Gramsch 2011, 60–65.

²⁵ Migotti 1994, 42–47.

²⁶ Podsjetimo se da je slično stiliziranih križnih motiva lako naći u modernoj svećeničkoj odjeći na mjestima koja jamče njihovu religijsku simboliku, dodatno potvrđenu time što se na istim mjestima na nekim drugim istovrsnim komadima ruha nalaze nedvosmisljeni oblici križa potvrđeni u kršćanskoj ikonografiji od najranijih vremena. Vidi: https://www.google.hr/search?q=catholic+vestments&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=2ahUKewi_jfzM8Ize-AhXoLMAKHTmsD4wQ7Al6BAgFEA8&biw=1920&bih=934#imgrc=9cZ9LQo-XUjenM:&spfl=1539758968958 (catholic vestments); <https://www.google.hr/search?q=catholic+mitre&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=2ahUKewiP39na8YzeAhUKbcAKHb72BUcQsAR6BAgCEAE&biw=1920&bih=934> (catholic mitre).

²⁷ Migotti 1994, 44–47.

određenje u izvorniku bilo nijansirano. Usprkos tome, autori su se pozivali upravo na Katalog iz 1994. g., ali bez ondje navedenih obrazloženja; možda je ipak trebalo čitati pažljivije. U svoj sam prilog, naime, uključila i poglavlje o „pretkršćanskom“ horizontu iz 2. i 3. st., zastupljenome predmetima koji su trebali ilustrirati kakvi su sve oblici iz svakodnevnog života i umjetnosti za kršćane tog vremena poprimali religijsko značenje.²⁸ Namjera je bila ilustrirati duhovno raspoloženje sljedbenika tada još proganjane vjere i njihovo razumijevanje simbolike. Budući da su ti isti sporni oblici i predmeti trajali i u vrijeme kada je kršćanska vjera postala prvo dopuštena, a potom i jedina službena državna religija s jasno uobličenom ikonografijom, predmeti i motivi višeznačne simbolike i dalje su se mogli čitati kao kršćanski, premda ne nužno. Tada, kao i prije, kosi križ mogao je biti tehnički znak, magijsko-apotropijski simbol, ali i kršćanski križ. Isto se odnosi na sve malo prije nabrojane predmete „pretkršćanskog“ horizonta.²⁹

Ključ pravilnog pristupa navedenim dvojbama isključivo je kontekst. Prema tome, predmeti nejasne i/ili dvojbene simbolike mogu se smatrati kršćanskima samo onda ako su nađeni na mjestu posvjedočenih kršćanskih građevina, ili zajedno s drugim predmetima obilježenima nedvojbenom religijskom simbolikom. Međutim, to je tako samo načelno, a u stvarnim okolnostima pitanje konteksta i razumijevanje simbolike još je zamršenije, čime ulazimo u prostor višeg sloja kognitivne arheologije, a to je (ne)mogućnost pouzdanog zaključka o poruci koju je vlasnik nekog predmeta simboličnog oblika ili ukrasa namjeravao prenijeti okolini, ako je uopće imao takvu namjeru. Autori koji raspravljaju u okviru takvog metodološkog pristupa kao idealan cilj postavljaju pronicanje u duhovni sklop antičkog čovjeka i njegovo razmišljanje na temelju dobro definiranog konteksta i mentalnog sklopa istraživača. Primijenjeno na kršćansku arheologiju, to se nastojanje prije svega svodi na pouzdano određenje vjerskog opredjeljenja vlasnika simbolički obilježenih artefakata. Tako postavljen zadatak, međutim, čini se praktički nedostižnim. Bliže stvarnim mogućnostima jest spustiti razinu očekivanja, ciljeve uskladiti s objektivnim analitičkim mogućnostima istraživanja, i ostati na razini vjerojatnih i dobro obrazloženih pretpostavki. Pritom bi se trebalo pomiriti i s time da u pravilu s većom sigurnošću možemo ustvrditi da nešto *nije* nego da *jest* bilo ovako ili onako. Primjerice, svjetiljka ukrašena grančicom palme, ili nekim još neutralnijim motivom, može se smatrati kršćanskim predmetom ako je nađena u crkvi. S druge strane, kasnoantičke uljanice ukrašene neutralnim motivima, nađene u nepoznatom ili neutralnom kontekstu, nikako ne bi trebalo odrediti kao kršćanske predmete samo zato jer spadaju u širu skupinu kasnoantičkih afričkih svjetiljki često ukrašenih kršćanskim simbolima.³⁰ Međutim, i takve (neukrašene) svjetiljke postaju kršćanskim predmetima ako su nađene u ranokršćanskoj crkvi. Slična dvojba povezana je s određenjem kasnoantičkih groblja s pokojim kršćanskim nalazom. Osim ako nisu smještene uz crkvu, nije opravdano nazivati ih ranokršćanskim pokopalištima, jer čak ni u potonjem slučaju ne možemo biti sigurni da su svi pokojnici u takvom kontekstu bili kršćani, pa čak ni formalni.³¹ Primjena strogog kontekstualnog kriterija u prevrednovanju ranokršćanske arheološke građe iz Mađarske dovela je do znatnog smanjenja broja ranokršćanskih građevina i pokretnih predmeta obilježenih kršćanskom simbolikom već u monografiji Dorotyye Gáspár iz 2002. g., a do daljeg sužavanja došlo je u okviru gore spomenutih pečuških projekata.³² Međutim, takav pristup nije oslabio već je radije ojačao ranokršćansku arheologiju u Mađarskoj.

²⁸ Vidi bilj. 25.

²⁹ Migotti 1994, 61–67; Migotti 1997, 7–9.

³⁰ Usp. Vučić 2009.

³¹ Usp. Gábor – Katona Győr 2017.

³² Gáspár 2002; Nagy 2016, 24.

Dobar primjer dvojbi u tumačenju motiva ranokršćanske umjetnosti u arheološkom kontekstu jesu kovinske oplata drvenih kutija ukrašenih reljefnim prizorima iz klasične mitologije i kršćanstva, osobito česte u Panoniji u 4. stoljeću. Levente Nagy je s pravom predložio da u takvom združivanju prizora ne treba vidjeti odraz sinkretističke ili „kristijanizirane“ kasnoantičke kulture, već posljedicu činjenice da su se kršćanski mislioci i umjetnici napajali s klasičnih izvora, njegujući umjetničku i duhovnu tradiciju klasične antike prilagođenu kršćanskom okruženju.³³ Drugu krajnost takvog razmišljanja predstavlja zaključak da ni nedvojbeno kršćanski ukrašen predmet ne jamči kršćansku vjeru vlasnika, odnosno općenito da je nedopustivo zaključak o bilo kojem vjerskom uvjerenju izvoditi iz ikonografije.³⁴ Tu bi otprilike trebalo postaviti granicu mogućnosti kognitivne teorije u kršćanskoj arheologiji: postoji vjerojatnost i njena suprotnost, obje vjerodostojne jedino uz uvjet dobro obrazloženog konteksta i svijesti da vjersko opredjeljenje antičkog čovjeka nije moguće svesti u posve jasne kulturološke okvire. Sjetimo se bezbrojnih rasprava o kršćanskome uvjerenju cara Konstantina Velikog, ponovo oživljenih u prigodi 2000. obljetnice Milanskog edikta. Osim što je careva „religioznost“ bila prije svega političko-pragmatična, po svemu se čini da ni sâm nije bio u stanju teološki razdvojiti boga Sola od Krista, „Sunca pravednosti“.³⁵ Prema tome, ranokršćanska arheologija trebala bi se zadovoljiti time da pronalazi i tumači materijalne tragove kršćanstva u njihovu širem antičkom kontekstu, a odgovor na pitanje je li svaki vlasnik kršćanskog predmeta bio kršćanin, ostaje idealan cilj kojemu treba težiti, ali mireći se s time da takva spoznaja u konačnici ostaje nedostižna.

Među važnijim ciljevima novijih teoretskih promišljanja ranokršćanske arheologije jest i rješavanje terminoloških pitanja, pri čemu su ona isključivo formalne naravi rjeđa u odnosu na sadržajno-semantičke prijevore koji zahtijevaju propitivanje.³⁶ Budući da se u ovom prilogu detaljno raspravlja o dvama najvažnijim terminološko-sadržajnim prijevorima (kasnoantička arheologija nasuprot ranokršćanske arheologije i ranokršćansko razdoblje nasuprot kasnoantičkog razdoblja; o potonjemu vidi niže u tekstu), na ovome mjestu osvrnula bih se još samo na jednu uvriježenu antipodsku sintagmu koja, premda isključivo terminološka, ipak traži drugačiji pristup: kršćanstvo i poganstvo. Izraz *paganus* kod kršćanskih autora 2. – 4. st. bio je podrugljiv naziv za „primitivce“ koji nisu prigrlili kršćanstvo, a najdulje su se zadržali na izvangradskim prostorima (*pagus*).³⁷ U latinskom jeziku, kao i u važnijim živim europskim jezicima, ta riječ ne izlazi iz okvira religijskog značenja i ne sadrži nikakve druge psihološko-semantičke nijanse, barem prema mome znanju. Pa ipak, i u tim jezicima spomenuti se izraz u novije vrijeme ponekad propituje u nastojanju da se zamijeni primjerenijim pojmom, premda se u pravilu i dalje nesmetano koristi.³⁸ Drugačije je u hrvatskom jeziku, gdje ta riječ ima i prošireno značenje pogrđnog prizvuka, jer upućuje na nepoželjnu osobinu ljudske naravi. S obzirom na to, izraz *poganstvo* i njegove izvedenice bilo bi bolje zamijeniti pojmovima kao što su *mnogoboštvo* ili *klasična/e* ili *rimska/e religija/e*, kolikogod da je navike teško mijenjati i da je sporni izraz vrlo spretan za uporabu u svim oblicima, za razliku od

³³ Elsner 2003, 120, s literaturom u bilješki 47; Migotti 2009, 528, bilj. 49; Nagy 2016a, 130–132; Tóth 2017.

³⁴ Effross 2002, 60; Elsner 2003, 117–118, 124; Madgearu 2012, 310–311; Verslype 2012, 57; Nagy 2016a, 132; Schoolman 2017.

³⁵ Migotti 2017, 135–136.

³⁶ Bugarski *et al.* 2016, 5; Nagy 2016a, 124; Heinrich-Tamáská – Syrbe 2016, 36–38.

³⁷ O'Donnell 1977; Rousselle 1999.

³⁸ Usp. Elsner 2003; Clauss 2007; Heinrich-Tamáská – Krohn – Ristow 2012, 13, *passim*; Sággy – Schoolman 2017.

³⁹ O konceptu političke korektnosti, koji znatno opterećuje suvremenu znanstvenu teorijsku paradigmatu, vidi: Flannery – Marcus 2011, 23.

predloženih nadomjesnih riječi. Međutim, sklonost promjeni u ovom slučaju ne odražava robovanje ispraznoj političkoj korektnosti, već istinsko uvažavanje posebnosti i različitih ishodišta religijskih fenomena.³⁹

RANO KRŠĆANSTVO – RAZDOBLJE ILI SADRŽAJ?

Pojmovi kao što su *rano kršćanstvo*, *kasna antika* i *rani Bizant* često se upotrebljavaju kao istoznačnice u sadržajnom i/ili kronološkom smislu.⁴⁰ U tom kontekstu jedno od ključnih pitanja koje ranokršćanska arheologija treba razriješiti na teoretsko-metodološkoj razini odnosi se na dvojbu je li opravdano i održivo u okviru arheološke struke govoriti o ranokršćanskom razdoblju. Mislim da nije, premda sam tu sintagmu donedavna i sama koristila, ne razmišljajući o dubljem značenju pojma koji se spontano povezuje s ranokršćanskom arheologijom. U ovome kontekstu treba napomenuti i to da negativan stav prema tom pojmu spontano priziva negativan odnos prema ranokršćanskoj arheologiji, ali takvome razmišljanju nema mjesta. Smatram da *ranokršćansko razdoblje* nije dobar izraz zato što remeti već postojeću periodizaciju antike unutar koje se razvija rano kršćanstvo, i to s početkom ranijim od kasnoantičkog razdoblja barem u povijesnom smislu, a na nekim prostorima i arheološkom. Naime, kao povijesna pojava rano kršćanstvo formalno počinje s rođenjem, odnosno naučavanjem Isusa Krista, s time da u prva dva stoljeća nema posve pouzdanih arheoloških svjedočanstava te pojave, pa se njen početak kao arheološke discipline u pravom smislu poklapa s prijelaznim razdobljem iz klasične u kasnu antiku tijekom 3. stoljeća.⁴¹ Vrijeme tog početka ovisi o tome koliko je pojedina provincija Rimskog Carstva bila udaljena od kolijevke kršćanstva Judeje, odnosno Palestine. Još je problematičniji u smislu znanstvene periodizacije kraj ranoga kršćanstva i njegova pretapanja u srednjovjekovlje, jer se smjena civilizacija na različitim prostorima Rimskog Carstva odvijala u različitim vremenima, otprilike od početka 5. stoljeća sve do u 8. stoljeće.⁴² U spomenuto vrijeme, premda s nešto ranijim početkom, umeće se i pojam *razdoblja seobe naroda*. Riječ je o svojevrsnom „pod-razdoblju“, ali bi i taj izraz i pojam sâm po sebi trebalo izbjegavati. Bez obzira na to što su različiti dijelovi Rimskoga Carstva slabili i nestajali u novim državnim oblicima nadolazeće srednjovjekovne civilizacije, „seoba naroda“ odvijala se u granicama i barem dijelom pod nadzorom rimske vlasti, dakle, u okvirima kasnoantičkog razdoblja. Drugim riječima, „seoba naroda“ nije bila razdoblje, nego zbivanje. Takav pristup u europskoj se arheološkoj literaturi odavna prepoznaje bilo kao stav o besmislenosti razdvajanja razdoblja od 4. do 6. st. na antiku i srednji vijek, bilo kao stavljanje sintagme *razdoblje seobe naroda* u navodne znakove.⁴³ U hrvatskoj arheologiji takav pristup nikad nije zaživio, ili spomenuta dvojba nije ni prepoznata, a trebala bi biti, jer bi to doprinijelo boljem uvidu u rano kršćanstvo na području sjeverne Hrvatske, gdje je ono bilo uvelike osujećeno razdvajanjem kasnoantičkog razdoblja od „razdoblja seobe“, ostavljajući kršćanski obilježene predmete materijalne kulture potonjega u fluidnom prostoru između antike i srednjega vijeka. Primjerice, u Arheološkome muzeju u Zagrebu oni su podijeljeni u dvije zbirke, odnosno odjela, pa je iznenađujuće povećan broj takvih predmeta na prije spomenutoj izložbi o ranome kršćanstvu 1994. g. u odnosu na dotad poznatu

⁴⁰ Heinrich-Tamáška – Syrbe 2016, 12.

⁴¹ Cantino Wataghin 2003, 230; Elsner 2003, 114; De Blaauw 2012.

⁴² Hainrich-Tamáška – Syrbe 2016, 24–33.

⁴³ Kiss 1999, 217–218; Nagy 2015, 30; Hainrich-Tamáška – Syrbe 2016, 18–22; Nagy 2016, 154.

⁴⁴ Migotti 1994; Migotti 1997, 6; Migotti 2011, 92.

ranokršćansku građu iz sjeverne Hrvatske dobrim dijelom bio proizišao upravo iz uključivanja predmeta iz oba odjela – Antičkog i Srednjovjekovnog.⁴⁴

Vratimo se raspravi o pojmu *ranokršćansko razdoblje*. Čak ako uzmemo u obzir da se u velikome dijelu Rimskog Carstva ranokršćanski arheološki sadržaji pojavljuju tek u kasnoantičkom razdoblju, zašto bismo to razdoblje preimenovali u ranokršćansko? Bi li to onda bila dva istoznačna pojma? I da li bi na sličan način srednji vijek trebalo nazivati srednje-kršćanskim razdobljem? Konačno, koncept ranokršćanskog razdoblja sâm po sebi olakšava pojednostavljivanje i nekritičko pripisivanje ranome kršćanstvu predmeta i pojava koji sadržajno ne spadaju u taj kontekst. Prema tome, taj bi pojam trebalo izbjegavati, a da to ni na koji način ne ugrožava smisao postojanja ranokršćanske arheologije, jer se njena opstojnost ne dovodi u pitanje smještanjem u vremenske okvire cjelokupnog antičkog razdoblja, s naglaskom na njegovu kasnoantičkom odsječku. Svjesno ili ne, dvojbu oko pitanja razdoblja i sadržaja ranokršćanske arheologije Veljko Paškvalin dovtljivo je pomirio izrazom *kršćanstvo kasne antike*, koji bi mogao zadovoljiti i dobro namjerne „kasnoantičare“ i oprezne „ranokršćane“.⁴⁵

ZAKLJUČAK

Opravdanost postojanja ranokršćanske arheologije leži u istraživanju materijalnih i duhovnih sadržaja ranoga kršćanstva, i to u njihovu trajanju, suodnosu i prožimanju sa svim drugim sadržajima cjelokupne klasične antike. Upravo u tom prožimanju, a ne u samodostatnom odvajanju, leži pravi smisao ranokršćanske arheologije i njen najveći istraživački izazov. Ona je, štoviše, šira od same antičke arheologije, jer pomiruje inovaciju s kontinuitetom i tradicijom, obogaćujući pojam rimstva (*romanitas*) i rimskog identiteta u kasnoj antici na način koji će obilježiti i srednjovjekovnu civilizaciju.⁴⁶ Obuhvatnost ranokršćanske arheologije moguće je parafrazirati metaforičkim primjerom rimskog pjesnika Vergilija; u njega naime nema kršćanstva, ali u ranome kršćanstvu ima Vergilija.⁴⁷

Zahvala

U pisanju ovog priloga različitim su mi podacima i svojim mišljenjima pomogli Levente Nagy (Sveučilište u Pečuhu) i Orsolya Heinrich-Tamáška (Sveučilište u Leipzigu), pa im srdačno zahvaljujem.

⁴⁵ Paškvalin 2003.

⁴⁶ Cambi 1994, 24–25; Migotti 1997, 5; Madgearu 2012, 310; Hainrich-Tamáška – Syrbe 2016, 11, 37. Poistovjećivanje Crkve i Rimskog Carstva najbolje je još početkom 20. st. izrazio Adolf von Harnack (vidi prilog D. Milinovića u ovoj knjizi na stranicama 35–44)).

⁴⁷ Eliot 1953; Pavić – Tenšek 1993, 233, *passim*; Lagouanère 2017, 106.

LITERATURA

- Bintliff – Pearce 2011 J. Bintliff – M. Pearce, „Introduction“, u: J. Bintliff – M. Pearce (ur.), *The Death of Archaeological Theory?*, Oxford 2011, 1–7.
- Birk – Poulsen 2012 S. Birk – B. Poulsen, „Introduction“, u: S. Birk – B. Poulsen (ur.), *Patrons and Viewers in Late Antiquity*, Aarhus 2012, 1–14.
- Brandt 2016 O. Brandt, „L’archeologia cristiana, i suoi congressi e il suo futuro. All’apertura dell’anno accademico 2016-2017 del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana 7 novembre 2016“, https://www.academia.edu/29716051/L_archeologia_cristiana_i_suoi_congressi_e_il_suo_futuro_All_apertura_dell_anno_accademico_2016-2017_del_Pontificio_Istituto_di_Archeologia_Cristiana_7_novembre_2016?auto=download (zadnji pristup: 18. prosinca 2018.)
- Brogiolo *et al.* 2017 G. P. Brogiolo – A. Chavarria Arnau – F. Giacomello – M. Jurković – G. Bilogrivić, „The Late Antique Church of Saint Lawrence, Banjol (Island of Rab, Croatia) – Results of the First Two Archaeological Campaigns (2015. – 2016.)“, *Hortus Artium Medievalium* 23/2, Zagreb – Motovun 2017, 666–673.
- Bugarski *et al.* 2016 I. Bugarski – O. Heinrich-Tamáška – V. Ivanišević – D. Syrbe (ur.), *Grenzübergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau*, Remshalden 2016.
- Cambi 1994 N. Cambi, „XIII. međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju Split–Poreč 1994. godine i starokršćanska arheologija na području Hrvatske“, *Diadora* 15 (1993), Zadar 1994, 11–28.
- Cameron 2003 A. Cameron, „Ideologies and Agendas in Late Antique Studies“, u: Lavan – Bowden 2003, 3–21.
- Cantino Wataghin 2003 G. Cantino Wataghin, „Christian Topography in the Late Antique Town: Recent Results and Open Questions“, u: Lavan – Bowden 2003, 224–256.
- Chavarria Arnau 2017 A. Chavarria Arnau, „La cristianizzazione di Padova e le origini del complesso episcopale“, u: A. Chavarria Arnau (ur.), *Ricerche sul centro episcopale di Padova. Scavi 2011. – 2012.*, Mantova 2017, 367–372.
- Clauss 2007 M. Clauss, „Die alten Kulte“, u: A. Demandt – J. Engemann (ur.), *Konstantin der Grosse: Imperator Caesar Flavius Constantinus* (katalog izložbe), Mainz 2007, 210–219.
- De Blaauw 2012 S. de Blaauw, „Erinnerungen als Zeugnisse der Christianisierung Roms“, u: Heinrich-Tamáška – Krohn – Ristow 2012, 141–159.
- Dilley 2018 P. C. Dilley, „R. Uro, *Ritual and Christian Beginnings: A Socio-Cognitive Analysis*, Oxford – New York 2016“, prikaz, *The Journal of Roman Studies* 108, London 2018, 239–241.
- Effross 2002 B. Effross, *Caring for Body and Soul. Burial and the Afterlife in the Merovingian World*, Philadelphia 2002.
- Eliot 1953 T. S. Eliot, „Vergil and the Christian World“, *The Sewanee Review* 61/1, Sewanee 1953, 1–14.

- Elsner 2003 J. Elsner, „Archaeologies and Agendas: Reflections on Late Ancient Jewish Art and Early Christian Art“, *The Journal of Roman Studies* 93, 2003, 114–128.
- Flannery – Marcus 2011 K. V. Flannery – J. Marcus, „A New World Perspective on the ‘Death’ of Archaeological Theory“, u: J. Bintliff – M. Pearce (ur.), *The Death of Archaeological Theory?*, Oxford 2011, 23–30.
- Gábor – Katona Győr 2017 O. Gábor – Zs. Katona Győr, „Sopianae Revisited: Pagan or Christian Burials?“, u: Ságy – Schoolman 2017, 295–339.
- Gáspár 2002 D. Gáspár, *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary*, British Archaeological Reports, International Series 1010, Oxford 2002.
- Gordon 2018 R. Gordon, „O. Panagiotidou with R. Beck, *The Roman Mithras Cult: A Cognitive Approach*, London – New York 2017“, prikaz, *The Journal of Roman Studies* 108, London 2018, 237–239.
- Gramsch 2011 A. Gramsch, „Theory in Central European Archaeology: dead or alive?“, u: J. Bintliff – M. Pearce (ur.), *The Death of Archaeological Theory?*, Oxford 2011, 48–71.
- Heinrich-Tamáška – Syrbe 2016 O. Heinrich-Tamáška – D. Syrbe, „Grenzübergänge“ zwischen 300 und 800 n. Chr. Einführende Betrachtungen zu den globalen und lokalen Verflechtungen des Mitteldonaupraumes“, u: Bugarski *et al.* 2016, 11–39.
- Heinrich-Tamáška – Krohn – Ristow 2012 O. Heinrich-Tamáška – N. Krohn – S. Ristow (ur.), *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund*, Regensburg 2012.
- Hodder 1991 I. Hodder, „Interpretive Archaeology and Its Role“, *American Antiquity* 56/1, Washington 1991, 7–18.
- Hodder 1999 I. Hodder, *The Archaeological Process. An Introduction*, London 1999.
- Kiss 1999 A. Kiss, „Glasfunde aus Gräbern des frühmittelalterlichen Karpatenbeckens (400–1000)“, *Antaeus* 24 (1997–1998), 217–241.
- Lagouanère 2017 J. Lagouanère, „Uses and meanings of *Paganus* in the Works of Saint Augustine“, u: Ságy – Schoolman 2017, 105–118.
- Lavan 2003 L. Lavan, „Late Antique Archaeology: An Introduction“, u: Lavan – Bowden 2003, VII–XVI.
- Lavan – Bowden 2003 L. Lavan – W. Bowden (ur.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, Leiden – Boston 2003.
- Madgearu 2012 A. Madgearu, „The Significance of the Early Christian Artefacts in Post-Roman Dacia“, u: Heinrich-Tamáška – Krohn – Ristow 2012, 299–317.
- Migotti 1994 B. Migotti, „Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj“, u: Ž. Demo (ur.), *Od Nepobjedivog sunca do Sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1994, 41–67.
- Migotti 1997 B. Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites*, British Archaeological Reports, International Series 684, Oxford 1997.

- Migotti 2001 B. Migotti, „Interdisciplinarnost u ranokršćanskoj arheologiji“, *Časopis za suvremenu povijest* 33/1, Zagreb 2001, 163–167.
- Migotti 2009 B. Migotti, „Ranokršćanska arheologija“, u: J. Balen – B. Čečuk (ur.), *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, Zagreb 2009, 513–553.
- Migotti 2011 B. Migotti, „Ranokršćanski nalazi u sjevernoj Hrvatskoj“, u: D. Damjanović (ur.), *1700 godina Svetih srijemskih mučenika*, Zbornik radova s međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici Sirmijsko-panonskih mučenika (304. – 2004.), Đakovo 2011, 91–119.
- Migotti 2012 B. Migotti, „Introduction and Commentaries“, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The State of research and selected problems of the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, British Archaeological Reports, International Series 2393, Oxford 2012, 1–27.
- Migotti 2017 B. Migotti, „The Cult of Sol Invictus and Early Christianity in *Aquae Iasae (Pannonia Savia)*“, u: Sághy – Schoolman 2017, 133–149.
- Mirnik Prezelj 1992 I. Mirnik Prezelj, „Arheologija danes“. The Theoretical Archaeology Group (Southampton 1992)“, *Arheo* 15, Ljubljana 1992, 45–52.
- Nagy 2015 L. Nagy, „Die Lage der Erforschung des frühen Christentums in Ungarn im Spiegel eines neuen Projekts“, u: R. J. Pillinger (ur.), *Neue Forschungen zum frühen Christentum in der Balkanländern*, Wien 2015, 19–36.
- Nagy 2016 L. Nagy, „Early Christian Archaeology in Hungary between 2010 and 2016“, *Acta classica Universitatis scientiarum debreceniensis* LII, Debrecen 2016, 149–161.
- Nagy 2016a L. Nagy, „Interpretationen frühchristlicher Kunst am Beispiel pannonscher Kästchenbeschläge: Methodische Probleme und unscharfe Terminologie“, u: Bugarski *et al.* 2016, 121–132.
- O’Donnell 1977 J. J. O’Donnell, „*Paganus*“, *Classical Folia* 31, Worcester, Mass. 1977, 163–169.
- Pavić – Tenšek 1993 J. Pavić – T. Z. Tenšek, *Patrologija*, Zagreb 1993.
- Paškvalin 2003 V. Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Sarajevo 2003.
- Rousselle 1999 A. Rousselle, „Paganism“, u: G. W. Bowersock – P. Brown – O. Grabar (ur.), *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, Cambridge Mass. – London 1999, 425–426.
- Sághy – Schoolman 2017 M. Sághy – E. M. Schoolman (ur.), *Pagans and Christians in the Late Roman Empire*, Budapest 2017.
- Schoolman 2017 E. M. Schoolman, „Religious Images and Contexts: „Christian“ and „Pagan“ Terracotta Lamps“, u: Sághy – Schoolman 2017, 165–177.
- Sonntag 2013 F. Sonntag, „R. Sörries, Spätantike und frühchristliche Kunst. Eine Einführung ins Studium der christlichen Archäologie“, Köln 2013, recenzija, u: *H-Soz-Kult*, 26.08.2013. <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=39920>
- Sörries 2013 R. Sörries, *Spätantike und frühchristliche Kunst. Eine Einführung ins Studium der christlichen Archäologie*, Köln 2013.

- Tóth 2017 A. J. Tóth, „John Lydus, Pagan and Christian“, u: *Ságy – Schoolman* 2017, 59–67.
- Trigger 1998 B. G. Trigger, „ Archaeology and Epistemology: Dialoguing across the Darwinian Chasm“, *American Journal of Archaeology* 102/1, 1998, 1–34.
- Verslype 2012 L. Verslype, „The development and consolidation of Christianity in Belgium and adjacent regions – An elementary overview“, u: Heinrich-Tamáska – Krohn – Ristow 2012, 55–72.
- Vučić 2009 J. Vučić, *Ranokršćanske glinene svjetiljke u Arheološkom muzeju Zadar*, Zadar 2009.
- Ward-Perkins 1965 J. B. Ward-Perkins, „Memoria, Martyr’s Tomb and Martyr’s Church“, u: *Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie VII*, Città del Vaticano – Berlin 1965, 3–24.
- Woolf 2004 G. Woolf, „The Present State and Future Scope of Roman Archaeology: A Comment“, *American Journal of Archaeology* 108/3, 2004, 417–428.

BRANKA MIGOTTI

A THEORETICAL FRAMEWORK OF EARLY CHRISTIAN ARCHAEOLOGY IN A MODERN-PARADIGM CONTEXT

This paper examines some theoretical issues of early Christian archaeology in the light of postmodern paradigm, instigated by the fact that academia remains divided in the opinion on the future of early Christian archaeology as an independent and self-sufficient scholarly discipline. Against this background, a theoretical-methodological defining of the conception of early Christianity in the context of Roman civilization is considered as a starting point in defying the opinion that early Christianity should be studied as a constituent part of Late Antique archaeology. The concern about a threat to the destiny and future of early Christian archaeology was first expressed in Croatian literature on the occasion of the 13th International Congress of Early Christian Archaeology held in Croatia in 1994. It was formulated as the question whether the Congress in 1994 was the last of the early Christian congresses, to be replaced in future by congresses on Late Antiquity.

Considering this issue today, no such threat is perceptible at first glance. An apparently comfortable position of early Christian discipline seems to be supported by a couple of phenomena. Firstly, it is the overall practice of institutionalized studying of early Christianity at universities throughout the world, and not only at those of a religious background. A good example of such practice comes from the Department of Archaeology at the University of Pécs, which established the study of early Christianity only in 2010, to institutionalize it in the ensuing years through the establishment of various research centres and through raising it to the level of a broad and successful international collaboration. Secondly, it is the fact that the international congresses of early Christian archaeology took place more or less regularly after the year 1994, with, however, one somewhat longer pause between the 14th (1999) and 15th (2008) Congresses. An undisturbed position of early Christian archaeology is, however, a skin-deep impression, as there are archaeologists in various countries who for professional, confessional-philosophical or other (personal) reasons dispute the existence of an independent early Christian archaeology and the study of its subject matters outside Late Antique archaeology. Such approach was pinpointed by Olof Brandt in 2016, as he remarked that many did not know of the existence of the *Pontificio Istituto di Archaeologia Cristiana* in Rome. The situ-

ation might not be that bad, but the opposition to early Christian archaeology is neither benign nor easily confronted and resisted because it is mostly non-institutionalized and is customarily sustained “behind the curtain”; this is only logical because it rests prevalently on ideological reasons with marked anti-religious feelings. In view of such circumstances, this paper examines modalities of and conditions for the maintenance of early Christian archaeology as a self-sustainable and legitimate discipline, with the stress on the transformation and adaptation of its aims and methods to chosen parameters of the so-called cognitive (interpretative) archaeology. It is important to stress that *adaptation* in this context does not mean an uncritical acceptance of any theoretical system as a whole, but a choice of useful and workable parameters that coincide with the nature of Christian subject matters and the aims of early Christian archaeology. This means that it is necessary to apply any theoretical and methodological changes in the study of early Christianity with caution and balance, in order to avoid an unnecessary opposition from a more traditional wing of the discipline that was for a long time, together with Roman archaeology as a whole, devoid of post-processual theorizing. This did not come from inertia of early Christian archaeologists or their reluctance towards new ideas, or at least not entirely from these reasons, but from the fact that modern archaeological theories from the 1960s onwards were born in the sphere of prehistorical archaeology and anthropological studies, and were methodologically adapted to those branches of scholarship.

Although the final aim of interpretive archaeology is to penetrate the thoughts and reasons that drove people towards their actions, such aim is in this paper proclaimed as an unattainable ideal, which should still be used as a research guideline. Two points are of the utmost importance in relation to cognitive archaeology as applied to the study of early Christianity, the first one being the context. This means that it is absolutely necessary to avoid the studying of Christian subject matters in isolation from their Roman substratum, as well as from contemporary Roman finds in their immediate and wider surroundings, as was rightly postulated by the Roman archaeologist Brian Ward-Perkins at the 7th International Congress of Early Christian Archaeology in 1965. A contrary approach leads towards a partial and inadequate restoration of antiquity, as well as towards seeing Christian finds and/or religious overtones where they actually cannot be proved with any certainty. At this point, early Christian archaeology is in danger of acquiring the same ideological approach as its opponents, which borders on a non-professional side-taking. Another important point in applying cognitive theory in early Christian archaeology is keeping in mind the position of the researcher who studies the past not only on the basis of education and the historical and archaeological evidence, but under the inevitable influence of his or her educational and civilizational surroundings.

Within the phenomenon of the abovementioned biased approach to early Christian archaeology, as cherished by certain “partisans” of this discipline, attention should be brought to some terminological issues that call for rethinking. The most conspicuous among them is the often-used syntagm *early Christian period*. The conception of Christianity as an archaeological period disturbs a well-worked and justified periodization of the whole of Roman antiquity, within which Christianity as a historical phenomenon existed earlier than as an archaeological subject. The latter was namely first ascertained at the turn of the 2nd and 3rd centuries, taking roots in the majority of the Roman-Christian oikumene only a whole century later. The end of “early Christian period” within such conception is even more problematic, as it occurs at different times from the 5th to the 8th century in various parts of the Roman Empire. Furthermore, the idea of an early Christian period standing for Late Antiquity is a misconception which leads towards uncritical ascribing of all of late-antique evidence to Christianity. To conclude: unbiased scholarship should be suspicious of the concept of the *early Christian period*, without, however, questioning the legitimacy of *early Christian archaeology*, provided that the latter works inclusively and brings to date some of its aims, methods and theoretical frameworks.

Keywords: *Croatia, early Christian archaeology, late antique archaeology, cognitive (interpretive) archaeology, early Christian period*

DINO MILINOVIĆ

STANJE ISTRAŽIVANJA U KASNOANTIČKOJ I RANOKRŠĆANSKOJ UMJETNOSTI: STARO I NOVO

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.4>

Prvi skup hrvatske ranokršćanske arheologije dobra je prigoda da se osvrnemo unatrag na povijest istraživanja rimske umjetnosti u doba kasnoga Carstva. Historiografska tradicija tumačenja završnog razdoblja antičke civilizacije dugo je vremena bila pod dojmom propasti Carstva i „kraja“ umjetnosti. Arheološka istraživanja rimskih kršćanskih katakombi i njihovih zidnih oslika krajem 19. stoljeća dovela su do afirmacije ranokršćanske umjetnosti. Istovremeno, Alois Riegl i Bečka škola povijesti umjetnosti utiru put novim shvaćanjima koja će afirmirati „kasnu antiku“ kao autentično i kreativno razdoblje *per se*, odnosno, kao most između klasične antike i srednjega vijeka. Suvremena istraživanja pokazuju, pak, odklon prema konceptu „vizualne kulture“ koja zahvaća duboko u iskustvo života kasnoantičkog čovjeka i pred nas postavlja niz novih, zanimljivih pitanja.

Ključne riječi: *kasna antika, ranokršćanska umjetnost, Rimsko Carstvo, historiografija, povijest umjetnosti, arheologija*

Razmišljajući o sudbini klasičnih studija u današnje vrijeme, Mary Beard je u svojoj knjizi iz 2013. g. podsjetila na činjenicu koju često zaboravljamo: „Mi ne vodimo samo dijalog s kulturom klasičnoga svijeta; mi vodimo dijalog sa svim prethodnicima na tome putu, a koji su i sami bili u dijalogu s klasičnim svijetom (Dante, Shakespeare, Gibbon ili netko drugi).“¹ Prvi skup hrvatske ranokršćanske arheologije je dobra prigoda da kažemo koju riječ o našim prethodnicima i njihovom doprinosu istraživanju ranokršćanskoga razdoblja. Ako i govorim poglavito iz kuta povijesti umjetnosti, polazim od pretpostavke da i arheologija, kao i povijest ili filologija, s njome dijele istu predanost zajedničkome (znanstvenom) cilju, premda ne i put kojim do njega dolaze. Ali, kako je davno rekao jedan od posljednjih rimskih pogana: *Uno itinere non potest perveniri ad tam grande secretum*. Napominjem da u svome radu polazim od termina „rimska umjetnost“ i „kasna antika“, iz razloga koji će, nadam se, biti dostatno objašnjeni u nastavku. Također moram precizirati da primjeri koje spominjem pripadaju razdoblju između 2. i 5. stoljeća. Takva kronološka odrednica ne iscrpljuje, dakako, pojam kasne antike koja, za zagovaratelje koncepta „dugog trajanja“ (*la longue durée*), traje sve do arapskih osvajanja u 7. stoljeću (Henri Pirenne) ili do dolaska na vlast Karla Velikog (Alois Riegl, Eduard Meyer).² Pretpostavljam da će mnogi i dalje radije rabiti nazive „kasno Rimsko Carstvo“ ili „rani Bizant“, što samo po sebi govori o slojevitosti i raznolikosti razdoblja kojim se bavimo. No, važnija od pitanja kronološke odrednice, mislim, je činjenica da koncept „kasna antika“ u sebi objedinjuje dva dugo suprotstavljena identiteta antičkoga svijeta:

¹ Beard 2013, 11.

² Rebenich 2009.

„klasični“, odnosno „poganski“, te kršćanski i tako ukazuje na kontinuitet helenističko-rimske civilizacije, koja premošćuje pad Zapadnoga Rimskog Carstva (476. g.).

Raznolikost u nazivima otkriva i vrlo različite historiografske pristupe ovome razdoblju, koji katkad graniče s naslijeđenim vjerovanjima ili ideološkim opsesijama. Svima je zajedničko da ne govore samo o razdoblju kojim su se bavili, već ponešto i o svojim autorima i idejama vremena u kojemu su djelovali. Tako je za renesansu, primjerice, s Konstantinom započinjao mračni „srednji vijek“, vrijeme bez umjetnosti. Pojam „gotički“ je jedan od pogrđnih naziva koji su proizašli iz takvog shvaćanja. Johann Joachim Winckelmann, koga povijest umjetnosti smatra svojim pionikom, govori o „Dobu oponašatelja“ (*Nachahmer*), vodeći se isključivo za estetskim kriterijima, dok je za njegova mlađeg suvremenika Edwarda Gibbona to vrijeme „propasti Rimskoga Carstva“, odnosno, „trijumfa barbarstva i religije“. Gibbonovo naslijeđe i danas je prisutno, posebno među anglo-saksonskim istraživačima, odgojenima na konceptu klasičnih studija (*Classical Studies* ili, jednostavnije, *Classics*), koji nisu obrađivali kršćanstvo (prepušteno Teologiji) i katkad nisu zadirali u carsku povijest dalje od Nerona.³ Za razliku od takvog pristupa, njemački *Altertumswissenschaft*, postupno prihvaćen na sveučilištima tijekom 19. stoljeća, sagledava antiku u njezinoj cjelovitosti (*cognitio totius antiquitatis*). Taj je pristup na tragu proslavljenog principa povijesne ili historiografske jednakosti Leopolda von Rankea iz 1854. g.: „Povjesničar mora usmjeriti svoju pažnju u prvom redu prema tome kako su ljudi u pojedinom razdoblju razmišljali i živjeli i tada će spoznati da, uz neke nepromjenjive i vječne ideje (*Hauptideen*), svako razdoblje ima svoje vlastito usmjerenje (*Tendenz*) i svoj vlastiti ideal... U tom su smislu sve generacije čovječanstva jednake pred Božjim licem, a na isti način i povjesničar mora promišljati sadržaj svoga istraživanja.“⁴ Na tragu von Rankeovog poučka je veliki Theodor Mommsen; on je svoja predavanja o „povijesti Rima pod carevima“ (održana između 1882. i 1886. g., a objavljena tek 1992. g.)⁵ završio, doduše, dramatičnom pljačkom Rima 410. godine, ali je u propasti vidio nagovještaj novoga početka: „Homogenost rimskog obrazovanja dovela je do nastanka hibridne kulture zasnovane na germanskoj podlozi, i ta je kultura konačni ishod rimske civilizacije.“⁶ Stoljeće prije njega, Edward Gibbon je tu ostavštinu opisao kao *a silent intercourse between the reign of Augustus and the times of Clovis and Charlemagne*, iz kojeg je izrasla „Kršćanska republika“ europskih nacija.⁷ Za razliku od Gibbona, Mommsen je budućnost srednjovjekovne Europe vidio u germanskom etničkom elementu, kao donositelju svježe krvi u razvodnjenu antičku civilizaciju, ali ne i u kršćanstvu. Sudeći po osobi povjesničara, to nas ne mora čuditi. Wilhelm Dilthey u jednom pismu iz 1884. godine govori o Mommsenovoj povijesti carskoga Rima, koju svi s nestrpljenjem iščekuju, ali izražava skeptičnost glede uspjeha toga pothvata; neshvatljivo mu je, kaže, „da bi itko mogao proučavati rano kršćanstvo, a da pritom nema u sebi baš nikakvoga vjerskog osjećaja, niti pokazuje bilo kakvu duhovnu težnju prema nevidljivom nebeskom kraljevstvu.“⁸

³ Vidi osobno svjedočanstvo u: Cameron 2004.

⁴ Von Ranke 1888, 7; predavanja su iz 1854. godine i prvi su puta objavljena posmrtno u Rankeovu djelu *Weltgeschichte* (Leipzig, 1888).

⁵ Mommsen 1996; njemačko izdanje iz 1992. g. priredili su Barbara i Alexander Demandt.

⁶ Mommsen 1996, 501.

⁷ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 37 (Bury 4: 79–80).

⁸ Iz uvodnoga teksta A. Demandta u: Mommsen, 1996, 2.

I Gibbona su često optuživali za potpuni izostanak senzibiliteta za kršćanstvo i religiju općenito. Pa ipak, do drugačijeg vrednovanja kasne antike došlo je upravo zbog sve većeg zanimanja za razvoj religije u Rimskom Carstvu. Krajem 19. i početkom 20. st. grupa njemačkih istraživača (*Religionswissenschaftliche Schule*) sagledava kršćanstvo u interakciji s drugim religijskim pokretima i postavlja temelje nove kulturne sinteze („nova religioznost“).⁹ Na tom su tragu dobro poznata istraživanja Franza Cumonta, Josepha Bidez, Henri-Irénée Maroua, Arthura Darby Nocka, Erica Doddsa ili dominikanca André-Jean Festugière, posvećena kasnom poganstvu i orijentalnim religijama. Njihova relevantnost i aktualnost na europskoj sceni prve polovice 20. st. potvrđuju se u studijama i pismima Carla Gustava Junga ili u romanima i pripovijetkama Hermanna Hessea.¹⁰ Na istome tragu, 80-tih i 90-tih godina prošloga stoljeća nastala su važna djela koja preispituju odnos kršćanstva i „kasnoga poganskoga duha“, tako Garth Fowden,¹¹ Pierre Chuvina¹² ili Ramsay MacMullen.¹³ Ovdje je prigoda prisjetiti se i hrvatskih istraživača poput Branimira Gabričevića, ili Petra Selema, poglavito njegove studije o Izidinom kultu na području Panonije koja je doživjela francusko izdanje u ediciji poznatog nakladnika *Brill*, specijaliziranog za komparativne religijske studije.¹⁴ U konačnici, takav je pristup doveo do „Doba duhovnosti“, što je naziv velike izložbe održane u New Yorku 1979. g., koja je u širokoj javnosti afirmirala umjetnost i kulturu u vremenu između krize Carstva u 3. st. i arapskih osvajanja u 7. st.¹⁵

Usporedo s pokretom pretežito protestantskih teologa iz kruga njemačke *Religionswissenschaftliche Schule*, sustavna arheološka istraživanja vođena pod nadzorom Pontifikalne komisije za arheologiju (*Pontificia Commissione di Archeologia Sacra*), osnovane 1851. g. u Rimu, poglavito istraživanje zidnih oslika u rimskim katakombama i reljefa ranokršćanskih sarkofaga (Giambattista de Rossi i Johannes Wilpert), stvorili su uvjete za „rođenje“ ranokršćanske umjetnosti, na koju se počinje gledati kao na novi početak, iskru koja je udahnula novi život antici na zalazu. Dotadašnje zanimanje za rano kršćanstvo bilo je usmjereno prije svega na crkvene pisce, čemu je posvećen rad francuskih bolandista i maurista u 17. i 18. st. U idućem je stoljeću taj napor kulminirao u izdanjima Latinske i grčke patristike (Jacques-Paul Migne), serije *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum* (CSEL, Beč, 1866), ili *Griechische christliche Schriftsteller der ersten (drei) Jahrhunderte* (Berlin, 1891) i tome slično. Sada se tome pridružila i ranokršćanska ikonografija koja sliku čvrsto vezuje uz tekstualne predloške Staroga i Novoga zavjeta te njihovu interpretaciju u djelima ranih latinskih i grčkih kršćanskih autora. Ta „uvjetovanost“ slike biblijskim tekstom (temeljna za ikonografska istraživanja) dugo će vremena ostati dominantna u interpretaciji kršćanske umjetnosti, potpomognuta percepcijom slike kao „Biblije nepismenih“. Naslijeđe takvog pristupa nalazimo još i danas, češće u pisanju arheologa, usudio bih se reći, nego povjesničara umjetnosti, koji su polo-

⁹ Liebeschuetz 2004; vidi također: I. Gildenhard – M. Ruehl (ur.), *Out of Arcadia: Classics and Politics in Germany in the Age of Burckhardt, Nietzsche and Williamowitz*, BICS suppl., 79, London 2003.

¹⁰ Vidi, primjerice, obilatu Jungovu prepisku na temu religije (*Le divin dans l'homme. Lettres sur les religions*, Paris 1999).

¹¹ Fowden 1986.

¹² Chuvina 1990.

¹³ MacMullen 1996.

¹⁴ Selem 1980.

¹⁵ Kronološki, to je gotovo istovjetno razdoblju koje pokriva kasno Rimsko Carstvo u knjizi Arnolda H. M. Jonesa: *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey* (1964), za koju Rebenich kaže da je još uvijek „najpouzdaniji opći pregled razdoblja“ (usp. Rebenich 2009, 89, bilj. 2).

vicom prošloga stoljeća apsolvirali lekcije iz semiotike i postali svjesni imanentnog svojstva slike kao znaka.¹⁶ Takvo je shvaćanje oslobodilo kršćansku sliku pretjerane vezanosti za tekst, ali je isto tako omogućilo usporedbe s ranijim, poganskim motivima i sadržajima, a te su dovele do važnih spoznaja o prijenosu (transferu) i metamorfozi mitoloških i drugih motiva u srednjovjekovnoj i bizantskoj umjetnosti (Meyer Schapiro, Erwin Panofsky, Fritz Saxl, Kurt Weitzmann).

Spomenuo sam važnost arheoloških otkrića za nastanak ranokršćanske povijesti umjetnosti. Od renesanse do 19. st. poimanje antičkoga svijeta išlo je usporedo s arheološkim otkrićima. Utoliko su prvi arheolozi-amateri (poput Antonia Bosia u 16. st.) i njihovi kasniji nasljednici zaslužni za velik dio onoga što danas čini povijest umjetnosti. Simbioza naše dvije discipline je tolika da se u nekim zemljama još i danas antička umjetnost predaje ne u okviru povijesti umjetnosti, već klasične arheologije ili klasičnih studija. Zapravo, povijest umjetnosti za mnoge studente diljem Europe započinje tek s kasnom antikom, odnosno, ranim srednjim vijekom (*Modern History* u anglo-saksonskoj tradiciji). Može zvučati paradoksalno, ali emancipacija povijesti umjetnosti kao znanosti dogodila se upravo na pokušaju da se drugačije protumači razdoblje koje je za mnoge bilo sinonim za dekadenciju. Alois Riegl i Bečka škola povijesti umjetnosti postavili su temelje za drugačije vrednovanje kasnoantičke i bizantske umjetnosti (za čime je ubrzo slijedilo „otkriće“ manirizma ili primitivne umjetnosti);¹⁷ zapravo, novi je pristup pomogao afirmirati sva ona umjetnička razdoblja koja su do tada bila sinonim za urušavanje „klasičnoga“ ili „visokoga“ stila, jednako kao i dotad malo cijenjene vrste poput umjetničkog obrta. Možda je istina da se takav „pozitivistički“ pojam stila, odnosno, stilskog razvoja, kojim upravlja specifični *Kunstwollen* – neka vrst autonomnog, organskog života oblika – mogao najlakše prepoznati i opisati tamo gdje nije bilo izvanrednih individualnih postignuća, velikih imena i remek-djela.¹⁸ Kako god, pojam *Kunstwollen* premostio je ogromni jaz u glavama stručnjaka i postavio temelje za drugačiju povijest umjetnosti u 20. st. Možemo ga usporediti s „usmjerenjem“ (*Tendenz*) koje je von Ranke vidio kao specifično obilježje, imanentno svakom povijesnom razdoblju. Premda smo u međuvremenu relativizirali važnost „stila“ kao apsolutnog arbitra u povijesti umjetnosti,¹⁹ veliki doprinos Bečke škole jest taj što je otvorila disciplinu novim, teorijskim promišljanjima. Tako je u prvoj polovici 20. st. povijest umjetnosti bila velikim dijelom pod utjecajem europske filozofije (Ernst Cassirer, primjerice) ili psihologije / psihoanalize (Sigmund Freud / Carl Gustav Jung), a u drugoj polovici istoga stoljeća pod utjecajem socioloških, lingvističkih te antropoloških istraživanja.

Povijest umjetnosti nije napustila arheologiju, ali otvorenost prema novim teorijskim promišljanjima u međuvremenu je dovela do bitno drugačijih pristupa od onih koje su zastupali Alois Riegl i predstavnici Bečke škole. Već je Walter Benjamin primijetio da su njihove spoznaje, koliko

¹⁶ Vidi, primjerice: M. Schapiro, *Words, Script and Pictures. Semiotics of Visual Language*, New York 1996; koristan uvid u problematiku u: M. Bal – N. Bryson, „Semiotics and Art History“, *The Art Bulletin*, sv. 73, br. 2, 1991, 174–208.

¹⁷ O ulozi Riegla (i Strzygowskog) u afirmaciji „kasne antike“, vidi: Elsner 2002.

¹⁸ Bauer 2007, 153.

¹⁹ O konceptu stila i stilske periodizacije u povijesti umjetnosti već se dugo intenzivno raspravlja; vidi, primjerice: M. Schapiro – H. W. Janson – E. H. Gombrich, „Criteria of Periodization in the History of European Art“, *New Literary History*, sv. 1, br. 2, 1970, 113–125. Za slična razmišljanja na području historiografije vidi Jacques Le Goff, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja*, Zagreb 2015 (izvorno francusko izdanje: Paris, 2014).

god bile znanstveno utemeljene i dalekosežne, ograničene time „što su se ti istraživači zadovoljili ukazivanjem na formalna obilježja svojstvena opažanju u kasnorimsko doba“, a da pritom nisu nastojali ukazati na „društvene prevrate koji su našli izraz u tim promjenama opažanja“.²⁰ Pritom je – još jedan paradoks – valjalo zaobići ili ukloniti upravo ono što je Rieglu pomoglo da osovi umjetnost kasne antike na noge i stvori modernu disciplinu povijesti umjetnosti, a to je poimanje specifičnog *Kunstwollena*, odnosno, stila. Otto Brendel je u svojoj *Prolegomeni*, najboljoj sintezi na temu povijesti proučavanja rimske umjetnosti, prikazao napore brojnih generacija istraživača koji su pokušali odrediti „rimski stil“;²¹ Franz Wickhoff je, usporedo s Rieglom, govorio o specifičnom „optičkom stilu“;²² Gerd Rodenwaldt je autentičnost rimske umjetnosti vidio u malograđanskoj kulturi (*Kleinbürgerliche Kultur*) antoninskog doba, kojoj je pripisao glavnu ulogu u promjeni stila (*Stilwandel*).²³ Takvom pristupu, zasnovanom na estetskoj kategoriji stila, Ranuccio Bianchi-Bandinelli je pridodao jaču klasnu crtu (*arte plebea*) i odredio joj zemljopisno podrijetlo – srednjeitalijski prostor.²⁴ Ali, istraživanja temeljena na paradigmi jedinstvenog stila nisu davala uvjerljive rezultate; nikome nije pošlo za rukom uspostaviti dominantnu teoriju (*master narrative*) koja bi obuhvatila sve likovne fenomene rimskoga svijeta u jednu cjelinu („rimski stil“). Umjesto toga, pregledi antičke umjetnosti obično su se zaustavljali na Augustu ili Hadrijanu (zbog izraženog klasicizma), s Antinojem kao posljednjim izvornim tipom klasične statue. Premda je kolegij Umjetnost staroga svijeta kod prof. Selema u moje vrijeme trajao puna dva semestra, nikada nismo dospjeli profesoru postaviti pitanje što se to dogodilo s klasičnim kipom nakon Hadrijana i Antinoja. Zapravo, nikada nismo stigli do fenomena kasne antike i početaka kršćanske umjetnosti. Taj je dio bio prepušten istraživačima koji su se bavili ranim srednjim vijekom.

Prema kraju 20. st. povjesničari umjetnosti postupno napuštaju ideju da povijest rimske umjetnosti može biti pisana kao jedinstvena, linearna povijest stila. Istovremeno proširuju područje svojih istraživanja, vodeći se pretpostavkom da cjelokupna materijalna kultura sudjeluje u konstrukciji vizualnog okoliša u okviru kojeg ljudi toga vremena zadovoljavaju svoje ekonomske, društvene, religijske i druge potrebe. Važnost vizualne kulture sve se više nameće i u historiografskim istraživanjima, koja su se tradicionalno pozivala gotovo isključivo na pisane tragove i tekstove. Nanovo se interpretiraju već postojeći korpusi rimskih spomenika, preispituje uloga i značenje slike u kontekstu specifične likovne proizvodnje (nosača), razmatra odabir tema i motiva u odnosu na naručitelja i ciljanu publiku. Postavlja se pitanje popularnosti i zemljopisne distribucije pojedinih tehnika i nosača, pri čemu se preispituje odnos između središta (Rima) i periferije: doista, u kasnome Carstvu teško je govoriti o Italiji kao o „ishodištu“ stila, odnosno, kulturnih modela. To ipak ne znači povratak na tezu Josefa Strzygowskog o presudnom utjecaju Istoka na formiranje kasnoantičke umjetnosti (*Orient oder Rom*). Umjesto toga, sve se više govori o zasebnim, lokalnim i regionalnim „umjetničkim krajolicima“ (*Kunstlandschaft*), koji kasnome Carstvu daju specifično obilježje. Uzmimo primjer sjevernoafričkih provincija gdje se u 3. i 4. stoljeću – u vrijeme najveće krize Carstva – formiraju radionice koje će ukrašavati ladanjske vile lokalne aristokracije raskošnim

²⁰ W. Benjamin, „Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije“, *Život umjetnosti* 6, Zagreb 1968, 23–24 (tekst je izvorno objavljen 1936).

²¹ Brendel 1979.

²² Wickhoff 1900.

²³ Rodenwaldt 1935.

²⁴ Bianchi-Bandinelli 1969.

polikromnim mozaicima (tzv. *latifundia*-ciklusi), koji svjedoče o ekonomskom blagostanju toga dijela Carstva. Bogatstva prirode na kopnu i u moru, obilje plodova, dokolica ispunjena lovom i otmjenim gozbama, svi ti motivi govore o samouvjerenosti provincijalne elite koja je u takvim prikazima tražila – i dobila – prepoznatljivu i reprezentativnu stalešku sliku (*Repräsentationsbild*).²⁵

Pojavu „sjevernoafričkih tema“ na mozaicima u drugim dijelovima Carstva (primjerice, Piazza Armerina na Siciliji) moguće je dovesti u vezu s naručiteljima iz iste društvene skupine i s istim idejama. Slično je s istraživanjem sarkofaga; prepoznavanje oblikovnih obilježja (stilskih karakteristika) pomaže nam u datiranju i grupiranju većih skupina primjera. Zahvaljujući naporima nekoliko generacija istraživača, uspostavljene su kronološke odrednice i uređeni korpusi – dragocjeni *Corpus der antiken Sarkophagreliefs* (ASR), ili *Repertorium der christlich antiken Sarkophage* – koji uključuju više tisuća objavljenih primjera. Ipak, još se uvijek nismo složili oko uloge mita u službi „dekora koji okružuje mrtvacu“; je li mitološka tema prijenosnik simboličkih i alegorijskih tumačenja, kao što su pretpostavljali Arthur Darby Nock ili Karl Scheffold, ili je riječ, kao što kaže Nenad Cambi, o „likovnoj viziji jednog literarnog motiva, ostavljenog da se shvati onako kako tko hoće i umije“?²⁶ Sarkofazi su odavna postali kulturološki fenomen, neiscrpn i izvor za proučavanje kasnoantičkoga društva: zašto naručitelji u 3. st. naglo gube zanimanje za prikaze borbe s barbarima (*Schlachtsarkophage*), koji su izrazito popularni u drugoj polovici prethodnoga stoljeća; zašto nema mitoloških sarkofaga u gradu poput Efeza, koji je jedno od kulturnih središta Druge sofistike? Slične nedoumice muče nas u svezi rasprostranjenosti kršćanskih sarkofaga na friz: kako to da nisu prisutni na Istoku Carstva, poglavito u Konstantinopolu? Je li to možda zato što je proces pokršćavanja senatske aristokracije u Rimu i uspostavljanje novih obrazaca moći u društvu stvorio potrebu za specifičnim likovnim dekorom, kakav je onaj na poznatom sarkofagu Junija Bassa iz 359. godine? Što možemo doznati o procesu pokršćavanja lokalnih elita na primjeru sarkofaga s područja Dalmacije?

Tražeci odgovore, povjesničar umjetnosti zalazi u arhive, traži dokumente, potvrde, tekstualne izvore koji mu mogu pomoći objasniti vizualni dekor koji proučava. Krajem 19. st. Johannes Wilpert je bez ikakva dvoumljenja pretpostavio biblijski tekst kao ključ za čitanje zidnih oslika u rimskim katakombama. Česte prikaze banketa doveo je u vezu s Posljednjom večerom; žena s djetetom i muškarac s uzdignutom rukom pokraj nje postali su prikaz Navještenja ili Bogorodica s prorokom Bileamom. Uzora u literarnim izvorima nije nedostajalo. Ali, danas znamo da kršćanska grobnica ne podrazumijeva samo slike biblijskoga podrijetla, već i čitav niz tipskih prizora koji su dio životnog ciklusa (*vita humana*) ili profesionalnog *cursusa*, otprije prisutnih u rimskoj umjetnosti.²⁷ Oni su svojevrsan pandan nadgrobni natpisima, ne i njihova ilustracija. Uostalom, u međuvremenu smo naučili da slika izmiče doslovnoj interpretaciji; ona je uvijek pomalo i totem, središte (vjerskog) rituala, s mogućnošću metamorfoze, kao Pigmalionova mramorna ljubavnica.²⁸

²⁵ Dunbabin 1978; vidi također: Schneider 1983; Warland 1994.

²⁶ Cambi 1988, 80; slično i: Sichtermann 1992. Velikim dijelom je još uvijek aktualan prikaz stanja istraživanja u R. Turcan, „Les sarcophages romains et le problème du symbolisme funéraire“, u: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* (ANRW), II, 16, 2, 1978, 1700–1735.

²⁷ Vidi: Milinović 2016.

²⁸ O „moći“ slike vidi, primjerice: Freedberg 1989. Isti antropološki pristup prisutan je kod Hansa Beltinga, a dolazi do izražaja i u karakterističnome podnaslovu njegove knjige *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, München 1990.

Teorijska podloga na kojoj se zasnivaju povijesno-umjetničke studije su, kako vidimo, bogate i raznolike i mogu obuhvatiti sve komponente vizualne kulture. To, dakako, ne znači da su tradicionalne stilske i ikonografske analize postale suvišne, jer one su i dalje u temeljima svake dalje interpretacije; međutim, novi pristupi omogućavaju povijesti umjetnosti znatnu otvorenost prema političkoj i društvenoj povijesti, ekonomiji ili komparativnoj religiji, s ciljem sagledavanja slojevitosti rimske kulture, od arhitekture, do književnosti, filozofije i religije. Rezultat takvog interdisciplinarnog pristupa su veliki međunarodni projekti, poput europskog znanstvenog projekta *The Transformation of the Roman World, 400-900*, ili velike izložbe, primjerice izložba *Aurea Roma* (Rim, 2000), izložba/simpozij o Konstantinu (Trier, 2007), s odgovarajuće ambicioznim katalozima i zbornicima. Kao prethodnike na tome putu, svakako valja spomenuti izložbu / simpozij *Age of Spirituality* (Metropolitan Museum, New York, 1979), ili izložbu *Spätantike und frühes Christentum* (Liebieghaus, Frankfurt, 1983). Taj zamah nije prestao; neki suvremeni autori govore o „eksploziji“ istraživanja na području kasne antike (Andrea Giardina), a drugi sam koncept „kasne antike“ proglašavaju velikim otkrićem posljednje generacije istraživača.²⁹

Proučavanje kasnoantičke umjetnosti prošlo je, dakle, kroz znatne promjene od vremena Aloisa Riegla koji joj je dao *a new lease of life*. Jedna od važnih promjena koje su se u međuvremenu dogodile odnosi se na probuđeno zanimanje za vrste predmeta koje je povijest umjetnosti dugo smatrala za „primijenjenu umjetnost“.³⁰ Rekli smo, Riegl je svoju teoriju dobrim dijelom razvio na do tada zanemarenim proizvodima materijalne kulture, poglavito na tekstilu. Međutim, zanimljivo je da u svojim radovima nigdje nije obradio predmete od srebra, premda je danas to jedna od velikih tema u kasnoantičkoj umjetnosti, koja uvijek izaziva i zanimanje javnosti, kao prigodom pojave Seusova blaga ili otkrića ostave u Vinkovcima 2012. godine.³¹ Istina, ta je proizvodnja bila znatno slabije poznata u trenutku objave knjige *Spätrömische Kunstindustrie* (1904. g.), ali to je samo dio objašnjenja. Zapravo, njegov nas propust ne bi trebao iznenaditi; klasični stil i mitološke teme koji su tipični za raskošne predmete od srebra u 4. st., poglavito za velike srebrne pladnjeve (primjerice, Seusov pladanj), nisu dokazi za promjenu i kao takvi ne uklapaju se u Rieglovu ideju formativnog umjetničkog *Kunstwollena*. Upravo suprotno, danas nas oni zanimaju zato jer predstavljaju materijalni dokaz kontinuiteta koji povezuje „klasičnu“ i „kršćansku“ antiku, bilo da govorimo o fenomenu „renesanse“ ili o konceptu „trajnog helenizma“ (Kitzinger).³² Zaključimo: koncept „kasne antike“ nas je oslobodio potrebe da se vrtimo u krug razglabajući o „propadanju“ i „slomu“ helenističko-rimske civilizacije. Pa ipak, oba pristupa – katastrofični i evolucijski – s vremenom su postali svojevrsna paradigma za teoriju kulturne promjene, barem u kontekstu zapadne civilizacije. Htjeli mi to priznati ili ne, proučavajući kasnu antiku, moderni svijet oduvijek je osjećao da je u igri puno više od hladnog pogleda u prošlost, *sine ira et studio*.

²⁹ Cameron 2004, 70–71.

³⁰ Vidi: Milinović 2007.

³¹ Sažeti prikaz fenomena kasnoantičkoga srebra u: Milinović 2016a.

³² Milinović 2016, 280.

* * *

Napomena: U tekstu nisam posebno apostrofirao kršćansku umjetnost zato što smatram da su joj počeci sastavni dio religijske umjetnosti Rimskoga Carstva. Važnost kršćanske komponente s vremenom će sve više rasti, dok će tradicionalna religija i orijentalni kultovi postupno nestajati. U konačnici, nije riječ o „revoluciji“, ili „trijumu barbarstva i religije“, a najmanje o „propasti umjetnosti“. Podsjetit ću na crkvenoga povjesničara Adolfa Harnacka, koji kaže da Crkva – koja će iz kasnoantičkih stoljeća izići kao moćna *ecclesia* – nije ništa drugo do „univerzalno Rimsko Carstvo... podignuto na evanđeljima, kraljevstvo Isusa Krista...“.³³ No, ponavljam, ako je opravdano govoriti o „kršćanskoj antici“, bilo bi pogrešno to razdoblje u umjetnosti nazivati ranokršćanskim. Naposljetku, za čitavo vrijeme 4. st., od Konstantina do Teodozija Velikog, niti jedan javni carski spomenik – za razliku od prikaza na novcu – neće vidljivo isticati carevu naklonost i/ili pripadnost kršćanstvu.

LITERATURA

- Bauer 2007 H. Bauer, „Forma, struktura, stil: povijest i metode formalne analize“, u: H. Belting *et al.* (ur.), *Uvod u povijest umjetnosti*, Zagreb 2007, 143–158.
- Beard 2013 M. Beard, *Confronting the Classics*, New York – London 2013.
- Bianchi-Bandinelli 1969 R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, le centre du pouvoir*, Paris 1969.
- Brendel 1979 O. J. Brendel, *Prolegomena to the Study of Roman Art*, New Haven – London 1979.
- Cambi 1988 N. Cambi, *Atički sarkofazi u Dalmaciji*, Split 1988.
- Cameron 2004 A. Cameron, „History and the Individuality of the Historian: the Interpretation of Late Antiquity“, u: C. Straw – R. Lim (ur.), *The Past Before Us. The Challenge of Historiographies of Late Antiquity*, Turnhout 2004, 69–77.
- Chuvin 1990 P. Chuvin, *Chronique des derniers païens*, Paris 1990.
- Dunbabin 1978 K. M. D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa*, Oxford 1978.
- Elsner 2002 J. Elsner, „The Birth of Late Antiquity: Riegl and Strzygowski in 1901“, *Art History* 25/3, 2002, 358–379.
- Fowden 1986 G. Fowden, *The Egyptian Hermes. A Historical Approach to the Late Pagan Mind*, Cambridge – New York 1986.
- Freedberg 1989 D. Freedberg, *The Power of Images*, Chicago 1989.
- Liebeschuetz 2004 W. Liebeschuetz, „The Birth of Late Antiquity“, *Antiquité tardive* 12, Paris 2004, 253–261.
- MacMullen 1996 R. MacMullen, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*, New Haven 1996.
- Milinović 2007 D. Milinović, „Što sve jest, a što nije umjetnička baština: nedovršeni posao hrvatskih povjesničara umjetnosti“, u: I. Kraševac (ur.),

³³ Harnack 1906, 233 (vidi: Rebenich 2009, 85).

- Zbornik II. Kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, Zagreb 2007, 27–32.
- Milinović 2016 D. Milinović, *Nova post vetera coepit. Ikonografija prve kršćanske umjetnosti*, Zagreb 2016.
- Milinović 2016a D. Milinović, *Seuso: autopsija jednog slučaja*, Zagreb 2016.
- Mommsen 1996 Th. Mommsen, *A History of Rome under the Emperors*, London – New York 1996.
- Rebenich 2009 S. Rebenich, „Late Antiquity in Modern Eyes“, u: P. Rousseau (ur.), *A Companion to Late Antiquity*, London 2009, 77–92.
- Rodenwaldt 1935 G. Rodenwaldt, „Ueber den Stilwandel in der antoninischen Kunst“, *Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, Berlin 1935.
- Schneider 1983 L. Schneider, *Die Domäne als Weltbild. Wirkungstrukturen der spätantiken Bildersprache*, Wiesbaden 1983.
- Selem 1980 P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine*, Leiden 1980.
- Sichtermann 1992 H. Sichtermann, *Die mythologischen Sarkophage*, II (ASR, XII), Berlin 1992.
- Von Ranke 1954 L. von Ranke, *Ueber die Epochen der neueren Geschichte*, Darmstadt 1954.
- Warland 1994 R. Warland, „Status und Formular in der Repräsentation der spätantiken Führungsschicht“, *Römische Mitteilungen* 101, 1994, 175–202.
- Wickhoff 1900 F. Wickhoff, *Roman Art. Some of its Principles and their Application to Early Christian Painting*, London – New York 1900 (izvorni njemački tekst je iz 1895.).

DINO MILINOVIĆ

**SOME OBSERVATIONS ON THE HISTORY OF RESEARCH IN LATE ANTIQUE AND
EARLY CHRISTIAN ART**

Reflecting on the place of classical studies in our times, Mary Beard reminded us that the dialogue we lead with the culture of the classical world is really the „dialogue that we have with those who have gone before us who were themselves in dialogue with the classical world“. The same applies, of course, to those who venture beyond the classical world, in the realm of “anxiety”, “failure of nerve” or, simply, decline. Still, what seemed, for a long time, to be a road to destruction of the once “excellent empire”, took on a new lease of life to become early Christianity, Christian antiquity or, simply, Late Antiquity. The first conference on Croatian Early Christian Archaeology, a derivative from the more famous (and much older) *Congressus internationalis archaeologiae christianae* (the first one of which took place in Split in 1893) offers a good opportunity to review the history of research in Late Antique art and archaeology. I shall be concerned in particular with Roman art and the interpretation of changes in art during the later Roman Empire, underlining some of the differences in approach between archaeology and art history, in particular the change introduced by Alois Riegl and the Austrian school of art history, crucial for the gradual transformation of art history into a modern scientific discipline. Changes which occurred during the second half of the 20th century eventually led towards the concept of “visual culture”. It is these changes which today help us to review the period in search of new ways and means to see and understand the “very old world” of Late Antiquity.

Keywords: *Late Antiquity, early Christian art, Roman Empire, historiography, art history, archaeology*

VINKA MATIJEVIĆ

PREGLED POGANSKIH I RANOKRŠĆANSKIH UKOPA NA SALONITANSKIM NEKROPOLAMA U 4. ST.

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.5>

Razvoj velikih salonitanskih nekropola, zapadne, sjeverne, istočne i jugoistočne, bio je uvjetovan prapovijesnim komunikacijama, gradskim bedemima i ranokršćanskim kompleksima. Poštujući pritom zakonitosti sahranjivanja, u upotrebi od prvih desetljeća 1. st. do kraja antike, na koncu su *okružile grad poput prstena*. U početku su, jasno, prevladavali paljevinski ukopi, da bi se od 2. st. postupno prešlo na inhumaciju. Zabilježeni ukopi kreću se od najjednostavnijih do najluksuznijih, što je podrazumijevalo pokojnike različitog socijalnog statusa, porijekla i religijske opredijeljenosti. Za ovaj rad najzanimljiviji period u životu salonitanskih nekropola je 4. st. kada, uz poganske, možemo pratiti i ukope prvih kršćana. Osim u širokoj zoni sjeverno od grada, gdje se u kasnoj antici razvijaju tri najveća ranokršćanska groblja, razlika između poganskih i kršćanskih ukopa u 4. st. prilično je slaba. Međutim, opći zaključak da se u to vrijeme, unatoč razlikama, usporedno odvijaju poganski i kršćanski ukopi na sva četiri velika salonitanska groblja, i dalje je aktualan, a takva situacija nije specifična samo za glavni grad provincije Dalmacije, već je slična i u ostalim dijelovima Carstva.

Ključne riječi: *salonitanske nekropole, Kapljuč, Manastirine, Marusinac, Crikvine, Smiljanovac, kasnoantički ukopi, pogani, rano kršćanstvo*

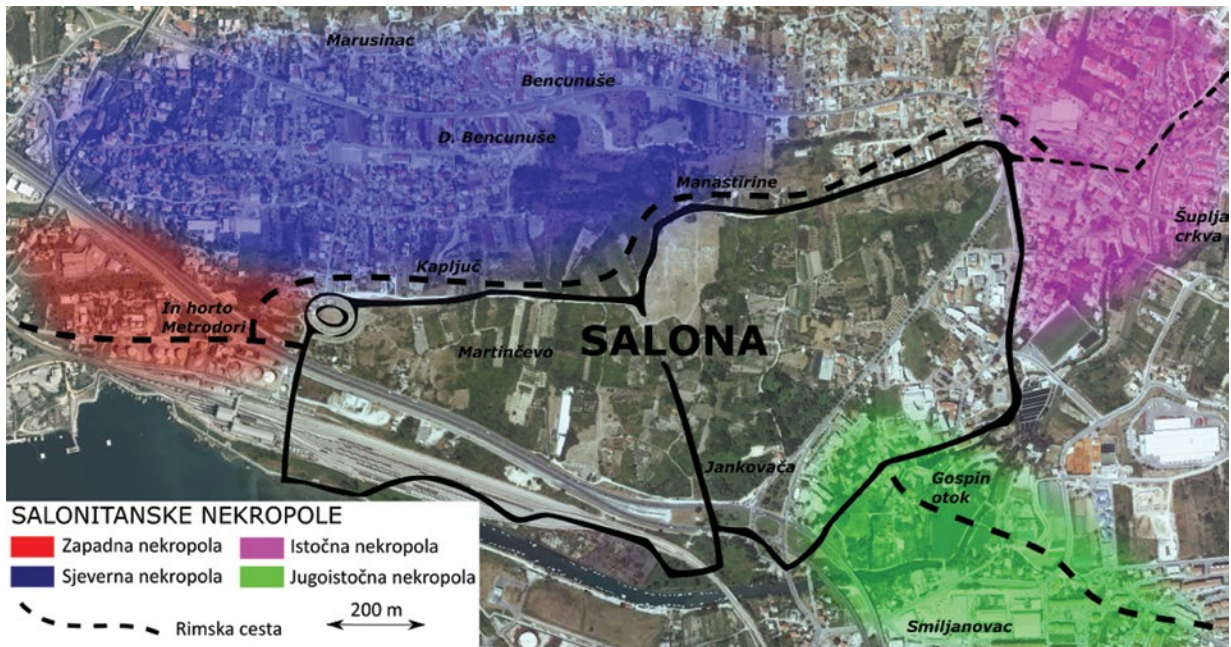
UVOD

Krajem 3. st. u Rimskom Carstvu uspostavljena je tetrarhija, provedena je nova administrativna podjela te su izvršene reforme financija i poreznog sustava. Takve mjere rezultirale su stabilizacijom društva, a mir i prosperitet bili su osigurani. To se osjetilo i u Saloni. Za vrijeme Dioklecijana i njegovih nasljednika u glavnom gradu rimske provincije Dalmacije obnavljaju se javne građevine, uređuju se gradska vrata i ulice,¹ a zbog povećane izgradnje dolazi do razvoja gospodarstva. Novonastala situacija privlači i novo stanovništvo iz različitih krajeva Carstva koje provodi različite vjerske prakse² pa se među njima, bez sumnje, našlo i onih koji su vrlo rano počeli prakticirati kršćanstvo. Početak 4. st. bio je ključan za učvršćivanje i razvoj nove religije, kako u Saloni, tako i u ostatku Carstva. Nakon perioda progona, s Milanskim ediktom iz 313. god. uslijedilo je razdoblje tolerancije. Poslije Konstantina, u vrijeme vladavine njegovih sinova, uz ubrzano širenje kršćanstva, većina rimskog društva još uvijek štuje poganske kultove. Odnosi se mijenjaju s Teodozijevim dekretom iz 380. god. kojim je kršćanstvo proglašeno službenom državnom religijom, da bi u konačnici, sa zabranom svih poganskih kultova 392. god., postalo jedina dopuštena državna religija.³ Slično kao u ostatku Carstva, i u Saloni su rani kršćani bili sastavni dio rimskog kasnoantičkog

¹ Marin 1994, 24–29; Jeličić-Radonić 2009, 307–333; Sanader 2019, 54.

² Bulić 1926–1927a; Cambi 1971, 85–97, T. XXI–XVI; Gabričević 1987, 234–242; Dyggve 1996, 27; *Salona IV*, 3. poglavlje.

³ Sanader 2016, 68–70.

Sl. 1 Skica Salone s prikazom pružanja glavnih prometnica i nekropola (izradio: F. Matijević)

društva. Koegzistenciju njih i poganskog stanovništva do kraja 4. st., odnosno do službene političke dominacije kršćanstva, razmotrit ćemo kroz odabrane nalaze na velikim salonitanskim gradskim nekropolama: zapadnoj, sjevernoj, istočnoj i jugoistočnoj (Sl. 1). Pritom ćemo pozornost posvetiti i novijim istraživanjima provedenima na lokalitetu Smiljanovac, dijelu jugoistočne nekropole, a spomenut ćemo i južnu ranokršćansku nekropolu na lokalitetu Crikvine u Vranjicu.

ZAPADNA SALONITANSKA NEKROPOLA

Poznato je da su se rimske nekropole razvijale uzduž cesta koje su vodile iz gradova, a takav je sistem primijenjen i u Saloni. Pragmatični Rimljani salonitanske prometnice izgradili su, čini se, na već utvrđenim prapovijesnim komunikacijskim pravcima.⁴ Budući da je glavna longitudinalna komunikacija (*via principalis*) na zapadu izlazila iz najstarije gradske jezgre (*Urbs vetus*) kroz *Porta Graeca* i pružala se prema antičkom Traguriju, jedna od četiri najveće i najvažnije salonitanske nekropole razvila se na tom pravcu. Riječ je o zapadnoj nekropoli koja se protezala, kako za sada pokazuju nalazi, do lokaliteta Stačun (ili Stačuline) u K. Sućurcu,⁵ odnosno do lokaliteta Sustipan na granici prema K. Gomilici.⁶ Ova nekropola je vrlo dobro istražena, a

⁴ Cambi 1986, 61–65, sl. 1.

⁵ Naziv ovog lokaliteta po svojoj prilici dolazi od lat. riječi *statio* (Bulić 1908, 60), a prema nekim tvrdnjama, na tom mjestu nalazio se i prvi miljokaz od Salone prema Traguriju (Abramić 1950, 9). Tu je zabilježen nalaz jedne ograđene grobne parcele (Bulić 1910, 19–20) kakve su postojale i na ostatku zapadne salonitanske nekropole bliže gradskim bedemima (Miletić 1989a, 49–70). Na temelju toga, pretpostavlja se protezanje nekropole uz cestu sve do K. Sućurca (Cambi 1986, 67–68).

⁶ Najraniji spomen ovog lokaliteta donosi F. Š. Milinović 1883. god. (Milinović 1883, 13–17), ali tek su 1908. god. otkriveni zidovi i kameni blokovi za koje se pretpostavilo da pripadaju antičkom mauzoleju (Duplančić 2007, 58–61). E. Dyggve ga je, zbog podzemne kripe i nadzemne prostorije, usporedio s Anastazijevim mauzolejom na Marusincu.

njen najkarakterističniji element je tzv. *murazzo* koji je, na temelju sačuvanih ostataka, datiran u Augustovo doba.⁷ Ostaci *murazza* zabilježeni su na više položaja, između ostalih i na Martinčevu, najistočnijem mjestu nalaza grobova na zapadnoj nekropoli. Ovaj položaj nalazi se oko 150 m jugozapadno od *Porta Graeca*, a tamo nađeni grobovi datiraju se, kao i *murazzo*, na sam početak 1. st., odnosno u prvu fazu razvoja nekropole.⁸ Proširenjem najstarije gradske jezgre na zapad i podizanjem novih gradskih bedema u vrijeme cara Marka Aurelija 170. god., formira se *Urbs occidentalis* uz istovremeno razaranje dijela zapadne nekropole koju je to proširenje obuhvatilo. Grobne parcele, koje su krajem 2. st. bile i dalje u funkciji, doživljavaju različite adaptacije uslijed promjene načina sahranjivanja u drugoj fazi razvoja nekropole.⁹ Nama najzanimljivija je treća faza. Ona obuhvaća period druge polovine 3. i početak 4. st., kada se događa potpuna negacija grobnih parcela. Nedostatak prostora za nove skeletne ukope rezultirao je rušenjem dijela ogradnih zidova parcela i horizontalnim širenjem nekropole sve dalje od ceste.¹⁰ U toj fazi prevladavaju grobovi u jednostavnim zemljanim rakama, u drvenim ljesovima, od amfora i pod tegulama, a zabilježeni su i nalazi sarkofaga, zidanih grobnica te dviju dvojnih grobnica tipa *a pozzeto*.¹¹ Premda su kosturni ukopi u pravilu siromašni, vrlo česti grobni priloci iz tog vremena bile su kasnoantičke staklene boce s karakterističnim trbušastim tijelom i cilindričnim vratom s lijevkom. Uz njih se u grobovima sporadično nalazio i zlatni, srebreni ili brončani nakit, novac te koštane igle, dok su nalazi kojima bismo mogli pripisati kršćansko porijeklo na zapadnoj nekropoli bili rijetki. Među njima su svakako znakoviti kamena nadgrobna menza,¹² sarkofazi Flavija Valerijana i Baronije,¹³ nekoliko kamenih ulomaka s uklesanim križevima te poklopac sarkofaga na kojem se, uz natpis na grčkom, nalazi prikaz križa.¹⁴ Unatoč tome, činjenica da na ovoj nekropoli nije nađena ranokršćanska grobišna bazilika od početka je istraživače upućivala na zaključak da su nalazi ranokršćanskih ukopa po svoj prilici samo iznimke.¹⁵ S druge strane, E. Dygge je vjerovao da trenutno stanje istraživanja ipak ne isključuje mogućnost postojanja

(Dygge 1996, 67, bilj. 38, sl. IV, 38). Kasnije je N. Cambi iznio mišljenje da se ipak ne radi o kripti mauzoleja, već o jednom od grobnih areala u okviru zapadne salonitanske nekropole (Cambi 1992, 50–51).

- ⁷ Abramić 1950, 10; Kirigin *et al.* 1987, 37; Miletić 1989a, 50. Analize su pokazale da je *murazzo* istovremeno služio kao bočna potpora za cestu, budući da ju omeđuje i sa sjeverne i sa južne strane, te kao ogradni zid zapadne nekropole na kojeg su se nadovezivali ogradni zidovi grobnih parcela, tzv. *hortusa* (Abramić 1950, 12; Miletić 1989a).
- ⁸ Abramić 1950, 12. Zaštitna istraživanja, provedena na trasi splitske zaobilaznice 1986./1987. god., obuhvatila su veliki dio zapadne nekropole. Tada su dokumentirani grobovi datirani od 1. do 4. st. i izdvojene su tri faze razvoja nekropole (Cambi 1986, 75; Kirigin *et al.* 1987, 39–40; Buškariol 1988, 278; Miletić 1989a, 50–51; Mardešić 2003, 504).
- ⁹ Kad se prešlo s paljevinskog na kosturno pokopavanje, bilo je neophodno proširiti i pregraditi grobne parcele (Abramić 1950, 17; Cambi 1986, 72; Kirigin *et al.* 1987, 40–42; Mardešić 2003, 504).
- ¹⁰ Kirigin *et al.* 1987, 42–43, 46.
- ¹¹ Bulić 1910, 3–66; Rendić-Miočević 1970, 115; Kirigin *et al.* 1987, 42–43, 47–52.
- ¹² Bulić 1914a, 90, inv. br. A 4681.
- ¹³ F. Bulić je smatrao da su, prvotno poganski, natpisi na ovim sarkofazima preklesani u 6. st. s tekstom kršćanskog sadržaja (Bulić 1910, 26–28, 59–60, inv. br. A 4122 i 38–39, inv. br. A 4165). Ž. Miletić, s obzirom na riječ *heclesia* zabilježenu na sarkofagu Flavija Valerijana, ne osporava njegovu kršćansku reupotrebu, ali smatra da se ona dogodila puno ranije od 6. st., vjerojatno još u pogansko vrijeme (Miletić 1990, 191, bilj. 145). Slično mišljenje zastupa i N. Cambi (Cambi 1986, 73, bilj. 64).
- ¹⁴ Bulić 1910, 40; Kirigin *et al.* 1987, 42–43, 51 (u tekstu na str. 43 i 49 spominje se i fragment jednog natpisa te nekoliko svjetiljaka koje bi mogle pripadati kršćanskom horizontu, ali bez daljnjih objašnjenja).
- ¹⁵ Bulić 1910, 12, usp. bilj. 2 i str. 28; Bulić 1924–1925, 50, inv. br. A 5240; Abramić 1950, 18. Vidi i rad B. Migotti u ovom zborniku, str. 25.
- ¹⁶ Dygge 1996, 66.

jedne takve građevine.¹⁶ Grobišna bazilika nije nađena ni nakon zaštitnih istraživanja zapadne nekropole 1986./1987. god. pa se za sada njen izostanak objašnjava nepostojanjem groba mučenika na ovoj nekropoli.¹⁷ A to onda može biti razlog što se već u drugom ili trećem desetljeću 4. st., prema mišljenju N. Cambija, većina bogatijih pripadnika salonitanskog društva pokopava na kršćanskim nekropolama koje su se tada počele razvijati izvan sjevernih gradskih bedema, dok se na zapadnoj uglavnom sahranjuju siromašniji kršćani.¹⁸

SJEVERNA SALONITANSKA NEKROPOLA

Sjeverna nekropola razvila se uz cestu koja se na zapadu odvajala od glavne gradske prometnice nakon njenog izlaska iz grada. Cesta je kratko tekla prema sjeveru, potom je skretala desno i nastavila se pružati prema istoku paralelno sa sjevernim gradskim bedemima. Na koncu se ponovno priključila glavnoj prometnici nekoliko metara nakon njenog izlaska iz grada kroz *Porta Caesarea* na istoku. Brojni nadgrobni natpisi, kao i nalazi urni s paljevinskim ostacima i pripadajućim priložima, potvrđuju postanak i razvoj ove nekropole od samog početka 1. st.¹⁹ Kao i na zapadnoj, organizacija sjeverne nekropole u početku se temeljila na uređenju ujednačenih grobnih parcela čije su dimenzije navedene na nekim nadgrobnim spomenicima.²⁰ U drugoj pol. 2. st. postojeće parcele dijelom se razgrađuju zbog izgradnje novih gradskih bedema, ali i pojave prvih kosturnih ukopa, da bi u 3. st., u vrijeme intenzivnog pokopavanja u sarkofazima, doživjele potpunu reorganizaciju.²¹ Na sjevernoj nekropoli po svoj su prilici bili sahranjivani i prvi kršćani, ali je njihove grobove teško izdvojiti jer se u to vrijeme nisu ni po čemu vidljivo razlikovali od poganskih grobova. Takvo stanje zadržalo se sve do početka 4. st., kada se na području sjeverne gradske nekropole pokopavaju ranokršćanski mučenici, a nastojanja vjernika da budu sahranjeni oko njihovih grobova rezultirala su razvojem triju velikih ranokršćanskih grobišnih središta na lokalitetima Kapljuč, Manastirine i Marusinac.²²

Tradicionalno je mišljenje da su temelj ranokršćanskog groblja na Kapljuču činili grobovi petorice mučenika stradalih početkom 4. st. i sahranjenih na do tada poganskoj gradskoj nekropoli. Sredinom 4. st. na tom je mjestu izgrađena grobišna bazilika.²³ Dio ovog groblja bio je i obližnji položaj sa 16 sarkofaga koji, poredani jedan do drugog, prate cestu iznad sjevernih gradskih bedema. Na svima, osim na jednome, zabilježeni su natpisi kršćanskog sadržaja.²⁴ Osim sarkofaga, na Kapljuču su dokumentirani i ostali tipovi kasnoantičkih grobova: presvođene zidane grobnice,

¹⁷ Marin 1988, 41–42; Marin 1994, 49–50.

¹⁸ Cambi 1986, 73.

¹⁹ Egger 1926, 67–73, kat. br. 1–72; Brøndsted – Dyggve 1928, 157–167, kat. br. 1–40; Rendić-Miočević 1954, 65 i d., sl. 11; Miletić 1990, 163–194. Izdavanje zbirke kršćanskih natpisa s nekropola Manastirine, Marusinac i Kapljuč, koji se datiraju od 4. do 7. st., ostvareno je u dugo iščekivanoj monografiji *Salona IV*.

²⁰ Primjerice: Bulić 1906, 231, br. A 3535; Bulić 1907a, 140–141, br. A 3931; Bulić 1914, 64, br. A 4654.

²¹ Miletić 1990, 177–178; Cambi 2010, 72–80.

²² Marin 1988, 47–59; Miletić 1990; Marin 1994, 46–62; Dyggve 1996, 63–77; Mardešić 2000, 205–225.

²³ Brøndsted – Dyggve 1928, 176–186. Suprotstavljeno mišljenje donosi: Marin 1988, str. 40, 48, 86–87; Marin 1994, 48–49.

²⁴ F. Bulić je smatrao da je sarkofag s poganskim natpisom (peti po redu, gledano od istoka prema zapadu, br. A 2905; CIL III 6382) ustvari reupotrijebljen za kršćanske ukope na tome mjestu (Bulić 1899, 137; Bulić 1903, 185), a N. Cambi potvrdio je njegovu okvirnu dataciju u 3. stoljeće (Cambi 2010, 106, kat. br. 46). Prema tome, u trenutku kada ga koriste prvi kršćani, ovaj je sarkofag već neko vrijeme bio napušten kao pogansko počivalište.

zidane grobnice s ulazom tipa *a pozzo* ili s kamenim nadgrobnim pločama, grobovi ukopani u stijenu, grobovi od amfora, tegula i olovni ljesovi.²⁵

Na Manastirinama, također u okviru poganskog groblja, početkom 4. st. sahranjen je biskup i mučenik Domnije, a kasnije i ostali salonitanski biskupi. Sredinom 4. st. iznad Domnijeva groba izgrađena je memorija, da bi potom na temeljima okolnih poganskih grobnih parcela bio podignut niz sličnih građevina u kojima su bili sahranjeni prvi kršćani. Krajem 4. ili početkom 5. st. sagrađena je grobišna bazilika s kriptom biskupa nastalom na mjestu Domnijeva groba.²⁶ Ubrzo su se izvan bazilike počeli širiti skromniji kršćanski ukopi što je, čini se, potvrđeno i posljednjim objavljenim zaštitnim istraživanjima sjeverne salonitanske nekropole. Ona su provedena na obližnjem položaju Bencunuše, sjeverozapadno od Manastirina, gdje se najraniji grobovi datiraju u kraj 4. i početak 5. st.²⁷ U većini slučajeva, kao mjesta posljednjeg počivališta na Manastirinama, rani kršćani koristili su tipove grobova uvriježene u kasnoj antici: od najjednostavnijih u zemljanim rakama, drvenim ljesovima, u amforama ili pod tegulama do vrlo luksuznih sarkofaga i presvođenih zidanih grobnica.²⁸ Osim toga, uz prve kršćanske, u to vrijeme i dalje bilježimo poganske spomenike. Tako je istočno od Manastirina zabilježen sklop od 5 kasnoantičkih grobova unutar pravokutnog prostora omeđenog zidom.²⁹ Grobovi su pripadali dvjema odraslim osobama i troje djece. Najveću pažnju izazvao je nalaz mozaika s kraja 3. / poč. 4. st. koji je izveden na pokrovnoj ploči groba devetogodišnjeg Tita Aurelija Aurelijana.³⁰ Na temelju likovne analize, N. Cambi ovaj mozaik, a time i mauzolej, datira u tetrarhijsko vrijeme.³¹ Uz mozaik, uvijek se spominju još dvije nadgrobne ploče. Jedna je imala dva kružna udubljenja koja su mogla služiti u poganskom pogrebnom kultu,³² a druga je sadržavala natpis u stihovima i datirana je u kraj 3. st.³³ Osim ovih spomenika, treba podsjetiti i na dva vrlo vrijedna i poznata nalaza sarkofaga uzduž sjevernog zida bazilike na Manastirinama, ispred kapele VIII. Riječ je, dakako, o sarkofagu Hipolita i Fedre, koji se datira u prvo desetljeće 4. st.,³⁴ te sarkofagu Dobrog Pastira iz 310.–330. god.³⁵ O potonjem je

²⁵ Brøndsted – Dyggve 1928, 133–155.

²⁶ Marin 1988, 39–40, 50–55, 87–88; Marin 1994, 46–48; Dyggve 1996, 63. O povijesti istraživanja, rezultatima revizijskih istraživanja 1987.–1997., različitim pokretnim nalazima te ukopima biskupa i mučenika na ranokršćanskoj nekropoli Manastirine v. u velikoj sintezi *Salona III*.

²⁷ Katavić – Jerončić 2014, 81–112. Tijekom 2016. god. zapadno od otkrivenog područja Manastirina odvijalo se još jedno vrijedno zaštitno arheološko istraživanje koje čeka svoju objavu. Za sada se zna da je istražen veliki broj kasnoantičkih grobova različitih tipova koji se vežu uz najveće salonitansko ranokršćansko groblje (Višić-Ljubić 2017, 14).

²⁸ Mardešić 2000, 205–225.

²⁹ Dimenzije unutrašnjeg prostora ove grobišne cjeline iznose oko 470x490 cm. Ulaz se nalazi na jednoj od užih strana. E. Dyggve smatra da je prostor bio natkriven, a možda je čak bila riječ o mauzoleju (Dyggve 1996, 83, bilj. 22). Takvo mišljenje argumentira debelim vanjskim zidovima i činjenicom da je tamo pronađeni mozaik Tita Aurelija Aurelijana izrađen od vrlo sitnih tesera koje se ne bi sačuvale pod utjecajem atmosferilija. Drugi autori (*Salona III*, 211–212) predlažu mogućnost manje grobne parcele na tom mjestu jer se iz fotografija s istraživanja (Cambi 1986, 97, sl. 19; Marin 1994, 53, sl. 8; Dyggve 1996, sl. V, 24) može vidjeti da su zidovi izgrađeni sličnom tehnikom kao zidovi grobnih parcela na zapadnoj nekropoli (Kirigin *et al.* 1986, 37–38; Miletić 1989, str. 33–39). U najnovijoj objavi A. Duplančić (2017) ovaj sklop također naziva mauzolejem.

³⁰ Duval 1976, 15–16, sl. 2.

³¹ Cambi 1986, 97–98.

³² Dyggve 1996, 83, sl. V, 25.

³³ Gabričević 1971, 137–140, T. XXXIII; Gabričević 1987a, 243–246.

³⁴ Koch 1984, 151 i d., T. XIX, XX, XXIV.

³⁵ Cambi 1994; Cambi 2010, 128, kat. br. 156, T. XC.

napisan niz rasprava u kojima se autori uglavnom dijele na one koji sumnjaju u kršćanski karakter sarkofaga i one koji smatraju da je ipak riječ o kršćanskom spomeniku.³⁶

Među nekoliko privatnih grobnih zdanja na Marusincu, trećem ranokršćanskom grobišnom položaju u sklopu sjeverne salonitanske nekropole, centralno mjesto zauzima obiteljski mauzolej u kojem je početkom 4. st. sahranjen mučenik Anastazije iz Akvileje.³⁷ U prvoj pol. 5. st. uz mauzolej je podignuta velika trobrodna bazilika, a sjeverno od nje i glasovita *basilica discoperita*.³⁸ Premda je na Marusincu zabilježen znatno manji broj spomenika, pretpostavlja se da je i ovoj ranokršćanskoj nekropoli prethodilo manje pogansko groblje.³⁹ Poganski su spomenici na Marusincu, jednako kao na Manastirinama, i dalje prisutni na početku 4. st. Jedan od njih je kasnoantička stela pronađena u sekundarnoj upotrebi, u funkciji pokrova groba, u neposrednoj blizini Marusinca. Na steli se nalazi portret pokojnika, Aurelija Valerina, koji je obnašao dužnost pisara na carskome dvoru u Nikomediji. Stela je datirana u vrijeme prve tetrarhije ili neposredno nakon toga doba.⁴⁰

ISTOČNA SALONITANSKA NEKROPOLA

Nedaleko istočnog izlaza (*Porta Cesarea*) iz najstarijeg dijela grada, glavni longitudinalni cestovni pravac Salone račvao se prema sjeveroistoku i jugoistoku. Sjeveroistočni dio pružao se prema Klisu i dalje u unutrašnjost provincije. Slijedeći njegov smjer, na istoku grada, gotovo do izvora Jadra, od početka 1. st. razvijala se do sada najslabije istražena istočna gradska nekropola.⁴¹ Za sada raspoložemo samo sporadičnim podacima o vremenu njena nastanka, izgledu i veličini grobnih parcela te pravcima širenja. Podatke crpimo iz slučajnih nalaza zabilježenih tijekom 19. i poč. 20. st. te kasnijih zaštitnih arheoloških istraživanja. Zahvaljujući tome, znamo da se nekropola formira u prvim desetljećima 1. st., ali se čini da njen najstariji dio, koji se protezao neposredno od *Porta Caesarea* do *Porta Andetria*, gotovo da i nije sačuvan. Takvo stanje je rezultat postupnog širenja grada na istok (*urbs orientalis*), slično kao i na najstarijem dijelu zapadne nekropole. Proces je završen utvrđivanjem novog pojasa gradskih bedema 170. god., za što su, kao građevinski materijal, iskorišteni i brojni nadgrobni spomenici.⁴² Na temelju ostataka arhitekture, zabilježenih nekoliko stotina metara istočno od *Porta Andetria*, i na ovoj se nekropoli pretpostavlja postojanje grobnih parcela. Njihov izgled i veličina, ako je suditi prema podacima na nadgrobni spomenicima, slični su onima na zapadnoj nekropoli.⁴³ Od izlaza iz istočnog dijela grada kroz *Porta Andetria* nalaze grobova možemo pratiti cestom do lokaliteta Kamenica i položaja Bili brig,

³⁶ Pregled takvih mišljenja vidi kod Cambi 1994, 39 i d.

³⁷ Dyggve – Egger 1939, 81–83, 108; Dyggve 1996, 67, sl. IV, 17–19. Za ostale veće privatne grobne građevine vidi sl. IV, 22.

³⁸ Interpretacija tzv. *otkrivene bazilike* E. Dyggvea (1996, 68, sl. IV, 23–25) ponešto je izmijenjena nakon revizijskih istraživanja E. Marina (1993; 2006) u kojima je u cijelosti otkriven sjeverni dio bazilike. Nakon njega, istraživanja je nastavila E. Višić-Ljubić (2006; 2007; 2008; 2010; 2011; 2012; 2013; vidi i rad E. Višić-Ljubić u ovom zborniku).

³⁹ Takva pretpostavka temelji se na nekoliko poganskih nadgrobni natpisa koji su pronađeni kao dio arhitekture kasnoantičkih grobova (Jelić 1896, 17–25; Dyggve – Egger 1939, 150–151, kat. br. 3, 5, 9, 11).

⁴⁰ Rendić-Miočević 1957, str. 156–162, T. XIV; *Salona IV*, 361–364, br. 136.

⁴¹ Cambi 1986, 76–84; Miletić 1992, 21–37; Gjurašin 1994, 55–57; Mardešić 2003, 506–507.

⁴² Cambi 1986, 77–78. Ipak, bilježeci položaje izmještenih nadgrobni natpisa pronađenih tijekom 19. i početkom 20. st., Ž. Miletić je ocrtao pravac pružanja najstarijeg dijela ove salonitanske nekropole (Miletić 1992, 21–28, sl. 1–3).

⁴³ Miletić 1992, 28, 31–33; Mardešić 2003, 506, bilj. 1.

a dio nekropole zabilježen je i uz desnu obalu Jadra te se pruža sve do njegova izvora. Tako su na položaju Bilankuša, u blizini andetrijskih vrata, zabilježeni nalazi stela vojnika VII. legije koji su tu mogli biti sahranjivani do sredine 1. st.⁴⁴ Idući istočnije prema izvoru Jadra, prate se nešto kasniji ukopi, datirani od početka 2. st. Na položaju Kod Rike, oko 1,5 km od izvora Jadra, F. Bulić zabilježio je nalaze amfora, kamene ploče grobova, ulomke tegula i imbreksa, spaljene kosti, ulomke akroterija sarkofaga i keramičke urne.⁴⁵ I kasnije su na ovome položaju te dalje, prema izvoru Jadra, pronađeni sarkofazi, urne, grobovi u amforama i nadgrobni natpisi. Iz tih i drugih nalaza, proizlazi da se nekropola širila tijekom 2. st., a osobito intenzivan period ukapanja smatra se da je obilježio 3. i 4. st.⁴⁶ Istočna salonitanska nekropola protezala se i na području tzv. *Šuplje crkve* gdje se nalazila ranokršćanska crkva iz 6. st., a iznad koje je kasnije podignuta Zvonimirova krunidbena bazilika. Međutim, unatoč činjenici da se od kraja 80-ih god. 20. st. na tom lokalitetu vode revizijska istraživanja,⁴⁷ još uvijek raspoložemo samo podacima o postojanju rimskog paljevinskog groblja, ali ne i eventualnim ranokršćanskim ukopima.

JUGOISTOČNA SALONITANSKA NEKROPOLA

Uzdruž jugoistočne salonitanske komunikacije, od lokaliteta *Pet mostova*, moguće je pratiti veliku jugoistočnu salonitansku nekropolu koja je nakon Gospina Otoka premošćivala rijeku Jadro. Nakon toga, na lokalitetu Japirko, prometni pravac koji je slijedila nastavio se pružati u dva smjera, jedan je bio onaj prema Epetiju, a drugi prema splitskom poluotoku. I uz jedan i uz drugi zabilježeni su nalazi grobova.⁴⁸ Najzapadniji dio jugoistočne nekropole nastao je već u ranom 1. st. izvan najstarije gradske jezgre. Nadgrobni natpisi iz tog vremena zabilježeni su na položaju Jankovača, na desnoj obali rijeke Jadro. Slično kao i na ostalim gradskim nekropolama, u drugoj pol. 2. st. većina ih je bila iskorištena za podizanje gradskih bedema, a na temelju njihova sadržaja, možemo zaključiti da se ova nekropola sastojala od niza grobnih parcela.⁴⁹ Nalazi rimskih grobova upućuju da je nekropola od Jankovače tekla dalje preko Gospina Otoka⁵⁰ i protezala se prema istoku na lijevu obalu Jadra, sve do položaja Japirko, gdje su također zabilježeni nadgrobni natpisi datirani u polovicu 1. st.⁵¹ U stoljećima koja su uslijedila nekropola se širila prema jugoistoku kroz današnje solinsko naselje

⁴⁴ Na temelju tih, ali i nekih drugih nalaza vojničkih nadgrobni spomenika, prvi je N. Cambi pretpostavio da je taj dio istočne nekropole bio rezerviran za ukope vojnika VII. legije (Cambi 1986, 80–84), a nešto kasnije i drugih vojnih jedinica (Miletić 1992, 33–34; Jeličić-Radonić 2006, 123–132.). Vidi i: Tončinić 2011, 174–176.

⁴⁵ Bulić 1907, 99–101, T. V, VI i IX.

⁴⁶ Miletić 1992, 30, 34–36.

⁴⁷ Prije istraživanja koja od 1989. god. vodi Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, na ovom su se lokalitetu arheološki radovi vršili 20-ih i 30-ih god. 20. stoljeća (Gjurašin 2000; Zekan 2000; 2005; 2006; 2009; 2010; vidi i rad T. Šeparovića u ovom zborniku).

⁴⁸ Miletić 1992, 37–43. Nekropola uz cestu za Epetij, sudeći prema pojedinačnim nalazima nadgrobni spomenika, dosegala je sve do Dračevca. Na tom lokalitetu zabilježen je nalaz kosturnog ukopa i dvije svjetiljke, a 1904. god. pronađen je nadgrobni natpis / stela (Bulić 1905, 158, natpis br. A 3453).

⁴⁹ Cambi 1986, 86–90; Miletić 1992, 38. Da je tome zaista tako, pokazali su nalazi dviju grobnih parcela iz istraživanja provedenih u vrtu Doma časnih sestara na dijelu antičke nekropole koja je nakon 2. st. ostala u istočnom proširenju grada (Mardešić 2002, 110; Mardešić 2003, 507, sl. 1 i 3).

⁵⁰ Tu su pronađeni rimski nadgrobni spomenici sekundarno iskorišteni u suvremenoj sakralnoj arhitekturi (Bulić 1898, 201–203, kat. br. A 2650–A 2655).

⁵¹ O pružanju jugoistočne salonitanske nekropole vidi: Cambi 1986, 86–90, sl. 11–13; Dyggve 1989, 155–156; Miletić 1992, 37–49, sl. 2; Maršić 1997, 122.

Priko vode, a duž ceste koja je u antici vodila za Epetij. Premda je sasvim jasno da se radi o arheološki vrlo vrijednoj zoni, tek od kraja 80-ih god. 20. st. jugoistočna salonitanska nekropola postala je predmet sintetskih proučavanja. Do tada su svi nalazi na tom području bili slučajni, a riječ je bila o ulomcima natpisa i sarkofaga, poklopcima sarkofaga, kamenim i keramičkim urnama, grobovima izdubljenima u živcu, tegulama koje su, po svoj prilici, bile dio grobne arhitekture i jednoj zidanoj grobnici s ulazom tipa *a pozzetto*.⁵² Kada su 1989. god. provedena zaštitna istraživanja u naselju Priko vode, na položaju kod Japirkovih kuća, dokumentirana su 183 groba i nekoliko ulomaka nadgrobni natpisa. Prevladavali su kasnoantički grobovi i to oni u zemljanim rakama, u amforama i pod tegulama, orijentirani većinom u smjeru SI-JZ, a nalazi su datirani od kraja 2. do kraja 4. / poč. 5. st.⁵³ God. 1991. u vrtu privatne kuće, koja se nalazi u blizini Japirkovih kuća, dokumentirana su još tri kasnoantička groba, među kojima je bila jedna zidana grobnica s nekoliko pokojnika, a 1995. god. uništen je dio nekropole u ulicama Marka Marulića i Petra Krešimira IV., koje se također nalaze u gradskom naselju Priko vode.⁵⁴ Tada su zabilježeni nadgrobni spomenici datirani od sredine 1. st. do vremena kasnog principata, a prema natpisima na njima, jasno je da su se na jugoistočnoj salonitanskoj nekropoli pokapali različiti slojevi stanovništva. Vrlo oprezno iznesena je i pretpostavka da bi jedan od kasnije datiranih spomenika mogao imati i kršćanska obilježja.⁵⁵

Jugoistočnoj nekropoli pripada i lokalitet Smiljanovac koji se nalazi na lijevoj obali Jadra. Njega prvi spominje F. Bulić u kontekstu nalaza jednog kasnoantičkog groba i natpisa,⁵⁶ a u istraživanjima društva *Bihać* na obližnjem Gospinu otoku 1898. god., osim srednjovjekovnih nalaza, bila su zabilježena i 2 kasnoantička groba od tegula postavljenih u obliku krova na dvije vode.⁵⁷ Po svoj prilici riječ je o grobovima u okviru jugoistočne salonitanske nekropole. U prilog tome idu i najnovija zaštitna istraživanja na Smiljanovcu provedena od prosinca 2010. do travnja 2011. god. zbog potreba izgradnje prodajnog centra *Lidl*.⁵⁸ Tada je ukupno istražena površina od 10.132 m² na kojoj su dokumentirana 974 groba. Od tog broja, 13 je bilo paljevinskih, a ostali su bili kosturni ukopi. Grobovi se datiraju u rasponu od ranog carstva do vremena kasne antike.⁵⁹ Dokumentirani grobovi ukopani su u zdravicu i u zemljane rake. Zdravicu na lokalitetu predstavlja sloj tvrde tupine čije su se udubine koristile za grobne rake. U tom je sloju dokumentirano najviše grobova. Iznad sloja tvrde tupine je

⁵² Za natpise vidi: Bulić 1892, 20, kat. br. 12; Bulić 1905, 137, kat. br. A 3393; 158, kat. br. A 3453; Rendić-Miočević 1951, 221–225; za različite tipove grobova, zidane grobnice i sarkofage vidi: Abramić 1924–1925, 68–70; Bulić 1931, 59–60, 62, bilj. 9; Cambi 1971, 85, bilj. 2.

⁵³ Mardešić 2002, 110–111; Mardešić 2003, 507.

⁵⁴ Maršić 1997, 101–126.

⁵⁵ Riječ je o natpisu (dim. 0,27 x 0,34 x 0,03 m) od kojeg su sačuvana samo prva dva reda slova, a daju grčko ime *Euphrosyna*. S obzirom da je prilično fragmentiran, moguće je da se radilo o titulu ili o menzi (Maršić 1997, 109–110, kat. br. 6, str. 119).

⁵⁶ Bulić 1892, 20, kat. br. 12.

⁵⁷ Bulić 1901, 208. Na jednom ulomku sarkofaga pronađenom na Gospinu otoku nalazi se reljef s prikazom minore zbog čega je F. Bulić smatrao da se tu moglo nalaziti jedno manje židovsko groblje (Bulić 1926–1927a, 120–122). Na Gospinu otoku zabilježeni su i kasnoantički ukopi osoba germanskog porijekla i, shodno tome, datirani u kraj 5. ili poč. 6. st. (Katić 1997, 351–364).

⁵⁸ Sveobuhvatni rezultati ovih istraživanja još nisu objavljeni pa se oslanjamo na neke preliminarne zaključke i podatke dobivene iz uvida u terensku dokumentaciju i veliki *Završni izvještaj*. To nam je omogućio voditelj istraživanja dipl. arheol. S. Galiot, kojemu zahvaljujemo na ljubaznosti, a njegovu objavu vrijednih rezultata ovih istraživanja s nestrpljenjem očekujemo.

Novootkriveni dio nekropole smješten je na strmini koja pada od juga prema sjeveru, odnosno prema razvedenoj riječnoj delti. Njena sjeverna strana, prema cesti, nalazi se u blizini položaja na kojem se pretpostavlja trasa antičke ceste iz Salone za Epetij (Cambi 1986, 86, bilj. 116; Maršić 1997, 120 i d.).

⁵⁹ Galiot 2011; 2011a.

sloj rahle tupine pomiješane sa zemljom te on predstavlja kulturni sloj. U njemu su se također vršila ukapanja. Ostaci spaljenih pokojnika sahranjeni su u kamenim, staklenim ili keramičkim urnama (10 grobova).⁶⁰ Tri paljevinska ukopa zabilježena su bez urni. Najčešći tipovi kosturnih ukopa, kao i na drugim kasnoantičkim nekropolama, su grobne konstrukcije od amfora (330 grobova) i grobovi u jednostavnim zemljanim rakama bez grobne konstrukcije (320 grobova) koji su zastupljeni u gotovo jednakom broju. Sljedeći tip po brojnosti obuhvaća grobove konstruirane od tegula koje su najčešće složene u obliku krova na dvije vode (103 groba) i povezane imbreksima. Grobne rake obrubljene vijencem od kamenja koje nije vezano žbukom (55 grobova) te grobovi u zemljanim rakama bez grobne strukture, ali s nalazima metalnih čavala (48 grobova) također su zastupljeni u gotovo jednakom broju.⁶¹ Na Smiljanovcu je zabilježeno i 14 pravokutnih zidanih grobnica. Dokumentirano je i nekoliko grobnih konstrukcija nastalih kombinacijom više različitih materijala, kao što su lomljeno kamenje, kameni spoliji, ulomci amfora, tegula ili žbuke.⁶² Izuzev zidanih grobnica, na nekropoli prevladavaju pojedinačni ukopi, većinom orijentirani u smjeru Z-I, s glavom položenom na zapad (525 grobova). U 201 grobu pokojnici su položeni u smjeru I-Z. Položaji svih grobova u kojima su pokojnici položeni u smjeru S-J (59 grobova) i J-S (31 grob) zapravo su uvjetovani smjerom pružanja zidanih struktura uz koje su ukopani. U svim ostalim grobovima nije bilo moguće ustanoviti točan položaj pokojnika zbog poremećenih kostiju, a kod nekih ukopa, najčešće novorođenčadi, nije se sačuvalo dovoljno elemenata koji bi ukazali na orijentaciju.⁶³ Preliminarna antropološka analiza ljudskog osteološkog materijala za sada je izvršena na 56 pokojnika.⁶⁴ Pokretni arheološki materijal sa Smiljanovca obuhvaća keramičke posude, svjetiljke i tegule, brončane i željezne predmete, nakit, oruđe, oružje i novac, kamenu plastiku, nadgrobne spomenike, kamene urne, staklene balzamarije, urne i boce te koštane predmete, ukupno preko devetsto posebnih nalaza.⁶⁵ Nalazi su dijelom pohranjeni u Muzejskoj zbirci *Tusculum* u Saloni, a dijelom povjereni na konzervaciju stručnjacima iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu te Muzeja antičkog stakla u Zadru.⁶⁶ Upravo je staklo najčešći grobni prilog na Smiljanovcu i ono je za sada jedino djelomično objavljeno.⁶⁷ Većina ostalih priloga pripada uobičajenom repertoaru kasnoantičkih grobova, a činjenica da su gotovo svi sadržavali barem nekakav predmet, pomaže u njihovoj dataciji od kraja 3. do 5. st. Iako je upravo to vrijeme pojave i razvoja kršćanstva, izostankom grobišne crkve na ovoj velikoj gradskoj nekropoli, jasno je da ne možemo govoriti o postojanju ranokršćanskog groblja na jugoistoku grada.

⁶⁰ Jedna grobna cjelina sa spaljenim pokojnicima sadržavala je tri cilindrične kamene urne, od kojih su dvije na poklopcima imale uklesana ženska imena. Analizu arheološkog materijala ovoga groba, kao i epigrafsku analizu pokojnika u njemu izvršio je D. Demicheli (2019, 33).

⁶¹ Položaji i količine pronađenih metalnih čavala u pojedinim grobnim rakama upućuju na mogućnost sahranjivanja pokojnika u drvene ljesove, čiji organski ostatci ipak nisu sačuvani.

⁶² Galiot 2011a, 55. Ostali grobovi su bili izrazito oštećeni i vrlo loše sačuvani, sa svega nekoliko kostiju, tako da tipovi grobnih struktura nisu bili prepoznatljivi. Podrobnije o tipovima grobova na lokalitetu Smiljanovac vidi kod: Bubić 2016.

⁶³ Galiot 2011a, 54–55; Matijević 2019.

⁶⁴ Pritom je konstatirano da ostaci 32 skeleta pripadaju muškarcima, 15 ženama, 7 djeci, a 3 su nedefinirana. Detaljnije i preciznije rezultate antropološke analize kostura odraslih osoba sa solinskih lokaliteta Smiljanovac i Bencunuše vidi u: Jerković 2019.

⁶⁵ Među njima, kako se čini iz završnog izvještaja, nisu zabilježeni nalazi s kršćanskim obilježjima.

⁶⁶ Galiot 2011a, 4.

⁶⁷ Iako je uglavnom dokumentirano u ulomcima, jasno je da među staklenim predmetima prevladavaju kasnoantičke boce s karakterističnim trbušastim tijelom i cilindričnim vratom koji završava lijevkom sa zaobljenim obodom (Perović 2015, 322–323). Ovakve boce uobičajeno je datirati od kraja 3. do poč. 5. stoljeća (Buljević 1994, 259), a zabilježene su i na drugim kasnoantičkim nekropolama šireg salonitanskog područja (Donelli 1992; Fadić 1994).

JUŽNO SALONITANSKO GROBLJE

Četvrto salonitansko starokršćansko groblje otkriveno je južno od grada na lokalitetu Crikvine, uz lokalni put koji se na Gospinu otoku odvajao od ceste za Epetij i skretao prema zapadu u pravcu današnjeg mjesta Vranjic. Iako se tamo povremeno nailazilo na ulomke sarkofaga, zidanih kamenih grobnica i kasnoantičkih grobova gotovo svih tipova,⁶⁸ ta nekropola nikada nije sintetski obrađena. Grobišna bazilika, čiji ostaci nisu sačuvani, po mišljenju E. Dyggvea nije starija od 5. st.,⁶⁹ što bi značilo da su kršćanski ukopi na tom mjestu mogli biti i raniji, neki čak s kraja 4. st. Prema zabilježenim nalazima, zna se da je prostor Vranjica bio naseljen od željeznog doba,⁷⁰ a u antici su, na ovom dijelu salonitanskog agera, vjerojatno postojali i stambeno-gospodarski objekti te uz njih vezano groblje. Ono je u početku po svojoj prilici bilo pogansko, da bi u kasnoj antici, od kraja 4. st., dobilo ranokršćansko obilježje⁷¹ i formiralo se uzdužno istočno od bazilike.

ZAKLJUČAK

N. Cambi je 1986. god. u svom sintetskom radu o salonitanskim nekropolama ustanovio da su grobovi *okruživali grad poput prstena*. Ako promotrimo skicu Salone (Slika 1), na kojoj su prikazani položaj i pružanje njenih nekropola, takva tvrdnja još više dolazi do izražaja. Osobito ako se zna da su na sve četiri glavne grobišne zone (zapadnoj, sjevernoj, istočnoj i jugoistočnoj), formirane izvan grada, a uzduž glavnih gradskih prometnica, zabilježeni grobovi datirani od prvih desetljeća 1. st. do vremena kasne antike. Krajem 2. st., proširenjem stare gradske jezgre prema zapadu i istoku, dijelovi zapadne i istočne nekropole bili su uništeni. Daljnje promjene u izgledu ovih nekropola dogodile su se s prelaskom iz paljevinskog u kosturni način pokopavanja. Inhumacija zahtijeva veći prostor pa se mijenjaju postojeće ukopne parcele te se i područja nekropola šire sve dalje od glavnih prometnica. Kroz 3. i 4. st. pokopavanje je vršeno jednakim intenzitetom. Unatoč tome, ranokršćanski nalazi na zapadnoj i istočnoj nekropoli su zaista rijetki. Zabilježen je samo poneki siromašniji ukop Salonitanaca koji su prvi prihvatili kršćanstvo, ali u to su se vrijeme njihovi grobovi po sadržaju slabo ili nikako razlikovali od poganskih. Izostanak ranokršćanskih ukopa objašnjava se činjenicom da na zapadnoj i istočnoj nekropoli nije bilo ukopa mučenika stradalih u progonima kršćana na početku 4. st., tako da kasnije na tim mjestima nisu izgrađene ni grobišne bazilike, gdje su se obično pokopavali bogatiji kršćani. Na temelju do sada poznatih podataka, može se reći da je situacija na jugoistočnoj nekropoli bila vrlo slična.

Slika je bitno drugačija na sjevernoj salonitanskoj ukopnoj zoni gdje se, raspoređeni na tri ranokršćanske nekropole (Manastirine, Kapljuč i Marusinac), ukopi protežu gotovo 1 km sjeverno od gradskih bedema. Prvi poganski grobovi na ovim položajima, ako je suditi prema nadgrobnim natpisima na Manastirinama, mogu se pratiti od početka 1. st. te su, iako u malom broju, prisutni sve do početka 4. st., kada su posvjedočeni i prvi kršćanski spomenici.⁷² To, naravno, ne znači da ukopa kršćana nije bilo i ranije, čemu u prilog govori i činjenica da su salonitanski mučenici, sahranjeni na sjevernoj nekropoli, stradali u Dioklecijanovim progonima 304. god. Dakle, kršćanska zajednica postojala je u

⁶⁸ Bulić 1889, 218–219; Bulić 1891, 145–148; Bulić 1903, 177 i d.; Bulić 1909; 1909a; 1911; 1913, 29, bilj. 1; Bulić 1923, 81. Nedavno se obrade nalaza i lokaliteta Crikvine u Vranjicu prihvatio N. Švonja (2019) iz Arheološkog muzeja u Splitu.

⁶⁹ Dyggve 1996, 68, sl. IV, 28.

⁷⁰ Bulić 1926–1927, 114–115.

⁷¹ Najjasnija potvrda tome svakako je sarkofag s natpisom, na kojem se spominje *eclisia catolica Sal(onitana)*, datiran u 426. ili 430. god. (CIL III 13124; Bulić 1891, 145 i d.).

ovom gradu barem od kraja 3. st., a njeni pripadnici, kao građani Salone, pokopavali su se na gradskim nekropolama uz pripadnike drugih vjerskih zajednica.⁷³ Međutim, sjeverna nekropola, bilježi malo grobova sve do poč. 4. st., a kada su tamo sahranjeni salonitanski mučenici, počinje i intenzivnije pokopavanje na tome mjestu. Na Manastirinama, Marusincu i Kapljuču osnovna razlika, u odnosu na ostale salonitanske kasnoantičke poganske nekropole, opaža se u rasporedu grobova. Oni se, kako znamo, na ovim ranokršćanskim nekropolama formiraju *ad sanctos*.⁷⁴ Tamo su kasnije izgrađene grobišne bazilike i premda je na početku 4. st. suživot poganstva i kršćanstva na sjevernoj salonitanskoj nekropoli neosporan, jasno je da na njoj od 2. pol. 4. st. prevladaju kršćanski ukopi.

KRATICE

BASD – *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, Split

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin

HAG – *Hrvatski arheološki godišnjak*

PPUD – *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split

Radovi FfZd – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar

VAHD – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split

VAMZ – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb

VAPD – *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*

LITERATURA

- Abramić 1924–1925 M. Abramić, „Poklopac rimskog sarkofaga iz Solina“, *VAHD* 47–48, Split 1924–1925, 68–70.
- Abramić 1950 M. Abramić, „Zapadna nekropola antikne Salone“, *VAHD* 52 (1935–1949), Split 1950, 1–18.
- Brøndsted – Dyggve 1928 J. Brøndsted – E. Dyggve, *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1928.
- Bubić 2016 V. Bubić, *Tipologija i topografija kasnoantičkih grobova u arheološkom krajoliku srednje Dalmacije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2016.
- Bulić 1889 F. Bulić, „Cemetero antico cristiano nelle vicinanze dell’ antica Salona“, *BASD* 12, Split 1889, 218–219.
- Bulić 1891 F. Bulić, „Iscrizioni inedite“, *BASD* 14, Split 1891, 145–146.
- Bulić 1892 F. Bulić, „Iscrizioni inedite“, *BASD* 15, Split 1892, 20.
- Bulić 1898 F. Bulić, „Iscrizioni inedite“, *BASD* 21, Split 1898, 201–203.

⁷² O sastavu stanovništva i religijskoj slici Salone u kasnoj antici na temelju epigrafskih svjedočanstava v. kod: Ivanišević 2010; 2016.

⁷³ Takva situacija prisutna je tijekom 4. st. na nekropolama diljem Carstva. O toj temi, sa literaturom i primjerima, vidi kod: Johnson 1997; Rebillard 2009, 13–36.

⁷⁴ Cambi 1986, 98.

- Bulić 1899 F. Bulić, „La necropoli suburbana di sedici sarcofaghi a Kapljuč di Salona“, *BASD* 22, Split 1899, 133–137, T. VI.
- Bulić 1901 F. Bulić, „Izvjestaj predsjednika društvenoga mons. Fr. Bulića o Crkvi Sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene“, *VAMZ* 5, Zagreb 1901, 201–227.
- Bulić 1903 F. Bulić, „Ritrovamenti nel cimitero antico cristiano a Crikvine presso i casolari Jurić (Ćučine kuće) sulla strada fra Salona e Vranjic“, *BASD* 26, Split 1903, 177–186.
- Bulić 1905 F. Bulić, „Inscrizioni inedite“, *BASD* 28, Split 1905, 137–158.
- Bulić 1906 F. Bulić, „Inscrizioni inedite“, *BASD* 29, Split 1906, 223–243.
- Bulić 1907 F. Bulić, „Due coperchi di sarcofagi marmorei trovati a Salona“, *BASD* 30, Split 1907, 99–101, T. V, VI i IX.
- Bulić 1907a F. Bulić, „Ritrovamenti antichi a Salona ad Est dell’amfiteatro“, *BASD* 30, Split 1907, 137–142.
- Bulić 1908 F. Bulić, „Inscrizioni inedite. Ager Salonitanus (Sućurac)“, *BASD* 31, Split 1908, 60.
- Bulić 1909 F. Bulić, „Ritrovamenti nel cimitero antico cristiano a Crikvine presso i casolari Jurić (Ćučine kuće) sulla strada fra Salona e Vranjic“, *BASD* 32 (1909), str. 31–33, T. I–II.
- Bulić 1909a F. Bulić, „Ritrovamenti antichi fra Salona e Vranjic“, *BASD* 32 (1909), str. 33–37, T. III.
- Bulić 1910 F. Bulić, „Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta *Hortus Metrodori* negli anni 1909 e 1910“, *BASD* 33, Split 1910, 3–88.
- Bulić 1911 F. Bulić, „Trovamenti nel cimitero antico cristiano a Crikvine presso i casolari Jurić (Ćučine kuće) lungo la strada da Salona e Vranjic“, *BASD* 34, Split 1911, 40–49.
- Bulić 1913 F. Bulić, „Notizie storiche sul villaggio Vranjic vicino Salona“, *BASD* 36, Split 1913, 24–37.
- Bulić 1914 F. Bulić, „Trovamenti antichi ad Est dell’anfiteatro a Salona“, *BASD* 37, Split 1914, 60–67.
- Bulić 1914a F. Bulić, „Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta *Hortus Metrodori* nell’a. 1911 e nell’a. 1914“, *BASD* 37, Split 1914, 83–94.
- Bulić 1923 F. Bulić, „Trovamenti antichi appartenenti al IV Cimitero cristiano *Crikvina* a Salona“, *VAHD* 46, Split 1923, 81.
- Bulić 1924–1925 F. Bulić, „Escavi nella necropoli pagana di Salona detta *Hortus Metrodori* nell’a. 1925“, *VAHD* 47–48, Split 1924–1925, 46–51.
- Bulić 1926–1927 F. Bulić, „Predhistorički brončani nalaz na Trceli pokraj Vranjica“, *VAHD* 49, Split 1926–1927, 114–115.
- Bulić 1926–1927a F. Bulić, „Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu“, *VAHD* 49, Split 1926–1927, 120–122.
- Bulić 1931 F. Bulić, „Peto starokršćansko grobište stare Salone na jugoistoku grada“, u: F. Bulić, *Povodom pedesetogodišnjice jubileja VAHD 1878–1928*, Split 1931, 58–62.

- Buljević 1994 Z. Buljević, „Artes minores: VIII. Kasnoantičko staklo“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 258–264.
- Buškariol 1988 F. Buškariol, „Pregled arheološke topografije Salone“, *Mogućnosti* 36, br. 3–4, Split 1988, 274–287.
- Cambi 1971 N. Cambi, „Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj Dalmaciji“, *VAHD* 65–67, Split 1971, 85–112, T. XXI–XVI.
- Cambi 1986 N. Cambi, „Salona i njene nekropole“, *Radovi FfZd* 25 (12), Zadar 1986, 61–107.
- Cambi 1992 N. Cambi, „Sućurac u antici“, u: Z. Gunjača (ur.), *Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Split – Kaštel Sućurac 1992, 49–61.
- Cambi 1994 N. Cambi, *Sarkofag Dobrog Pastira i njegova grupa*, Split 1994.
- Cambi 2010 N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. st.)*, Split 2010.
- Cambi et al. 2019 N. Cambi – D. Kliškić – I. Matijević – D. Rudolf (ur.), *Međunarodni znanstveni skup Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike*, Split, 23.–25. rujna 2019., knjižica sažetaka, Split 2019.
- Demicheli 2019 D. Demicheli, „Epigrafska identifikacija pokojnika iz triju paljevinskih grobova na nekropoli Solin – Smiljanovac“, u: Cambi et al. 2019, 33.
- Donelli 1992 I. Donelli, „Rekonstrukcija triju kasnoantičkih staklenih balzamarija s lokaliteta Dobrić iz Trogira“, *Diadora* 14, Zadar 1992, str. 449–457.
- Duplančić 2007 A. Duplančić, „Tri srednjovjekovna spomenika iz Kaštela“, *PPUD* 41, Split 2007, 49–66.
- Duplančić 2017 A. Duplančić, „*Membra disiecta* jednoga salonitanskog mauzoleja“, *Tusculum* 10/1, Solin 2017, 71–94.
- Duval 1976 N. Duval, *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*, Ravenne 1976.
- Dyggve 1989 E. Dyggve, „Nova istraživanja prelazaka preko rijeke Jadro u Solinu“, u: N. Cambi (ur.), *E. Dyggve. Izabrani spisi*, Split 1989, 155–165.
- Dyggve 1996 E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996.
- Dyggve – Egger 1939 E. Dyggve – R. Egger, *Forschungen in Salona III. Der altchristliche Friedhof Marusinac*, Wien 1939.
- Egger 1926 R. Egger, *Forschungen in Salona II. Der altchristliche Friedhof Manastirine nach dem Materiale Fr. Bulić bearbeitet von Rudolf Egger*, Wien 1926.
- Fadić 1994 I. Fadić, „Kasnoantički grob u Resniku“, *Kaštelanski zbornik* 4, Kaštela 1994, 159–164.
- Gabričević 1971 B. Gabričević, „An unknown latin formula asking respect for the grave“, *VAHD* 65–67 (1963–1965), Split 1971, 137–140, T. XXXIII.
- Gabričević 1987 B. Gabričević, „Židovska vjerska općina u Saloni“, u: B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 234–242.
- Gabričević 1987a B. Gabričević, „Nepoznata formula zaštite groba“, u: B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 243–246.

- Galiot 2011 S. Galiot, *Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Solin – Smiljanovac*, neobjavljeno izvješće, Split, lipanj 2011.
- Galiot 2011a S. Galiot, *Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Solin – Smiljanovac*, neobjavljeno završno izvješće, Split, prosinac 2011.
- Gjurašin 1994 H. Gjurašin, „Grobovi kod vrela rijeke Jadro – Solin“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 26/2, Zagreb 1994, 55–57.
- Gjurašin 2000 H. Gjurašin, „Šuplja crkva u Solinu, Arheološka istraživanja 1998. i 2001. godine“, *Starohrvatska prosvjeta* 27, Split 2000, 83–87.
- Ivanišević 2010 D. Ivanišević, *Fourth-century Epitaphs from Salona: Religious and social identity*, MA Thesis in Medieval Studies, Central European University, Budapest 2010.
- Jelić 1896 L. Jelić, „Scavi nell antico cimitero cristiano di Marusinac a Salona“, *BASD* 19, Split 1896, 17–25.
- Jeličić-Radonić 2006 J. Jeličić-Radonić, „Ara Tita Flavija Lucilija iz Salone“, *VAPD* 99, Split 2006, 123–132.
- Jeličić-Radonić 2009 J. Jeličić-Radonić, „Dioklecijan i salonitanska *Urbs orientalis*“, u: N. Cambi (ur.), *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009, 307–333.
- Jerković 2019 I. Jerković, *Analiza spolnoga dimorfizma antičke i kasnoantičke populacije Salone*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar 2019.
- Johnson 1997 M. J. Johnson, „Pagan-Christian Burial Practices of the Fourth Century: Shared Tombs?“, *Journal of Early Christian Studies* 5/1, 1997, 37–59.
- Katavić – Jerončić 2014 V. Katavić – T. Jerončić, „Kasnoantičko groblje na Bencunušama kod Manastirina“, *Tusculum* 7, Solin 2014, 81–112.
- Katić 1997 M. Katić, „Grobovi s Gospina otoka u Solinu“, *Diadora* 18–19 (1996–1997), Zadar 1997, 351–364.
- Kirigin *et al.* 1987 B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić, „Salona 86/87. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu“, *VAHD* 80, Split 1987, 7–56.
- Koch 1984 G. Koch, „Zum Hippolythossarkophag aus Salona“, *VAHD* 77, Split 1984, 151–159, T. XIX–XXIV.
- Mardešić 2000 J. Mardešić, „La nécropole / Nekropola“, u: *Salona III*, 205–225.
- Mardešić 2002 J. Mardešić, „Istraživanja u Saloni od 1970. do 2000. godine“, u: E. Marin (ur.), *Longae Saloniae*, sv. I, Split 2002, 105–114.
- Mardešić 2003 J. Mardešić, „Salonitanske nekropole“, *Opuscula archaeologica* 27, Zagreb 2003, 503–511.
- Marin 1988 E. Marin, *Starokršćanska Salona. Studije o genezi, profilu i transformaciji grada*, Zagreb 1988.
- Marin 1993 E. Marin, „Nova istraživanja na Marusincu u Saloni“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 259–273.
- Marin 1994 E. Marin, „Civitas splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 9–104.

- Marin 2006 E. Marin, „Marusinac – Salona: Novitates (avec un appendice épigraphique de D. Feissel)”, u: R. Harreither *et al.* (ur.), *Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel: Acta Congressus Internationalis XIV Archeologiae Christianae, Vindobonae 1999*, sv. 1, Studi di antichità cristiana 62, Città del Vaticano – Wien 2006, 509–518.
- Maršić 1997 D. Maršić, „Novi nadgrobnji natpisi s jugoistočne salonitanske nekropole“, *Radovi FfZd* 35 (22), 1995/1996, Zadar 1997, 101–126.
- Matijević 2019 V. Matijević, „From the Cradle to the Grave. Infant death and burial in the south-eastern necropolis of Salona“, u: Cambi *et al.* 2019.
- Miletić 1989 Ž. Miletić, *Topografija salonitanskih nekropola*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1989.
- Miletić 1989a Ž. Miletić, „Murazzo zapadne salonitanske nekropole“, *Radovi FfZd* 28 (15), 1988/1989, Zadar 1989, 49–70.
- Miletić 1990 Ž. Miletić, „Sjeverna salonitanska nekropola“, *Radovi FfZd* 29 (16), Zadar 1990, 163–194.
- Miletić 1992 Ž. Miletić, „Istočna i jugoistočna nekropola Salone“, *Radovi FfZd* 30 (17), 1990/1991, Zadar 1992, 21–37.
- Milinović 1883 F. Š. Milinović, „Solinski Sustjepan“, *Viestnik HAD* 5, Zagreb 1883, 13–17.
- Perović 2015 Š. Perović, „Present state of research of the Late Roman Glass finds in Dalmatia“, u: I. Lazar (ur.), *Annales du 19e congrès de l'Association internationale pour l'histoire du verre, Piran 17th – 21st September 2012*, Koper 2015, 320–328.
- Rebillard 2009 É. Rebillard, *The Care of the Dead in Late Antiquity*, Ithaca, New York 2009.
- Rendić-Miočević 1951 D. Rendić-Miočević, „Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije“, *VAHD* 53, Split 1951, 211–232.
- Rendić-Miočević 1954 D. Rendić-Miočević, „Neue Funde in der Nekropole Manastirine in Salona“, *Archaeologia Iugoslavica* I, Beograd 1954, 53–70.
- Rendić-Miočević 1957 D. Rendić-Miočević, „Nova kasnoantička stela iz Solina“, *VAHD* 56–59/2, Split 1957, 156–162, T. XIV.
- Rendić-Miočević 1970 D. Rendić-Miočević, „SALONA, SOLIN – antički grad, lokalitet III. in horto Metrodori“, *Arheološki pregled* 12, Beograd 1970, 106–118.
- Salona III* N. Duval – E. Marin (ur.), *Salona III: Manastirine. Predrimsko sjedište, groblje i starokršćanska bazilika / Salona III: Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone*, Split – Rim 2000.
- Salona IV* N. Gauthier – E. Marin – F. Prévot (ur.), *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles / Salona IV. Natpisi starokršćanske Salone, IV.-VII. st.*, 2 sv., Rome – Split 2010.
- Sanader 2016 M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija. Od početaka do konstantinskog obrata*, Zagreb 2016.
- Sanader 2019 M. Sanader, „Salona u kasnoj antici – propast ili promjena?“, u: Cambi *et al.* 2019, 54.

- Švonja 2019 N. Švonja, „Lokalitet Crikvine u Vranjicu“, u: Cambi *et al.* 2019, 55.
- Tončinić 2011 D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011.
- Višić-Ljubić 2006 E. Višić-Ljubić, „Salona – Marusinac“, *HAG* 2 (2005), Zagreb 2006, 387–389.
- Višić-Ljubić 2007 E. Višić-Ljubić, „Salona – Marusinac“, *HAG* 3 (2006), Zagreb 2007, 426–428.
- Višić-Ljubić 2008 E. Višić-Ljubić, „Solin – Marusinac“, *HAG* 4 (2007), Zagreb 2008, 479–482.
- Višić-Ljubić 2010 E. Višić-Ljubić, „Solin – Marusinac“, *HAG* 6 (2009), Zagreb 2010, 628–629.
- Višić-Ljubić 2011 E. Višić-Ljubić, „Solin (Salona) – Marusinac“, *HAG* 7 (2010), Zagreb 2011, 672–674.
- Višić-Ljubić 2012 E. Višić-Ljubić, „Solin (Salona) – Marusinac“, *HAG* 8 (2011), Zagreb 2012, 659–660.
- Višić-Ljubić 2013 E. Višić-Ljubić, „Solin (Salona) – Marusinac“, *HAG* 9 (2012), Zagreb 2013, 755–757.
- Višić-Ljubić 2017 E. Višić-Ljubić, „Zaštitna arheološka istraživanja zapadno od lokaliteta Manastirine“, u: J. Balen – I. Šuta (ur.), *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti. Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva*, Kaštela, 2.-6. listopada 2017., program i sažeci, Kaštel Lukšić 2017, 14.
- Zekan 2000 M. Zekan, „Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja“, *Starohrvatska prosvjeta* 27, III. ser., Split 2000, 249–259.
- Zekan 2005 M. Zekan, „Solin – krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Šuplja crkva)“, *HAG* 1 (2004), Zagreb 2005, 240–243.
- Zekan 2006 M. Zekan, „Solin – krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Šuplja crkva)“, *HAG* 2 (2005), Zagreb 2006, 396–398.
- Zekan 2009 M. Zekan, „Solin – krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Šuplja crkva)“, *HAG* 5 (2008), Zagreb 2009, 594–596.
- Zekan 2010 M. Zekan, „Solin – Šuplja crkva“, *HAG* 6/2 (2009), Zagreb 2010, 631–636.

VINKA MATIJEVIĆ

A REVIEW OF PAGAN AND EARLY CHRISTIAN BURIALS AT NECROPOLI OF SALONA IN THE 4TH CENTURY

The development of large necropoli in Salona (west, north, east, southeast) was conditioned by ancient communications, city walls, and early Christian complexes. Complying with the laws of burials, which were obtained from the beginning of the 1st century till the end of Antiquity, necropoli ultimately *encircled the town*. Cremation ceremonies were more prevalent in the beginning, however, there was a gradual increase in number of inhumations from the 2nd century on. Recorded burials span from the simplest ones to those more luxurious, which leads to conclusion that the dead were of different social statuses, backgrounds, and religions. For this paper, the most intriguing period when dealing with the necropoli of Salona is the 4th century, which demonstrates the burials of the first Christians alongside the pagan burials. The difference between the pagan and the Christian burials in the 4th century is not considerably significant, with the exception of the wider area north of the city where the three largest early Christian cemeteries developed during Late Antiquity. However, the general conclusion remains that, despite the differences, the pagan and the Christian burials are taking place simultaneously on all of the four large Salona cemeteries. This situation, moreover, is not limited only to the capital of the province of Dalmatia but is similar in the other parts of the Roman Empire.

Keywords: *necropoli of Salona, Kapljuč, Manastirine, Marusinac, Crikvine, Smiljanovac, Late Antique burials, Pagans, early Christianity*

KRISTINA BABIĆ

KAKO JE RIMSKI OBIČAJ BLAGOVANJA UTJECAO NA FORMIRANJE RANOKRŠĆANSKE SAKRALNE ARHITEKTURE?

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.6>

Euharistija je najvažniji sakrament kojim kruh i vino postaju tijelo i krv Kristova. Obred euharistije odvija se na oltaru. Upravo zbog toga oltar je najvažnije mjesto svakoga kršćanskog sakralnog objekta. Esencijalna važnost oltarne menze – odnosno čina koji se na njoj odvija – najčešće se naglašava i arhitektonskim omotačem pa se na crkvenom začelju redovito nalazi apsida kao jedna od glavnih prepoznatljivosti kršćanske sakralne arhitekture.

Cilj ovoga rada je ukazati na nekoliko faza razvoja tipičnog oblika ranokršćanske crkve s prostranom polukružnom apsidom na začelju te propitati ishodišta njezina polukružnog oblika. Kao jedno od glavnih ishodišta u procesu formiranja crkava s apsidom na začelju, nameće se rimski način blagovanja tijekom kasne antike. U elaboraciji ovdje iznesene pretpostavke naglasak će biti stavljen na ranokršćansku arhitekturu istočne obale Jadrana, datiranu u 5. st.

Ključne riječi: apsida, euharistija, oltar, ranokršćanske crkve, sigma menza, stibadium, subsellium

UVOD

Euharistija je inicijacijski sakrament kojim kruh i vino postaju tijelo i krv Kristova – dakle, sadržava esenciju kršćanskih vjerskih načela. Samim tim predstavlja najvažniji i neizostavni element svakog liturgijskog slavlja. Obred euharistije odvija se na oltarnoj menzi, stoga je oltar najvažnije mjesto svakoga kršćanskog sakralnog objekta. Esencijalna važnost oltarne menze – odnosno čina koji se na njoj odvija – najčešće je naglašena i arhitektonskim omotačem pa se na crkvenom začelju redovito nalazi apsida koja je niža od tijela crkve te se tlocrtnim oblikom redovito razlikuje u odnosu na ostatak crkvenog zdanja.

Ovim tekstom pokušat ćemo odgovoriti na pitanje zašto su apside u ranokršćanskoj arhitekturi polukružne te ćemo se osvrnuti na skupinu crkava jadranskog bazena, datiranih u 5. st., koje u različito oblikovanim svetištima imaju polukružnu klupu za kler slobodno postavljenu u prostor.

Međutim, prije no što prijedemo na najavljenju temu, neophodno je istaknuti da apsida nije invencija ranokršćanske arhitekture. Apsida je samo jedan u nizu elemenata koje je kršćanstvo preuzelo iz svih sfera svakodnevnog života, kulta odnosno ceremonijala, umjetnosti i kulture poganskog Rimskog Carstva, u navedenom slučaju iz arhitekture. Polukružna tlocrtna forma zidnog omotača u rimskoj je arhitekturi doživjela veoma raširenu primjenu, što dokazuje arhitektonska pojavnost objekata profane (gradske bazilike, terme i dr.) i kultne (hram Venere i Rome u Rimu, Jupiterov hram u Balbeku, hramski kompleks u Duklji i dr.) namjene. U objektima profane, ali i kultne namjene, apside se pojavljuju kao arhitektonski naglasci veoma važnog mjesta u interijeru zgrade. Najslikovitiji primjer je rimska gradska bazilika u kojoj je unutar apside smješten tribunal ili kip cara. Upravo je rimska gradska bazilika jedno od glavnih ishodišta za formiranje ranokršćanske sakralne arhitekture.

U nizu objekata rimske arhitekture različitih namjena u kojima se pojavljuju apside, veoma važno i za našu temu osobito znakovito mjesto imaju trikliniji koji u kasnoj antici vrlo često imaju jednu, tri (trikonhosi) ili više apsida (polikonhosi), a koji su također, prema našem mišljenju, mogli imati utjecaja na formiranje ranokršćanske sakralne arhitekture.

BIBLIJSKA SVJEDOČANSTVA O MJESTU POSLJEDNJE VEČERE

Izjavom *Ovo činite meni na spomen!* (Lk 22, 19), Isus Krist je utemeljio sakrament euharistije. U potrazi za odgovorom na pitanje kako je izgledala prostorija u kojoj je organizirana Posljednja večera, posegnuli smo za *Biblijom*. Matejevo (Mt 26, 17–19, 26–29), Markovo (Mk 14, 12–25) i Lukino evanđelje (Lk 22, 7–20) donose prilično kratak izvještaj o Posljednjoj večeri vrlo sličnoga sadržaja. Potonja dva Evanđelja (Mk 14, 15; Lk 22, 12) donose i informacije o prostoriji u kojoj su se okupila Dvanaestorica s Učiteljem radi blagovanja posljednje pashalne večere. Saznajemo da su Učenici, prema Učiteljevu napatku, pripremili posljednju pashalnu večeru u velikoj dvorani „s naslonjačima“, „na katu“. ¹ Dakle, *Biblija* nam pruža vrlo šture informacije o ambijentu Posljednje večere. Naime, spomen „naslonjača“ veoma je znakovit za našu temu, što će u sljedećim poglavljima biti elaborirano. Osim prethodno istaknutog prijevoda Lj. Rupčića, valja spomenuti i nešto drukčije prijevode B. Dude i J. Fučka, koji prevode Markove riječi spominjući „na katu veliko blagovalište, prostrto i spremljeno“, a I. Ev. Šarić „veliku gornju prostoriju opremljenu za gozbu“. Pri prijevodu 12. retka 22. glave Lukina evanđelja Duda i Fućak koriste sljedeće sintagme „na katu veliko blagovalište prostrto“, a Šarić „veliku gornju prostoriju, sagovima prostrtu“.²

Navedeno upućuje na to da je neophodno otvoriti pitanje odnosa grčkog izvornika i prijevoda na hrvatski jezik. U grčkom izvorniku stoji: *καὶ αὐτὸς ὑμῖν δεῖξει ἀνάγαιον μέγα ἐστρωμένον ἔτοιμον· καὶ ἐκεῖ ἐτοιμάσατε ἡμῖν.* (Mk 14, 15); *κακεῖνος ὑμῖν δεῖξει ἀνάγαιον μέγα ἐστρωμένον· ἐκεῖ ἐτοιμάσατε.* (Lk 22, 12 GNT). Ključne riječi kojima se opisuje blagovalište su *ἐστρωμένον* (Mk i Lk) i *ἔτοιμον* (Mk). Riječ *ἐστρωμένον* je akuzativ jednine srednjega roda participa perfekta pasiva od glagola *στρωννύω* sa značenjem *prostrti*. Riječ *ἔτοιμον* je akuzativ jednine srednjega roda koji je nastao od pridjeva *ἔτοιμος*, *η, ον* sa značenjem *spreman, pripremljen*. Obje riječi odnose se na *ἀνάγαιον μέγα*, što doslovni znači *velika gornja soba*. Glagol *στρωννύω* – *prostrti* može se odnositi i na prostrte sagove ili na bilo što prostrto na čemu se sjedi ili leži za vrijeme blagovanja. Ali može se odnositi i na prostrti stol. Ni Marko, ni Luka ne govore izričito *kako* je soba bila uređena. Vjerojatno su smatrali da to nije potrebno jer je prostorija za blagovanje bila uređena na uobičajeni način. Izostanak detaljnog opisa omogućio je čitateljima različitih vremena i krajeva da zamišljaju dvoranu Posljednje večere onako kako to odgovara njihovu načinu blagovanja. Razumljivo je da je onda i kasnoantički način blagovanja mogao utjecati na sakralnu arhitekturu. Pogotovo, ako znamo da je Evanđelje po Marku najvjerojatnije napisano u Rimu za rimsku kršćansku zajednicu koja pripada kulturološkom krugu koji obuhvaća i istočnu obalu Jadrana.³ Međutim, kako je u stvarnosti sve izgledalo u Jeruzalemu na dan Posljednje večere, ostaje otvoreno pitanje.

¹ *Biblija* 1996.

² Usp. prijevode na <http://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Marko&prijevod=sve&glava=14>; <http://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Luka&prijevod=sve&glava=22> (pristupljeno 29.11.2018.).

³ Veliku zahvalnost dugujem bibličaru Domagoju Runji te liturgičaru Domagoju Volareviću s Katoličko-bogoslovnog fakulteta u Splitu koji su mi omogućili uvid u grčki izvornik, preveli isti, uputili me u tumačenja te odagnali brojne nedoumice tijekom pisanja ovoga rada.

NAVADE BLAGOVANJA U ANTICI S OSOBITIM OSVRTOM NA KASNU ANTIKU

Poznato je da je u antici blagovanje u poluležećem položaju bilo odraz bogatstva, moći, prestiža i utjecaja. Slikarski prikazi, povijesni izvori i nepokretni arheološki ostatci daju uvid u navade blagovanja u ovom razdoblju.⁴

Pretpostavlja se da su Grci praksu blagovanja u poluležećem položaju – kao odraz visokog položaja u društvu – preuzeli s Bliskoga istoka.⁵ Grčke navade blagovanja došle su i proširile se Apeninskim poluotokom preko Grka naseljenih na jugu poluotoka (*Magna Graecia*). U 1. st. pr. Kr. luksuzne gozbe na istočnjački / grčki način postale su neizostavni dio svakodnevnog života pripadnika visokoga rimskog društva. Tradicionalni rimski triklinij⁶ bio je prostorija pravokutnog tlocrta s trima počivaljkama (*lecti*) postavljenima u obliku slova *II* te sa zajedničkim stolom (kružnim ili pravokutnim) u sredini.⁷

Međutim, krajem antike prethodne pravocrtne počivaljke (*lecti*) u blagovaonicama zamijenjene su drukčijima, formiranima u obliku polukruga (*stibadium*). Pred njim se nalazio kružni ili polukružni stol (*sigma menza*). Iako izvori spominju ovaj tip opreme blagovaonica od 1. st. pr. Kr.⁸, arheološki je *stibadium* u blagovaonicama zasvjedočen tek od 3. st., dok su tijekom idućih dvaju stoljeća postali nezaobilazni dio blagovaonica rimskih luksuznijih domova, kako u gradovima, tako i u ruralnim područjima. *Stibadium* se neupitno pojavio ranije, ali je originalno bio namijenjen banketima na otvorenom te je, prema tumačenju Katherine M. D. Dunbabin, derivat grčkog *stibades*, prakse lijeganja na tlo prekriveno lišćem i jastucima pri objedovanju, najčešće prilikom javnih gozbi povodom velikih svetkovina.⁹

Analizirajući tlocrte kasnoantičke stambene arhitekture, jasno se razaznaju dva osnovna tipa tlocrta blagovaonica sa stibadijem – jednostavne četverokutne prostorije te one raščlanjenog tlocrta s jednom ili više apsida. U blagovaonicama jednostavnoga četverokutnog tlocrta postojanje i položaj stibadija otkrivaju nam sačuvani podni mozaici. Najreprezentativniji, ali i najinformativniji je onaj iz vile Falconer u Argosu na kojem je vidljivo predviđeno mjesto u prostoriji za stibadij, kao i sedam segmenata od kojih je sastavljen.¹⁰

Arheološki ostatci kasnoantičkih blagovaonica ukazuju na postojanje onih kompliciranijih tlocrta koji sadrže jednu, tri (trikonhne blagovaonice) ili više apsida (polikonhne blagovaonice) uz čije su unutarnje stjenke zidova bili priljubljeni polukružni stibadiji. Ovaj tip kasnoantičkih blagovaonica osobito je zanimljiv za naslovni problem ovoga teksta. Kasnoantičke su blagovaonice mogle imati samo jednu apsidu uz koju je s unutarnje strane bio priljubljen *stibadium*. Zanimljivo je da ovakve prostorije tlocrtnim oblikom neodoljivo podsjećaju na ranokršćanske crkve. Izvrstan

⁴ Svim aspektima antičkih banketa vro opsežno se pozabavila Dunbabin 2003.

⁵ Dunbabin 2003, 14–15.

⁶ Etimološka analiza termina *triklinij* upućuje na grč. *τρίκλινον*, od tri- i *κλίνη*, ležaj. U ovom tekstu opredijelili smo je za termin *triklinij* samo u njegovu užem značenju – dakle, za grčke i rimske blagovaonice s trima ležaljka (*lecti*). Kasnoantičke prostorije iste namjene, opremljene stibadijem nazivamo *blagovaonica*.

⁷ O rimskom načinu blagovanja, položaju i ulozi žena na gozbama te o opremi rimskih triklinija vidi: Dunbabin 2003, 18, 20–22, 23, 34–35, 38–50.

⁸ Dunbabin 2003, 45–46.

⁹ Nielsen 1998, 109. O prikazima blagovanja na otvorenom opširnije u: Dunbabin 2003, 141–150.

¹⁰ Slični blagovaonički podni mozaici na kojima je naznačeno mjesto za *stibadium* pronađeni su i u vili u Dragoleji (*Room of stibadium*) i u Antiohiji (*House of Buffer Supper*). Dunbabin 2003, 170, sl. 100; Vroom 2007, 324–325, sl. 4.1, 4.2.

je primjer vila iz Apameje (*House of the Triclinos*), datirana krajem 3. ili početkom 4. st., koja uz peristil ima čak dvije reprezentativne prostrane (duge čak 13 m) blagovaonice longitudinalnog tlocrta s po jednom apsidom u aksijalnoj osi ojačanom kontraforima.¹¹ U istom je rimskom gradu, koji se danas nalazi na teritoriju Sirije, pronađena još jedna vila (*House of stag*) koja je imala blagovaonicu pravokutnog tlocrta s pretprostorom manjih dimenzija s apsidalnim završetkom. U objema prostorijama pronađena je po jedna menza *sigma* oblika, što ukazuje na to da je riječ o blagovaonicama.¹²

Kako *stibadium* uglavnom podrazumijeva intimnije blagovanje, odnosno manje prisutnih za istim stolom, tom je problemu kasnoantička civilizacija doskočila projektiranjem blagovaonice s više apsida – trikonhnih i polikonhnih – koje su, u odnosu na prethodno spomenute, malobrojnije. Trikonhna blagovaonica u Butrintu (*The Triconh Palace*, 5. st.) osobito je zanimljiva jer su u središnjoj apsidi pronađeni ostatci zidanog stibadija.¹³ U nizu slično oblikovanih reprezentativnih kasnoantičkih blagovaonica svakako valja istaknuti još nekoliko lokaliteta: *Villa Romana del Casale* u Piazzu Armerini, potom Teodorikovu palaču u Ravenni, rimsku vilu u Desenzanu i dr.¹⁴ U kasnoj antici postojale su i polikonhne blagovaonice longitudinalnog tlocrta. Riječ je o izduženim prostorijama koje na začelju i bočnim zidovima imaju simetrično raspoređene apside. Blagovaonica Velike palače careva u Konstantinopolu – u literaturi poznate kao *Decaenaeacubita*, odnosno *Triclinium of Nineteen Couches* – i *House of Bacchus* u numidijskom gradu Cuiculu, najpoznatiji su primjeri.¹⁵ Tlocrtno su vrlo slične – osim apsida na začelju, imaju još po tri apside na bočnim zidovima. Osobito je zanimljivo da se blagovaonica Velike palače još u 10. st. koristila u izvornoj funkciji.¹⁶

Pojava i širenje novih navada blagovanja u kasnoj antici utjecala je na uvođenje stibadija i *sigma* menzi u blagovaonice diljem Carstva. Slikarski prikazi banketa ukazuju na neke osobitosti kasnoantičkog blagovanja u odnosu na ranija razdoblja. Umnožen je broj poslužitelja, kao i zabavljača, pa je stibadij smješten u apsidu – arhitektonski element koji u potpunosti prati njegov oblik – postao primjereniji (u odnosu na opremu tradicionalnog triklinija) jer je na taj način oslobođena površina pred stibadijem koja je bila namijenjena nesmetanom kretanju poslužitelja i zabavljača.¹⁷ Imajući na umu razvoj rimskog triklinija i razloga zašto je u kasnoj antici radikalno promijenjena njegova arhitektonska pojavnost, ali i njegova oprema, nameće se zaključak da je projektiranje blagovaonica s jednom ili više apsida posljedica pojave i širenja polukružne počivaljke (*stibadium*) i polukružne (*sigma*) menze, što dokazuju i prethodni primjeri.

Ne osporavajući utjecaj ostalih objekata profane i kultne rimske arhitekture (osobito rimske gradske bazilike), valja podcrtati važnost kasnoantičkih blagovaonica u formiranju ranokršćanske arhitekture. Poveznice je moguće uočiti u tlocrtu, opremi, ali i u funkciji.¹⁸

¹¹ Dunbabin 2003, 193, sl. 112.

¹² Dunbabin 2003, 193–194, sl. 113; Vroom 2007, 320, sl. 3.1. Menze iz Apameje tipološki su identične Dioklecijanovoj menzi pronađenoj u Splitu. Opširnije o splitskom primjeru vidi u: Marasović 2009, 481–485. Blagovaoničke *sigma* menze pronađene su u *Omega House* u Ateni, potom u Stobima i Korintu (Vroom 2007, 320, bilj. 21 i ondje navedena literatura).

¹³ Vroom 2007, 320, sl. 2.1.

¹⁴ Dunbabin 2003, 172; Vroom 2007, 319 i ondje navedena literatura.

¹⁵ Dunbabin 2003, 194–196, sl. 114, 115; Vroom 2007, 319.

¹⁶ Dunbabin 2003, 195; Vroom 2007, 319.

¹⁷ Nielsen 1998, 112–113; Dunbabin 2003, 150–156.

¹⁸ Usp. i: Nielsen 1998, 126, 129–130.

RANI PRIKAZI POSLJEDNJE VEČERE

O preuzimanju navada svakodnevnog života poganskog svijeta i pridavanja im novog značenja neupitno svjedoče, u nizu svih ostalih pojavnosti, rani prikazi Posljednje večere, kao i datacijski raniji prikazi *refrigerium* na grobovima pokojnika, sačuvani u katakombama. *Refrigerium* je obred komemorativnog jedenja na grobu pokojnika koji su kršćani preuzeli od poganstva. Na grobu pokojnika, u poganstvu i ranom kršćanstvu, obredno se jelo u znak sjećanja na njega.¹⁹ Kako je izgledao *refrigerium* u ranoj Crkvi, jasno nam pokazuju oslici u katakombama.²⁰ Oko polukružne ili kružne menze s hranom prikazano je redovito nekoliko osoba koje, oslonjene o *stibadium*, jedu i piju. U odnosu na prikaze poganskih pogrebnih gozbi, ranokršćanske sadrže neke posebnosti: odsustvo poslužitelja koji donose hranu i piće, prikazani likovi u rukama ne drže čaše / pehare za piće te se vrlo često pojavljuje motiv košara s kruhom.²¹

Vrlo slične scene, ali s uglavnom nepromjenjivim brojem sudionika pojavljuju se od 6. st. – kada datiraju prvi prikazi Posljednje večere – pa sve do 12. st. U nizu prikaza jasno je uočljiva ista ikonografska shema – Krist i apostoli okupljeni su oko polukružne menze u poluležećem položaju, s tim da je Učitelj prikazan prvi s lijeva (s promatračeva gledišta) – dakle, zauzima počasno mjesto koje je u poganskoj kulturi bilo rezervirano za cara, odnosno najistaknutijeg člana okupljenog društva.²² Krist i apostoli prikazani su u poluležećem stavu, oslonjeni o *stibadium*. Na menzi se nalazi hrana: plitka posuda s hranom (ribe ili janje), krušiči i jedan ili dva pehara – nekada zajedno, a nekada i zasebno. Iako se na prvi pogled prikazi Posljednje večere (6. – 12. st.) u osnovnim crtama čine istima, pozornim promatranjem ipak je moguće uočiti neke različitosti – hrana i upotrebnih predmeti prikazani na *sigma* menzi te položaj (ležeći, poluležeći, sjedeći) apostola.²³

Najreprezentativniji, ali i najpoznatiji prikaz Posljednje večere za *sigma* menzom je, svakako, mozaik iz crkve San Apollinare Nuovo u Ravenni, datiran oko 500. g.²⁴ Iz niza sličnih prikaza, koji su datirani od 6. do 12. st., neophodno je veću pozornost posvetiti jednom koji potječe s istočne obale Jadrana. *Evangelistar opatice Vekenege*, nastao u skriptoriju samostana sv. Krševana u Zadru,

¹⁹ Veoma opširno o tzv. *Totenmahl* motivu te o običaju blagovanja na grobovima u poganstvu vidi u: Dunbabin 2003, 103–110, 125–132.

²⁰ Dunbabin 2003, 175–187.

²¹ Dunbabin 2003, 176.

²² U jednom od brojnih pisama Sidonije Apolinar opširno piše o iskustvu prisustvovanja večeri cara Majorijana 461. g. Između ostalog, detaljno opisuje raspored prisutnih na stibadiju. Car Majorijan zauzeo je mjesto *in dextro cornu* (krajnje lijevo mjesto s gledišta promatrača), preko puta njega, *in sinistro cornu* (na desnom kraju s promatračeva gledišta) smjestio se konzul Severinus, ostali uzvanici – među njima i Sidonije – razmješteni su između njih dvojice (Sid. Apoll. *Epist.* I./XI./10/str. 404–407). O odразу društvene hijerarhije na razmještaj uzvanika na stibadiju vidi: Dunbabin 2003, 192–193; Vroom 2007, 324; Vroom 2007a, 194. U tradicionalnom trikliniju središnja počivaljka bila je rezervirana za najistaknutijeg člana okupljenog društva (Dunbabin 2003, 43).

²³ Iako su prilično nepoznati, sačuvan je znatan broj prikaza Posljednje večere datiranih prije 12. st. Riječ je o mozaicima, freskama i iluminacijama. Navođenje i analiziranje svih primjera, svakako, nadilazi opseg i tematsku okosnicu ovoga rada, stoga ćemo se koncentrirati na najreprezentativnije primjere, koji su različito datirani, kako bismo dobili pregled pojave i geneze prepoznatljive ikonografske sheme. Zavidan broj primjera u svojim je tekstovima donijela Vroom 2007, 2007a. Navedimo samo neke najpoznatije i za naslovnu temu najvažnije: *Codex purpureus di Rossano* (6. st.), fragment tekstila s prikazom ove teme iz Egipta (7./8. st.), freska iz oratorija crkve S. Maria de Praesepe u Rimu (8. st.), Chuldov psaltir (9. st.), freska iz crkve San Bastianello at Pallara u Rimu (10. st.), freska iz crkve Sant' Angelo in Formis (11. st.) i dr. O ovim, ali i nekim drugim sličnim prikazima pisali su i: Vroom 2007, 2007a; Dunbabin 2003, 199–201. Citirana literatura sadrži i reprodukcije navedenih prikaza.

²⁴ Vroom 2007, 343–345; Vroom 2007a, 193, sl. 17. 2; Dunbabin 2003, 201.

Sl. 1 Minijatura Posljednje večere, *Evangelistar opatice Vekeneg*, Bodleian Library, Oxford, *Canonici MS. Bibl. Lat. 61* (Arch. F. d. 33), Fol. 60° (Novak – Telebaković-Pecarski 1962)

sadrži iluminaciju koja pokazuje vrlo sličan ikonografski program. Krist (još uvijek prvi s lijeva) i apostoli sjede oko polukružne menze na kojoj se u zasebnim uzvišenim posudama nalaze dvije ribe i kruh (Sl. 1.).²⁵

Uvidom u razvoj ove ikonografske teme razvidno je da je kasnoantički način blagovanja preuzet u kršćansku ikonografiju Posljednje večere. Ipak, pozornim promatranjem moguće je uočiti različitosti prvih prikaza, datiranih u 6. st., i onih iz kasnijih stoljeća, što je posljedica promjena običaja blagovanja u svakodnevnom životu, dok je polukružna menza reminiscencija na ranokršćanska ishodišta. U ovom kontekstu iznimno su važna istraživanja Joanite Vroom koja je u dvama radovima vrlo uvjerljivo dokazala kako su prikazi Posljednje večere u različitim stoljećima kasne antike i (ranoga) srednjeg vijeka vrlo autentični preslici svakodnevnog života, što argumentira arheološkim nalazima, pisanim i slikovnim izvorima.²⁶

Za naslovnu temu osobito je važno istaknuti da, sudeći prema sačuvanim prikazima Posljednje večere, možemo zaključiti kako je u 8. st. praksa jedenja na kasnoantički način iščezla iz svakodnevnog života – izuzev već spomenute carske prakse u Velikoj palači u Konstantinopolu, zasvjedočene izvorima, i možda još ponekog izdvojenog primjera – a polukružna menza je do crkvenog raskola redovito prikazivana kao reminiscencija na ranu Crkvu. Nakon crkvenog raskola, na Zapadu polukružna menza polako iščezava iz scena Posljednje večere, međutim u istočnoj Crkvi

²⁵ Rukopis je pohranjen u *Bodleian Library* u Oxfordu pod signaturom: *Canonici MS. Bibl. Lat. 61* (Arch. F. d. 33). Novak – Telebaković-Pecarski 1962, 6–60, o luminacijama: 49–60, o prikazu Posljednje večere: 54–55, Fol. 60°.

²⁶ Vroom 2007, 325–354; Vroom 2007a, 192–198, 203–204, 206–207.

će se ona još dugo zadržati, a nije neobično susreti je i na vrlo recentnim prikazima, što je još jedan u nizu dokaza da je istočna Crkva oduvijek nastojala ostati autentična – vjerna izvorima.²⁷

SAMOSTALNO STOJEĆE POLUKRUŽNE KLUPU ZA KLER – PRETEČE APSIDA U RANOKRŠĆANSKIM CRKVAMA?

U proteklim poglavljima pokazali smo kako su (kasno)antičke navade blagovanja utjecale na ikonografiju Posljednje večere. Imajući na umu nezaobilaznu važnost blagovanja i simboliku koju ono nosi te neizbježne asocijacije na sakrament euharistije u kojem je sazdana esencija kršćanstva, nezaobilazno je zapitati se je li i – ako jest – kako je kasnoantički običaj blagovanja utjecao na formiranje ranokršćanske sakralne arhitekture.

Krenimo od organizacije crkvenog interijera. Osim nezaobilaznog oltara – koji je u ranokršćanskim crkvama postavljen pred začelnim zidnim plaštem (ravnim ili apsidalnim), ali nekoliko metara (ovisno o dimenzijama crkve) odmaknut od njega – i oltarne ograde, svetište je vrlo često bilo opremljeno i polukružnom klupom za kler. Za proučavanje navedenog problema osobito je zanimljiva skupina crkava datiranih uglavnom u 5. st. koje se nalaze na sjevernoj i istočnoj obali Jadrana. Spomenute crkve moguće je, prema sličnim morfološkim karakteristikama tlocrta, razvrstati u nekoliko tipoloških skupina: crkve ravnog začelja, crkve s polukružnom apsidom na istoku te crkve križnog tlocrta. Zajednički nazivnik crkava navedenih tipoloških skupina je samostalno stojeća klupa za kler²⁸ – *subsellium, syntronos*.

Prva navedena skupina crkava specifikum je Akvileje, Norika i Istre. Riječ je o longitudinalnim trobrodnom ili jednobrodnom sakralnim građevinama ravnoga začelja pred kojim se nalazi samostalno stojeća polukružna klupa za kler, zamjetno odmaknuta od začelja. Ukoliko se radi o trobrodnom crkvama, svetište sa samostalno stojećom klupom za kler zauzima samo središnji brod. Episkopalni kompleks u Akvileji – točnije južna bazilika datirana u drugu polovinu 5. st. – prvi je u nizu primjera ove skupine. Pred ravnim začeljem prostrane, trobrodne, longitudinalne crkve nalazila se samostalno stojeća polukružna klupa za kler.²⁹ Iznimno sličan začelni korpus crkve imala je i južna bazilika Predefrazijane u Poreču, datirana u isto razdoblje (Sl. 2. 1).³⁰ Istočni korpus sjeverne i južne crkve episkopalnog kompleksa u Puli slično je oblikovan. Južna, jednobrodna crkva, u literaturi poznata kao Sv. Toma, krajem 4. ili početkom 5. st. je proširena prema istoku te je dobila ravno začelje s dvjema manjim prostorijama pred kojim je pronađena zidana polukružna forma – za koju se pretpostavlja da predstavlja ostatke polukružne klupe za kler.³¹

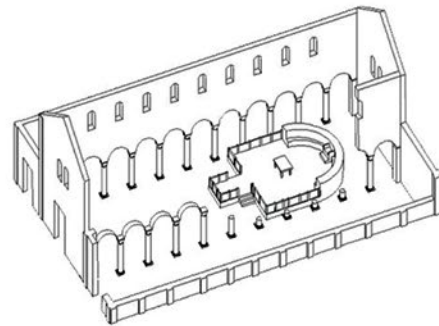
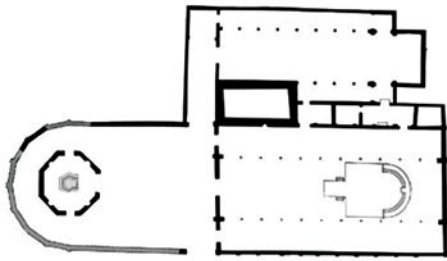
²⁷ O daljnjoj genezi ovog motiva u bizantskoj umjetnosti za vrijeme Komnenske dinastije (1050. – 1204.) i Paleologa (1250. – 1453.) vidi u: Vroom 2007a, 197–203, 204–205, 207 i ondje citiranoj literaturi.

²⁸ P. Chevalier prva se sustavnije pozabavila klupama za kler na teritoriju rimske provincije Dalmacije, a potom i u Istri. Na teritoriju rimske provincije Dalmacije razlikuje samostalno stojeće klupe za kler postavljene pred ravnim začeljem i pred začeljem s polukružnom apsidom. Ističe da su se samostalno stojeće klupe za kler pojavile u Saloni, Zadru i okolici pod utjecajem Akvileje (Chevalier 1990, 66–68; Chevalier 1995 (2), 117–118).

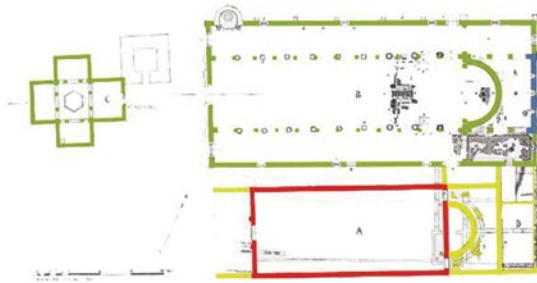
²⁹ Brandenburg 2006, 47–49 i ondje citirana literatura.

³⁰ Matejčić 2014, 14–15, 29–31. Usp. i stariju literaturu: Šonje 1971, 236–243. Prema nekim tumačenjima, i sjeverna bazilika Predefrazijane imala je slobodno stojeću klupu za kler: Matejčić – Chevalier 1998, 355–365; Šonje 1971, 243–250.

³¹ Marušić 1967, 49; Ujčić 2018, 27–45. Autor je ukazao na to da je pronađeni polukružni zid mogao biti upisana apside, ali i da postoji vjerojatnost da je polukružni zid bio samo konstrukcija polukružnog sjedišta za svećenstvo, što je karakteristično za ranokršćansku arhitekturu sjevernog Jadrana (Ujčić 2018, 42, 44).

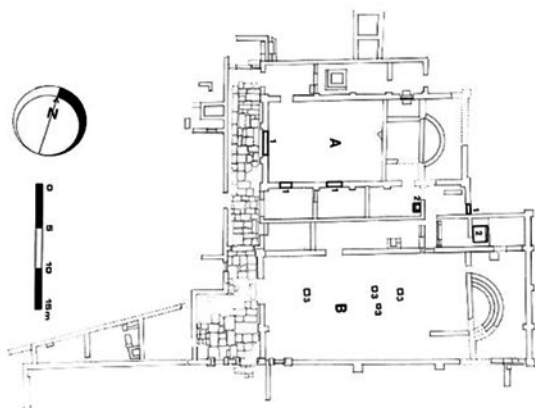
1. Predefražijana, Poreč (Matejčić 2014)

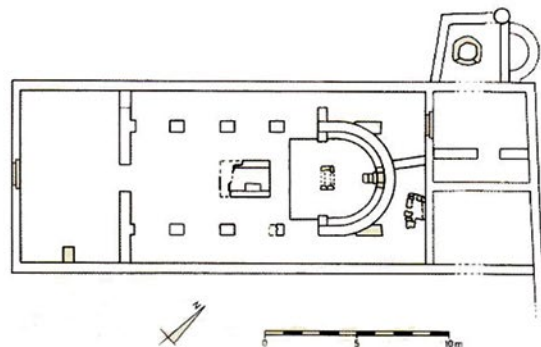
Pula – ranokršćanski episkopalni kompleks (osnova Mirabella Roberti 1943, 18–19).

- zid zdanja na začelju katedrale, početak 4. stoljeća
- prva dvoranska crkva (svetog Tome), sredina 4. stoljeća
- dogradnja upisanog polukružnog svetišta, kraj 4. – početak 5. stoljeća
- trobrodna bazilika svete Marije i krstionica križnog tlocrta, sredina 5. stoljeća

2. Dvojne bazilike, Pula (Ujčić 2018)

3. Dvojne bazilike, Nezakcij (Marušić 1986)

4. Ranokršćanska crkva, Ivinj (Uglešić 2006)

Sl. 2 Samostalno stojeće klupe za kler u crkvama ravnog začelja

Sjeverno od ove crkve je, sredinom 5. st., sagrađena trobrodna crkva sv. Marije ravnoga začelja pred kojim je arheološki zasvjedočeno postojanje uzdignutog svetišta koje je prema istoku bilo zaključeno *polukružnim zidićem, ispred koga su bile biskupska katedra i klupa za svećenike* (Sl. 2. 2).³² U Istri postoji još jedan lokalitet s dvojnim crkvama koje pokazuju iste karakteristike – Nezakcij, današnje Vizače. Pred ravnim, lezeniranim začeljem južne crkve, odvojena od njega, pronađena je dvostepena samostalno stojeća klupa za kler postavljena na popločani pod koji je sačuvan u jugoistočnom dijelu crkve datirane u drugu polovinu 5. st. Slična zidana formacija³³ postavljena na blago uzdignuti podij, ali dublje temeljen u odnosu na samostalno stojeću polukružnu klupu za kler južne crkve, pronađena je i u sjevernoj crkvi, također jednobrodnoj, sagrađenoj nešto prije u odnosu na južnu (Sl. 2. 3).³⁴ Postoji još jedna crkva koju bismo tipološki mogli smjestiti u ovu sjevernojadransku skupinu crkava s ravnim začeljima i slično oblikovanim svetištem, međutim nalazi se bitno južnije, na otoku Murteru. Riječ je o crkvi sv. Martina u Ivinju. O fazama njezina graditeljskog razvoja mišljenja nisu usuglašena. Prema Magdi Zorić, koja je vodila arheološka istraživanja, samostalno stojeća polukružna klupa za kler pripada prvoj sakralnoj fazi lokaliteta koju datira u prvu polovinu 5. st. Prema njezinu mišljenju, iza klupe za kler, krajem 5. st., dozidana je polukružna apsida, kao i potpornjaci četverokutnog presjeka na nasuprotnim završetcima klupe za kler koji su pridržavali trijumfalni luk. Apsida je ojačana manjim zidanim istakama.³⁵ A. Uglešić je mišljenja da su polukružna klupa za kler i apsida istoga oblika sagrađene istodobno u svetištu postojeće prvotne sakralne građevine, i to sredinom ili u drugoj polovini 5. stoljeća (Sl. 2. 4).³⁶ Osim neospornog utjecaja koji je Akvileja izvršila na arhitekturu šireg područja, odmicanju samostalno stojeće klupe za kler od ravnoga crkvenog začelja možda treba tražiti razložnost u osiguravanju mjesta za ophod oko svetišta uslijed određenih liturgijskih potreba. U tom kontekstu osobito je važno istaknuti da za svetišta nekih od prethodno spominjanih crkava postoje direktni dokazi o posjedovanju dragocjenih relikvija. Akvilejski biskup Cromazio (388. – 407.) spominje postojanje relikvija svetih apostola u Akvileji.³⁷ Tijekom istraživanja južne crkve episkopalnog kompleksa u Puli u svetištu su pronađena dva relikvijara koja se danas čuvaju u *Kunsthistorisches Museum* u Beču.³⁸ U svetištu sjeverne crkve u Nezakciju također je pronađena kamena škrinja za pohranu relikvija.³⁹

Drugoj skupini pripadaju crkve s velikom polukružnom apsidom na začelju pred kojom se nalazi klupa za kler, ali iako prati njezin oblik, odmaknuta je od polukružnog zida apside. Sjeverna

³² Marušić 1967, 50 (preuzet citat); Obad Vučina 2007, 21–22, 25, 31–32, 38, 42, 80.

³³ U tekstu iz 1967. god. B. Marušić je dublje temeljenje polukružnog zida svetišta (temelji su 0,5 m ispod mozaičnog pavimenta) sjeverne bazilike te veći broj pronađenih staklenih pozlaćenih kockica – za koje autor pretpostavlja da su pripadale polukaloti apside – protumačio kao argumente u korist pretpostavci o postojanju „odvojene apside“. Kasnije, 1986. god., ističe da je usprkos dubljeg temeljenja polukružnog zida vjerojatno riječ o ostacima samostalno stojeće klupe za kler koja je specifikum ranokršćanske arhitekture sjevernog Jadrana (Marušić 1967, 12; Marušić 1986, 55, 57).

³⁴ Marušić 1967, 11–13; Marušić 1986, 52, 55–57.

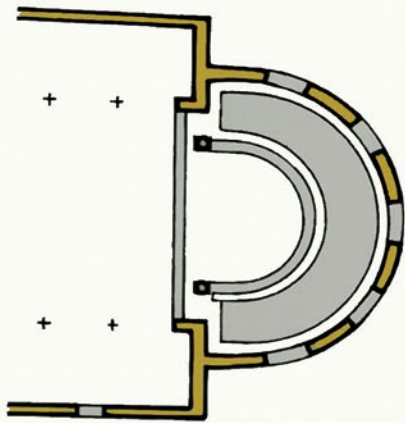
³⁵ Zorić 1999, 103–107. Ojačavanje apside zidanim istakama te pregrađivanje prostora iza nje, što je pružilo još jedan oslonac eventualnoj polukaloti apside, ukazuje na nezgrapnosti i otežane izvedivosti konstrukcije polukružnoga zidnog plašta koji pridržava polukalotu, a ne postoje „ramena“ apside koja bi na sebe preuzela dio opterećenja polukalote.

³⁶ Uglešić 2006, 24–25.

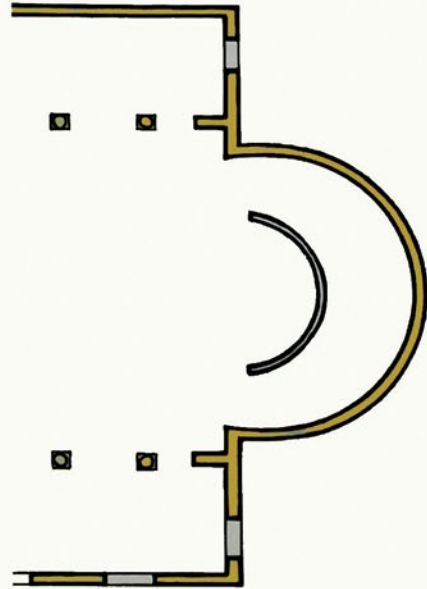
³⁷ Brandenburg 2006, 48–49 i ondje citirana literatura.

³⁸ Ujčić 2018, 53–71.

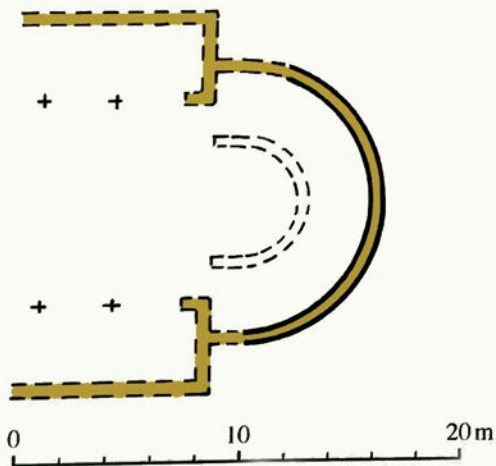
³⁹ Marušić 1986, 55.

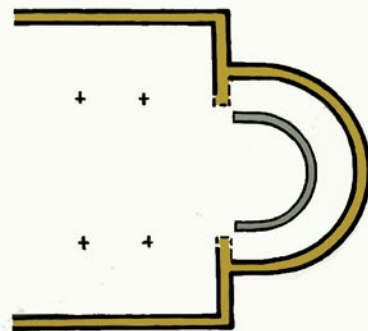
1. Zadarska katedrala

2. Sjeverna crkva episkopalnog kompleksa u Saloni

3. Sveta Marija, Novalja

4. Sveti Ivan evanđelist, Rab

Sl. 3 Crkve s polukružnom apsidom na začelju i samostalno stojećom klupom za kler (Vežić 2005)

bazilika episkopalnog kompleksa Salone – datirana biskupovanjem Simferija i Hezihija krajem 4., odnosno početkom 5. st. – ima ovako oblikovano svetište. Između polukružne, samostalno stojeće klupe za kler i apside pronađen je podni višebojni mozaik *in situ* s kompliciranom geometrijskom dekoracijom u koju je uklopljen i natpis (također u mozaiku) koji spominje Simferija i njegova nećaka Hezihija kao graditelje crkve na mjestu neke prethodne.⁴⁰ Na temelju ovoga natpisa crkva je datirana krajem 4. ili početkom 5. st., kada salonitansku Crkvu predvode spomenuti biskupi. Postojanje samostalno stojeće polukružne klupe za kler te dekorativni uzorak mozaika nagnali su Jasnu Jeličić-Radonić da u oblikovanju i opremi svetišta sjeverne bazilike episkopalnog kompleksa u Saloni prepozna utjecaj akvilejskoga kulturnog kruga (Sl. 3. 2).⁴¹ Vrlo slično oblikovano svetište ima i crkva episkopalnog kompleksa u Zadru, s tom razlikom da je apsida šira od glavnog broda, za razliku od prethodno spominjane salonitanske crkve, čija je apsida nešto uža u odnosu na glavni crkveni brod. Na krajevima zadarske klupe za kler pronađene su i baze klasične profilacije na kojima su stajali, sa svake strane po jedan, stupovi promjera 60 cm, a koji su pridržavali „slavolučnu stijenu“. Između apside i polukružne klupe za kler pronađen je mozaik s geometriziranim vegetabilnim motivom koji ni po čemu nije sličan maloprije spomenutom primjeru iz Salone. Crkva je datirana krajem 4. ili početkom 5. stoljeća (Sl. 3. 1).⁴² Morfološki iznimno slična zadarskoj ranokršćanskoj katedrali je crkva sv. Ivana evanđelista u Rabu, datirana u kraj 5. st. Pred polukružnom apsidom, širom od središnjega crkvenog broda, nalazi se samostalno stojeća klupa za kler. U kontekstu rekonstrukcije funkcionalnog razloga odmicanja klupe za kler od apside, zanimljivo je istaknuti da su ostatci klupe nekoliko stoljeća kasnije poslužili kao oslonac stupovlja koje je podržavalo polukružni svod romaničkog deambulatorija (Sl. 3. 4).⁴³ Postoji još jedna crkva za koju se pretpostavlja da je mogla imati vrlo slično oblikovano svetište – crkva sv. Marije, u literaturi poznata i kao *Basilica urbana*, u Novalji na otoku Pagu. Arheološki je zasvjedočena iznimno prostrana apsida, šira od središnjeg broda, te mozaični paviment uz unutarnje lice polukružnog zida apside. Na temelju iznimne sličnosti dispozicije mozaika u odnosu na apsidu te kompozicije mozaičnog pavimenta novaljske i prethodno spominjane zadarske crkve, P. Chevalier iznijela je pretpostavku o možebitnom postojanju samostalno stojeće klupe za kler i na ovom lokalitetu (Sl. 3. 3).⁴⁴

Pronalazak relikvijara koji su pripadali rapskoj i novaljskoj crkvi otvara mogućnost da i za ovu skupinu crkava kao jedan od potencijalnih razloga odmicanja klupa za kler navedemo liturgijsku potrebu osiguravanja ophoda oko svetišta radi kulta štovanja relikvija. U romaničkom zvoniku – u drugoj polovini 12. st. naknadno dograđenog uz južni zid crkve, nedaleko od svetišta – pronađen je ranokršćanski kameni relikvijar bez poklopaca – datiran u 5. st. – reupotrijebljen kao škropionica „oratorija-relikvijara“⁴⁵ u prizemlju zvonika.⁴⁶ I uz crkvu sv. Marije u Novalji, oko 6 m južno

⁴⁰ Koncizno o kronologiji salonitanskoga episkopalnog kompleksa s pregledom najvažnije prethodne literature vidi u: Rendić-Miočević 2011, 85–97. Prezbitarij sjeverne crkve episkopalnoga kompleksa u Saloni istraživao je F. Bulić 1902. godine (Bulić 1903, 61–65).

⁴¹ Jeličić-Radonić 1999, 51–72.

⁴² Vežić 1990, 50–53. O ranokršćanskom sloju zadarske katedrale s pregledom starije literature vidi u: Vežić 1988, 165–176; Chevalier 1995 (1), 102, 103–104, 105.

⁴³ Chevalier 1995 (1), 50–51; Domijan 2001, 156–158. O problematici datiranja, tj. postojanja ili nepostojanja ranokršćanskog deambulatorija vidi u: Cambi 1972, 247, bilj. 52; Jurković 1990, 81, 84 i ondje citiranoj literaturi.

⁴⁴ Chevalier 1995 (1), 64–68 (osobito 66, 67). Budući da sustavnija arheološka istraživanja nikada nisu poduzeta, nije sasvim jasno kako je crkveni kompleks izgledao u ranokršćanskoj fazi (Šonje 1981, 13–17).

⁴⁵ Opširno o funkciji prizemlja zvonika te o njegovu funkcionalnom odnosu s deambulatorijem vidi u: Jurković 1990, 82–88.

⁴⁶ Domijan 2001, 157–158.

od pretpostavljenog položaja bočnog perimetralnog zida, pronađen je *loculus* s relikvijarima. Dio autora mišljenja je da je *loculus* bio dio martirija sagrađenog južno od crkve, što otvara mogućnost postojanja dvojnih bazilika,⁴⁷ dok je Boris Ilakovac iznio sasvim suprotno mišljenje protumačivši *loculus* ostavom u koju su relikvije na brzinu pohranjene uslijed nepoznate opasnosti.⁴⁸ Relikvijari su datirani u drugu polovinu 4. i u 5., odnosno 6. st.⁴⁹

U nekim od crkava križnog tlocrta također možemo uočiti slobodno stojeću klupu za kler – na istočnoj jadranskoj obali to su crkva na lokalitetu Mirine u uvali Sepen na otoku Krku te zapadna bazilika u Polačama na Mljetu. Crkva u Mirinama ima tlocrt latinskog križa. U istočnom kraku križa pronađeni su ostatci samostalno stojeće polukružne klupe za kler koja je odmaknuta od ravnog zida začelja. Na zapadnim završecima klupe za kler nalazili su se stupovi koji su pridržavali trijumfalni luk (slično kao u prezbiteriju zadarske ranokršćanske katedrale), a lijevo i desno od njih po jedna vrata koja su vodila u ophodni prostor iza klupe za kler. Postojanje dviju manjih prostorija – smještenih sjeverno i južno od istočnog kraka križa, kojima se pristupalo iz krakova transepta – ukazuje na to da se prostoru iza klupe za kler ne može pridavati funkcija pastoforija.⁵⁰ Pred samostalno stojećom klupom za kler, penetrirajući u prostor transepta, protezalo se svetište, nešto uzdignutije u odnosu na razinu poda u *quadratum populi* te ograđeno oltarnom ogradom. Osobito je važno istaknuti da oltarna ograda, prema rekonstrukciji N. Novaka, nije obuhvaćala bočne prolaze u prostor oko samostalno stojeće klupe za kler – što također ukazuje na pretpostavku da je služio kao ophod za vjernike. U istočnom dijelu prednjeg dijela svetišta koje je zadiralo u transept pronađena je križna konfesija nad kojom se zacijelo nalazio oltar. Nalaz križne konfesije podrazumijeva i postojanje relikvija, što možda objašnjava potrebu za osiguravanjem ophoda oko svetišta odmicanjem klupe za kler od crkvenog začelja (Sl. 4. 1).⁵¹

Zapadna crkva u Polačama na Mljetu po mnogočemu je neobična. U tlocrtnoj dispoziciji ove crkve uočavamo oblik *tau* križa (*crux immissa*) čija je aksijalna os orijentirana u smjeru sjever-jug, a ulaz je smješten na bočnom, istočnom zidu. Sjeverni korpus, u kojem je smješteno svetište, također donosi neka sasvim originalna rješenja u kontekstu istočnojadranske ranokršćanske arhitekture, a i šire. Naime, sjeverni korpus je širi u odnosu na crkveni brod tvoreći formu koju bismo, isključivo na temelju oblika, mogli nazvati transeptom. Međutim, imajući u vidu smještaj krsnog zdenca u zapadni krak i stipes vjerojatno priručnog stola za pripremu liturgijskih darova u

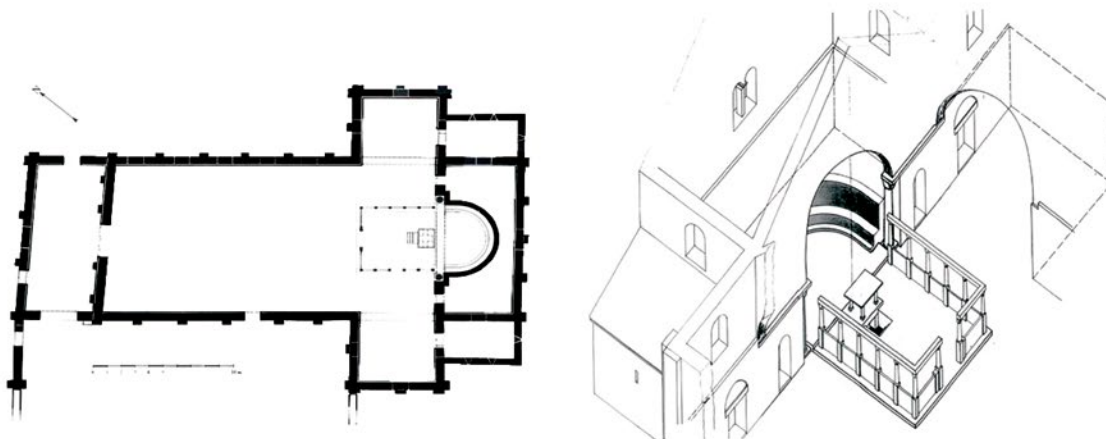
⁴⁷ Šonje 1981, 15; Fadić 1993, 163, 165, 166; Chevalier 1995 (1), 65, 66.

⁴⁸ Ilakovac 1993–1994, 49–54.

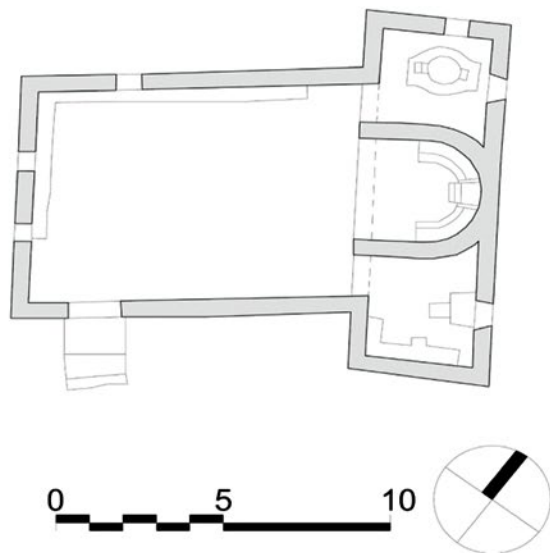
⁴⁹ Badurina 1976, 283–295; Fadić 1993, 157–174; Ilakovac 1993–1994, 47–65.

⁵⁰ Na ovom je mjestu potrebno istaknuti da u oblikovanju prostora iza samostalno stojeće klupe za kler u ovoj crkvi nije opravdano tražiti analogije s ranokršćanskom crkvom koju je Ranko Starac otkrio na lokalitetu zvanom Sv. Nikola, smještenom između Baške i Jurandvora na otoku Krk (Novak 1999, 122–123). Naime, u toj crkvi, najvjerojatnije posvećenoj sv. Nikoli, polukružna apsida je upisana u ravno začelje kojeg dodiruje samo tjemnom. Na bočnim stranama apsida flankiraju dvije prostorije, od kojih je sjeverna istražena te je u njoj pronađen mozaik s natpisom *Saprilla apsida cum secretaria fecit*, a koji spominje kršćanku Saprillu koja je donirala novac za izgradnju svetišta sastavljenog od apsida i pomoćnih prostorija. Natpis i crkva datirani su u 5. stoljeće (opširnije u Starac 1996, 137–141). Usporedbom svetišta dviju navedenih crkava evidentno je da su drukčije oblikovane. Crkva na lokalitetu Sv. Nikola nema klupu za kler, a oko polukružnog zida apsida nije moguć ophod. Crkva u uvali Sepen ima klupu za kler koja je odmaknuta od istočnog začelja (istočnog kraka tlocrtnog križa), taj prostor nije pregrađen, pa je na taj način omogućen ophod oko nje. Istočni krak tlocrtnog križa, u kojem je smješteno svetište, flankiraju dvije prostorije – po jedna sa svake strane – kojima bi vrlo vjerojatno trebalo pripisati funkcije pastoforija, *secretarium*.

⁵¹ Najopsežnije o svetištu crkve pisao je Novak 1999, 122–128. Usp. i Chevalier 1995 (1), 29, 30 te ondje citiranu stariju literaturu.

1. Crkva u uvali Sepen, Krk (Novak 1999)

2. Zapadna bazilika u Polačama, Mljet (Ž. Peković)

Sl. 4 Crkve križnog tlocrta sa samostalno stojećom klupom za kler

istočni krak, dovedena je u pitanje opravdanost upotrebe termina *transept* za ovaj prostor, ukoliko uzmemo u obzir i njegovu funkciju. Svakako, spomenuti bočni prostori su od svetišta odijeljeni polukružnim zidom koji tjemenom dotiče ravno, sjeverno začelje crkve. Uza spomenuti polukružni zid priljubljena je dvostepena klupa za kler (Sl. 4. 2).⁵²

Nakon kratkog pregleda crkava istočne obale Jadrana u kojima je arheološkim istraživanjima utvrđeno postojanje polukružnih zidova odmaknutih od začelja crkve – ravnih i apsidalnih – valja ukazati na neka pitanja kojima se treba pozabaviti. Ponajprije, moguće je dvojako tumačiti ostatke polukružnog zida – dakle, kao klupe za kler ili apside – odnosno javlja se problem njihova razlikovanja. Ključni razlikovni element ovih dviju pojavnosti jest dubina temeljenja polukružnog zida. Nažalost, rijetki su se autori u prethodno citiranim tekstovima osvrnuli i na taj detalj. U slučajevima dubljeg temeljenja polukružne zidane strukture, s većom vjerojatnošću možemo konstatirati da je riječ o apsidalnom zidu, dok je kod plitkog temeljenja ili čak oslanjanjem na pod redovito uzdignutog svetišta moguće konstatirati da se radi o samostalno stojećoj klupi za kler.⁵³

Iz prethodno postavljenog problema proizlazi još jedan, a to je pitanje izgleda svetišta u elevaciji. U prvoj skupini crkava s ravnim začeljem, uzdizanjem svetišta za par stuba postignuto je izdvajanje ovoga prostora s oltarom u odnosu na *quadratum populi*. Na istoku je ova platforma u aksijalnoj osi istočne polovine crkve definirana polukružnom klupom za kler ili polukružnim apsidalnim zidom.

U prvom slučaju, dakle kada je platforma svetišta definirana polukružnom klupom za kler na istoku, valja istaknuti da su te klupe za kler zacijelo bile prslonjene uz neki niži polukružni zid koji je služio kao naslon svećenstvu i vjerojatno bi ga pogrešno bilo zvati *apsidom* i zamišljati ga višim od otprilike 1,5 m.⁵⁴ Navedeno izvrsno oslikava Matejčićeva 3D rekonstrukcija svetišta južne crkve Predefrazijane u Poreču (Sl. 2. 1). Mišljenja smo da bi na isti ili vrlo sličan način trebalo zamišljati svetište južne crkve u Nezakciju. Valja ukazati i na veoma izglednu mogućnost da bismo pronađene polukružne zidove možda mogli tumačiti, u pojedinim slučajevima, kao niske zidane „naslone“ klupa za kler pred kojima su se mogle nalaziti klupe izrađene od drva,⁵⁵ što podrazumijeva propadljivost, tj. nemogućnost pronalazaka arheoloških tragova. Sjeverna crkva episkopalnog kompleksa u Puli (Sv. Marija) imala je također svetište vrlo slično onome u Predefrazijani i u južnoj crkvi u Nezakciju, međutim s jednom razlikom. Klupa za kler Sv. Marije završavala je stupovima koji su – uza zidane potpornje križnog tlocrta – pridržavali trijumfalni luk koji je i danas vidljiv u interijeru crkve. Poprečnim zidom perforiranim trijumfalnim lukom, koji je flankiran dvjema arkadama, dodatno je naglašen istočni dio svetišta sa samostalno stojećom klupom za kler, kao i ishodišta ophoda oko svetišta iz bočnih brodova crkve. Postojanje trijumfalnog luka ne implicira nužno postojanje nadsvođene apside. Središnji brod crkve, uključujući i svetište

⁵² Mohorovičić 1960, 26, 28–29, 31; Chevalier 1995, 454–456; Fisković 1996–1997, 73–74; Jurković 2002, 213.

⁵³ U kontekstu gornjeg problema veoma su važni ostatci prezbiterija dvojnih bazilika u Nezakciju (usp. bilj. 33).

⁵⁴ Termin *apsida* u povijesti arhitekture tradicionalnih materijala, bez obzira na to je li riječ o pretkršćanskoj ili kršćanskoj arhitekturi, podrazumijeva postojanje polukalote. Polukalota apside ima osobito simboličko značenje u interijeru kršćanskih crkava. U kontekstu ikonografske topografije crkvenih interijera, polukalota apside je, nakon kupole, najdostojnije mjesto svake crkve, bez obzira na njezinu dataciju. Polukružni zid koji stoji samostalno u prostoru te se izdiže nekoliko metara u visinu, i bez nadsvođivanja polukalotom – kako treba zamisliti tzv. paravanske / ekranske apside – teško je zamisliti u prepoznatljivom repertoaru ranokršćanskih arhitektonskih elemenata. Opisani oblik invencija je moderne i suvremene arhitekture.

⁵⁵ O mogućnosti postojanja drvenih klupa za kler prethodno su raspravljali neki autori: Bulić 1903, 65; Chevalier 1995 (2), 117.

te ophod iza njega, bio je pokriven otvorenim drvenim krovom na dvije vode, što odgovara današnjem stanju. Svetište sjeverne crkve u Nezakciju s duboko temeljenim polukružnim zidom i nalazom kockica s pozlatom – na temelju kojih Marušić pretpostavlja da je u ovoj crkvi mogla postojati apsida s polukalotom ukrašenom mozaikom⁵⁶ – otvara mjesta pretpostavci o postojanju polukalotom nadsvođenih apsida koje su samostalno stajale u prostoru. Na temelju arheoloških ostataka naknadno dograđenih potpornja uz polukružni apsidalni zid, otvara se mogućnost da je svetište crkve u Ivinju moglo slično izgledati.⁵⁷

Rekonstruirati izgled svetišta u elevaciji druge skupine crkava nešto je lakše. Pred prostranom, na začelju jasno istaknutom apsidom s polukalotom postavljena je samostalno stojeća klupa za kler na čijim su krajevima u nekim od slučajeva arheološki zasvjedočeni imposti potporna. Na temelju njihova pronalaska u zadarskoj ranokršćanskoj crkvi,⁵⁸ a prema Bulićevoj i Gerberovoj dokumentaciji i u Saloni,⁵⁹ moguće je predložiti da je u elevaciji svetište moglo imati tribelon. Ukoliko je pretpostavka ispravna, središnji široki luk nadvisivao je prostor pred klupom za kler, dok su bočni bili punu uži i niži te su vodili u ophod oko apsida. Pretpostavka o postojanju ophoda oko svetišta podrazumijeva da je svetište penetriralo u središnji brod u širini klupe za kler i, ako prihvatimo pretpostavku o tribelону, njegova središnjeg luka, tj. da oltarna ograda nije obuhvaćala prolaze u ophod iza samostalno stojeće klupe za kler. Nažalost, oskudniji arheološki ostatci svetišta Sv. Ivana evanđelista u Rabu i Sv. Marije u Novalji ne dopuštaju nam precizniju raspravu o izgledu svetišta u elevaciji. Na temelju analogija s više puta spomenutom zadarskom crkvom, možemo pretpostavljati da su i ove dvije crkve mogle imati monumentalno svetište s tribelonom čiji su bočni prolazi vodili u ophod oko svetišta, na istoku definiranog samostalno stojećom klupom za kler. Ako to, pak, nije slučaj, valja razmišljati o svetištu pod čijim se trijumfalnim lukom nalazila klupa za kler, dakako nešto uža od njega. Ovisno o tome je li oltarna ograda obuhvaćala svetište u širini klupe za kler ili u širini ramena apsida, možemo, odnosno ne možemo, razgovarati o postojanju ophoda oko svetišta.

Preostaje nam još prokomentirati mogući izgled svetišta u elevaciji crkava križnog tlocrta. Elevacijom svetišta crkve na lokalitetu Mirine u uvali Sepen pozabavilo se više autora, ali ćemo prokomentirati samo recentnije prijedloge P. Chevalier i N. Novaka. Njihovi su prijedlozi veoma slični, s tom razlikom da je potonji autor ponudio detaljniju rekonstrukciju koja sadrži i crkveni namještaj – oltar nad konfesijom te oltarnu ogradu. Aksonometrijske rekonstrukcije svetišta obaju autora sadrže tribelon, međutim prema Novaku, središnji luk podržavala su dva stupa, a prema Chevalier, tribelon je u potpunosti bio izveden zidanjem. Chevalier je nad bočnim ulazima u ophod iza klupe za kler pretpostavila ravne nadvratnike, a Novak lučne nadvoje. Prema pretpostavkama obaju autora, iza klupe za kler slobodno postavljene u prostor crkvenog začelja, nalazio se polukružni zid, koji je, prema rekonstrukciji P. Chevalier, nešto viši i doseže visinu parapeta sačuvanog na svim perimetralnim zidovima crkve, a prema Novaku,⁶⁰ nešto niži u odnosu na spo-

⁵⁶ Usp. bilj. 33.

⁵⁷ Usp. bilj. 35.

⁵⁸ Vežić 1990, 51–52.

⁵⁹ Bulić 1903, 62–63, 64, 65, Tab. XIII, fig. 1; Gerber 1917, 50, 52–53, sl. 60, 61, 69, 70. Citirani autori pretpostavljali su postojanje galerija između samostalno stojeće klupe za kler i apsida – *ambulatorio* ili *ambulacro*. Ideja o postojanju ranokršćanskog deambulatorija odbačena je (Cambi 1972, 247, bilj. 52).

⁶⁰ Iako se u aksonometrijskoj rekonstrukciji jasno opredijelio za polukružni zid bez polukalote, N. Novak je u tekstu naveo mogućnost postojanja polukalote te se nije jasno opredijelio za jednu od dviju mogućnosti (Novak 2005, 125).

menuti parapet. Za našu je temu još važno istaknuti da je prema Novakovu prijedlogu – nastalom na temelju pronalaska postamenata oltarne ograde, doduše dislociranih – svetište penetriralo u transept u širini klupe za kler, što znači da oltarna ograda nije obuhvaćala bočne prolaze u ophod oko klupe za kler (Sl. 4. 1).⁶¹ Začetni korpus crkve u Polačama također je u elevaciji najvjerojatnije imao tribelon.⁶² Međutim, za razliku od ostalih spomenutih crkava, u kojima je s većom ili manjom vjerojatnošću moguće pretpostaviti postojanje ophoda oko samostalno stojeće klupe za kler, to u zapadnoj crkvi u Polačama nije slučaj. U potpunosti sačuvana dvostepena klupa za kler s katedrom te prilično visoko sačuvan apsidalni zid koji samo tangencijalno dotiče ravno crkveno začelje, jasno osporavaju mogućnost ophoda oko svetišta. Priljubljanje apsidalnog zida uz ravno crkveno začelje te postojanje tribelona čini pretpostavku o postojanju polukalote nad apsidom, prema našem mišljenju, veoma uvjerljivom (Sl. 4. 2).

ZAKLJUČAK

Samostalno stojeće klupe za kler u svetištima crkava 5. st. idejno su ishodište ovoga rada. U potrazi za objašnjenjem ovako postavljenih klupa za kler pred ravnim crkvenim začeljem ili pred polukružnom apsidom, posegnuli smo za različitim izvorima: od svjedočanstava evanđelista o prostoru u kojem je organizirana Posljednja večera, preko navada blagovanja u kasnoj antici i ranih prikaza Posljednje večere, pa do arheoloških ostataka crkava sa slobodno stojećom polukružnom klupom za kler.

Za razliku od Markova i Lukina evanđelja, koja donose štire informacije o ambijentu Posljednje večere, rani prikazi ove ikonografske teme veoma su vjeran odraz ondašnjih navada blagovanja. Budući da je blagovanje neodvojivo povezano uz simboliku i praksu sakramenta euharistije, valja s priličnom sigurnošću pretpostaviti da su svakodnevne navade blagovanja u kasnoj antici utjecale ne samo na ikonografiju prikaza Posljednje večere, već i na kreiranje i organizaciju interijera svetišta ranokršćanskih crkava. Uspoređujući arheološke ostatke kasnoantičkih blagovaonica i njihove opreme, kao i prikaza poganskih i kršćanskih gozbi (poglavito Posljednje večere) s arheološkim ostatcima crkava 5. st. i opreme njihovih svetišta, kao zajednička karakteristika nameću se polukružne klupe.

Valjanost hipoteze ispitali smo na skupini crkava istočne obale Jadrana u čijim su svetištima pronađene samostalno stojeće klupe za kler. Komparativna analiza ostataka spomenutih crkava pokazala je neke zajedničke karakteristike. Datacija sakralnih objekata ove skupine pokazuje da su samostalno stojeće klupe za kler specifikum 5. st. Vrlo se često pojavljuju u dvojnim crkvama, ali to nije pravilo što pokazuje sepeška, rapska, zadarska, ivinjska i mljetska crkva. Od jedanaest crkava kojima smo se detaljnije pozabavili u ovom tekstu, njih čak šest – a možda i sedam, ako arheologija jednom pokaže da je u Novalji uistinu postojala dvojna crkva kako su neki pretpostavili – bile su dvojne crkve. Valja istaknuti i da je u četirima crkvama, od ukupno deset obrađenih s istočne obale Jadrana, pronađen i relikvijar(/-i), a u jednoj konfesija pod oltarom. Postojanje relikvijara i konfesija, kao i jedna od teorija funkcija dvojnih bazilika prema kojoj je jedna od bazilika služila za štovanja kulta relikvija, ukazuje na to da je odmicanjem klupa za kler od začelja, odnosno polukružne apside, odraz potreba stvaranja prostornih preduvjeta za potre-

⁶¹ Chevalier 1995 (1), 29, 30; Novak 1999, 122–128.

⁶² Jurković 2002, 213, sl. na str. 214.

be liturgijskog ophoda oko svetišta s relikvijama. Koncept svetišta s relikvijama, kojeg na istoku definira polukružna klupa za kler oko koje se nalazi ophod, u većem broju slučajeva vjerojatno je bilo naglašeno monumentalnim tribelonom. Odmicanje klupe za kler od začelnog zida crkve, bilo ravnog ili polukružnog, tijekom 5. st. valja tumačiti i liturgijskom potrebom ophoda klera i vjernika oko svetišta. Od 6. st. naovamo, polukružne klupe za kler postavljaju se uz unutarnje lice apsidalnoga začelnog zida crkava, što ukazuje na promjenu liturgijskih zahtjeva, tj. ukidanje procesionalnog ophoda oko svetišta.

POPIS IZVORA

Biblija

Biblija. Stari i Novi zavjet, J. Kaštelan – B. Duda (ur.), prev. A. Savić, S. Grubišić, F. Gass, Lj. Rupčić, Zagreb 1996.

Sid. Apoll. *Epist.*

Sidonius Apollinaris, *Poems and letters*, W. B. Anderson (ur.), Harvard University Press 1963.

LITERATURA

- Badurina 1976 A. Badurina, „Ranokršćanski relikvijar iz Novalje“, u: Š. Batović (ur.), *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana, IX. kongres arheologa Jugoslavije, Materijali XII*, Zadar 1976, 283–295.
- Brandenburg 2006 H. Brandenburg, „Il complesso episcopale di Aquileia nel contesto dell’architettura paleocristiana“, *Antichità Altoadriatiche* 62, Aquileia 2006, 19–60.
- Bulić 1903 F. Bulić, „Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l’a. 1902.“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 26, Spalato 1903, 33–106.
- Cambi 1972 N. Cambi, „Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj obali Jadrana“, u: Š. Batović (ur.), *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana. IX. kongres arheologa Jugoslavije, Materijali XII*, Zadar 1972, 239–282.
- Chevalier 1990 P. Chevalier, „Les sièges du clergé et des fidèles dans les églises paléochrétiennes de Dalmatie“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 83, Split 1990, 65–82.
- Chevalier 1995 P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae: l’architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.) (en dehors de la capitale, Salona): tome 1-2 [Salona II]*, Split – Rim 1995.
- Domijan 2001 M. Domijan, *Rab. Grad umjetnosti*, Zagreb 2001.
- Dunbabin 2003 K. M. D. Dunbabin, *The Roman Banquet. Images of Conviviality*, Cambridge University Press 2003.
- Fadić 1993 I. Fadić, „Novaljski relikvijari“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 157–174.

- Fisković 1996–1997 I. Fisković, „Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 13–14, Zagreb 1996–1997, 61–82.
- Gerber 1917 W. Gerber, *Forschungen in Salona I. Die Bauten im Nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona mit beiträgen von M. Abramić und R. Egger bearbeitet von William Gerber*, Wien 1917.
- Ilakovac 1993–1994 B. Ilakovac, „Ranokršćanski relikvijar Kasenske (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. 3, 26–27, Zagreb 1993–1994, 47–65.
- Jeličić-Radonić 1999 J. Jeličić-Radonić „Mozaici Simferijevo Hezihijeve katedrale u Saloni“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38/1, Split 1999, 51–72.
- Jurković 1990 M. Jurković, „Oratorij-relikvijar i deambulatorij crkve sv. Ivana u Rabu“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 14, Zagreb 1990, 81–91.
- Jurković 2002 M. Jurković, „Mljetski tribeloni – tradicija ‘auličke’ arhitekture kasne antike u srednjem vijeku“, u: I. Babić – A. Milošević – Ž. Rapanić (ur.), *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split 2002, 209–217.
- Marasović 2009 K. Marasović, „La mensa romana dal palazzo di Diocletiano a Spalato“, *Histria Antiqua* 18, Zagreb 2009, 481–485.
- Marušić 1967 B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Pula 1967.
- Marušić 1986 B. Marušić, „Prilog poznavanja kasnoantičkog Nezakcija“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 16, Split 1986, 51–76.
- Matejčić 2014 I. Matejčić, *Eufrazijana. Katedrala u Poreču*, Pula 2014.
- Matejčić – Chevalier 1998 I. Matejčić – P. Chevalier, „Nouvelle interpretation du complexe episcopal ‘Pre-euphrasien’ de Poreč“, *Antiquite Tardive* 6, 1998, 355–365.
- Mohorovičić 1960 A. Mohorovičić, „Prilog poznavanju razvoja arhitekture na otoku Mljetu“, u: V. Cvitanić (ur.), *Beritićev zbornik*, Dubrovnik 1960, 25–32.
- Nielsen 1998 I. Nilesen, „Royal Banquets: The Development of Royal Banquets and Banqueting Halls from Alexander to the Tetrarchs“, u: I. Nielsen – H. Sigismund Nielsen (ur.), *Meals in a Social Context: Aspects of the Communal Meal in the Hellenistic and Roman World (Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity, sv. 1)*, Aarhus University Press 1998, 102–133.
- Novak 1999 N. Novak, „Le chœur de l’église paléochrétienne de Mirine près d’Omišalj sur l’île de Krk“, *Hortus artium medievalium* 5, Zagreb – Motovun 1999, 119–131.
- Novak – Telebaković-Pecarski 1962 V. Novak – B. Telebaković-Pecarski, „Većenegin evanđelistar – *Notae artis illuminatoriae*“, *Starine JAZU-a* 51, Zagreb 1961, 6–60.
- Obad Vučina 2007 M. Obad Vučina, *Katedrala Uznesenja Marijina u Puli*, Pula 2007.
- Rendić-Miočević 2011 D. Rendić-Miočević, „Pitanje kronologije razvoja Salonitanskih gemina“, u: D. Rendić-Miočević, *Dalmatia cristiana – Opera omnia*, Split 2011, 85–97.
- Starac 1996 R. Starac, „Sulla scoperta di un’altra chiesa paleocristiana nell’isola di Krk (Veglia)“, *Hortus artium medievalium* 2, Zagreb – Motovun 1996, 137–141.

- Šonje 1971 A. Šonje, „Predeufrazijske bazilike u Poreču“, *Zbornik Poreštine* 1, Poreč 1971, 219–264.
- Šonje 1981 A. Šonje, „Kasnoantički spomenici na otoku Pagu“, *Peristil* 24, Zagreb 1981, 5–26.
- Uglešić 2006 A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Drniš – Zadar 2006.
- Ujčić 2018 Ž. Ujčić, „Crkva sv. Tome u Puli“, u: Ž. Ujčić – T. Bradara, *Crkva i zvono svetoga Tome u Puli*, katalog izložbe, Pula 2018, 13–135.
- Vežić 1988 P. Vežić, „Starokršćanski sloj katedrale u Zadru“, *Diadora* 10, Zadar 1988, 165–183.
- Vežić 1990 P. Vežić, „Prezbiterij katedrale u Zadru“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 30, str. 49–69.
- Vežić 1993 P. Vežić, „Zadar na pragu kršćanstva“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 29–54.
- Vroom 2007 J. Vroom, „The archaeology of Late Antique dining habits in the eastern Mediterranean: A preliminary study of evidence“, u: L. Lavan – E. Swift – T. Putzeys (ur.), *Object in context. Object in use. Material Spatiality in Late Antiquity*, Leiden – Boston 2007, 313–361.
- Vroom 2007a J. Vroom, „The changing dining habits at Christ’s table“, u: L. Brubaker – K. Linarodu (ur.), *Eat, drink and be merry (Luke 12:19) – food and wine in Byzantium*, Aldershot 2007, 191–222.
- Zorić 1999 M. Zorić, „Ivinj, ranokršćanska bazilika s krstionicom“, *Obavijesti. Hrvatsko arheološko društvo*, god. 31, br. 3, Zagreb 1999, 103–108.

MREŽNI IZVORI

<http://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Marko&prijevod=sve&glava=14> (pristupljeno 29. 11. 2018.)

<http://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Luka&prijevod=sve&glava=22> (pristupljeno 29. 11. 2018.)

KRISTINA BABIĆ

HOW DID THE ROMAN CUSTOM OF DINING INFLUENCE THE FORMATION OF EARLY CHRISTIAN SACRAL ARCHITECTURE?

The connection between the Eucharist – the key moment of every liturgical celebration – and dining is undeniable. The author questions if this connection reflects in the creation of early Christian churches, and if it does, how. Having that in mind, she tries to bring in question the relationship between the gospel image of the environment where the Last Supper took place, the architecture of Late Antique dining rooms, early displays of the Last Supper and, finally, the early Christian sacral architecture. On the east Adriatic coast, ten churches were discovered to be dating to the fifth century. They were all typologically different but had one common feature – the sanctuary equipped with a stand-alone clerical bench. Exactly in these benches – around which a procession is possible because they are removed from the front end – the author recognizes the influence of Late Antiquity dining customs, in particular, dining room furnishing. On the other hand, the finding of reliquaries under the altar in a great number of churches equipped with stand-alone clerical benches, makes room for the hypothesis of the removal of the benches from the front end as a result of the need to create spatial preconditions for the purpose of Eucharistic processions around the sanctuary with relics.

Keywords: *apse, Eucharist, altar, Early Christian churches, sigma table, stibadium, subsellium*

MARIJA MARIĆ BAKOVIĆ

OD KULTNO-SEPULKRALNOG DO KONSTRUKTIVNOG I DEKORATIVNOG – RIMSKE SPOLIJE U RANOKRŠĆANSKOJ SEPULKRALNOJ ARHITEKTURI

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.7>

U radu se, na primjeru nekoliko arheoloških lokaliteta s Livanjskoga polja, razmatra ponovna uporaba rimskih nadgrobnih spomenika kao spolija u ranokršćanskoj arhitekturi. Korištenje građe iz doba poganstva pri oblikovanju kršćanskih građevina fenomen je koji se tumači ishodom ekonomskog pragmatizma, a iz onog što je bilo dostupno proizišla je i nova kasnoantička estetika. Na Groblju sv. Ive u Livnu, u Lištanima na lokalitetu Podvornice, te na Grepcima kraj Prispa rimski nadgrobni spomenici s nekropola koje su prethodile ranokršćanskim bazilikama prenamijenjeni su u konstrukciju ranokršćanskih grobnica te u jednom slučaju u dio liturgijskog namještaja. Iz prezentiranih primjera mogu se iščitati različiti aspekti njihova ponovnog korištenja, od smisleno dekorativnoga do čisto konstruktivnoga. Imamo spolije koje se načinom ugradnje ne ističu u novom građevnom tkivu i imamo spolije koje su ugrađene s određenom dekorativnom i funkcionalnom nakanom. Pojam *spolia* u svom izvornom značenju može imati negativne konotacije, dok ponovno korištenje arhitektonskih elemenata ili spomenika u praktične svrhe u novom kontekstu, ipak može imati sasvim pozitivno značenje.

Ključne riječi: spoliji, nekropole, Livanjsko polje, transformacija naselja, kasnoantička estetika

Na području Livanjskoga polja na primjeru nekoliko istraženih arheoloških lokaliteta te slučajnih nalaza može se izdvojiti fenomen spolija koje ćemo razmotrit kroz ponovnu upotrebu rimskih nadgrobnih spomenika u ranokršćanskoj arhitekturi. Stoga ovdje predmet interesa nije ono što su ti spomenici izvorno predstavljali, nego njihova moguća svrha u novom kontekstu.

U osnovi, spoliji su pojam koji se odnosi na materijal koji je ponovno iskorišten za gradnju ili je prenamijenjen u drugu ili u sličnu svrhu, najčešće iz jednog u drugo povijesno razdoblje. U širem smislu riječi, spoliji su i dokaz o uništenju spomenika iz jednog povijesnog razdoblja te bi se u tom smislu ponovna upotreba rimskih nadgrobnih spomenika kao građevnog materijala u ranokršćansko doba promatrala kao odraz stava prema poganstvu. Ipak, u posljednjih nekoliko desetljeća uporaba spolija u kasnoj antici općenito se razmatra kao građevinski materijal, bez ideološke nakane. Iako u svom izvornom značenju pojam *spolia* označava plijen (lat. *spolia, -orum*, plijen, ratni plijen, ili *spolium*, oderana koža životinje), ponovna upotreba spomenika imala je različito značenje od antike i kasne antike, preko srednjeg vijeka i renesanse do u suvremeno doba. Stoga spolije proučavamo prvenstveno na način da ih promatramo kao važno svjedočanstvo složenih društvenih zbivanja i kao posljedicu gospodarskih promjena.

Na Groblju sv. Ive u Livnu, u Lištanim na lokalitetu Podvornice, te na Grepcima kraj Prispa, ostaci rimskih spomenika uzidani su najčešće u ranokršćanske grobnice. Uglavnom se radi o ulom-

Sl. 1. Kasnoantička presvođena grobnica s inkorporiranim ulomcima rimskih osuarija, Groblje sv. Ive, Livno
(Foto: Z. Alajbeg, Arhiv FMGG-a)

cima kamenih osuarija s nekropola koje su na lokalitetima prethodile ranokršćanskim bazilikama. S ovih lokaliteta na Livanjskome polju prezentirat će se pojedinačni primjerci ponovne upotrebe spomenika s ciljem da se istraže mogući novi konteksti te kako se u kasnoj antici pristupalo tom fenomenu na lokalnoj razini.

Na Groblju sv. Ive u Livnu istražen je lokalitet sa stratigrafijom u kontinuitetu od rimske antike do novoga vijeka.¹ Pri tom je istražen i ranokršćanski kompleks s ostacima bazilike i presvođenih grobnica. U pročelja dviju grobnica uzidane su spolije iz ranijeg rimskog razdoblja, a radi se o dijelovima rimskih osuarija.² Zanimljiv je način promišljanja majstora zidara iz kojeg se vidi da se kod oblikovanja pročelja grobnice, koja je u istraživanjima označena kao grobnica broj 1, povodio za estetskim vrijednostima starijih spomenika. Zabat dvoslivna poklopca, s reljefnim prikazom dva nasuprotno postavljena delfina između kojih je amfora, uzidan je iznad ulaza u grobnicu kao stabilni konstruktivni element, ali formalno u funkciji zabata (sl. 1). Donji otučeni dio poklopca s udubljenjem za nalijeganje na sanduk osuarija prenamijenjen je u vrata grobnice s naknadno fiksiranom željeznom alkom koja je služila za potezanje vratnica. Dijelovi sanduka osuarija imali su funkciju dovratnika ulaza u grobnicu, a dio sanduka osuarija reljefno ukrašen

¹ Glavaš 1994, 105–111; Vrdoljak 1994, 115–125; Marijan 1995a, 120–126.

² Marić Baković 2018, 53–92.

arhitektonskim motivom *porta Inferi* uzidan je u pročelje iznad ulaza. Dio donjeg dijela poklopca osuarija s natpisom nađen je uzidan u pretprostor grobnice broj 2. Izgleda da se radi o donjem dijelu poklopca osuarija čiji je gornji dio ugrađen u pročelje kao pseudo zabat. Pretpostavljamo da se radi o ulomcima najmanje dva do tri različita osuarija monolitnog tipa³ koji su s namjerom lomljeni te ugrađivani na način da se vodilo računa o konstruktivno-dekorativnoj ulozi ubačenih ulomaka. Rimska nekropola s koje su ulomci uzimani vjerojatno je ranije bila smještena na istraživanom dijelu lokaliteta ili u neposrednoj blizini i to uz put koji je ulazio u nekadašnje antičko naselje. Ranokršćanski kompleks vjerojatno je preslojio ostatke rimske nekropole s prevladavajućim obredom incineracije.⁴ Dvije ranokršćanske grobnice kasnije su provaljene i opljačkane. U obje grobnice nađeno je po desetak kostura, a u grobnici broj 2 naknadno je kroz provaljeni svod izvršen ukop iz starohrvatskog razdoblja s poganskim značajkama ukapanja.⁵

Sl. 2. Kasnoantička grobnica br. 5 obložena ulomcima rimskih osuarija, Podvornice, Lištani (Foto: M. Marić Baković)

³ Marić Baković 2017, 57–59, kat. br. 2–6, T. 1: 2–3; T. 2: 4–6.

⁴ Marić Baković 2017, 53–92.

⁵ Petrinec – Šeparović – Vrdoljak 1999, 34, kat. 238–241.

Na lokalitetu Podvornice u Lištanima nađen je velik broj ulomaka spomenika koji nam daju uvid u proučavanje različitih aspekata ponovne upotrebe spomenika kao spolija. Također se radi o lokalitetu sa složenom stratigrafijom od rimske i kasne antike do kasnog srednjeg vijeka, na kojemu su aktualna sustavna arheološka iskopavanja koja su s prekidima provedena između 2001. i 2018. godine.⁶ I ovdje su ulomci kamenih osuarija s nekada rimske nekropole uzidani u kasnoantičku grobnu arhitekturu. Na prvom primjeru s ovoga lokaliteta čitava pravokutna konstrukcija kasnoantičke grobnice broj 5 obložena je ulomcima osuarija (sl. 2). Iskorišteni su donji dijelovi četvrtastih sanduka te poklopac na kojima su djelomično sačuvani natpisi i reljefni ukrasi.⁷ Korišteni su isključivo kao konstrukcijski iskoristivi elementi, negirajući njihovu raniju valorizaciju, bilo dekorativno, bilo sadržajno. Slagani su kao blokovi ravnih ploha, stoga su iskorišteni donji dijelovi monolitnih sanduka osuarija koji su se mogli priklesati u blokove s već obrađenim plohama. Na isti način korišten je i poklopac osuarija koji je donjom plohom okrenut prema unutrašnjosti grobnice. Ukrasni elementi postavljeni su unutar strukture grobnice kako ne bi bili vidljivi. Grobnica je orijentirana u smjeru istok-zapad, s ulazom na zapadnoj strani. U grobnici je pronađena velika količina neobrađenog kamena te dislocirane kosti više osoba (dvaju odraslih muškarca, žene i četvero djece).⁸ Radi urušavanja grobnice i dislociranosti kostiju, ne može se posve precizirati jesu li ove osobe bile i primarno ukopane u ovu grobnicu ili su im kosti sekundarno u nju položene. Po svemu sudeći grobnica je naknadno provaljena i uništena.

I na druga dva primjera s istog lokaliteta, ulomci nadgrobni spomenika ugrađivani su u konstrukciju presvođenih kasnoantičkih grobnica kao građevni materijal bez estetskog značaja. U presvođenu grobnicu broj 1, kao lijevi dovratnik ugrađen je donji dio stele s plitkoreljefnim poprsjem dviju osoba u stiliziranoj niši,⁹ a kao desni dovratnik uzidan je poklopac osuarija.¹⁰ Iako su ulomci okrenuti reljefnom stranom, zatvaranjem grobnice bili su nevidljivi i stoga bez ukrasne funkcije. U presvođenu grobnicu br. 2 lomljeni ulomci poklopaca osuarija ugrađeni su u svod grobnice, presvučeni žbukom na način da nisu uopće bili vidljivi, a nađeni su kao urušeni komadi svoda s tragovima žbuke.¹¹ Osim navedenih primjera ugradnje nadgrobni spomenika, na lokalitetu je zabilježena i ugradnja konstrukcijskih dijelova rimske arhitekture u arhitekturu ranokršćanske grobnice br. 3.

S ovog lokaliteta posebno je zanimljiv nalaz rimske stele koja je nađena ispred apside ranokršćanske bazilike.¹² Na stelu, koja je izvorno reljefno ukrašena biljnom bordurom, rubovima izvedenim u vidu tordiranih stupova s kapitelom te natpisnim poljem, naknadno su uklesani duboki utori (sl. 3). Iako stela nije u cijelosti sačuvana, pretpostavljamo da je uz ova tri sačuvana utora imala najmanje još jedan proporcionalno raspoređen utor, a možda i više njih. Stela je ponovno

⁶ Marić 2006, 92–104; Marić 2006a, 25–40; Marić – Šimić – Škegro 2007, 9–3; Marić 2009, 199–220; Marić Baković 2010, 253–263.

⁷ Škegro – Marić – Šimić 2008, 263–267, 275, sl. 3–7, 25.

⁸ Šlaus 2006, br. 159–165.

⁹ U izvješću o provedenim zaštitnim istraživanjima grobnice ne spominju se navedeni spomenici, iako su bili okrenuti s reljefne strane (Atanacković Salčić 1986, 44). Ulomci su uočeni kod čišćenja grobnice 2001. g., kada su i dopremljeni u Franjevački muzej i galeriju Gorica – Livno.

¹⁰ Škegro – Marić – Šimić 2008, 262, sl. 2; 271–272, sl. 19.

¹¹ Škegro – Marić – Šimić 2008, 271, sl. 18.

¹² Škegro – Marić – Šimić 2008, 261, sl. 1.

Sl. 3. Stela, Podvornice, Lištani (Foto: M. Marić Baković)

upotrijebljena kao dio ranokršćanskog liturgijskog namještaja, čemu u prilog ide i mjesto nalaza na lokalitetu. Jedna od pretpostavki bila je da se radi o prenamjeni u postolje za oltarnu menzu. Prema rasporedu utora, to bi značilo da je menza ležala na šest stupića što nije uobičajeno, naime najstarijim i najčešćim tipovima ranokršćanskih oltara pripadaju oltari s četiri stupića. Također, utori svojim oblikom ne odgovaraju profilu stupića koji bi nosili menzu. Druga i vjerojatnija je pretpostavka da je stela prenamijenjena u dio konstrukcije za ranokršćanski ambon. Raspored utora bi mogao odgovarati zaobljenim pločama koša ambona. Dimenzije udubljenja su: dužina 12, 5 cm, širina 5, 5 cm i dubina 5, 5 cm. Ukoliko se radi o prenamjeni za konstrukciju ambona, udubljenja su mogla biti za metalne spojnice. O prenamjeni stele svjedoči i naknadno uklesana L-profilacija dužine 16 cm, što bi odgovaralo mogućnosti uglavljivanja u određenu konstrukciju. Stela je mogla biti prenamijenjena u postolje za ploče koša ambona ili u neki drugi dio. Pretpostavljamo da je bočni dio stele s tordiranim polustupićem i biljnom dekoracijom bio vidljiv te iskorišten dekorativno. Ulomci ranokršćanskog liturgijskog namještaja na lokalitetu nađeni su jako usitnjeni te je teško izdvojiti ulomke koji bi eventualno pripadali dijelovima reljefnog ukrašenog ambona.

U Lištanima je po svemu sudeći bilo rimsko naselje, a s tim se u vezu dovodi rimska putna postaja Pelva (*mansio Pelva*) s magistralne ceste *Salona – Servitium*.¹³ Na primjeru arheološkog lokaliteta Podvornice u Lištanima imamo potvrdu da je ranokršćanski kompleks nastao točno na osnovi rimske nekropole. Osim brojnih ulomaka kamenih osuarija, na samom lokalitetu su istražene tvorevine kružnog ili ovalnog oblika. U ispunama „jama“ sporadično su nalaženi ulomci stakla, keramike, rimski novčići i životinjske kosti. U jednoj od njih nađen je čitav kameni osuarij *in situ*¹⁴ čime je potvrđeno da su navedene tvorevine služile kao iskop za kamene osuarije. Rasprostranjene su na velikom dijelu istražene površine lokaliteta. Do sada su dokumentirane dvadeset dvije, a pretpostavljamo da ih je bilo više, s obzirom na kasnije preslojavanje ranokršćanskom arhitekturom koja je mogla prekriti i uništiti postojeće tvorevine. Svi ulomci rimskih sepulkralnih spomenika datirani su u 2. i 3. st.,¹⁵ a ranokršćanski kompleks s nekropolom datiran je od početka 5. do 6. st. Do sada je istraženo devet zidanih kasnoantičkih grobnica.

Na lokalitetu Grepci, između sela Prisap i Vašarovine na Livanjskome polju, za konstrukciju dječje grobnice iz kasnoantičkog doba bile su upotrijebljene kamene reljefno ukrašene ploče koje su u ranijem razdoblju činile stranice rimskog osuarija. Konstrukcija osuarija bila je sastavljena od više dijelova među kojima su postojale i dvoslivni poklopac, a ukrašene ploče kao stranice su zatvarale sanduk za ostatke pepela, odnosno kostiju. S obzirom na obilježja, ulomci četiri reljefno ukrašene ploče mogli su pripadati najmanje dvama, a najviše četirima osuarijima s kraja 2. ili početka 3. st.¹⁶ U vrijeme pronalaska kasnoantička grobnica bila je oštećena i djelomično dislocirana, ali vjerojatno je izvorno cijelim opsegom izduženog pravokutnika bila obložena i pokrivena kamenim pločama. Zanimljivo je da su ploče i u sekundarnoj upotrebi zauzele isti položaj koji su imale i onda kada su činile stranice četvrtastog osuarija, uzdužne stranice osuarija i sada su stajale bočno, a pročelna stranica je stavljena na uzglavlje grobnice (sl. 4).¹⁷ To je vjerojatno bila posljedica praktične ponovne primjene kamenih ploča. Ukasni motivi na pločama funeralne su simbolike, kao npr. udubljeni profilirani pravokutnici koji podsjećaju na motiv *porta Inferi*, a njihova ponovna primjena u pogrebne svrhe vezana je uz praktičnu primjenu dostupnog materijala. S obzirom na sveukupnost nalaza s ovoga lokaliteta, na njemu je pretpostavljena rimska nekropola s koje su ulomci spomenika kasnije ugrađeni u kasnoantičku dječju grobnicu. Na ovom lokalitetu nije bilo sustavnih arheoloških istraživanja, radi se o slučajnim nalazima na temelju kojih smo također pretpostavili kompleksno nalazište s kontinuitetom od željeznog doba, preko antike, do ranog srednjeg vijeka.¹⁸ Na padinama Grebaca vjerojatno je bila smještena rimska nekropola za naselje koje je u antičko doba organizirano u obližnjim Vašarovinama. Naselje je, pretpostavlja se, bilo kulturnog karaktera te dobro povezano cestovnim komunikacijama.¹⁹

Iz prezentiranih primjera s tri arheološka lokaliteta na Livanjskome polju očito je da se najčešće radi o prenamjeni rimskih nadgrobnih spomenika u konstrukciju ranokršćanskih grobnica te u jednom slučaju u dio liturgijskog namještaja. Gotovo svi prezentirani ulomci pripadali su

¹³ Bojanovski 1970, 503–522.

¹⁴ Škegro – Marić – Šimić 2008, 274, sl. 24 a–d.

¹⁵ Škegro – Marić – Šimić 2008, 259–288.

¹⁶ Marijan 2001, 165–186.

¹⁷ Marijan 2001, 168.

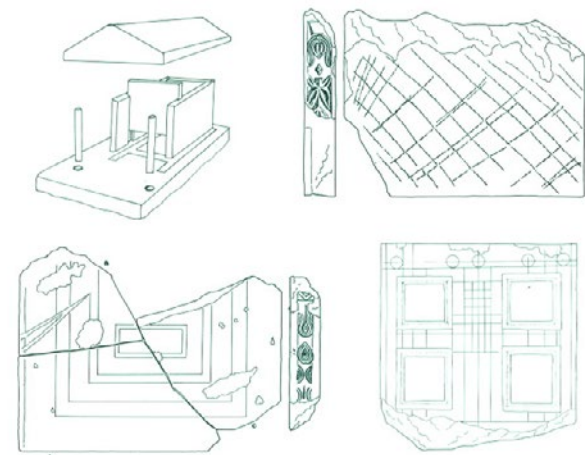
¹⁸ Sergejevski 1931, 20, 21; Marijan 1995, 51–67; Marijan 2001, 165–186; Petrinec – Šeparović – Vrdoljak 1999, 70–71, 91, kat. br. 143, 147–149, 249.

¹⁹ Patsch 1894, 349–350; Paškvalin 1986, 61–64; Marijan 1994, 38–39; Marijan 1995, 51.

rimskim osuarijima, koji su datirani do početka 3. st., te potječu s nekropola na kojima je bio zastupljen ritus incineracije. S obzirom da je arhitektura ranokršćanskih bazilika sačuvana uglavnom do temeljne stope, ne možemo ni približno odrediti u kojoj su mjeri spoliji ugrađivani u samu arhitekturu bazilika. Spomenici su vjerojatno izvorno bili dobro sačuvani, da bi zatim bili razbijani na blokove ili manje dijelove te uzidani. Ovakve ili slične primjere imamo i na drugim lokalitetima s Livanjskoga polja koje zbog nesigurnih okolnosti nalaza i neistraženosti lokaliteta ovdje ne možemo prezentirati, ali pretpostavljamo da se radilo o gotovo uobičajenoj praksi.

Preuzimanje spolija kao kamene građe ima primarno praktičnu svrhu, a manje ideološku. Danas se većina istraživača priklanja ideji korištenja spolija iz ekonomskih razloga, manje iz ideoloških. I s tim se možemo složiti. Ipak, i unutar takva shvaćanja, iz prezentiranih primjera mogu se iščitati različiti aspekti ponovne upotrebe spomenika od smisleno dekorativnoga do čisto konstruktivnoga. Taj proces se i tada odvijao različitim pristupom: degradiranjem dekorativnih ostvarenja s ranijih sepulkralnih spomenika ili uvažavanjem dekorativnih ostvarenja, ali degradirajući ih sadržajno. Imamo spolije koje se načinom ugradnje ne ističu u novom građevnom tkivu i spolije koje su primjer promišljene primjene s određenom dekorativnom i funkcionalnom nakanom. Estetski princip kod ugradnje spomenika ovisio je o individualnom pristupu kamenoklesara. Tamo gdje su sačuvani ulazi u kasnoantičke grobnice očito je kako su se u pročelja istih ugrađivali rimski spoliji u funkciji dovratnika, što znači da su ih koristili kao vidljive konstruktivne elemente.

Na primjeru s Groblja sv. Ive u Livnu zanimljiv je način promišljanja majstora zidara iz kojega se vidi da se kod oblikovanja pročelja jedne od grobnica vodilo računa o estetskim vrijednostima starijih spomenika. Zabata dvoslojna poklopca s reljefnim prikazom dva nasuprotno postavljena delfina između kojih je amfora uzidan je iznad ulaza u grobnicu, formalno u funkciji zabata. Vodilo se računa o konstruktivno-dekorativnoj ulozi ubačenog ulomka. Ne znamo u kojoj se mjeri uzimala u obzir njegova ranija valorizacija, ali možemo reći da se radilo o sličnom kontekstu. Ovdje ne želimo nagađati je li majstoru kasnoantičke grobnice uopće bila poznata moguća kršćanska simbolika delfina i ostalih simbola s poklopca koji se kasnije javljaju i u kršćanskoj umjetnosti.

Sl.4. Kasnoantička dječja grobnica obložena pločama rimskih kompozitnih osuarija, Grepci, Prisap (Crteži: M. Palčok, Foto: Arhiv FMGG-a)

Drugi primjer koji ćemo izdvojiti je stela iz Lištana prenamijenjena u dio liturgijskog namještaja. Pretpostavljamo da je reljefni ukras bio djelomično vidljiv. U ovom slučaju skloni smo vidjeti određenu ravnodušnost prema tom spomeniku negiranjem njegove ranije valorizacije, ali ne iz ideoloških, nego iz praktičnih razloga. Ravnodušnost se očituje pogotovo u ponovnoj primjeni kao dijelu liturgijskog namještaja.

Primjeri s Livanjskoga polja obrazac su globalne prakse i to je ono što nas prvenstveno zanima. Odras sveobuhvatne kasnoantičke prakse na manje sredine koje su u zaleđu većih urbanih središta s kojima su u posrednom doticaju. Sekundarna upotreba rimskih spomenika kao građevnog materijala bila je uobičajena praksa u vrijeme kasne antike. Napuštene zgrade, hramovi i groblja iz ranijega razdoblja već su od druge polovine 3. st. bili crpilište građevnoga materijala za nove građevine i to prema reguliranim procesima kojima se materijalom iz ruševina, napuštenih objekata ili prostora raspolagalo prema raznim namjenama. Taj je proces zabilježen u većim urbanim sredinama na čitavom prostoru istočne obale Jadrana, kao što je to Salona, kroz potpunu sadržajnu i vizualnu transformaciju,²⁰ ili Zadar koji u kasnoantičkom razdoblju doživljava transformacije u vidu izgradnje novih te preinaka ili rušenja već postojećih struktura.²¹

U tim sredinama takve transformacije sukladne su širenju ili utvrđivanju grada, uvjetovano korjenitim promjena društvenih i gospodarskih prilika, kao što je to utvrđivanje grada uslijed obrane ili obnavljanje stradalih građevina, pogotovo od 4. st. kada se sve više dižu obrambeni zidovi oko gradova.²² Transformacija gradova bila je uvjetovana i podizanjem ranokršćanskih kompleksa uslijed religijskih promjena. Praksa ponovne primjene materijala sa starijih u nove gradnje najbolje se uočava na sačuvanim obrambenim zidinama što, osim u Saloni, vidimo i na primjeru antičke Aserije (Podgrađe kod Benkovca) gdje se transformacije najbolje iščitavaju u dogradnjama i adaptacijama obrambenog sustava. Bedemi Aserije u kontinuitetu su građeni i adaptirani od vremena helenizma, iz druge polovine 1. st. pr. Kr. kada grad doživljava građevinski procvat gradnjom monolitnih bedema, do kasne antike kada se događaju temeljite promjene u urbanom tkivu grada. O tome svjedoče brojni spoliji iz razdoblja od 1. do 3. st. ugrađeni u kasnoantičkom obrambenom zidu, kontraforima i grobovima.²³ Uslijed tih procesa širenja i utvrđivanja naselja napuštene stare zgrade, ali i nekropole, postaju izvor građevnog materijala. Groblja bi, proširenjem naselja, ostala unutar novog urbanog prostora i gradskih zidova. Prema rimskim zakonima, u njima bi prestali ukopi te bi time postali zapušteni i smetnja novim gradnjama, a nadgrobni spomenici su korišteni kao kamena građa, bilo za bedeme ili nove kasnoantičke grobnice.²⁴ U takvim okolnostima spolije vidimo kao rezultat planiranja i racionalizacije troškova, iako pri tom nisu uvažavane ranije uspostavljene vrijednosti te dolazi do degradacije starijih spomenika na obični građevni materijal.

Manje urbane sredine s Livanjskoga polja nisu bile izuzete od sličnih procesa te se uslijed temeljitih promjena društvenih i gospodarskih prilika, uzrok kojih su bile nemirne povijesne okolnosti i širenje kršćanstva, također događaju transformacije u strukturi i oblikovanju postojećih naselja. Pretpostavljamo da se radilo o postupnom procesu jer je i sam proces religijskih promjena postupno pristizao.

²⁰ Piplović 2005, 1–25.

²¹ Vežić 1988, 168–169; Babić 2006, 92; Jović Gazić 2011, 180–191.

²² Piplović 2005, 9; Demicheli 2017, 184–186.

²³ Fadić 2003, 16, 21–22.

²⁴ Piplović 2005, 2; Babić 2006, 95.

Položaj rimskih naselja na Livanjskome polju pretpostavljamo na temelju položaja ostataka nekropola te komunikacija koje su ih povezivale s drugim naseljima. Na žalost, o strukturi tih naselja ne znamo gotovo ništa. Naše pretpostavke temelje se na procesima koji su se zbivali od kraja 4. ili početka 5. st., kada su transformacije u strukturi stambenog prostora uključivale gradnju novih sakralnih građevina. Prema rezultatima arheoloških istraživanja na području Livanjskoga polja, ranokršćanske bazilike s grobnicama podižu se na mjestima poganskih nekropola ili u njihovoj neposrednoj blizini, što je podrazumijevalo dostupnu kamenu građu. Mnogi nadgrobni spomenici s rimskih nekropola koje su već ranije napuštene upotrijebljeni su kao građevni materijal u ranokršćanskoj arhitekturi. Racionalizacija troškova javne gradnje te slabije crpljenje lokalnih kamenoloma već se odrazilo i na ovome području.

S obzirom na kontinuitet sepulkralno-sakralnoga, očito je kako se na ovim lokalitetima radi o kultu posvećenoga mjesta te se nameće pitanje odnosa kršćanske zajednice s Livanjskoga polja prema rimskim spomenicima na istim lokalitetima. Očito je da kasnoantički zidari nisu zazirali od korištenja građe iz doba poganstva i ponovne upotrebe nadgrobničkih spomenika u istu svrhu. Ugradnja rimskih nadgrobničkih spomenika u ranokršćanske grobnice nije neuobičajena praksa i može se razumjeti iz posve praktičnih razloga. Time su smanjeni troškovi nabave i obrade kamena te prijevoza materijala, a primjere toga imamo na nekropolama šireg salonitanskog područja.²⁵ U provincijama, a pogotovo u manjim urbanim sredinama, kao što su to bile na Livanjskome polju, ponovna upotreba materijala sa starijih zgrada i nekropola vjerojatno je bila manje podložna planiranjima nego što je to bio slučaj u većim urbanim centrima.

Općenito ponovna upotreba građevnog materijala u arhitekturi može se pratiti tijekom čitavog razdoblja Rimskoga Carstva, ulomci sa starijih zgrada ponovno su korišteni i ugrađivani u nove zidove iz istog rimskog perioda.²⁶ Ipak, ta praksa bila je regulirana zakonima i propisima koji su donošeni još od 1. st. pr. Krista, a prema kojima se nastojalo uvesti red vezano uz rušenje zgrada i ponovno korištenje građevinskog materijala i arhitektonskih elemenata.²⁷ Korištenje materijala s drugih objekata uglavnom se primjenjivalo u privatnoj gradnji i to češće na municipalnoj razini, a materijal za javne zgrade ili carske odaje nabavljao se još iz tada brojnih kamenoloma. Iskoristivi materijal s dotrajalih javnih građevina javno se skladištio da bi se ponovo koristio kod javnih gradnji.²⁸ Od kraja 3. i početka 4. st., upotreba spolija postaje intenzivnija na području javne gradnje. Koriste se različite vrste arhitektonskog materijala s javnih ili privatnih napuštenih građevina. Praksa opremanja novih sakralnih objekata materijalom iz starijih građevina, kao što su mramorni stupovi, zaživjela je u doba cara Konstantina. To je bilo u skladu s potrebama sve veće kršćanske zajednice za novim sakralnim objektima u kojima su se mogli okupljati u molitvi, a od 5. st. postaje univerzalna praksa.²⁹ Općenito jedan od razloga ponovne upotrebe starijih klasičnih spomenika bila je racionalizacija troškova gradnje novih javnih objekata koji su se sve manje financirali iz carske blagajne. Sve više se ulagalo u obnavljanje postojećih građevina i pri tom je bilo dopušteno korištenje starijih, napuštenih objekata kao izvora građevinskog materijala.³⁰ Spolije su bile dostu-

²⁵ Demicheli 2017, 196.

²⁶ Primjere recikliranja građevnog materijala i kamenih spomenika za potrebe obnove i nove gradnje u vrijeme rimske antike nalazimo u Saloni i na primjeru rimskog naselja *Aquae Iasae* (Piplović 2005, 1; Kušan Špalj 2017, 163–179).

²⁷ Kušan Špalj 2017, 163.

²⁸ Kinney 1997, 122–124.

²⁹ Brenk 1987, 103, 106; Grzesiak 2011, 6, 18.

³⁰ Kušan Špalj 2017, 164.

pne i jeftinije te su omogućavale bržu gradnju, za razliku od materijala iz kamenoloma koji su se počeli zatvarati. Stoga, korištenje građe iz doba poganstva pri oblikovanju kršćanskih građevina fenomen je koji se tumači ishodom ekonomskog pragmatizma. Ipak, osim iz praktičnih razloga, upotreba spolija u kasnoj antici tumači se i iz estetskih razloga, pogotovo u prvom stoljeću kršćanstva.³¹ Upotrebom spolija prenosili su se materijali, ali i estetske norme. Naime, iz onog što je bilo dostupno proizišla je nova kasnoantička estetika koja je heterogenošću svojstvenoj ranom kršćanstvu suprotstavljena klasičnoj rimskoj estetici. Među prvim poznatim primjerima iz tog doba je Konstantinov slavoluk podignut 315. g. Na slavoluku su ponovno upotrijebljeni reljefi iz 2. st. skinuti sa spomenika rimskih careva Trajana i Marka Aurelija radi bržeg završetka slavoluka ili pak, ideološki promišljeno, s jasnom nakanom izbora i korištenja spolija, što je u svakom slučaju rezultiralo novom kasnoantičkom estetikom.³² Slično je bilo i s drugim carskim i sakralnim kasnoantičkim građevinama. Stoga, pojam *spolia* u svom etimološkom značenju može imati negativne konotacije u smislu pobjede ili trijumfa, dok je ipak ponovno korištenje arhitektonskih elemenata ili spomenika u praktične svrhe u novom kontekstu u kasnoantičko doba moglo imati sasvim pozitivno značenje. U srednjovjekovnim izvorima pojam *spolia* kao takav nije zabilježen, već su ponovno upotrijebljeni predmeti kao građevni materijal nazivani njihovim ispravnim nazivima, kao npr. stupovi, mramor ili sarkofag.³³ Tek od 16. st., *spolia* je uobičajen sinonim za ugradnju rimskih klasičnih spomenika u spomenike kasnijih razdoblja pa tek tada, više ili manje svjesno, poprima negativne konotacije. Translacija riječi *spolia* u povijesno-umjetnički pojam dogodila se početkom 16. st. u krugu renesansnih umjetnika i istraživača antike, među kojima su najpoznatiji Raffaello Santi (1483. – 1520.) i Giorgio Vasari (1511. – 1574.) koji su taj pojam skovali za ukrase od antičkog mramora, ili druge kamene spomenike, sekundarno upotrijebljene pri gradnji novih arhitektonskih konstrukcija.³⁴ Namjerno ili ne, pojam je označavao nasilno uklanjanje iz klasične antičke prošlosti. Graditelji kasne antike, po svemu sudeći, ugradnju spolija nisu poimali kao pljačku ili uništavanje. Nova kasnoantička estetika bila je prihvatljiva u očima ondašnjeg promatrača. Kroz različita povijesna razdoblja imamo različita viđenja jednog te istog spomenika. S teorijskoga gledišta, kod proučavanja fenomena spolija razvili su se pojmovi kao što je povijesna diplopija ili triplopija (dva ili tri različita viđenja jednog predmeta),³⁵ a odnose se na viziju promatrača spomenika u njegovom izvornom kontekstu, viziju promatrača iz kasne antike koji ga vidi u novom kontekstu, te viziju suvremenog promatrača bilo da ga promatra interpoliranog u arhitekturu ili izloženog u muzeju gdje također dobiva novi kontekst. Spolije upravo kao spomenike složenog konteksta nastojimo zaštititi od mogućeg propadanja.³⁶

Danas spolije vidimo kao inkorporaciju starijih spomenika u novije i to prenamijenjene u neki drugi kontekst te ih vidimo kao element koji svjedoči o promjenama u organizaciji i prostornom razvoju naselja, pogotovo u kasnoantičko doba. Činjenica je da su u doba kasne antike nadgrobni spomenici već bili predmeti lišeni pozornosti i poštovanja, ali ne uslijed ideoloških razloga, nego uslijed temeljnih društvenih promjena koje su se događale i prije gradnje bazilika. U vrijeme kasne

³¹ Brenk 1987, 103–109; Kinney 1997, 127.

³² Brenk 1987, 104–105. Upravo je Konstantinov slavoluk bio predmetom rasprave među renesansnim umjetnicima kada je upotrijebljen termin spolija naglašavajući kontrast vještine klasične skulpture 2. st. nasuprot stilu reljefa iz Konstantinova doba (Kinney 2001, 138).

³³ Kinney 1997, 119; Kinney 2006, 233.

³⁴ Kinney 2001, 138; Grzesiak 2011, 4.

³⁵ Bosman 2013.

³⁶ Barišić – Marinković 2011, 317–338.; Jeličić-Radonić – Pereža 2011, 43–66.

antike zidari su iz naslijeđa antike preuzimali ono što im je bilo nadohvat ruke kako bi to ponovno koristili kao osnovni građevni materijal.

S obzirom na iznimnu graditeljsku djelatnost te brojne kamenolome iz kojih se crpio kamen, nije neobično da se kroz različita povijesna razdoblja kao spoliji najčešće interpoliraju rimski spomenici. Rimske spolije u sakralnoj i sepulkralnoj arhitekturi uočavamo i nakon ranog kršćanstva, brojni su primjeri od srednjeg vijeka do u suvremeno doba.³⁷ Ulomci rimskih nadgrobnih spomenika te blokovi rimske arhitekture, kao građevinski materijal, uzidani su u temelje i zidove predromaničke crkvice sv. Petra na Groblju u Rapovinama kraj Livna.³⁸ Na srednjovjekovnoj nekropoli Mramorje u Grborezima kraj Livna elementi rimske kultne arhitekture i nadgrobnog spomenika poslužili su kao materijal za oblaganje i kao poklopnica kasnosrednjovjekovnoga groba.³⁹ U oba slučaja radi se o podmirivanju materijalnih potreba iz dostupnog već oblikovanog kvalitetnog materijala. Također, u srednjem vijeku recikliraju se ulomci ranokršćanske arhitekture. Primjer toga je kapitel oltarne pregrade ranokršćanske bazilike s Groblja sv. Ive na kojemu je 1368. g., urezan glagoljski natpis Luke Dijaka, dvorskoga pisara iz Livna.⁴⁰

Na kraju navedenog, ne smijemo zaboraviti jednostavne obrasce ljudskoga ponašanja. Ponovna upotreba građevnog materijala uobičajena je i univerzalna praksa koja se uočava u različitim razdobljima ljudske prošlosti. Uglavnom je vezana uz racionalizaciju troškova, materijalna ograničenja ili jednostavno uzimanje onoga što nam je na dohvata ruke, ali može biti i iz estetskih razloga. Svjedoci smo toga i u suvremeno doba kada je navodno visoka razina kolektivne svijesti o zaštiti kulturne baštine te odnosa poštivanja prema starijim nadgrobnim spomenicima. Brojni su primjeri toga, a iako izlazimo iz povijesnih okvira teme ovoga rada, na kraju ćemo navesti još jedan primjer s groblja u Rapovinama. Ulomak pluteja oltarne pregrade iz predromaničke crkve građene u posljednjoj četvrtini 9. st. 1990-ih godina uzidan je u suvremenu grobnicu kao običan građevni kamen i pri tom je reljefni pleterni ukras zaliven betonskim vezivom. Ironično, novi ukras na suvremenoj mramornoj grobnici upravo je tropruti pletet.⁴¹ U novije doba na području Livanjskog polja te na širem prostoru Dalmatinske zagore i Hercegovine česta je praksa recikliranja obrađenih kamenih blokova iz napuštenih kamenih kuća. Iako je ova praksa racionalnija u odnosu na vađenje i oblikovanje kamena, iz današnje perspektive kada su dostupni jeftiniji građevni materijali te brža gradnja, upotreba kamena odražava prvenstveno estetsku svrhu naručitelja.

Neovisno o kojem povijesnom razdoblju se radilo, upotrebom spolija dijelovi prošlosti se prenose iz jednog u drugo povijesno razdoblje, kreirajući nešto novo.⁴² Pritom se, stvarajući novi kontekst pomoću spolija, oštećuje njihov izvorni kontekst iz čega proizlazi negiranje ranije valorizacije spomenika, ali ne nužno kao nešto negativno. Osim iz ekonomskih i praktičnih razloga, ponovna upotreba nekog spomenika ili materijala može biti iz različitih razloga, estetskih ili ideoloških, kao odraz društvenih zbivanja na određenom području.⁴³

Na kraju možemo zaključiti. Uzrok ponovne primjene rimskih spomenika kao spolija u kasnoantičko doba više su praktični, a manje estetski i ideološki razlozi. To je uvjetovano složenim

³⁷ Babić 2006, 91–125.

³⁸ Marić Baković 2014, 48, sl. 12.

³⁹ Basler 1962, 115–118.

⁴⁰ Vrdoljak 2003, 241–242, sl. 4.

⁴¹ Marić Baković 2012, 65, sl. 11 i 12.

⁴² Bosman 2013.

⁴³ Demicheli 2017, 183.

društvenim i gospodarskim prilikama, kao što su: planiranje i racionalizacija troškova na javnu gradnju, zatvaranje kamenoloma te utvrđivanje gradova uslijed kriznih društvenih i gospodarskih situacija. Kao posljedicu navedenoga vidimo transformaciju naselja i kreiranje nove kasnoantičke estetike. Sve to odrazilo se i na manje urbane sredine, kao što su ove s Livanjskoga polja.

LITERATURA

- Atanacković Salčić 1986 V. Atanacković Salčić, „Lištani kod Livna, antička grobnica na svod sa memorijom“, *Arheološki pregled* 25, Beograd–Ljubljana 1986, 44.
- Babić 2006 I. Babić, „Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 33, Split 2006, 91–125.
- Barišić – Marinković 2011 M. Barišić – V. Marinković, „Fenomen antičkih spolija – problem zaštite i prezentacije“, *Kulturna baština* 37, Split 2011, 317–338.
- Basler 1962 Đ. Basler, „Spolija antičke arhitekture na nekropoli Mramorje u Grborezima kod Livna“, *Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH*, VIII, Sarajevo 1962, 115–118.
- Bojanovski 1970 I. Bojanovski, „Pelva i Salviae, Prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije“, *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb 1970, 503–522.
- Bosman 2013 L. Bosman, „Review of R. Brilliant, D. Kinney (eds.), *Reuse Value. Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, Farnham, Ashgate, 2011“, *Reviews in History*, review no. 1313, <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1313>.
- Brenk 1987 B. Brenk, „Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus ideology“, *Dumbarton Oaks Papers* 41, Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday, Washington 1987, 103–109.
- Demicheli 2017 D. Demicheli, „Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području“, u: I. Miloglav – A. Kudelić – J. Balen (ur.), *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Zagreb 2017, 181–207.
- Fadić 2003 I. Fadić, *Asseria, 5 godina istraživanja (1998.-2002.)*, Zadar 2003.
- Glavaš 1994 T. Glavaš, „Otkrivanje sv. Ive (dosadašnji rezultati istraživanja ostataka prvog franjevačkog samostana u Livnu)“, u: V. Delonga – B. Marijan – B. M. Vrdoljak – T. Glavaš (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Split–Livno 1994, 105–111.
- Grzesiak 2011 L. Grzesiak, *Beyond reuse: Spolia's implications in the early christian church*, Master's thesis, Vancouver 2011.
- Jelčić-Radonić – Pereža 2011 J. Jelčić-Radonić – D. Pereža, „Antičke spolije u solinskim Paraćima“, *Tusculum* 4, Solin 2011, 43–66.
- Jović Gazić 2011 V. Jović Gazić, „Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar – stanje istraženosti“, *Archaeologia Adriatica* 5, Zadar 2011, 151–196.

- Kinney 1997 D. Kinney, „Spolia. Damnatio and Renovatio Memoriae“, *Memoirs Of The American Academy In Rome* 42, University of Michigan Press for the American Academy in Rome 1997, 117–148.
- Kinney 2001 D. Kinney, „Roman Architectural Spolia“, *Proceedings of the American Philosophical Society*, sv. 145, br. 2, Philadelphia 2001, 138–161.
- Kinney 2006 D. Kinney, „The Concept of Spolia“, u: C. Rudolph (ur.), *A Companion to Medieval Art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, Oxford 2006, 233–252.
- Kušan Špalj 2017 D. Kušan Špalj, „Rimsko naselje *Aquae Iasae* (Varaždinske toplice) – primjer recikliranja građevinskog materijala“, u: I. Miloglav – A. Kudelić – J. Balen (ur.), *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Zagreb 2017, 163–179.
- Marić 2006 M. Marić, „Rimska Pelva u svjetlu dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna“, *Hrvatska misao*, n.s., 39–40/28, Sarajevo 2006, 92–104.
- Marić 2006a M. Marić, „Pregled dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna“, *Hercegovina: godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 20, Mostar 2006, 25–40.
- Marić 2009 M. Marić, „Prilog poznavanju i datiranju trojagodnih naušnica s osvrtom na područje Livanjskog polja“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 36, Split 2009, 199–220.
- Marić Baković 2010 M. Marić Baković, „Razvoj srednjovjekovnoga groblja i prostorno širenje srednjovjekovnog naselja na primjeru Lištana“, u: T. Šeparović – N. Uroda – M. Zekan (ur.), *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština* 1, Split 2010, 253–263.
- Marić Baković 2012 M. Marić Baković, „Izvjješće o rezultatima prve sezone arheološkog iskopavanja na katoličkom groblju u Rapovinama kraj Livna“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 39, Split 2012, 61–72.
- Marić Baković 2014 M. Marić Baković, „Ranosrednjovjekovna crkva *Beati Petri Apostoli* u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 41, Split 2014, 33–62.
- Marić Baković 2017 M. Marić Baković, „Rimski nadgrobni spomenici s Groblja sv. Ive u Livnu, prilog istraživanju rimskih nekropola na Livanjskome polju“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n.s. A, 54, Sarajevo 2017, 53–92.
- Marić – Šimić – Škegro 2007 M. Marić – M. Šimić – A. Škegro, „Pop Tjehodrag i njegov natpis“, *Povijesni prilozi* 33, Zagreb 2007, 9–32.
- Marijan 1994 B. Marijan, „Jedan zanimljiv skup arheoloških nalazišta na Livanjskom polju“, u: V. Delonga – B. Marijan – B. M. Vrdoljak – T. Glavaš (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Split–Livno 1994, 31–41.
- Marijan 1995 B. Marijan, „Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom polju“, *Opuscula Archaeologica* 19, Zagreb 1995, 51–68.
- Marijan 1995a B. Marijan, „Bistrički samostan na groblju sv. Ive u Livnu (ili starokršćanski i srednjovjekovni nalazi na groblju sv. Ive u Livnu)“, *Kalendar sv. Ante 1995*, Livno 1995, 120–126.

- Marijan 2001 B. Marijan, „Ploče rimskih urna na Grepcima kod Livna“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 32–33 (1999–2000), Zagreb 2001, 165–186.
- Paškvalin 1986 V. Paškvalin, „Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s., sv. 40/41 (1985/1986), Sarajevo 1986, 61–70.
- Patsch 1894 C. Patsch, „Novi i revidirani natpisi“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 6, Sarajevo 1894, 349–350.
- Petrinec – Šeparović – Vrdoljak 1999 M. Petrinec – T. Šeparović – B. M. Vrdoljak, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999.
- Piplović 2005 S. Piplović, „Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 47, Zadar 2005, 1–25.
- Sergejevski 1931 D. Sergejevski, „Rimski spomenici iz Livna i Prekaje“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 43, Sarajevo 1931, 19–24.
- Škegro – Marić – Šimić 2008 A. Škegro – M. Marić – M. Šimić, „Epigraphica nova Pelvensia“, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 41, Zagreb 2008, 259–288.
- Šlaus 2006 M. Šlaus, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Lištani-Podvornice, *Stručni izvještaj EP-103-04/06*, Zagreb 2006.
- Vežić 1988 P. Vežić, „Starokršćanski sloj katedrale u Zadru“, *Diadora* 10, Zadar 1988, 165–191.
- Vrdoljak 1994 B. M. Vrdoljak, „Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća“, u: V. Delonga – B. Marijan – B. M. Vrdoljak – T. Glavaš (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Split–Livno 1994, 115–125.
- Vrdoljak 2003 B. M. Vrdoljak, „Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju sv. Ive u Livnu“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 30, Split 2003, 239–246.

MARIJA MARIĆ BAKOVIĆ

FROM CULT-SEPULCHRAL TO CONSTRUCTIVE AND DECORATIVE – ROMAN SPOLIA IN EARLY CHRISTIAN SEPULCHRAL ARCHITECTURE

This paper approaches to the reuse of Roman gravestones in early Christian architecture by exploring potential new contexts of spolia on the example of several archaeological localities on the Livno Field. Essentially, spolia refer to the material that has been reused for construction or repurposed in some other or similar manner, most often from one historical period into another. Even though, the original meaning of the term spolia refers to spoils of war (lat. pl. *spolia, -orum*), they are studied primarily as a reflection of complex social occurrences and as a consequence of economic changes.

A locality with a stratigraphy in continuity from the Roman Antiquity to the Modern Age was explored on the Cemetery of St. Ivo in Livno. The exploration included an early Christian complex consisting of the remains of a basilica and vaulted tombs. Spolia, in this case parts of Roman ossuaries from the earlier Roman period, were walled into the fronts of two tombs. What is interesting here is the stonemason's decision to take into account the aesthetic value of older monuments in designing the front of the tomb. The gable of the double-pitched cover, with a relief representation of two oppositely placed dolphins with an amphora in the middle, is walled in above the entrance of the tomb, also in the function of a gable. The lower, chiselled part of the cover, with an indentation to lean onto the ossuary receptacle, was used to close the tomb's entrance. A subsequently fastened metal hook served for the pulling of the doorframe. Parts of the ossuary receptacle served as doorposts of the tomb's entrance. The assumption is that the fragments belong to at least two to three different ossuaries, which were immured with their constructive-decorative role in mind.

On the locality Podvornice in Lištani a large number of monument fragments were found, allowing the research of different aspects of the reuse of monuments as spolia. This is also a locality with a complex stratigraphy dating from the Roman and Late Antiquity to the Late Middle Ages. Here, fragments of stone ossuaries from the then Roman necropolis were also immured into the Late Antiquity tomb architecture. The first example from this site is the intact rectangular construction of tomb no. 5 from the Late Antiquity, encased with ossuary fragments. The lower parts of the receptacle and the cover of several ossuaries were used, with partially preserved inscriptions and relief decorations. They were used solely as usable constructional elements, thereby negating their previous valorisation, either decorative or substantial. However, they are not put together without a certain sense, rather used as blocks for flat surfaces.

In two other examples from the same locality, fragments of gravestones were walled into the construction of vaulted tombs from the Late Antiquity as a building material without aesthetic significance. In vaulted tomb no. 1, the lower part of a stele featuring a low relief bust of two persons in a stylised niche was used as the left door post, while an ossuary cover was walled in as the right door post. Even though the relief side of the fragments was faced to the front, with the closing of the tomb these would be invisible and therefore without a decorative function. In vaulted tomb no. 2, broken fragments of ossuary covers were immured into the vault of the tomb and plastered in such a way that they weren't visible at all.

A particularly interesting find from this locality is a Roman stele, which was found under the apse of the early Christian basilica. This stele was originally decorated with a relief vegetal border and subsequently carved with deep notches. The stele was reused as a part of early Christian liturgical furnishings. One assumption is that it was converted into a pedestal for the altar stone. The other and more probable assumption is that the stele was converted into a part of the construction for the early Christian ambo. The layout of notches could match the rounded panels of the parapet of the ambo, while the indentations could be for metal copulas.

On the locality Grepci, between the villages Prisap and Vašarovine on the Livno Field, stone slabs with relief decorations that formed the sides of a Roman ossuary in the previous period were used for the construction of a Late Antiquity child's grave. The decorated slabs were used to close the receptacle containing the remains of ash or bone. Given the markings, the fragments of four slabs decorated with reliefs could belong to at least two or at most four ossuaries, from the end of the 2nd or beginning of the 3rd century. It is interesting that the slabs in their secondary usage occupied the same position as when they were forming the sides of a square ossuary. This was probably a consequence of practical repurposing of stone slabs. Given all the findings on this locality, it is to presume that it included a Roman necropolis from where fragments of monuments were taken and walled into the child's grave from Late Antiquity.

The different aspects of the reuse of monuments can be discerned from the above presented examples: spolia that do not stand out in their new structural environment by means of incorporation and spolia that are incorporated with a particular decorative and functional intention. In addition, through different historical periods we observe a different understandings of a particular monument.

The secondary use of Roman monuments as a building material was a common practice during the Late Antiquity. Abandoned buildings, temples and cemeteries from the earlier periods were being treated as the source of building material as early as the second half of the 3rd century. That was being conducted in accordance with the regulated processes in which the material from abandoned objects or spaces was made available. One of the reasons was the rationalisation of public building costs. In larger urban areas, this process was recorded by a complete substantial and visual transformation. In such areas, these transformations occurred simultaneously with the expansion or fortification of the city, conditioned by radical changes of social and economic circumstances, especially from the 4th century onward and the increased formation of defensive walls around cities. Due to the settlement expansion process, graves remained within the urban area and city walls, however, according to Roman laws, burials in these graves ceased. In such circumstances spolia are seen as a result of planning and cost rationalisation, meaning that previously established values were not taken into consideration and the degradation of older monuments to basic building material occurred.

The example of smaller urban areas on the Livno Field also shows the transformations in the structure and the shaping of living space. From the end of the 4th or the beginning of the 5th century, early Christian sacral centres are raised in the vicinity or at the place of pagan necropolises that had been already abandoned by that time. Stonemasons from the Late Antiquity did not abhor from the use of material from the age of paganism. They accepted what was available from the heritage of Antiquity in order to use it as basic building material. This phenomenon is interpreted as a result of economic pragmatism and can be understood for purely practical reasons. It reduced the costs of procurement and processing of stone, as well as of the transportation of the material. As it is seen, the term spolia in its original meaning might bear negative connotation, however, the reuse of monuments for practical purposes in a new context, might bear a completely positive meaning, and can be seen as an element that bears witness to the changes in organisational and spatial development of the antique settlement. Besides practical reasons, the use of spolia during the Late Antiquity is explained by aesthetic reasons. In other words, from that which was available, a new Late Antiquity aesthetic appeared that was with the heterogeneity inherent to early Christianity opposed to the classical Roman aesthetic.

In conclusion, the logic behind using spolia during the Late Antiquity had more practical than ideological origin. This was conditioned by complex social and economic circumstances such as planning and rationalisation of public building costs, closing of quarries, and fortification of cities. As a consequence, the transformations of settlements and the creation of the new Late Antiquity aesthetic are being evident. All of this affected smaller urban areas, like these on the Livno Field.

Keywords: *spoils, necropolises, Livno field, settlement transformation, late antique aesthetics*

VESNA LALOŠEVIĆ

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA O MUČENICIMA DIOKLECijanovog PROGONA IZ HRVATSKOG POVIJESNOG PODRUČJA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.8>

U radu su predstavljena arheološka istraživanja o mučenicima Dioklecijanovog doba. Predstavljen je kasnoantički segment nalaza ponajprije iz 4. st. i nešto kasnije datirani nalazi, a posebna pažnja poklonjena je aktualnom stanju i rezultatima arheoloških istraživanja o mučenicima iz rimskih centara: *Salona, Siscia, Savaria, Sirmium, Cibalae* i *Singidunum*. Rad prikazuje podatke sadržane u literarnim izvorima i objedinjuje ih s predmetnim nalazima o mučenicima te unapređuje i upotpunjuje ranokršćanske lokalitete.

Ključne riječi: *ranokršćanski mučenici, Rim, Akvileja, Tergesta, Salona, Sirmij, Cibale, relikvije, kultovi svetaca*

Hrvatsko povijesno područje prebogato je lokalitetima i spomenicima iz ranokršćanskog razdoblja koji se sustavno istražuju. Tradicija ranokršćanske arheologije u Hrvatskoj je duga, da ne spominjemo poimence brojne vrsne istraživače poput don F. Bulića ili L. Jelića i R. Eggera koji su proučavali ranokršćanske mučenike sa ovih prostora.¹ Kako je cilj Prvog kongresa ranokršćanske arheologije bio prezentirati aktualno stanje, činilo se zanimljivim prikazati u kolikoj mjeri su dosadašnji arheološki nalazi potvrdili informacije iz zapisa u sačuvanim literarnim izvorima o ranokršćanskim mučenicima sa hrvatskog povijesnog prostora.

PROSTOR

Pisani izvori navode da su kršćani s ovih područja stradali tijekom zadnja dva progona kršćana u Rimskom Carstvu. Manji broj kršćana stradao je u progonu za vrijeme vladavine rimskog cara Valerijana (257./258. g.), a velika većina kršćana mučena je u velikom progonu tetrarhijskog vremena.² Kad je riječ o prostoru na kojem su stradali kršćani, Dioklecijanovom administrativnom podjelom Rimskog Carstva stvorene su dijeceze, a dvije od njih, dijeceza Italija i dijeceza Panonija, su obuhvaćale hrvatski povijesni prostor (vidi K. 1).

¹ Spomenimo samo dio istraživača: M. Abramović, R. Bratož, M. Buzov, N. Cambi, F. Carrara, P. F. de' Cavalieri, E. Cecci, F. Cumont, G. Cuscito, A. Degrassi, H. Delehay, M. Duchesne, N. Duval, E. Dyggve, F. Halkin, Lj. Karaman, E. Marin, B. Migotti, I. Nikolajević, I. Petrović, G. B. de Rossi, A. i J. Šašel, M. Zaninović, J. Zeiller.

² U tzv. Dioklecijanovom velikom progonu kršćani su, prema carskom ediktu proglašenom u Nikomediji 23. veljače 303. g. (*Laktancije* 2005, 44), bili osumnjičeni za zločin, *crimen laesae maiestatis*, odnosno uvredu carskog božanstva koja je za sobom povlačila smrtnu kaznu bez mogućnosti žalbe – *appellatio* (Jaramaz Reskušić – Medanić 2006, 78).

Karta 1. Srednje Podunavlje i istočni Balkan u tetrarhijskom razdoblju (izradila F. Kovačić)

Područje današnje Istre bilo je u X. italskoj regiji *Venetia et Histria* koja je bila dio dijeceze Italije, a dijeceza Panonija imala je sedam provincija: *Noricum Ripense*, *Noricum Mediterraneum*, *Pannonia Inferior*, *Savensis*, *Dalmatia*, *Valeria*, *Pannonia Superior*.³ Granice ovih dijeceza izlaze iz okvira hrvatskog povijesnog prostora, stoga će se u radu promatrati i oni mučenici koji su stradali u pokrajinskim centrima koji se danas nalaze u susjednim državama.

Razmatrani prostor, kako danas tako i u kasnoantičkom razdoblju, bio je mjesto preklapanja Istoka i Zapada. To se ogleda i u ranokršćanskim zajednicama koje su nastale evangelizacijom iz oba smjera: sa zapada misionari latinskog jezika stigli su iz Rima, a evangelizatori grčkog jezika sa Istoka, iz Male Azije, Sirije i Aleksandrije došli su preko Grčke. Ovaj proces, koji je započeo na prijelazu 1. u 2. stoljeće, rezultirao je prvim kršćanskim zajednicama u gradskim centrima krajem 2. stoljeća, a u drugoj polovini 3. stoljeća postojala je razgranata mreža ranokršćanskih zajednica koje su iznjedrile mučenike Dioklecijanovog progona.

³ *Laterculus Veronensis* 1878, 127–129.

RAZNI PISANI IZVORI

Sačuvani pisani izvori o mučenicima su na latinskom i grčkom jeziku. To bi trebalo olakšati istraživanja jer ima više sačuvanih zapisa, ali se oni često ne poklapaju ili su čak kontradiktorni, te svojim proučavateljima prouzroče više problema. Od zapisa na latinskom jeziku najraniji je takozvani Jeronimijanski martirologij,⁴ no uz njega se konzultiraju i drugi pisani izvori: kasnoantički kalendar,⁵ sačuvane propovjedi o spomendanima mučenika⁶ te ranosrednjovjekovni hodočasnički itinerariji.⁷ Sačuvanih pisanih izvora na grčkom jeziku ima nešto manje i svojim postanjem su nešto kasniji, kao Grčki menologij⁸ i Sinaksarij konstantinopolske crkve,⁹ ili su do nas doprli preko kasnijih arapskih prijepisa poput Sirijskog menologija.¹⁰

Navedeni izvori bilježe samo dane kada i gdje je pogubljen mučenik, tzv. *dies natalis* jer je to najpotrebnije vjernicima radi obilježavanja spomendana u liturgiji. Za opširniju sliku o mučenicima potrebno je konzultirati zapise o njihovim mučeništvima – pasije, akte i legende koji opisuju kako su stradali mučenici. Uz njih, sačuvani su i kasnoantički izvori poput propovjedi ili itinerarija u kojima se nalaze informacije o relikvijama ili naknadnom prijenosu tijela (translaciji) i pohrani relikvija mučenika s ovih prostora. Svi izvori zajedno oslikavaju vrlo raznorodne aktivnosti kojima su ranokršćanske zajednice razvijale kultove svojih mučenika.

MUČENICI I NJIHOVE LEGENDE

Podaci iz pisanih izvora spominju da je na spomenutom teritoriju u pokrajinskim centrima: *Aquileia, Tergeste, Salona, Siscia, Savaria, Sirmium, Cibalae* i *Singidunum* u dva velika progona pogubljeni 54 kršćana.¹¹

⁴ Nastao je u akvilejskom području do 452. g., pripisan je sv. Jeronimu, a sačuvan je u tri najstarija kodeksa: *Codex Bernensis*, *Codex Epternacensis* i *Codex Wissenburgensis*. Zadnji je nastao oko 772. godine (MH 1894; Lalošević 2018, 34).

⁵ Tekst *Depositio Martyrum* iz 354. g. dio je veće kompilacije poznatije kao djelo *Chronographa* iz 354. g., a pripisuje se Furiju Dioniziju Filokalu, zapisničaru pape Damaza (Lapidge 2018, 633). Uz njega, sačuvani su i fragmenti Kalendara iz Kartage *Kalendarium antiquissimum ecclesiae Carthaginensis* čije se sastavljanje pripisuje biskupu Fulgenciju koji je stradao u vandalskim progonima za kralja Hunerika 477. – 484. godine (MS 1911).

⁶ Poput propovjedi akvilejskog biskupa Kromacija (388. – 407.) i milanskog biskupa Euzebija (449. – 462.) posvećene mučeničkom paru Feliksu i Fortunatu (Bratož 1986, 222) ili Pashalnog prologija (*Pro.Pasch.* 1892).

⁷ Upute za hodočasnike pisane u ranom srednjem vijeku daju dragocjene podatke o položaju mučeničkih relikvija u Rimu. Sačuvana su tri itinerarija (*Notitia* 1851; *Itinerarium Salisburgense* 1851; *Itinerarium Malmesburiense* 1855) koji su sastavljeni istodobno polovinom 7. st. (625. – 682. g.), a donose opise rimskih cemeterija i popise crkvi u Rimu (Lapidge 2018, 660–665).

⁸ Grčki menologij (*Meneologium Graecorum*) sastavljen je na poticaj bizantskog cara Bazilija Porfirogeneta (975. – 1025.) (MG 1894).

⁹ Sinaksarium Konstantinopolske crkve (*Synax. Eccl. CP* 1902) započet je u vrijeme Simona Metafrasta, a završen u vrijeme bizantskog cara Bazilija Porfirogeneta.

¹⁰ Sirijski menologij potječe iz grada Edese u Mezopotamiji, datiran je u 411./412. g., a prijepis je grčkog izvornika iz 362. godine (SM 1912).

¹¹ Sudski proces *crimen laesae maiestatis* vodio se prema krivičnom procesu nazvanom *cognitio extra ordinem*, kojeg je smio voditi samo najviši sudski organ (pokrajinski upravitelj – *praesides provinciarum*, kraće *praeses*, ili vojni zapovjednik – *praefectus*) i koji je uz to imao pravo *imperium*. Pokrajinski prezesi su sudili u centrima svojih pokrajina, a njima su osuđenike pod vojnom pratnjom privodili na tribunal (Jaramaz Reskušić – Medanić 2006, 78).

T. 1. Kršćani stradali u progonima na promatranom području

Br.	Mučenik/ca	Vladar/poticatelj progona	Datum	Mjesto/regija
1.	Venancije	Valerijan	257./258.	Delminij
2.	Euzebije	Valerijan	28.4.257./258.	Cibale
3.	Just	Dioklecijan	2.11.303.	Tergesta
4.	Krizogon	Dioklecijan	24.11.303.	Akvileja
5.	Četvorica Ovjenčanih	Dioklecijan	jesen 303./306.	Sirmij
6.	Montan, Maksima	Dioklecijan	26.3.304.	Sirmij
7.	Irenej	Dioklecijan	6.4.304.	Sirmij
8.	Fortunat, Hermogen, Donat, Venust i Silvan	Dioklecijan	9.4.304.	Sirmij
9.	Demetrije	Dioklecijan	9.4.304.	Sirmij
10.	Sedam djevice	Dioklecijan	9.4.304.	Sirmij
11.	Domni, Antiohijan, Gajan, Telij, Paulinijan, Feliks, Asterije	Dioklecijan	10.4.304.	Salona
12.	Septimije	Dioklecijan	18.4.304.	Salona
13.	Polion	Dioklecijan	28.4.304.	Cibale
14.	Kanciji	Dioklecijan	31.5.304.	Akvileja
15.	Sabatija	Dioklecijan	4.7.304.	Sirmij
16.	Justina i Zenon	Dioklecijan	13.7.304.?	Tergesta
17.	Agripin, Sekund	Dioklecijan	15.7.304.	Sirmij
18.	Ursicin	Dioklecijan	14.8.304./8.	Sirmij
19.	Feliks i Fortunat	Dioklecijan	14.8.304.	Akvileja
20.	Anastazije	Dioklecijan	26.8.304.	Salona
21.	Bazila	Dioklecijan	29.8.304.	Sirmij
22.	Anastazija	Dioklecijan	25.12.304.	Sirmij
23.	Sinerot	Galerije	23.2.306/7.	Sirmij
24.	Kvirin	Galerije	4.6.308.	Savarija
25.	Hermil, Stratonik	Licinije	3.8.(308. – 311.)	Singidun
26.	Donat	Licinije	16.4. ili 7.5.	Thmui
Ukupno	54 mučenika	4 vladara	257.-324.?-67.g.	8 gradova

Kako prikazuje T. 1, mučenici su najčešće stradali pojedinačno (16), ali puno više ih je stradalo u skupinama: pet parova (10 mučenika); skupina od četvero mučenika, dvije skupine od pet mučenika i dvije skupine od sedam mučenika. U nekim centrima (Sirmij, Salona i Akvileja) vlasti su grupirale uhićene kršćane i vršili javna pogubljenja u isti dan, ali češće su progonitelji djelovali odmah nakon dojave o postojanju kršćana.¹² Polovina mučenika pripadala je kleru; i to 6 biskupa

¹² Legende opisuju da su nakon obznane edikta o progonu kršćana prezesi u svojim centrima pozvali sve stanovnike na javnu žrtvu poganskim bogovima u čast careva i potom poslali vojnike da pretraže okolicu ne bi li naišli na kršćanina. Ukoliko sve te mjere nisu urodile prijavom od strane stanovnika, a vojnici nisu pronašli nikoga u gradu ili okolici, neki od prezesa su i sami išli tražiti kršćane po svojem jurisdikcijskom području (Lalošević 2018, 194).

(Venancije, Euzebije, Kvirin, Irenej, Domni i Donat Salonitanski), 5 prezbitera (Montan, Romul, Donat Salonitanski, Asterije i Feliks¹³), 4 đakona (Donat Sirmijski, Silvan, Demetar i Hermil) i 8 posvećenih osoba (sedam djevica i Sinerot); dok su drugi kršćani bili laici uključujući i 2 lektora (Polion, Hermogen).

O stradanjima kršćanskih mučenika u vrijeme cara Valerijana¹⁴ nema opširnijih pisanih podataka, osim kratke bilješke u Polionovoj legendi o stradanju biskupa Euzebija,¹⁵ i zabilješke u *Liber pontificalis* o stradanju biskupa Venancija u Delminiju.¹⁶ U vremenu tzv. velikog ili Dioklecijanovog progona kršćana stradanje 33 mučenika opisano je u 17 legendi kasnoantičkog postanka, kako to pokazuje T. 2.

T. 2. Mučenici zabilježeni u legendama

Mjesto	Mučenici – 33	Broj
Akvileja	Kancij, Kancijan, Kancijanila, Prot, Feliks i Fortunat, Krizogon	8
Tergest	Just, Justina i Zenon	3
Salona	Venancije, Domni, Antiohijan, Gajan, Telij, Paulinijan, Feliks, Asterije, Septimije i Anastazije	10
Savarija	Kvirin	1
Cibale	Euzebije i Polion	2
Sirmij	Klaudije, Kastorije, Nikostrat, Simfronijan, Simplicije, Montan, Maksima, Irenej, Donat, Venust, Silvan, Fortunat, Hermogen, Demetrije, Sedam djevica, Sabatija, Agripin i Sekund, Ursicin, Bazila, Anastazija i Sinerot	28
Singidun	Hermil i Stratonik	2

U tetrarhijsko vrijeme hrvatski povijesni prostor bio je u crkvenom pogledu podvrgnut jurisdikciji Akvileje koja je tada bila u rangu metropolije. Iz tog razloga u ovo razmatranje uključeno je osam akvilejskih mučenika: braća Feliks i Fortunat,¹⁷ patriciji Kanciji, i njihov učitelj Prot,¹⁸ te rimski učitelj Krizogon¹⁹ koji su pogubljeni u Akvileji i u okolici grada na lokalitetu nazvanom *Ad aquas gradatas*.²⁰ O njihovim stradanjima postoje tri vrlo kvalitetna kasnoantička pisana

¹³ Tradicija pamti biskupa Feliksa, ali najvjerojatnije je bio prezbiter (Cambi 2016, 97).

¹⁴ U pisanim izvorima bilježi se da su ova dvojica biskupa stradali u ranijem progону pa se pretpostavlja da je riječ o progону za vrijeme cara Valerijana (Bratož 2004, 284).

¹⁵ ... *ad urbem Cibaltarum pervenisset, ... et in qua superiori persecutione Eusebius ejusdem ecclesiae venerandus Antistes moriendo pro Christi nomine de morte et de diabolo noscitur triumphasse*; (Polion 1739, 566).

¹⁶ *Liber Pontificalis LXXIII (Joannes IV): Eodem tempore fecit ecclesiam beatis martyribus Venantio, Anastasio, Mauro et aliorum multorum martyrum, quorum reliquias de Dalmatias et Histrias adduci praeceperat...* (*Liber Pontificalis* 1955).

¹⁷ *MH*, 1894, 106.

¹⁸ *MH*, 1894, 69.

¹⁹ *Quorum esse praeceptorem et institutorem Chrysogonum*, (Anastazija 1864, 547); *MH*, 1894, 146.

²⁰ *Jam sunt dies triginta et sex, quod per martirii palmam ab iniquissimis Principibus capite plexus est S. Chrysogonus, non longe ab hac civitate, loco ubi dicitur, Ad aquas gradatas, et ibi sepultus est a sanctissimo Zoilo Presbytero* (Kanciji 2002).

izvora, legenda o Kancijima,²¹ legenda o Feliksu i Fortunatu²² i legenda o sirmijskoj mučenici Anastaziji.²³

Mučenički kalendari spominju da su u Trstu stradala tri mučenika Just, Justina i Zenon.²⁴ Sačuvane su dvije legende o njima: legenda o Justu,²⁵ Justini i Zenonu.²⁶ S obzirom na to da o ostalim kršćanima stradalima na prostoru Istre – Maur i Eleuterij u Poreču – nema vjerodostojnih kasnoantičkih pisanih svjedočanstava, oni nisu uzeti u razmatranje.²⁷

Osim zapadnog dijela Jadranske obale, treba naglasiti osobitu važnost centra pokrajine Dalmacije – Salone koji je, zbog svoje dobre pristupačnosti morskim putem, bio otvoreniji za utjecaje sa istoka, posebice iz Male Azije, Egipta i Sirije. Izvori bilježe da je u Dalmaciji u vrijeme Valerijana stradao biskup Venancije;²⁸ a u vrijeme cara Dioklecijana stradalo je 10 mučenika (pripadnici klera: biskup Domni,²⁹ prezbiter Asterije i đakon Septimije;³⁰ te laici: 4 vojnika – Antiohijan, Gajan, Telij i Paulinijan;³¹ bjelilac platna Anastazije³² i Feliks) u Saloni. Korpus pisanih izvora o tim mučenicima sačinjava 6 verzija legende o biskupu Domniju (Duji)³³ i 4 verzije legende o sv. Anastaziju.³⁴

²¹ Prvotni usmeni izvještaj o stradanju Kancija (*historia*) je nadopunjen s tri vrste zapisa: varijantama legende o Kancijima, iz propovijedi torinskog biskupa Maksima s kraja 4. ili početka 5. st. te iz dijela rimske legende o mučenici Anastaziji. Vjerojatno je legenda (*Kanciji* 2002; *BHL* 1899, 543–549) literarno oblikovana u Rimu oko 521. godine (Bratož 2004a; Lalošević 2018, 46–47).

²² Legenda o Feliksu i Fortunatu (*Feliks* 2008; *BHL* 2860) napisana je u drugoj polovici 5. st. te se u njoj ogleda utjecaj milanske liturgije i afričkih kršćanskih crkava (Bratož 1999, 389–410; Chiesa 2004, 133; Cerno 2018).

²³ Legenda o Anastaziji kao hagiografska rapsodija donosi, osim opisa njezinog stradanja i stradanja akvilejskog mučenika Krizogona, i sudbinu solunskih djevica Agape Hionije i Irene te nikejske mučenice Teodote (*Anastazija* 1864; *Passio Symeona Metaphrasta BHG* 82 i *BHG Novum Auct.* 81–82; *BHL* 400–401; *BHL Novum Supplementum* 400–401). Legenda je nastala u Rimu, a datira se prema legendi o Kancijima jer se u obje legende spominje stradanje Krizogona, a u legendi o Kancijima preuzet je izvještaj iz legende o Anastaziji te je zato datacija njezinog nastanka stavljena u vrijeme prije 521. godine (Petrović 2008, 458; Vedriš 2014, 32).

²⁴ Jeronimijanski martirologij spominje Justa kao afričkog mučenika (*MH* 1894, 19).

²⁵ Nastanak legende o sv. Justu (*Just* 2002; *BHL* 4604) datira se u 6. st. jer su godine konzulata vladara i imena prezesa krivo navedeni (Bratož 1999, 410–426; Petrović 2014, 46).

²⁶ Legenda (*Justina* 2008; *BHL* 9000) puna je hagiografskih klišeja preuzetih iz drugih legendi. Smatra se da je nastala u 13. – 14. st. (Cerno 2008, 582). Očito je sastavljena jer su se kultovi padovanske mučenice Justine i veronskog mučenika Zenona združili u jedan koji je, zajedno s relikvijama, prenesen u Trst (Bratož 1986, 245).

²⁷ Legenda o sv. Mauru je spoj legende o rimskom mučeniku Mauru koju su preuredili za svoje potrebe u Poreču (*Passio Parentina* *BHL* 5787–5788), u Fleuryju u Francuskoj (*Passio Floriacensis* *BHL* 5787–5790), u Fondiju (*Passio Fundana* *BHL* 5791–5791b), Galipolju i Lavellu u južnoj Italiji (*Passio Gallipolina Lavellensis* *BHL* 5791d–5791f). Pasija se u Poreču ukorijenila oko 850. godine (Petrović 1996, 352). Kako je u prvotnom tekstu prilikom preuređivanja u 13. st. obrisan dio koji se ne uklapa u lokalnu tradiciju, tako je tekst veoma nevjerodostojan (Bratož 1986, 246–247). Sv. Eleuterij slavi se 18. travnja, no legenda o njegovom stradanju nije sačuvana.

²⁸ Legenda o stradanju Venancija ni u jednom martirologiju se ne bilježi (Bratož 2003, 57). Sačuvan je zapis u *Liber Pontificalis LXXIII* (Joannes IV): *Eodem tempore fecit ecclesiam beatis martyribus Venantio, Anastasio, Mauro et aliorum multorum martyrum, quorum reliquias de Dalmatias et Histrias adduci praeceperat...* (*Liber Pontificalis* 1955.)

²⁹ «*Diocletiano septies et Maximiano sexies consulibus Christiani persecutionem sextam passi sunt. in ea persecutione passi sunt Petrus et Marcellinus Romae et Domnius et Felix martyres passi sunt Salona*» (*Pro.Pasch.* 1892, 738. Vidi kod: Prozorov 2006, 222).

³⁰ *MH* 1894, 46.

³¹ *MH* 1894, 41.

³² Sačuvan je elogij o Anastaziju u Jeronimijanskom martirologiju (*MH* 1894, 111).

³³ Od 6 sačuvanih verzija legendi koje donosi Farlati (*Domnio* 1751; *BHL* 2268–2272), smatra se da je najstarija zapisana u 11. stoljeću (Bratož 2004, 285). Farlati spominje da ju je sastavio salonitanski biskup Hezihije početkom 5. stoljeća (Farlati 1753, II, 720–721). Činjenica je da legenda ima mnogo romanesknih zgoda, legendarnih elemenata i hagiografskih općih mjesta te pripada žanru epskih pasija, ali su one odraz salonitanskih korijena (Petrović 2014, 53; Prozorov 2006, 228).

³⁴ Postoje dvije teorije o nastanku legende o sv. Anastaziju (*Stiš* 1751, *BHL* 414–415; *BHL Novum Suppl.* 414–415). Prvu zastupa R. Egger (1939, 131–148) koji smatra da je legenda napisana na akvilejskom području (s njime se slažu i Jarak

Legenda o sv. Donatu vjerojatno je nastala u Akvileji³⁵ u kasnoj antici i pripovijeda o akvilejskom prezbiteru podrijetlom iz unutrašnjosti Istre, koji je na početku progona pobjegao u Salonu, Dioklecijanova straža ga je uhitila i dok je bio pred Dioklecijanovim tribunalom obratio je dvojicu carevih slugu na kršćanstvo. Car ih je sve osudio na smrt *ad bestias*, a od smaknuća ih je spasio potres pa su otplovili brodom u Afriku. Donat je stigao u Titmul (Thumui), bio je izabran za biskupa i podnio je mučeništvo pod Licinijem. Navodi iz Donatove legende koji govore o kasnoantičkoj Akvileji i Saloni doista su dragocjeni. Opširnija izvješća o stradanju ostalih 7 mučenika (Antiohijan, Gajan, Telij, Paulinijan, Feliks, Asterije, Septimije) nisu sačuvana, no postoje drugi izvori koji ih potvrđuju. Zapise o pojedinostima razvoja kulta i prijenosu relikvija salonitanskih mučenika sakupio je i objavio u prva dva toma svoje zbirke *Illyrici sacri* Daniele Farlati.³⁶

Sjeverni dio hrvatskog povijesnog prostora, koji je u rimsko doba sačinjavala Panonija sa centrima *Siscia*, *Savaria*, *Sirmium*, *Cibalae* i *Singidunum* (vidi K. 1), čuva sjećanje na nekoliko desetaka mučenika. O stradanju siscijskog biskupa Kvirina u Savariji³⁷ sačuvana je visoko kvalitetna legenda³⁸ koja govori da je bio ispitivan u pokrajinskim središtima Sisciji i Savariji, gdje je i pogubljen.³⁹ Oko 405. g. pjesnik Prudencije objavio je zbirku pjesama *Peristephanon*,⁴⁰ u kojoj je jednu himnu posvetio siscijskom biskupu Kvirinu. Taj zapis pomaže u dataciji stradanja sisačkog biskupa, a uz to je i svjedočanstvo o širenju Kvirinovog kulta u zapadnu Europu u drugoj polovini 4. st. kao i na prijelazu u 5. st.

Od crkvenih centara u Panonskom prostoru, prema zapisima u Jeronimijanskom martirologiju, najviše mučenika (28) stradalo je u Sirmiju: biskup Irenej,⁴¹ prezbitar Montan i žena Maksima,⁴² Sabatija,⁴³ Agripin i Sekund,⁴⁴ Fortunat, Hermogen, prezbitar Donat, Venust i Silvan, đakon Demetrije, sedam djevoja,⁴⁵ vojnik Ursicin,⁴⁶ Bazila,⁴⁷ klesari Klaudije, Kastorije, Nikostrat,

1997, 151; Bratož 1986, 229–233). Druga, starija teorija potječe od Farlatija koji je spomenuo da je legendu sastavio salonitanski biskup Hezihije početkom 5. st. (Petrović 2014, 55). Obje teorije datiraju nastanak legende u kasnu antiku (Lalošević 2018, 48).

³⁵ Nije sigurno je li legenda (*Donat* 1685; *BHG* 564) nastala u Akvileji ili u Saloni (Petrović 2014, 58), ali se pretpostavlja da je napisana krajem 4. ili početkom 5. st. (Bratož 2003, 41; Lalošević 2018, 49).

³⁶ Farlati 1753.

³⁷ *MH* 1894, 75.

³⁸ *Terminus ante quem* za nastanak pasije (*Kvirin* 1695, 380–384; *BHL* 7035–7038; *BHL Novum Suppl.* 7035–7038) jest prijenos Kvirinovih relikvija u Rim početkom 5. stoljeća (Bratož 2004, 269). U skladu s time, Kvirinova se pasija datira u 2. pol. 4. st. (Bratož 2003, 39; Buzov 2003, 8; Lalošević 2018, 50). Grčki original latinske pasije napisan je nekoliko godina nakon Kvirinova mučeništva, a sastavio ju je kršćanin iz Sabarije koji je nazočio Kvirinovom suđenju pred Amancijem, ili se u pisanju koristio nekim svjedočenjem o događajima (Petrović 2011, 88). Pasija je uvrštena u *nucleus* akvilejske hagiografije i nalazi se u furlanskim, transalpinskim i drugim pasionalima od samih početaka, osobito u kodeksima iz 12. stoljeća (Petrović 2014, 46).

³⁹ Čini se nejasnim zbog čega bi prezes Panonije Savije poslao osumnjičenog biskupa prezesu Prve Panonije na osudu. U literaturi se pojavljuje objašnjenje da ova dva prezesa nisu bila u istom rangu i da prezes pokranije Savije nije imao pravo – *ius gladii* – osuditi nekoga na smrt (Buzov 2003, 12). Samo je *praeses provinciae* imao ovlast *ius gladii*, a nadležnost za suđenje i egzekuciju pripadala je prezesu provincija (Cambi 2016, 99, 100).

⁴⁰ *Hymnus in Honorem Quirini Martyris, Episcopi Ecclesiae Siscianae* (*Prudent. Perist.* 1926, 362–365).

⁴¹ *MH* 1894, 40.

⁴² *MH* 1894, 36.

⁴³ *MH* 1894, 86.

⁴⁴ *MH* 1894, 91.

⁴⁵ *MH* 1894, 41.

⁴⁶ *MH* 1894, 152.

⁴⁷ *MH* 1894, 29.

Simfronijan i Simplicije,⁴⁸ Anastazija⁴⁹ i grčki monah Sinerot.⁵⁰ U ovom centru Druge Panonije kršćani su češće stradali u skupinama (4 skupine u kojoj je pogubljeno 22 mučenika), dok je samo njih šest stradalo u pojedinačnim procesima. Stradanje petnaest kršćana iz Sirmija opisano je u sedam sačuvanih pasija koje su pouzdano nastale u kasnoj antici: legenda o biskupu Ireneju,⁵¹ legenda o Donatu i drugovima,⁵² legenda o Panonskim klesarima ili Četvorici Ovjenčanih,⁵³ legenda o Demetriju Solunskom,⁵⁴ legenda o veteranu Ursicinu,⁵⁵ mučeništvo sv. Anastazije⁵⁶ i legenda o grčkom monahu Sinerotu.⁵⁷

O pisanim izvorima koji govore o stradanju kršćana u Cibalama nije tako jednostavno govoriti jer su zabilježeni dvojica mučenika, biskup Euzebij za vrijeme Valerijana i lektor Polion⁵⁸ u vrijeme Dioklecijana. O njihovom stradanju postoji kvalitetna kasnoantička legenda.⁵⁹ Osim njih, u legendi o stradanju prezbitera Romula, đakona Donata i Silvana, koji su stradali u Sirmiju, izrijekom stoji da su laik Venust i lektor Hermogen bili iz Cibala i opisuje se njihovo stradanje u tom gradu.⁶⁰ Mučenici Venust i Hermogen ne spominju se u Jeronimijanskom martirologiju kao pripadnici kršćanske zajednice u Cibalama.

⁴⁸ *MH* 1894, 140.

⁴⁹ *MH*, 1894, 1.

⁵⁰ *MH* 1894, 24. Grčko podrijetlo Sinerota i doseljenje u Sirmij u skladu su s brojnim kršćanima s istoka koji su bili prisutni u sirmijskim kršćanskim zajednicama (Damjanović 2011, 78).

⁵¹ Legenda o sirmijskom biskupu Ireneju (*Irenej* 1999; *BHL* 4466) pojavljuje se na latinskom jeziku u obliku dijaloga mučenika i suca, i na grčkom jeziku koji pripovijeda događaj poput panegiričkog govora (Dolbeau 1999, 206). Vjerojatno je legenda sastavljena na latinskom jeziku u prvoj polovini 4. st. i kasnije prevedena na grčki (Bratož 2004, 273). Druga teorija smatra da je pasija sv. Ireneja izvorno nastala na grčkom jeziku jer su grčke riječi latinizirane i upotrijebljene u latinskoj verziji pasije, a sačuvani grčki tekst narativnog je oblika. Iz tog razloga, datacija legende stavlja se nešto kasnije u 6. stoljeće (Damjanović 2011, 88).

⁵² Datacija legende (*Donat* 2008; *BHL* 2309) je sporna jer se smatra da je legenda nastala pod utjecajem spisa o sv. Polionu krajem 5. st. u Akvileji (Bratož 2004, 274; Lalošević 2018, 51), ali najnovije analize talijanskih stručnjaka stavljaju hipotetski nastanak legende u Čedad u 10. – 11. st., a *terminus ante quem* je 12. stoljeće (Cerno 2008, 335; Cerno 2018, 149).

⁵³ Legenda (*QC* 1910; *BHL* 1836–1837; *BHG* 1600) je napisana na latinskom i kasnije prenesena na grčki jezik (Bratož 2004, 279). U latinskoj legendi službeni sudski izvještaj, koji se nalazi u njezinoj osnovi, preoblikovan je do neprepoznavanja. Glavni argumenti za dataciju pasije u 4. st. su latinski jezik kojim je napisana, posebno upotrijebljeni klesarski tehnički termini i citati iz Biblije koji potječu iz Itale (Lalošević 2006, 62). Druga teorija stavlja dataciju u vrijeme od 8. do 14. stoljeća (Damjanović 2009, 332).

⁵⁴ Legenda (*Demetrije* 1780; *BHG* 496–498; *BHG Novum Auct.* 496–498; latinska legenda: *BHL* 2122) iz kasnoantičkog doba nije sačuvana, a od tri postojeće najstariju je na grčkom jeziku zapisao anonimni autor i nju je kasnije preveo na latinski jezik Anastazije Bibliotekar u 9. st. U svim verzijama sirmijski mučenik postao je solunski mučenik (Lalošević 2018, 54).

⁵⁵ Legenda (*Ursicin* 1739; *BHL* 8410 i *BHL Novum Suppl.* 8410a; *BHG* 1861) se zbog iskrivljenog imena mučeničkog rodnog grada, kao i zbog datacije po indikaciji koja se javlja na kraju pasije, datira najranije u 5. stoljeće (Bratož 2004, 277).

⁵⁶ Legenda o sv. Anastaziji (*Anastazija* 2006) je kompilacija različitih pasija, v. bilj. 13.

⁵⁷ Legenda (*Sinerot* 1698; *BHL* 7595, 7596; *BHL Novum Suppl.* 7595) se datira u 4. stoljeće (Bratož 2004, 281; Lalošević 2018, 53). Drugo mišljenje je da je jedan autor sastavio pasije Ireneja, Poliona i Sinerota, a nastanak legendi datira se u 6. st., prema autentičnim jezgrama iz 4. stoljeća (Damjanović 2011, 87).

⁵⁸ *MH* 1894, 40.

⁵⁹ U legendi (*Polion* 1739; *BHL* 6869) je slobodnije prepričan tijek sudskog procesa pa se njen nastanak datira u drugu polovinu 4. stoljeća (Bratož 2004, 283). Druga teorija smatra da su autentične jezgre triju pasija: sv. Ireneja, sv. Polina i sv. Sinerota iz 4. st., ali da su sve tri zapisane od istog autora tek u 6. stoljeću (Damjanović 2011, 87; Bilić 2013, 818).

⁶⁰ *...vicinas civitates peragrandas decrevit, et cum specie publicae necessitatis in civitatem Civalitanam devenisset, ... apprehensum esse Sanctum Venustum, ... a ministris ipsius impiissimi Victoriani, et praecepit eum sisti suis apparitoribus; Et ecce*

Singidun je bio panonski crkveni centar u kojem su stradali dvojica mučenika, đakon Hermil i njegov stražar Stratonik,⁶¹ a o njima postoji lijepa legenda.⁶² Ovaj centar je uvršten u rad ne samo jer je panonski centar, već i zato što su neki mučenici koji su stradali u Sirmiju pripadali crkvenoj zajednici iz Singiduna: Donat je bio đakon Singiduna,⁶³ a Montan prezbiter iz istog grada.⁶⁴ Pisanih svjedočanstava ima malo; opširnije izvješće o stradanju Montana nije sačuvano, a stradanje Donata je zabilježeno zajedno s drugim mučenicima iz Sirmija i Cibala pa je legenda o stradanju Hermila i Stratonika utoliko dragocjenija jer jedina opširnije pripovijeda o događajima u vrijeme progona kršćana u Singidunu. Također, neki događaji iz legende o vojniku Ursicinu zbivaju se u Singidunu pa je slika o vremenu progona u tom gradu nešto jasnija.

PODACI O MUČENICIMA U PISANIM IZVORIMA

Pisani izvori donose nekoliko vrsta podataka koji se mogu arheološki istražiti, topografsku sliku područja, sliku grada, podatke o mučenicima, mjestu pohrane relikvija i razvoju svetačkih kultova. Najbrojniji tip podataka koji se pojavljuju u legendama su različite informacije o zbivanjima nakon smaknuća svetaca, s obzirom na aktivnosti kršćanske zajednice. Njih možemo grubo razvrstati kao vijesti o događajima vezanima uz tijela mučenika i informacije o razvoju mučeničkih kultova.

1. Mjesta pohrane tijela – relikvije i grobovi

Legende pripovijedaju i o događajima koji su se zbili nakon smaknuća mučenika i prenose informacije o pronalasku mučeničkog tijela, podatke o posjedovanju mučeničkih relikvija, o pohrani relikvija/tijela na sigurno mjesto i o naknadnom prijenosu/translaciji mučenika.

U korpusu od 17 legendi samo njih 13 bilježe da su pronađena tijela 26 mučenika (Just⁶⁵ i Justina u Tergesti,⁶⁶ Kvirin u Savariji,⁶⁷ Četvorica Ovjenčanih,⁶⁸ Donat, Romul, Venust, Silvan, Hermogen,⁶⁹ Anastazija,⁷⁰ Demetrije u Sirmiju,⁷¹ Krizogon,⁷² Kancij, Kancijan, Kancijanila i Prot

appropinquavit beatus Hermogenes, quem cum cognovissent eum ministri rei publicae christianum esse apprehedensum eum duxerunt ad praesidem (Donat 2008, 363–364).

⁶¹ MH 1894, 100; Jeronimijanski martirologij ne spominje Stratonika.

⁶² Nastanak grčke legende (*Hermil* 1864; *BHG* 744–745; *BHG Novum Auct.* 744–745) datira se u 6. st., nakon zapisa u Jeronimijanskom Martirologiju, jer ona nadodaje mučenika Stratonika u skladu sa zapisom u Sinaksariju Konstantinopolske crkve (*Synax. Eccl. CP*, 1902, 387) koji ga spominje (Bratož 2004, 289; Lalošević 2018, 55).

⁶³ *Sanctum Donatum, diaconum S. ecclesiae Singidonensis (Donat 2008, 362).*

⁶⁴ *S. Montanum Presbyterum ecclesiae Singidunensis (Polion 1739, 566).*

⁶⁵ *...ubi inventum est sancti martyris corpus (Just 2002, 101).*

⁶⁶ *Justina* 2008, 598.

⁶⁷ *Cujus corpus non longe ab eodem loco, ubi demersum fuerat, inventum est: ubi etiam locus orationis habetur (Kvirin 2002, VII).*

⁶⁸ *Post dies vero XL et II quidam Nicodemus christianus levavit loculos cum corpora et posuit in domo sua (QC 1910, XXI).*

⁶⁹ *Venientes autem viri religiosi et tollentes corpus ejus, sepelierunt eum prope corpora sanctorum martyrum (Donat 2008, 366).*

⁷⁰ *Apollonia autem quaedam mulier genere insignis, precata praefecti uxorem, accipit sacrum corpus Anastasiae, et cum ipsum praecclare etiut oportebat honorasset, deponit in horto domus suae (Anastazija 1864, 610).*

⁷¹ *Corpus vero ejus ab interfectoibus parvipensum est: sed quidam religiosi viri noctu latenter venerunt & fumentes illud ex ipsis... (Demetrije 1780, 88).*

⁷² *Hic vero Zoilus, cum sibi revelatas martyris Chrysogoni reliquias sustulisset una cum capite, et in quadam capsula cum quanto oportuit honore deposuisset, abscondit in sua domuncula (Anastazija 1864, 580).*

u San Canzian d`Isonzo,⁷³ Feliks i Fortunat u Akvileji,⁷⁴ Anastazij,⁷⁵ Domnij u Saloni,⁷⁶ Hermyl i Stratonik u Singidunu⁷⁷). Legende prikazuju veliku brigu kršćana oko pronalaska i pohrane relikvija mučenika pa su članovi kršćanskih zajednica u velikoj opasnosti po noći izlazili izvan grada ne bi li našli tijela (Feliks i Fortunat, Kvirin, Donat i drugovi). Posebni članovi zajednice, obično kler, imali su dužnost da se pobrinu za mučeničke relikvije (Krizogon, Kanciji, Just, Demetar, Hermil i Stratonik). Izvori opisuju kako su imućne matrone (Apolonija, Asklepija, Simplicija) izrazile veliku brigu da dobiju tijela mučenika (Anastazije, Anastazija, Ursicin) i onda bi se pobrinule da se dostojno pohrane. Samo tri legende završavaju nakon smaknuća mučenika i uopće ne pripovijedaju o sudbini relikvija mučenika - biskupa Ireneja, monaha Sinerota i lektora Poliona.

Osim u pisanim izvorima, postoje arheološke verifikacije posjedovanja tijela u 4 mjesta stradanja – Akvileja, Salona, Trst, Sirmij, i to za 21 mučenika: Venancije, Domnij, Asterije,⁷⁸ Septimije, i Antiohijan, Gajan, Telij i Paulinijan – Salona,⁷⁹ Just, Justina i Zenon – Trst,⁸⁰ Krizogon, Kancij, Kancijan, Kancijanila i Prot – San Canzian d`Isonzo,⁸¹ Irenej,⁸² Sinerot,⁸³ Feliks i Fortunat,⁸⁴ Anastazije – Sirmij.⁸⁵ Ranokršćanske zajednice na razmatranim prostorima posjedovale su tijela više od polovine (33 od 54) stradalih mučenika.

Nema traga o posjedovanju tijela mučenika u mjestu stradanja za 13 svetaca: biskupa Euzebija i lektora Poliona, Fortunata, Hermogena, Donata, Venusta, Silvana, Demetrija, Ursicina, Anastazije, biskupa Kvirina, Hermila i Stratonika.

Osim pronalaska mučeničkih relikvija, 11 legendi informiraju o prvotnoj pohrani tijela 23 mučenika: Justa⁸⁶ u Tergestu, Feliksa u Akvileji i Fortunata u Vicenzi, Krizogona, Kancija, Kancijana, Kancijanila i Prota u San Canzian d`Isonzo kod Akvileje, Četvorice Ovjenčanih, Donata,⁸⁷ Demetrija i Anastazije u Sirmiju, Hermogena i Venusta u Cibalama, Anastazija i Domnija u Saloni, Ursicina, Hermila i Stratonika kod Singiduna. Može se zaključiti da pisani izvori donose informacije o pohrani tijela za više od polovine razmatranih mučenika.

⁷³ *Quo tempore Venerabilis Zenus Praesbyter colligens beatissimorum martyrum corpora, convivit ea aromatibus pretiosis, et in locello marmoreo collocavit eos...* (Kanciji 2002, 63).

⁷⁴ *Nocte autem venerunt viri religiosi civitatis et cum lintheaminibus mundis et aromatibus condierunt corpora eorum occulte;* (Feliks 2008, 270).

⁷⁵ *...ex Dei ordinatione provenit, ut invenirent Afros, qui illud corpus venerabile cum ipso lapide, quem diximus, jam levabant* (Staš 1751, 720).

⁷⁶ *Christiani vero colligentes eadem nocte corporis ejus, in ipso loco, quo decollatus est, sepelierunt illud...* (Domnio 1751, 423).

⁷⁷ *Tertio ergo die postea, visa sunt corpora martyrum: in quae cum incidissent quidam viri pii, et quorum erat officium venerari corpora sanctorum...* (Hermil 1864, 566).

⁷⁸ *SalChr* 1994, 46.

⁷⁹ *SalChr* 1994, 31.

⁸⁰ Luciano 2014, 189.

⁸¹ Luciano 2014, 158.

⁸² Jeremić 2016, 33.

⁸³ Jeremić 2016, 25.

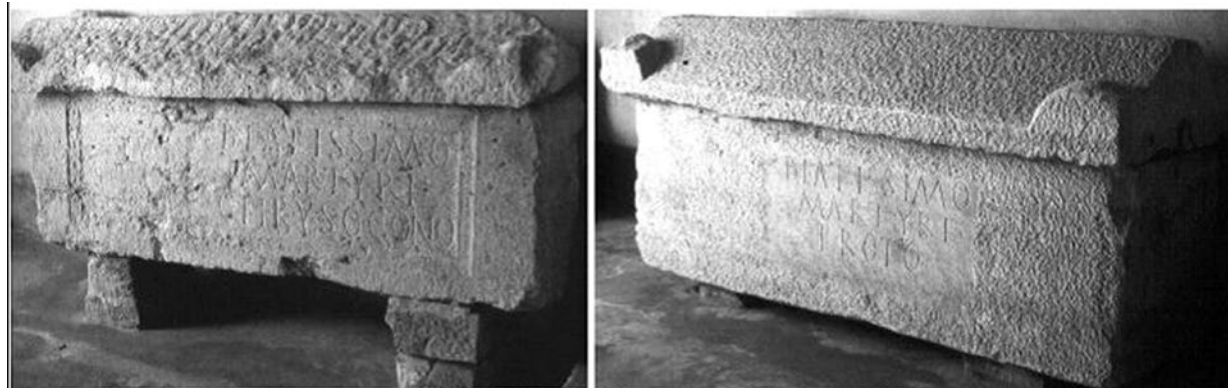
⁸⁴ Luciano 2014, 147.

⁸⁵ *SalChr* 1994, 46.

⁸⁶ *Colligentes vero corpus ejus, cum aromatibus condientes, involverunt ipsum in lintheaminibus dignis et valde pretiosis, et sepelierunt eum non longe ab eodem litore, ubi inventum est sancti martyris corpus* (Just 2002, 101).

⁸⁷ *Venientes autem viri religiosi et tollentes corpus ejus, sepelierunt eum prope corpora sanctorum martyrum. Passi sunt autem beatissimi martyres Christi Donatus, Venustus et Hermogenes* (Donat 2008, 366).

Arheološkim istraživanjima pronađene su pohrane cijelog tijela mučenika u sarkofagu ili u zidanim grobovima. Navodi iz legendi potvrđeni su nalazima sarkofaga u kojima je prvotno bilo pohranjeno 5 mučenika: Krizogon,⁸⁸ Prot,⁸⁹ Feliks i Fortunat (Feliksovo truplo i relikvije od Fortunata),⁹⁰ Anastazij.⁹¹ Osim njih, nađen je i sarkofag Septimija u Manastirinama koji se ne spominje u pisanom izvoru.⁹² Oni su obično postavljeni u *celle memoriae* kao oni iz 4. st. u San Canzian d`Isonzo ili u Saloni (Sl. 1).

Sl. 1. Sarkofazi Prota i Krizogona, San Canzian d'Isonzo, 4. st. (Luciano 2014, 378, sl. 564–565)

Zidanih grobova, koji su možda bili prvotni centar kulta, arheološki je pronađeno za 21 mučenika.⁹³ To može biti oltarni grob kao za Kancije u San Canzian d`Isonzo (Sl. 2),⁹⁴ ili prostor za relikvije u prezbiteriju crkve iz 4. st., kao za Justa u Trstu.⁹⁵ Ponekad je to zidani grob na antičkom groblju, kao za Justinu i Zenona u Trstu,⁹⁶ ili za Feliksa u Akvileji.⁹⁷ Grob može biti i u *martyriumu*, na mjestu pogubljenja mučenika, kao za Ireneja i Sinerota u Sirmiju,⁹⁸ ili zidani grob za svećenika Asterija i 4 laika Antiohijana, Gajana, Telija i Paulinijana u bazilici u amfiteatru.⁹⁹

Ako su okolnosti to zahtijevale, pribjegavalo se pohrani relikvija polaganih uz grob drugog mučenika, kao za Venancija na Manastirinama u Saloni (Sl. 3),¹⁰⁰ i Fortunata uz Feliksa u Akvileji,

⁸⁸ Luciano 2014, 165.

⁸⁹ Nije jasno kako su ovi sarkofazi dospjeli u crkvu, a prvi put se spominju na tom mjestu tek početkom 16. st. (Tavano – Bergamini 2000, 65 i 67). Sarkofag Sv. Prota je od grčkog mramora, a sarkofag Sv. Krševana napravljen je od vapnenca iz Arauzine koji se vadio u rimskim kamenolomima nedaleko Duina (sjeverno od Trsta). Arauzinski kamenolomi bili su aktivni već od 1. st. pr. Kr. i od toga su kamena izgrađene Akvileja i Tergeste (Vedriš 2014, 41, n. 46).

⁹⁰ Luciano 2014, 188.

⁹¹ Podizanjem velike bazilike na Marusincu oko 425. g., sarkofag Anastazije bio je premješten u prezbiterij bazilike i napravljena je fenestela s rešetkom umetnutom u zid sarkofaga (*SalChr* 1994, 48).

⁹² *SalChr* 1994, 57.

⁹³ Venancije, Just, Justina i Zenon, Irenej, Sinerot, Domni, Antiohijan, Gajan, Telij i Paulinijan, Asterije, Kancij, Kancijan i Kancijanila, Fortunat, Četvorica Ovjenčanih.

⁹⁴ Luciano 2014, 371, 378.

⁹⁵ Bratož 1986, 24; Luciano 2014, 189.

⁹⁶ Bratož 1986, 245.

⁹⁷ Luciano 2014, 188.

⁹⁸ Jeremić 2016, 25.

⁹⁹ Cambi 2002, 303.

¹⁰⁰ *SalChr* 1994, 31.

Sl. 2. Grob Kancija, San Canzian d'Isonzo, 4. st.
(Luciano 2014, 371, sl. 502)

ili relikvije Zenona uz Justinu u Trstu. Najjednostavniji način bio je polaganje u nišu u kubikulu u rimskim katakombama *ad duos lauros* na via Labicana u Rimu za Četvoricu Ovjenčanih.¹⁰¹

Zidani grob može varirati izgledom; imati dodatke poput *fenestella confessionis* pokrivene mramornim pločama kao za Domnija,¹⁰² i profilirana menza na Manastirina za Venancija,¹⁰³ ili poput groba s *tesellom* kao oltarom na Kapljuču – Antiohijan, Gajan, Telij i Paulinijan,¹⁰⁴ a u jednostavnijim slučajevima grob je samo pokriven pločom sa ili bez natpisa mučenika – Asterije, Justina i Zenon.¹⁰⁵

Sl. 3. Grobnica Salonitanskih mučenika u memoriji, Manastirine, Salona, rano 4. st. (Cambi 2002, 303, sl. 8)

¹⁰¹ Luciano 2014, 304.

¹⁰² *SalChr* 1994, 47.

¹⁰³ *SalChr* 1994, 31.

¹⁰⁴ *SalChr* 1994, 31.

¹⁰⁵ Bratož 1986, 245.

T. 3. Zapisi o sudbini tijela mučenika i arheološke verifikacije

Pisani izvori		Arheološka verifikacija posjedovanja relikvija u mjestima mučeništva	
Nalaz cijelog tijela	Mjesto pohrane tijela	Arheološka potvrda sarkofaga	Arheološka potvrda groba/martyrium
Just, Kvirin, Krizogon, Četvorica Ovjenčanih, Fortunat, Hermogen, Donat, Silvan, Anastazija, Demetrije, Justina i Zenon, Kancij, Kancijan, Kancijanila, Prot, Feliks i Fortunat, Anastazij, Domnij, Hermil, Stratonik	Just, Feliks, Fortunat, Krizogon, Kanciji, Četvorica Ovjenčanih, Donat, Hermogena, Venust, Demetrije, Ursicin, Anastazija, Anastazij i Domnij, Hermil i Stratonik	Krizogon, Prot, Septimije, Feliks i Fortunat, Anastazij	Venancije, Just, Justina i Zenon, Feliks, Kancij, Kancijan i Kancijanila, Irenej, Sinerot, Domni, Antiohijan, Gajan, Telij i Paulinijan, Asterije, Fortunat, Četvorica Ovjenčanih
26	23	6	22

Kako pokazuje T. 3, od 26 pisanih zapisa pohrane tijela svi su arheološki potvrđeni. Ne zaboravimo da je kršćanskim zajednicama briga oko tijela njihovih mučenika bila dragocjena i bitna kako zbog molitve i vjere, tako i zbog kasnijih svetačkih kultova pa stoga ne čudi zastupljenost podataka o tijelu, već se postavlja pitanje o nedostatku istih podataka. Tri panonske legende nemaju zapisane podatke o tijelu ili relikvijama mučenika čije stradanje opisuju: legende o biskupu Ireneju i o monahu Sinerotu u Sirmiju te o lektoru Polionu u Cibalama. Unatoč nedostatku pisanih izvora, i za njih postoje arheološke potvrde da su zajednice posjedovale tijela tih svetaca. S druge strane, činjenica je da je arheologija pronašla i više materijalnih dokaza o mučeničkim relikvijama jer o stradanju nekih mučenika nisu sačuvane legende.

2. Translacije i završna pohrana tijela

Pisani izvori ponekad razvijaju pripovijest sve do naknadne translacije tijela ili relikvija mučenika i tada opisuju način prijenosa te informiraju o njihovoj kasnijoj sudbini. Te informacije, uglavnom kasnijih redaktora, mogu se naći na kraju legende kao zasebno nadodana poglavlja napisana uglavnom u ranom srednjem vijeku nakon razvitka kulta mučenika. Šest legendi spominje translaciju relikvija iz mjesta prvotnog centra kulta u novi centar kulta za 11 mučenika: Feliks i Fortunat iz Akvileje u Vicenzu,¹⁰⁶ Kvirin iz Savarije u Rim,¹⁰⁷ Četvorica Ovjenčanih iz Sirmija u Rim,¹⁰⁸ Anastazija iz

¹⁰⁶ *...corpora eorum occulte; et supervenientes ibidem provinciales eorum civitatis Vicentiae, volentes corpora eorum ad suam patriam perducere, et cives Aquilegienses non eos permittebant, et dum diu inter eos esset intentio, metuentes propter paganorum saevitiam, ex Dei nutu hoc inter se ondinaverunt, ut unum tenerent apud semet ipsos et alium memoratae civitae Vicentiae perducentium relaxarent* (Feliks 2008, 270–1).

¹⁰⁷ *Facta autem incursione Barbarorum in partes Pannoniae, populus Christianus de Scarabetensi urbe Romam fugiens, sanctum corpus Quirini Episcopi et Martyris afferentes, secum deduxerunt* (Kvirin 1695, VIII).

¹⁰⁸ *Tunc beatus Sevastianus noctu cum Militiadem episcopum collegit corpora et sepelivit in via Labicana, milario ab urbe tertio... iussit beatus Militiades episcopus ut sub nomina sanctorum Claudii, Nicostrati, Simproniani et Castorii anniversaria dies eorum recolatur.* (QC 1910, XXI).

Sl. 4. Relikvije sv. Demetrija, Solun, sadašnje stanje
(foto: V. Lalošević)

Sirmija u Konstantinopol,¹⁰⁹ Domnii iz Salone u Split,¹¹⁰ Demetrije iz Soluna u Sirmij (Sl. 4).¹¹¹

Na karti (K. 2) jasno se uočava kako je iz promatranog prostora stanovništvo češće prenosilo relikvije mučenika na zapad, a manji broj mučenika bio je prenesen na istok. Glavni cilj izbjeglica iz Panonskog prostora bila je Italija i oni sa sobom nose relikvije svojih mučenika.¹¹²

Ako je bilo preneseno cijelo tijelo mučenika, ono bi se pohranjivalo kako je prilika pogodovala; najjednostavnije i najbrže bilo je položiti ih u drvene sanduke – poput Krizogona u *Adsaltus* u okolici Akvileje,¹¹³ ili već pripremljene i prazne sarkofage – srebrne kao Demetrije u crkvi Hagios Demetrios u Solunu,¹¹⁴ ili u metalne kapsule kao Kvirina¹¹⁵ koji je tako bio pohranjen u mauzoleju Platonija u katakombama sv. Sebastijana u Rimu (Sl. 5);¹¹⁶ ili u kubikule u katakombama, poput *Quattro Coronati*¹¹⁷ koji su bili položeni u kubikulu 54 katakombe *ad duos lauros* na via Labicana u Rimu (Sl. 6).¹¹⁸

U drugoj fazi pohrane nakon prvotne translacije, kad bi se prilike smirile i kad bi zajednica vjernika zbog potrebe štovanja i održa-

¹⁰⁹ *Post annos autem multos, civitatum felicissima, Constantinopolis, inquam, ejus ad se exportatas suscipit reliquias, et eas deponit in magnifico templo et ea digno...* (Anastazija 1864, 610).

¹¹⁰ *Hoc quidem nobile Imperialis aedificii palanteum, quia Spatiosum erat palatium, Spalatum incolae appellabant. Tunc cives una cum Ioanne tunc Archiepiscopo euntes Salonam, cum summa reverentia transtulerunt corporis B. Domnii quarto Kal. Augusti, et locaverunt illud in templo, quod ibi erant Jovis Olimpici nominato* (Domnio 1751, 423).

¹¹¹ Kult je prenesen vrlo rano iz Sirmija u Solun (Lalošević 2018, 82).

¹¹² O iseljavanju stanovništva i smjerovima bijega, vidi više kod: Bratož 2007.

¹¹³ Lalošević 2018, 74.

¹¹⁴ Pisac najstarije verzije legende sv. Demetrija u prologu koje je posvetio: *Domino piisimo imperatori Karolo semper augusto, Anastasius exiguus coronam & regnum cum Christo*, svjedoči o onome što je vidio: *Ego vero, sicut expertus sum apud Thessalonicam, ubi preciosum corpus ejus conditum redolet & splendore miraculorum refulget, innotui ei per ordinem* (Demetrije 1780, 87).

¹¹⁵ *Quem via Appia milliaro tertio sepelierunt in basilica Apostolorum Petri et Pauli, ubi aliquando jacuerunt, et ubi S. Sebastianus Martyr Christi requiescit, in lici qui dicitur Catacumbas...* (Kvirin 1695, VIII).

¹¹⁶ Mučeničovo tijelo položeno je u Rimu u mauzoleju Palatonija kasnije nazvanom Mausoleo S. Quirino pokraj bazilike S. Sebastiana na via Appia (Petrović 2011, 88).

¹¹⁷ *Tunc beatus Sevastianus noctu cum Militiadem episcopum collegit corpora et sepelivit in via Labicana, milario ab urbe tertio,* (QC 1910, XXII).

¹¹⁸ Luciano 2014, 304.

Karta 2. Translacija mučeničkih relikvija u kasnoj antici (izradila F. Kovačić)

Sl. 5. Kaseta za polaganje relikvija u katakombi sv. Sebastijana, Rim, poč. 5. st. (Luciano 2014, 347, sl. 358)

Sl. 6. Kubikul 54 Quattro Coronati u katakombama ad duos lauros u Rimu, 4. st. (Luciano 2014, 304, sl. 98)

vanja kulta to mogla učiniti, relikvije su bile položene u oltar crkve, poput Kvirina Sisačkog u oltaru u Santa Maria Trastevere u Rimu (Sl. 7);¹¹⁹ Kanciji u oltar istoimene crkve u San Canzian d' Isonzo (Sl. 8);¹²⁰ ili polaganje relikvija Četvorice Ovjenčanih u oltar crkve Santi Quattro Coronatti u Rimu.¹²¹ Nezaobilazni su oltari u splitskoj katedrali sv. Dujma u kojima su pohranjeni ostaci salonitanskih mučenika: u lijevi bočni oltar iz 1448. g. pohranjene su relikvije sv. Anastazija (Sl. 9), a u glavni oltar iz 1767. g. moći sv. Dujma (Sl. 10).¹²²

Ponekad bi tijela više mučenika bila pohranjena zajedno na istom mjestu, kao Justa, Justine i Zenona u Trstu, ili salonitanskih mučenika u Venancijevoj krstionici u Rimu. Različite su varijacije polaganja mučenika, jedna od kombinacija je da mučenik bude samo priložen uz drugog, a onaj drugi se više štuje, kao npr. mučenika Venancija i mučenika Septimija koji su bili priloženi uz Domnija kojeg se više štuje, ili biskup Euzebij kod lektora Poliona. Slično tome ponekad se od mučeničkog para koji su stradali skupa te su zajedno pohranjeni više štuje samo jedan od njih: Justina od Zenona

ili Stratonik od Hermila. Na kraju spomenimo i slučajeve razdiobe mučenika koji su stradali skupa pa su njihove relikvije završile razdvojene, poput Feliksa i Fortunata (Feliks u Akvileji, a Fortunat u Vicenzi) Kanciji i Prot (Kanciji su u zidanom grobu, a Prot je odvojen u zasebnom sarkofagu); Fortunat, Hermogen, Donat, Venust i Silvan (Cividale) i Concordia (Pordenone).

U skladu sa slučajevima razdiobe relikvija koje su u kasnoj antici bile česta praksa, zbog potreba translacije relikvije bi završile u relikvijaru koji je olakšavao čašćenje, pa je tako sačuvan srebrni relikvijar iz 5. st. u Akvileji s prikazom Krista s apostolima Petrom i Pavlom te sv. Kvirin iz Siscije i mučenici Kanciji s natpisom (Sl. 11).¹²³

Podaci o relikvijama mogu se naći u različitim sačuvanim pisanim izvorima ili kao epigrafski zapis na predmetnom izvoru. Ponekad se o relikvijama mučenika saznaje iz pisanih izvora kasnijeg postanja, poput spomena venecijanskih hagiografa o okupaciji Grada 1024. g., kada je akvilej-

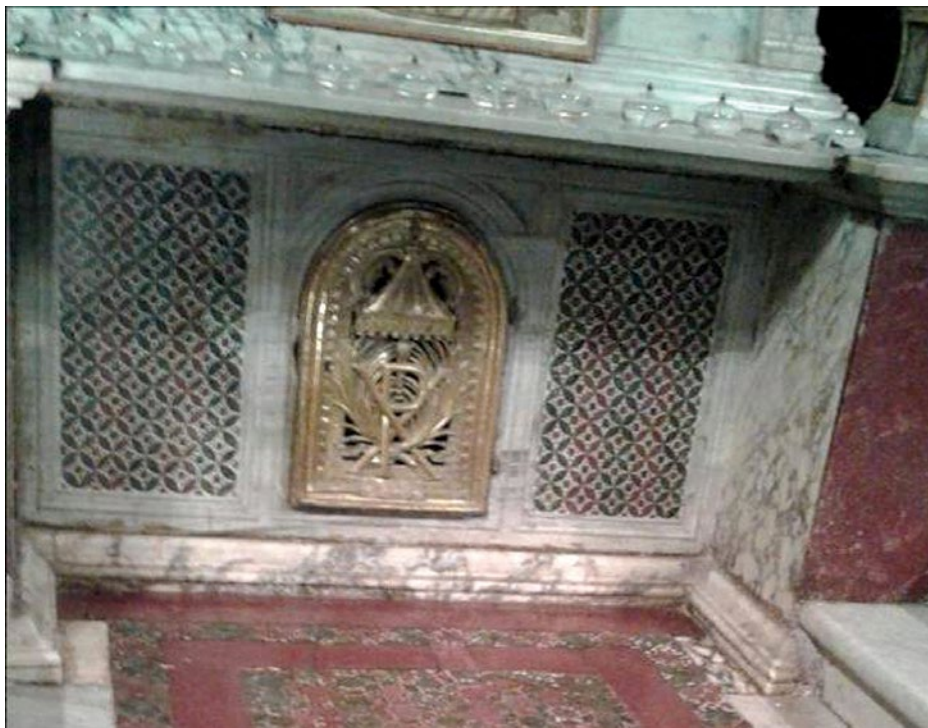
¹¹⁹ *Corpus gloriosissimi Quirini Episcopi et Martyris, de eodem loco: quod cum timore Dei detulerunt in predictam Ecclesiam S. Mariae trans-Tiberim; ac cum hymnis, et orationibus, in majori altari ejusdem ecclesiae recondiderunt]...* (Kvirin 1695, VIII).

¹²⁰ Vedriš 2014, 34.

¹²¹ Lalošević 2006, 67.

¹²² Tomić 2017, 119.

¹²³ Lalošević 2018, 78.

Sl. 7. Detalj oltara u Santa Maria Trastevere, Rim, sadašnje stanje (foto: M. Pranjić)

Sl. 8. Relikvije Kancija u oltaru crkve sv. Kancija, San Canzian d'Isonzo, sadašnje stanje (foto: V. Lalošević)

Sl. 9. Oltar s moćima sv. Anastazija, katedrala sv. Dujma, Split, rad J. Dalmatinca, 1448. g. (foto: I. Praničević Borovac)

ski patrijarh Pompon otkrio relikvije svetih mučenika Hermogena i Fortunata (Sl. 12).¹²⁴ Zapisi bizantskih kroničara Teodora lektora i Teofana spominju da je patrijarh Genadije zapovjedio 468. g. da se relikvije sv. Anastazije prenesu (*translatio*) iz Sirmija u Konstantinopol i ondje pohrane na sigurno.¹²⁵ S druge strane, podatak o prijenosu relikvija može se nalaziti i na materijalnim izvorima, kao onaj na ploči s natpisom da su relikvije sv. Justine i Zenona u srednjem vijeku bile prenesene u katedralu sv. Justa u Trstu.¹²⁶

Na kraju razmatranja o materijalnim izvorima, o mučenicima i njihovim relikvijama, možemo reći da su arheološke potvrde doista raznovrsne. Najdragocjenije su relikvije za koje se doista znanstvenom analizom može dokazati da pripadaju svecima, poput ostataka mučenika Kancija.¹²⁷ U ostalim slučajevima pretpostavljamo da je riječ o tim mučenicima, ali nije provedena iscrpna znanstvena analiza (Hermogen, Fortunat, Anastazija, Anastazij, Četvorica ovjenčanih, Demetrije). Tako se može reći da su danas sačuvane relikvije za 39 od 54 zabilježena mučenika – Venancije, Euzebije, Just, Krizogon, Klaudije, Kastorije, Nikostrat, Simfronijan, Simplicije, Irenej, Fortunat, Hermogen, Donat, Venust, Silvan, Demetrije, Domni, Antiohijan, Gajan, Telij i Paulinijan, Asterije, Septimije, Polion, Justina i Zenon, Kancij, Kancijan i Kancijanila, Prot, Ursicin, Feliks i Fortunat, Anastazije, Anastazija, Sinerot, Kvirin, Hermyl i Stratonik. One se čuvaju po cijelom svijetu jer su obilato bile razdijeljene tijekom povijesti.

¹²⁴ Bratož 1986, 61.

¹²⁵ Popović – Ferjančić 2013, 103.

¹²⁶ Bratož 1986, 245.

¹²⁷ Više o tome vidi kod: Mirabella Roberti 1966, 43–62; Corrain 1966, 63–72; Tavano 1967, 460–480; Tavano 1984, 341–354.

Sl. 10. Oltar s moćima sv. Dujma, katedrala sv. Dujma, Split, rad G. M. Morlaitera, 1767. g. (foto: I. Praničević Borovac)

Sl. 11. Relikvijar s prikazom Kvirina i Kancija, Grado, 5. st. (Wiewegh 2004, 26)

Sl. 12. Relikvijar sv. Donata, Cividale, 15. st. (<http://www.dizionariobiograficodefriulani.it/>, pristupljeno: 30.09.2019.)

ZAKLJUČAK

Unatoč dobrim rezultatima arheoloških istraživanja i zbilja brojnim i raznovrsnim potvrđama razmatranih mučenika, još uvijek ima nejasnoća oko relikvija i začetka svetačkih kultova. Nisu pronađene relikvije ili tijelo mučenika Ireneja koji je imao svoj martirij i posvjedočenu kasnoantičku baziliku u Sirmiju; isto tako nema relikvija ni tijela mučenika Sinerota čiji je grob pronađen, jednako kao i epigrafske potvrde postojanja u kasnoj antici. Druga vrsta pitanja vezana je uz mučenika Demetrija jer, iako postoje relikvije u Solunu i pronađena je kasnije izgrađena bazilika u Sirmiju posvećena sv. Demetriju, nema ostataka groba ili martirija koji bi bio mjesto začetka kulta. Slično tome postoje relikvije sv. Anastazije, ali još uvijek je otvoreno pitanje položaja njezinog groba i nije sigurno gdje je lokacija njezinog martirija ili bazilike koja je posvjedočena epigrafskim materijalom. Poput nje, nema traga grobnici ili martiriju mučenika Hermila i Stratonika, iako postoje pisana svjedočanstva da su postojale relikvije koje su prenesene u Carigrad i potom u Rusiju gdje je još živ njihov kult. Panonski mučenici Donat, Romul, Silvan, Venust i Hermogen, mučeni u Sirmiju i Cibalama, imaju jake kultove u Cividaleu (*Forum Iulii*), Akvileji i Concordia Sagitaria, ali postoji samo relikvijar glave sv. Donata u Cividaleu i relikvijar sv. Donata Sekundijana i Romula u Concordia – Pordenone za koje se drži da su ostaci lokalnih mučenika stradalih u Foro Iulii. U Panonskoj legendi se spominje da su Donat i drugovi bili sahranjeni skupa u istom grobu. Taj grob nije pronađen, a nije jasno niti mjesto (u Sirmiju ili u Cibalama) gdje bi trebao postojati.

Možemo zaključiti da su rezultati arheoloških istraživanja često potvrđivali zapise ranokršćanskih legendi o mučenicima Dioklecijanovog progona s hrvatskog povijesnog područja. Zanimljiva

je inverzija: na isti način na koji su hagiografi željeli pripovijedati samo o stradanju sveca, a ne opisati grad, a ipak su prenijeli sliku kasnoantičkog ambijenta, isto tako današnji arheolozi u svojim arheološkim istraživanjima, iako ne idu za potvrdama navoda iz legendi, ipak neizravno svojim rezultatima i nalazima potvrđuju zapise o ranokršćanskim mučenicima koje uopće nisu niti tražili.

POPIS IZVORA

- Anastazija* 1864 *Martyrium sanctae et inclytae magnae martyris Anastasiae Junioris et sanctarum martyrum Agapes, Irenes, Chioniae et sociarum*, u: Migne PG 116, Pariz 1864, 574–610.
- Demetrije* 1780 *Passio de S. Demetrio Martyre Thessalonicae in Macedonia*, u: C. Byeus (ur.), AA SS Oct. IV, Bruxelles 1780, 50–209.
- Domnio* 1751 *Acta sancti Domnii*, u: D. Farlati (ur.), *Illyrici sacri T. I., Ecclesia Salonitana, Venetiis* 1751, 414–426.
- DonatS* 1685 *Acta de S. Donato et sociis*, u: D. Cardonus (ur.), AA SS Maii V, Bruxelles 1685, 144–151.
- Donat* 2008 *Passio Donati, Venusti et Hermogenis*, u: E. Colombi (ur.), *Le Passioni dei martiri Aquileiesi e Istriani* 1, Roma 2008, 362–366.
- Feliks* 2008 *Passio Felicis et Fortunati*, u: E. Colombi (ur.), *Le Passioni dei martiri Aquileiesi e Istriani* 1, Roma 2008, 258–272.
- Hermil* 1864 *Martyrium SS. Martyrum Hermylly et Stratonici*, u: Migne PG 114, Pariz 1864, 553–566.
- Irenej* 1999 *Passio sancti Irenaei episcopi*, u: F. Dolbeau, „Le dossier hagiographique d`Irénée évêque de Sirmium“, *Antiquité Tardive* 7, Pariz 1999, 211–214.
- Itinerarium Salisburgense* 1851 *De locis sanctis martyrum, quae sunt foris civitatem Romae. Ecclesiae quae intus Romae habentur*, Migne PL 101, 1851, 1363–1365.
- Itinerarium Malmesburiensi* 1855 *Notitia Portarum, Viarum, Ecclesiarum circa Urbem romama – Itinerarium Malmesburiensi*, PL 179, 1855, 1303–1306.
- Just* 2002 *Passio Iusti, Atti e Passioni dei Martyri: Vittorino di Petovio Opere*, CSEA 2002, 96–101.
- Justina* 2008 *Passio Iustinae et Zenonis*, u: E. Colombi (ur.), *Le Passioni dei martiri Aquileiesi e Istriani*, Roma 2008, 595–599.
- Kanciji* 2002 *Acta Cantii, Cantiani et Cantianille, Atti e Passioni dei Martyri: Vittorino di Petovio Opere*, CSEA 2002, 62–71.
- Kvirin* 1695 *Acta de S. Quirino Martyre, Episcopo Sisciae in Pannonia*, u: D. Papebrochius (ur.), AA SS Iunii I, Paris 1695, 380–384.
- Laktancije* 2005 *Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, O smrtima progonitelja*, prev. N. Cambi i B. Lučin, Split 2005.
- Laterculus Veronensis* 1878 *Laterculus Veronensis: Nomina provinciarum omnium, Geographi Latini minores*, A. Riese, Heilbronnae 1877, 127–129.

- Liber Pontificalis* 1955 *Liber Pontificalis*, texte, introduction et commentaire, L. Duchesne (ur.), Paris 1955.
- MG 1894 *Meneologium Graecorum Basilii Porphyrogeniti imperatoris jussu editum*, Migne PG 117, 20–614.
- MH 1894 *Martyrologium Hieronymianum*, u: I. B. de Rossi – L. Duchesne (ur.), AA SS Nov. II/1, 1894.
- MS 1911 *Die drei ältesten Martyrologien*, H. Lietzmann (ur.), Bonn 1911.
- Notitia 1851 *Notitia Ecclesiarum Urbis Romae*, Migne PL 101, 1851, 1359–1363.
- Polion 1739 *Acta de SS. Eusebio episcopo, Pollione lectore, et Tiballo, martyribus Cibali in Pannonia*, u: G. Henschenius (ur.), AA SS Apr. III, Pariz 1739, 565–567.
- Pro. Pasch. 1892 *Prologi Paschae ad Vitalem Anni CCCXCV*, u: T. Mommsen (ur.), MGH. AA. T. IX: Chronica minora saec. IV. V. VI. VII., Vol. 1., Berlin 1892, 736–738.
- Prudent. Perist. 1926 Aurelius Prudentius Clemens, *Liber Peristephanon*, CSEL 61, 362–365.
- QC 1910 *Passio SS. Quattuor Coronatorum*, u: H. Delehaye (ur.), AA SS Nov. III, Pariz 1910, 765–780.
- SM 1912 *Martyrologes et Ménologes orientaux: Un Martyrologe et douze Ménologes syriaques*, u: F. Nau (ur.), Patrologia Orientalis 10, Paris 1912, 5–26.
- Sinerot 1698 *Acta de S. Sireno, sive Sinerio, monacho et martyre Sirmii in Pannonia inferiore*, u: Io. Bollandus (ur.), AA SS Feb. III, Pariz 1698, 364–366.
- Stas 1751 *De Vita et Martyrio S. Anastasii*, u: D. Farlati (ur.), *Illyrici sacri T. I., Ecclesia Salonitana*, Venetiis 1751, 720–724.
- Synax. Eccl. CP 1902 *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, u: H. Delehaye (ur.) *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxellis 1902.
- Ursicin 1739 *Acta de S. Ursicino vel Ursicio Milite ac mart. in Illyrico*, u: Jo. Pinius (ur.), AA SS Aug. III, Pariz 1739, 156–163.

LITERATURA

- Bilić 2013 A. Bilić, „Muka svetoga Poliona u pisanoj kulturi i kulturi pamćenja”, *Bogoslovska smotra* 83/4, Zagreb 2013, 815–840.
- Bratož 1986 R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Ljubljana 1986.
- Bratož 1999 R. Bratož, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio*, Udine 1999.
- Bratož 2003 R. Bratož, „Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana“, *Viktorin* 2003, 29–98.
- Bratož 2004 R. Bratož, „Le persecuzioni dei christiani delle provincie danubiane e balcaniche sotto Diocleziano“, *Quaderni Giuliani di storia* XXV, br. 2, 261–342.
- Bratož 2004a R. Bratož, „Storicità del gruppo dei Canziani“, Estratto dai Santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio, Trieste 2004, 128–191.

- Buzov 2003 M. Buzov, „Kvirin – sisački biskup i mučenik“, *Riječi* 1 – 2, Sisak 2003, 1–26.
- Cambi 2002 N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002.
- Cambi 2016 N. Cambi, *Dioklecijan: vir prudens, moratu callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum*, Split 2016.
- Cerno 2008 M. Cerno, „Passio Iustiniae et Zenonis“, u: E. Colombi (ur.), *Le Passioni dei martiri aquileiesi e istriani I*, Roma 2008, 581–594.
- Cerno 2018 M. Cerno, „Holding the Aquileian Patriarchate’s Title: The Key Role of Local Hagiography in the First Half of the Ninth Century“, u: M. Ančić – J. Shepard – T. Vedriš (ur.), *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, London – New York 2018, 140–152.
- Chiesa 2004 P. Chiesa, „Relazioni agiografiche tra Africa romana e Alto Adriatico in epoca tardoantica“, u: A. Marcone (ur.), *Società e cultura in età tardoantica. Atti dell’Incontro di studi (Udine, 29-30 maggio 2003)*, Firenze 2004, 119–137.
- Colombi 2008 E. Colombi (ur.), *Le Passioni dei martiri aquileiesi e istriani 1*, Roma 2008.
- Corrain C. Corrain, „Resti scheletrici umani dagli scavi di s. Canzian d’Isonzo“, *Studi Goriziani* 39, Gorizia 1966, 63–72.
- Damjanović 2009 D. Damjanović, „O ranokršćanskoj pasiji Četvorice Ovjenčanih (Passio ss. Quattuor Coronatorum)“, *Scrinia Slavonica* 9, Slavonski Brod 2009, 331–350.
- Damjanović 2011 D. Damjanović, „Autentične pasije sirmijsko-panonskih mučenika“, u: D. Damjanović (ur.), *1700 godina Svetih srijemskih mučenika, Zbornik radova s Međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici Sirmijsko-panonskih mučenika (304.–2004.)*, Đakovo, 22 – 23 listopada 2004., Đakovo 2011, 71–90.
- Dolbeau 1999 F. Dolbeau, „Le dossier hagiographique d’ Irénée évêque de Sirmium“, *Antiquité Tardive* 7, Pariz 1999, 205–214.
- Egger 1939 R. Egger, „Die Passio sci. Anastasii und ihr Fortleben“, *Forschungen in Salona III*, Wien 1939, 131–148.
- Farlati 1753 D. Farlati, *Illyrici sacri T. 2., Ecclesia Salonitana, Venetiis* 1753.
- Jaramaz Reskušić – Medančić 2006 I. Jaramaz Reskušić – T. Medančić, „Cognitio extra ordinem u rimskom pravu“, *Pravnik* 40, 1(82), Zagreb 2006, 71–109.
- Jarak 1997 M. Jarak, „Passio sancti Anastasii martyris“ *Opuscula archaeologica* 21, Zagreb 1997, 151–165.
- Jeremić 2016 M. Jeremić, *Sirmijum, grad na vodi, razvoj urbanizma i arhitekture na vodi od I do VI veka*, Beograd 2016.
- Lalošević 2006 V. Lalošević, „Problemi vezani uz mučeničku grupu svetih Četvorice Ovjenčanih“, *Radovi* 38, Zagreb 2006, 59–71.
- Lalošević 2018 V. Lalošević, *Cum esset persecutio: dioklecijanovo doba na području između Akvileje i dunavskog limesa u mučeničkim legendama*, Split 2018.
- Lapidge 2018 M. Lapidge, *The Roman Martyrs*, New York 2018.

- Luciano 2014 A. Luciano, *Santuari paleocristiani in Italia*, dottorato di ricerca in Scienze dell'Antichità, Università degli Studi di Udine, Udine 2014.
- Mirabella Roberti 1966 M. Mirabella Roberti, „Una Basilica paleocristiana a San Canzian d'Isonzo“, *Studi Goriziani* 39, Gorizia 1966, 43–62.
- Petrović 1996 I. Petrović, „Sv. Mavro Porečki u latinskoj i hrvatskoglagoljskoj hagiografskoj tradiciji“, *Croatica* 26, br. 42/43/44, Zagreb 1996, 347–374.
- Petrović 2008 I. Petrović, „Latinska i glagoljska tradicija sv. Krizogona (Krševana) i sv. Anastazije u hrvatskoj hagiografiji srednjega vijeka. Ponovno otkriveni zadarski latinski rukopis iz 12./13. st. (Cod. Lat. Iaderensis Filippi)“, *Slovo: Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 56–57, Zagreb 2008, 451–475.
- Petrović 2011 I. Petrović, „Sveti Kvirin, Sisijski biskup mučenik – kult i hagiografska tradicija“, u: D. Trpet i S. Jurić (ur.), *Antiquam fidem* 2011: *Antiquam fidem*, radovi sa znanstvenog skupa (Sisak, 3.–5. prosinca 2010.), Zagreb 2011, 83–94.
- Petrović 2014 I. Petrović, „Salonitansko-splitska hagiografska baština u svjetlu mediteranske kasnoantičke i ranosrednjovjekovne hagiografije“, u: J. Belamarić, B. Lučin, M. Trogrlić, J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011*, Split 2014, 25–67.
- Popović – Ferjančić 2013 I. Popović – S. Ferjančić, „A new inscription from Sirmium and the basilica of St. Anastasia“, *Starinar* 63, Beograd 2013, 101–114.
- Prozorov 2006 V. B. Prozorov, „The Passion of st. Domnius: The Tradition of Apostolic succession in Dalmatia“, *Scrinium II. Universum Hagiographicum*, Moskva 2006, 219–239.
- SalChr 1994 *Salona Christiana*, E. Marin (ur.), Split 1994.
- Tavano 1967 S. Tavano, „Indagini a San Canzian d'Isonzo“, *Ce fastu?* 41–43, 1967, 460–480.
- Tavano 1984 S. Tavano, „Riflessioni sulle »memorie« dei martiri aquileiesi“, *Il Santo. Rivista francescana di storia, dottrina e arte* 24, Padova 1984, 341–354.
- Tavano-Bergamini 2000 S. Tavano – G. Bergamini (ur.), *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, Milano 2000.
- Tomić 2017 R. Tomić, „Giovanni Maria Morlaiter u Dalmaciji“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 41, Zagreb 2017, 119–139.
- Vedriš 2014 T. Vedriš, „O podrijetlu i najranijem kultu zadarskog zaštitnika sv. Krševana“, *Ars Adriatica* 4, Zagreb 2014, 29–42.
- Wiewegh 2004 Z. Wiewegh, „Kasna antika i razvoj kršćanstva“, u: S. Mijač Božek (ur.), *Pro sancto Quirino E. S. Confessio fidei*, Sisak 2004, 21–30.

VESNA LALOŠEVIĆ

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON MARTYRS OF THE DIOCLETIANIC PERSECUTION FROM CROATIAN HISTORICAL AREAS

The tradition of the early Christian archaeology in Croatia is long and it is not simple to show the current state of research on martyrs from Croatian historical areas and of quotations from the legends originating in Late Antiquity. During the persecutions of Christians at the time of the emperors Valerian and Diocletian 54 known martyrs perished from eight Roman centers: *Aquileia*, *Tergeste*, *Salona*, *Siscia*, *Savaria*, *Sirmium*, *Cibalae*, and *Singidunum*. Their sufferings were described in 17 literary sources, including legends *passio*, *vita*, and *acta*, which have their origin in Late Antiquity. There are various Late Antique literary sources, such as *martyrologia*, *sermiones*, *itineraria*, *meneologium*, etc., that contain useful data which should be taken into consideration. Archaeological research supported written sources in several different ways: through topographic images of the sites holding the excavations of urban centres and identifying the storage places of bodies and relics with finds, further by linking data on the origins and spreading of the cults of saints to found objects, and via the epigraphic finds of martyrs and iconographic representations of the mentioned saints from the Late Antique period. Combining all listed findings with literary sources leaves a small number of questions to which we have not yet got the answers.

Keywords: *early Christian martyrs, Rome, Aquileia, Tergeste, Salona, Sirmium, Cibalae, relics, cult of saints*

MARINA MILIĆEVIĆ BRADAČ

DESERTUM IN PELAGO

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.9>

Od kasne antike, pa tijekom srednjega vijeka, pustinjaci se povlače na otoke, otočiće i hridi tražeći isposnički život. To je naročito prisutno u zapadnoj Europi, gdje su redovnici silno željeli oponašati uzor pustinjaka s istoka, ali kako u njihovom okolišu nije bilo nepregledne pješčane pustinje, odlazili su na nepreglednu morsku pustinju – u ocean, na otočiće da tu budu bliže Bogu. Poznati su nam mnogi takvi samostani nastali na otočićima, od kojih je sigurno najslavniji Skellig Michael uz obalu Irske.

Ključne riječi: otoci, pustinjaci, anahoreti, desertum in pelago, pustinja u moru

Tema je pustinjaštva golema i ne možemo je ovdje sveobuhvatno prikazati.¹ Ograničit ćemo se na samo jedan specifičan oblik pustinjaštva, koji se razvija na zapadu i koji smo opisali kao *desertum in pelago*, a riječ je o monasima koji su se povlačili na puste otoke i otočiće, nastojeći na njima doseći ona iskustva koja su njihovi prethodnici na istoku stjecali u pustinji.

Monaštvo je na zapad došlo s istoka i razvija se od druge polovice 4. st. Spoznaje o egipatskim pustinjacima donijeli su putnici i hodočasnici i te su priče potakle mnoge na zapadu da ih oponašaju. Prostorno povlačenje od ljudi i naselja (*anachoresis*) postaje novi ideal. Posebno je veliki utjecaj imao prijevod *Života sv. Antuna* na latinski, načinjen nakon njegove smrti (357./8.) i onda drugi prijevod istog životopisa koji je načinio Evagrije iz Antiohije 374. g. Nakon toga uslijedili su Jeronimovi *Životi monaha* i tako je krenulo. Budući da na zapadu nije bilo velikih pustinja kao na istoku, ovdašnji su monasi mogli birati između planina, šuma i beskrajnog mora, koje je i samo nalikovalo na pustinju i onako, kako u pustinjama postoje oaze u kojima je moguć život, tako su na moru postojali otoci.² More je inače imalo važnu metaforičku ulogu za kršćanske pisce, naročito kad opisuju Crkvu.³ Grgur Nazijanski tako, krajem 4. st., daje ideju da je Bog kao neograničeno more supstance (Nazianzenus, *Oratio*, 38.7; *Patrologia Graeca* 36, 317).⁴ More je mjesto velikih iskušenja, nevolja i muka, a izolacija otoka stvara fizički okoliš za duhovnu izolaciju.⁵ Otoci i otočići, *desertae insulae*, mjesta rubne egzistencije postaju boravišta ranih svetaca, no uz predodžbu o kontemplaciji ide još jedna predodžba ranog srednjega vijeka, a ta je da se i Sotona voli naseliti na pustim otocima, zajedno sa svojim čudovištima, pa to predstavlja još jedan izazov za svece koji onamo odlaze.⁶

¹ Na početku želim zahvaliti dr. sc. Heleni Tomas i Filipu Budiću na pomoći prilikom pisanja ovog rada.

² Goehring 1993, 282–285; Maraval 2005, 79–80; Smith 2012, 281; Beck 2016, 101.

³ Gautier Dalché 1986, 218–219.

⁴ McGinn 1994, 158–159, n. 11.

⁵ Beck 2016, 99.

⁶ Graf 1890, 171–172; Traina 1986, 123; Zucca 2000, 63.

Takvu težnju za osamom možda je najbolje opisao Jeronim u životopisu sv. Hilariona, čija je slava na istoku postajala sve veća i koga su mnogi tražili, pa je odlučio da će otploviti na neki osamljeni otok i tako se sakriti (Hieronymus, *Vita Hilarii* 23.7).⁷

Kako je takvih pustinjača i pustinjača na otocima bilo sve više, njihova slava je rasla, pa je biskup Euherije iz Lyona početkom 5. st. sastavio *De laude eremi*, vjerojatno najpoznatiji spis o pustinjaštvu na zapadu. U tom djelu on prati cijelu povijest pustinjaštva, od Mojsija i lutanja kroz pustinju do svojih dana. Njegova je osnovna ideja da je jedini put da se dosegne Raj kroz iskustvo u pustinji. Isto tako on donosi i ideju unutarnje pustinje, metaforu duše koja je oslobođena svjetovnih misli i potpuno posvećena postizanju Raja.⁸

Naš najraniji primjer povlačenja na pusti otok legenda je o sv. Ivanu koji je na Patmosu u jednoj pećini pisao *Otkrivenje* (*Otkr.* 1, 9): *Ja, Ivan, brat vaš i sudionik nevolje, kraljevstva i ustrajnosti u Isusu, bijah zbog riječi Božje i zbog Isusova svjedočanstva na otoku zvanom Patmos.*⁹ To je moralo biti oko 95. g. Legenda se ne može povijesno potvrditi, a i samostan sv. Ivana na Patmosu osnovao je Sv. Kristodul iz Bitinije 1088. g. Kaže se da ga je osnovao na mjestu hrama Artemide čiju je statu uništio, kao da nije bilo ničega između poganskog hrama i samostana iz 11. st.¹⁰ Ne znamo ni koliko je legenda utjecala na kasnije poduhvate raznih otaca da odlaze na puste otoke. Tako naš najraniji podatak ne pripada zapravo u historijske činjenice.

Idući podatak koji imamo odnosi se na sv. Pahomija (298. – 348.) koji je, zajedno s velikim brojem pratilaca, u prvoj polovici 4. st. osnovao samostan na otoku Tabenna (ili Tabennisi) na Nilu (Sozomen, *Hist. Eccl.* 3.113–114).¹¹ Iako taj položaj još nije arheološki lociran, to je vrlo rani podatak o historijskoj pustinji na otoku, doduše ne na moru, nego na Nilu. Ali kako je pustinjački pokret počeo u Egiptu i kako je istočna pustinja, između Nila i Crvenog mora, bila puna eremita, nije čudo da je otok na Nilu odabran kao mjesto višestrukog odvajanja od svijeta, s jedne strane kao potpuna izolacija, a s druge što je idealni otok slovio kao mjesto utopijske egzistencije u tadašnjoj predodžbi.¹²

Utjecaj se očito širio jer nam sveti Jeronim (*Epist.* 3.4.13–14) kaže da je pustinjač imenom *Bonnosus* otišao na jedan otok u Jadranskom moru, negdje oko 370. g.¹³ Kad smo već kod Jadrana, spomenimo da je samostan Santa Maria di Tremiti na Tremitima idealan primjer takve pustinje.

⁷ Traina 1986, 124.

⁸ McGinn 1994, 160–161. *Sancti Eucherii Lugdunensis episcopi, De laude eremi ad Hilarium Lirinensem presbyterum, epistola seu libellus*, 1: *Magno tu quidem animo egressus dudum de domo tua, et de cognatione tua, usque in mare magnum recedentia eremi secreta penetraveras; majore tamen virtute repetita est a te eremus quam petita*, *Patrologia Latina* 50, 701.

⁹ *Biblija, Stari i Novi zavjet*, J. Kaštelan – B. Duda (ur.), Örebro (Švedska) 1974.

¹⁰ Cook 1940, 985–986; Yarla Luaces 1995, 75–76; Nikitaras 2016, 14 i d.

¹¹ *Hermiae Sozomeni Salaminii Ecclesiastica Historia*, Henrico Valesio interprete, *Patrologia Graeca* 67, 1073–1076.

¹² Merrills 2004, 231–232.

¹³ Pricoco 1978, 26; Delaplace 1992, 982, n. 4; Maraval 2005, 80. Jeronim u pismu detaljno opisuje način života Bonosa na otočiću i njegovo približavanje Bogu kroz te patnje: *Eno mladić, koji je sa mnom izučio plemenite svjetovne nauke, koji bijaše vrlo bogat i među vrsnicima osobito čašćen, ostavi mater, sestru i premiloga svoga rođenog brata, pa kao neki novi naseljenik raja, nastani se na otoku, što oko njega buči more i ladjama pogibeljan, a strašila su mu šiljasti grebeni, goli krš i samoća. Nema ondje nikakva težaka, nikakva kaludjera...* (*Izabrane poslanice sv. Jeronima*, preveo i izvornim bilježkama popratio o. I. Marković, I–II, Zagreb 1908, I, 15 i d.). Usporedi također poslanicu sv. Jeronima (LVII. Julijanu): *Ti gradiš manastire i izdržavaš veliki broj svetih po dalmatinskim otocima* (prev. o. I. Marković, *ibid.*); po drugom brojenju Ep. CXVIII: *Exstruis monasteria et multus a te per insulas Dalmatiae sanctorum numerus sustentatur*, *Patrologia Latina* 22 (*Epistolae Secundum Ordinem Temporum Distributae*), col. 965.

Na žalost, naši podaci o samostanu potječu tek iz 11. st., sačuvani u kronici iz 13. st., pa ne znamo što je bilo prije i ima li kakva traga kasnoantičkom boravku na tom položaju.¹⁴

Najvažniji topografski podatak ipak dolazi iz Egejskog mora. Od renesansnih izolarija do modernih pilota, po cijelim Sporadima i Kikladima pojavljuju se otoci, otočići i školji imenom Kalojero. Ime se u modernom grčkom prevodi kao „dobri otac“ ili „lijepi otac“, latinski *bonus senex*, a onda preneseno „monah“ (usp. srpski „kaluđer“). Riječ je o otočićima na kojima je neka kapelica ili boravište pustinjaka, ali se ime davalo i hridima koje su izgledom podsjećale na monaha s kapuljačom koji stoji usred mora. Takve su hridi uvijek opasne za pomorce koji se u oluji razbiju o njih, pa je antifrazom, ime počelo označavati i veliku opasnost na moru.¹⁵ Ne možemo ne primijetiti da ova hrid Kalojero veoma podsjeća na opis otočića pustinjaka Bonosa u Jadranu koji nam je ostavio sv. Jeronim (vidi bilješku 13). Već prvi značajniji opis otoka u Egejskome moru u renesansi, onaj Christophora Buondelmontija iz 1420. g.,¹⁶ spominje dva otočića imenom *Caloierus* (br. 29 i br. 44). Kaže da je između Hija i Andra (br. 29) jedna visoka stijena zvana *Caloerus*, što znači *bonus senex*, po antifrazi, jer je to vrlo zla stijena koja prijete svim putnicima. Druga stijena morala bi stršati sama usred mora, na pogledu južno od Kosa (br. 44), odnosno između Amorga i Kosa.¹⁷ Kasnije će se stijena naći kod Henrika Martela Germana (Henricus Martellus Germanus, *Insularium illustratum*) na prijelazu 15. na 16. st.¹⁸ Bartolomeo dalli Sonetti (*Isolario*, tiskan u Venecija oko 1485. g.) spominje također Kalojero kod Kosa. On kaže da su tu nekoć bili monasi u crkvi na vrhu stijene i tako su na visini hvalili Boga. Imali su i čamac koji su iz mora podizali jednom napravom. A jedna njegova karta prikazuje i Kalojero kraj Andra.¹⁹ Otočić nije preskočio ni Benedetto Bordone (*Isolario*, prvi put objavljen 1528. g.).²⁰ On dodaje podatak da se nalazi 20 milja zapadno od Nisira (Nisyros).²¹ Olaus Magnus pak ima u svom djelu iz 1539. g. cijelo poglavlje naslovljeno *De rupe Monachi marini*, ali ne u Egejskome moru, nego u Skandinaviji južno od otoka Feroe. Kao da je takva „monaška hrid“ bila zapravo nužan dio svakog mora, kao da je postavljena od Boga da bi ga se slavilo.²² Zbog opsega ovog teksta moramo preskočiti cijeli niz izolarija koji spominju našu hrid, sve do 18. st. i divovskog geografskog rječnika koji je sastavio Bruzen de la Martinière.²³ Prva natuknica „Caloger“ kaže vidi „Caloyer“, a s. v. Caloyer (le), veli (vol. 2, 86–87): *ce mot qui signifie dans le Levant un Moine Grec a été donné à plusieurs Isles de l'Archipel, où il y avoit un Hermitage*. I onda donosi devet otoka i rtova s tim imenom: 1. koji se nalazi 12 milja od Amorga i uza nj dodaje da su se tamo povlačili ljudi koji su tražili pustinju gdje će provesti povučen i pokajnički život; 2. koji se nalazi po sredini Andra na kojem je samo jedan pustinjak; 3. istočno od rta kojim završava

¹⁴ McClendon 1984, 5–19.

¹⁵ Lestringant 2002, 63–66.

¹⁶ E. Legrand, *Description des îles de l'archipel grec (1420) par Christophe Buondelmonti*, Paris, Ernest Leroux Éditeur, 1897. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5439459k> (pristupljeno 16.02.2018.).

¹⁷ Allen 1977, 55–57, 65; Lestringant 2002, 62–66, 71, 80–84.

¹⁸ Allen 1977, 59; Lestringant 2002, 66.

¹⁹ Allen 1977, 57–59; Lestringant 2002, 66.

²⁰ Benedetto Bordone, *Isolario, nel qual si ragiona di tutte l'Isole del mondo, con li lor nomi antichi & moderni, historie, favole & modi del loro vivere, & c., con la gionta del Monte del Oro novamente ritrovato*, Venezia, N. Zoppino, 1534. <http://archive.org/details/hin-well-all-00001957-001> (pristupljeno 02.09.2016.).

²¹ Allen 1977, 59.

²² Lestringant 2002, 68; Olaus Magnus, *Historia de gentibus Septentrionalibus autore Olao Magno Gotho Archiepiscopo Upsalensi*, Roma, Giovanni M. Viotto, 1555.

²³ Bruzen de la Martinière, *Le grand Dictionnaire Géographique et critique*, tome second, second partie, C, La Haye, P. Gosse & P. do Hondt, Amsterdam, Herm. Uitwerf & Franç. Changuion, Rotterdam, Jean Daneil Beman, 1730.

Negrepont (Eubeja) jedan je školj tog imena; 4. otočić blizu Tinososa i tu su dva pustinjaka; 5. nije otok nego pustinjački samostan u Maloj Aziji; 6. otočić jugozapadno i južno od Policandra, 5 milja u opsegu i na njemu žive samo ptice i jeleni; 7. otočić sjeverozapadno od Lerijske, i tu je jedan pustinjački; 8. pusti školj na zapadnoj obali otoka Nixia; 9. otočić u sredini Dromije, s jednim samostanom i crkvom u kojoj su tri ili četiri grčka monaha. Grci danas smatraju da je izvorni Kalojero onaj kraj Andra,²⁴ ali pilot Sredozemnog mora donosi cijeli niz otočića i hridi tog imena.²⁵

Ako se pomaknemo prema sjevernoj Africi, naći ćemo također na primjer svetog Fulgencija, koji je bio biskup Ruspe od 502. do 532. g. Njegov životopis nastao je nakon 530. g. i u njemu stoji da je on u više navrata pokušao živjeti pustinjački, ali bez uspjeha, no godinu dana prije smrti napustio je sve crkvene dužnosti i, u pratnji nekoliko braće, otišao je na otok Kerkinu (Kerkennah, Île Chergui, uz obalu Tunisa). Ondje je naredio da se sagradi samostan, a sam je na otoku trapio tijelo i plakao pred licem Boga.²⁶

Na pravcu od sjeverne Afrike prema Tirenskomu moru imamo jedan zanimljiv podatak o otoku Lampedusi, doduše ne iz ranog srednjega vijeka, ali vrijedan spomena. U *Životu svetog Luja* Joenville pripovijeda da su se, ploveći iz Svete zemlje prema Francuskoj, zaustavili na otoku Lampedusa. Tu su naišli na boravište koje su nekoć bili uredili neki pustinjaci i pored njega kapelicu. Našli su i dva polu raspadnuta tijela, vjerojatno pustinjaka koji su tu živjeli. Kad su se spremali otići, jedan od mornara nije se pojavio i svi su pomislili da je odlučio ostati na otoku kao pustinjački pa su mu ostavili tri vreće dvopeka na obali da bi imao od čega živjeti.²⁷

Ulazeći u Tirensko more susrećemo se s otocima koji su još od rimskog carskog vremena imali važnu ulogu kao mjesta osame, progonstva, nasilne smrti i smrti od gladi. Najslavniji primjer je Pandatarija (danas Palmirola) uz obalu Kampanije, sjeverozapadno od Ischije, tradicionalno mjesto progonstva u rimskim carskim obiteljima. Prema Strabonu (5. p. 233), Svetoniju (*Aug.* 65; *Tib.* 53) i Pliniju (*NH* 3. c. 6) onamo je August prognao svoju kćer Juliju, Tiberije je prognao Agripinu Stariju i tu je i umorena glađu. Tu je završila i Neronova žena Oktavija (*Tac. Ann.* 14.63; *Sen. Oct.* 972), a i Vespazijanova nećakinja Domicila (*Domitilla*) (*Dio Cass.* 67.14.2). Takva predodžba otoka koji je opasan za svakoga tko onamo bude bačen, morala je imati utjecaja i u kasnoj antici, kad su ispovnici namjerno tražili takva mjesta da bi ondje dostizali Boga, kao da su vjerovali da je Bog jači i od takvih zloglasnih i opasnih mjesta progonstva.²⁸ Okoliš uz Napuljski zaljev davao je mnogo povoda takvim stavovima. Tako Grgur Veliki pripovijeda o nekom pustinjaku na Liparima koji je tvrdio da je vidio papu Ivana i Simaha kako bacaju dušu Teodorika u grotlo vulkana (otok Vulcano).²⁹

²⁴ Allen 1977, 68. Kod ovih lokacija, koje je Bruzen de la Martinière sve skupio, primjećuje se da se većina njih poklapa s pretpostavljenim lokacijama mitoloških opakih Girskih stijena na kojima je poginuo Ajant Mali, vraćajući se iz Troje (M. Miličević Bradač, "Oluja kod Girskih stijena i smrt Ajanta Malog", *Archaeologia Adriatica*, u tisku).

²⁵ Pilot Sredozemnog mora (*Mediterranean Pilot*, vol. IV, Grčka) donosi cijeli niz toponima Kalóyeri / Kalóyero izuzetno opasni Ifaloi Kaloyeroi kraj Krete, blizu Ierapetre (Chart 1555, Ierapetra, *Pilot IV*, 1955, 47); hridi u zaljevu Xili (Chart 1436, ibid. 82); Vrakhoi Kaloyeroi kraj otoka Mela (Chart 2051, ibid. 149); Kaloyeroi uz Tinos (Charts 1815 i 1820, ibid. 208); Megalos Kaloyeros kraj Androsa (Chart 2682, ibid. 215); Mikros Kaloyeros kraj Androsa (Chart 2682, ibid. 215–216); Nisis Kaloyeros kraj Sikinosa (Chart 2753, ibid. 173); Nisis Kaloyiros ispod Lamije (Chart 1521, ibid. 246); otočić Koca (Kaloyeri) u maloazijskom zaljevu Hisarönü körfezi (Chart 1604, ibid. 355); Vrakhoi Kaloyeroi kraj Hiosa, blizu otoka Psara (ibid. 418); Vrakhos Kaloyeros kraj Lezbosa (Chart 1664, ibid. 461).

²⁶ Leyser 2006, 127. *Sancti Fulgentii episcopi Ruspensis vita, a quodam ejus discipulo conscripta ad Felicianum episcopum sancti Fulgentii successorem*, *Patrologia Latina* 65, 117 i d.

²⁷ Citirano kod Le Goff 1974, 229.

²⁸ Bruzen de la Martinière VI, 1736, 43; Scherling 1949.

²⁹ Citirano kod Graf 1890, 289.

Slične su se legende isplele o otočićima ispred samog Napulja. Beda Časni (*Hist. Eccl.* 4.1) spominje *Monasterium Niridanum* u Kampaniji, koji nije ubiciran, ali se pretpostavlja da se nalazio na otočiću Nisida, vrlo blizu Pozzuolija.³⁰ Taj otok, poznat u antici kao *Nesis* spominje se u antičkim izvorima (Cic. *Ad Att.* 16.1; Plin. *NH* 19.8, 146 – preporučuje šparoge s otoka).³¹

Život sv. Patricije (živjela je u 7. st. pod Konstantom II.) kaže da je more sveticu, koja je bila na putovanju brodom, odnijelo *ad Neapolitanas oras* i, budući da joj se bližila smrt, odnijeli su je na otočić gdje se nalazilo tijelo našega Gospodina, pa je mjesto i crkva nosilo ime *Salvator* (§7, p. 216). Otok bi postao poznat kao *Insula Salvatoris*. Drugo je pitanje kako ga identificirati. Neki su mislili da je riječ o otoku Megaris, mjestu normanske utvrde Castello dell'Ovo, koji je danas dio grada Napulja zvan Pizzofalcone.³² U *Životu nadbiskupa Napulja Atanazija* (9. st.) spominju se „monasi na otoku Spasitelja“.³³ U međuvremenu su neki Spasiteljev otok pak izjednačili s Nisidom, što je manje vjerojatno. Ovdje se može citirati pjesma na srednjoirskom jeziku *Mochen, mochen, o Brénaid* (Dobro došao, dobro došao, Brendane), koja je sačuvana u *Book of Leinster* iz 11. st. Pjesma je dobrodošlica nekome, sv. Brendanu ili nekom kralju, koji se vraća s hodočašća iz Rima, Svete Zemlje i, u konačnici, čak iz Taprobane (danas Šri Lanka).³⁴ Kitica broj 7 kaže: *Odsjeo si u domovima Grka, došao si s dvanaest ljudi, vidio si mnoge otoke oko Otoka Spasitelja (Inis Salutóris)*.³⁵ Misli se da se i ovaj navod odnosi na otočić Megaris u Napuljskom zaljevu (iako je bilo prijedloga i da je riječ o Patmosu) i ako se prihvati da je to monastičko mjesto, lako je mogao privući svece da su tu zaustave.³⁶

Ploveći sjevernije Tirenskim morem, nećemo naći mnogo malih otoka, ali njihov ograničeni broj ušao je u povijest ranih svetaca. Jedan od njih je Gorgona, stjenovit vulkanski otočić strmih obala. Upravo idealan za pustinjački život. Informacije o pustinjaku na Gorgoni pak, dolaze nam od poganina Rutilija Namacijana, kojemu taj način života nije bio nimalo simpatičan. On je napisao pjesmu *O povratku (De reditu suo)*³⁷ u kojoj je opisao put kojim je plovio do Galije, pa ga je put nanio i pored Gorgone. Na Gorgoni je jedan njegov mladi zemljak izabrao „živu smrt“, poludio je i napustio svijet da bi otišao u „praznovjerno progonstvo“.³⁸ Neuhranjen i prljav svom je tijelu okrutan tiranin. S neskrivenim gađenjem on ove pustinjake opisuje kao luđake.³⁹

³⁰ *Bedae Venerabilis presbyteri Anglo-Saxonis Historia Ecclesiastica*, Patrologia Latina 95, 171–172.

³¹ Poole 1921, 541–542.

³² Poole 1921, 542.

³³ *Quasi convivium monachis insulae Salvatoris exhibiturus... In eandem ascendit insulam*, LXV (Citirano kod Poole 1921, 543.).

³⁴ Breeze 2007, 101–102.

³⁵ *I trebaid Gréc ro gobais,
dib feraib déc dochúadais
is mór n-insi ro fhégais
im Insi Salutóris.*
(Citirano kod Breeze 2007, 102.).

³⁶ Clancy 2006, 39 i n. 18; Breeze 2007, 104–105.

³⁷ Rutilii Claudii Namatiani, *De reditu suo, Libri duo. The Home-Coming of Rutilius Claudius Namatianus from rome to Gaul in the Year 416 A.D.*, edited by Charles Haines Keene, translated by George F. Savage-Armstrong, London, George Bell & Sons, 1907.

³⁸ 517–518: *aversor scopulos, damni monumenta recentis; / perditus hic vivo funere civis erat.*
521–524: *impulsus furiis homines terrasque reliquit / et turpem latebram credulus exul adit. / infelix putat illuvie caelestia pasci / seque premit laesis saevior ipse deis.*

³⁹ Lecoy de la Marche 1895, 148; Pricoco 1978, 27; Weiss 1988, 339; Delaplace 1992, 982, n. 4; Amiotti 1994, 280–281.

Nedaleko Gorgone nalazi se otok Capraria i opet nam je izvor o pustinjacima na njemu Rutilije Namacijan (*De reditu suo*, 1. 440–448). On ne bira riječi: to je *prljavi otočić napunjen muškarcima koji bježe od svjetlosti*, a spominje i da je jedan njegov rođak otišao onamo da se pridruži *ludoriji poremećenog uma*.⁴⁰

Od ovdašnjih pustinjačkih otoka najveća slava pak, pripada otoku Gallenaria (ili Gallinaria, nazvan zbog obilja divljih ptica koje su se ondje nalazile, a bio je i prepun zmija, danas se zove Isola d'Albenga) ispred Albenge u Liguriji, zato jer je ondje sam sveti Martin neko vrijeme bio pustinjač. Sulpicije Sever u njegovom životopisu (6) prenosi da se bio povukao na Gallenariju i da je ondje živio krajnje asketski, do te mjere da je odlučio živjeti samo od trava. Tako je progutao i crni kukurijek, ne znajući što je i gotovo je umro. Spasila ga je snaga molitve. Godine 360. napušta otok.⁴¹

Istočnjački tip pustinjaštva stigao je u Galiju u 4. st., a u 5. st. Ivan Kasijan⁴² širi ideje egipatskog monasticizma po Galiji i postavlja dostignuća ranih asketa kao temelj pravila samostanskog života, no taj se model uskoro napušta pod utjecajem teologije sv. Augustina. Ipak, sklonost odlasku na otoke ostaje i dalje, iako se veće zajednice pustinjaka u 7. st. počinju organizirati prema Benediktovu *Pravilu*, a i nekim drugim pravilima.⁴³

U južnoj Galiji nema slavnijeg i uglednijeg primjera ovog razvoja, nego što je pustinja na otocima Lérins ispred Cannesa. Pustinjaci s Lérinsa bili su slavni ljudi svog vremena i uglavnom sveci. Samostan je osnovao sv. Honorat (*Honoratus*) na otočiću koji danas nosi njegovo ime St. Honorat,⁴⁴ vjerojatno oko 410. g. (Hilarius, *Vita Honorati*, 14.2).⁴⁵ Čini se da je Honorat to učinio protiv volje svoje obitelji.⁴⁶ Redovnici su taj kameniti i pusti otok, radom svojih ruku, pretvorili u rajski vrt, podržavajući Augustinovu teologiju,⁴⁷ iako znamo da su ovi pustinjaci imali uvida u pravila sv. Bazilija (*Regula Basilii*), ista ona koja je poznavao i Ivan Kasijan, preko latinskog prijevođa.⁴⁸ Tako su stvorili neku vrstu kompromisa između pustinjaštva i cenobitizma.⁴⁹ Prvi pustinjaci na Lérinsu bili su slavni i rođaci između sebe: Honorat je bio rođak Hilarija, a Vincent i Lupo bili su braća, s tim da je Lupo bio svojta Hilariju.⁵⁰ Onda su došli Euherije i sin mu Salonin, zajedno s Veranijem.⁵¹ Većina su njih postali poslije biskupi važnih središta u Galiji.⁵² Druga njihova odlika

⁴⁰ Amiotti 1994, 277–279; Leyser 2006, 120; 1. 439–443: *Processu pelagi iam se Capraria tollit. / Squalet lucifugus insula plena viris. / Ipsi se monachos Graio cognomine dicunt, / Quod soli nullo vivere teste volunt.*

⁴¹ Lecoy de la Marche 1895, 148–149; Weiss 1988, 338–339; Amiotti 1994, 276; Merrills 2004, 231, n. 48. *Sulpicii Severi De Vita Beati Martini, Liber unus*, Patrologia Latina 20, 164: *Cedendum itaque tempori arbitratus, ad insulam Gallinariam nomine secessit... Hic aliquamdiu radicibus vixit herbarum: quo tempore helleborum, venenatum, ut ferunt, gramm in cibum sumpsit; sed cum vim veneni in se grassantis vicina iam morte sensisset, imminens periculum oratione repulit, statimque omnis dolor fugatus est.*

⁴² *Joannis Cassiani abbatis Massiliensis De Coenobiorum Institutis Libri duodecim*, Patrologia Latina 49, 49, 53–476.

⁴³ J. J. K. 1882, 26; O'Donnell 1981, 53–54; Guelphe 1986, 294; Delaplace 1992, 984–985; Leyser 2006, 113–114.

⁴⁴ Drugi otok, St. Marguerite, proslavio je Alexandre Dumas u romanu *Čovjek sa željeznom maskom*.

⁴⁵ *Sancti Hilarii Arelatensis episcopi Sermo de Vita S. Honorati, episcopi Arelatensis*, Patrologia Latina 50, 1249–1272.

⁴⁶ Woods 1993, 82, 85.

⁴⁷ J. J. K. 1882, 26–27; O'Donnell 1981, 54; Weiss 1988, 339–340; Delaplace 1992, 1023; Amiotti 1994, 276.

⁴⁸ Silvas 2002, 253.

⁴⁹ Weiss 1988, 345.

⁵⁰ Pricoco 1978, 40 i d.; Weiss 1988, 340; Clavel-Lévêque – Nouailhat 1990, 113.

⁵¹ Weiss 1988, 340.

⁵² Hilarije je bio biskup Arlesa, Honorat također, Maksim Rieza, kao i Faust, Euherije biskup Lyona, Salonin Genève, Veranije Vencea, Lupo Troyesa, Valerije Nice, Valerijan Cimieza (Weiss 1988, 342.).

bila je da su održali klasičnu kulturu tijekom cijelog 5. st., iako su grčke tekstove poznavali samo preko latinskih prijevoda.⁵³ Euherije je sastavio spis *De laude eremi* kao pohvalu života na ovom pustinjačkom otoku, 426. g., odnosno 430. ili 431. g., i tu ga smatra dostojnim egipatske pustinjačke tradicije.⁵⁴ On kaže da mora štovati sva pustinjačka mjesta obasjana pobožnima, ali Lérins posebno štuje jer prihvaća s dobrodošlicom one koji su izbačeni iz brodoloma olujnog svijeta.⁵⁵ Ideju takvog života možda je najbolje iskazao Vinko Lerinski (Vincent iz Lérinsa), na prijelazu 4. na 5. st., u svom djelu *Commonitorium*, gdje uspoređuje iskustva otoka s gužvom u gradu.⁵⁶

Cezarije iz Arlesa u 6. st. impresioniran je i otokom i duhom velikih prethodnika čija su djela poput planina koje se dižu u vis,⁵⁷ iako je, kažu, Cezarije bio istjeran s Lérinsa jer je imao poguban utjecaj na zajednicu.⁵⁸ Duhovni utjecaj Lérinsa osjećao se u dobrom dijelu Galije, a rasprava još nije završena je li otok bio centar teoloških i kulturnih studija ili je bio samo škola askeze, ne više od toga.⁵⁹ Nakon 6. st. malo je vijesti o Lérinsu. Znamo da je ponovo bio utjecajan u 11. st., da je u 13. st. imao posjede koji su išli sve do Barcelone i na sjever do Loire. Samostan je sekulariziran 1787. g., ali je obnovljen krajem 19. st. i danas ondje borave cisterciti.⁶⁰

Ako je negdje povlačenje u pustinju na otoku uhvatilo dubokog korijena, to je bilo u keltskim područjima. Keltski su asketi postali izuzetno slavni.⁶¹ Jedna je teorija da je to posljedica dobro poznate prakse iz poganskih vremena, kad su se otoci smatrali posebnim mjestom susreta s nadnaravnim.⁶² Najviše podataka iz sjeverne Galije imamo za otoke i otočiće uz obalu Bretanje od 5. do 7. st. Taj je period u Bretanji zvan „vrijeme svetaca“ i izvori su ih nabrojili bar 32.⁶³ Najveći broj pustinjaka naselio se na otocima u zaljevu Mont-Saint-Michel i u otočju Bréhat, zvanom i „morska Tebaida“.⁶⁴ Najslavniji bretonski svetac tog vremena je sv. Malo ili Machutus (živi ili na prijelazu 5. na 6. st., ili 6. na 7. st.), čija su čuda slična onima irskog sv. Brendana, a on je i plovio sa sv. Brendanom.⁶⁵ Takav jedan otok, čudesnog porijekla, na kojem je redovito molio, pojavljuje se i u njegovom životu. Dok je još bio dječak zaspao je na gomili algi, a kad se počela dizati plima došao je u smrtnu opasnost, no Bog je učinio da ta gomila naraste i postane otok. To su čudo promatrali sv. Brendan i ostali učenici i jedva su ga nagovorili da napusti svoj otok, ali se on tijekom

⁵³ Courcelle 1968, 409.

⁵⁴ Weiss 1988, 344; Leyser 2006, 119; Rapp 2006, 109.

⁵⁵ Eucherius, *De laude eremi*, 42: *Equidem cunctis eremi locis quae piorem illuminantur secusso, reverentiam debeo, praecipuo Lirinum [vulg. Lerinam] meam honore complectens, quae procellosi naufragiis mundi effusos, piissimis ulnis recepat venientes... Haec nunc habet sanctos senes illos qui divisio cellulis Aegyptios Patres Gallis nostris intulerunt.*

⁵⁶ Delaplace 1992, 982, n. 4. *Sancti Vincentii Lariniensis Commonitorium Primum*, *Patrologia Latina* 50, 638–639: *Locus autem, quod urbium frequentiam turbasque vitantes, remotioris villae et in ea secretum monasterii incolamus habitaculum, ubi absque magna distractione fieri possit illud quod conitur in psalmo: Vacate, inquit, et videte quoniam ego sum Dominus (Psal. 45); i: ...ut ibi depositis vanitatis ac superbiae flatibus, Christianae humilitatis sacrificio placantes Deum, non solum praesentis vitae naufragia, sed etiam futuri seculi incendia vitare possimus.*

⁵⁷ *Homilia* 25, citirano kod Malnory 1894, 5–6.

⁵⁸ Leyser 2006, 124–125. *Vita S. Caesarii episcopi auctoribus Cypriano, Firmino et Viventio episcopis*, *Patrologia Latina* 67, 1003–1004: zapravo se razbolio od tifusa, a opat je to iskoristio da ga vrati u Arles.

⁵⁹ Courcelle 1968, 379; Pricoco 1978, 59 i d.

⁶⁰ Weiss 1988, 351.

⁶¹ Gougaud 1928, 18.

⁶² Burn 1969, 2, 5–6.

⁶³ Tanguy 2004, 95.

⁶⁴ Tanguy 2004, 95.

⁶⁵ Milićević Bradač 2013, 37–40.

mladosti vraćao onamo svakog dana na molitvu. Danas se otok zove Rorea i nalazi se oko 5 km od Bristolskog kanala.⁶⁶ Onda je otišao na otok Cézembre, gdje je živio strašni zmaj i proždirao je monahe, a sv. Malo je učinio da zmaj nestane u moru i to je njegovo prvo bretonsko čudo.⁶⁷ Poslije je otišao na otok Aaron, koji je danas spojen s gradom St. Malo.

U 6. st. se i Paterno (*Paternus*) nastanio na otoku na području Avranchesa i njegov se ugled širio cijelim krajem. Kad mu se pridružio Skubilijon (*Scubillio*), osnovali su pustinju,⁶⁸ a životopis Paterna kaže da su to učinili zbog ljubavi prema samoći i da ondje, daleko od svijeta, budu najbliži Bogu.⁶⁹ Istom 6. st. pripada i sv. Frijard (*Friardus*) koji se povukao na *Insula Vindunitta* (otok na Brivetu blizu mora, sjeverno od Nantesa). Zajedno s njim bili su Sabaud (*Sabaudus*) i Sekundel (*Secundellus*). Otišli su onamo zato jer su vjerovali da ako Krist i njegova molitva nadjačavaju sve nevolje i sve opasnosti, očuvat će i njih od svakog zla ako budu duboko uronjeni u slavljenje Boga. Koliko god su ga molili da dođe s otoka i propovijeda ljudima koji su znali za njegovu svetost, nije se nikad pomakao.⁷⁰

Teško je u tekstu ograničenog opsega nabrojiti sve bretonske pustinje,⁷¹ recimo samo da je sv. Gurtiern došao na otok Groix, a tu je boravio i sv. Guénaël – ovaj je pak otišao na otok Tibbidy u Cornwallu, opisan kao surov, okružen hridima, vjetrovit, nedostojan ljudskog nastavanja i grozan u svakom pogledu: ukratko, idealan otočić za anahoreta,⁷² sv. Gildas živio je na otoku Houat;⁷³ sv. Pavao Aurelijan skrasio se na otoku Lampaul, a kad je posjetio otok Batz, odande je otjerao zmaja; sv. Maudez bio je na Île-Maudez, koji je prije toga očistio od otrovnih crva (sjetimo se Sotone i njegovih čudovišta koji se vole naseliti na pustim otocima); sv. Gudwal osnovao je samostan na otoku Locoal, a sahranjen je na otočiću Plec, vrlo blizu ovog; sv. Cadoc, jedan od velikih galskih svetaca 6./7. st. bio je na Île-Cado (blizu Morbihana).

Tradicija je nastavljena do u 11. st., kad imamo podatak da se Bernard de Tiron povukao na otok u otočju Chausey u zaljevu St. Malo. Kažu da je živio bez vatre, bez kruha i da je jeo samo travu i korijenje. Nije imao drugog zaklona osim pukotina u stijenama.⁷⁴ U 11. st. najslavniji bio je Anastazije, koji je prvo bio monah na Mont-Saint-Michel, a onda je otišao na otok Tombelaine (poslije je odatle otišao u Pirineje).⁷⁵

Na zapadu ova je tradicija uhvatila traga i u svetačkim legendama na Iberskom poluotoku, ali i u viteškim romanima. Tako nalazimo sv. Amara (ili Maura), i kod Portugalaca i kod Kastiljanaca,

⁶⁶ Lot 1907, 35–36.

⁶⁷ Tanguy 2004, 105–106.

⁶⁸ Delaplace 1992, 986–987, 1024.

⁶⁹ *Venantii Fortunati Vita Sancti Paterni, episcopi Abrincensis*, *Patrologia Latina* 88, 487–498. Col. 489: *cum Scubilione, ejusdem cellulae monacho, propter amorem Christi, relictis parentibus, in Constantino pago se libenter elegerunt fieri peregrinos pari contubernio, solum deportantes Psalterium... Cui dum in quamquam insulam, propter solitudinis amorem, ut ibi, procul mundo, Deo proximi vacarent, ire constituissent...*

⁷⁰ Delaplace 1992, 986–987, 1022. *Sancti Georgii Florentii Gregorii episcopi Turonensis, Vitae Patrum, seu liber de vita quorundam feliciorum*, *Patrologia Latina* 71, 1009–1096, caput X, 1: *Fuit igitur apud insulam Vindunittam urbis Namneticae vir egregiae sanctitatis, Friardus nomine, reclusus (An. 576 vel 577, 1 Aug.).*

⁷¹ Detaljan opis svih otoka i svetaca vidi kod Tanguy 2004, *passim*.

⁷² Ili sv. Guénolé (*Uniualeus*), u čijem se životu također spominje iskustvo plovidbe i čuda na moru, po čemu je uspo-
rediv sa sv. Brendanom i sv. Maloom (Milićević Bradač 2013, 40–41).

⁷³ Lot 1907a, 456.

⁷⁴ Gougaud 1928, 18.

⁷⁵ Gougaud 1928, 44. *S. Anastasii monachi, Epistola ad Geraldum abbatem De veritate corporis et sanguinis Christi Domini*, *Patrologia Latina* 149, 433–436.

koji, poput sv. Brendana, plovi do Otoka pustinjnske zemlje (*iles de la Terre Déserte*) i do samostana u Dolini cvijeća.⁷⁶ S druge strane, slavni ciklus *Amadis de Gaula*, među brojnim otocima po kojima vodi avanture svojih junaka, ima, naravno, i „pustinju u moru“: to je Stijena pustinjaka ili *Peña Pobre* (Siromašna stijena, II. 48), daleko u moru i tako strma da joj se brodovi mogu približiti samo ljeti.⁷⁷

Kad se prijeđe preko Kanala u Engleskoj, Škotskoj i Irskoj, naći ćemo veliki broj svetaca na otočićima, ali prije toga moramo citirati što je rekao irski monah Dicuil početkom 9. st. On očito aludira na pustinjačke otoke kad kaže da su mnogi otoci u oceanu sjeverno od Britanije i da su ih ondje nastavali eremiti tijekom stotinu godina koji su došli iz Škotske, ali su i oni morali otići pod navalom Sjevernjaka.⁷⁸ U 5. st., tako, sv. Cormac intenzivno traži pribježište u oceanu, do te mjere da je postao poznat kao *Cormac Ua Liathain* (Cormac od mora). Tri puta je isplovljavao i tri puta nije uspio pronaći svoju pustinju (***eremum in oceano***), iako mu nije nedostajalo pogodnih mjesta budući da kaže da je plovio sve do Orkneya, pa je na kraju osnovao samostan u Irskoj.⁷⁹ Govoreći ponovo o Cormacu na drugom mjestu, Adamnan u *Vita Columbae* (c. XLII, p. 116, nav. izd.) kaže: „Neki od naših su nedavno odselili želeći pronaći pustinju u neprelaznom moru (***desertum in pelago intransmeabili***)“⁸⁰ i ta je njegova rečenica dala naslov našeg članka. Cormac se, kao i ostali sveci-pomorci, susreo i s mnogim čudovištima koja je nadvladao snagom svoje vjere.⁸¹

Na istoku Škotske tako je cijeli niz otoka poznat po svecima-pustinjacima iz 6. st.: Firth of forth (tu je bio Baldred), Bass (Adamnan), Inchkeith (Adrian), May i Inchcolm (Columba). Na ovom posljednjem u 12. st. boravio je jedan ***eremita insulans*** održavajući kult sv. Columbe.⁸² Pustinjaci su naselili i otočiće Inch-ta-Vannach (Otok redovnikove kuće, gdje je bio sv. Kessog) i Inch-Cailleach (Otok starih žena, jer je tu bila sv. Kentigerna) u jezeru Lomond (Loch Lomond) u Škotskoj isto u 6. st.⁸³ Otoci Steep Holme, Flat Holme i Barrey (u 12. st. na ovom otoku živi monah Caradoc) uz Severn bili su također naseljeni slavnim pustinjacima u 6. st., to su: Cadoc i Gildas. Zanimljiv je podatak o Gildasu, koji je otišao poslije u Glastonbury i ondje je živio kao pustinjak odjeven samo u svoju kosu.⁸⁴ To je zanimljiv podatak jer će se u nizu irskih tekstova redovito pojavljivati anahoreti koji su odjeveni samo u svoju kosu. Sv. Kenyth, velški svetac iz 6. st., povezuje se s otokom Ynys Weryn, gdje je još kao dijete učinio niz čuda, između ostalog, protjerao je zmije.⁸⁵ Najveći ugled imaju pak otoci Farne i Coquet uz obalu Northumbrije. Farne je gola i odbojna hrid koja se proslavila kao boravište niza svetaca. Onamo je povremeno odlazio Aidan iz Lindisfarnea, a naselio

⁷⁶ Mattoso 1986, 105; Van Duzer 2008, 336.

⁷⁷ Pinet 2011, 81.

⁷⁸ Thrall 1917, 87; Hernández González 1992, 291; González Marrero 2010, 83–85. *Dicuili Liber de mensura orbis terrae, ex duobus codd. mss. Bibliothecae imperialis nunc primum in lucem editus* A. Car. Athan. Walckenaer, Parisiis, ex Typis Firmin Didot, 1807; 7.14–15: *Sunt aliae insulae multae in septentrionali Britanniae oceano... in quibus in centum ferme annis heremitae ex nostra Scotia nauigantes habitauerunt.*

⁷⁹ *Adamnani Vita S. Columbae, with an Introduction on Early Irish Church History*, J. T. Fowler, Oxford, Clarendon Press, 1894, 22, c. VI, De Cormaco: *Alio quoque in tempore de Cormaco, nepote Lethani, viro utique sancto, qui tribus non minus vicibus **eremum in oceano** laborioese quaesivit, nec tamen invenit...*

⁸⁰ *Aliqui ex nostris nuper emigraverunt **desertum in pelago** intrasmeabili invenire optantes...*

⁸¹ Mackinlay 1898–99, 132; Thrall 2000, 17; Wooding 2000, 233–234 i n. 41.

⁸² Mackinlay 1898–99, 131.

⁸³ Mackinlay 1898–99, 130.

⁸⁴ Clay 1914, 9–10.

⁸⁵ Clay 1914, 8.

se sv. Cuthbert u 7. st., kad je tražio samoću. I on je odande protjerao zle duhove i demone.⁸⁶ Toliko je bio odan pustinjaštvu da se jedva odazvao pozivu svoje braće s Lindisfarnea koji su ga posjetili na Božić i molili su ga da s njima proslavi, a i tada ih je upozoravao da ne smiju popustiti takvim iskušenjima.⁸⁷ Onda je na Farne došao Aethelwald, koji je naslijedio Cuthberta, pa Felgeld, na prijelazu na 8. st., a najslavniji od njegovih nasljednika ipak je Bartolomej s Farnea iz 12. st. koji je tu bio do kraja života. Priča se da mu je jedan galeb donosio svaki dan jednu ribu za hranu.⁸⁸ Južno od Farnea je Coquet i ondje je u 7. st., kad ga je posjetio sv. Cuthbert, vladala prilična gužva – cijeli je bio napučen eremitima. Proslavio ga je ponovo u 12. st. Sv. Henrik, danski kraljević, koji se onamo povukao u pustinju.⁸⁹ U 9. st. sv. Fremund odlazi na otok Ilefaye,⁹⁰ a sv. Elgar bio je u 11. st. na otoku Bardsey (Ynys Enlli) za koji se kaže da su ondje sahranjeni mnogi martiri.⁹¹ Naš izvor, *Liber Landavensis (Book of Llandaff)* kaže da je živio ispijenog tijela i nije imao ništa da ga održi na životu, a jedino što mu je dolazilo bila je riba iz mora i ono što su mu donosili orlovi.⁹²

Najslavnija i najobilnija tradicija pustinjaka na otocima ipak potječe iz Irske. Ona je sačuvana u životima svetaca kao povijesne činjenice, ali i u legendama i pričama, kao što su irske *Immrama* – fantastične priče o plovidbi oceanom, čiji protagonisti često susreću anahorete na osamljenim hridima. Životi svetaca i folklorno nasljeđe tako su izmiješani da je ponekad teško vidjeti gdje završavaju priče, a počinju činjenice.⁹³ Stoga su neki pretpostavili da su neke od monastičkih zajednica naslijedile ranije druidske škole, kao i da je pustinjaštvo naslijedeno još od keltske tradicije željeznog doba.⁹⁴ Taj odlazak preko mora predstavlja fizičko odvajanje od svijeta, ali i odvajanje od običnog života i prepuštanje Bogu – ono što su nazvali *peregrinatio pro amore Dei* ili *peregrinatio pro Christi*, jedno samo-proglašeno progonstvo.⁹⁵ Irski termin za takvog hodočasnika je *ailithir*, a za hodočašće *ailithre*, a u zakonu je postojao i poseban naziv *Deorad Dé* (= Izgnanik Boga) i u rano vrijeme oni su imali veliki ugled u društvu.⁹⁶ U tom sustavu otok postaje „mjesto višeg hodočašća“.⁹⁷ Tijekom 6. st. razvija se i pokret *Céllí Dé* – pokret asketskih anahoreta protiv materijalnih bogatstava koja su samostani počeli stjecati, a da to nije bilo simpatično nekima u crkvenoj hijerarhiji svjedoči sv. Kolumban u pismu papi Grguru (*Epist.* 1.4) gdje stoji da mnogi protiv volje svojih opata odlaze u pustinju.⁹⁸

⁸⁶ Graf 1890, 172; Clay 1914, 1; Gougaud 1928, 18.

⁸⁷ Clay 1914, 3; Hill 1959, 408–409.

⁸⁸ Clay 1914, 3–6; Gougaud 1928, 5, 19.

⁸⁹ Clay 1914, 6.

⁹⁰ Otok Ilefaye ili Ilefage ponekad se izjednačava s otokom Lundy.

⁹¹ Clay 1914, 8.

⁹² *The Liber Landavensis, Llyfr Teilo, or the ancient register of the Cathedral church of Llandaff, from Mss. in the libraries of Hengwrt, and of Jesus College, Oxford, with an English translation and explanatory notes, by the rev. W. J. Rees, Llandovery, privatni tisak, 1840, 1 (str. 4): Fuit vir, Aggliegena Natione, Elgarus... Qui per VII annorum circulum, cum quibusdam fratrum collegio, ducebat vitam;...cum raro pane, tenui veste, macerata facie... nec aliter habebat ad victum nisi ministrantibus sibi (nutu Dei) creaturis divini tutamini, mari videlicet, et aquilis, angelis ut dicemus.*

⁹³ Gautier Dalché 1986, 219; Van Duzer 2008, 338.

⁹⁴ Löffler 1983, 218; Carver 2009, 350–351.

⁹⁵ Löffler 1983, 218–219; Carey 1989, 10; Wooding 2000, 230; Sobiecki 2003, 199; Monge Allen 2009, 60–61.

⁹⁶ Charles-Edwards 2000, 95, 103; Martín Ferreira 2006, 19.

⁹⁷ *potioris peregrinationis locus*, citirano kod Wooding 2000, 231.

⁹⁸ Löffler 1983, 217; Pettiau 2006, 245. *Sancti Columbani abbatiss et confessoris Epistolae sex ad diversos pro temporum ratione digestae*, *Patrologia Latina* 80, 259–284; *Epistola prima ad S. Gregorium papam*, c. 4, 263: *Tertio interrogantis loco responde adhuc, quaeso, si non molestum est, quid faciendum est de monachis illis, qui pro Dei intuitu et vitae perfectionis desiderio accensi contra vota venientes, primae conversionis loca relinquunt et invititis abbatibus, fervore monachorum cogente, aut laxantur aut ad deserta fugiunt.*

Odlazak na more pojavljuje se već u životu sv. Patrika (5. st., a Muirchú je njegov životopis sastavio u 7. st.) gdje se pripovijeda kako je Patrik porazio razbojnika imenom Maccuil, koji ga je kanio ubiti. Poslao ga je na more u čamcu bez jedra, kormila i vesala, Bogu da prosudi što će biti s njim. Maccuil je otplutao tako do otoka Man, gdje su ga spasili dva biskupa misionara i koje je na kraju naslijedio u misiji na otoku.⁹⁹ Od tada pa nadalje, irski sveci i pustinjački otoci ostaju trajno povezani. Najveća slava pripada otočju Aran. Onamo se povukao sveti Enda oko 480. g. i za njega se također kaže da je živio od korijenja i školjaka i spavao je na podu svoje kolibe, a njegova slava privukla je mnoge koji su ga htjeli oponašati, pa je na Aranu živjelo i sto i pedeset pustinjaka.¹⁰⁰ Poslije njega cijeli niz svetaca bio je na Aranu: sv. Brendan iz Traleeja (prije nego je otišao na svoju plovidbu), sv. Kiernan, sv. Finian iz Cleonarda, sv. Jarlath iz Tuama, sv. Finian iz Movillea, sv. Kevin iz Glendalougha, sv. Senan iz Iniscathyja i mnogi drugi.¹⁰¹ Ovaj posljednji, sv. Senan (*Senanus*) vrlo je zanimljiv zato jer je prošao cijeli niz otoka, tražeći idealnu pustinju. Počeo je na Inisconirtheu (uz Enniscorthy), pa je otišao na Iniscaru kraj Corka na rijeci Lee, pa na Inis-Cuinge (Lower Shannon), pa na Inis-More (ušće rijeke Fergus), pa na Enniskerry (uz obalu Clare) i napokon je završio na Inniscathyju.¹⁰² Na Aranu je živio i sv. Ibar u 5. st., prije nego je otišao na otok Beggary u zaljevu Wexford u Leinsteru. Za njega kažu da ga je pratilo tri tisuće sljedbenika.¹⁰³ Očito su gažve bile prilične na njegovim otocima.

Jedan od najslavnijih koji je boravio na Aranu bio je, bez sumnje, sv. Columba, jedan od najvećih irskih svetaca uopće (rođen između 519. i 522. g., umro 597. g.; irsko ime bilo mu je Crimthann, crkveno ime Columba znači „golubica“, a Irci su ga prozvali Collum Cille, „golubica crkve“). On je poslije napustio Aran i otplovio prema Britaniji, u želji da bude *peregrinus* za Krista. Tako je na otoku Iona (zvan i Hy) u unutaršnjim Hebridima, osnovao samostan, najslavniju pustinju u moru, koji će biti najvažnije samostansko središte tog kraja i centar odakle su pokršteni Škoti i Pikti.¹⁰⁴ Adamnan u *Vita Columbae* (3.17) povezuje Columbu i s otokom Hinba, gdje ga posjećuju četiri sveca.¹⁰⁵ Sve u svemu, trideset i sedam samostana u Irskoj smatra Columbu svojim osnivačem, pa je njegov red bio poznat kao „kolumbijski red“ ili Obitelj sv. Collum Cillea, pa se postavlja pitanje je li postojalo posebno pravilo reda, različito od ostalih pravila. Rasprava je još otvorena, ali recimo da je preneseno jedno pravilo: prijedlog za regulaciju života religioznog brata koji preferira samoću životu u zajednici i pravilo za braću u pustinji. No, nema dokaza da su njegova pravila ikad bila čvrsto zapisana.¹⁰⁶ U *Vita Columbae* Adamnan spominje mnoge koji su, pod utjecajem sveca, otišli tražiti pustinju u moru. Jedan od njih je Libran (2. 40), a najpoznatiji je Baitan (1. 20) koji je tako krenuo *in mari eremum quaesiturus*, ali pustinje nije našao, pa se vratio.¹⁰⁷

⁹⁹ Charles-Edwards 2000, 99; Wooding 2000, 232.

¹⁰⁰ Healy 1882, 327–329.

¹⁰¹ Healy 1882, 330.

¹⁰² Healy 1882, 323–325.

¹⁰³ Auslander 2015, 16.

¹⁰⁴ Healy 1882, 330; Zimmer 1891, 19–20; Borsje 1996, 93–94; Charles-Edwards 2000, 95; Wooding 2000, 230; Tanguy 2004, 95.

¹⁰⁵ Wooding 2000, 233.

¹⁰⁶ J. J. K. 1882, 25–26.

¹⁰⁷ Beauvois 1885, 704; Mackinlay 1898–99, 132; Cassidy 1969, 38; Thrall 2000, 19; Wooding 2000, 232–233. Vrlo stara litanija (*Litany of Oengus*) nabraja brojne hodočasnike koji su otišli preko mora i na kraju spominje „sve svece koji su nastradali na otocima u oceanu“ (*all the saints who have perished in the isles of the ocean*, B. M. McCarthy, *The Litany of Aenugs Céile Dé*, edition and translation, *Irish Ecclesiastical Record*, 3, 1867, 385–397, 468–477). Vidi Thrall 2000, 20–21.

Sveti Kolumban živi na prijelazu 6. na 7. st. (umro je osamnaest godina nakon Columbe). I on je sastavio pravilo za redovnike u Galiji, prema uzorima svoje, irske, crkve.¹⁰⁸ Jedna od ideja sv. Kolumbana, koju propagira u svom pravilu, je da trpljenje tijela ne čini sveca.¹⁰⁹

Nije onda čudno da se na otocima uz irsku obalu nalaze ostaci mnogih samostana: na otoku Tory uz obalu Donegala, Inishmurray uz Siligo, st. MacDara uz County Galway, Inishekea uz County Mayo i, iznad svega, na otoku Aran. Isto tako anahoreti su bili i na otoku Inishcaltra (Sveti otok) u jezeru Derg (Loch Derg, County Clare).¹¹⁰ Od ovih sačuvanih pustinja najveća slava ipak pripada kamenitom otočiću Sceilig Mhichíl (Skellig Michael) uz jugozapadnu obalu Irske. Zna se da je tu samostan postojao u 9. st., ali kad je točno osnovan, nije poznato. Jedan od sačuvanih reljefnih križeva na otoku može se datirati u 7. st. Slavan je po samostanskim ćelijama u obliku košnice (*clocháin*) građenim tehnikom suhozida na brojnim terasama, a tu je i jedan pravokutni oratorij. Crkveno središte na južnom vrhu otoka, prema jednoj pretpostavci, stavlja se u kontekst pokreta *Célt Dé*, ali o tome još mnogo toga treba reći.¹¹¹ Skellig Michael dobio je novu slavu u zadnje vrijeme s filmovima *Ratovi zvijezda: Sila se budi*¹¹² i *Ratovi zvijezda: Posljednji Jedi*.¹¹³ Luke Skywalker je nestao, a zapravo se povukao živjeti kao pustinjač i na kraju filma *Sila se budi* nalazimo ga na Skellig Michael, koji očito nije izabran samo zbog svog nadnaravnog pejzaža, nego kao epitoma pustinjačkog života naglašava kako sada izgleda život Luke Skywalkera. U idućem filmu, *Posljednji Jedi*, Skellig Michael ima važnu ulogu mjesta gdje se ocrtava cijeli njegov anahoretski život, uključujući i scene u kojima dobiva hranu iz mora i od životinja koje tu borave, gotovo na isti način kao cijeli onaj niz svetaca iz dugotrajne irske tradicije.

S druge strane irske tradicije stoje fantastične priče o plovidbi oceanom, zajedničkim imenom zvane *Immrama*, a u taj krug pripada i *Navigatio Sancti Brendani Abbatis*,¹¹⁴ iako se mora priznati da su podaci o redovnicima koji odlaze na more raniji od datacije sačuvanih *Immrama*, od kojih ni jedna nije starija od 8. st.¹¹⁵ U tim pričama susreću se anahoreti na otočićima i hridima u moru, koji su izabrali taj život, ali i prokleti koji nisu imali izbora, nego su onamo bačeni da okajavaju svoje grijeha ili čekaju Sudnji dan. Tako se u *Navigatio Sancti Brendani Abbatis* pojavljuje Pavao Pustinjač, tradicionalni lik čiji je izvor u Pavlu iz Tebe, prvom pustinjaču iz Jeronimovog *Vita Pauli*. On je odjeven samo u svoju kosu.¹¹⁶ Zatim je tu otok na kojem Ailbe i njegov red čekaju Sudnji dan.¹¹⁷ Sasvim je logično da redovnici čekaju Sudnji dan na otočiću, jer je i vizija Sudnjeg dana napisana na otočiću Patmosu, pa je primjereno da sveti ljudi taj dan čekaju također na otočiću. Posebno je zanimljiv otok na kojem nalaze Judu, koji trpi muke na jednoj hridi do Sudnjega

¹⁰⁸ J. J. K. 1882, 28; Charles-Edwards 2000, 94.

¹⁰⁹ J. J. K. 1882, 30. *Sancti Columbani abbas et cofessoris Regula Coenobialis*, *Patrologia Latina* 80, 209–224. Caput III, De cibo et potu: *Si enim modum abstinentia excesserit, vitium, non virtus erit: virtus enim multa sustinet bona et continet. Ergo quotidie jejunandum est, sicut quotidie orandum est, quotidie laborandum, quotidie est legendum.* (col. 210–211).

¹¹⁰ Löffler 1983, 217; Wooding 2000, 231.

¹¹¹ Löffler 1983, 217; Maines 1991.

¹¹² *Star Wars: Episode VII: The Force Awakens*, režija J. J. Abrams, scenarij L. Kasdan, J. J. Abrams *et al.*; uloge: D. Ridley, J. Boyega, O. Isaac, M. Hamill *et al.*; Lucasfilm *et al.* 2015.

¹¹³ *Star Wars: Episode VIII: The Last Jedi*, režija R. Johnson, scenarij R. Johnson, G. Lucas; uloge: D. Ridley, J. Boyega, O. Isaac, M. Hamill *et al.*; Lucasfilm *et al.*, 2107.

¹¹⁴ Mackinlay 1898–99, 132; Cassidy 1969, 37; González Marrero 1997–1998, 141–142. *Plovidba svetog Brendana opata*, na hrvatski preveo i predgovor napisao V. Grubišić, Zagreb 2004.

¹¹⁵ Thrall 2000, 15–17.

¹¹⁶ Löffler 1983, 219–220; Thrall 2000, 19 i n. 16; Fagnoni 2006, 68; Wollin 2006, 284.

¹¹⁷ Löffler 1983, 225; Thrall 2000, 19–20; Wollin 2006, 284.

dana, ali ima pošteđu nedjeljom.¹¹⁸ Judin otok, prema *Navigatio*, morao bi se nalaziti na krajnjem jugu ekumene.¹¹⁹

U ovim pričama otočić u moru na koji se povlače pustinjaci da bi što čišće slavili Boga, postaje sve manji, dok na kraju ne bude samo stijena koja viri iz mora. Na toj stijeni nalazi se, s jedne strane, anahoret za kojeg se brine Bog i anđeli i koji okajava svoje nekadašnje grijeha. S druge strane, tu je na stijeni Juda Iskariot koji trpi kaznu do Sudnjega dana.

Iste motive naći ćemo i u *Immrama*. Tako *Immram Maelduin* (epizode 19, 20, 30, 33) donosi pustinjaka koji je odjeven samo u svoju kosu.¹²⁰ Pri tom se za njihovu dobrobit brinu Bog i anđeli. U epizodi 19 figurira irski hodočasnik odjeven samo u svoju kosu, a anđeli ga dnevno hrane samo s pola kolača,¹²¹ a u epizodi 33 jednom anahoretu vidra svaki treći dan donosi lososa iz mora za hranu.¹²² *Immram Cuirag Hua Corra* (11. st.) spominje također zajednicu sv. Ailbea,¹²³ zatim otok jednog od Kristovih učenika koji je izdao Krista, pa ondje čeka Sudnji dan. On ondje jede travu, ali svaki dan na čudesan način ipak dobije ručak.¹²⁴ Na jednom otoku nalaze pustinjaka koji je istjeran iz svoje zajednice zato jer je zanemarivao jutarnje mise,¹²⁵ a na drugom otoku nalaze učenika apostola Andrije koji je morao otići na more jer je jednom zaboravio izmoliti večernju, pa i on tako u pustinji na moru čeka Sudnji dan.¹²⁶

Vrlo je vjerojatno da su ovi dojmivi opisi koje nalazimo u čudesnim putovanjima nadahnuti običajima pustinjaka da odlaze na otočiće i da su opisi tih ljudi mogli imati, u konačnici, izvor u stvarnom izgledu tih anahoreta. Očito su njihove prehrambene navike i njihov izgled fascinirali suvremenike od samog početka, neke pozitivno, neke negativno. Zato su ostavili dosta podataka o njihovom životnom stilu. Najčešće ćemo naći da se uglavnom hrane korijenjem, travama i divljim voćem i piju samo vodu, a nije se bilo primjereno niti odmarati tijekom dana, nego samo jednom dnevno, nakon zalaska sunca.¹²⁷ Već je Sulpicije Sever (*Dialog*. 1. 4 i 5) vidio da su takve navike možda primjerene za toplu klimu istoka, gdje rastu vrlo hranjive trave i voće, ali za Galiju baš i nisu. U njegovom tekstu Gal (*Gallus*) brani pustinjake u Galiji koji se, zbog klime, ne mogu podvrći isto tako rigoroznom režimu života kao oni na istoku.¹²⁸ Povod ovoj primjedbi je događaj kad su Sulpicije i njegova tri prijatelja završili na obali Kirene kod jednog pustinjaka, odjevenog samo u životinjske kože, koji ih je ugostio. Dao im je obrok koji Sulpicije duhovito zove *locupletissimum*, od pola ječmenog kruha i zavežljaja trava, za njih petoricu. Trava je ipak bila dobra: nalik na mentu po mirisu, a okusa na med.¹²⁹ No, takvih hranjivih trava u Galiji nema, pa nije

¹¹⁸ Baum 1923, 168; Wollin 2006, 291.

¹¹⁹ Benedict 1892, 360.

¹²⁰ Thrall 2000, 19 i n. 16.

¹²¹ Thrall 1917, 70.

¹²² Beauvois 1885, 715–716; Brown 1916, 390–391; Baum 1923, 170 i n. 2; Reinhard 1941, 54; Löffler 1983, 222–223.

¹²³ Thrall 1917, 72–73.

¹²⁴ Brown 1916, 395–396.

¹²⁵ Beauvois 1885, 718.

¹²⁶ Löffler 1983, 220.

¹²⁷ Guelphe 1986, 311.

¹²⁸ Delaplace 1992, 994.

¹²⁹ Yuzwa 2012, 4. *Sulpicii Severi Dialogi*, *Patrologia Latina* 20, 183–222, 1. 4: ...*invenio senem in veste pellicea...* (col. 186). *Apponit prandium sane locupletissimum, dimidium panem hordeaceum. Eramus autem nos quatuor, ipse erat quintus. Fasciculum etiam herbae intulit, cujus nomen excidit; quae menthae similis exuberans follis, saporem mellis praestabat: hujus praedulci admodum suavitate delectati atque exsatiati sumus* (col. 187).

najbolja ideja živjeti samo od njih. Grgur iz Toursa (*Hist. Franc.* 6. 6)¹³⁰ pak, navodi primjer jednog Hospicija (*Hospitius*) koji je htio jesti samo trave po uzoru na istočne anahorete, a preko trgovaca koji su dolazili u Galiju, dobivao je i istočne trave.¹³¹ A da je priča mogla imati i mračnu stranu, vidjeli smo već na primjeru sv. Martina, koji je tako u pustinjačkom žaru, progutao crni kukurijek i jedva ostao živ.

Iste običaje ranih pustinjaka nalazimo i u 12. st. kod pjesnika Marboda,¹³² čiji lik živi od ničega.¹³³ Takav lik pustinjaka ušao je i u *chanson de geste*, pa na primjer, *Huon de Bordeaux* opisuje takvog jednog anahoreta koji je više od trideset godina jeo travu i korijenje i divlje voće, a ne kruh.¹³⁴

O njihovom izgledu do sada smo već čuli da je bio izmožden, mršav, silno duge kose, ali i još kojekakav. Tako doznajemo da je pustinjač Anastazije bio zabranio kupanje, čak i osnovno pranje.¹³⁵ Dobar je primjer Benedikta iz Anijane (*Benedictus Anianensis*, 747. – 821.), koji je imao veliki utjecaj u karolinško vrijeme. Opis njegovog lika i života paradigma je svih sličnih svetaca koji su se povukli u pustinju. On je prihvatio izrazito istočni način askeze, tvrdio je da je pravilo sv. Benedikta za slabiće, a on se ugledao na pravilo sv. Bazilija i Pahomija.¹³⁶ Dvije i pol godine uništavao je svoje tijelo, živeći samo na kruhu i vodi, smatrajući vino kužnim otrovom. Spavao je na goljoj zemlji bez da se pokrije, a i to malo. Odbacivao je dobru odjeću, a kupao se nije nikad. Imao je samo jednu tuniku koju nikad nije skidao pa su mnoge uši živjele na njegovoj prljavoj koži i hranile su se na njegovim udovima oslabljenim postom.¹³⁷

Mnogo bi se toga još moglo reći o onima koji su tražili „pustinju u moru“, osamljeni otok na kojem će biti bliže Bogu, ali neka ovaj naš kratki sažetak bude prilog prvom hrvatskom kongresu ranokršćanske arheologije i povijesti.

¹³⁰ S. Gregorii episcopi Turonensis *Historia Francorum*, Patrologia Latina 71, 376: *Fuit autem apud urbem Nicensem eo tempore Hospitius reclausus magnae abstinentiae, ... nihil aliud quam purum panem cum paucis dactyllis comedabat. In diebus autem Quadragesimae, de radicibus herbarum Aegyptiarum, quibus eremitae utuntur, exhibentibus sibi negotiatoribus alebatur.*

¹³¹ Delaplace 1992, 994.

¹³² *Marbodi Redonensis episcopi Carmina varia*, Patrologia Latina 171, col 1671: *Angelicam vitam duxisse fertur eremitam, / Nescio quem pannis non usum pluribus annis, / Nec panis victu, nec aqua, mirabile dictu, / In culpam tandem lapsus semel, utpote grandem, / Juste damnatum, poena comitante reatum. / Ergo parce, precor, dum tolleris ipse per aequor, / Ventis jactatam verbis, lacerare carinam.*

¹³³ Gougaud 1928, 29.

¹³⁴ Gougaud 1928, 29. *Huon de Bordeaux, chanson de geste*, ed. F. Guessard – C. Grandmaison, Paris, F. Vieweg Libraire-Éditeur, 1860, v. 3087 i d.: *XXX ans ou plus i ai bien conversé. / Moult poi de pain ai, pu se di, usé, / Mais de racines ai mengié à plenté, / Et de pumetes que j'ai u bos trouvé.*

¹³⁵ Gougaud 1928, 31; Guelphe 1986, 311–312.

¹³⁶ *Vita Benedicti abbatis Anianensis et Indensis auctore Ardone*, ed. Waitz, *Monumenta Germaniae Historica SS*, 15/1, 1887, 198–220, c. 2: *Regulam quoque beati Benedicti tironibus seu infirmis positam fore contestans, ad beati Basilii necnon et beati Pacomii regulam scandere nitens...* (p. 202).

¹³⁷ Coon 2006, 140–141. *Factus vero monachus, incredibili inedia per biennium et sex mensium spatia corpus suum affigere coepit. Sic quippe carni infestus, cybum permodicum sumens, pane videlicet et aqua corpus sustinens potius quam famem arcens, vinum siquidem ceu pestiferum virus devitans... In vestitu namque suo tanta se vilitate deiecit, ut vix persuaderi nescientibus veri simile fore possit. Erat itaque vilis ei et pervetusta tunica, quam nonnisi plures exactos mutabat dies. Quapropter **copia pediculorum in squalenti surgebat cute**, a quibus ieiuniis adtenuata despacebantur membra...* (p. 201–202).

LITERATURA

- Allen 1977 W. S. Allen, „Kalóyeros: An Atlantis in Microcosm“, *Imago Mundi* 29, 1977, 54–71.
- Amiotti 1994 G. Amiotti, „La migrazione verso le isole territorio dell' anima“, u: M. Sordi (ur.), *Emigrazione e immigrazione nel mondo antico. Contributi dell' Istituto di storia antica 20, Vita e Pensiero. Pubblicazioni dell' Università Cattolica del Sacro Cuore*, Milano 1994, 271–282.
- Auslander 2015 D. Auslander, „From Female Hermit to Female Anchorite in the Medieval Lives of the Irish Saint Darerca (aka Moninna and Modwenna)“, *Magistra* 21/1, 2015, 11–35.
- Baum 1923 P. F. Baum, „Juda's Sunday Rest“, *The Modern Language Review* 18/2, 1923, 168–182.
- Beauvois 1885 E. Beauvois, „L'Élysée transatlantique et l'Éden occidental“, I-II, *Revue de l'histoire des religions* 4/7, 1885, 273–318, 673–727.
- Beck 2016 L. Beck, „Insularity and the Acts of Discovery and Exploration“, *Terrae Incognitae* 48/2, 2016, 99–102.
- Benedict 1892 R. D. Benedict, „The Hereford Map and the Legend of St. Brendan“, *Journal of the American Geographical Society of New York* 24, 1892, 321–365.
- Borsje 1996 J. Borsje, *From Chaos to Enemy: Encounters with Monsters in Early Irish Texts. An Investigation Related to the Process of Christianization and the Concept of Evil (Instrumenta Patristica XXIX)*, Turnhout 1996.
- Breeze 2007 A. Breeze, „Where were the Middle Gaelic Glenn na Leóman and Inis Salutóris“, *The Ines Review* 58/1, 2007, 101–106.
- Brown 1916 A. C. L. Brown, „From Cauldron of Plenty to Grail“, *Modern Philology* 14/7, 1916, 385–404.
- Bruzen de la Martinière 1730 Bruzen de la Martinière, *Le grand Dictionnaire Géographique et critique*, tome second, second partie, C. La Haye – P. Gosse – P. do Hondt, Amsterdam, Herm. Uitwerf & Franç. Changuion, Rotterdam, Jean Daneil Beman, 1730 i d.
- Burn 1969 A. R. Burn, „Holy Men On Islands in Pre-Christian Britain“, *Glasgow Archaeological Journal* 1, 1969, 2–6.
- Carey 1989 J. Carey, „Ireland and the Antipodes: The Heterodoxy of Vergil of Salzburg“, *Speculum* 64, 1989, 1–10.
- Carver 2009 M. Carver, „Early Scottish Monasteries and Prehistory: A Preliminary Dialogue“, *The Scottish Historical Review* 88, br. 226/2, 2009, 332–351.
- Cassidy 1969 V. H. Cassidy, „Other Fortunate Islands and Some That Were Lost“, *Terrae Incognitae* 1/1, 1969, 35–39.
- Charles-Edwards 2000 T. Charles-Edwards, „The Social Background to Irish *Peregrinatio*“, u: J. M. Wooding (ur.), *The Otherworld Voyage in Early Irish Literature, An Anthology of Criticism*, Dublin 2000, 94–108 (izvornik *Celtica* 11, 1976, 43–50).
- Clancy 2006 T. O. Clancy, „Brendan's European Tour: the Middle Irish Poem *Mochen, Mochen a Brénaid* and the Changing Nature of Pilgrimage

- in the Eleventh Century“, u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World, sv. 24)*, Leiden – Boston 2006, 35–52.
- Clavel-Lévêque –
Nouailhat 1990 M. Clavel-Lévêque – R. Nouailhat, „Les premiers moines de Lérins. Régulation et normalisation du christianisme“, *Mélanges Pierre Lévêque*, sv. 4, Besançon 1990, 99–113.
- Clay 1914 R. M. Clay, *The Hermits and Anchorites of England*, London 1914.
- Cook 1940 A. B. Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion*, sv. III, dio 2, Appendix P (Floating Islands), Cambridge 1940.
- Coon 2006 L. L. Coon, „Collecting the Desert in the Carolingian West“, *Church History and Religious Culture* 86/4, 2006, 135–162.
- Courcelle 1968 P. Courcelle, „Nouveaux aspects de la culture lérininne“, *Revue des Études Latines* 46, 1968, 379–409.
- Delaplace 1992 C. Delaplace, „Ermites et ascètes à la fin de l’Antiquité et leur fonction dans la société rurale. L’exemple de la Gaule“, *Mélanges de l’École Française de Rome, Antiquité* 104/2, 1992, 981–1024.
- Fagnoni 2006 A. M. Fagnoni, „Oriental Eremitical Motifs in the *Navigatio Sancti Brendani*“, u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World, vol. 24)*, Leiden – Boston 2006, 53–80.
- Gautier Dalché 1986 P. Gautier Dalché, „Comment penser l’Ocean? Modes de connaissance des *finis orbis terrarum* du Nord-Ouest (de l’Antiquité au XIIIe siècle)“, *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l’enseignement supérieur public, 17e congrés*, Nantes 1986, 217–233.
- González Marrero 2010 J. A. González Marrero, „Las islas atlánticas en el *Libro de mensura orbis terrae* del monje geógrafo irlandés Dicuil del siglo IX“, *Anuario de Estudios Atlánticos* 56, Madrid – Las Palmas 2010, 71–90.
- González Marrero 1997–1998 J. A. González Marrero, „En torno a la época y lugar en que se escribió la *Navigatio sancti Brendani*“, *Excerpta Philologica* 7–8, Cádiz 1997–1998, 141–152.
- Goehring 1993 J. E. Goehring, „The Encroaching Desert: Literary Production and Ascetic Space in Early Christian Egypt“, *Journal of Early Christian Studies* 1/3, 1993, 281–196.
- Gougaud 1928 L. Gougaud, *Ermites et reclus. Étude sur d’anciennes formes de vie religieuse*, Vienne 1928.
- Graf 1890 A. Graf, *Il diavolo*, Milano 1890⁴.
- Guelphe 1986 W. Guelphe, „L’érémisme dans le Sud-Ouest de la Gaule à l’époque mérovingienne“, *Annales du Midi: Revue Archéologique, historique et philologique de la France Méridionale* 98, br. 175, 1986, 293–315.
- Healy 1882 J. Healy, „Lives of the Irish Saints“, *The Irish Ecclesiastical Record* 3, 1882, 321–332.
- Hernández González 1992 F. Hernández González, „Agunas diferencias entre la *Vita sancti Brendani* y la *Navigatio Sancti Brendani*“, *Fortunatae (Revista canaria de filología, cultura y humanidad classica)* 3, 1992, 287–304.

- Hill 1959 E. Hill, „St. Cuthbert“, *Life of the Spirit* 13, br. 153, 1959, 407–410.
- J. J. K. 1882 J. J. K., „The Columbian Monasteries and Rule“, *The Irish Ecclesiastical Record* 3, 1882, 23–35.
- Lecoy de la Marche 1895 A. Lecoy de la Marche, *Vie de Saint Martin, évêque de Tours, apôtre des Gaules*, Tours, 1895.
- Le Goff 1965 J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Europe*, prev. D. Stošić, Beograd, 1974, franc. izd. 1965.
- Lestringant 2002 F. Lestringant, *Le livre des Îles. Atlas et récits insulaires de la Genèse à Jules Verne*, Genève 2002.
- Leyser 2006 C. Leyser, „The Uses of the Desert in the Sixth-Century West“, *Church History and Religious Culture* 86/1-4, 2006, 113–134.
- Löffler 1983 C. M. Löffler, *The Voyage to the Otherworld Island in Early Irish Literature*, diss., sv. I, Salzburg 1983.
- Lot 1907 F. Lot, „Mélanges d'histoire bretonne (suite)“, *Annales de Bretagne* 23/1, 1907, 29–79.
- Lot 1907a F. Lot, *Mélanges d'histoire bretonne (VIe-XIe siècle)*, Paris 1907.
- Mackinlay 1898–1899 J. M. Mackinlay, „In Oceano Desertum – Celtic Anchorites and their Island Retreats“, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 33, 1898–1899, 129–133. <http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/ARCHway/toc.cfm?rcn=1340&vol=33> (pristupljeno 22.07.2011.)
- Maines 1991 C. Maines, „Review: W. Horn, J. White Marshall & G. D. Rourke, The Forgotten Hermitage of Skellig Michael“, *American Journal of Archaeology* 95/4, 1991, 758–759.
- Malnory 1894 A. Malnory, *Saint Césaire, évêque d'Arles 503-543*, Paris 1894.
- Maraval 2005 P. Maraval, „D'Antoine à Martin: aux origines du monachisme occidental“, *Vita Latina* 172, 2005, 72–82.
- Martín Ferreira 2006 A. I. Martín Ferreira, „Mitos y leyendas de la literatura greco-latina sobre viajes. A propósito de la *Navigatio sancti Brendani abbatis*“, *Cuadernos del CEMYR* 14, 2006, 11–36.
- Mattoso 1988 J. Mattoso, „Les ancêtres des navigateurs“, *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, 17e congrès, Nantes 1986, 1988, 95–110.
- McClendon 1984 C. B. McClendon, „The Church of S. Maria di Tremiti and Its Significance for the History of Romanesque Architecture“, *Journal of the Society of Architectural Historians* 43/1, Chicago 1984, 5–19.
- McGinn 1994 B. McGinn, „Ocean and Desert as Symbols of Mystical Absorption in the Christian Tradition“, *The Journal of Religion* 74/2, 1994, 155–181.
- Mediterranean Pilot*, vol. IV, 1955 *Mediterranean Pilot*, vol. IV, *Comprising the Islands of the Grecian Archipelago, with Adjacent Coasts of Greece and Turkey from Ákra Taínaron on the West to Olobî Burnu on the East, Inculding also the Istand of Kríti*, London 1955.
- Merrills 2004 A. H. Merrills, „Monks, Monsters, and Barbarians: Re-Defining the African Periphery in Late Antiquity“, *Journal of Early Christian Studies* 12/2, 2004, 217–244.

- Milićević Bradač 2013 M. Milićević Bradač, „Otok-kit od Aleksandra do Voyagera“, *Latina & Graeca*, n.s. 23, Zagreb 2013, 11–104.
- Monge Allen 2009 E. Monge Allen, „El viaje al Paraíso: la espiritualidad celta a la luz de la *Navigatio sancti Brendani*“, *Historias Orbis Terrarum (Revista electrónica)*, 3, Santiago de Chile 2009, 52–69. <http://www.orbisterrarum.cl/> (pristupljeno 01.03.2018.)
- Nikitaras 2016 A. Nikitaras, Archimandrites, *Guide to the Holy Monastery of Saint John the Theologian Patmos*, Holy Island of Patmos 2016.
- O'Donnell 1981 J. J. O'Donnell, „Liberius the Patrician“, *Traditio* 37, 1981, 31–72.
- Pettiau 2006 H. Pettiau, „The Abbot and the Monastic Community in the Gallic Churches 550 to 800“, u: G. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World, vol. 24)*, Leiden – Boston 2006, 241–263.
- Pinet 2011 S. Pinet, *Archipelagoes. Insular Fictions from Chivalric Romance to the Novel*, Minneapolis – London 2011.
- Poole 1921 R. L. Poole, „Monasterium Niridanum“, *The English Historical Review* 36/144, 1921, 540–545.
- Pricoco 1978 S. Pricoco, *L'Isola dei Santi. Il cenobio di Lerino e le origini del monachesimo gallico*, Roma 1978.
- Rapp 2006 C. Rapp, „Desert, City, and Countryside in the Early Christian Imagination“, *Church History and Religious Culture* 86/4, 2006, 93–112.
- Reinhard 1941 J. R. Reinhard, „Setting Adrift in Medieval Law and Literature“, *PMLA* 56/1, 1941, 33–68.
- Scherling 1949 K. Scherling, *Pauly-Wissowa RE*, 36. Halbb. / 2, col. 507; Stuttgart, Alfred Druckenmüller, 1949, s. v. „Pandataria“.
- Silvas 2002 A. M. Silvas, „Edessa to Cassino: The Passage of Basil's *Asketikon* to the West“, *Vigiliae Christianae* 56/3, 2002, 247–259.
- Smith 2012 W. P. Smith, „Creating Empty Spaces: Adventure, Yermo, and Desert Islands in Amadís de Gaula and Sergas de Esplandián“, *La coronica: A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures and Cultures* 40/2, 2012, 259–290.
- Sobiecki 2003 S. I. Sobiecki, „From the *Désert Liquide* to the Sea of Romance: Benedeit's *Le Voyage de Saint Brendan* and the Irish *Immrama*“, *Neophilologus* 87, 2003, 193–207.
- Tanguy 2004 B. Tanguy, „In oceano desertum: l'implantation monastique ancienne dans les îles bretonnes“, *Histoire Médiévale et Archéologie* 16, 2004, 95–123.
- Thrall 1917 W. F. Thrall, „Vergil's Aeneid and the Irish *Imrama*: Zimmer's Theory“, *Modern Philology* 15/8, 1917, 449–474.
- Thrall 2000 W. F. Thrall, „Clerical Sea Pilgrimages and the *Imrama*“, u J. M. Wooding (ur.), *The Otherworld Voyage in Early Irish Literature, An Anthology of Criticism*, Dublin 2000, 15–21. (izvornik: *The Manly Anniversary Studies in Language and Literature*, Chicago 1923, 276–283).

- Traina 1986 G. Traina, „Fra antico e medioevo: il posto delle isole“, *Quaderni Catanesi di studi classici e medievali* 8, 1986, 112–125.
- Van Duzer 2008 Ch. Van Duzer, „The Voyage of Trezenzonio to the Great Island of the Solstice: English Translation and Commentary“, *Folklore* 119, 2008, 335–345.
- Weiss 1988 J.-P. Weiss, „La fondation de la communauté des moines de Lérins“, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé: Lettres d'Humanité* 47, 1988, 338–351.
- Wollin 2006 C. Wollin, „The *Navigatio sancti Brendani* and the Two of its Twelfth-century palimpsests: the Brendan Poems by Benedeit and Walter of Châtillon“, u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World, vol. 24)*, Leiden – Boston 2006, 281–314.
- Wooding 2000 J. M. Wooding, „Monastic Voyaging and the *Navigatio*“, u: J. M. Wooding (ur.), *The Otherworld Voyage in Early Irish Literature, An Anthology of Criticism*, Dublin 2000, 226–245.
- Woods 1993 D. Woods, „The Origin of Honoratus of Lérins“, *Mnemosyne* 46/1, 1993, 78–86.
- Yarza Luaces 1995 J. Yarza Luaces, „La isla: metáfora e imagen visual“, *Cuadernos del Centro de Estudios Medievales y Renacentistas*, Universidad de La Laguna, 3, San Cristóbal de Tenerife 1995, 59–102.
- Yuzwa 2012 Z. Yuzwa, „To Live by the Example of Angels: Dialogue, Imitation and Identity in Sulpicius Severus' *Gallus*“, *Studia Patristica* 44, 2012, 1–7.
- Zimmer 1891 H. Zimmer, *The Irish Element in Medieval Culture*, prev. J. L. Edwards, New York – London 1891.
- Zucca 2000 R. Zucca, „Lo spazio marittimo del Mediterraneo occidentale in età romana: geografia storica ed economia“, *L'Africa Romana* 14, 2000 (Roma 2002), 53–64.

INTERNETSKÉ BAZE PODATAKA

www.jstor.org	
http://muse.jhu.edu	Project Muse
www.archive.org	Internet Archive: Digital Library of Free Books, Movies, Music
www.perseus.tufts.edu	Perseus Digital Library, Tufts University, Gregory R. Crane ed.
www.persee.fr	Persée: Portail de revues en sciences humaines
http://remacle.org/	L'Antiquité grecque et latine, du moyen âge
http://www.academia.edu/	Academia
http://dialnet.unirioja.es/	Dialnet, Universidad de la Rioja
http://www.dmgh.de/	Monumenta Germaniae Historica
http://.gallica.bnf.fr	Bibliothèque nationale de France
www.documentacatholicaomnia.eu	Documenta Catholica Omnia, Patrologia Latina et Patrologia Graeca

MARINA MILIĆEVIĆ-BRADAČ

DESERTUM IN PELAGO

From Late Antiquity and during the Middle Ages in seeking the ascetic life, hermits retreat to islands, islets, and skerries. This is present in western Europe in particular, where local monks wanted to live like the hermits from the east they looked up to. However, as there was no vast sandy desert in their vicinity, in order to do that they left to the vast sea desert – the ocean, to small islands where they could be closer to God. Many monasteries are built on such islands, with Skellig Michael located off the shore of Ireland being the most famous one.

Keywords: *islands, hermits, anchorites, desertum in pelago, desert in the sea*

SANJA IVČEVIĆ

HODOČASNIČKA AMPULA SV. MENE IZ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U SPLITU

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.10>

U Arheološkome muzeju u Splitu čuva se hodočasnička ampula sv. Mene s makarskog područja kakve su se proizvodile u svetištu u Abu Meni u sjeverozapadnoj Africi od druge polovice 5. do sredine 7. st. Najbrojniji su sačuvani hodočasnički predmeti kasnoantičkog vremena, a nalazi takvih ampula na širokom području od Britanije do obala Crnog mora osvjetljavaju ne samo vjersku praksu tog vremena, već i načine trgovanja i putove kojima se u tom vremenu ona odvijala.

Početak prošlog stoljeća u znanstvenoj se literaturi razvila rasprava o pitanju štovanja sv. Mene u Dalmaciji, prvenstveno nakon nalaza mramorne pločice s natpisom Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ (*O hagios Menas*) (sl. 2). Osim natpisa, u Dalmaciji su pronađene i dvije ampule sv. Mene; jedna, već spomenuta, iz okolice Makarske i druga koja se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju. Okolnosti nalaza ampula nisu poznate te nije bilo moguće utvrditi jesu li u Dalmaciju stigle u antičko vrijeme. Unatoč tome je don F. Bulić već pri prvim objavama, na temelju proučavanja analogija, načina izrade, materijala i okolnosti nabave, pretpostavio da se radi o originalnim proizvodima koji su mogli dospjeti u Dalmaciju još u kasnoantičko vrijeme.

Pri obradi ampule iz Arheološkog muzeja u Splitu (sl. 1) prvenstveno smo se fokusirali na tipološko određenje u skladu s novim znanstvenim istraživanjima na tom području, čime smo je mogli i preciznije datirati. Pripada ampulama kojima je s obje strane u središnjem medaljonu prikazan sv. Mena u pozi oranta, s dvije deve koje mu se klanjaju uz noge. Obrub je izrađen od dva rebra između kojih je niz kuglastih ispupčenja. Prikaz je izrađen plošno i lik je stiliziran pa je glava sveca trokutasta, ruke predimenzionirane, a deve stilizirane gotovo do neprepoznatljivosti. Odgovara ampulama treće, najkasnije faze proizvodnje (610. – 650. god.). Najviše je takvih ampula s područja Egipta, ali brojne su pronađene na cijelom prostoru zastupljenosti. U podjeli G. Kaminski-Menssen pripada u osnovni tip s prikazom sv. Mene - *a*, faza III, a u onoj J. Witt u osnovni prikaz (sv. Mena između deva) tipu B varijanti B1. Dobro su zastupljene i na lokalitetu Kom el-Dikka u Aleksandriji, nalazimo ih na području sjeverne Italije, gdje odgovaraju tipu VI koji je datiran u 6. st. U obradi ampula iz muzeja Louvre, C. Metzger skupinu 1a, kojoj odgovara naša ampula, datira u razdoblje od sredine 6. do sredine 7. st. U podjeli M. Gilli ampula iz Makarske, prema prikazu u središnjem polju, pripada ikonografskom tipu 1 (*Mena između deva*), a obrub je tipa 12B.

Ampula iz Sinja ne pripada istom tipu. Na središnjem polju s jedne strane ampule prikazan je lik sv. Mene s devama na istaknutom medaljonu s plastičnim prikazom na kojem je tijelo sveca zbijeno, za razliku od izduženog prikaza na ampulama III. faze. Kosa sveca je bujna i valovita, a oko glave je nimbus. Na drugoj strani nalazi se natpis u tri reda koji glasi ΑΓΙΟ(Y) ΜΕΝΑ ΕΥΛΟΓ (*eulogia tuo hagiou Mena*). Odgovara tipu Metzger Ic, a G. Kaminski-Menssen ampule poput naše definira kao jednu skupinu osnovnog tipa *a* (prikazom sv. Mene između deva), koja se datira u fazu II (560. – 610. god.). Pripada tipu E, varijanti 1 u tipologiji J. Witt.

Ampule sv. Mene pokazatelj su veza Dalmacije s Egiptom, a mogao ih je donijeti neki putnik, trgovac ili doseljenik iz Egipta. S druge strane, natpis s Marusinca u Saloni upućuje da se radi o dedikantu istočnog porijekla koji je vjerojatno bio Egipćanin, štovatelj sv. Mene i pripadnik egipatske zaje-

dnice u Saloni. Natpis, dakako, nije dokaz postojanja organiziranog štovanja sv. Mene u Saloni ili u Dalmaciji, ali služi kao polazna točka za daljnja istraživanja o tom pitanju.

Na temelju iznesenog, možemo zaključiti da postoji mogućnost da je ampula sv. Mene dospjela na naše područje još u antičko vrijeme, točnije krajem 6. ili početkom 7. st., kada su se takve ampule proizvodile. Tomu u prilog govori nalaz još jedne ampule na području Sinja te natpis tog sveca pronađen na groblju uz ranokršćansku crkvu na Marusincu u Saloni. Tu mogućnost dopuštaju dobro poznate veze Salone s Egiptom, postojanje uhodanih trgovačkih putova i potvrđena egipatska zajednica u Saloni u pretkršćanskom, ali i u kršćanskom vremenu. Razlozi zbog kojih je donesena i način prijenosa ostaju nepoznati, a pitanje je li ih donio hodočasnik iz Abu Mene, putnik, trgovac ili možda doseljenik iz Aleksandrije ili Egipta, za sada ostaje neodgovoreno.

Ključne riječi: hodočasnička ampula, sv. Mena, Makarska, Salona, Čitluk, prva polovica 7. st.

U Arheološkome muzeju u Splitu čuva se hodočasnička ampula¹ sv. Mene pronađena na području Makarske.² Ampule tog sveca proizvodile su se u svetištu u Abu Meni u sjeverozapadnoj Africi od druge polovice 5. do sredine 7. st. i najbrojniji su sačuvani hodočasnički predmeti kasnoantičkog vremena.³ Nalazi ampula sv. Mene na širokom području od Britanije do obala Crnog mora osvijetljavaju ne samo vjersku praksu tog vremena, već i načine trgovanja i putove kojima se u tom vremenu ona odvijala.⁴

Početkom prošlog stoljeća u znanstvenoj se literaturi razvila rasprava o pitanju sv. Mene u Dalmaciji, prvenstveno nakon nalaza mramorne pločice s natpisom Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ (*O hagios Menas*) (sl. 2) na groblju uz ranokršćansku crkvu na Marusincu u Saloni.⁵ Osim natpisa, u Dalmaciji su pronađene i dvije hodočasničke ampule sv. Mene; jedna, već spomenuta, iz okolice Makarske i druga koja se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju.⁶ Okolnosti nalaza ampula nisu poznate te nije bilo moguće utvrditi jesu li u Dalmaciju stigle u antičko vrijeme. Unatoč tome, za obje je ampule pri prvim objavama don F. Bulić, na temelju proučavanja analogija, načina izrade, materijala i okolnosti nabave, pretpostavio da se radi o originalnim

¹ O terminu ampule vidi: Bangert 2010, 307, bilj. 29.

² Ampula je objavljena više puta, ali u starijoj literaturi: Bulić 1901, 55–58, T. I; Delehay 1904, 14–15 (fotografija ampule (sl. 15) je objavljena u pretisku teksta H. Delehay, „L'hagiographie de Salone d'après les dernières découvertes archéologiques“ u koji su naknadno umetnute fotografije, a članak je objavljen kao dodatak u *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 30, Split 1907); Bulić 1925, 121, 160; Leclercq 1933, 394–398, sl. 7985.

³ Ampule svetog Mene najbrojniji su sačuvani hodočasnički predmeti, no treba uzeti u obzir činjenicu da su hodočasnici sa svetog mjesta nosili i predmete izrađene od materijala koji su manje postojani ili krhkiji od keramike (staklo, metal, organski materijali). Posvećene tekućine mogle su se tako skupljati i u običnim neoznačenim bočicama koje ne možemo raspoznati čak i ako su sačuvane; vidi Bangert 2010, 298, bilj. 22. I danas vjernici blagoslovljenu vodu iz crkava odnose u običnim neoznačenim bočicama (budući im je važan sadržaj, a ne sam predmet) te se prema materijalnim ostacima ne bi moglo utvrditi u kojoj mjeri je iz neke crkve sakupljana voda. Takav je slučaj i u svetištima, primjerice u crkvi svetog Arnira kod sela Dubrave u Poljicima u kojoj je izvor čudotvorne vode potekao na mjestu gdje je svetac ubijen (Novak 1957, 88–92).

⁴ Anderson 2005, 9.

⁵ Cjeloviti natpis koji se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu (inv. br. C 28 + C 39) prvi je objavio don F. Bulić (1899, 80, sl. 1), no ubrzo je uslijedila rasprava u znanosti o namjeni natpisa i atribuciji te je natpis objavljen više puta. Detaljnu bibliografiju vidi u: *Salona IV*, 1117–1118, kat. br. 743.

⁶ Ampula se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju (inv. br. 1264), visoka je 7,3 cm, širina tijela joj je 5,7 cm, a debljina 2,1 cm; Bulić 1904, 14–17, T. I; Topić 2008, 314–315, kat. br. 29; *Istočni Jadran* 2018, 48, kat. br. 29.

proizvodima koji su mogli dospjeti u Dalmaciju još u kasnoantičko vrijeme.⁷ Dodatnu potvrdu njegovu mišljenju dao je i C. M. Kaufmann, prvi istraživač svetišta, koji je na temelju proučavanja fotografija obje ampule iznio mišljenje da njihove značajke ukazuju na proizvodnju u Abu Meni.⁸ Vjersko značenje ampula je jasno, obzirom na sadržaj i porijeklo jer potječu s mjesta koja imaju duhovnu važnost, no kako bi se shvatilo njihovo značenje u određenim povijesnim okolnostima, potrebno je provesti tipološku analizu.⁹ Od prvih objava ampule prošlo je više od stotinu godina te smo se u članku prvenstveno fokusirali na tipološku obradu temeljenu na rezultatima novih istraživanja na tom području uzimajući u obzir i ostale tragove štovanja tog sveca u Dalmaciji.

Početke kršćanske vjere u okvirima Rimskog Carstva karakterizirala je snažna vitalnost zahvaljujući kojoj je, u svega nešto više od tri stoljeća od Kristove smrti, u vrijeme cara Konstantina postala službena, a uskoro i jedina državna religija 391. god. za vladavine Teodozija I. U ta tri stoljeća, koja s današnjim odmakom možemo nazvati početnim koracima kršćanstva, cijelim se Carstvom, povezanim sigurnim kopnenim i pomorskim putovima, brzo i neprekidno širila evangelizacija. Mučenici stradali u progonima kršćana u 3. i 4. st.,¹⁰ postaju modeli vjernicima, a djela i mučeništvo svetaca dodatno su se uzvisivali kroz propovijedanje o njihovu životu, svetosti i žrtvi za vjeru.¹¹ Običaj posjećivanja grobova svetaca osobito na dan mučeništva (*dies natalis*)¹² razvio se iz potrebe vjernika za direktnim doticajem sa svetim, a na svetim se mjestima¹³ formiraju crkve i svetišta.¹⁴ Osobito zanimanje za hodočašćenjem razvija se u vrijeme cara Konstantina (306. – 337. god.) za čije su vladavine potvrđena literarnim izvorima i arheološkim nalazima koji svjedoče o raširenosti i prihvaćenosti te pobožnosti među vjernicima u vrijeme kasne antike.¹⁵ Veličanstvene građevine i svetišta na mjestima važnih biblijskih događaja, grobovi apostola i svetaca privlačili su

⁷ Bulić 1901, 57; Bulić 1904, 15.

⁸ Bulić 1908, 166.

⁹ Anderson 2005, 9.

¹⁰ Franzen 1970, 44–50; Baus 1972, 425–433; Grbešić 2009; Cambi 2016, 72–93; Sanader 2016, 67–87.

¹¹ U vrijeme velikih progona kršćana, početkom 4. st., u Saloni je stradao velik broj mučenika (o Dioklecijanovoj vjerskoj politici i progonima kršćana vidi Cambi 2016, 63–101). U travnju 304. god. stradali su sv. Dujam, salonitanski biskup, dva svećenika (Septimije i Asterije) te četvorica vojnika (Antiohijan, Paulinijan, Telij i Gajan), a u ljeto iste godine stradao je i sv. Anastazije. Uz navedene još se spominje i biskup Venancije koji je stradao u ranijim progonima za vrijeme vladavine cara Valerijana, vjerojatno 258. god. Brojna je literatura o razvoju i nastanku salonitanske crkve, mučenicima i potvrdama njihovog štovanja u Saloni. Ovdje navodimo neke novije radove s navedenom literaturom; Marin 1994; Ivanišević 1994; Cambi 2008; Petrović 2008; Matijević Sokol 2008; Bratož 2008; Bratož 2008a; Dukić 2014.

¹² Na taj dan bi se stvarala izrazita gužva u svetištu o čemu su sačuvani i zapisi: Bangert 2010, 296–298.

¹³ Kao sveta, štovala su se i mjesta rođenja, mučeništva, propovijedanja ili nekog čuda; Eastman 2011, 4–5.

¹⁴ Ni Salona nije bila izuzetak. Iz pisanih izvora i arheoloških nalaza proizlazi spoznaja o snazi štovanja salonitanskih mučenika. Monumentalne nadgrobne crkve uza zidine Salone potvrda su štovanja svetaca na tom prostoru. Crkve nastale nad grobovima svetaca na Kapljuču (petorica mučenika), Manastirinama (sv. Dujam, sv. Venancije, Septimije, Felix?) i Marusincu (sv. Anastazije), dale su brojne arheološke nalaze o čemu postoji opsežna literatura (ovdje navodimo izabrane radove s navedenom ranijom literaturom: Duval – Marin 2000, 619–664; Veraja 2008; Marin 2014). O tome da se slava tih mučenika proširila izvan granica lokalne crkve, osim ugleda salonitanskih crkvenih dostojanstvenika onog vremena (Matijević Sokol 2008), govori i podatak iz Pasije sv. Anastazija o tome kako je bojadisar i valjar sukna želio umrijeti mučeničkom smrću za Krista te je pošao u Salonu gdje su i drugi postigli mučeničku smrt (Veraja 2008, 93). Prijenos relikvija istarskih i dalmatinskih svetaca u krstionicu sv. Ivana Lateranskog voljom pape Ivana IV. te gradnja kapele sv. Venancija u Rimu, gdje su prema tradiciji smještene relikvije dalmatinskih i istarskih svetaca koji su prikazani na mozaicima u kapeli, sigurno su pridonijeli širenju štovanja tih mučenika (Salvarani 2008; Veraja 2008).

¹⁵ Markus 1994; Frank 1995.

Sl. 1. Hodočasnička ampula sv. Mene s područja Makarske (foto: T. Seser)

hodočasnike iz raznih dijelova Rimskog Carstva.¹⁶ Hodočašćenje na sveto mjesto rani su kršćani poduzimali kako bi učvrstili vjeru, ispunili zavjet, dobili blagoslov ili izlječenje od bolesti¹⁷ putem kontakta sa svetom osobom, mjestom ili supstancom. Zbog želje vjernika da primljeni blagoslov djeluje i dalje putem fizičkog kontakta,¹⁸ izrađuju se razni predmeti¹⁹ ponekad s prikazom i imenom sveca, kojima se prenosila sveta moć.²⁰ Vrijednost im proizlazi iz raširenog vjerovanja u svece i svete moći relikvija,²¹ a posvećeni predmeti hodočasniku su donosili sreću, štitili ga i ozdravljali.²² Vjerojatno su, uz primarnu ulogu zaštite i blagoslova, imale i socijalnu dimenziju koja je podrazumijevala isticanje nekoga kao hodočasnika, onoga koji je bio u doticaju sa svetim.²³ Zato je važno u proučavanje kršćanskih hodočašća i hodočasnika uključiti te višeznačne predmete.

Pisani izvori o životu, mučeništvu i čudima sv. Mene su brojni,²⁴ te je legenda o njemu sačuvana u više tekstova, među važnijima je *Encomium* koji je kao dio koptskog teksta pronađen u Faiyumu. Tekst, datiran u 893. god.,²⁵ sadržavao je, uz opis mučeništva i čuda, podatke važne za povijest i razvoj grada. Prema *Encomiju*, Sv. Mena bio je kršćanin porijeklom iz Egipta koji je kao rimski vojnik²⁶ u vrijeme vladavine careva Dioklecijana (284. – 305.) i Maksimijana (286. – 305.) služio vojsku u Frigiji gdje je mučen i pogubljen zbog širenja kršćanske vjere i čvrstog pristajanja uz svoja kršćanska uvjerenja.²⁷ Tijelo je trebalo biti spaljeno, ali su ga spasili vojnici pripadnici jedinica

¹⁶ O razlozima hodočašćenja i kategorijama hodočasničkih mjesta: Maraval 2002; o značenju tog puta te djelovanju eulogija: Vikan 1984, 66–74; Mango 1995, 1–9; Sever 2016, 37–38.

¹⁷ Tri su razdoblja intenzivnog hodočašćenja za izlječenje u svetišta, a najranije je od 5. do 7. st.; Talbot 2003.

¹⁸ Maraval 2002, 73.

¹⁹ Kao suveniri u raznim svetištima proizvodili su se različiti predmeti koji su posvećeni kontaktom sa svetim – (eulogije) pa su, uz keramičke i olovne ampule, popularni bili i medaljoni, statue, pozlaćena stakla, drvene kutijice, marmorni reljefi i sl. (Weitzmann 1979, 564–566). Često su izrađivani na način da budu pogodne za stalno nošenje; bile su lagane, malih dimenzija ili prilagođene za vješanje, primjerice oko vrata ili na pojasu; Witt 2000, 15.

²⁰ O razvoju prikaza na eulogijama i značenju koje su mogli imati vidi: Weitzmann 1979, 564–568; Engemann 1973, 22–23; Vikan 1995, 378–384; Sever 2016, 35–44. Postojanje eulogija dobro je poznato iz pisanih izvora (sv. Ivan Krizostom piše da treba ponijeti eulogiju i zastati kod groba mučenika (Metzger 1981, 5), a spominje ih i Egerija u opisu svog hodočašća (*Pilgrimage* 1919, 5, 21, 28, 40) i drugi izvori (Lambert – Pedemonte Demeglio 1994, 212). Sveti Augustin (22, 8, 7) spominje tribuna Hesperija koji je u spavaćoj sobi za zaštitu od zla držao malo svete zemlje koju je dobio iz Jeruzalema s mjesta gdje je Krist bio pokopan i uskrsnuo treći dan te kako je dovela do ozdravljenja uzetog seljaka (Augustin 1996, 335).

²¹ Radi se o sekundarnim relikvijama, odnosno predmetima i supstancijama koje su u doticaju s relikvijama poprimale moći. Čini se da je prevladavala pobožnost prema posvećenom ulju, što je posvjedočeno kod kršćanskih autora; Porta 1975–1976, 41, bilj. 2. Zemlja iz hrama sv. Simeona Stilita Mlađeg liječila je nanošenjem na bolesno mjesto, a na isti se način koristilo i ulje iz hodočasničkih bočica; Talbot 2003, 159–161; Sever 2016, 36.

²² Anderson 2005, 9; idem 2007, 17–18.

²³ Eulogije su bile univerzalno prepoznatljive, unatoč jezičnim ili kulturnim razlikama, ne samo od strane drugih hodočasnika, već i od cijele zajednice. Zato je, čini se, postojao običaj izlaganja hodočasničkih suvenira u kućama na vidljivom mjestu, a postoje također zabilježeni slučajevi polaganja takvih predmeta u grobove; Kristensen 2012, 113–114, bilj. 30; Sever 2016, 43.

²⁴ Najranija pisana svjedočanstva su iz 6. st. O raznim izvorima postoji bogata literatura. Za pregled problematike vidi: Witt 2000, 16–17; Gilli 2002, 13–17; Papaconstantinou 2001, 161–168. O proučavanju opisa čuda s ranijom literaturom vidi: Delehaye 1910, 128–135; Devos 1959, 451–463; 1960, 154–160; 1960a, 275–308; Porta 1975–1976, 42, bilj. 9; Von Ehrenheim 2009, 265, bilj. 217. Redigolo 2012, 11–23.

²⁵ Vjerojatno je nastao nakon arapskog osvajanja 640. god. i pripisuje se Ivanu III. Aleksandrijskom (681. – 189.); Ward-Perkins 1949, 30–31; Papaconstantinou 2001, 164.

²⁶ Činjenica da je kažnjen jer je odbio iskazati *adoratio imperatoris* značila bi da sv. Mena nije bio običan vojnik, već zapovjednik budući da je taj čin bio propisan carskim ediktom za časnike prije preuzimanja zapovjedništva; Lopreato 1977, 411.

²⁷ Budge 1909, 23–4; Lopreato 1977, 41; Gilli 2002, 14.

koje su iz Frigije poslane u Egipat kao ispomoć u gušenju pobune u blizini jezera Maryut. Kada je odlučeno krenuti natrag u Frigiju, deve s tijelom sveca nisu se htjele pomaknuti s mjesta gdje su se nalazili te su ostaci tu i sahranjeni, nekih 45 km jugozapadno od Aleksandrije.²⁸ Njegova djela i mučeništvo, a još više čuda izlječenja na mjestu njegova groba u Egiptu,²⁹ snažno su privukli brojne vjernike te je postao jedan od najpopularnijih svetaca kasnoantičkog razdoblja.³⁰ Ubrzo nakon prvog čuda izlječenja na mjestu ukopa,³¹ mnogi vjernici su se počeli utjecati njegovoj zaštiti, a njegov grob smatran je jednim od najsvetijih mjesta više stotina godina. Bio je zaštitnik bolesnih (posebno gubavaca), štitio je trgovce, osobito na putu, vodiče karavana, a za pomoć su ga zazivali i nevino optuženi te vjernici koje je zadesila neka nesreća. Postao je zaštitnik ribara i mornara te Egipta i grada Aleksandrije.³² Utjecale su mu se i žene za liječenje neplodnosti.³³

Uz grob se vremenom razvilo svetište i grad sa svim potrebnim sadržajima za bogoslužje, smještaj hodočasnika, ali i proizvodnju i prodaju suvenira tog sveca. Arheološka istraživanja na lokalitetu su potvrdila podatke iz životopisa sv. Mene te se kronologija svetišta u izvorima i ona koja je proizašla iz istraživanja poklapaju.³⁴ Najraniji pronađeni ostaci su iz 4. st., a radi se o grobu smještenom u ranijem hipogeju.³⁵ Iznad grobnice podignuta je krajem 4. st. kapelica, a potom, početkom 5. st., i prva crkva u obliku trobrodne bazilike. U istoj fazi je uređena grobnica te nad njom izgrađena krstionica. Crkva je više puta adaptirana, a krajem 5. st. istočno od prve crkve izgrađena je Velika bazilika³⁶ te, nešto kasnije, nova krstionica. U vrijeme Justinijanove vladavine (527. – 565.) prva je crkva nakon brojnih preinaka zamijenjena novom, četverolisnog tlocrta, a dvije su crkve bile povezane svojevrsnim narteksom kojem se sa sjeverne strane nalazilo stubište za pristup kripti s grobom mučenika.³⁷ Istovremeno sa svetištem razvija se i grad u kojem su za potrebe hodočasnika uređena mjesta za odmor i prenoćišta,³⁸ termalni kompleksi, radionice i trgovine,³⁹ a zbog velikog priljeva ljudi, uređen je i olakšan pristup svetištu sustavom jednosmjernih ulica.⁴⁰ Od

²⁸ Razne legende daju različite verzije prijenosa; Budge 1909, 24–29; Gilli 2002, 14.

²⁹ Grob se nalazio u blizini sela Est' kod jezera Maryut. Kasnije se u izvorima navodi kao crkva svetog Mene u Maryutu, a Abu Mena je arapski toponim; Grossmann 1998, 282; Mulder 1993, 154–155.

³⁰ Kult tog sveca širio se iznenađujuće brzo i izvan Egipta te se grade memorije i oratoriji u raznim gradovima Europe i Male Azije (Kaufmann 1910, 51 i dalje; Porta 1975–1976, 49, 50; Lopreato 1977, 426–428; Papaconstantinou 2001, 165).

³¹ Budge 1909, 42–43; Gilli 2002, 17; Redigolo 2012, 7.

³² Budge 1909, 34; Witt 2000, 58; Gilli 2002, 17.

³³ Na što upućuju statue trudnica pronađene na lokalitetu (Engemann 1995, 231, T. 17, 20) i treće grčko čudo (Delehay 1910, 130).

³⁴ J. B. Ward-Perkins, usporedbom arheoloških nalaza i situacije na terenu s koptskim Enkomijem, ustvrdio je da pisani izvor podržava situaciju na terenu. Prepoznao je pet faza razvoja svetišta, od najranije prije smrti sveca do razdoblja 9. st., odnosno vremena patrijarha Josipa (833. – 849.); Ward Perkins 1949, 38–51.

³⁵ Pronađene statuete majmuna i minijaturne stele Horusa-Harpokrata sugeriraju da je područje bilo naseljeno i u pretkršćansko vrijeme; Kaufmann 1910, 71, sl. 24–29; Grossmann 1998, 282.

³⁶ Velika je bazilika bila najveća crkva u to vrijeme u Egiptu, a u istraživanjima su ustanovljene dvije graditeljske faze; Grossmann 1995, 829, sl. 2.

³⁷ Kripta je vjerojatno više puta preuređivana, a konačan je oblik dobila u vrijeme cara Justinijana; Grossmann 1998, 286.

³⁸ Južno od crkava izgrađena je polukružna dvokatnica, vjerojatno namijenjena bolesnicima koji su duže boravili u Abu Meni. Interpretacija te arhitekture kao inkubacijske (Grossmann 1998, 288–290) nije sasvim sigurno potvrđena budući da za inkubaciju, odnosno izlječenje u snu u Abu Meni, nema čvrstih dokaza; Von Ehrenheim 2009, 253, 265–266.

³⁹ Bangert 2010, 298.

⁴⁰ Grossmann 1998, 286–287.

vremena prvog čuda na grobu do razaranja crkve i grada, brojna su se čuda dogodila na tom mjestu. Prva razaranja dogodila su se 619. god. upadom Perzijanaca, a potom 640. god. tijekom arapskih osvajanja Egipta, što dovodi do gubitka važnosti svetišta i paralize hodočašća, a time i proizvodnje i prodaje ampula. Početkom 9. st., nakon napada pustinjaških nomada, dolazi do iseljavanja stanovništva, a grad živi i dalje, ali u znatno smanjenom obimu. U 14. st. relikvije sveca su prenijete u Kairo u crkvu sv. Mene.⁴¹

Početkom 20. st. u arheološkim istraživanjima C. M. Kaufmanna u Abu Meni pronađen je velik broj ampula sv. Mene⁴² te potvrđena njihova proizvodnja.⁴³ Na tom su se lokalitetu, osim ampula, izrađivali različiti predmeti koji su služili čašćenju sv. Mene,⁴⁴ ali nisu doživjeli široku distribuciju, već su uglavnom pronađeni na području jezera Maryut i Aleksadije.⁴⁵

Ampule su se izrađivale od domaće gline u kalupu i karakterizira ih pomalo gruba obrada, često s nepravilnim spojevima. Zajedničke značajke su im kružno, plosnato tijelo izrađeno iz dva dijela kojima se, nakon spajanja, a prije pečenja, dodavao vrat i ručke. Vrat je bio tanak i pri vrhu proširen, spojen s ramenima ampule dvjema ručkama.⁴⁶ Poklopci su mogli biti keramički, izrađeni od slame ili drugih biljnih vlakana. Boja im je varirala od žute do crvene ovisno o sastavu gline i pečenju, a obzirom na prikaz u središnjem polju, ukras bordure i natpis, postoje brojni tipovi.

Pitanje sadržaja ampula još je otvoreno.⁴⁷ Ranije se, na temelju arheoloških nalaza, smatralo da se u ampulama prenosila blagoslovljena voda za koju su kasnija istraživanja u Abu Meni pokazala da nije imala toliko važno sakralno značenje. Unatoč tomu, mišljenje da su se ampule punile vodom nije potpuno odbačeno.⁴⁸ Postoji mogućnost da se u ampulama sv. Mene prenosilo posvećeno ulje čemu u prilog, osim izlječenja uljem spomenutih u opisu čuda sv. Mene,⁴⁹ svje-

⁴¹ Engemann 1989, 161–63; Witt 2000, 23–24.

⁴² Ampule je prvi objavio sam istraživač C. M. Kaufmann, a danas se čuvaju u više njemačkih muzeja i privatnih kolekcija. Većina se nalazi u Frankfurtu (Kaminski-Menssen 1997) i Berlinu (Witt 2000), a manji broj vjerojatno u Mainzu (Witt 2004, 138, bilj. 14, 141–147, kat. br. III.3.4–III.3.31).

⁴³ Pronađena je keramička peć s pedesetak ampula raznih tipova, kalupi i alat za izradu ampula te razni drugi predmeti kao amfore i lucerne. C. M. Kaufmann je nalaz datirao u kraj 5. i početak 6. st.; Kaufmann 1910, T. 82, T. 100. 9–11; Kiss 1989, 12; Kaminski-Menssen 1997, 33–40, T. 60–62; Grossmann 1998, 298–300; Witt 2000, 26–28; Gilli 2002, 52–53.

⁴⁴ Istovremeno s ampulama izrađivale su se bočice u obliku glave raznih životinja (deva, lavova i ptica), konjanika sa štitom i ženskih figura (trudnica) te vrčevi s posvetom svecu; Kaminski-Menssen 1997, 107–115, 139–154; Bangert 2010, 307–310.

⁴⁵ Moguće su služile kao votivni darovi u kripti gdje su pronađeni tragovi kukica za vješanje u žbuci kupole; Grossmann 1998, 300.

⁴⁶ Porta 1975–1976, 42; Kaminski-Menssen 1997, 20–21.

⁴⁷ Možda je i sama ampula s prikazom sveca smatrana eulogijom. Iz natpisa na ampulama (blagoslovljeni suvenir sv. Mene) nije jasno je li eulogija ampula ili sadržaj u njoj. (Kiss 1989, 11; Engemann 1995, 225–233, sl. 1. 2.; Kaminski-Menssen 1997, 23; Witt 2000, 67–68; Witt 2004, 138).

⁴⁸ C. M. Kaufmann je za cisternu u kripti držao da je povezana sa izvorom svete vode, no pokazalo se da se radi o običnoj cisternu za vodu koja je do sredine 6. st. postala nedostupna. U prilog toj teoriji navodi se i grafit hodočasnika iz Smirne o vodi sv. Mene koja oduzima bol, no budući da nije publiciran sa slikom, pravilno čitanje tog natpisa nije potvrđeno. Također se, prema jednoj legendi o prvom čudu na grobu, izlječenje dogodilo zahvaljujući izvoru vode u blizini groba, a i u jednom se čudu (koptsko 17, etiopsko 19, arapsko 16) opisuje izvor ljekovite vode (Kaufmann 1910, 81, 82, 109; Budge 1909, 42–43; Engemann 1995, 225–226; Kaminski-Menssen 1997, 23–24; Witt 2000, 66–70).

⁴⁹ U izvorima nalazimo potvrde o izlječenjima u kojima je bolesnik tretiran svetim uljem iz svjetiljki s groba sveca, kao primjerice izlječenje od paralize (grčko čudo 6, etiopsko 17, koptsko 16, arapsko 23) i demonske opsjednutosti (grčko čudo 12, koptsko 15, etiopsko 16, arapsko 3) ili etiopski tekst o oduzetom dječaku koji je izliječen dok je spavao na grobu sveca osvjetljen lampom u kojoj je gorilo sveto ulje. Kasnije je na tom mjestu izgrađena crkva (Engemann 1995, 226).

doče arheološki ostaci⁵⁰ te činjenica da je skupljanje svetog ulja iz blizine groba bio raširen običaj potvrđen kod kršćanskih pisaca.⁵¹

Datacija ampula, osobito njihove serijske proizvodnje, stavlja se u vrijeme kada svetište u Abu Meni doživljava najveći razvoj, a to je, kako su pokazala povijesna i arheološka istraživanja, vrijeme od zadnje četvrtine 5. st. do sredine 7. st. U prvoj polovici 7. st., kada se važnost tog svetišta smanjuje zbog perzijskih, a potom arapskih osvajanja, ampule se prestaju proizvoditi.⁵²

Distribucijom ampula, osim štovanja i slave sv. Mene, širila se i njegova ikonografija za koju je karakteristično ponavljanje istih obrazaca unatoč dugom razdoblju proizvodnje. Tip koji se u literaturi obično naziva osnovni, a jasno i nedvosmisleno je upućivao na sv. Menu, sadržavao je prikaz golobradog mladog muškarca valovite bujne kose odjevenog u vojničku odjeću i prikazanog u pozi oranta između dviju deva koje kleče uz njegove noge. Temeljem stilskih razlika taj se osnovni tip prikaza može podijeliti u više tipova i varijanti, osobito ako se uzmu u obzir motiv okvira središnjeg polja i način prikaza dodatnih elemenata (nimbus, križevi, grana palme, okvir) te kombinacija motiva jedne i druge strane ampule. Unatoč razlikama u načinu prikazivanja, lik sveca u osnovi ostaje isti i stoga lako prepoznatljiv.⁵³ Postojano ponavljanje sv. Mene na ampulama i drugim predmetima (mramorni reljefi, bjelokosne kutijice, freske) kao mladog muškarca u pozi oranta s dvije deve uz noge potaklo je razmišljanje o postojanju primarne kultne slike u svetištu sv. Mene koja je služila kao prototip.⁵⁴ Do 10. st. se ikonografija sv. Mene potpuno izmijenila pa je prikaz mladog vojnika uz dvije deve koje mu se s obožavanjem klanjaju zamijenjen likom zrelog bradatog muškarca u luksuznoj odjeći.⁵⁵

⁵⁰ U kripti je u kasnijim istraživanjima nađena alabasterna posuda u koju se kroz otvor u pokrovnoj ploči ulijevalo ulje s tamjanom, kako su pokazale analize naslaga u posudi. Pošto se nalazila u neposrednoj blizini svečeva groba, na nju je, odnosno na njen sadržaj, prelazila moć blagoslova. Moguće je da su pomoću koštanih štapića, čiji su ostaci pronađeni u posudi, hodočasnici kapali ulje u ampulu. Tijekom gradnje Justinijanove crkve, otvor na mramornoj ploči koja je pokrivala posudu bio je zatvoren. Posuda je dvije trećine bila ispunjena brončanim novcem (oko 8600 komada) iz 4. i 5. st., a najkasniji je novac cara Anastazija (491. – 518.). Vjerojatno su hodočasnici iz zahvalnosti za izlječenje i blagoslov davali sitan novac (vjerojatno i bogatije darove) koje su preuzimali svećenici u svetištu; Engemann 1995, 228, 229; Grossmann 1998, 285.

⁵¹ Porta 1975–1976, 41, osobito bilj. 2, 3.

⁵² Kiss 1989, 15; Kaminski-Menssen 1997, 40; Witt 2000, 65–66.

⁵³ Porta 1975–1976, 42; Gilli 2002, 30, 31.

⁵⁴ Mramorni reljef koji se čuva u Aleksandriji, a pronađen je na lokalitetu El Dekhela nedaleko od Abu Mene, datira se u 5. st. (Weitzmann 1979, 573–574, kat. br. 512; *Aurea Roma* 2000, 602, kat. br. 301), a u 7. st. mramorni reljef egipatskog porijekla koji se čuva u Beču (*Aurea Roma* 2000, 602, kat. br. 302). Koštana piksida koja se čuva u Londonu, a pronađena je u Konstantinopolu ili Egiptu, datirana je u 6. st., a sadrži scene mučeništva i smrti sv. Mene i uobičajen prikaz sveca u vojničkoj odjeći u stavu oranta s dvije deve (Weitzmann 1979, 575, 576, kat. br. 514). Bjelokosna pločica s istim prikazom (možda iz Sirije) se čuva u Milanu, a kako postoji više različitih mišljenja o dataciji, predmet se datira u rasponu od kasnog 7. do 11. st. (Weitzmann 1979, 578, kat. br. 517). Na isti način prikazan je i na freskama iz 6. i 7. st. s egipatskog područja (Redigolo 2012, 68, 69).

⁵⁵ O odnosu izvora i ikonografije sveca dosta se raspravljalo. Način na koji je prikazan usklađen je s podacima iz legendi o životu sveca, no za neke opise čuda postoji mogućnost da su nastali zbog nerazumijevanja same ikonografije, odnosno kako bi opravdali prikaz temeljen na popularnom doživljaju sv. Mene. Pri tome su možda veću ulogu imali dojmovi hodočasnika i usmena predaja od povijesnih ili legendarnih podataka (Gilli 2002, 15–16). U latinskim tekstovima iz 15. st., za koje se vjeruje da su odraz ranog grčkog originala iz 5. ili 6. st., sadržan je opis prijenosa tijela mučenika na devi koje se, vođene božjom voljom, zaustavljaju na mjestu ukopa, što je moglo utjecati na razvoj ikonografije. S druge strane, opis prijenosa tijela iz sačuvanih koptskih izvora temeljenih na tekstovima iz 7. ili 8. st. (Budge 1909, 25–29), a u kojima se nalazi opis morskog čudovišta koje napadaju posadu broda kojim se prenosilo tijelo, sugeriraju da se radi o interpretaciji prikaza na ampulama te govori o utjecaju prikaza na tekst o životu sv. Mene (Woodfin 2006, 114–115). O razvoju ikonografije sv. Mene u kasnijim stoljećima vidi: Woodfin 2006, 117–143.

Osim osnovnog motiva (svetac između deva) na ampulama se javlja iznenađujuće velik broj raznih motiva od kojih neki možda imaju specifično značenje. Tako su one s prikazom broda s jedne i svetim Menom s druge strane možda izrađivane za zaštitu putnika na moru ili hodočasnika koji su morskim putem pristizali i vraćali se s hodočašća.⁵⁶ Na ampulama se javljaju prikazi, primjerice glava u profilu, koji se mogu povezati sa sv. Menom isključivo zahvaljujući kombinaciji s osnovnim tipom prikaza na istoj ampuli ili natpisom.⁵⁷ Posebne skupine predstavljaju ampule na kojima su prikazani drugi sveci i one s raznim motivima (biljke, životinje, brodovi i slično).⁵⁸ Kombinacije prikaza i natpisa na ampulama pokazuju pravilnosti te ukazuju na mogućnost da su motivi kombinirani prema nekom zadanom pravilu, a ne potpuno proizvoljno.⁵⁹

Znanstveno zanimanje za ampule o kojima postoji bogata literatura,⁶⁰ javilo se u 19. st. kada je nastala i prva tipološka podjela,⁶¹ no do preokreta u proučavanju dolazi nakon istraživanja C. M. Kaufmanna u Abu Meni početkom 20. st. U tim su istraživanjima pronađene brojne ampule, radionica s keramičarskim pećima, kalupi i alat za njihovu izradu.⁶² Ampule iz tih istraživanja podijeljene su temeljem dimenzija na tri skupine, a temeljem prikaza na više ikonografskih varijanti.⁶³ Za proučavanje razvoja ampula važna su poljska istraživanja vođena od 60-ih do 80-ih godina na prostoru antičke Aleksandrije koja su dala mogućnost preciznije datacije.⁶⁴ Na temelju stratigrafije i usporednim proučavanjem s ostalom pronađenom keramikom, došlo se do vremenskog okvira od kraja 5. do sredine 7. st. tijekom kojeg su ampule proizvođene, a izdvojene su tri faze proizvodnje. U prvoj fazi, koja traje otprilike od 480. do 560. god., prevladavaju ampule s prikazom sveca i okvirom u obliku lovorovog vijenca. Slijedi druga faza, od 560. do 610. god., kojoj pripadaju bogati i reprezentativni nalazi, a prikaz sv. Mene s devama se javlja u više varijanti i, premda još uvijek na nekim primjercima blizak prikazima iz prethodne faze, pokazuje iskorak u smjeru shematizacije. Utvrđena je i prijelazna faza proizvodnje datirana od 600. do 620. god. te treća, zadnja od 610. do 650. god.⁶⁵

⁵⁶ Witt 2000, 58, 60–61; Witt 2004, 138.

⁵⁷ Metzger 1981, 39, kat. br. 97, 103, sl. 80.

⁵⁸ Kaminski-Menssen 1997, 29–31; Witt 2000, 57–60; Gilli 2002, 31–33.

⁵⁹ Time se detaljno pozabavila M. Gilli koja je provela iscrpne analize i usporedbu svih objavljenih ampula sv. Mene na temelju ikonografije polja i bordure, njihovog međusobnog odnosa, kao i odnosa prikaza na dvije strane ampule. Njen je važan doprinos proučavanje metričkih podataka na temelju kojih donosi niz podatka o ampulama. Ukazuje na kontroliranu proizvodnju i distribuciju ampula od strane svetišta, a bavi se i pitanjem kontrole ikonografskih tipova (Gilli 2002).

⁶⁰ Gilli 2002, 24–27.

⁶¹ G. B. de Rossi je uspostavio tipologiju podijelivši ih u tri skupine obzirom na natpis. Prvoj skupini pripadale su ampule s punim natpisom – eulogia sv. Mene, drugoj one sa imenom sveca, a trećoj ampule s prikazom, bez natpisa. Najranije je datirao ampule s punim natpisom koji se u kasnijoj fazi krati da bi u posljednjoj fazi, po njegovom mišljenju, natpis postao suvišan jer je sv. Mena postao toliko poznat da je i sam prikaz bio dovoljan. Kao vrijeme najveće proizvodnje navodi 6. i 7. st., a bio je fokusiran isključivo na ampule s prikazom sveca (De Rossi 1872, 30; Porta 1975–1976, 51).

⁶² Vidi gore u tekstu, bilj. 43–44.

⁶³ C. M. Kaufmann je ampule sv. Mene podijelio u tri skupine (velike, srednje i male) temeljem visine i kapaciteta. Izdvojio je 18 ili 19 ikonografskih varijanti velikih ampula, a 63 ili 74 varijante za male ampule (Kaufmann 1910, 118–120; Lopreato 1977, 416; Kiss 1989, 13; Kaminski-Menssen 1997, 21; Witt 2000, 26).

⁶⁴ U istraživanjima, koja su trajala od 1961. do 1981. god., pronađen je veći broj ampula (što ne čudi obzirom na položaj i ulogu Aleksandrije koja je bila nezaobilazna postaja prilikom posjeta svetišta u Abu Meni). Istraživalo se na više lokacija, a za kronologiju su najvažnija ona vršena južno od teatra; Rodziewicz 1969, 136–141; Kiss 1989, 14; Witt 2000, 61–66.

⁶⁵ Podjela ne treba biti shvaćena strogo te se dopušta istovremenost različitih stilova koju naglašava više autora; Kiss 1989, 15; Kaminski-Menssen 1997, 49; Witt 2000, 65.

U trećoj fazi prevladavaju ampule s osnovnim prikazom s obje strane i obrubom izrađenim od niza kuglica. Uobičajeni dodatak su križevi, po jedan sa svake strane iznad raširenih ruku sveca, u visini glave.⁶⁶

Navedene značajke odgovaraju ampuli sv. Mene (sl. 1) koja se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu, a pribavljena je kao poklon koji je don F. Bulić dobio 1894. god. od biskupa iz Makarske. Kako nije pronađena u istraživanjima, jedini podatak o ampuli je da se nalazila u privatnom vlasništvu stanovnika iz okolice Makarske koji ju je poklonio makarskom biskupu, a ovaj don F. Buliću koji je već pri prvoj objavi, a obzirom na ostale slične nalaze u Dalmaciji, zaključio da postoji mogućnost da je u Dalmaciju ampula donijeta još u antičko vrijeme.⁶⁷ Pripada malim ampulama,⁶⁸ a tijelo joj je okruglo i plosnato.⁶⁹ Prikaz je identičan s obje strane te ikonografski odgovara ampulama zadnje faze proizvodnje. Prikaz je plošan, glava sveca je trokutasta, ruke predimenzionirane, a deve stilizirane gotovo do neprepoznatljivosti. Iznad ruku prikazan je po jedan križ, a obrub je izrađen od dva rebra između kojih je niz kuglastih ispupčenja. Na našoj ampuli zapažaju se neke osobitosti karakteristične za tu fazu proizvodnje, poput asimetričnosti pa je lijeva deva manja od desne, lijevi križ zakošen i pod drugačijim kutom od desnog, a s jedne strane medaljon je blago izmaknut od uspravne osi.

Na lokalitetu Kom el-Dikla pronađene su 64 ampule koje odgovaraju onoj iz Makarske te još 18 ulomaka koji se mogu pripisati istom tipu.⁷⁰ Ampule s venecijanskog područja podijeljene su na sedam tipova na temelju prikaza u središnjem medaljonu s obje strane i motiva bordure. Ampuli iz Makarske odgovaraju primjerci tipa VI koji je datiran u 6. st., a ne razlikuje se znatno od tipa V koji je datiran u isto vrijeme i brojčano je najbolje zastupljen tip.⁷¹ Nekih tridesetak ampula čuva se u poljskim muzejima od kojih neke pripadaju istom tipu kao i naša.⁷² C. Metzger prilikom obrade zbirke ampula koja se čuva u muzeju Louvre, od čega njih 97 pripada ampulama sv. Mene,⁷³ izdvaja tri tipa ampula s prikazom tog sveca.⁷⁴ Datacijski se oslanja na nalaze iz Kom el-Dikke u Aleksandriji te svoju skupinu 1a, kojoj odgovara naša ampula, datira u razdoblje od sredine 6. do sredine 7. st.⁷⁵ Unutar tipa Metzger 1a, koji je najbrojnije zastupljen u zbirci Muzeja Louvre, nalazimo analogne primjerke našoj ampuli iz Makarske.⁷⁶ Prema podjeli G. Kaminski-Menssen, koja

⁶⁶ Kiss 1989, 14–16; Kaminski-Menssen 1997, 40–49; Witt 2000, 61–66.

⁶⁷ Bulić 1901, 57.

⁶⁸ Čuva se u Arheološkome muzeju u Splitu pod inv. brojem AMS Fb-344. Dimenzije su joj: visina 8,9 cm, širina 6,3 cm, debljina 1,6 cm, dijametar središnjeg polja 5,5 cm, boja prema Munsellu 7.5YR 6/4 light brown.

⁶⁹ Forma c po Kaminski-Menssen 1997, 21, sl. 1.

⁷⁰ Kiss 1989, 14–18, 29–43, kat. br. 43–106, sl. 67–182.

⁷¹ Tip V i VI međusobno se razlikuju po preciznosti izrade i detaljima kod prikazivanja; Lopreato 1977, 421–423, sl. 7, 8.

⁷² Za ampule koje imaju podatke o tome kako su dospjele u zbirke, zna se da su bile dio privatnih zbirki nabavljenih u novije vrijeme, kao suvenir. Čuvaju se u Varšavi, Krakovu, Vroclavu i Przemyslu; Cabala 1970, 109–118.

⁷³ Uglavnom se radi o ampulama iz Aleksandrije, dok za dio nije poznato nalazište. Ampule su pristigle u Muzej kroz donacije s raznih lokaliteta, najviše tijekom 19. st.; Metzger 1981, 7.

⁷⁴ U prvi tip ubraja ampule na kojima je prikazan sv. Mena kao orant između dvije deve (dijeli ga na osnovni tip i još tri varijante: 1a-c), drugim tipom obuhvaćene su ampule s prikazom glavom u profilu, a trećim one s prikazom konjanika (Metzger 1981, 10–11). Posebno su izdvojene ampule s prikazom drugog sveca, ukrasni i simbolični motivi, te natpisi (Metzger 1981, 14–15).

⁷⁵ Toj varijanti pripadaju ampule na kojima je svetac prikazan shematizirano i plošno, glava mu je trokutasta, nema nimbus, a sa svake strane glave prikazan je po jedan križić. Središnji prikaz ima i obrub izrađen od raznih motiva, najčešće se kod tog tipa nalazi isti prikaz s obje strane ili je s druge strane natpis; Metzger 1981, 10.

⁷⁶ Metzger 1981, 26–27, kat. br. 9–16, 18–19, sl. 15–24.

je obradila ampule iz Abu Mene koje se čuvaju u Liebieghaus-Museum alter Plastik u Frankfurtu na Majni, naša ampula pripada tipu s prikazom sv. Mene *a*.⁷⁷ Datirane su u III.,⁷⁸ najkasniju, fazu proizvodnje (610. – 650. god.). U toj su skupini ampule poput naše najbrojnije.⁷⁹ J. Witt je izradila tipologiju na temelju proučavanja ampula pronađenih u istraživanjima C. M. Kaufmanna u Abu Meni, a koje se čuvaju u Berlinu u Museums für Spätantike und Byzantinische Kunst.⁸⁰ Osobitu pažnju je posvetila obradi ampula s prikazom sv. Mene,⁸¹ a posebno obrađuje one s ostalim motivima, drugim svecima i raznim temama te dolazi do 39 tipova koji su još podijeljeni na varijante. Ampula iz Arheološkog muzeja u Splitu pripada osnovnom prikazu tipu B kojemu je značajka izražena stilizacija, a ampule tog tipa međusobno se razlikuju obzirom na motiv okvira i dodatke na prikazu. Naša ampula odgovara primjercima koji pripadaju varijanti B1 koju karakterizira isti prikaz s obje strane kod većine primjeraka i okvir od niza kuglica te dva križa uz glavu sveca.⁸² U podjeli M. Gilli⁸³ ampula iz Makarske, prema prikazu u središnjem polju, pripada ikonografskom tipu 1 (*Mena između deva*) koji je najbolje zastupljen prikaz na ampulama sv. Mene,⁸⁴ a obrub je tipa 12B.⁸⁵ Osim što je najbolje zastupljen, takav se obrub uglavnom javlja na ampulama s ikonografskim tipom 1.⁸⁶

Osim u Abu Meni i Aleksandriji, ampule su pronađene kao pojedinačni nalazi na području Egipta, sjeverne Afrike, Palestine i drugih dijelova istočnog Mediterana, u jugoistočnoj Europi, na obalama Jadrana, u Italiji, Francuskoj sve do Britanije.⁸⁷ Prevladava mišljenje da se radi o pojedinačnim tragovima hodočasnika koji su se, slijedeći hodočasničke rute, vraćali kući. Zbog njihovog simboličkog značenja i religijske vrijednosti, uglavnom ih se proučava izdvojeno od ostalih

⁷⁷ Obradena je 221 ampula od čega je 185 ampula s figuralnim prikazom, 17 neukrašenih, 11 modela za izradu ampula, 1 pečat za izradu modela i 6 ulomaka (Kaminski-Menssen 1997, 18–20). Obzirom na prikaz, ampule su podijeljene u više skupina. Osim onih s prikazom sv. Mene (osnovni tip), izdvaja ampule s prikazom drugih svetaca, s ostalim figuralnim prikazima i one s ukrasnim motivima. Posebno se pozabavila natpisima na ampulama koje obrađuje u dvije osnovne skupine. Ampule poput naše odgovaraju osnovnom tipu. Izdvojila je 25 serija ampula iz Abu Mene s prikazom sv. Mene u stavu oranta s dvije deve sa strane (obzirom na različite kombinacije prikaza, motive okvira, natpisa ili nimbusa); Kaminski-Menssen 1997, 24–33.

⁷⁸ Ampule kronološki određuje u tri faze, s jednom prijelaznom; Kaminski-Menssen 1997, 40–49.

⁷⁹ Skupina kojoj odgovara naša ampula broji gotovo 50 predmeta; Kaminski-Menssen 1997, 83–92, kat. br. I-112, I-154, T. 37–50.

⁸⁰ Ta je zbirka ampula sv. Mene četvrta u svijetu po brojnosti nakon aleksandrijske, frankfurtske i pariške (Witt 2000, 11).

⁸¹ Podjela na temelju proučavanja pet elemenata: osobitosti u prikazivanju figure (stil i sadržaj), dodani motivi (nimbus, križevi, natpis), obrub, zajednički elementi bordure i dodanih motiva i prikaza na drugoj strani ampule rezultirala je velikim brojem tipova i podtipova. Ampule s prikazom sv. Mene između deva (osnovni tip) dijeli na deset tipova (A-K) te dodaje još osam rijetkih varijanti osnovnog tipa (a-h) (Witt 2000, 33–44).

⁸² Witt 2000, 37–38, 88, 89 (popis nalaza); 119–125 (analogni primjerci), kat. br. 9–15.

⁸³ Autorica je prikupila podatke o svim u literaturi dostupnim ampulama sv. Mene te je u svoje proučavanje uvrstila 762 ampule (Gilli 2002, 10). Ampule proučava uzimajući u obzir tehnologiju proizvodnje, ikonografiju, metričke podatke i motive obruba, a posebnu je pozornost obratila na stilske odabire i kombinacije motiva. Obzirom na prikaze u središnjem polju, izdvaja 19 ikonografskih tipova (Gilli 2002, 30–35, 73, T. I) te proučava odnos prikaza na dvije strane ampule. Posebnu je pažnju posvetila motivima okvira te definira 18 grupa koji obuhvaćaju 39 tipova nastalih kombinacijom 7 osnovnih motiva. Kao 40. tip navodi još ampule bez obruba (idem 2002, 37–40, 74–75, T. II).

⁸⁴ Nalazi se na gotovo 70 % ampula sv. Mene; Gilli 2002, 30, 34, Tab. 2.

⁸⁵ Obrub tip 12 je najbolje zastupljen, a unutar tipa najbrojnija je varijanta 12B koja se nalazi na našoj ampuli; Gilli 2002, 39.

⁸⁶ Gilli 2002, 42, T. 7.

⁸⁷ Lambert – Pedemonte Demeglio 1994, 215, sl. 6; Anderson 2007, 225.

proizvoda tog vremena, no u novije vrijeme postoje interpretacije te vrste materijala kao odraza trgovine i razmjene dobara koje nisu isključivo vezane uz hodočasnike te ih se proučava zajedno s ostalim proizvodima kojima se trgovalo u kasnoantičkom vremenu.⁸⁸

Hodočasničke ampule sv. Mene čuvaju se u brojnim kolekcijama i muzejima. Za određeni broj postoje pouzdani podaci o akviziciji, dok se nekima ne zna porijeklo niti način prikupljanja. Tek se za mali broj ampula s europskog područja zna, ili s većom sigurnošću može pretpostaviti, da su pronađene na području gdje se danas čuvaju.⁸⁹ Antički import na neko područje moguće je utvrditi kroz proučavanje primjeraka koji su pronađeni u arheološkim istraživanjima i čije su okolnosti nalaza dokumentirane te služe kao pokazatelji cjelokupne distribucije unutar i između regija. Dodatni je problem što nalazi za koje se navodi da su pronađeni u istraživanjima, a budući se uglavnom radi o starijim nalazima, često nemaju precizne podatke o okolnostima nalaza, a slojevi iz istraživanja su datirani samo okvirno.

Velik broj ampula sv. Mene čuva se u Italiji, najviše na području Venecije i Furlanije, a u nešto manjem broju zastupljene su južnije sve do Apulije, gdje je inače zabilježen porast uvoza afričke keramike u 6. st. Ampule koje se čuvaju na tom području, između ostalog, svjedoče da je kult tog sveca bio poznat u tim krajevima.⁹⁰ Radi se uglavnom o ampulama iz kasnije faze proizvodnje,⁹¹ a od 12 primjeraka samo se za jednu s lokaliteta Este,⁹² koja tipološki odgovara ampuli iz Makarske, pouzdano zna da je tamo i pronađena.

Ampule pronađene na području Rumunjske⁹³ pripadaju, kao i ampula iz Makarske, zadnjoj fazi proizvodnje s istim ikonografskim tipom središnjeg polja.⁹⁴ Pouzdani podaci o okolnostima nalaza znaju se za ampulu pronađenu u Capidavi u sloju datiranom u drugu polovicu 6. st. i početak 7. st.⁹⁵ Daljnje analogije nalazimo na lokalitetu *Savaria* (Szombathely) u Mađarskoj⁹⁶ gdje je 1905. god. pronađena ampula koja je temeljem prikaza u središnjem polju uvrštena u prijelaznu fazu (600. – 620.) kojoj pripadaju rijetki primjerci s kombinacijom ranijih i kasnijih motiva na dvjema stranama.⁹⁷

Ampule koje se čuvaju u muzejima i zbirkama na području Europe sjeverno od Alpa velikom većinom su pribavljene iz privatnih zbirki ili su bez podataka o načinu na koji su tamo dospjele.

⁸⁸ Anderson 2007, 225.

⁸⁹ Kolekcionarsko prikupljanje ranokršćanskih predmeta rezultiralo je time da su takve ampule otkupljivane u antikvara osobito tijekom druge polovice 19. st. i početka 20. st., a dio je kasnije dospijevao u razne muzeje i zbirke; Linscheid 1995, 982–986; idem 2006, 911; Anderson 2007, 226.

⁹⁰ Lopreato 1977, 426–428.

⁹¹ Anderson 2007, 232–234.

⁹² Lopreato 1977, 421, sl. 6.

⁹³ Jedna je iz Dierne i smatra se pokazateljem kontinuiteta veza tog područja s Rimskim Carstvom i Bizantom. Za ampule iz Moigrada (*Porolissum*) i Muzeja u Sibiu pretpostavlja se da su stigle iz Egipta sa zapada preko Panonije putovima koji su Daciju povezivali s Jadranskom obalom i Dalmacijom; Barnea 1995; Moga 2000, 429–430; Kurta 2001, 58–59; Madgearu 2004, 51; Anderson 2007, 229–231; za ceste vidi: Wilkes 2005, 146–148. Tri su ampule pronađene u antičkom Tomiju (Konstanta), a vjerojatno su, kao i ampula iz Capidave, dospjele iz Egipta crnomorskim putem, s juga, budući je zapadni Pont bio povezan s maloazijskim, sirijskim i egipatskim prostorom (Barnea 1995, 511). To se odnosi i na ampulu pronađenu na crnomorskoj obali u Bugarskoj (*Anchialos* – Pomoria); Lambert – Pedemonte Demeglio 1994, 220, br. 19. 146–148.

⁹⁴ Malobrojni nalazi na području Europe s poznatim okolnostima nalaza uglavnom pripadaju ampulama zadnje faze proizvodnje kojoj pripada i ampula iz Arheološkog muzeja u Splitu.

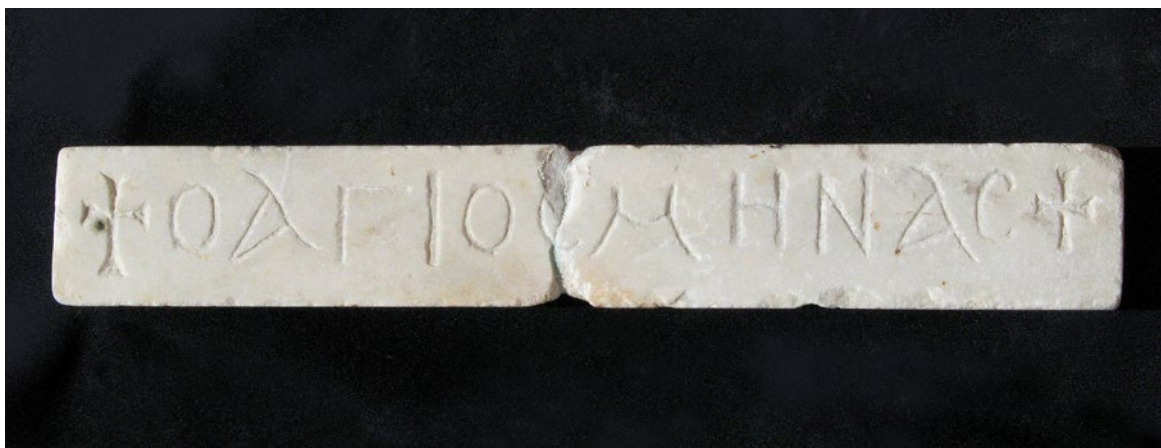
⁹⁵ Barnea 1998, 6–7.

⁹⁶ Nagy 1934, 303, 305, sl. 12; *Germanen, Hunnen und Awaren* 1988, 293, sl. 16; Kadar 1995, 886–888, sl. 1, T. 116a, b.

⁹⁷ Kiss 1989, 17–18; Kaminski-Menssen 1997, 45–46.

Za određeni broj je poznato da su u novije vrijeme donijete iz Egipta, a mali je broj onih za koje je moguće utvrditi da su pronađene na području gdje se čuvaju.⁹⁸ U Francuskoj se tako tek za malobrojne ampule znaju pouzdane okolnosti nalaza,⁹⁹ a za one za koje se ta mogućnost samo pretpostavlja može se, temeljem distribucije u blizini trgovačkih putova, razmišljati da su se prenosile preko sjeverne Italije ili Marseillea koji je bio aktivna luka za trgovinu u 6. i 7. st.¹⁰⁰ Kao i na ostalim područjima, i u Britaniji samo za mali broj ampula postoje naznake da su pronađene na tom području, no nemaju precizne okolnosti nalaza ili taj podatak ne može biti uzet sa sigurnošću obzirom da se radi o starijim nalazima. Na to su područje mogle biti dopremljene u kasnoantičko vrijeme postojećim trgovačkim putovima, bilo da su donijete kao uspomena na hodočašće, pokazatelj diplomatskih odnosa ili tijekom kršćanskih misija u Britaniju u vrijeme kasnog 6. i početka 7. st.¹⁰¹

Ampula iz Makarske nije jedini pokazatelj štovanja sv. Mene u Dalmaciji. U Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju čuva se ampula tog sveca koju je 1902. god. uočio don F. Bulić.¹⁰² Za nju iznosi mišljenje kako postoji mogućnost da je iz Čitluka ili s nekog lokaliteta u okolici Sinja.¹⁰³ Ta ampula odgovara tipu Metzger Ic,¹⁰⁴ a G. Kaminski-Menssen ampule poput naše definiira kao jednu skupinu osnovnog tipa a, faza II (560. – 610.).¹⁰⁵ U podjeli J. Witt pripadaju tipu E, varijanti 1.¹⁰⁶ Karakterizira ih istaknuti medaljon s plastičnim prikazom na kojem je tijelo sveca zbijeno, za razliku od izduženog prikaza na ampulama III. faze. Kosa sveca je bujna i valovita, a oko glave je nimbus, relativno velik i naglašen te ukrašen nizom kružnih uboda. Kod ovog tipa nije uobičajeno prikazivanje istog motiva s obje strane i uglavnom se na drugoj strani nalazi natpis

Sl. 2 Mramorna pločica s natpisom, Marusinac, Salona (foto: T. Seser)

⁹⁸ Lambert – Pedemonte Demeglio 1994, 224; Linscheid 1995, 982.

⁹⁹ U arheološkim istraživanjima na području Pariza (Thermes de Cluny) pronađen je ulomak ampule datiran u 6. st. te dvije ampule na nekropoli Saint Julien također u Parizu, u sloju s materijalom 6. i 7. st.; Fleury 1981, 291; Linscheid 2006, 912–913, T. 172. 1.

¹⁰⁰ Anderson 2007, 235–238.

¹⁰¹ Bangert 2007.

¹⁰² Vidi bilj. 6.

¹⁰³ Bulić 1904, 14–17; Bulić 1904a, 19–20.

¹⁰⁴ Metzger 1981, 10, kat. br. 55–57, sl. 50.

¹⁰⁵ Kaminski-Menssen 1997, 26, kat. br. I 38–47, T. 13–15.

¹⁰⁶ Witt 2000, 39–40, kat. br. 36–40.

koji je na primjerku iz Čitluka postavljen u tri reda, a glasi ΑΓΙΟ(Υ) ΜΕΝΑ ΕΥΛΟΓ (eulogia tuo hagiou Mena).¹⁰⁷ Obrub na strani s prikazom je formiran od niza kuglica, dok je na strani s natpisom obrub jedno istaknuto rebro s četiri kuglice. Takvi su obrubi rijetki i zastupljeni su na malom broju ampula. Slične ampule, koje se čuvaju u europskim zbirkama, potječu uglavnom s egipatskih lokaliteta¹⁰⁸ i manje su brojne od onih tipa B kojem pripada primjerak iz okolice Makarske.

Štovanje sv. Mene arheološki je potvrđeno i u Saloni, gdje je na lokalitetu Marusinac u blizini ranokršćanske crkve pronađena mramorna pločica s posvetnim natpisom Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ (O hagnos Menas) (sl. 2).¹⁰⁹ Prvi je ulomak natpisa pronađen u istraživanjima 1896. god.,¹¹⁰ a ubrzo zatim, 1898. god., i drugi ulomak.¹¹¹ Na temelju cjelovitog natpisa postalo je jasno da se radi o zavjetnom natpisu sv. Meni mučeniku.¹¹² Natpis se datira u 6. st. u vrijeme procvata svetišta u Abu Meni.¹¹³ Pločica je, prema mišljenju don F. Bulića, bila smještena ispod prikaza sveca, s čime se djelomično složio i A. de Waal, premda ostavlja otvorenu mogućnost da se radi o hodočasničkom predmetu.¹¹⁴ H. Delehaye držao je kako je natpis mogao biti postavljen kao dio svečeve eulogije,¹¹⁵ dok je R. Egger bio sklon mišljenju da se radi o poklopcu lokula u kojem su bile ampule ili (pseudo)relikvije sv. Mene, a mogle su biti pohranjene pod oltarom crkve na Marusincu.¹¹⁶ Premda prevladava drugo mišljenje, nije potpuno odbačena mogućnost da se natpis, koji je u nominativu, nalazio uz prikaz sveca u crkvi.¹¹⁷ Ovaj je nalaz, osim rasprave o namjeni, potakao raspravu i o identifikaciji sveca kojem je natpis pripadao. Don F. Bulić iznio je mišljenje kako se radi o lokalnom svecu,¹¹⁸ što je odbačeno.¹¹⁹ Ampule sv. Mene iz Egipta i pretpostavka da su u Dalmaciju donijete u antičko vrijeme, dodatno su potvrdile da se i mramorni natpis odnosi na tog sveca.¹²⁰

¹⁰⁷ Prema klasifikaciji natpisa to je natpis 5 (Witt 2000, 31–33; popis na strani 82).

¹⁰⁸ Gilli 2002, 39 (analogije: Kaminski-Menssen 1997, kat. br. I 43; Witt 2000, kat. br. 36, 37; Metzger 1981, kat. br. 55).

¹⁰⁹ Jelić 1897, 72; Bulić 1899, 80; Bulić 1901, 55–56; De Waal 1900, 37, 38; Delehaye 1900, 101–103.

¹¹⁰ Na prvom dijelu natpisa nema imena te je L. Jelić natpis pripisao sv. Anastaziju, mučeniku čije su relikvije bile pohranjene na Marusincu u Saloni; Jelić 1897, 72.

¹¹¹ Mramorna pločica duga je 36 cm, visoka 6 cm, a debljina joj je 3 cm. Utori na stražnjoj strani ukazuju da je bila učvršćena na neku, vjerojatno veću, površinu.

¹¹² Vidi bilj. 5.

¹¹³ *Salona IV*, 1118.

¹¹⁴ De Waal 1900, 38.

¹¹⁵ Delehaye 1900, 102.

¹¹⁶ Egger 1939, 155–156, kat. br. 34.

¹¹⁷ Na što upućuje mramorni reljef s prikazom sv. Mene i natpisom u nominativu koji se čuva u Beču; vidi bilj. 54. Za mišljenja o namjeni natpisa s Marusince vidi: Delehaye 1904, 14–15; Bulić 1906, 259–260; Zeiller 1902, 251–254; *Salona IV*, 1118.

¹¹⁸ Kao svjedočanstvo da se sv. Mena štovao na salonitanskom području, donosi podatak sačuvan u rukopisu djela *Historia Salonitana* (Bulić 1900, 124–126), a odnosi se na srebreni relikvijar sv. Mene koji se čuvao u riznici splitske katedrale. U bilješci iz 1703. god. se navodi da je relikvijar sv. Mene poslan u Veneciju kako bi se srebro iskoristilo za izradu poprsja sv. Anastazija. Taj podatak bi ukazivao na činjenicu da u to vrijeme sv. Mena više nije štovan, no ujedno ga je moguće interpretirati i kao dokaz štovanju toga sveca u ranijim vremenima (Bulić 1899, 80; Bulić 1900, 123–124; Lopreato 1977, 424–425). Bilješku je don F. Bulić uočio u rukopisu *Historia Salonitana* koji je tada bio u vlasništvu splitske obitelji Pezzoli, kako sam navodi u članku. Radi se o prijepisu Petra Cindra koji je krajem 19. st. još bio u posjedu obitelji Pezzoli u Splitu, a zatim je završio u Trstu. Danas je rukopis nedostupan; *Historia Salonitana* 2003, XIII. U Arheološkome muzeju se čuva drugi rukopis koji je 1747. god. prepisao Marin Zaninović, svećenik hvarske biskupije, župnik u Rogoznici, a 1900. god. ga je dr. Dujam Rendić darovao knjižnici Arheološkog muzeja u Splitu; *Historia Salonitana* 2003, XII.

¹¹⁹ *Salona IV*, 1117–1118.

¹²⁰ Bulić 1901, 55–58; Bulić 1904, 14.

Ampule sv. Mene iz Arheološkog muzeja u Splitu i Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju pokazatelj su veza Dalmacije s Egiptom i mogući dokaz hodočašća nekog kršćanina iz Dalmacije. Moramo naglasiti da je to samo jedan od načina na koji je ampula mogla stići na naše područje; mogao ju je donijeti neki putnik, trgovac ili doseljenik iz Egipta. S druge strane, natpis s Marusinca u Saloni upućuje da se radi o dedikantu istočnog porijekla koji je vjerojatno bio Egipćanin, štovatelj sv. Mene i pripadnik egipatske zajednice u Saloni.¹²¹ Kontakti jadranske obale s Egiptom uspostavljeni su relativno rano,¹²² a kultovi starih egipatskih bogova i stanovništvo egipatskog porijekla već su i ranije zabilježeni na području Dalmacije i grada Salone koja je, kako je poznato, bila kozmopolitski centar s pripadnicima raznih naroda koji su se doseljavali i trajno ili privremeno boravili u gradu.¹²³ Salona je dugo vremena bila jedino poznato biskupsko sjedište dalmatinske pokrajine¹²⁴ sa čvrstim vezama s Akvilejom i Aleksandrijom.¹²⁵ Položaj Salone, u središtu istočne obale Jadranskog mora, čini je idealnom za zaustavljanja na rutama između sjevernog Jadrana i Sredozemlja.¹²⁶ Natpis s Marusinca dakako nije dokaz postojanja organiziranog štovanja sv. Mene u Saloni ili u Dalmaciji, već potvrda da je bio poznat barem među Egipćanima koji su tamo živjeli u ranokršćansko vrijeme te polazna točka za daljnja istraživanja o tom pitanju.

Način na koji i kada je ampula sv. Mene iz splitskog Arheološkog muzeja dospjela na područje Dalmacije, na žalost ne znamo i možemo samo pretpostaviti, odnosno ostaviti otvorenu mogućnost, da je to bilo još u kasnoantičko vrijeme, točnije krajem 6. ili početkom 7. st. Tomu u prilog govori nalaz još jedne ampule na području Sinja te natpis tog sveca pronađen na groblju uz ranokršćansku crkvu na Marusincu u Saloni. Takvu mogućnost dopuštaju dokumentirane veze Salone, odnosno Dalmacije s Egiptom, postojanje uhodanih trgovačkih putova i potvrđena egipatska zajednica u Saloni u pretkršćanskom, ali i u kršćanskom vremenu. Razlozi zbog kojih je donesena i način prijenosa ostaju nepoznati, a pitanje je li ih donio hodočasnik iz Abu Mene, putnik, trgovac ili možda doseljenik iz Aleksandrije ili Egipta za sada ostaje neodgovoreno.

¹²¹ Natpisi pripadnika egipatske zajednice iz 6. st. pronađeni u Saloni; *Salona IV*, natpis br. 757, 802.

¹²² Cambi 1971, 102–107.

¹²³ Drexler 1900, 145–158; Selem 1979; Selem 1997, osobito 62–92 (Salona) i 93–94 (Čitluk); Selem – Villogorac Brčić 2012, 9–76.

¹²⁴ Rana evangelizacija Dalmacije, sudeći prema ulomcima dvaju pisama sv. Pavla (Rimljanima XV, 19 i Timoteju II, 4, 10), započela je u apostolsko vrijeme, no povijesno i arheološki kršćansku zajednicu možemo dokazati od sredine 3. st. (Marin 1994; Cambi 2008, 264–272). Činjenicu da u Saloni nema starokršćanskih tragova prije druge polovice 3. st. potrebno je promatrati u svjetlu situacije u kojoj se kršćanstvo razvijalo te da arheoloških tragova kršćanstva iz najranijeg razdoblja širenja te vjere nema ni drugdje na Sredozemlju. Nedostatak povijesnih izvora i arheoloških nalaza posljedica je progona kršćanstva, vjere koja nakon progona početkom 4. st. počinje snažan i neometan razvoj; Kovačić 2008; Cambi 2008; Bratož 2008a, 222–228; Cambi 2014); za povijesne izvore vidi Ivanišević 1994, 1994a; iscrpnu literaturu za salonitansku ranokršćansku povijest i hagiografiju vidi: Petrović 2008, 112–117.

¹²⁵ Bratož 2008, 64–65.

¹²⁶ Cambi 2001, 156–157; Marin 2012.

LITERATURA

- Anderson 2005 W. Anderson, „Asia Minor Ampullae: Late Antique Pilgrim Flask on the Rijksmuseum von Oudheden“, *Eastern Christian art* 2, Leiden 2005, 9–17.
- Anderson 2007 W. Anderson, „Votive customs in early Byzantine Asia Minor“, *Journal of the Australian early medieval association* 3, 2007, 17–27.
- Augustin 1996 A. Augustin, *O državi Božjoj. De civitate Dei*, s latinskog preveo T. Ladan, Zagreb 1996.
- Aurea Roma 2000 *Aurea Roma, Dalla città pagana alla città cristiana*, S. Ensoli – E. la Rocca (ur.), Roma 2002.
- Bangert 2007 S. Bangert, „Menas ampullae: a case study of long-distance contacts“, u: A. Harris (ur.), *Incipient Globalisation, Long-distance Contacts in the Sixth Century*, Oxford 2007, 27–33.
- Bangert 2010 S. Bangert, „The Archaeology of Pilgrimage: Abu Mina and Beyond“, u: D. M. Gwynn – S. Bangert (ur.), *Religious Diversity in Late Antiquity*, Leiden – Boston 2010, 293–328.
- Barnea 1995 I. Barnea, „Menasampullen auf dem Gebiet Rumäniens“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991), Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 509–514.
- Barnea 1998 A. Barnea, „Présences égyptiennes au Bas-Danube dans les derniers siècles de l'Antiquité“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 98, Caire 1998, 1–13.
- Baus 1972 K. Baus, „Od praopćine do ranokršćanske velecркve“, u: H. Jedin (ur.), *Velika povijest crkve I*, Zagreb 1972.
- Bratož 2008 R. Bratož, „Le persecuzioni dei christiani nella Dalmazia romana sotto Diocleziano“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 61–66.
- Bratož 2008a R. Bratož, „Il primo Cristianesimo in Dalmazia“, *Antichità Altoadriatiche* 66, Trieste 2008, 221–262.
- Budge 1909 E. A. W. Budge, *Texts relating to Saint Mena of Egypt and Canons of Nicaea in a Nubian Dialect*, London 1909.
- Bulić 1899 F. Bulić, „Scavi nell'antico cimitero cristiano di Marusinac a Salona durante l'a. 1898“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 22, Split 1899, 73–85.
- Bulić 1900 F. Bulić, „S. Menas“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 23, Split 1900, 122–126.
- Bulić 1901 F. Bulić, „Un ampolla d'oglio di S. Menas martire trovata in Dalmazia“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 24, Split 1901, 55–58.
- Bulić 1904 F. Bulić, „L'ampolla d'oglio di S. Menas martire nella collezione dei PP. Francescani di Sinj“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 27, Split 1904, 14–17.

- Bulić 1904a F. Bulić, „Ritrovamenti antichi cristiani a Sinj“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 27, Split 1904, 17–20.
- Bulić 1906 F. Bulić, „Inscrizione di S. Menas trovata a Salona“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 29, Split 1906, 259–261.
- Bulić 1908 F. Bulić, „Osservazione sulle due ampolle di s. Menas Martire, trovate in Dalmazia“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 31, Split 1908, 165–166.
- Bulić 1925 F. Bulić, „Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij“, u: F. Lukas (ur.), *Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici Hrvatskog kraljevstva*, sv. 1, Zagreb 1925, 93–246.
- Cabala 1970 B. Cabala, „Ampulki sw. Menasa w zbiorach Polskih“, *Archeologia* 20 (1969), Wrocław – Warszawa – Krakow 1970, 107–118.
- Cambi 1971 N. Cambi, „Nove potvrde egipatskih kultura u antičkoj provinciji Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 75–77 (1963–1965), Split 1971, 85–112.
- Cambi 2008 N. Cambi, „La cristianizzazione della Dalmazia. Aspetto archeologico“, *Antichità Altoadriatiche* 66, Trieste 2008, 263–299.
- Cambi 2014 N. Cambi, „Početci kršćanstva u Dalmaciji: povijesni aspekt“, *ADRIAS, Zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Split*, Zagreb – Split 2014, 119–128.
- Cambi 2016 N. Cambi, *Dioklecijan, Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum, Povijesne kontroverze i današnje dileme*, Split 2016.
- Delehaye 1900 H. Delehaye, „Santi dell’Istria e della Dalmazia (Dagli *Analecta Bollandiana* XVIII fasc. IV. a 1899)“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 23, Split 1900, 85–111.
- Delehaye 1904 H. Delehaye, „L’hagiographie de Salone d’après les dernières découvertes archéologiques“, *Analecta Bollandiana* 23, Bruxellis 1904, 5–18.
- Delehaye 1910 H. Delehaye, „L’invention des reliques de saint Menas a Constantinople“, *Analecta Bollandiana* 29, Bruxselles – Paris 1910, 117–150.
- De Rossi 1872 G. B. de Rossi, *Le ampolle alessandrine di Eulogie dei Martiri*, *Bullettino di archeologia Christiana*, ser. 2/3, Roma 1972, 25–30.
- Devos 1959 P. Devos, „Un récit des miracles de S. Ménas en copte et en Éthiopien“, *Analecta Bollandiana* 77, sv. III-IV, Bruxelles 1959, 451–463.
- Devos 1960 P. Devos, „Un récit des miracles de S. Ménas en copte et en Éthiopien“, *Analecta Bollandiana* 78, sv. I-II, Bruxelles 1960, 154–160.
- Devos 1960a P. Devos, „Le juif et le Chrétien un miracle de Saint Ménas“, *Analecta Bollandiana* 78, sv. III-IV, Bruxelles 1960, 275–308.
- De Waal 1900 A. de Waal, „S. Menas (dalla *Römische Quartalschrift* 1899, p. 330–331)“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 23, Split 1900, 37–38.
- Drexler 1900 G. Drexler, „Il culto delle divinità egiziane in Dalmazia“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 23, Split 1900, 145–158.

- Dukić 2014 J. Dukić, „Doprinos kršćanske epigrafije proučavanju salonitanske hagiografije“, u: J. Belamarić – B. Lučin – M. Troglić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 195–219.
- Duval – Marin 2000 N. Duval – E. Marin, „Conclusions“, u: N. Duval – E. Marin (ur.), *Salona III, Manastirine*, Rome – Split 2000, 619–664.
- Eastman 2011 D. L. Eastman, *Paul the Martyr: The Cult of the Apostle in the Latin West*, Atlanta 2011.
- Egger 1939 R. Egger, „Die Inschriften“, u: E. Dyggve – R. Egger, *Forschungen in Salona III*, Wien 1939, 149–157.
- Engemann 1973 J. Engemann, „Palästinensische Pilgerampullen im F. J. Dölger-Institut in Bonn“, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 16, Münster 1973, 5–27.
- Engemann 1989 J. Engemann, „Das ende der Wallfahrten nach Abu Mina und die Datierung früher islamischer glasierteter Keramik in Ägypten“, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 32, Münster 1989, 161–177.
- Engemann 1995 J. Engemann, „Eulogien und Votive“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991)*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 223–233.
- Fleury 1981 M. Fleury, „Circonscription de l'Île-de-France“, *Gallia* 39, Paris 1981, 289–298.
- Frank 1995 G. A. Frank, „Pilgrim's experience and theological challenge: the patristic views“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991)*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 787–791.
- Franzen 1970 A. Franzen, *Pregled povijesti crkve*, Zagreb 1970.
- Gilli 2002 M. Gilli, *Le ampolle di San Mena, Religiosità, cultura materiale e sistema produttivo* (Tardoantico e Medioevo studi strumenti di archeologia 5), Roma 2002.
- Germanen, Hunnen und Awaren* 1988 *Germanen, Hunnen und Awaren Schätze der Völkerwanderungszeit*, W. Menghin – T. Springer – E. Wamers (ur.), Nürnberg 1988.
- Grbešić 2009 G. Grbešić, „Progoni kršćana, napose u Dioklecijanovo doba“, *Diacovensia* 15/1, Đakovo 2009, 21–43.
- Grossmann 1995 P. Grossmann, „Neue Funde aus Abū Mīnā“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991)*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 825–832.
- Grossmann 1998 P. Grossmann, „The pilgrimage center of Abu Mina“, u: D. Frankfurter (ur.), *Pilgrimage and holy space in late antique Egypt*, Leiden – Boston – Köln 1998, 281–302.
- Historia salonitana* 2003 T. Arhidakon, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik O. Perić, povijesni komentar M. Matijević-Sokol, studija Toma Arhidakon i njegovo djelo R. Katičić, Split 2003.

- Istočni Jadran 2018 A. Milošević (ur.), *Istočni Jadran i Bizant*, katalog izložbe, Split 2018.
- Ivanišević 1994 M. Ivanišević, „Povijesni izvori“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 105–195.
- Ivanišević 1994a M. Ivanišević, „Salonitanski biskupi“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split 1994, 223–252.
- Jelić 1897 L. Jelić, „Scavi nell’antico cemetero cristiano di Marusinac a Salona [Coemeterium S. Anastasii Cornicularii]“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 20, Split 1897, 65–80.
- Kadar 1995 Zs. Kadar, „Die Menasampulle von Szombathely (Steinmanger, Ungarn) in Beziehung zu anderen frühchristlichen Pilgerandenken“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991)*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 886–888.
- Kaminski-Menssen 1997 G. Kaminski-Menssen, *Bildwerke aus Ton, Bein und Metall, Liebieghaus – Bildwerke der Sammlung Kaufmann III*, Kassel 1997.
- Kaufmann 1910 C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der altchristlichen aegypter in der westalexandrinischen Wüste*, Leipzig 1910.
- Kiss 1989 Zs. Kiss, *Les ampoules de Saint Méнас découvertes à Kom el-Dikka (1961-1981)* (Alexandrie V), Varsovie 1989.
- Kovačić 2008 S. Kovačić, „Pitanje početaka salonitanske crkve u historiografiji i u sklopu općih spoznaja o procesu širenja kršćanstva na Sredozemlju do sredine 3. st.“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 17–40.
- Kristensen 2012 T. Kristensen, „Textiles, Tattoos and the Representation of Pilgrimage in the Roman and Early Christian Periods“, *HEROM Journal of Hellenistic and Roman Material Culture* 1, Leuven 2012, 107–135.
- Kurta 2001 F. Kurta, „Limes and cross: the religious dimension of the sixth-century Danube frontier of the early Byzantine empire“, *Starinar* 51, Beograd 2001, 45–70.
- Lambert – Pedemonte Demeglio 1994 C. Lambert – P. Pedemonte Demeglio, „Ampolle devozionali ed itinerari di pellegrinaggio tra IV e VII secolo“, *Antiquité tardive* 2, 1994, 205–231.
- Linscheid 1995 P. Linscheid, „Untersuchungen zur Verbreitung von Menasampullen nördlich der Alpen“, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991)*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.2, Münster 1995, 982–986.
- Linscheid 2006 P. Linscheid, „Neues zur Verbreitung von Menasampullen nördlich der Alpen“, u: R. Harreither – Ph. Pergola – R. Pillinger – A. Pütz (ur.), *Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie in Wien (1999)*, Wien – Vaticano 2006, 911–913.
- Leclercq 1933 H. Leclercq, „Menas (Saint), 4. Dalmatie“, u: F. Cabrol – H. Leclercq, *Dictionnaire d’archeologie chrétienne et de liturgie* XI. 1. 2., Paris 1933, 394–398, sl. 7985.

- Lopreato 1977 P. Lopreato, „Le ampolle di San Menas e la diffusione del suo culto nell’alto Adriatico“, *Antichità Altoadriatiche* XII, Udine 1977, 411–428.
- Madgearu 2004 A. Madgearu, „The spreading of the christianity in the rural areas of post-roman Dacia (4th-7th centuries)“, *Archaeus: Études d’histoire des religions* 8/1-4, 2004, 41–59.
- Mango 1995 C. Mango, „The pilgrim’s motivation“, u: E. Dassmann – J. Engemann (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991), Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 2–9.
- Maraval 2002 P. Maraval, „The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East (before the 7th Century)“, *Dumbarton Oaks Papers* 56, 2002, 63–67.
- Marin 1994 E. Marin, „Civitas splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 11–104.
- Marin 2012 E. Marin, „Moguće pomorske komunikacije starokršćanske Salone“, *Histria Antiqua* 21, Pula 2012, 123–128.
- Marin 2014 E. Marin, „Sjeverno svetište na Marusincu u Saloni, Rezultati revizijskih istraživanja tzv. bazilike diskoperte na Marusincu u Saloni, epigrafička i hagiografska baština“, u: J. Belamarić – B. Lučin – M. Trogrlić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 231–253.
- Markus 1994 R. A. Markus, „How on Earth Could Places Become Holy? Origins of the Christian Idea of Holy Places“, *Journal of Early Christian Studies* 2/3, 1994, 257–271. <https://muse.jhu.edu/> (pristupljeno 08.11.2018)
- Matijević Sokol 2008 M. Matijević Sokol, „Dujmovi nasljednici na biskupskoj stolici u Saloni tijekom 4. i 5. stoljeća“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 197–209.
- Metzger 1981 C. Metzger, *Les ampoules à eulogie du musée du Louvre*, Paris 1981.
- Moga 2000 V. Moga, „Observații asupra unor piese paleocreștine inedite“, *Apulum* 37/1, Alba Iulia 2000, 429–435.
- Mulder 1993 N. F. Mulder, „Abu Mena: How the Early Christian Pilgrimage was given Shape“, *Boreas* 16, Münster 1993, 149–164.
- Nagy 1934 L. Nagy, „I ricordi cristiano-romani trovati recentemente in Ungheria“, *Atti del III congresso internazionale di archeologia cristiana*, Ravenna 1934, 293–310.
- Novak 1957 G. Novak, *Povijest Splita*, sv. 1, Split 1957.
- Papaconstantinou 2001 A. Papaconstantinou, *Le cultes saints en de Égypte des Byzantins aux Abbassides. L’apport de la documentation papyrologique et épigraphique grecque et copte*, Paris 2001.
- Pilgrimage 1919 M. L. McClure – C. L. Feltoe, (prijevod i ur.), *The Pilgrimage of Etheria*, Translations of Christian Literature Series III (3) Liturgical Texts, London – New York 1919.

- Petrović 2008 I. Petrović, „Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 107–167.
- Porta 1975–1976 P. Porta, „Una piccola collezione inedita di ampolle di S. Mena conservata a Milano nel Museo del Castello Sforzesco“, *Rassegna di studi del Civico museo archeologico e del Civico gabinetto numismatico di Milano* 15–18, Milano 1975–1976, 41–52.
- Redigolo 2012 A. Redigolo, *San Mena. Iconografia, origini e diffusione del culto*, tesi di laurea, Università Ca' Foscari Venezia, 2012, <http://hdl.handle.net/10579/1667> (pristupljeno 08.11.2018)
- Rodziewicz 1969 M. Rodziewicz, „Stratigraphie du sondage M XVI, 1 dans la partie Sud de Kôm el-Dikka, Alexandrie“, *Etudes et Travaux* III, Warszawa 1969, 136–145.
- Salona IV N. Gauthier – E. Marin – F. Prévot (ur.), *Salona IV, Natpisi starokršćanske Salone IV-VII. st. / Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles*, Split – Rim 2010.
- Salvarani 2008 R. Salvarani, „Diffusione di devozioni per i santi Istriani e Dalmati in area adriatica e padano alpina fra tardo antico e alto medioevo“, u: J. Belamarić – B. Lučin – M. Trogrlić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 441–450.
- Sanader 2016 M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija. Od početaka do konstantinskog obrata*, Zagreb 2016.
- Selem 1979 P. Selem, „Nekoliko zapažanja o difuziji egipatskih kultova po rimskoj Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 72–73, Split 1979, 79–92.
- Selem 1997 P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997.
- Selem – Vilogorac Brčić 2012 P. Selem – I. Vilogorac Brčić, *ROMIS, Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani, Znakovi i riječi. Signa et litterae* III, Zagreb, 2012.
- Sever 2016 D. Sever, „A pilgrim's Self-Identification: Sixth- and Seventh-Century Lead Pilgrim Flasks from the Holy Land“, *Diogenes* 4, Birmingham 2016, 35–48.
- Talbot 2003 A. M. Talbot, „Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts“, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), Dumbarton Oaks 2003, 153–173.
- Topić 2008 M. Topić, „Starokršćanski spomenici“, u: M. Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj 2008, 293–318.
- Veraja 2008 F. Veraja, „Kapela sv. Venancija u Rimu i kult solinskih mučenika“, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 81–106.
- Vikan 1984 G. Vikan, „Art, Medicine and Magic in Early Byzantium“, *Dumbarton Oaks Papers* 38, Washington 1984, 65–86.
- Vikan 1995 G. Vikan, „Early Byzantine Pilgrimage Devotionalia as Evidence of the Appearance of Pilgrimage Shrines“, u: E. Dassmann – J. Engemann

- (ur.), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Bonn 1991)*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 20.1, Münster 1995, 377–388.
- Von Ehrenheim 2009 H. von Ehrenheim, „Identifying incubation areas in Pagan and Early Christian times“, *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 6, Atena 2009, 237–276.
- Ward-Perkins 1949 J. B. Ward-Perkins, „The shrine of St. Menas in the Maryut“, *Papers of the British School at Rome* 17, n. s., sv. IV, 26–71.
- Weitzmann 1979 K. Weitzmann (ur.), *Age of Spirituality: late antique and early christian art, third to seventh century*, Catalogue of the exhibition, New York 1979.
- Wilkes 2005 J. J. Wilkes, „The Roman Danube: An Archaeological Survey“, *The Journal of Roman Studies* 95, London 2005, 124–225.
- Witt 2000 J. Witt, *Werke der Alltagskultur 1: Menasampullen*, (Skulpturensammlung und museum für Byzantinische Kunst, Berlin Bestandskataloge 2), Wiesbaden 2000.
- Witt 2004 J. Witt, „Pilgerflaschen“, u: B. Heide – A. Thiel (ur.), *Sammler Pilger Wegbereiter, Die Sammlung des Prinzen Johann Georg von Sachsen*, Mainz am Rhein 2004, 136–150.
- Woodfin 2006 W. T. Woodfin, „An Officer and a Gentleman: Transformations in the Iconography of a Warrior Saint“, *Dumbarton Oaks Papers* 60 (2006), 2007, 111–143.
- Zeiller 1902 M. J. Zeiller, „Le culte de Saint Menas en Dalmatie“, *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* 3/1902, Paris 1902, 251–254.

SANJA IVČEVIĆ

ST. MENAS PILGRIM FLASK (AMPULLA) FROM THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN SPLIT

The Archaeological Museum in Split holds a St. Menas pilgrim flask (*ampulla*) from the Makarska area of the kind that were produced at the shrine of St. Menas (Abu Mena) in north-western Africa from the latter half of the 5th to the mid-7th century. Preserved pilgrimage items from Late Antiquity are the most numerous, and finds of such ampullae in the broad territory from Britannia to the shores of the Black Sea shed light not only on religious practices but also on trade and the routes on which it proceeded in that era.

At the beginning of the past century, debate proceeded in the scholarly literature on the question of veneration for St. Menas in Dalmatia, primarily after the discovery of a small marble plate bearing the inscription Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ (*O hagios Menas*) at the Marusinac cemetery in Salona. Besides this inscription, two ampullae of St. Menas were also found in Dalmatia; one, already mentioned, came from the vicinity of Makarska, while the other is held in the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery in Sinj. The circumstances surrounding the discovery of these ampullae are not known, so it has been impossible to ascertain whether they had actually arrived in Dalmatia during Antiquity. Despite this, already in the first publications, Fr. Frane Bulić, based on the study of analogies, craftsmanship, materials and procurement circumstances, assumed that they were original products that may have made their way to Dalmatia in Late Antiquity.

When analysing the ampulla from the Archaeological Museum in Split (Fig. 1), we primarily focused on a typological classification in line with the latest research in this field, which also facilitated more precise dating. It belongs to the ampullae on which the image in the central medallion on both sides depicts St. Menas in orans posture flanked by two camels kneeling at his feet. The bordure consists of two ribs with a row of spherical protrusions between them. The image was rendered flatly and the image is stylized, so the saint's head is triangular, his hands are outsized, and the camels are stylized virtually to the point of unrecognizability. It corresponds to the ampullae of the third, chronologically most recent phase of production (610–650 AD). Most of ampullae of this type are from the territory of Egypt, but many have also been found throughout their area of distribution. According to G. Kaminski-Menssen's classification, it belongs to the basic type with the St. Menas-*a* image, phase III, while according to J. Witt's classification it belongs to the basic image (St. Menas flanked by camels), type B, variant B1. They are also well represented at the Kom el-Dikka site in Alexandria, and they have been found in northern Italy, where they correspond to type VI, which has been dated to the 6th century. When analysing the ampullae from the Louvre, C. Metzger dated group 1a, to which this ampulla belongs, to the period from the mid-6th to the 7th century. In M. Gilli's classification, the ampulla from Makarska, based on the image in the central field, belongs to iconographic type 1 (*Menas between camels*) while the bordure is type 12B.

The ampulla from Sinj does not belong to the same type. The central field on one side of that ampulla bears an image of St. Menas with camels on a prominent medallion with a sculptural portrayal on which the saint's body is compact, as opposed to the elongated image on phase III ampullae. The saint's hair is thick and wavy, with a halo around his head. The other side has a three-line inscription which reads ΑΓΙΟ(Y) ΜΕΝΑ ΕΥΛΟΓ (*eulogia tuo hagiou Mena*). It corresponds to Metzger's type Ic, while G. Kaminski-Menssen defined ampullae such as the one considered herein as a group of the basic type *a* (image of St. Menas flanked by camels), which is dated to phase II (560–610). It belongs to type E, variant E1 in J. Witt's typology.

St. Menas ampullae are indicators of a tie between Dalmatia and Egypt, and they may have been brought by a traveller, merchant or settler from Egypt. On the other hand, the inscription from Marusinac in Salona indicates that the dedicant was of eastern origin, who was probably an Egyptian, a worshiper of St. Menas and a member of the Egyptian community in Salona. The inscription is certainly not evidence of the existence of organized reverence for St. Menas in Salona or Dalmatia, but it serves as a point of departure for further research on this question.

We may therefore conclude that there is a possibility that the St. Menas ampulla were brought to Croatia's territory already during Antiquity, precisely at the end of the 6th or the beginning of the 7th century, when such ampullae were made. This hypothesis is backed by the find of another ampulla in the Sinj area and the inscription dedicated to this saint found at the cemetery next to the Early Christian church at Marusinac in Salona. This possibility is also allowed by the well-known connections between Salona and Egypt, the existence of well-established trade routes and a confirmed Egyptian community in Salona in both the pre-Christian and Christian eras. The reasons why it was brought here and the manner in which it was conveyed remain unknown, so that the question of whether it was brought by a pilgrim from Abu Mena, or by a traveller, merchant or perhaps migrant from Alexandria or Egypt remains unanswered for the time being.

Keywords: *pilgrim flask (ampulla), St. Menas, Makarska, Salona, Čitluk, the first half of the 7th century*

AFRIČKA SIGILATA KAO POKAZATELJ PROMJENA PREHRAMBENIH NAVIKA U RANOKRŠĆANSKOM RAZDOBLJU

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.11>

Brojne keramičarske radionice na području sjeverne Afrike i Male Azije od 1. do 7. st. po. Kr. proizvode keramiku u ogromnim količinama za izvoz i za lokalnu upotrebu. Keramika pripada među glavne izvore informacija u arheologiji. Ostaje gotovo nepromijenjena, ne raspada se te se iz ulomka mogu rekonstruirati čitave posude. Proizvodi se u serijama i predmet je trgovine. U urbanim i ruralnim naseljima među keramičkim nalazima izdvaja se grupa finog stolnog posuđa nazvana *African Red Slip Ware* (ARSW). Dio posuđa te grupe zastupljeno je zdjelama, plitkim tanjurima, pladnjevima i bocama. Ukrašavano je reljefnim ukrasom s različitim motivima među kojima se, u ranokršćanskom razdoblju, mogu izdvojiti i oni s prikazom križa, lava, ribe, pijetla, palme te biblijskih scena. To je vrijeme kada *African Red Slip Ware* postaje najpopularnije stolno posuđe na prostoru čitavog Mediterana i u unutrašnjosti rimskih provincija.

Ključne riječi: afrička sigilata, stolno posuđe, križ, palma, riba

Terra sigillata ime je za rimsko posuđe izrađeno od kvalitetne gline i premazano crvenim premazom te je postalo luksuzna stolna keramika u čitavom Carstvu. *Terra sigillata* je, uz crno grčko posuđe, prema načinu izrade i tehnologiji pečenja, najkvalitetnije posuđe starog svijeta. Osim vrhunske izrade, važna karakteristika sigilatnog stolnog posuđa je i standardizacija određenih oblika koja je omogućila tipološku, kvantitativnu i kronološku analizu.¹

Ovo posuđe nalazimo po provincijama čitavog Carstva. Proizvodnja je bila organizirana u velikim radioničkim centrima: Arezzo, Pisa, La Graufesenque, Rheinzabern, Westendorf.² Širenjem Carstva počeli su se otvarati novi centri proizvodnje i na području sjeverne Afrike. U sjevernoj Africi, u provincijama *Africa Proconsularis* i *Byzacena* u suvremenom Tunisu, od kasnog 1. st. do 7. st. proizvodila se afrička sigilata koja, prema klasifikaciji J. W. Hayesa, dobiva naziv *African Red Slip Ware*.³

To je keramika izrađena od fino pročišćene gline, zrnate fature, narančasto-crvene boje s prevlakom (2.5YR 6/8, 10R 5/8–6/8).⁴ Prevlaka je tanka tako da se gotovo sva upije u površinu gline tijekom pečenja. U početku je sjajna, poslije postaje mat. Pokriva obje strane stjenke posuda, samo

¹ Winter 2003, 59; Dragendorff 1895, 18–155; Mollema 2018, 18–19.

² Comfort 1940, 1295–1352.

³ Eng. *African Red Slip Ware* = *Late Roman A*, *B* = *Late Roman Red Ware* = tal. *terra sigillata chiara A, C, D* (Bes 2015, 8; Hayes 1972, 387; Reynolds 1995, 451; Mackensen – Schneider 2002, 121–158.

⁴ Munsell 2000.

dio ruba, unutrašnjost ili samo vanjsku površinu posude, *ARS sigilata* najvećim je dijelom rađena na lončarskom kolu. Dna posuda često su ukrašena nizom sitnih zarezâ izrađenih pomoću kotačića (eng. *rouletting*), urezanim koncentričnim krugovima ili su pomoću pečata utisnuti različiti geometrijski, cvjetni, religijski i kulturni motivi.⁵ Pečati na posudama javljaju se od 4. do 6. st., dok se prizori s kršćanskim scenama i simbolima javljaju od druge polovice 5. st. do sredine 6. stoljeća.⁶ Na mokru stijenku posude prije pečenja aplicirani su i reljefni ukrasi izrađeni u matricama, s biljnom, životinjskom, religijskom i mitskom simbolikom.⁷

Motivi ukrasa su podijeljeni prema J. W. Hayesu u dvije faze, ranu i kasnu fazu. Rana faza datirana je oko 200. – 250./275. god., a obilježena je životinjskim i ljudskim motivima. Vrlo često su zastupljene scene borbi s divljim životinjama (lat. *venationes*), mitološke scene s prikazom Merkura, Venere, Kupida i sl.⁸

Kasna faza započinje sredinom 4. st. zadržavajući dio motiva iz rane faze, no kasnije mitološke i biblijske scene postaju norma. Biblijske scene uključuju starozavjetne prikaze, Adama i Eve, Abrahama koji žrtvuje Izaka, Jone i Danijela u lavljim jamama. Rastuća popularnost religioznih i mitskih motiva od 5. st. nadalje nije iznenađujuća.⁹ Većina biblijskih motiva sastoji se od kršćanskih scena i simbola.¹⁰

Kršćanstvo u Rimskom Carstvu od sredine 4. st. nadalje je postalo državna religija. Uz to su najčešće korišteni simboli križni monogrami, kršćanski simboli čija je upotreba postala popularna tek u 5. stoljeću.¹¹

Proizvodi sjevernoafričkih radionica uživali su veliku popularnost na lokalnom tržištu i tržištu cijelog Mediterana, dosežući čak do Škotske na sjeveru i Etiopije na jugu, na vrhuncu svoje distribucije.¹² Evidentirana je i na području provincija Dalmacije i Panonije u manjem obimu.¹³

Nakon provedenih tipoloških i kvantitativnih analiza¹⁴ afričkog sigilatnog posuđa od 1. do 7. st. s prostora istočnog Mediterana, utvrđene su oscilacije u izvozu i cjelokupnoj produkciji.¹⁵ Drastičan i nagli pad u proizvodnji *ARSW* nastaje u razdoblju od 245. i 250. god.¹⁶ Osim pada u proizvodnji, dolazi i do promjena oblika i obujma stolnog posuđa na prijelazu s 3. na 4. stoljeće.¹⁷ Dominantni oblik 2. st. su male zdjele, korištene kao dio osobnog pribora za jelo, dok u 3. st. i kasnije dominiraju velike zdjele i tanjuri – pladnjevi.¹⁸ Postavlja se pitanje što je dovelo do tih promjena.¹⁹

⁵ Hayes 1997, 59, 63; *Atlante* I 1981, T. XXVII, 6c, LVI (a).

⁶ Mackensen 2009, 117–118, 120; Mollema 2018, 33, 44; *Atlante* I 1981, 122–181; Hayes 1972, 217–222, 261–265, 272–281.

⁷ *Atlante* I 1981, 144–145, T. LXXII, 2; CXL 2; Mackensen 2009, 108, 114; Tsamakda 2011, 99–112.

⁸ Mackensen – Schneider 2006, fig. 10, 11.

⁹ Tortorella 2005, 173–198.

¹⁰ Hayes 1972, 211–217; Sanader 2016, 89–96; Jarak 1988, 67–78; Mollema 2018, 33, 37.

¹¹ Hayes 1972, 287.

¹² Carandini, 1981, 11–19; Mackensen, 2009, 17–44; Zhuravlev 2002, 3–4; Duman 2016, 699.

¹³ Dvoržak Schrunck 1989, 92; Mardešić 1994, 266–270; Topić 1999, 66–94; Jelinčić–Vučković 2013, sl. 1; Mollena 2018, 5–6; Gonzenbach 1975, 190.

¹⁴ Fentress – Perkins 1988, 147–149.

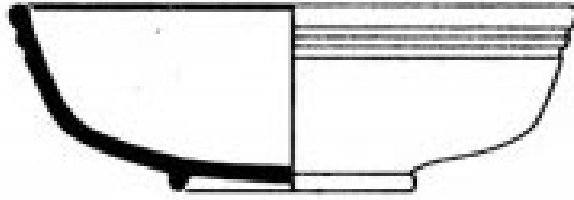
¹⁵ Durham – Hawthorne 1999, 284; Hayes 1972, 20, 297; Carandini, 1981, 14–15; Mackensen – Schneider 2006, 105–106; Mackensen – Schneider 2006, 179.

¹⁶ Fentress *et al.* 2004, 149.

¹⁷ Hawthorne 1997, sl. 1; Hawthorne 2000, 21, sl. 3.1, 3.2; Duman 2016, 702.

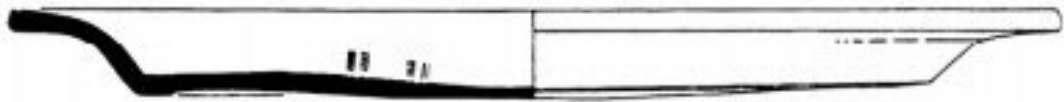
¹⁸ Hayes 1972, 289, forma 24, 145; Mollema 2018, 30–33; Vroom 2007, 313–361; Roger – Latifa 1998, 203–205.

¹⁹ Durham – Hawthorne 1999, 283.

Hayes 9 B

Sl. 1. Hayes 9 B, 3. st.

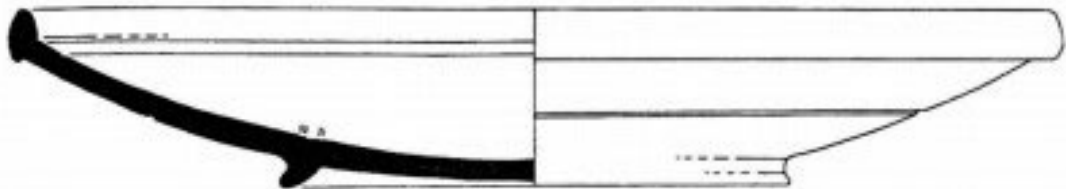
Hayes 60

Sl. 2. Hayes 60, 4. st.

Hayes 61 B

Sl. 3. Hayes 61 B, 5. st.

Hayes 104 A

Sl. 4. Hayes 14 A, 6. st.

Jedno od objašnjenja su ekonomske prilike u sjevernoj Africi u to doba. Promjena u oblicima i pad izvoza javlja se paralelno s promjenom proizvodnih centara.²⁰ Utvrđeno je da je proizvodnja ARSW započeta u radionicama sjevernog Tunisa.²¹ Njihovu proizvodnju karakteriziraju oblici ARSW A, dok se u 3. st. osnivaju nove radionice u centralnom Tunisu s oblicima ARSW C. Razvoj novih proizvodnih centara doveo je do promjene u ekonomiji sjeverne Afrike koja je itekako utjecala na trgovinu i izvoz koji se odvijao po Mediteranu u 3. st.²² Pad u proizvodnji ARSW i promjene oblika posuda u 3. st. mogli su biti izazvani promjenom u prehranbenim navikama zajednice koja je počela prakticirati zajedničke obroke.²³ U prilog objašnjenju ide upotreba iznimno velikih tanjura, kao što je npr. Hayes Form 50, promjera većeg od pola metra.²⁴ Te velike posude mogu predstavljati posude za zajedničko jelo, to jest posude iz kojih bi nekoliko ljudi dijelilo hranu.²⁵

Upotreba velikih zdjela, tanjura i pladnjeva, osim u promjeni prehranbenih navika, mogla je biti uzrok promjena u vrsti hrane i načinu serviranja. S obzirom da se kuhinja jedne kulture teško mijenja i opire se promjenama, postavlja se pitanje je li pojava kršćanstva mogla utjecati na promjenu prehranbenih navika koja je dovela do promjene oblika i veličine posuda.²⁶

Kršćanstvo je postalo jedno od službenih religija Carstva 313. god., ali je i prije toga imalo povijest stabilnog rasta. U sjevernoj Africi vidljiv je rast i razvoj kršćanstva od samih početaka.²⁷

Čini se da je promjena prema zajedničkom objedovanju u 3. st., barem djelomično, povezana s usponom kršćanstva i prihvaćanjem kršćanskih vrijednosti u Africi. Rani kršćani su bili vrlo jasni po pitanju objedovanja: trebalo je biti zajedničko i jednostavno, s minimalnom upotrebom pribora.²⁸ Princip zajedničkog objedovanja dokumentiran je u 2. st. kod Plutarha. Kada ovaj antički pisac govori o gozbi na koju su gosti donijeli svoje vlastite obroke i jeli pojedinačno, kaže: *Gdje svaki gost ima vlastitu porciju, zajedništvo propada.* (Plut., *Mor., Quaes. Conv.*, VIII. 49, 644C). Također u 2. st., Klement Aleksandrijski poziva Jakova na kršćanski ideal zajedničkog objedovanja, a poticao je i jednostavnost u konzumiranju hrane, posebno one koja potiče snagu i zdravlje.²⁹ Slično navodi Pavao u poslanici Korinćanima: *Zato braćo moja, kad se sastajete da jedete, pričekajte jedni druge* (1Kor 2, 17–34).³⁰

Jednostavnost, kao jedno od načela kršćanskih vrijednosti, vidljiva je u jednostavnosti velikih posuda, oblika i ukrasa, ali i u ukrašavanju kuća gdje se izbjegavao razmetljiv rimski stil.³¹ U tom kontekstu jasan je manjak ukrasa i kršćanskih motiva, ali i činjenica da je kršćanstvo bilo nezakonito do 313. godine.³²

²⁰ Fentress *et al.* 2004, 150.

²¹ Hayes 1972, 297.

²² Carandini 1981, 11–18.

²³ Carandini 1981, 15; Durham – Hawthorne 1999, 283.

²⁴ Hayes, 1972, 68, F.12.

²⁵ Bats 1988, 23.

²⁶ Farb - Armelagos 1980, 3–14; Bats 1988, 27.

²⁷ Raven 1969, 167–185; Birley 1992, 37–68; Hoek 2006, 229.

²⁸ Glover 1909, 264.

²⁹ Latham 1982, 60.

³⁰ *Biblija* 1987.

³¹ Birley 1992, 41.

³² Hawthorne 1997, 34.

Uočena velika i nagla promjena u proizvodnji i distribuciji ARSW 2. – 3. st. mora se sagledati iz više aspekata. Otvaranje novih radioničkih centara, razvoj novog kompetitivnog tržišta i promjene u ekonomiji sigurno su bili razlozi za stvaranje novih vrijednosti. Osim ekonomskih razloga, priznavanje i širenje kršćanstva zasigurno je bilo jedan od čimbenika promjena. Kršćanski motivi intenziviraju se paralelno s usponom kršćanstva diljem Carstava. Na taj način, fenomen koji je originalno viđen kao ekonomska promjena može vjerojatno biti objašnjen kao rezultat promjene ideologije. U cjelini, Afrička sigilata nije bila predmet izvoza kao nužno kršćanski proizvod – osobito otvorene posude-zdjele koje nisu bile ukrašene mogućim kršćanskim simbolima (npr. palmine grane) do sredine 4 st., i sigurno kršćanski simboli (križevi) do ranog 5. st., kada možemo govoriti o velikim pladnjevima s kršćanskim simbolima (franc. *grands plats chrétiens*).³³

Upravo veće posude 3. – 5. st. iz centralnog Tunisa, koje su imale kršćanske simbole, proširile su distribuciju ARSW na istočni Mediteran po prvi put i generalno imale najveću distribuciju. Ako kršćanstvo nije univerzalno prihvaćeno, i štoviše, ako može biti samo urbana religija u provincijama u to vrijeme, zašto se taj fenomen pojavljuje? Mogući odgovor leži u promjenjivosti značenja materijalne kulture i njegovom kontekstu.

Promjene u antičkom razdoblju unutar cjelina najbolje možemo pratiti prema promjenama unutar grupa keramičkog posuđa koji materijaliziraju događaje i kulturu tog vremena. Afričko stolno posuđe moglo je biti, barem djelomično, pokazatelj promjena prehrambenih navika u ranokršćanskom razdoblju, a simbolika reljefnih, pečatnih, urezanih i apliciranih ukrasnih motiva (slika) sigurno se može povezati sa širenjem kršćanstva kao priznati kršćanski “brand”. Trgovačkim putevima keramika je, zajedno s uljem, vinom, žitom i drugim proizvodima, široko distribuirana u razdoblju od 1. do 7. st. po. Kr. Keramički materijal nositelj je informacije o tome što volimo i kako živimo.

LITERATURA

Atlante I 1981	<i>Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (medio e tardo impero)</i> , Roma 1981.
Biblija 1987	<i>Biblija – Stari i Novi zavjet</i> , Zagreb 1987.
Baradez 1967	J. Baradez, „Grands plats chrétiens de Tipasa. Céramique africaine orangée et «sigillata chiara»“, <i>Mélanges d’archéologie et d’histoire</i> , sv. 79, br. 1, Rome 1967, 231–268.
Bats 1988	M. Bats, „Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350 – v. 50 av. J.-C.). Modèles culturels et catégories céramiques“, <i>Revue Archeologique de Narbonnaise</i> , Suppl. 18, Paris 1988, 19–75.
Bes 2015	P. Bes, <i>Once Upon a Time in the East: The Chronological and Geographical Distribution of Terra Sigillata and Red Slip Ware in the Roman</i> , Oxford 2015.
Birley 1992	A. R. Birley, „Persecutors and martyrs in Tertullian’s Africa“, <i>Bulletin of the Institute of Archaeology</i> 29, London 1992, 37–68.

³³ Hayes 1972, 220–222; Baradez 1967, 231–268; Roger – Latifa 1998, 203–205; Hoek 2005, 174–175.

- Carandini 1981 A. Carandini, „Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo impero)“, *Atlante della Forme Ceramiche I.*, Roma 1981, 11–18.
- Comfort 1940 H. Comfort, „Terra sigillata“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, Supplementband VII, Stuttgart 1940, 1295–1352.
- Dragendorff 1895 H. Dragendorff, „Terra sigillata“, *Bonner Jahrbucher*, Bonn 1895, 18–155.
- Duman 2016 B. Duman, „African Red Slip Ware in Lydian Tripolis“, *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 44, Bonn 2016, 699–706.
- Durham – Hawthorne 1999 P. Durham – J. J. Hawthorne, „Quantifying shape: African Red Slip Ware and eating habits“, u: L. Dingwall, S. Exon, V. Gaffney, S. Laflin, M. van Leusen (ur.), *Archaeology in the Age of the Internet – CAA97. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Proceedings of the 25th Anniversary Conference, University of Birmingham, April 1997*, Oxford 1999, 280–284.
- Dvoržak Schrunck, 1989 I. Dvoržak Schrunck, „Dioklecijanova palača od 4. do 7. st.“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 22, Zagreb 1989, 77–90.
- Farb – Armelagos 1980 P. Farb – G. J. Armelagos, *Consuming Passions – The Anthropology of Eating*, Boston 1980.
- Fentress *et al.* 2004 E. Fentress – S. Fontana – B. Hitchner – P. Perkins, „Accounting for ARS: fineware and sites in Sicily and Africa“, *Side-by-side survey: comparative regional studies in the Mediterranean world*, Oxford 2004, 147–162.
- Fentress – Perkins 1988 E. Fentress – P. Perkins, „Counting African Red Slip Ware“, *Antiquites Africaines* 24, Aix-en-Provence 1988, 205–214.
- Glover 1909 T. R. Glover, *The Conflict of Religions in the Early Roman Empire*, London 1909.
- Gonzenbach 1975 V. von Gonzenbach, „Pottery from Closed Deposits“, *Excavations at Salona, Yugoslavia (1969. – 1971.)*, New Jersey 1975, 181–194.
- Hawthorne 1997 J. J. Hawthorne, „Post-processual economics: The role of African Red Slip Ware vessel volume in Mediterranean demography“, *TRAC 96: Proceedings of the 6th annual meeting of the Theoretical Roman Archaeology Conference, Sheffield 1996*, Oxford 1997, 29–37.
- Hawthorne 2000 J. J. Hawthorne, „Vessel volume as a factor in ceramic quantification: the case of African Red Slip Ware“, u: K. Lockyear, T. J. T. Sly, V. Mihailescu-Birliba (ur.), *CAA96. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Proceedings of the 24th Annual conference held in Iasi, Romania, 1996*, Oxford 2000, 19–24.
- Hayes 1972 J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972.
- Hayes 1997 J. W. Hayes, *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*, London 1997.
- Hoek 2005 A. van den Hoek, „Anicius Auchenius Bassus, African Red Slip Ware, and the Church“, *Harvard Theological Review* 98 (2), Cambridge 2005, 171–185.

- Hoek 2006 A. van den Hoek, „Peter, Paul and a Consul: Recent Discoveries in African Red Slip Ware“, *Zeitschrift für antikes Christentum* 9, Berlin 2006, 197–246.
- Jarak 1988 M. Jarak, „Napomene uz problem porijekla ranokršćanskog simbolizma“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 21, Zagreb 1988, 67–78.
- Jelinčić-Vučković 2013 K. Jelinčić – Vučković, „Rimska keramika s lokaliteta Petrovac“, *Prilozi Instituta za arheologiju* 30, Zagreb 2013, 157–171.
- Latham 1982 J. E. Latham, „The Religious Symbolism of Salt“, *Theologie Historique* 64, Paris 1982, 53–60.
- Mackensen 2009 M. Mackensen, „Technology and organization of ARS ware production-centres in Tunisia“, *Journal of Roman Archaeology*, Suppl. 76, Portsmouth (Rhode Island) 2009, 17–44.
- Mackensen – Schneider 2002 M. Mackensen – G. Schneider, „Production centres of African Red Slip Ware (3rd – 7th c.) in northern and central Tunisia“, *Journal of Roman Archaeology* 15, Cambridge 2002, 121–158.
- Mackensen – Schneider 2006 M. Mackensen – G. Schneider, „Production centres of African Red Slip Ware (2nd – 3rd c.) in northern and central Tunisia: archaeological provenance and reference groups based on chemical analysis“, *Journal of Roman Archaeology* 19, Cambridge 2006, 163–190.
- Mardešić, 1994 J. Mardešić, „Afrička crveno glačana keramika“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 265–270.
- Munsell 2000 A. H. Munsell, *Soil color charts*, New Windsor, N.Y. 2000.
- Mollema 2018 L. Mollema, *Red Slip Wares. A Spatial Study of Late Roman Fine Wares in the Mediterranean Coastal Areas and Europe*, Leiden 2018.
- Raven 1969 S. Raven, *Rome in Africa*, London 1969.
- Reynolds 1995 P. Reynolds, *Trade in the Western Mediterranean, AD 400–700: The Ceramic Evidence*, Oxford 1995.
- Roger – Latifa 1998 G. Roger – S. Latifa, „Trois matrices de plats rectangulaires à décor moulé du Bas-Empire“, *Antiquités africaines* 34, Aix-en-Provence 1998, 199–212.
- Sanader 2016 M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija. Od početaka do konstantinskog obrata*, Zagreb 2016.
- Topić 1999 M. Topić, „Keramika“, u: F. Oreb – T. Rismondo – M. Topić (ur.), *Ad basilicas pictas*, Split 1999, 66–94.
- Tortorella 2005 S. Tortorella, „Il repertorio iconografico della ceramica africana a rilievo del IV–V secolo d. C.“, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, sv. 117, br. 1, Roma 2005, 173–198.
- Tsamakda 2011 V. Tsamakda, „Zwischen Heidentum und Christentum. Zur Bildsprache der nordafrikanischen Terra Sigillata-Schalen mit Reliefappliken des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologen-Verbands* 42, sv. 1, Berlin 2011, 99–112.
- Vroom 2007 J. Vroom, „The Archaeology of Late Antique Dining Habits in the Eastern Mediterranean: A Preliminary Study of the Evidence“, *Late Antique Archaeology* 5, Leiden 2007, 313–361.

Winter 2003

A. Winter, *Praktische Untersuchungen zur antiken Keramik*, Mainz 2003.

Zhuravlev 2002

D. V. Zhuravlev, „Terra Sigillata and Red Slip Pottery in the North Pontic Region (a Short Bibliographical Survey)“, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 8 (3–4), Leiden 2002, 237–309.

ZRINKA ŠIMIĆ-KANAET

AFRICAN SIGILLATA AS AN INDICATOR OF CHANGES IN EATING HABITS IN THE EARLY CHRISTIAN PERIOD

Numerous ceramic workshops in North Africa and Asia Minor from the first to the seventh century AD produced ceramics for export and for local use. In urban and rural settlements, a collection of fine tableware called African red slip ware (ARSW) stands out among the ceramic finds. After typological and quantitative analyses of African sigillata vessels from the Eastern Mediterranean area dating from first to the seventh century, oscillations in exports and overall production were detected. A drastic and sudden decline in ARSW production occurred in the period between the years of 245 and 250. In addition to the production decline, there are changes in the shape and volume of tableware at the turn of the third to fourth centuries. The dominant form of the second century were small bowls used as part of personal cutlery, while in the third century and later, large bowls, plates and trays were most common. The question is, what led to these changes? The decline in the production of ARSWs and changes in the shape of vessels in the third century may have been triggered by a change in the eating habits of the community that began to practice joint meals. This explanation is supported by the use of extremely large plates, such as, for example, Hayes Form 50 with a diameter greater than half a meter. These large bowls could have been dishes for shared eating, that is, bowls from which several people would share food. The shift towards communal dining in the third century seems to be, at least in part, linked to the rise of Christianity and the acceptance of Christian values in Africa. Early Christians were very clear on the subject of dining: it should be common and simple, with minimal use of accessories. The recognition and spread of Christianity had certainly been one of the factors of change. The Christian motifs on tableware intensify in parallel with the rise of Christianity throughout the Empires. In general, ARSW was not necessarily exported as a Christian product – especially the open-type pots and bowls that were not decorated with the likely Christian symbols (e.g. palm branches) until the mid-fourth century, and most certainly with the Christian symbols (crosses) until the early fifth century, when large trays appear with Christian symbols “grands plats chrétiens”. Precisely those larger vessels from the third to fifth centuries from central Tunisia bearing Christian symbols were the ones that extended the distribution of ARSW to the eastern Mediterranean and that for the first time generally speaking had the largest distribution.

African tableware could have been, at least in part, an indication of changes in eating habits in the early Christian period, and the symbolism of embossed, stamped, engraved and applied decorative motifs (images) can certainly be linked to the spread of Christianity as a recognized Christian “brand”.

Keywords: *african sigillata, tableware, cross, palm tree, fish*

(Prijevod: Mirela Ruvić)

MIRJANA SANADER

LEKTORI NA RANOKRŠĆANSKIM SPOMENICIMA IZ SALONE I PARENCIJA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.12>

Posljednjih desetljeća istraživanja o glasnom čitanju u antici doživjela su veliki zamah, pri čemu se istraživači još nisu uspjeli složiti u vezi s načelnim i prethodnim pitanjem, a to je - je li se auditoriju naglas čitalo iz rukopisa ili se koristilo usmenom predajom ranije memoriranog teksta. Jedan od razloga nepostojanju konsenzusa je i onaj da ne raspoložemo antičkim tekstom koji bi izvijestio o eventualnim propisima za čitanje naglas, za glasno čitanje. Većina stručnjaka je suglasna da je pitanje usmenosti bilo inscenirano za bolje posredovanje sadržaja tekstova te da se glasno čitanje, bilo za publiku, bilo za sebe, zadržalo tijekom cijele antike kako tijekom određenih kulturnih radnji, tako i tijekom privatnih, javnih i službenih okupljanja. Profesionalni čitači djelovali su i u ranom kršćanstvu gdje su se pojavili kao ranokršćanska služba lektora (čitača) krajem 2. st. ili početkom 3. st., o čemu svjedoči Tertulijan (160. – 240.) u djelu *De praescriptione hereticorum* (41.8).

U Saloni i Parenciju pronađeni su natpisi koji spominju ranokršćanske lektore. Cilj ovoga rada je uklopiti te natpise u do sada poznate činjenice o toj zanimljivoj ranokršćanskoj službi i kontekstualizirati ih u odnosu na aktualna istraživanja o javnom čitanju u antici.

Ključne riječi: *rano kršćanstvo, liturgija, čitanje naglas, lektor, Salona, Parencij*

POČECI

Usluge glasnog čitanja koje su pružali lektori (lat. *lector, lectrix*; gr. *ἀναγνώστης, ἀναγνώστρια*) nisu se koristile tek u ranokršćanskoj liturgiji, nego još u vremenima stvaranja prvih literarnih zapisa. Razlog tome leži u činjenici da je povijest čitanja neraskidivo vezana uz povijest pisma i pisanja jer ono što je napisano i što se do današnjih dana piše, napisano je i piše se da bi se čitalo.¹ Tijekom povijesti pismo se razvijalo i mijenjalo, kao što se mijenjao i način čitanja. G. Rohde se u svom poznatom govoru *Über das Lesen im Altertum*, koji je održao 1961. god. na Freie Universität Berlin, upitao tko je uopće, u vrijeme kada su po prvi put zapisana, znao pročitati Homerova djela.² Na to je pitanje potom i odgovorio da Homerovi epovi, kao ni Herodotova povijest, nisu zapisani da bi ih čitali pojedinci, nego su zapisani da bi ih se javno izvodilo.³ Javna čitanja održavala su se tako stoljećima ne samo u grčkom i rimskom, nego i u židovskom svijetu.⁴ Evo nekoliko primjera. Euripid, slavni pisac drama iz 5. st. pr. Kr., autor je

¹ O porijeklu pisma vidi: Schmandt – Basserat 1992. O povijesti čitanja vidi: Manguel 1998. U uvodu svoje knjige A. Manguel nam otkriva da je i sam dvije godine bio čitačem i to, u to vrijeme već jako slabovidnom, Jorgeu Luisu Borgesu. O tom je iskustvu, među ostalim, napisao: *Bio sam njegov vozač, ali prostranstva koja su se pred nama otvarala pripadala su njemu, putniku, koji nije imao ništa drugo za činiti nego upijati strast* (Manguel 1998, 30).

² Rohde 1963, 292.

³ Ibid., 292. Vidi i: Johnson 1994, 229–254.

⁴ O sociološkim aspektima čitanja vidi: Bikos 2013, 151–158.

i tragedije *Erehtej*, koja je danas poznata samo u fragmentima. U jednom od fragmenata (*fr. 369 K., 6f.*) zbor staraca kaže:

...želio bih razotkriti glas pločica za pisanje kroz koje se mudraci čuju.⁵

Ovaj bi Euripidov redak mogao upućivati ne samo na to da se i u 5. st. pr. Kr., kad je djelo napisano, još uvijek više slušalo nego čitalo, nego i na akustični aspekt napisanog.⁶

I u Rimu se u javnosti glasno čitalo, bilo da su to činili profesionalni čitači ili pak sami autori teksta. Zanimljivo je da je Seneka Stariji (*Controv. IV, Praef. 2*) zapisao kako je javno čitanje naglas u Rim uveo Azinije Polion, što nije točno jer je ono u Rimu zabilježeno znatno ranije.⁷ Svetonije (*Aug. 78*) piše da bi se August poslije objeda povukao na spavanje, a ako mu pak nije uspijevalo zaspati, pozvao bi čitača ili pričatelja priča.⁸ Čitače u svojim pismima više puta spominje i Plinije (*Ep. 1, 15, 2. 3, 5, 12. 8, 1, 2. 9, 17, 3*). O čitačima neizravno govori i slavni liječnik Galen iz Pergamona (130. – 220.). On je, naime, savjetovao jednog imućnog prijatelja koji je, umjesto da bude zadovoljan postignutim bogatstvom, patio od neprestane prisile za još većom zaradom. Galen mu, kao lijek za patnju, preporučuje činjenje dobrih djela, kao i trošenje novca na plemenite stvari, poput kupnje knjiga, usluge prepisivača ili pak čitača knjiga. (*Anim. Affect. Dign., Anim. Peccat. Dign., 5.47–48*).⁹ Juvenal u svojim *Satirama (1,13)* duhovito opisuje moguće učinke neprestanog glasnog čitanja od kojeg i mramor puca.¹⁰ No, na glas se nisu čitala samo literarna djela, nego i službeni spisi, kao npr. spisi tijekom sudskih procesa što spominje i Ciceron (*De or. 2, 223*).¹¹

⁵ δέλτων τ' ἀναπτύσσοιμ νήρυν ἄ σοφοί κλέονται. Vidi i: Christian 2015, 49.

⁶ Za Euripida se inače u čudu govorilo da posjeduje vlastitu biblioteku. Vidi: Egli 2003, 31. Da je taj podatak mogao biti i historijski potvrđen, ta bi njegova zbirka rukopisa bila jedna od najstarijih privatnih kolekcija. Iako su se različiti arhivski zapisi, zabilježeni klinastim pismom na glinenim pločicama, čuvali već od 3. tisućljeća u Mezopotamiji, kao što su se čuvali i zapisi na papirusu u Egiptu, iako je u Asurbanipalovoj kraljevskoj knjižnici bio pohranjen i ep o Gilgamešu, doba biblioteka bilo je doba helenizma. U to su doba i prepisivanje knjiga i njihovo sistemsko čuvanje doživjeli procvat što se ogleda i u osnivanju velikih gradskih knjižnica poput pergamske, efeške i, naravno, aleksandrijske. Na zapadu je prva gradska knjižnica, podignuta u Rimu u 1. st. pr. Kr., bila sponzorirana ratnim plijenom Asinija Poliona, (vidi: König – Oikonomopoulou – Woolf 2013). I ranokršćanske zajednice, ranokršćanski pisci, kao i drugi pojedinci, su također posjedovali manje ili veće kolekcije knjiga / rukopisa. Da je tome tako svjedoči nam, među drugim izvorima, i Euzebije (*Hist. eccl. 8.2.4–5*) koji piše kako su kršćanskim zajednicama u doba progona oduzimate i spaljivane knjige. Na djelomično sačuvanim papirusima (*P. Ash. Inv. 3*) ispisani su naslovi knjiga među kojima su bile neke od Origenovih knjiga, *Pastir od Herma, Djela Apostolska*, kao i druga ranokršćanska djela. Pretpostavlja se da su ove knjige, evidentirane na spomenutom papirusu, bile dio knjižnice neke kršćanske zajednice iz 4. st. (vidi: Roberts 1938, 184–188). Sveti Augustin, odnosno njegova crkva u Hyppu je također bila u posjedu velikog broja knjiga. (vidi: Scheele 1978, 14–114).

⁷ *Pollio Asinius numquam admissa multitudine declamava, nee Uli ambitio in studiis defuit; primus enim omnium Romanorum advocatis hominibus scripta sua recitavit.* Vidi: <http://latin.packhum.org/loc/1014/1/18#18>. Za ranije spomene glasnog čitanja vidi bilješke 10 i 11.

⁸ *...si interruptum somnum recipere, ut euenit, non posset, lectoribus aut fabulatoribus arcessitis resumebat producebatque ultra primam saepe lucem.* Vidi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0132%3AAlife%3DAug.%3Achapter%3D78>

⁹ *Anim. Affect. Dign., Anim. Peccat. Dign. = Galeni, De priorum animi cuiuslibet affectuum dignatione et curatione, De animi cuiuslibet peccatorum dignatione et curatione, De atra bile,* vidi: Singer 1997, 146.

¹⁰ *...o tome platani kriče Frontona i oštećen mramor, stupovi o tome zборе, od čitanja napukli stalnog.* Vidi: Šonje 2014, 160.

¹¹ *Cum Brutus duos lectores excitasset, et alteri de colonia Narbonensi Crassi orationem legendam dedisset...* Vidi: Ciceronis 1838, 179. Vidi i: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/oratore2.shtml#223>.

Premda se običaj glasnog čitanja u antičko vrijeme čvrsto zadržao, stavovi o načinu čitanja tekstova, onom glasnom ili onom čitanju u sebi, bili su različiti. O tome najbolje svjedoče Ciceronove (*Tusc.* 5, 116, 5) riječi:

...čitanje tekstova pruža mnogo veće zadovoljstvo nego slušanje.¹²

Čitače su Rimljani zvali lektorima, no znali su koristiti i grčki izraz *ἀναγνώστης*. To čini npr. i Kornelije Nepot (*Att.* 13, 3 i *Att.* 14, 1) koji koristi latinizirani grčki naziv za čitače.¹³ Grčki naziv za čitača *ἀναγνώστης* kasnije koristi i Aulo Gelije u svojoj bilježnici svaštari *Atičke noći* (*NA* 18, 5, 2).¹⁴

EPIGRAFSKI PODACI

Po našim saznanjima, sačuvao se 231 natpis u kojima se spominje *lector* odnosno *ἀναγνώστης*.¹⁵ Radi se uglavnom o nadgrobnim tekstovima koji potječu iz različitih dijelova Carstva. Te natpise smo, međutim, podijelili na dvije grupe pri čemu su u prvoj grupi nadgrobni natpisi iz politeističkog, dok su u drugoj grupi oni iz ranokršćanskog okruženja. I u prvoj i u drugoj grupi pojavljuju se metrički natpisi, pri čemu se pojam *lector* često pojavljuje u slučajevima kad se tekst obraća osobi, odnosno čitatelju baš toga natpisa. Ti su nas podaci uputili da latinski pojam *lector* u ovom radu koristimo kako za hrvatsku riječ čitalac (čovjek koji čita sebi), tako i za riječ čitač (čovjek koji drugima naglas čita). Iako nas u ovom radu zanima samo ona grupa natpisa koja spominje službu ranokršćanskih čitača, spomenimo i nekoliko zanimljivih natpisa lektora izvan ranokršćanskog okruženja.

Prvi je jedan djelomično sačuvani natpis koji potječe iz Pompeja (*EDCS-26400196*) i koji spominje jednog čitača specijaliziranog za matematiku i retoriku: *Lector an mathematicus an rhetoricus*.¹⁶ Radi se o jedinstvenom natpisu u kojem bi se prije moglo prepoznati učitelja matematike i retorike, nego čitača. No kako je natpis tek djelomično sačuvan, ostaje nam samo nagađati. Drugi natpis je 1968. god. pronađen u kastelu Hönehaus u Gornjoj Germaniji. Uklesan je na spomeniku u obliku

¹² *Deinde multo maiorem percipi posse legendis iis quam audiendis voluptatem.* Vidi:

<http://www.gottwein.de/Lat/CicTusc/tusc5097.php>. Ciceron (*Fam.* 5.12.4–5) je u pismu Luceju napisao i onu slavnu misao o čitatelju kojeg ništa više ne veseli od promjene vremena i nestanka sreće: *Nihil est aptius ad delectationem lectoris, quam temporum varietates, fortunæque vicissitudines.*

¹³ *Namque in ea erant pueri litteratissimi, anagnostae optimi et plurimi librarii, ut ne pedisequus quidem quisquam esset, qui non utrumque horum pulchre facere posset, pari modo artifices ceteri, quos cultus domesticus desiderat, apprime boni.*

Vidi: <http://www.thelatinlibrary.com/nepos/nepos.att.shtml>

Nemo in convivio eius aliud acroama audivit quam anagnosten; quod nos quidem iucundissimum arbitramur: neque umquam sine aliqua lectione apud eum cenatum est, ut non minus animo quam ventre convivae delectarentur.

Vidi: <http://www.thelatinlibrary.com/nepos/nepos.att.shtml>

¹⁴ *Atque ibi tunc Iuliano nuntiatur anagnosten quendam, non indoctum hominem, voce admodum scita et canora Ennii annales legere ad populum in theatro.* Vidi:

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Gellius/18*.html

¹⁵ Za latinske natpise služili smo se s *Epigraphik-Datenbank Clauss – Slaby* (EDCS): <http://www.manfredclaus.de/>

Za grčke natpise *PHI's digital text archives* (IG): <http://epigraphy.packhum.org>

¹⁶ Hunink 2011, br. 850.

male kuće (13 x 9 x 12 cm), a božanstvima sretnog slučaja, *Bonis Casibus*, posvetio ga je Kvintije Lektor.¹⁷ Postavlja se pitanje – ako je Kvintijev kognomen Lektor označavao njegovu službu, koje su bile zadaće ovoga čitača u tom malom vojničkom taboru gdje je spomenik pronađen? Među nekršćanskim natpisima iz Rima, a koji spominju čitača kao službu, zanimljiv je natpis Panenija datiran između kraja 1. st. pr. Kr. i početka 1. st. po. Kr. (EDCS-20000116). Iz ovog natpisa možemo ponešto saznati i o društvenom statusu lektora, jer je Panenije bio rob u Augustovoj kući.¹⁸

Spomenimo da nam nekoliko nekršćanskih natpisa svjedoči o tome da glasno čitanje nije bila zadaća rezervirana samo za muškarce. Tako poznajemo natpis (EDCS-18700127) Livijine robinje Knide koja je bila *lectrix*.¹⁹ Robinji zvanj i Petale i Sulpicija, a koja je označena kao *lectrix*, podignut je nadgrobni spomenik s poemom (EDCS-16200726) koja opisuje njezin život.²⁰ Derketa je bila *lectrix* djevice Aurelije, kako čitamo na još jednom metričkom natpisu (EDCS-23900587).²¹ Čitačica se spominje i na jednom epigrafskom spomeniku (EDCS-24100604), ali kao *anagnos(tria)*, što je latinizirana inačica grčkog naziva za čitača.²² *Anagnostria* se spominje i na jednom natpisu (EDCS-10801600) iz Amiterna.²³ U ovom slučaju pokojnica Kvintija nosi zanimljivi kognomen *Anagnostria* koji zvuči kao zanimanje, te jako podsjeća na slučaj kognomena Kvintija Lektora s natpisa iz kastela Hönehaus.²⁴

RANOKRŠĆANSKI LEKTORI

Sada ćemo se posvetiti službi ranokršćanskih lektora kojima je bila zadaća javno čitanje u prigodi zajedničkih okupljanja. Ta okupljanja predstavljaju početke oblikovanja Službe Božje, odnosno liturgije na koje su, kako se uglavnom smatra, veliki utjecaj imali i židovski religiozni obredi.²⁵ Glasno čitanje i tumačenje zakona i proročkih knjiga bio je, naime, esencijalni dio židovskih religioznih obreda od najdavnijih vremena, pa tako i u antičko doba. O tome su sačuvana brojna svjedočanstva od kojih ovom prilikom prenosimo tekst jednog epigrafskog spomenika (CIJ 2.1404). Na spomeniku se tako može pročitati:

Teodot, sin Vetenov, svećenik i arhisinagog, sin arhisinagoga, unuk arhisinagoga, konstruirao je sinagogu za čitanje Zakona i učenje zapovijedi...²⁶

¹⁷ *Bonis / Casibu//s // Quinti/nius l(ibertus) // Lecto/r ex v(oto)*. Vidi raspravu o Kvintijevom kognomenu kao oznaci njegove djelatnosti: Wiegels 1973, 543–552. Vidi i: Ehmig 2015, 3–15 o božanskom epitetu *bonus*.

¹⁸ *Panaenus Liviae / lector dec(urio)*.

¹⁹ *[C]renaei(ē) Liviae / Drusi cubic(ularii) ser(vi) / colit ossa eius Cnide / lectrix coniunx eius*. Natpis je datiran od 1. do 50. g. po. Kr.

²⁰ *Sulpiciae cineres lectricis cerne viator / quoi(!) servile datum nomen erat Petale / ter denos numero quatt(u)or plus vixerat annos / natumque in terris Aglaon(!) ediderat / omnia naturae bona viderat arte vigebat / splendebat forma creverat ingenio / invida fors vita longinquom(!) degere tempus / noluit hanc fatis defuit ipse colus*. Vidi i: Stevenson 2005, 43–44.

²¹ *Derceto Aureliae / Virginis / lectrix / ann(um) vicensumum(!) / exsicens / misera occidi // Sabina C(ai) l(iberta) / Helena / vixit annos XVI*

²² *Daphne Iulia / anagnos(tria) / P(ublius) Longenius / P(ubli) l(ibertus) Licinus*

²³ *P(ublius) Sextilius P(ubli) f(ilius) Qui(rina) Quadrat[us] / [Qu]intia Anagnostria ux{s}o(r) / [P(ublius) Sexti]lius P(ubli) f(ilius) Qui(rina) [3]VI[*

²⁴ Vidi bilješku 17.

²⁵ Wieland 1897, 71; Quacquarelli 1959, 381–406; Faivre 1977, 58–62; Gamble 1995, 203–242.

²⁶ Frey 1936–1952, 1404.

U ranom se kršćanstvu služba lektora pojavila, kako se za sada čini, na samom kraju 2. st., odnosno na početku 3. st. Nemamo izvora koji bi izvijestili što se za kršćanskih okupljanja događalo prije pojave ove službe pa možemo samo pretpostaviti da su čitanja vršili oni, na liturgiji prisutni vjernici, koji su znali čitati.²⁷ Ta pretpostavka može naći uporište i u podacima koji kažu da je većina rimskoga svijeta bila aliterarna.²⁸ O tome možda može indirektno svjedočiti i jedan pasus iz *Otkrivenja* (1, 3) koji spominje blagoslov onih koji čitaju.²⁹ A Justin (oko 100. – oko 165.) u svojoj prvoj apologiji (*1 Apol.* 67.3.), opisujući tadašnja kršćanska okupljanja, kaže da se čitaju sjećanja apostola i tekstovi proroka, no ne govori ništa pobliže tko su bili ljudi koji su čitali navedene tekstove.³⁰ Kako je u kerigmatskoj historiografiji (*1 Tim.* 4:13) zapisano: *dok ne dođem posveti se čitanju, poticanju, poučavanju*, moglo bi se pretpostaviti da su se čitanja za kršćanskih okupljanja, a koja spominje Justin, obavljala već sredinom 1. st.³¹

Čitači se kao crkveni službenici po prvi put spominju kod Tertulijana (160. – 240.) u djelu *De praescriptione haereticorum* (41.8).³² U Apostolskoj predaji (*Trad. ap.* 1.12) Hipolita Rimskog (170. – 235.), Tertulijanova suvremenika, spominju se ne samo čitači, nego i način njihovog ulaska u crkvenu službu:

*Čitač se imenuje kada mu biskup uruči knjigu. On na njega ne polaže ruke.*³³

Stoga nije pogrešno pretpostaviti da se lektorska služba utemeljila u drugoj polovici 2. st., a najkasnije početkom 3. st. Origen Aleksandrijski (184./185. – 253./254.) navodi kako lektor nastavlja čitati tekst na onom mjestu na kojem je prošli put stao (*Hom. Num.* 15.1).³⁴ Origen nas isto tako obavještava o recepciji koje je imalo crkveno čitanje među vjernicima pa kaže da neki vjernici međusobno pričaju ne znajući uopće da se čita. (*Hom. Lev.* 7.1).³⁵ Slično nalazimo i u sirijskoj *Didaskaliji*, gdje se spominje da vjernici za vrijeme čitanja pričaju, a ponekom se čak i prispava (*Did. ap.* IX), pojave koje ni danas nisu nepoznate.³⁶

²⁷ U knjizi o ranokršćanskim zajednicama i razvoju liturgije V. A. Alikin iznosi mišljenje da su se prva glasna čitanja tekstova provodila nedjeljom uvečer u kućama vjernika od polovice 1. st. (Alikin 2010, 136). Alikin, međutim, smatra da čitanje u ranokršćanskoj liturgiji nije poteklo iz židovske tradicije čitanja u sinagogama, nego iz nekršćanskih banketa. Razliku vidi u činjenici da su se prvi kršćani skupljali oko obroka, a Židovi zbog čitanja i tumačenja svetih knjiga (Alikin 2010, 145).

²⁸ W. V. Harris (1989, 267) misli da je tek 15 % stanovnika Rimskoga Carstva znalo čitati.

²⁹ *Blago onomu koji čita i onima što slušaju riječi ovog proroka te čuvaju što je u njem napisano. Jer vrijeme je blizu!* (Jeruzalemska Biblija 2003, 1761).

³⁰ *I na dan koji se zove po suncu, svi koji žive u gradovima ili na selu okupljaju se zajedno na jedno mjesto, pročitaju se sjećanja apostola ili tekstovi proroka, koliko god to vrijeme dopušta onda, kad čitač prestane, govori predstojnik upućujući i potičući na oponašanje tih dobrih djela* (Just. Mart. apol. I, 67.3–5.). Vidi: <http://www.newadvent.org/fathers/0126.htm>

³¹ Jeruzalemska Biblija 2003, 1695.

³² *I tako proizlazi da je danas jedan čovjek njihov biskup, sutra drugi; danas je đakon, a sutra čitač; danas je prezbiter, a sutra laik. Jer čak se i laicima nameću funkcije svećeništva* (Tert. Praescr. 41.8). Vidi: <http://www.newadvent.org/fathers/0311.htm>

³³ Vidi: <http://www.bombaxo.com/hippolytus.html>

Ipak, valja reći da se o vjerodostojnosti ovoga teksta još vode rasprave. Vidi npr.: Baldovin 2003, 520–542.

³⁴ *Patrologiae* 1862, 683. <https://archive.org/details/patrologiae curs67migngoog>

³⁵ *Patrologiae* 1862, 475. <https://archive.org/details/patrologiae curs67migngoog>

³⁶ <http://www.earlychristianwritings.com/text/didascalia.html>

Ciprijan Kartaški (oko 200. – 258.) u jednom od svojih pisama (*ep.* 29) informira kako je imenovao jednog Satura lektorom, a jednog Optata subđakonom. Dalje navodi kako se već duže vrijeme razmišljalo da se tu dvojicu priključi kleru, ali tek nakon što ih se provjerilo i utvrdilo da ispunjavaju sve zahtjeve.³⁷ O lektorima je izvijestio i Euzebije Cezarejski (265. – 349.) koji u svojoj slavnoj *Crkvenoj povijesti* (*Hist. eccl.* VI 43, 11), a prepričavajući pismo rimskog biskupa Kornelija, piše da u tamošnjoj Crkvi ima pedeset i dva egzorcista, lektora i ostiarija.³⁸

Zahvaljujući tekstu svetoga Optata, milevitanskog biskupa (320. – 390.), poznat nam je i slučaj lektora Majorina iz Kartage iz 4. st. Njega su u vrijeme donatističke šizme imenovali za biskupa nakon čega su kartaškom ranokršćanskom zajednicom upravljala dvojica biskupa, Cecelijan i Majorin.³⁹ Podsjetimo, nadalje, da se u hagiografskoj literaturi spominje više mučenika koji su u ranoj Crkvi vršili lektorsku službu. Među njima je i mučenik Polion za kojeg je zabilježeno da je bio lektor u cibalskoj crkvi.⁴⁰

U kasnoj antici za lektore su se birali i dječaci, tzv. *lectores infantula*, o čemu svjedoče i izvori i arheologija.⁴¹ Tako je, između ostalih, i biskup Viktor, koji je stolovao u 5. st. u Viti (Afrika Bizacenska), napisao da su i lektori dječaci (*lectores infantula*) bili žrtve vandalskih progona.⁴² Sačuvani su i nadgrobni natpisi dječaka koji su služili kao lektori, od kojih izdvajamo natpis iz sjevernoafričke Ammaedare (*EDCS-15100395*) koji nam prenosi obavijest da je lektor Vitalije umro u dobi od samo pet godina. Dakle, u istoj dobi u kojoj je bio i Pompej Lupicinije, kako čitamo na jednom natpisu iz Firence (*EDCS-22000059*).⁴³

Iz sjeveroafričke Ammaedare je bio i Kastalin koji je preminuo sa šest godina (*EDCS-13302851*), a čitač Severije, iz Albe Helviorum u Narbonskoj Galiji, umro je s trinaest godina (*EDCS-09201161*).

NATPISI LEKTORA IZ HRVATSKE

Ranije smo spomenuli da je sačuvan i određen broj epigrafskih spomenika koji spominju lektore pa tako i one ranokršćanske. Četiri takva natpisa sačuvana su i u Hrvatskoj, od kojih dva potječu iz Parenčija, a dva iz Salone.

³⁷ <https://www.unifr.ch/bkv/kapitel1969.htm>

³⁸ *Taj osvetnik Evandjelja tada nije znao da treba postojati jedan biskup u Kršćanskoj crkvi; ali nije mogao ne znati (kako bi mogao biti?) da je u njoj bilo četrdeset i šest predstojnika, sedam đakona, sedam podđakona, četrdeset i dva akolita, pedeset i dva egzorcista, čitača i čuvara i više od petnaest stotina udovica i osoba u nevolji, koje sve hrani milost i ljubaznost Učitelja.* Euzebije, *Hist. eccl.* VI 43, 11. Vidi: <http://www.newadvent.org/fathers/250106.htm>. O ranokršćanskoj službi ostijarija vidi Sanader – Demicheli 2017, 253–264.

³⁹ *De Schismate Donatistarum Adversus Parmenianum* 1.15–19. Vidi: http://www.tertullian.org/fathers/optatus_01_book1.htm

⁴⁰ Bilić 2013, 815–840.

⁴¹ Peterson 1938, 437–442.

⁴² Ferrere 1898. Vidi:

https://archive.org/stream/devictorisviten00ferrgoog/devictorisviten00ferrgoog_djvu.txt

⁴³ Ammaedara: *Vitalis / lector / in pace / vixit / annis V / depositus / s(ub) d(i)e III No/nas Ma/ias ind(ictione) pri/ma Florentina: B(onae) m(emoriae) / hic requiescit / Pompeius Lupici/nus lector qui / vixit annos / V d(ies) n(umero) V*

NATPISI LEKTORA IZ PARENCIJA

Eufrazijeva bazilika u Poreču podignuta je nad ranijom crkvenom građevinom iz prve polovice 5. st. Mozaički pod te ranije bazilike, izrađen teserama od vapnenca u tehnici *opus tessellatum*, otkriven je 1901. god. Na tom mozaiku, koji je datiran između 400. i 450. god., nalaze se i natpisi s imenima donatora i površinom mozaika koji su darovali. Jedan od njih je bio, imenom nepoznati, lektor koji je od darova Božjih i svete Crkve, kako je navedeno na natpisu, darovao 90 stopa mozaičkog poda (Sl. 1).⁴⁴

[De donis] d(e)i et / [s(an)c(ta)e ecclesi(a)e 3] lect(or) / f(e)c(it) p(edes) XC

Iz Ulice M. Laginje u Poreču potječe još jedan mozaik koji se danas smatra nestalim, a na kojem se spominje lektor Eraklija.⁴⁵ Ako je suditi po navodima J.-P. Cailleta, koji se u jednoj svojoj knjizi bavi antičkom evergetizmom, čini se da je i Eraklije, zajedno sa suprugom Laurentijom, bio darovatelj upravo tog mozaika na kojem se pojavljuje njegovo ime.⁴⁶

Slika 1. Ulomak podnog mozaičnog natpisa, Poreč

Eracli[us(?)] / <I=T>ec(tor) cum / con(iu)g(e) sua / Lau[rentia 3]

NATPISI LEKTORA IZ SALONE

U Saloni su nam se sačuvala dva natpisa sa spomenom lektora.⁴⁷ Prvi se natpis nalazi na poklopcu sarkofaga koji je 1954. god. pronađen u sekundarnoj upotrebi u grobu 9 na srednjovjekovnom groblju kod crkve Sv. Nikole u Solinu.⁴⁸ Mjere ovog, djelomično sačuvanog spomenika, datiranog na prijelaz iz 5. u 6. st., su: 40 x 80 x 9–11 cm. Spomenik bi se trebao nalaziti u Arheološkome muzeju u Splitu pod inv. br. A 5500 (Sl. 2). Ovaj je natpis tek djelomično sačuvan, ali se može jasno razabrati služba preminulog Anastazija:

D(epositio?) Anastasi lector(i)s s(ub) d[ie]

⁴⁴ Pogatschnig 1901, 404–413; Pogatschnig 1910, 1–80; Šonje 1971, 219–264; Buzov 2001, 235–252; Meder 2003, 34–35; Caillet 1993, 315 [70]; Zettler 2001, 227; Kurilić – Serventi 2016, 2293–2294; InscrIt X, 2, 70; AE 2002 + 00513; EDCS-04400035; EDR133343; Trismegistos 562763.

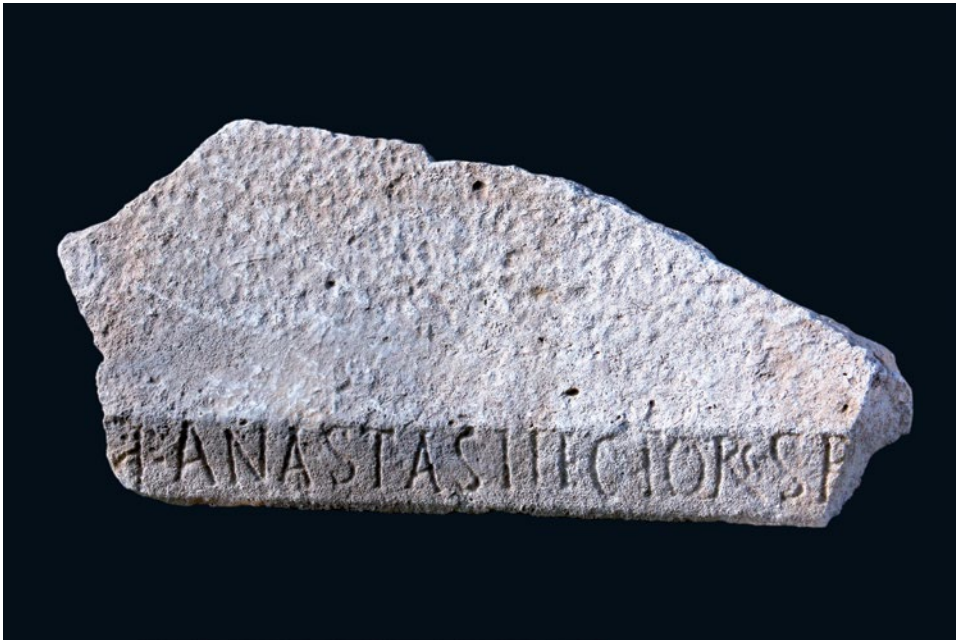
<https://archive.org/details/attiememorie2628sociuoft>

⁴⁵ Gregorutti 1886, 199–214 (209); Zettler 2001, 231; InscrIt X, 2, 185; EDCS-04400149; EDR133907; Trismegistos 562876.

⁴⁶ Caillet 1993, 333 [185].

⁴⁷ Jedan od njih je spomenut i u radu J. Dukića 2011, 123–136.

⁴⁸ Katić 1959, 134–151 (139), sl. 7; ILJug 0702; *Salona IV* 2010, 238; HD034112; EDCS-10000715; Trismegistos 182796.

Slika 2. Ulomak poklopca sarkofaga iz Solina, AM Split, foto. T. Seser

Slika 3. Ulomak sarkofaga iz Solina, AM Split, foto. T. Seser

Drugi natpis, koji je pronađen 1874. god., spominje lektora u čije ime nismo sigurni.⁴⁹

[In hu]nc sepulc{h}r<um=A> pau[sat 3] / [3]vinianus lecto[r 3] / [3]CIVIIITER[

⁴⁹ Bulić 1885, 114, br. 382; CIL III, 09591 (p 2140) = CIL III, 13148; ILCV 1282; ILJug 1282; *Salona IV* 2010a, 501; HD063008; EDCS-29600243; Trismegistos 187726.

Razlog tome je što se početna slova njegovog imena, a koje završava na [ε]vinianus, nisu sačuvala. Natpis se nalazi na gornjem rubu sarkofaga, a njegove su mjere 21 x 62 x 16 cm. U bazi *Trismegistos* je natpis datiran između 350. – 499. god., dok je u *Saloni IV* datiran u drugu polovicu 4. ili u 5. st. Spomenik bi se trebao nalaziti u Arheološkome muzeju u Splitu pod inv. br. A 542.

Ova četiri natpisa donose nam skromne podatke i o konkretnim osobama lektorima i o specifičnostima njihove službe. Tek saznajemo, kako smo već spomenuli, da se jedan porečki lektor pojavljuje kao donator mozaičkih podova u crkvi. Na natpisu nema njegova imena, ali je zato tu obavijest da je po Božjem daru i Svete Crkve dao napraviti 15 stopa mozaika. O drugom porečkom lektoru imamo informaciju da se zvao Eraklije i da je bio oženjen Laurencijom. Nažalost, danas ne možemo utvrditi je li u nastavku natpisa stajao opis njegove darovnice ili neki drugi vrijedan podatak, jer jednostavno ne znamo gdje je mozaik danas; on se vodi kao izgubljen.

Salonitanski natpisi se nalaze na nadgrobnim spomenicima dvojice lektora od kojih se jedan zvao Anastazije, dok za drugoga znamo tek da mu je ime završavalo na – *vinianus*. Za ovaj drugi natpis pretpostavlja se da je bio metrički, i to prije svega zbog upotrebe, za prostor Salone, rijetke riječi *sepulchrum* za grobnicu.⁵⁰

EPIGRAFSKI SPOMENICI LEKTORA IZ DRUGIH DIJELOVA CARSTVA

U velikom broju spomenika koji nam prenose obavijesti o lektorima, a koji su sačuvani u raznim dijelovima Carstva iz vremena ranokršćanske Crkve, radi se o jednostavnim natpisima koji spominju ime, službu, a ponekad godine starosti i vrijeme smrti. Sačuvan je, međutim, i određen broj metričkih natpisa koji se kadikad obraćaju čitaocu natpisa, no uglavnom se odnose na pokojnika, odnosno njegov lektorski dio karijere – bilo da je tu službu neko dulje vrijeme obnašao ili je u jednom određenom trenutku, uz neke druge svoje, obnašao i dužnost lektora.⁵¹ Kad je riječ o natpisima koji nisu metrički, najviše ih potječe iz Rima i različitih italskih regija.⁵² Po brojnosti

⁵⁰ *Salona IV* 2010, 874.

⁵¹ Ranokršćanski metričkih natpisi iz Rima: EDCS-35900783; EDCS-23801360; EDCS-33100515; EDCS-35100486; EDCS-41500011; EDCS-30500023; EDCS-41500003; EDCS-42600211; EDCS-35100480; EDCS-33100853 i EDCS-32900294. VI italska regija: EDCS-10900561. X italska regija: EDCS-01500017. XI italska regija: EDCS-05101340; EDCS-05101397; EDCS-05101453; EDCS-05101901; EDCS-69900009; EDCS-69900010; EDCS-69900012. Iz Betike potječu četiri natpisa: EDCS-22500744; EDCS-38700113; EDCS-38000020; EDCS-22500740; iz Hispanije Citerior dva: EDCS-38000039 i EDCS-46400787; iz Narbonske Galije jedan: EDCS-08401237; iz prokonzularne Afrike jedan: EDCS-00100112; iz Belgike jedan: EDCS-58600332; te po jedan iz Luzitanije: EDCS-38700099, Gornje Germanije: EDCS-35200390 i Galije Lugdunske: EDCS-10501368.

⁵² Drugi (obični) natpisi lektora iz Rima: EDCS-38600252; EDCS-38600285; EDCS-38700924; EDCS-38700537; EDCS-38700657; EDCS-40300341; EDCS-36101297; EDCS-38301911; EDCS-34200727; EDCS-35100219; EDCS-35700194; EDCS-35900964; EDCS-36200213; EDCS-35700932; EDCS-37400894; EDCS-35701012; EDCS-35700779; EDCS-35800985; EDCS-32804809; EDCS-32802369; EDCS-30300864; EDCS-32802232; EDCS-32801379; EDCS-32801380; EDCS-32900434; EDCS-32900533; EDCS-40400213; EDCS-33400866; EDCS-35000596; EDCS-30500087; EDCS-33200525; EDCS-30600303; EDCS-30600487; EDCS-09001138. Iz II. italske regije potječu slijedeći natpisi: EDCS-12400882; EDCS-10900578; EDCS-09401402, iz VII. italske regije: EDCS-22000054; EDCS-22000059; EDCS-65300202, iz X. italske regije: EDCS-62000079; EDCS-01500269; EDCS-01600860; EDCS-01600866; EDCS-01600874; EDCS-01600876; EDCS-01600882; EDCS-01600888; EDCS-04203173 (*licetur*); EDCS-04203896; EDCS-04203897; EDCS-05100866; EDCS-64100244; EDCS-69200243, a iz IX. italske regije: EDCS-05100866; EDCS-13600047; EDCS-08100045 te sa Sardinije: EDCS-22100669; EDCS-58100125; EDCS-12100371.

slijedi područje Sjeverne Afrike.⁵³ No, natpisi koji spominju ranokršćanske lektore sačuvani su i u drugim dijelovima Carstva.⁵⁴

Natpisi lektora u najvećem broju su nadgrobni, a ispisani su uglavnom na tablama, premda ih ima i na sarkofazima i na mozaicima. Ranije je rečeno da se lektori kao ranokršćanska služba spominju na koncu 2. st., odnosno početkom 3. st. U to je vrijeme datiran i jedan natpis iz katakombe sv. Agneze na Via Nomentani u kojem lektor, nepoznata imena, dramatično moli za milost (EDCS-33400866). Čini se stoga da bi taj natpis mogao i biti jedan od najstarijih natpisa koji spominju naziv službe lektora. Natpisi su datirani u vrijeme od 3. do 6. st., ali ih većina potječe iz 5. i 6. st. Najmlađi, nama poznati, natpis je onaj anagnostesa Andreasa iz Krete, datiran u 7. ili 8. stoljeće (Bandy 104).⁵⁵

Za ovaj rad zanimljivi su evergetistički, mozaički natpisi iz Grada. Na tim se natpisima, kao i na onima iz Poreča, pojavljuju lektori i članovi njihovih obitelji kao darovatelji određenih mozaičkih površina u bazilici sv. Eufemije (EDCS-01600866, EDCS-01600876, EDCS-01600888, EDCS-01500269, EDCS-62000079). Osim tih mozaičkih natpisa evergetističke prirode, sačuvali su se i nadgrobni mozaički natpisi o lektorima, poput lektora Kvinta iz Uppenne u Prokonzularnoj Africi (EDCS-24300064).

Iz crkve sv. Eufemije u Gradu spominje se i natpis lektora Sekolarisa (EDCS-01600882) koji spominje i crkvu u kojoj je djelovao i koju je darivao: (*sa(n)c[tae Eu]/fimia(ε) v[irginis]*). I neki su drugi lektori u inskripcije upisali nazive crkava u kojima su službovali. Tako Ciprijan, lektor iz Hispale (Sevilja) u Betici (EDCS-37600957), navodi da je bio *lec/tor ec(c)lesi(a)e His/palensi(s)*, a Stefan iz Lugdunuma (Lyon) (EDCS-10501362) da je bio lektor *ec(c)l(esia) / Lug(u)dun<e=I>nsi*. Mena iz Kartage (EDCS-25000047) dao je napisati da je bio *lect(or) reg(ione) qu[arta(ε)]*, dok je Kreskonije, također iz Kartage, (EDCS-00300361) bio *lector r(e)gion(is) prim(a)e*. Iako lektori koji su službovali u Rimu uglavnom navode titulare crkava (*s(an)c(ta)e martyris Caeci/liae*: EDCS-41500003; *tituli sanctorum / Iohannis et Pauli*: EDCS-33100853; *de Savi[nae]*: EDCS-35700932), u kojima su djelovali, na natpisu Herkulija čitamo da su se crkvene zajednice u Rimu, kao i u Kartagi, dijelile i na regije: *lector r(egionis) sec(undae)* (EDCS-35900964).

Sačuvani su i natpisi Leopardija i Hilarija (EDCS-40300341; EDCS-40400213), dvojice lektora u *de Pudentiana*, odnosno *t(i)t(uli) Pudē<t=I>is*, kao i natpisi Cinamija Opa i Pascentija (EDCS-36101297; EDCS-35700194) koji su također djelovali u istoj zajednici: *tituli Fasciol(a)e*, odnosno *de Fasc[iola]*. Iz anonimne rimske katakombe na Via Apiji potječe i natpis lektora Aleksija (EDCS-37400894) koji je službovao u crkvenoj zajednici *de Fullonic(a)es(!)*, o kojoj se još ne zna zbog čega nosi takvo ime. Na natpisu iz numidijskog grada Sile (EDCS-23700208) piše samo da je Georg bio *lector(i)s (e)<c=G>l(e)s(iae)*.

⁵³ Iz sjeverne Afrike potječu sljedeći natpisi: EDCS-15300279; EDCS-15300290; EDCS-03300966; EDCS-14900012; EDCS-15100395; EDCS-25000046; EDCS-25000047; EDCS-25000048; EDCS-25000049; EDCS-13302902; EDCS-13302912; EDCS-13302851; EDCS-13500330; EDCS-00100094; EDCS-00100241; EDCS-08201954; EDCS-00300259; EDCS-00300361; EDCS-08601554; EDCS-23600471 i EDCS-23700208.

⁵⁴ Mala Azija: SEG 41: 1104; St.Pont. III 234; MAMA VII 240; MAMA VII 564; MAMA VII 570; Haspels, Highlands of Phrygia 339, 108; SEG 6: 580; SEG 52: 1385; MAMA I 194; SEG 37: 1292; Sterrett, EJ 250, 282 (1). Makedonija: EDCS-16200568 ili SEG 49: 728; IG X, 2, 1, 1030; RICHM 225; IG X 2, 2 151; IG X, 2, 1 632; IG X, 2, IC IV 489; 1 365. Sirija: IGLSyr 4 1394; IGLSyr 5 2553; SEG 31:1426; SEG 35:1551; SEG 37:1467,199. Egejski otoci: Inscr. di Cos EV 353; Inscr. di Cos (Fun.) EF 86; IC IV 481; IC IV 489; Bandy 6; Bandy 104. Područje središnje Grčke: IG VII 2692; SEG 47: 507; ArchEph (1929) 150, 1; ArchEph (1929) 151,6. Narbonska Galija: EDCS-09400518; EDCS-46400764; EDCS-08500837; EDCS-09201161. Peloponez: IG IV 784; IvO 656. Trakija: SGLIBulg 223; IGLRom 45. Betika: EDCS-37600957. Gornja Germanija: EDCS-11001765. Luzitanija: EDCS-37600178. Egipat: Pan du désert 13. Atika: IG II² 13496.

⁵⁵ Vidi: <https://epigraphy.packhum.org/text/201217?&bookid=286&location=1362>

Poneki natpis lektora donosi i neku njegovu karakteristiku pa je tako Tiberije lektor iz Mirtalisa u Luzitaniji *fabulus dei* (EDCS-37600178), Severije iz Albe Helviorum u Narbonskoj Galije je *lect<o=U>r <i=E>nnocens* (EDCS-09201161), Cinamije Opa iz Rima je *amicus pauperum* (EDCS-36101297), lektor Vitalije iz Rima je *sanctissimo Vit[ali] lectori* (EDCS-36200213), Eugamije je *l[ectori] virgini* (EDCS-32802369), Leupardo iz Konfluentesa u Gornjoj Germaniji je *lector amatus / gratus* (EDCS-11001765), Stefan iz Lugdunuma u Galiji Lugdunensis je *serviens ec(c)l(esia)* (EDCS-10501362), a Trigidije iz Augustodunuma, također iz Galije Lugdunensis, je *cas/tus puer et lector(ℓ)* (EDCS-10501789).

Lektori su mogli biti i obiteljski ljudi, o čemu svjedoči ne samo natpis Eraklija iz Poreča (EDCS-04400149), koji je bio oženjen Laurencijom, nego i neki drugi natpisi, poput onih s mozaičkih podova u bazilici sv. Eufemije (EDCS-01600860; EDCS-01600876; EDCS-01600888). Na natpisu iz Via Praenestina u Rimu (EDCS-32900533), koji datira iz vremena između 390. i 425. god., za djevojčicu Primiceniju, umrlu u dobi od 2 godine i 30 dana, čitamo da je bila kći kršćanskog lektora Primicenija, praunuka biskupa Aselija Kresima i unuka kršćanskog lektora Naviga.⁵⁶

Po nekim natpisima možemo zaključiti da su lektori, uz čitanje, mogli obavljati i druge dužnosti. Tako je Proficije iz Rima (EDCS-32804809) obavljao službe lektora i egzorcista: *Proficius lect(or) et exorc(ista)*. Dva rimska metrička natpisa opisuju i karijere dvojice crkvenih službenika koji su startali kao lektori pa postali đakoni te, napokon, svećenici (EDCS-41500011; EDCS-30500023). Na temelju vrlo rijetkih ovakvih natpisa, možemo ipak zaključiti da takve karijere nisu bile uobičajene. Zanimljiv je i natpis, već spomenutog, lektora Stefana iz Lugdunuma u Galiji Lugdunensis, sa kojeg doznajemo da je bio voditelj *sc(h)olae lectorum* (EDCS-10501362).

IZVEDBA ILI ČITANJE?

Upravo ovaj Stefanov natpis iz Liona, datiran u 551. god., a koji spominje lektorsku školu, može uputiti na zaključak da za službu lektora nije bilo dovoljno znati čitati, nego da su se tražile i neke druge vještine. Da bi se u sebi pročitalo određeni tekst trebalo je istovremeno vidjeti obrise slova i razumjeti njihovo značenje, tvrdi Battezzato.⁵⁷ Slijedom njegovih zaključaka o čitanju i nastavlajući se na njih, valja ići i korak dalje, pa reći kako - da bi se glasno pročitalo neki tekst - treba istovremeno uskladiti nekoliko radnji: vidjeti obrise slova, razumjeti njihovo značenje i tekst glasno izgovarati. A da bi se auditorij tijekom čitanja držalo zainteresiranim, trebalo je moći istovremeno vidjeti obrise slova, razumjeti njihovo značenje, glasno izgovarati te prikladno znati prezentirati tekst. No, o detaljima načina lektorske prezentacije ne znamo zapravo ništa pa način na koji su lektori vršili usmenu predaju svetih tekstova koji su bili, kao i većina antičkih tekstova, *scriptura continua*, ostaje i nadalje zakriven. Naime, unatoč relativno velikoj brojnosti sačuvanih lektorskih natpisa, oni govore malo ili ništa o lektorima kao osobama, a još manje o načinu na koji su obavljali svoj posao čitača.

Većina stručnjaka koji su se bavili usmenom predajom novozavjetnih spisa u ranokršćanskim zajednicama smatraju da je ona prethodila zapisivanju teksta o događajima koji su se zbili za

⁵⁶ *Primi<g=C>enia filia Pri/mi<g=C>eni lectoris et Asel/l(a)es(!) pronep(tis) v(iri) s(ancti) Cresimi epis/copi nep(tis) v(iri) s(ancti) Navigi lectoris / vi<x=CS>it annos II et (d)ies XXX / decessit XIII <K=C>al(endas) No<v=B>(embres).*

⁵⁷ Battezzato 2009, 1–23.

Kristova života i nakon njegove smrti.⁵⁸ Polovicom 1. st., kako se pretpostavlja, pojavili su se i prvi ranokršćanski tekstovi koji su se od tada i glasno čitali u kršćanskim zajednicama.⁵⁹ Međutim, prijelaz iz verbalnog nasljeđa na pisane tekstove Evanđelja nije značio i prekid usmene predaje pa se posljednjih desetljeća vodi živa znanstvena rasprava o načinu usmenog posredovanja, odnosno usmenog prijenosa sadržaja slušateljima. Ta je rasprava rezultirala situacijom u kojoj postoje dva međusobno proturječna razmišljanja o načinu na koji su novozavjetni tekstovi usmeno pripćavani ranokršćanskoj zajednici: jedno je javno čitanje iz rukopisa, a drugo - usmena predaja ne temelju memoriranog teksta. Slijedom toga, kako je to učinio W. Kelber, započinje potraga za tekstualnim predlošcima usmene predaje u Novom Zavjetu.⁶⁰ Taj je interes za fizičkim obilježjima ranokršćanskih rukopisa K. Haines-Eitzen nazvala *a material turn* istraživanja ranoga kršćanstva.⁶¹ W. Shiner je otišao korak dalje u potrazi za modusom kojim su se evanđelja usmeno iznosila pred ranokršćanskim slušateljima.⁶² Istražujući literarnu strukturu Markova Evanđelja, utvrdio je tragove koje, po njemu, daje struktura toga teksta te on smatra da ta struktura izaziva emocije, kao što je npr. spontani pljesak slušatelja Isusovim čudima, a tugu kad slušaju kako ga prebiju na križ. To autora vodi prema zaključku da je u drevnom mediteranskom svijetu usmena izvedba općenito usmjerena na izazivanje emocija. Svojim je istraživanjima Shiner utro i put disciplini koju nazivamo *kritika izvedbe*.⁶³

D. Nässelqvist je također istraživao usmenu predaju novozavjetnih spisa u ranokršćanskim zajednicama. On ide još jedan korak dalje pa uvodi metodu analize zvuka koja koristi odnos između kompozicije drevnih književnih spisa i njegove predaje, što naziva *sound mapping*. Primjenjuje metodu analize zvukova na Evanđelje po Ivanu 1–4, čime pokušava dobiti informacije o usmenoj predaji, a na temelju zvučnih struktura teksta dok ga se čita naglas.⁶⁴

Unatoč značajnim istraživanjima o čitanju Svetog pisma u najranijem kršćanskom razdoblju, na kraju možemo ipak samo zaključiti da još nismo dobili odgovore na pitanje o načinu usmene komunikacije, odnosno usmenog prijenosa sadržaja Svetog pisma ranim kršćanskim slušateljima. Tu nepoznanicu nije mogla rasvijetliti ni ova naša raščlamba arheološke spomeničke baštine na temu lektora s područja Hrvatske i Carstva, i to prije svega zbog posvemašnje šturosti tekstova. Ipak, uvjereni smo da je o vokalnim (pa donekle i glumačkim) kompetencijama lektora ovisilo i cjelokupno ozračje u liturgijskim obredima ranih kršćanskih zajednica. Rani su kršćani i njihovi predvodnici bili i te kako svjesni važnosti posredovanja predaje pa je ta spoznaja zacijelo utjecala na odluku da se među crkvene službe relativno rano uvede i služba lektora. Iako zbog svega navedenog, za sada, ne možemo znati jesu li naši lektori iz Poreča i Salone prenosili Sveto pismo vjericima tako da bi ga naučili napamet i usmeno prenosili ili su ih glasno čitali iz rukopisa, uvjereni smo da su imali izuzetne vještine koje su im omogućile izvršavanje te važne ranokršćanske službe.

⁵⁸ U knjizi *Urchristliche Wundergeschichten*, u kojoj G. Theißen pokušava odgovoriti na pitanje gdje i u kojim su se prilikama pričale priče o Kristu, vidi opširnu bibliografiju (Theißen 1998).

⁵⁹ Alikin 2010, 136.

⁶⁰ Kelber 1997.

⁶¹ Haines-Eitzen 2012, 486.

⁶² Shiner 2003.

⁶³ Rhoads, 2015, 97–152.

⁶⁴ Nässelqvist 2016, 123–124.

POPIS KRATICA

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin

EDCS – *Epigraphik-Datenbank Clauss – Slaby*

EDR – *Epigraphic Database Roma*

HD – *Epigraphische Datenbank Heidelberg*

ILCV – *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Berlin

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*, Ljubljana

InscrIt – *Inscriptiones Italiae*, Roma

LITERATURA

- Alikin 2010 V. A. Alikin, *The Earliest History of the Christian Gathering*, Leiden 2010.
- Caillet 1993 J.-P. Caillet, *L'évergétisme monumental chrétien en Italie*, Rome 1993.
- Baldovin 2003 J. F. Baldovin, „Hippolytus and the Apostolic Tradition: Recent Research and Commentary“, *Theological Studies* 64, Baltimore 2003, 520–542.
- Bandy 1970 A. C. Bandy, *Greek Christian Inscriptions of Crete*, Athens 1970, 104.
- Battezzato 2009 L. Battezzato, „Techniques of reading and textual layout in Ancient Greek texts“, *The Cambridge Classical Journal* 55, Cambridge 2009, 1–23.
- Bikos 2013 G. D. Bikos, „The dominating places and methods of reading from antiquity to the present day: from reading as a public act to reading as a personal act“, *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 73, Amsterdam 2013, 151–158.
- Bilić 2013 A. Bilić, „Muka svetoga Poliona u pisanoj kulturi i kulturi pamćenja“, *Bogoslovska smotra* 83, Zagreb 2013, 815–840.
- Bulić 1885 F. Bulić, „Iscrizioni inedite trovate nell' anno 1884 a Salona ed ora in Museo“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 8, Split 1885, 111–115.
- Buzov 2001 M. Buzov, „Podni mozaici sustava Eufrazijeve bazilike“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 18, Zagreb 2001, 235–252.
- Christian 2015 T. Christian, *Gebildete Steine: Zur Rezeption literarischer Techniken in den Versinschriften seit dem Hellenismus*, Göttingen 2015.
- Ciceronis 1838 M. T. Ciceronis, *De oratore libri tres*, J. A. Ernesti (ur.), London 1838.
- Dukić 2011 J. Dukić, „Klerici u Saloni“, *Tusculum* 4, Solin 2011, 123–136.
- Egli 2003 F. Egli, *Euripides im Kontext zeitgenössischer intellektueller Strömungen*, München – Leipzig 2003.
- Ehmig 2015 E. Ehmig, „Guter Gott! Bonus Deus in leteinischen Fluchtafeln“, *Graeco-latina Brunensia* 20, Brno 2015, 2–15.
- Faivre 1989 A. Faivre, *Naissance d'une hiérarchie: les premières étapes du cursus clérical*, Paris 1977.

- Ferrere 1898 F. Ferrere, *De Victoris Vitensis libro qui inscribitur historia persecutionis Africanae Provinciae*, Paris 1898.
- Frey 1936–1952 J. B. Frey (ur.), *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, Rim 1936–1952.
- Gamble 1995 H. J. Gamble, *Books and Readers in the Early Church*, New Haven – London 1995.
- Gregorutti 1886 C. Gregorutti, „Inscrizioni romane e cristiane, scoperte negli anni 1885 e 1886“, *Atti e Memorie della Societa Istriana di Archeologia e Storia Patria* 2, Poreč – Rovinj 1886, 199–214.
- Haines-Eitzen 2012 K. Haines-Eitzen, „The Social History of Early Christian Scribes, The Text of the New Testament“, u: B. D. Ehrman – M. W. Holmes (ur.), *Contemporary Research: Essays on the Status Quaestionis*, Leiden 2012, 479–495.
- Harris 1989 W. V. Harris, *Ancient literacy*, Cambridge 1989.
- Hunink 2011 V. Hunink (ur.), *Glücklich ist dieser Ort! 1000 Graffiti aus Pompeji*, Stuttgart 2011.
- Jeruzalemska Biblija 2003 A. Rebić – J. Fućak – B. Duda (ur.), *Jeruzalemska Biblija*, Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz *La Bible de Jérusalem*, Zagreb 2003.
- Johnson 1994 W. A. Johnson, „Oral Performance and the Composition of Herodotus' Histories“, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 35, Durham 1994, 229–254.
- Katić 1959 L. Katić, „Groblje kod sv. Nikole u Solinu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 61, Split 1959, 134–151.
- Kelber 1997 W. H. Kelber, *The Oral and the Written Gospel: The Hermeneutics of Speaking and Writing in the Synoptic Tradition, Mark, Paul and Q*, Bloomington 1997.
- König – Oikonomopoulou – Woolf 1998 J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (ur.), *Ancient Libraries*, Cambridge 2013.
- Kurilić – Serventi 2016 A. Kurilić - Z. Serventi, „Mosaic inscriptions in the Basilica of Sv. Nikola (St. Nicholas) on the island of Krk“, *Acta XVI congresso internazionale di archeologia cristiana Costantino e i Costantinidi: l'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi*, Vatikan 2016, 2281–2306.
- Manguel 1998 A. Manguel, *Eine Geschichte des Lesens*, Berlin 1998.
- Meder 2003 J. Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*, Zagreb 2003.
- Nässelqvist 2016 D. Nässelqvist, *Public Reading in Early Christianity. Lectors, Manuscripts, and Sound in the Oral Delivery of John 1–4*, Leiden – Boston 2016.
- Patrologiae* 1862 *Patrologiae cursus completus: seu bibliotheca universalis, integra uniformis, commoda, oeconomica, omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum* 12, J.-P. Migne (ur.), Pariz 1862.
- Peterson 1938 E. Peterson, „Das jugendliche Alter der Lektoren“, *Ephemerides Liturgicae* 48, Roma 1938, 437–442.
- Pogatschnig 1901 A. Pogatschnig, „I recenti scavi nella basilica Eufrasiana“, *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia patria* 17, Poreč – Rovinj 1901, 404-413.

- Pogatschnig 1910 A. Pogatschnig, „Parenzo dalle origine sino all' imperatore Giustiniano“, *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia patria* 26, Poreč – Rovinj 1910, 1–80.
- Quacquarelli 1959 A. Quacquarelli, „Alle origini del lector“, *Convivium Dominicum Catania: studi sull'eucarestia nei Padri della Chiesa antica e miscellanea patristica*, Catania 1959, 381–406.
- Rhoads 2015 D. M. Rhoads, „Kritika izvedbe - Pojava metodologije u studijima drugog Zavjeta I–II“, *Biblijski pogledi* 23 (1-2), Zagreb 2015, 97–152.
- Roberts 1938 C. H. Roberts, „Two Oxford Papyri“, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 37, Berlin 1938, 184–188.
- Rohde 1963 G. Rohde, „Über das Lesen im Altertum“, *Studien und Interpretationen zur antiken Literatur, Religion und Geschichte*, Berlin 1963, 290–303
- Salona IV 2010 N. Gauthier – E. Marin – F. Prévot (ur.), *Salona IV: inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles: recherches archéologiques franco-croates à Salone. Sv. I*, Rome – Split, 2010.
- Salona IV 2010a N. Gauthier – E. Marin – F. Prévot (ur.), *Salona IV: inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles: recherches archéologiques franco-croates à Salone. Sv. II*, Rome – Split, 2010.
- Sanader – Demicheli 2017 M. Sanader – D. Demicheli, „The early Christian Service of Ostiarius on an Unpublished Sarcophagus with the Inscriptions from Šuplja crkva Site in Solin (Salona)“, u: D. Demicheli (ur.), *Illyrica Antiqua 2. In honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb 2017, 253–264.
- Scheele 1978 J. Scheele, „Buch und Bibliothek bei Augustinus“, *Bibliothek und Wissenschaft* 12, Wiesbaden 1978, 14–114.
- Schmandt-Besserat 1992 D. Schmandt-Besserat, *Before writing I*, Austin 1992.
- Shiner 2003 W. Shiner, *Proclaiming the Gospel: First Century Performance of Mark*, Harrisburg 2003.
- Singer 1997 P. N. Singer (prev.), *Galen: Selected Works: Translated with an Introduction and Notes*, Oxford – New York 1997.
- Stevenson 2005 J. Stevenson, *Women Latin Poets: Language, Gender, and Authority, from Antiquity to the Eighteenth Century*. Oxford 2005, 43–44.
- Šonje 1971 A. Šonje, „Predefrazijevske bazilike u Poreču“, *Zbornik Poreštine* 1, Poreč 1971, 219–264.
- Šonje 2014 Š. Šonje (prev.), *Rimski satiričari Horacije – Perzij – Juvenal*, Zagreb 2014, str. 160.
- Theißen 1998 G. Theißen, *Urchristliche Wundergeschichten*, Gütersloh 1998.
- Wiegels 1973 R. Wiegels, „Ein römisches Inschriftenhäuschen aus dem Kleinkastell Hönehaus (Odenwald)“, *Germania* 51, 1973, 543–552.
- Wieland 1897 F. Wieland, *Die genetische Entwicklung der sog. Ordines Minores in den drei ersten Jahrhunderten*, Rim 1897.
- Zettler 2001 A. Zettler, *Offerenteninschriften auf den frühchristlichen Mosaikfußböden Venetiens und Istriens*, Berlin 2001.

MREŽNI IZVORI

<http://latin.packhum.org/loc/1014/1/18#18>

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0132%3Alife%3Daug.%3Achapter%3D78>

<https://sourcebooks.fordham.edu/ancient/juv-sat1lateng.asp>

http://www.tertullian.org/fathers/optatus_01_book1.htm

<http://www.thelatinlibrary.com/cicero/oratore2.shtml#223>.

<http://www.gottwein.de/Lat/CicTusc/tusc5097.php>.

<http://www.thelatinlibrary.com/nepos/nepos.att.shtml>

<http://www.thelatinlibrary.com/nepos/nepos.att.shtml>

<http://www.earlychristianwritings.com/text/didascalia.html>

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Gellius/18*.html

http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php

<http://www.newadvent.org/fathers/0126.htm>

<http://www.newadvent.org/fathers/0311.htm>

<http://www.bombaxo.com/hippolytus.html>

<https://www.unifr.ch/bkv/kapitel1969.htm>

<http://www.newadvent.org/fathers/250106.htm>

https://archive.org/stream/devictorisviten00ferrgoog/devictorisviten00ferrgoog_djvu.txt

<https://archive.org/details/attiememorie2628sociuoft>

MIRJANA SANADER

LECTORS ON THE EARLY CHRISTIAN MONUMENTS IN SALONA AND PARENTIUM

Over the last few decades research on reading aloud in Antiquity have experienced great momentum, however, without clear consensus among researchers on the main issue, which is – has it been read out loud to the audience from the manuscript or was it used a technique of oral delivery of the previously memorized text. One of the reasons for the absence of the consensus is the lack of the antiquity text which could illustrate the rules for reading out loud, i.e. loud reading. Most experts agree that oral act was performed so that the content of text would be accurately conveyed to the audience. They also agree that reading aloud, whether for the audience or for oneself, was present during entire Antiquity in particular cult actions, as well as during the private, public, and formal gatherings. Professional readers were active in early Christianity as well, from where they emerged as a service of early Church readers during the late 2nd or early 3rd century. This was described by Tertullian (160. – 240. AD) in his *De praescriptione hereticorum* (41.8).

Inscriptions mentioning the early Christian lectors have been discovered in Salona and Parentium. The aim of this work is to imbed these inscriptions within the familiar facts concerning this interesting early Christian service and contextualize them in view of the current research on public reading in Antiquity.

Keywords: *early Christianity, liturgy, loud reading, lector, Salona, Parentium*

BRANKO MATULIĆ

MOTIVI MEANDRA I SVASTIKE NA RANOKRŠĆANSKIM MOZAIKAMA SALONITANSKE ŠKOLE-RADIONICE MOZAIKA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.13>

Motivi meandra i svastike jedni su od najstarijih i najraširenijih likovnih uzoraka koji se javljaju na gotovo svakom mediju vizualnih umjetnosti pa tako i na mozaicima. Njihova osnovna obilježja su dugo trajanje, gotovo od samih početaka likovnog izražavanja čovjeka do danas te njihova rasprostranjenost na svim kontinentima. Inkorporirani su u likovnost gotovo svih civilizacija, a derivacija su spirale koja je praiskonski simbol svemira i vremensko-prostorne beskonačnosti. Likovnom pretvorbom spirale iz organskog u geometrijsko obličje nastaju meandar i svastika s gotovo istovjetnim značenjem beskonačnosti, ritma, neprekinutosti, sunca, života, dobra, svjetla, nade i zdravlja. Njihova simbolika vremenom je postala slojevita, no uvijek na tragu izvorne solarne simbolike koju preuzima i ranokršćanska ikonografija kako unutar, tako i izvan konteksta liturgije. U današnjem vremenu, motiv svastike, opterećen povijesnim konotacijama drugog svjetskog rata, izgubio je svoj izvorišni sadržaj, štoviše, kao simbol doživljava se u potpuno suprotnom značenju. Samo naizgled na ranokršćanskim mozaicima se može steći dojam da je njihova uporaba uvjetovana njihovom likovnom zanimljivošću koja počiva na izrazito geometriziranoj dekorativnosti i kao takvi izuzetno su prikladni za medij mozaika. Ipak, ne valja zaboraviti, a još manje odbaciti, i njihov simbolički sadržaj vremensko-prostorne beskonačnosti koji je pridržan Bogu.

Ključne riječi: meandar, svastika, mozaik, simbol, znak, likovnost, salonitanska škola-radionica mozaika, provincija Dalmacija

Motivi meandra¹ i svastike,² najraniji su i najdugovječniji likovni uzorci sa složenim i višeslojnim značenjem u ljudskoj civilizaciji. Premda ih se uglavnom vezuje uz antičko likovno nasljeđe, nastali su i koriste se puno ranije u različitim kulturama. Svoje praishodište nalaze u likovnom uzorku spirale³ koja je praiskonski simbol svemira i vremensko-prostorne beskonačnosti, simbol Sunca te dinamičnog rasta i razvoja, odnosno potencijalne energije,⁴ a u prirodi se javlja u oblicima rasta kod ljudi, biljaka⁵ i životinja čije mjerne proporcije matematički izražavamo Fibonaccijevim nizom i zlatnim rezom.⁶ Grčka kultura, koja je dala temeljne obrise svih kasnijih

¹ Meandar, on-line izdanje *Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“*, 2018, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57439>, pristup: 10.04.2019.

² Svastika, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58973>, pristup: 10.04.2019.

³ Spirala, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57439>, pristup: 10.04.2019.

⁴ Zhushchikhovskaya - Danilova 2008, 215; Nozedar 2008, 188; Butters 2015, 68; Cirlot 2001, 305, 306.

⁵ Adler *et al.* 1997, 232.

⁶ Zlatić 2013, 84–90; zlatni rez, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67302>, pristup: 10.04.2019.; Fibonaccijev niz, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19432>, pristup: 10.04.2019.

europskih kulturnih derivacija, vrlo rano je prihvatila praiskonske simbole čije je likovne motive utkala kao dominantni ukrasni izražajni oblik u vlastiti umjetnički izraz. Prostornost oblika spirale svedena je na dvodimenzionalnost, a čitav niz geometriziranih likovnih ukrasa, koji su iz oblika spirale proizašli, nastavljaju vlastito likovno postojanje često gubeći vezu sa svojim ishodištem, ne toliko u likovnom koliko u simboličkom sadržaju. Motivi poput različitih inačica pletenica, prepleta i čvorova, valovnica ili pasjeg skoka, odnosno svi likovni ukrasi koji se grade na temelju simetričnih i asimetričnih krivulja, koji prate sinusoidni, uzastopno ponavljajući ritam jednog te istog uzorka, mogu se lako povezati sa spiralnim ishodištem, pogotovo ako se radi o motivima kružnih i koncentričnih uzoraka. Ta veza postaje maglovita kada se savijeni, zavojiti, zmijoliki, kružni i polukružni te tzv. S uzorci prevedu u sustav pravokutno lomljenih linija. Najzorniji primjer ogleđa se upravo u motivu meandra kojemu ime proizlazi od maloazijske rijeke koja ima krivudav, sinusoidni oblik toka, a s vremenom postaje sinonim za dekoraciju uzastopno ponavljajućih i međusobno povezanih pravokutno lomljenih uzoraka. Na taj je način organsko-biološka, spiralna forma genetske strukture živoga svijeta, a u grčkom slučaju i usko povezano uz vodu kao pretpostavku izvora života, prevedena na matematičko-geometrijski odnosno dekorativno-ornamentalni jezik. Prebačena je iz stvarnosti prirode u apstrakciju mišljenja, ali istovremeno iz intuitivne u racionalnu sferu poimanja stvari.⁷ Pri tome intuitivno, imaginarno i simboličko značenje ostaje isto, samo poprima drugačiji oblik. Tako se spirala zrcali kroz motiv svastike, a sinusoidni motivi dobijaju pravokutne preslike u meandru, ali ih je uvijek potrebno razmatrati kao dijelove istog simboličkog koda, baš kao i motiv labirinta.⁸ Stoga ne iznenađuje da su baš motivi svastike i meandra učestali likovni elementi u grčkoj, a preko nje i u rimskoj umjetnosti pa tako i u mozaičkom stvaralaštvu jer je njihovo značenje uvijek povezano uz solarni princip, životvornu energiju, vodu, zdravlje, sreću i zadovoljstvo, bezbroj dinamičnih mogućnosti, kretanje, rast i napredovanje, održivost, sklad i ravnotežu, ali i duboke racionalne spoznaje te mističnih i imaginativnih stanja svijesti. Radi se, dakle, o simbolu koji je ideogram tanke, ali teško dostupne granice između fizike i metafizike i doslovno pripada čitavom čovječanstvu, jer su ga prihvatile i u različitim inačicama koristile gotovo sve kulture i civilizacije svijeta u prostoru i vremenu od neolitika do danas, pa ga moramo, između ostalog, promatrati i u njegovom antropološkom sadržaju. U današnjem vremenu, motiv svastike, opterećen povijesnim konotacijama drugog svjetskog rata, na zapadu je izgubio svoj izvorni izrazito pozitivni sadržaj, štoviše, kao simbol doživljava se u potpuno suprotnom značenju.⁹

Samo ime svastike na sanskritskom jeziku znači dobrobit i to ime je danas općeprihvaćeno, premda povijesno pripada azijskim kulturama. Na zapadu se svastika različito naziva, ovisno kojem kulturnom krugu pripada, pa grčki naziv *gammadion* upućuje na svastiku koja se gradi kada se pravokutno ortogonalno spoje četiri Γ-slova grčkog alfabeta. Po istom načelu nastaje i naziv *teraskelion* koji nastaje zbog sličnosti sa četiri centralno spojene svinute noge, a česta je i inačica *triskeliona* osobito prisutna u keltskom kulturnom krugu. Stoga se u skandinavskom i anglosaksonskom govornom području isti motiv naziva *fylfot*.¹⁰ Slavenski pak kulturni krug oblu inačicu svastike naziva *kolovrat*.¹¹

⁷ O temi transfera i migracije simbola vidi: Frutiger 1989.

⁸ Labirint, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34989>, pristup: 10.04.2019. Opširnije vidi: Molholt 2011, 287–303 i Matthews 1922.

⁹ Sve o temi svastike vidi u: Marillier 1997; Sen *et al.* 2016; D'Alviella 2013; Coimbra 2011, 78–90; Gaillard 1904; Cirlot 2001, 322, 323; Filippou 2016; Filippou 2019.

¹⁰ Marillier 1997, 14; Filippou 2016, 8.

¹¹ Filippou 2016, 8.

Antička mozaička umjetnost obilato koristi motive meandra i svastike u brojnim inačicama, naročito u kontekstu ukrašavanja termalnih prostora gdje se naizravije uspostavlja simbolička veza meandra i svastike kao znaka navezanog na vodu i more uza sve druge već navedene konotacije.¹² Tako je i u provinciji Dalmaciji gdje bilježimo brojne pojavnosti meandra i svastike na antičkim mozaicima kako na rubnim trakama, tako i na kompozicijama. Salonitanska škola-radionica mozaika i druge lokalne provincijske radionice obilato su koristile ove iskonske motive pa za sada bilježimo 16 inačica rubnih traka i 10 inačica kompozicija koje sadrže različite izvedenice motiva meandara i svastika na mozaicima u Saloni (Solinu), Jaderu (Zadru), Naroni (Vidu), Pharosu (Starome Gradu), Issi (Visu), Rideru (Danilu), Curicumumu (Krku) i Orliću te u Leusiniumu (Paniku), Diluntumu (Stocu), Aqua S (Ilidži), Višićima i napokon u Risiniumu (Risnu).¹³ Na tu bogatu antičku tradiciju naslonilo se i kasnoantičko mozaičko stvaralaštvo, pri čemu je ranokršćanska ikonografija preuzela ranije simboličke matrice kojima dodaje nove vrijednosti. Ništa drugačije nije se dogodilo ni s motivima meandra i svastike koji su stavljeni u kontekst simbolike križa, za što je sam izgled svastike bio izrazito pogodan jer u sebi već sadrži njegovu likovnost. Značenje motiva svastike iza kojega se krije vrhovni princip stvaranja, životvornosti, stvaralačke energije i obnavljanja života, izvrsno se uklopilo u simboliku Kristove žrtve iz čiste ljubavi. Već pomalo istrošeni, geometrizirano-dekorativni motivi koji su izgubili dodir sa prvotnim značenjima, vratili su se na ishodište zaranjajući u kultno i mistagoško poimanje liturgijskih čina, uklapajući se u obredno slavlje kršćanske zajednice i njene vjere u vječni život temeljem činjenice Kristova uskrsnuća koji je pashalnim misterijem nadvladao smrt. Stoga egipatski *Tau-Ankh* postaje *crux ansata*, odnosno *crux commissa*, a grčki *gammadion* jednostavno postaje *crux gammata*, odnosno kukasti križ¹⁴ koji postaje sastavni dio mozaičkog repertoara ukrašavanja, bolje rečeno aktivne simboličke pozornice u liturgijskom prostoru ranokršćanskih bazilika.¹⁵ U motivima meandra i svastike sjedinili su se slojevito simboličko značenje i dinamički likovni dekorativni oblik, koji je uz to i anikoničan, što je u počecima kršćanske ikonografije bilo vrlo važno.¹⁶

I na mozaicima ranokršćanskih bazilika provincije Dalmacije bilježimo izvanredne primjere mozaičke umjetnosti. Dosadašnja istraživanja evidentirala su preko dvijesto mozaičkih nalaza,¹⁷ uglavnom u većim urbanim središtima provincije od Tarsatike (Rijeke), Senie (Senja), Aenone (Nina), Jadera (Zadra), Salone (Solina) te njihovih okolnih naselja, a premda za sada nema značajnih nalaza južnije od Salone, za očekivati je u budućnosti mozaike naronitanskog i epidaurskog kruga utjecaja.¹⁸ Taj izostanak obilato nadomještaju nalazi na jadranskim otocima čije bazilike redovito imaju mozaičku dekoraciju pa ih bilježimo na Curicumumu (Krku), Crexi (Cresu), Arbi (Rabu), Cissi (Pagu), Lissi (Ugljanu), Solentiji (Šolti), Brattiji (Braču) i Pharosu (Hvaru).¹⁹ U dubljem kopnenom zaleđu provincije zabilježeni su nalazi ranokršćanskih mozaika u okviru

¹² Filippou 2016, 7.

¹³ O antičkoj mozaičkoj umjetnosti u provinciji Dalmaciji vidi u: Matulić 1994; Matulić 1995, 155–172; Matulić 2000, 207–232; Matulić 2000a; Matulić 2003, 77–99; Meder 2003 i tamo svu relevantnu literaturu.

¹⁴ Badurina 1996, 356–360, s. v. *Križ*.

¹⁵ Crnčević 2008, 343.

¹⁶ Žižić 2011, 114; Žižić 2012, 104.

¹⁷ Osobna baza podataka ranokršćanskih mozaika trenutno sadrži 364 kataloške jedinice, od čega 222 jedinice otpadaju na provinciju Dalmaciju, a ostatak na područje Istre kao dijela X. regije. Salona ima 121 katalošku jedinicu mozaika.

¹⁸ O problemu mozaičkog nalaza sa Mljeta – Melite vidi u: Matulić 2011, 85–101.

¹⁹ Zbog opsežne literature dajem samo najvažniji objavljeni kataloški pregled u: Meder 2003.

današnje Bosne i Hercegovine, od Panika, preko Sarajeva do nalaza u okolici Srebrenice,²⁰ a manji ostaci mozaika u fragmentima evidentirani su i na području Crne Gore, zaključno sa nalazima u ranokršćanskoj crkvi sv. Srđa na Bojani.²¹

Uzorak meandra *DECOR* 30h²² javlja se na rubnoj traci južnog mozaičkog tapeta apside ranokršćanske memorije u Mulinama na otoku Ugljanu.²³ U odabranom uzorku još se osjeća duh klasične antičke umjetnosti jer je gotovo identičan uzorcima meandara na mozaicima iz salonitanske namjesničke palače. Istu nit slijedili su i mozaičari glavnoga grada provincije kada su polagali mozaičke tapete u bazilici na Kapljuču u Saloni.²⁴ Rubne trake tapeta koje je J. Brøndsted numerirao s brojem 13 i 14²⁵ ukasili su s dvije inačice meandra *DECOR* 30f i 30g, a vrlo sličan uzorak *DECOR* 30d nalazimo na vratu kantarosa čuvenog mozaika s prikazom jelena²⁶ u konsignatoriju krstioničkog sklopa bazilike urbane. Nadalje, mozaičari obogaćuju baziliku urbanu nešto složenijim likovnim kompozicijama koje sadrže motive svastika kako na rubnoj traci s uzorkom *DECOR* 40g, tako i na dvije mozaičke kompozicije u glavnom brodu bazilike urbane s predlošcima *DECOR* 171a i linearnom inačicom kompozicije *DECOR* 193f.²⁷ Sve je to tek uvod u najznačajniji mozaički umjetnički doseg kojega je izvela salonitanska škola-radionica mozaika na ranokršćanskom bazilikalnom kompleksu na položaju Marusinac u Saloni. Djelo domaćih umjetnika majstora-mozaičara nadahnuto sirijskom, točnije antiohijskom knjigom uzoraka, odlikuje se pomno planiranom dekoracijom u skladu s arhitektonskom raščlambom prostora.²⁸ Ponuđena likovna rješenja mozaičkih rubnih traka i kompozicija, čiji su osnovni predložak upravo motivi svastike, urodila su izvedbom unikatnih uzoraka i uklopila su se u anikonične ikonografske i liturgijske zahtjeve kršćanske zajednice koja je na matrici simbolike svastike mogla protumačiti i prihvatiti tadašnje teološke smjernice. Tako na marusinačkim mozaicima evidentiramo rubne trake s različitim izvedenicama uzoraka svastike *DECOR* 36a, 39e, 40e, 40g i 41b pri čemu se uzorak *DECOR* 40g, tip skošene svastike, ističe kao izvorno likovno rješenje salonitanskih mozaičara. Naravno da se ista likovna tema zrcali i na složenim mozaičkim kompozicijama gdje su izvedena četiri različita kompozicijska uzorka *DECOR* 190a u kombinaciji sa 194a, ortogonalni prikaz uzorka 191a, 194c, i 195b pri čemu je osnovni likovni element opet skošena svastika satkana od mozaičkih traka koje su koloristički izvedene u maniri zmijske kože, odnosno duge.

Otkriće ranokršćanske trobrodne bazilike u Rijeci, na Trgu pul Vele crikve, pokazalo je kako je i ova bazilika potpuno dekorirana mozaičkom podnicom.²⁹ Nemoguće je ne primjetiti isti „marusinački“ rukopis manicom zmijske kože u izvođenju traka kojima se prepleću kompozicijski elementi s upadljivim likovnim uzorkom skošene svastike. Mozaici Tarsatike ukazuju na povezanost mozaičara ili barem potvrđuju razmjenu i raširenost knjige uzoraka koju je svaka radionica i majstor mozaika imao, naročito *pictor imaginarius*. Odgovor na pitanje jesu li antiohijski predlošci uzoraka u Tarsatku došli izravno ili posredništvom majstora školovanih u salonitanskoj školi-ra-

²⁰ Čremošnik 1984, 102–105.

²¹ Ostojić 1963, 298.

²² Uzorkovanje mozaika provedene prema *DECOR* 1985.

²³ Suić 1960, 234, 241, T. 2, sl. 1, 2.

²⁴ Kompletno obrazloženje mozaičke dekoracije bazilike na Kapljuču vidi u: Jeličić-Radonić 2003, 513–522.

²⁵ Brøndsted 1928, 114, 115, 122–130, fig. 111, 118, 119, 120, T. IV, VII.

²⁶ Kompletno obrazloženje mozaičke dekoracije mozaika krstioničkog sklopa vidi u: Crnčević 2008, 331–349.

²⁷ Kompletno obrazloženje mozaičke dekoracije bazilike urbane vidi u: Jeličić-Radonić 1999, 51–72.

²⁸ Kompletno obrazloženje mozaičke dekoracije bazilike na Marusincu vidi u: Matulić 1997, 129–149.

²⁹ Iscrpan opis vidi u: Novak 2009, 169–195.

dionici mozaika daje uzorak izvornog salonitanskog motiva *DECOR* 40g koji uokviruje votivni natpis u glavnom brodu ove bazilike.³⁰ Njime se sa sigurnošću može potvrditi pretežiti utjecaj salonitanskih mozaika na mozaike Tarsatike.

Pregled korištenja motiva svastike u repertoaru mozaičkih predložaka i uzoraka koju su koristili mozaičari salonitanske škole-radionice mozaika, zaokružuju nalazi apsidalnog mozaičkog uresa trobrodne ranokršćanske bazilike sv. Ivana Evadeliste u Rabu³¹ s motivom rubne trake *DECOR* 35d te uzorkom, također rubne trake *DECOR* 30b, iz broda bazilike sv. Stjepana u Grohotama na Šolti.³² Pojedinačni motiv svastike nalazi se i na mozaičkoj dekoraciji podnice pomoćne prostorije iste bazilike, baš kao što je korišten i na mozaiku sjevernog bočnog broda trobrodne ranokršćanske bazilike sv. Petra u Supetru na Braču.³³ Da je motiv svastike bio jedna od omiljenih likovnih tema salonitanske škole-radionice mozaika, potvrđuje i mozaik s uzorkom *DECOR* 39c koji je bio smješten u jugoistočnom dijelu kultne građevine ranokršćanskog cemeterijalnog kompleksa na Manastirinama u Saloni, oko groba biskupa Prima.³⁴

I taj nalaz zaključno ukazuje kako motivi meandra i svastike u svojim različitim likovnim pojavnostima nisu tek puki odabir salonitanskih mozaičara zbog dinamične dekorativne forme i neslućene imaginativne kompozicijsko-likovne kombinatorike, već u najmanju ruku zbog podjednako, ako ne i pretežito, važne njihove simboličke poruke. Savršenim skladom estetskih formi i anikoničnih simboličkih sadržaja mozaičari salonitanske škole mozaika upravo su, kroz repertoar simboličko-dekorativnih uzoraka meandra i svastike te njihovim inovativnim likovnim rješenjima, dali nemjerljiv umjetnički doprinos ukupnoj vrijednosti mozaičkog korpusa ne samo mozaičkog stvaralaštva provincije Dalmacije, već i čitavog Rimskog Carstva.

³⁰ Perešin 2016, 19, 29, sl. 8.

³¹ Ostojić 1963, 298, sl. 187; Meder 2003, 74, T. XXVIII, sl. 5.

³² Oreb 1990, 64, 65; Marasović *et al.* 1995, 98; Meder 2003, 99, 100, T. XLI, sl. 1; Arhiv Dyggve, Crteži – Mapa F16 – DST 150_189.jpg.

³³ Jeličić-Radonić 1994, 57–62 s fotografijom i crtežima; Meder 2003, 74, T. XLI, sl. 2.

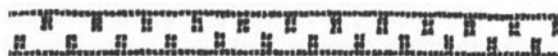
³⁴ Marin *et al.* 2000, 409, sl. a i b; Meder 2003, 118.

Dekoratívni likovni uzorci meandra i svastike na ranokršćanskim mozaicima provincije Dalmacije (autor preuzeo i prilagodio prema: DÉCOR 1985)

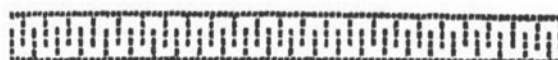
DÉCOR 30c

DÉCOR 30f

DÉCOR 30g

DÉCOR 32h

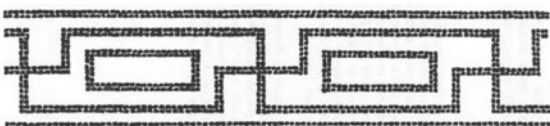
DÉCOR 35d

DÉCOR 36a

DÉCOR 38b

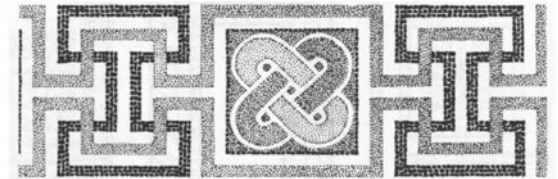
DÉCOR 39c

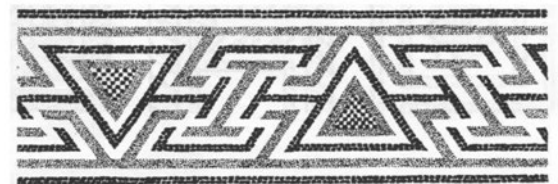
DÉCOR 39e

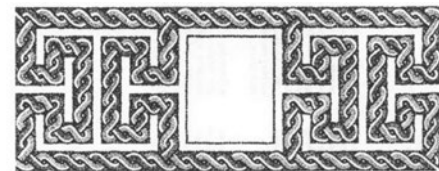
DÉCOR 40e

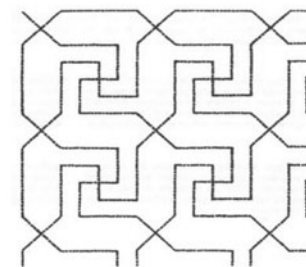
DÉCOR 40g

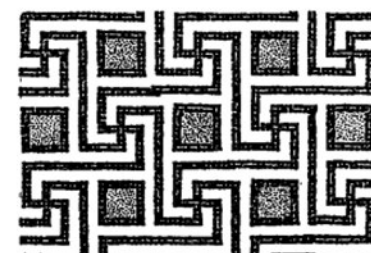
DÉCOR 41b

DÉCOR 171d

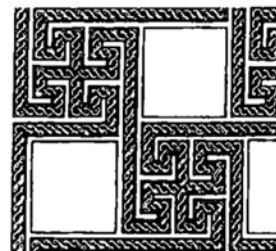
DÉCOR 191a, ali ortogonalno

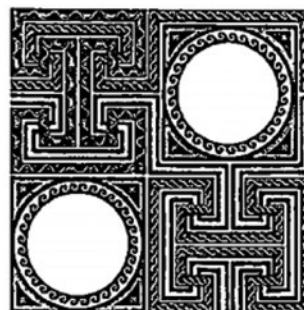
DÉCOR 190a u kombinaciji sa 194a

DÉCOR 194c

DÉCOR 195b

KRATICE

DÉCOR – C. Balmelle – M. Blanchard-Lemée – J. Christophe – J. P. Darmon – A. M. Guimier-Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme – H. Stern, *La décor géométrique de la mosaïque romaine, Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*, Paris 1985.

LITERATURA

- Adler *et al.* 1997 I. Adler – D. Barabe – R. V. Jean, „A History of the Study of Phyllotaxis“, *Annals of Botany* 80, br. 3, Oxford 1997, 231–244.
- Badurina 1996 A. Badurina, s. v. Križ, u: A. Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1996.
- Balmelle *et al.* 1985 C. Balmelle – M. Blanchard-Lemée – J. Christophe – J. P. Darmon – A. M. Guimier-Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme – H. Stern, *La décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*, Paris 1985.
- Brøndsted 1928 J. Brøndsted, „La basilique des cinq martyrs à Kapljuč“, u: E. Dyggve – J. Brøndsted – F. Weilbach, *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1928, 33–186.
- Butters 2015 A. M. Butters, „A brief history of Spiral Dynamics“, *Approaching Religion* 5, br. 2, Turku 2015, 67–78.
- Cirlot 2001 J. E. Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, London 2001.
- Coimbra 2011 F. Coimbra, „The astronomical origins of the swastika motif“, *Proceedings of the International Colloquium - The intellectual and spiritual expressions of non-literate peoples*. Atelier, Capo di Ponte 2011, 78–90.
- Crnčević 2008 A. Crnčević, „Baptisterij episkopalnoga centra u Saloni u liturgijsko-teološkom kontekstu“, *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 331–349.
- Čremošnik 1984 I. Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1984.
- D’Alviella 2013 E. G. d’Alviella, *The Migration of Symbols*, reprint izdanja iz 1894, Charleston, South Carolina 2013.
- Filippou 2016 C. Filippou, *Sacred Symbols. Part 1: Svastika – Swastika – Gammadion – Tetraskelion – Fylfot*, 2016. (https://www.academia.edu/30566379/Sacred_Symbols_Part_1_Svastika_-_Swastika_-_Gammadion_-_Tetraskelion_-_Fylfot, pristup: 23.02.2019.)
- Filippou 2019 C. Filippou, *Sacred Symbols. Part 2: Triumph i.e. Triskelion – Triple Spiral (Trispiral) – Trinacria – Thrinacia (Thrinacie) – Thrinacis*, 2019. (https://www.academia.edu/38535393/SACRED_SYMBOLS_Part_2_Triumph_i.e._Triskelion_-_Triple_Spiral_Trispiral_Trinacria_Thrinacia_Thrinacie_Thrinacis, pristup: 23.02.2019.)
- Frutiger 1989 A. Frutiger, *Signs and Symbols: Their Design and Meaning*, New York 1989.

- Gaillard 1904 P. L. Gaillard, *Croix et swastika en Chine*, 2e édition, Chang Hai 1904.
- Jeličić-Radonić 1994 J. Jeličić-Radonić, „Supetar“, u: J. Belamarić (ur.), *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994, 57–62.
- Jeličić-Radonić 1999 J. Jeličić-Radonić, „Mozaici Simferijevo Hezihijeve katedrale u Saloni“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38, Split 1999, 51–72.
- Jeličić-Radonić 2003 J. Jeličić-Radonić, „Salonitanska radionica mozaika Kapljuč“, *Opuscula archaeologica* 27, Zagreb 2003, 513–522.
- Marasović *et al.* 1995 D. Marasović – V. Marčić – F. Oreb – A. Peršen, „Istraživanje i prezentacija starokršćanske bazilike u Grohotama na Šolti. Izbor iz djelatnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu 1961.–1995.“, *Obnova baštine* 2, Split 1995.
- Marillier 1997 B. Marillier, *Le Svastika – Bibliothèque des Symboles*, Puiseaux, 1997.
- Marin *et al.* 2000 E. Marin – N. Duval – C. Metzger (ur.), *Salona III. Manastirine: établissement preromain, necropole et basilique paleochrétienne a Salone*, Rim – Split 2000.
- Matthews 1922 W. H. Matthews, *Mazes and labyrinths: A general account of their history and developments*, London 1922.
- Matulić 1994 B. Matulić, *Salonitanska radionica mozaika*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb – Dubrovnik 1994.
- Matulić 1995 B. Matulić, „Prilog proučavanju nastanka, razvoja i trajanja salonitanske škole-radionice mozaika“, *Opuscula archaeologica* 18 (1994), Zagreb 1995, 155–172.
- Matulić 1997 B. Matulić, „Utjecaj antiohijskih mozaičnih uzoraka na mozaike Marusinca“, *Opuscula archaeologica* 21, Zagreb 1997, 129–149.
- Matulić 2000 B. Matulić, „Međudnosi mozaičnih uzoraka i inačica X. italske regije i provincije Dalmacije“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 92, Split 2000, 207–232.
- Matulić 2000a B. Matulić, *Mozaici rimske provincije Dalmacije i Istre (X. regio Italiae)*, neobjavljena doktorska disertacija, Zadar 2000.
- Matulić 2003 B. Matulić, „Salonitanska mozaična škola-radionica i ostale radionice provincije Dalmacije“, *Diadora* 21, Zadar 2003, 77–99.
- Matulić 2011 B. Matulić, „Antički i kasnoantički podni mozaici na području Dubrovačko-neretvanske županije“, V. Lupis (ur.), *Zbornik u čast Ivici Žili*, Dubrovnik 2011, 85–101.
- Meder 2003 J. Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*, Zagreb 2003.
- Molholt 2011 R. Molholt, „Roman Labyrinth Mosaics and the Experience of Motion“, *The Art Bulletin* 93, br. 3, New York 2011, 287–303.
- Novak 2009 N. Novak, „Prinos ranom kršćanstvu i urbanizmu Tarsatike“, *Histria archaeologica* 38–39, Pula 2009, 169–195.
- Nozedar 2008 A. Nozedar, *Element Encyclopedia of Secret Signs and Symbols. The Ultimate A-Z Guide from Alchemy to the Zodiac*, London 2008.
- Oreb 1990 F. Oreb, „Prehistorijsko, antičko i ranokršćansko razdoblje na otoku Šolti“, M. A. Mihovilović (ur.), *Otok Šolta: monografija*, Zagreb 1990.

- Ostojić 1963 I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj 1*, Split 1963.
- Peremin 2016 L. Peremin, *Kasnoantički mozaici na području tarsatike*, završni rad, Rijeka 2016. (<https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:630/preview>, pristup: 12.01.2019.)
- Sen et al. 2016 J. Sen et al., *Exploring the pattern and ideogram of Swastika. A universal principle of sustainability*, Kharagpur, India 2016.
- Suić 1960 M. Suić, „Arheološka istraživanja u Mulinama na o. Ugljanu“, *Ljetopis JAZU* 64, Zagreb 1960, 230–249.
- Zhushchikhovskaya – Danilova 2008 I. Zhushchikhovskaya – O. Danilova, „Spiral patterns on the Neolithic pottery of East Asia and the Far East“, *Documenta Praehistorica* 35, Ljubljana 2008, 215–226.
- Zlatić 2013 S. Zlatić, „Zlatni rez“, *Tehnički glasnik* 7, Varaždin 2013, 84–90.
- Žižić 2011 I. Žižić, „Ikonizam i anikonizam u liturgijskoj umjetnosti – Uz teologiju slike i nekoliko bilješki o kršćanskoj Saloni“, *Tusculum* 4, Solin 2011, 111–121.
- Žižić 2012 I. Žižić, „Križ u ranokršćanskoj simbolici i liturgiji uz nekoliko bilješki o simbolima križa u Saloni“, *Tusculum* 5, Solin 2012, 103–113.

ARHIVSKA GRAĐA

Arhiv Dyggve – Konzervatorski odjel u Splitu, Crteži – Mapa F16 – Šolta Grohote bazilika DY 53 C – DST 150_1 89.jpg.
(<http://dyggve.min-kulture.hr/hr/gallery/Crte%C5%BEi/F16%20-%20%C5%A0olta%20Grohote%20bazilika%20DY%2053%20C> pristup: 11.09.2018.)

MREŽNI IZVORI

<http://www.enciklopedija.hr/> Hrvatska enciklopedija LZ Miroslav Krleža

BRANKO MATULIĆ

**THE MOTIFS OF MEANDER AND SWASTIKA ON THE EARLY CHRISTIAN MOSAICS OF THE
SALONITAN MOSAIC SCHOOL-WORKSHOP**

Motifs of meander and swastika were frequently used in early Christian mosaics in the Roman province of Dalmatia, which had a developed mosaic production center in the province capital Salona. Numerous Salonitan basilicas, such as the so-called *basilica urbana*, the basilica at Kapljuč, the basilica at Manastirine and especially the basilica at Marusinac with its mosaic floors, had mosaic decorations with motifs of meanders and swastikas. The decorative system of mosaics at Marusinac was made according to templates of patterns from Syrian Antioch, but the local mosaic artisans innovated mosaics by utilizing their own art technique. The same decorative signature was used to decorate the mosaic basement of the basilica in Rijeka, ancient Tarsatica, confirming the dominant influence of the Salonitan mosaic school-workshop in all parts of the province of Dalmatia. Apart of its main city and ancient Tarsatica, motifs of meander and swastika can be found in several basilicas on Adriatic islands as well: on the islands of Rab, Ugljan, Šolta and Brač. The motifs of meander and swastika in their various artistic appearances are not just a random choice of Salonitan mosaic artisans because of their dynamic decorative form and unseen imaginative compositional and visual combinatorics, moreover, they were being employed, in the least, due to their predominantly and equally important symbolic message. The perfect harmony of aesthetic forms and contents found in the repertoire of symbolic and decorative patterns and innovative art solutions created by the artisans of the Salonitan mosaic school, gave an immense artistic contribution to the development of the mosaic corpus not only in the mosaic creation of the province of Dalmatia, but of the entire Roman Empire.

Keywords: meandar, swastika, mosaic, symbol, sign, visual artwork, Salonitan mosaic school-workshop, province of Dalmatia

MARIJA BUZOV

STANJE ISTRAŽIVANJA RANOKRŠĆANSKIH MOZAIKA U HRVATSKOJ

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.14>

Arheološka istraživanja koja su se vodila proteklih 25 godina iznjedrila su brojne mozaike. Vršena su probna istraživanja, revizijska istraživanja, sustavna arheološka istraživanja, zaštitna istraživanja, geoistraživanja te konzervacija i restauracija. U razdoblju od 2004. do 2012. god. objavljeni su rezultati arheoloških istraživanja u *Hrvatskom arheološkom godišnjaku*. U tom razdoblju na prostoru Hrvatske istraženo je mnogo lokaliteta na kojima su otkriveni mozaici, fragmenti mozaika, tesere ili kockice mozaika, staklene kockice i podloge za mozaik. U tom razdoblju izvršena je i sanacija te konzervacija poznatih mozaika (podni mozaik apside u Novalji, mozaik u cisterni na Bribirskoj glavici, podni mozaik u termama na Visu te podni mozaik iz Narone u današnjem Vidu).

Mozaička dekoracija javlja se na gotovo cijelom području istočne obale Jadrana. Gotovo sve građevine nastale ili adaptirane u kasnom rimskom ili ranobizantskom razdoblju imaju mozaičku dekoraciju kao dio unutarnjeg uređenja profane i sakralne arhitekture, s time da će više biti zastupljena u sakralnoj arhitekturi.

U prvim stoljećima rimske vladavine u našim krajevima mozaikom su prekrivene podne površine prostorija te javnih i privatnih građevina u gradovima, kao i u ljetnikovcima (*villae rusticae*). Međutim, u kasnoantičko, ranokršćansko i bizantsko doba mozaik je ukrašavao i zidne površine, posebno kulturnih građevina (Poreč, Pula). Kršćanski podni mozaik karakterizira bogata ornamentika, u kojoj sve više mjesta nalaze stilizirani vegetabilni motivi (Salona, Supetar, Stari Grad i dr.). Sakralne građevine vrlo često dobivaju znatne površine mozaičkih natpisa, što predstavlja novinu. Natpisi upućuju na donacije crkvenih ili drugih osoba koje su sudjelovale u izradi mozaika. *Parentium* (Poreč), *Pola* (Pula), *Salona* (Solin), Grohote, Baška (otok Krk), pružaju nam primjere istaknutih, jedva nagoviještenih ili anonimnih darovatelja (Poreč).

Brojna potvrđena arheološka otkrića mozaika u Hrvatskoj (iz rimskih provincija Dalmacije i Panonije te *Regio X Venetia et Histria*) svjedoče o importu, prihvaćanju i imitaciji umjetničkih oblika u stilskom razvoju, ali i lokalnih oblika stvaranja, često s određenim lokalnim doprinosima. Ranokršćanski mozaici pokazuju mnogo sličnosti u kompoziciji podova s rimskom profanom arhitekturom. Konceptija nalik na tepih zadržana je, baš kao i kod podova kasnoantičkih objekata 4. st. Gotovo da i nema figuralnih prikaza, a sheme su strogo geometrijske. Trobrodna bazilika pojavila se kao temeljni arhitektonski tip krajem 4. i poč. 5. st. Srednja lađa bila je šira i odvojena od užih bočnih lađa. Primjer novih dekorativnih koncepcija svakako je bazilika Sv. Anastazija na Marusincu, gdje su istočni i zapadni dijelovi središnje lađe prekriveni mozaičnim podom komplicirana geometrijska crteža, a interkolumniji su male kvadratne površine, također geometrijskog karaktera. Bočne lađe bile su potpuno prekrivene isto tako geometrijskim crtežom, ali jedinstveno komponiranim. Ponekad se javlja naglašavanje središta u obliku rozete, kružnice ili osmerokuta (kao u dijakoniku bazilike urbane u Solinu, s poč. 5. st.).

Moramo naglasiti da se na području Istre, koja je bila pod utjecajem akvilejske mozaičke škole i njezinih radionica u Trstu, Puli i Poreču, osjeća i utjecaj Salone i njezine škole, a potom i Ravenne. U Dalmaciji se mnogo više uočavaju veze i utjecaji i Sirije i Afrike, ne samo u motivima, već i u kompoziciji mozaičkih podova. To je posve razumljivo jer je val doseljenika s Bliskog istoka, Afrike, a posebno Sirije, stigao u Salonu u 5. st. U razdoblju crkvene i kulturne dominacije Salone to se ogleda

i u njegovom utjecaju na cijelu Istru pa sve do Grada. Ranokršćanski mozaici na istočnoj obali Jadrana pripadaju velikom i kompleksnom fenomenu kasnoantičke umjetnosti, koja je *izrasla iz antike, apsorbirajući elemente rimske kulture, dajući im pritom svoj sadržaj i smisao.*¹

Ključne riječi: *povijest istraživanja, bazilika, ranokršćanski mozaici, arheološki lokaliteti, arheološka istraživanja, istočna obala Jadrana, figuralni mozaici, geometrijski mozaici, natpisi*

Među tehnikama likovnih umjetnosti mozaik je zauzeo značajno mjesto u antičkoj umjetnosti. Mozaici, sa svojim ogromnim repertoarom tema, ukrasnih motiva i likovnih rješenja, danas predstavljaju bogate izvore spoznaja ne samo o tokovima u razvoju ukusa i estetskih shvaćanja, već i o svim aspektima života antičkog čovjeka. U kasnoj antici mozaik postaje, gotovo, glavna slikarska grana te se u njemu odražavaju promjene stilskih pravaca. U to vrijeme mozaičari Rima i Akvileje imaju već takmace u provincijama Galije, područja Rajne i Podunavlja, Orijenta i Afrike pa čak i Hispanije i Britanije. Posebno s Orijenta i Afrike dolaze novine u stilu i u motivima. U kršćanskim kulturnim građevinama i carskim palačama sve se više prelazi na dekoraciju zidova mozaikom. Rim, Solun i Carigrad, u tom pogledu, nisu jedini centri u 4. i 5. st. Od Justinijana, s bizantskim mozaikom, nastaje nov sjajan razvoj te tehnike na području Mediterana, od Carigrada do Ravenne, od Soluna, Hiosa i Dafnija do Sicilije (Palermo, Monreale, Cefalù), Venecije i Torcella, u Nea Moni i u Carigradu te Poreču.

Kako su na prostoru Hrvatske ostaci antičkog slikarstva rijetki, samo česti mozaički nalazi dočaravaju domet izgubljenih ostvarenja u oblasti slikarstva, koji po kvaliteti nisu zaostajali za graditeljstvom i skulpturom.

U prvim stoljećima rimskog vladanja u našim krajevima mozaikom su najvećim dijelom prekrivene podne površine prostorija javnih i privatnih građevina u gradovima i ljetnikovcima (*villae rusticae*), no u kasnoantičko, ranokršćansko i bizantsko doba mozaik je ukrašavao i zidne površine, posebno kulturnih građevina (Poreč).

Kada počinje interes za istraživanjem mozaika u Hrvatskoj i koliko ih je do sada otkriveno na prostoru hrvatske, pokušat ćemo odgovoriti u nastavku.

Iako se znanstveni interes za život i spomenike antike u europskim zemljama pojavio u vrijeme humanizma i renesanse, značajna su iskopavanja obavljena tek u 18. st. u Pompejima. Interes za antiku i spomenike u Dalmaciji javlja se gotovo istodobno kao i u europskim zemljama. No, zapisi o našim spomenicima sačuvani su kod pisaca koji vrlo rano spominju našu zemlju ili obalu. Pojava humanizma i preporoda s novim duhovnim strujanjima, dovodi do velikog interesa za život i spomenike antike, koja postaje daleki, nedostižni ideal. Proučavaju se i prepisuju natpisi, opisuju spomenici, a pojedinci poduzimaju daleka i pogibeljna putovanja da bi upoznali i vidjeli spomenike i stare gradove s antičkim spomenicima. U sjevernoj Hrvatskoj tijekom 17. i 18. st. također djeluju znameniti ljudi naše kulturne povijesti koji su zaslužni i za arheologiju. Od znamenitih ljudi koji su proučavali, prepisivali natpise te opisivali spomenike, spomenut ćemo Ivana Lučića. Pisac prve znanstveno pisane hrvatske povijesti *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami 1666., Ivan Lučić Trogirin (1609. – 1697.),² uključio je u nju čitav niz podataka i natpisa arheološke nara-

¹ Šeper 1959, 109.

² Kurelac 1986.

vi, koje koristi s dužnim oprezom i akribijom svoga vremena, na čemu mu je Theodor Mommsen izrekao dužno priznanje.³ Osim povijesnih istraživanja i objavljivanja povijesnih djela, I. Lučić se bavio arheologijom i geografijom te matematičkim, fizičkim i astronomskim proučavanjima, a zanimalo ga je i graditeljstvo. Proučavao je ranokršćanske spomenike, rimske mozaike i natpise pa je uživao ugled vrsnog poznavaoca rimskih starina. Sve ovo svjedoči o širini njegova duha i interesa, o njegovoj izvanrednoj znanstvenoj akribiji erudita 17. st. Po svome cjelokupnom istraživačkom radu i djelu, u kojem je i veliki dio naše arheološke prošlosti, Lučić je uvijek u vrhu naše historiografije.

U sklopu arheoloških iskopavanja voditelji radova nailazili su i na mozaike. Mozaici se vjerno precrtavaju, a arhiva, izvještaji i muzejska dokumentacija imaju precizne kolorirane crteže koji i dan-danas služe istraživačima. Mozaički nalazi, kao i ostala spomenička baština, privlače pažnju i zanimanje u Istri i Dalmaciji. U Istri djeluju istraživači okupljeni oko Centralne komisije sa sjedištem u Beču, kao i amateri koji se okupljaju oko *Società istriana di archeologia e storia patria*. Valja istaknuti da se izvještaji o izvršenim radovima, evidencije s terena i otkrića objavljuju u časopisima *Mitteilungen der K.K. Zentral-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*, *Jahrbuch der K.K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*, *Jahreshefte Österreichischen archäologischen Institutes* koji izlaze u Beču, a od godine 1884. i u porečkim *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*.

Područje Pule i okolice istražuju D. Frey i A. Gnirs, a Poreč F. Babudri, A. Amoroso, F. Deperis i F. Gregorutti. P. Sticotti i A. Puschi istražuju dvojnu baziliku i njezine mozaike u Nezakciju. A. Tamaro godine 1928. izvještava o istraživanju mozaika na području Eufrazijeve bazilike.

U djelu *Zara cristiana*, objavljenom 1877. god., F. Bianchi donosi zanimljive podatke o mozaicima na području grada Zadra, odnosno katedrale sv. Stošije. L. Jelić se poziva na anonimnoga kroničara (Anonimo Filippi) iz godine 1782. i njegov neobjavljeni rukopis *Notizie istoriche di Zara, divise in VIII libri, come pure di Nona*, koji je nestao tijekom Drugog svjetskog rata, te navodi brojne nalaze mozaika u gradu Ninu. Anonimove vijesti sežu u godinu 1670., kada je nakon Kandijskoga rata započela obnova grada.⁴ Pri obnovi crkve sv. Ivana Krstitelja 1676. godine otkriven je mozaik sa slikom svečeva „glavosjeka“, potom 1678. god. pronađen je u crkvi sv. Mihovila pločnik od kamena i mozaika raznih boja, a pod njim rimske opeke, brončani, srebrni i zlatni novac. Pločnik od mozaika i malih opeka otkriven je pri kopanju temelja kuće J. Arvatini, a 1752. god. otkriven je mozaik koji je uzidan u zid „do skala“. U Bradačićevu vrtu prema crkvi sv. Ambroza, 1770. god. otkriven je mozaik preko 6 sežanja opsega s motivima zmiije i cvijeća te presvođena soba. Nedaleko sv. Mihovila, u podrumu kaptolske kuće, 1771. god. pronađen je bijeli mozaik na crvene pojase „pô lakta debel...“, tako piše zadarski Anonim, odnosno L. Jelić u članku objavljenom u *Viestniku Hrvatskog arheološkoga društva*, sv. 4 iz godine 1900. Nažalost, od brojnih navedenih mozaika danas nam gotovo ništa nije poznato, jer i sjajni crno-bijeli figuradni mozaik sa scenama gladijatorskih borbi i popratnim natpisima poznajemo tek s kopija na staklu, što ih je izradio ninski liječnik D. Snjegovoj, a izložene su u muzeju Nina.⁵ Možemo pretpostaviti da je veliki crno-bijeli rimski mozaik otkriven 1999. god. u Ninu, na lokalitetu Kera, smješten na putu prema crkvi sv. Ambroza, jedan od onih koje navodi anonimni pisac, a moguće je da u Ninu možemo očekivati i još mnoge druge nalaze.⁶

³ Vidi u: Th. Mommsen (ur.), *Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III, 1, „Pars. tertia. Dalmatia. De dalmaticarum inscriptionum auctoribus“, str. 275, XXVI, Berlin 1873.

⁴ Meder 2003, 12.

⁵ Suić 1968, 46, T. 22. 3–4; Suić 1981, 289; Buzov 2014, 71.

⁶ Meder 2003, 12.

Godine 1846. i 1847. radove u Saloni vodi F. Carrara⁷ i otkriva glavni dio episkopalnog kompleksa – baptisterij, konsignatorij i veliko dvorište, svjestan da je to tek dio većeg arhitektonskog sklopa. Posebno valja istaknuti da nekoliko stranica svojega izvještaja posvećuje mozaiku otkrivenom u konsignatoriju i donosi iscrpnu analizu njegovih ikonografskih i stilskih osobina.

Otprilike u isto vrijeme M. Sabljar, tada major u ličkoj regimenti, a poslije i prvi direktor Arheološkog muzeja u Zagrebu, zabrinut za mozaik otkriven u ostacima rimske vile u Širokoj Kuli kraj Gospića, odlazi na teren. Nažalost dijelovi mozaika već su poslužili za dekoraciju kuće lokalnog zlatara, a njegove ostatke Sabljar pedantno iscrtava u svojoj terenskoj bilježnici. Pokazujući gotovo konzervatorski odnos prema arheološkom materijalu, ostatke će mozaika zatrpiti zemljom i tako ih zaštititi.⁸ Zanimanje za arheološku baštinu Like raste krajem 19. i početkom 20. st. Prva se stručna putovanja poduzimaju, a rezultati se objavljuju u *Viestniku Hrvatskog arheološkoga društva*. K. Patsch, tadašnji kustos Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu, donosi 1900. god. prvu zaokruženu sliku Like iz rimskog doba.⁹ K. Patsch je na temelju arheoloških nalaza ubicirao mnoga rimska naselja, *Vegium* u blizini današnjeg Karlobaga, *Epidotija* u dašnjim Kvartama, *Arupija* (*Arupium*) na području današnjeg Prozora, *Ancusa* u Kuli i dr. Značajno je što je na mnogim mjestima, uz ostali bogati arheološki materijal, zabilježio i nalaze mozaika, preciznije njihove skromne ostatke. U blizini današnjeg Karlobaga, godine 1851., na zemljištu oko Drvišice, otkrivena je zgrada orijentirana u smjeru istok-zapad, s tri prostorije i podom od mozaika.¹⁰

Prema izvještaju Ć. M. Ivekovića, i *Kninsko starinarsko društvo* imalo je rezultata u pronalaženju rimskih starina i mozaika. Devedestih godina 19. st. društvo je istraživalo u okolici Šibenika. Veliki kameni sarkofazi, fragmenti skulptura i arhitekture s natpisima pronađeni su u župi Piramatovci. Iveković piše: *gdje se god zakopa dolaze na vidjelo ostaci mozaika, zgrada itd.* Zapadno od crkve sv. Bartola, kod župne kuće, otkrivena je velika građevina s krasnim mozaicima i izvrsno sačuvane terme s hipokaustima, bazenima itd. Sve je kako navodi Iveković *točno fotografirano, snimljeno i nacrtano*.¹¹

Početkom 20. st. Carrarin rad u Saloni nastavlja F. Bulić, uz ostalo i na episkopalnom kompleksu, gdje će se pokraj ranokršćanskih pojaviti antički mozaik s prikazom pjesnikinje Sapfo i devet muza. Bulić 1892. god. otkupljuje zemljište i započinje s iskopavanjem solinskih nekropola koje postaju pravi „rudnik“ za istraživanje mozaika. Sve se evidentira i objavljuje u časopisu *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, koji je pod njegovim vodstvom usmjeren na obrađivanje značajnih problema na visokoj znanstvenoj i stručnoj razini. Časopis *Bulletino di archeologia e storia dalmata* od početka stječe zapažen ugled u zemlji i u svijetu, kao i brojne suradnike. Aktivnosti i znanstveni rezultati F. Bulića potaknuli su pravi znanstveni interes stručnjaka za Dalmaciju. Na arheološkim terenima Salone okupljaju se tridesetih godina 20. st. stručnjaci J. Brønsted, R. Egger, F. Weibach, W. Gerber, a njihovi su znanstveni rezultati objedinjeni u monumentalnim publikacijama *Forschungen in Salona I–III* i *Recherches à Salone I–II*, koje i danas imaju nezaobilaznu vrijednost i zaista su „banke podataka“ za svakoga tko se bavi problemima Salone, bilo da je riječ o arhitekturi, skulpturi, ranokršćanskim cemeterijima, kultu mučenika, dekorativnoj plastici, a posebice mozaicima. S obzirom da su mozaici bazilika na Kapljuču i Marusincu tih godina i otvo-

⁷ Carrara 1850; Špikić 2010.

⁸ Meder 2003, 12.

⁹ Patsch 1900; Patsch 1990.

¹⁰ Meder 2003, 12.

¹¹ Meder 2003, 13.

reni, konzervirani i djelomično snimljeni, spomenute su publikacije uz terensku dokumentaciju, i danas jedini izvor za njihovu obradu i studij. Danski arhitekt E. Dyggve stiže nešto kasnije u Salonu, gdje će provesti dugi niz godina i problematici Salone posvetiti značajan angažman i nekoliko pisanih djela. Među njegovim otkrićima nalazi se i bazilika *iuxta portum*, a njezini brojni podni mozaici ostali su sačuvani u crtežima i pohranjeni su u Arhivu Dyggve. S obzirom da su već onda bili prekriveni morem, nisu se mogli vaditi.

Pravi zamah i interes u istraživanju mozaika i u svijetu i u nas počinje 1950-ih godina, iako se prvi pregledi i sinteze pojavljuju 20-ih i 30-ih godina 20. st. i danas su nezaobilazni.¹² Meder s pravom ističe da *mozaik postaje predmet samostalnih istraživanja, analiza i stručnih rasprava, oslobodivši se polako 'tutorstva' integralnoga arheološkog izvještaja*,¹³ pa se tako znanost o mozaiku afirmira kao posebna disciplina s vlastitim znanstvenim aparatom.¹⁴

Oснаžena brojnim istraživanjima i novim spoznajama o vrijednosti geometrijske ornamentike, koja je prisutna od početka 20. st. (kod G. Sempera, A. Riegla i W. Worringer), a posebno od Drugoga svjetskog rata studijem na području ikonografije (kod E. Panofskog i A. Grabara), istraživanje mozaika zadire u nova područja, o čemu svjedoči golema literatura nastala u kraćem razdoblju. Osnivanjem *Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique* u Parizu 60-ih godina 20. st. te objavom njihova *Bulletina* (od 1968. –) učinjen je veliki napredak u proučavanju mozaika.

Među prvim značajnijim radovima u nas je Molajolijeva studija o porečkoj Eufrazijani iz 1940. god.,¹⁵ potom 1943. god. izlazi publikacija o pulskoj katedrali Mirabella Robertija¹⁶ te veća studija o bazilici u Vrsaru i njezinim mozaicima.¹⁷ O pulskim mozaicima, novim nalazima na području grada i okolice, posebno nakon Drugoga svjetskog rata, kada su otvorena brojna arheološka nalazišta, izvještavaju i objavljuju svoje radove B. Marušić, Š. Mlakar, V. Girardi Jurkić. Istraživanje mozaika u Poreču nastavlja A. Šonje koji toj problematici posvećuje cijeli radni vijek. Istražujući grad Poreč i povijest razvoja gradova na istočnoj obali Jadrana, M. Prelog je porečkoj bazilici i ljepoti njezinih mozaika posvetio dvije knjige: *Poreč, grad i spomenici* 1957. god. te *Eufrazijeva bazilika u Poreču* objavljenu 1986. god. A. Mohorovičić izvještava o nalazima iz Krka 1964. god.

M. Suić istražujući topografiju i urbanu strukturu antičkoga Zadra i njegova agera, otkrio je niz *villa rustica* u Mulinama na otoku Ugljanu, Maloj Proverši na Dugom otoku i Puntamici, u čijim su se ostacima sačuvali značajni ostaci mozaika. Na ostatke mozaika naišao je i u Ninu te na Bribiru 1973. god. I. Petricioli i B. Ilakovac bavili su se zadarskim mozaicima. B. Ilakovac otkrio je mozaike u velikoj apsidi u Novalji na otoku Pagu za koju je smatrao da je pripadala biskupskoj bazilici.¹⁸

O dekorativnom programu mozaika u solinskom konsignatoriju pisao je 1975. god. D. Rendić-Miočević.¹⁹ U vrijeme gradnje tzv. splitske zaobilaznice 1986. i 1987. god., kada je asfalt u dužini od oko 900 m prekrpio još uvijek bogate arheološke ostatke Salone, otkriven je na Ilincu fragment

¹² Gauckler 1904; Blake 1930, 36, 40; Pernice 1943; Levi 1947.

¹³ Meder 2003, 13.

¹⁴ Meder 2003, 13.

¹⁵ Molajoli 1940.

¹⁶ Mirabella Roberti 1943.

¹⁷ Mirabella Roberti 1944.

¹⁸ Ilakovac 1980, 127–136.

¹⁹ Rendić-Miočević 1975, 255–264.

figuralnog mozaika s prikazom jelena. O tom su mozaiku pisali F. Oreb, B. Kirigin, I. Lokošek, J. Mardešić i S. Bilić.

Poznati su i drugi arheološki lokaliteti istočne obale Jadrana, kao i oni iz unutrašnjosti provincije Dalmacije, koji su dali vrijedne nalaze antičkih i ranokršćanskih mozaika. O njima nas obavještavaju I. Marović, B. Gabričević, B. Kirigin, E. Marin, M. Budimir, I. Pedišić, K. Džin, Ž. Ujčić i dr. O mozaicima Solina, Hvara, Brača pisali su N. Cambi, J. Jeličić-Radonić, B. Matulić. O mozaicima u Hrvatskoj pisali su J. Meder, N. Cambi, M. Gabrčević i M. Buzov. I strani istraživači u novije vrijeme pisali su o našim mozaicima, kao što su S. Tavano, G. Cuscito, R. Farioli, G. Bovini, M. Donderer, J. P. Caillet, M. De Franceschini, A. Terry, H. Maguire, F. Gilmore Eaves i dr.

Mozaik se kao omiljena tehnika u antici javlja na prostoru Hrvatske te je dostigao visoku umjetničku kvalitetu. Konceptijski i po namjeni uočavaju se dvije različite vrste mozaika. Prva su podni mozaici najčešće izvedeni kao dekorativni tepisi od krupnijih mozaičkih kockica (*tesera*), dok se u rjeđim slučajevima javljaju simboličke kompozicije koje imaju religijsku funkciju.²⁰ Ranokršćanski mozaici pokazuju mnogo sličnosti u kompoziciji svojih podova s onima rimske profane arhitekture. Ali oni, kao i podovi kasnoantičkih objekata 4. st., zadržavaju dojam tepiha. Figuralnih prikaza gotovo da i nema, a sheme su strogo geometrijske. Krajem 4. i početkom 5. st. javlja se kao osnovni arhitektonski tip trobrodna bazilika. Srednja je lađa šira te se odvaja od užih bočnih. Mozaički tepisi nalazili su se u mnogim salonitanskim bazilikama, a najcjelovitije su očuvani u južnoj bazilici na Marusincu.²¹ Primjer novih dekorativnih koncepcija je zacijelo bazilika sv. Anastazija na Marusincu, gdje istočni i zapadni dio središnje lađe prekrivaju mozaički podovi komplicirana geometrijska crteža, a interkolumniji su male kvadratne površine, također geometrijskog karaktera. Bočne su lađe u cijelosti prekrivene također geometrijskim crtežom, no jedinstveno komponiranim. Tehnička razina mozaika je visoka, a dekorativni efekt snažan. Marusinački mozaici izvedeni su po jednom jedinstvenom planu, a ne kao dijelovi koji se spajaju, što je bio čest slučaj, kao na primjer u bazilici na Kapljuču gdje su mozaički tepisi nastajali kao zavjetni darovi, pružajući podatke o donatoru i veličini poda.²² Takvu situaciju imamo i u Predefrazijevskoj bazilici u Poreču,²³ a posljedica toga jest nejedinstvena dekorativna koncepcija. Pojedini su zavjetni mozaici u biti zasebne cjeline, a čitav pod nema konzistentan izgled. Koncepcija u drugim salonitanskim crkvama donekle je različita, kao na primjer u sjevernoj crkvi katedralnog sklopa gdje također nalazimo tepihe, ali bez bordura i natpisa, a nacrti su življi i imaju jači kolorit nego oni iz Kapljuča.²⁴ U bazilici na Marusincu uočava se jedinstvena dekorativna koncepcija poda, što ukazuje na drugačiji način polaganja tesera. U bazilici su tepisi podijeljeni prema brodovima, organski i u skladu s arhitekturom. Marusinački podni mozaik po svom nacrtu i kolorizmu bio je zacijelo najluksuzniji podni mozaik u Saloni. Izgleda da su ovakvi mozaici prevladavali tijekom 4. i 5. st.

Od figuralnih prikaza valja spomenuti četiri podna mozaika koji se posebno ističu kvalitetom izvedbe i ikonografijom. Prvootkriveni je onaj koji je iskopan još u prvoj polovici 19. st. u baptisterijalnom sklopu u Saloni.²⁵ Nažalost, upravo taj dio mozaika je nasilno izvađen i nestao malo poslije pronalaska. Na izlazu iz katekumeneja ili konsignatorija, a na putu prema baptisteriju,

²⁰ Cambi 2002, 287; Buzov 2014, 86.

²¹ Dyggve – Egger 1939, 59 i d.; Cambi 2002, 287.

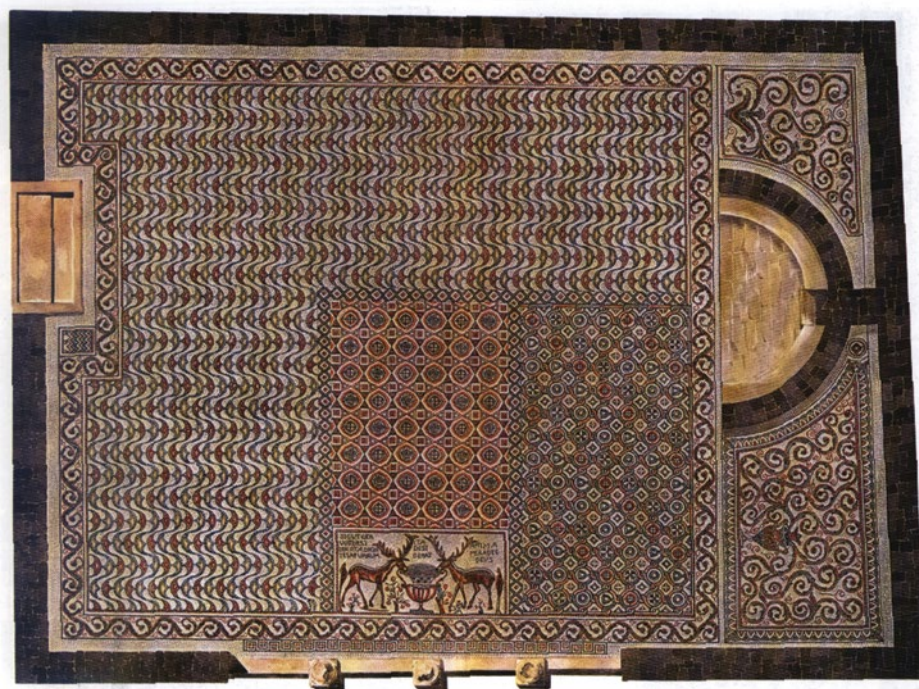
²² Brøndsted 1928, 114 i d.

²³ Prelog 1986, 17 i d.; Farioli 1974, 285 i d.

²⁴ Gerber 1917, T. 4.

²⁵ Carrara 1850, 115 i d.; Rendić-Miočević 1975, 255–264; Jeličić-Radonić 1993, 275 i d., sl. 2, 3.

vjernici su morali stupiti na mozaičku površinu s motivom jelena koji se, svaki sa svoje strane, približavaju središnjem kantaru (Sl. 1). Prikaz je namjerno postavljen na tom mjestu da svaki prolaznik pročita natpis, vidi prikaz i shvati njegovu simboličku poruku, a posebice pokrštenici. Motiv jelena i kantara vrlo je omiljen u 6. st. i javlja se osobito u istočnom dijelu tadašnjega svijeta.²⁶ Ovaj mozaik nije važan zbog umjetničke vrijednosti, naime figure su prikazane tvrdo, ukočeno i zdepasto uokvirene širokim obrubom. Boje su suzdržane, a dojam proizvode kontrasti. Ovaj mozaički tepih vrlo je važan po svojem natpisu, naime iznad prikaza čita se tekst 42. psalma koji otkriva simboličku poruku prizora: *Sic (ut cer) vus desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad Te Deus* (CIL III, 2673). Brojni prikazi jelena i kantara u kršćanskom svijetu nemaju teksta, no bez imalo dvojbe taj je tekst na solinskom mozaiku literarna podloga svih motiva s jelenima sa strana kantara.²⁷ Možemo pretpostaviti da je u Saloni bio prikazan još jedan sličan motiv. Naime, za vrijeme arheoloških istraživanja prije gradnje tzv. splitske zaobilaznice otkriven je fragment mozaika s prekrasnom, fino i brižno oblikovanom glavom jelena i stablom, dok je ostalo propalo.²⁸ Vjerojatno je riječ o prikazu rajskog vrta, kao na brojnim mozaicima diljem kršćanskoga svijeta.²⁹ Cambi s pravom ističe: *malo je u svijetu tako vrsnih kasnoantičkih prikaza jelena. Budući da je uništena arhitektura u kojoj se nalazio mozaik, teško je utvrditi kad je on bio izrađen, ali je ipak vrlo vjerojatno iz 6.st.*³⁰

Sl. 1 Salona, mozaik iz katekumeneja, 5. st. (prema Gerber 1917)

²⁶ Kolarik 1984, 461 i d.; Domagalski 1990, 129 i d.; Buzov 1996, 55–86.

²⁷ Cambi 2002, 288.

²⁸ Kirigin *et al.* 1987, T. 4; Cambi 2002, 288.

²⁹ Cvetković-Tomašević 1984, 182 i d., sl. 2, 3, 7, 8, 15–18, 20–22; Kolarik 1984, 466, sl. 27–31, 38, 39; Domagalski 1990, 144 i d.; Buzov 1996, 55–86; Cambi 2002, 288.

³⁰ Cambi 2002, 288.

Južno od katedrale u Zadru, u katekumeneju, izrađen je također motiv s jelenima sa strana kantara, a datira se u 6. st. (Sl. 2).³¹ Ovaj je motiv vještije i raskošnije izveden nego onaj u saloničanskom baptisterijalnom sklopu. Boje su bogatije, a figure su vitkije i gipkije, što govori o njegovoj kvaliteti. U odnosu na solinski fragment mozaika s glavom jelena, ovaj je prikaz ipak inferiorniji. Velika površina apsida bazilike u Novalji na otoku Pagu prekrivena je u cijelosti mozaikom geometrijskog tipa. Apsida je bila ukrašena s tri međusobno odvojene mozaičke kompozicije. Djelomično je očuvana središnja mozaička kompozicija (dio rubne ukrasne trake – motiv „pasji skok“).³² Lijeva je mozaička kompozicija uokvirena motivom „pasjeg skoka“, dok je unutrašnja površina raščlanjena nepravilnom mrežom osmerokuta i četverokuta, u čijim se središnjim dijelovima nalaze vegetabilni i geometrijski motivi (rozete, Solomonov čvor, stabljike s lišćem i s pupovima i sl.). Desna mozaička kompozicija uokvirena je ukrasnom trakom koju formiraju trokuti, a unutar te kompozicije nalaze se kvadrati i ukras sličan „malteškom“ križu.

Sl. 2 Zadar, mozaik s prikazom jelena sa strana kantara, oratorij u kompleksu katedrale, 6. st. (prema Meder 2003)

U Puli su sačuvani tek skromni ostaci mozaičke dekoracije, i to u katedrali (na podiju, ispred oltarnih stepenica, dijakonikonu) te u južnoj crkvi (nazvanoj Sv. Toma), čiji su se tragovi sačuvali u današnjoj sakristiji katedrale ispod jednog drvenog podija. Motivi koji se javljaju na mozaicima su kvadrati i medaljoni u kojima se nalaze natpisi te učvoreni krugovi s upisanim kvadratima konkavnih stranica.³³ Mozaik otkriven u Puli 1978. god., koji potječe iz ranokršćanske bazilike, fragmentarno je očuvan. Mozaički je pod ukrašen geometrijskim motivima koji se ponavljaju.³⁴

³¹ Petricioli 1984, 250, T. 38–40; Petricioli 1991, 7 i d., sl. 1–5.

³² Ilakovac 1980, 131, sl. 4.

³³ Mirabella Roberti 1943.

³⁴ Jurkić Girardi 1980, 137–138.

Podni mozaici bazilike Sv. Agneze u Muntajani kod sela Anžići u Poreštini potpuno se, po stilizaciji ukrasa i tehničkoj obradi, uklapaju u podne mozaike koji su na tom području nastali u vremenu od 4. do 6. st.³⁵

O podnim mozaicima Krka i Raba za sada postoji oskudna dokumentacija, a nastali su tijekom 5. i 6. st. Podni mozaici krčke ranokršćanske bazilike geometrijskog su tipa. Nalaz ranokršćanskog mozaika u Rabu iz 6. st. zabilježio je M. Sabljar u svojim putnim bilježnicama.³⁶ Mozaik je geometrijskog tipa sastavljen od uzoraka „šahovske ploče“ u crno-crvenoj kombinaciji te raznolikih prepleta.³⁷

U kompleksu crkve Sv. Ivana u Starom Gradu na Hvaru otkriveno je više mozaičkih tepiha koji su ukrašavali podove dvojnih ranokršćanskih crkava.³⁸ Prostor prezbiterija sjeverne crkve ukrašen je mozaikom s geometrijskim motivima. Južna crkva, koja je bila glavna kongregacijska crkva s krstionicom, ukrašena je mozaicima s figuralnim prikazima. Apsida južne crkve ukrašena je mozaičkim medaljonima s prikazom golubica koje piju vodu iz kantara.³⁹ Ovaj prikaz golubica u svetištu vezan je za ideju euharistije, a bio je okrenut prema katedri i subseliju te očigledno namijenjen biskupu i svećenstvu koji su obavljali svečani obred. Nasuprot ovom medaljonu bio je pravokutni mozaički tepih s prikazom kantara između paunova. Ovaj rajski prikaz bio je okrenut prema vjernicima u brodu crkve.⁴⁰ Ova dva mozaika postavljena u dva različita smjera odvajali su izdvojeni geometrijski ornamenti.⁴¹ Pored mozaika s rajskim pticama, u uglovima ramena apsida izvedena su dva zasebna mozaička polja pravokutnog oblika te identičnih figuralnih prikaza.⁴² Veći mozaik pred apsidom s kantarom kojeg flankiraju paunovi ikonografski je poznat.⁴³ Ovaj je motiv vrlo čest u ranokršćanskoj umjetnosti, a osim mozaika javlja se i na sarkofazima.⁴⁴ Slične mozaičke kompozicije nisu pronađene u apsidama ostalih bazilika u Dalmaciji.

Ornamentalni mozaik iz bazilike u Supetru sastoji se od kvadrata ukrašenih raznolikim prepletima, rombovima, svastikom, rozetama, šahovskim poljem i sličnim motivima koji su međusobno odijeljeni manjim kvadratima i pravokutnicima, a izmjenjuju se u strogo pravilnoj geometrijskoj shemi.⁴⁵ Iako nije sačuvan u cijelosti, mozaik je prekrivao pod sjeverne bočne lađe, a obzirom i na početak ornamenta u glavnoj lađi bazilike, pretpostavlja se da je trobrodna ranokršćanska bazilika u Supetru bila potpuno prekrivena mozaičkim podovima.⁴⁶

Mozaički ostaci u bazilici u Grohotama na otoku Šolti geometrijskog su karaktera i slični onima na Kapljuču (mali osmerokuti s upisanim kvadratima), u bazilici urbani u Solinu te na Marusincu (lijevi sag ispred apsida).⁴⁷ Mozaički tepih prostorije s južne strane apsida bio je uokviren jedno-

³⁵ Šonje 1980, 137.

³⁶ Putne bilježnice M. Sabljara pohranjene su u Ministarstvu kulture, Upravi za zaštitu kulturne baštine u Zagrebu (Meder 1980, 115.).

³⁷ Buzov 2014, 88.

³⁸ Jeličić-Radonić 1994, 68–72.

³⁹ Jeličić 1980, 30.

⁴⁰ Jeličić-Radonić 1994, 70.

⁴¹ Jeličić-Radonić 1994, 70.

⁴² Jeličić-Radonić 1994, crteži 72 i 74.

⁴³ Jeličić-Radonić 1994, 70 i d., sl. 70 i 75.

⁴⁴ Kollwitz – Herdejürgen 1979, T. 50, 3, 64, 1, 70, 2, 71, 2, /3. 1, 2 itd.

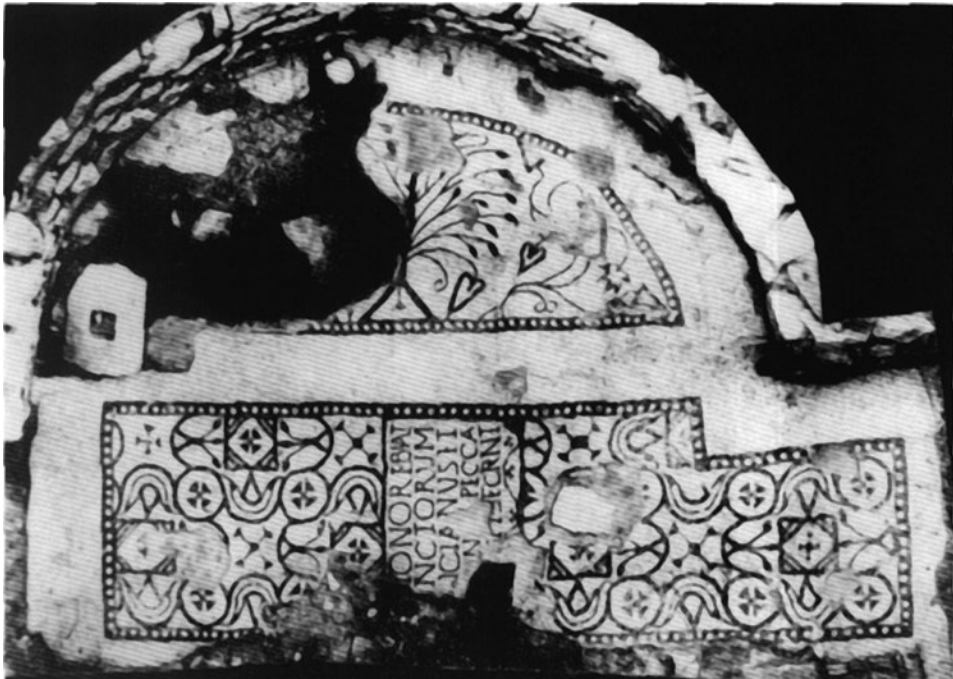
⁴⁵ Jeličić 1979.

⁴⁶ Jeličić-Radonić 1994a, 59.

⁴⁷ Brøndsted 1928, T. 4, 1 i T. 5, 1; Dyggve – Egger 1939, 54, sl. 68, L; 58, sl. 71/6 (L); 59, sl. 73; 69, sl. 91, B/1; Oreb 1983, 13.

stavnom pletenicom, a sastojao se od 15 većih kvadratnih polja i 8 većih krugova iz kojih se izvija jednostavna pletenica, a koja ih međusobno povezuje u jedinstveni geometrijski motiv. Krugovi su postavljeni u sredini, među četiri veća kvadrata, unutar kojih se nalazi manji kvadrat ispunjen različitim geometrijskim ornamentima (križevi, krugovi, svastika, rombovi). Unutar većih krugova nalaze se također manji krugovi koji su ispunjeni raznim geometrijskim motivima.⁴⁸ Ovi prikazi produkt su različitih pristupa i izražajnih vrijednosti. Iako nema mnogo ranokršćanskih mozaičkih podova, no i ovo malo pokazuje znatnu vrsnoću i različite stilske odrednice te dosta srodnu ikonografiju simboličkoga karaktera.

Mozaični tepisi u Istri češće su podijeljeni na polja, nego oni u Dalmaciji. Slično kao u Poreču, bilo je i u Betiki.⁴⁹ Tepisi su zavjeti pojedinaca ili porodica i koncepcijski su nekoherentni.⁵⁰ Ipak ima podova koji su izvedeni po jedinstvenom planu i figuralno su znatno bogatiji. U omanjim poljima tih mozaika mogu se nalaziti razni motivi vegetabilnoga i figuralnoga karaktera. U Betiki se javlja podni mozaik izveden u crno-bijeloj tehnici (trolisna kapela) (Sl. 3) te polikromni (trobrodna bazilika). U kapeli su ornamentalni motivi u središnjem dijelu geometrijski, dok su u apsidama samo vegetabilni te u dva slučaja sa simboličkim značenjem. Motivi sa simboličkim značenjem svakako su stilizirana palmeta – drvo života (u sredini) te sa strane trs loze – simbol Krista.⁵¹ Mozaički pod središnje lađe bazilike dosta je oštećen, no mozaički su natpisi dobro očuvani. Veće istočno polje bilo je ispunjeno uglavnom s jednakim uzorcima, kakvi su ukrašavali i kapelu, dok je manje zapadno bilo ispunjeno koncentričnim krugovima, duguljastim rombovima te viticama.⁵²

Sl. 3 Betika, mozaici iz trolisne kapele sv. Andrije, 1. pol. 5. st. (prema Marušić – Šašel 1986)

⁴⁸ Oreb 1983, 13.

⁴⁹ Marušić – Šašel 1986, sl. 13, 14, 19, 20.

⁵⁰ Cambi 2002, 289.

⁵¹ Marušić – Šašel 1986, 312.

⁵² Marušić – Šašel 1986, 319–321, 13–1.

U Vrsaru su polja ispunjena pticama, ribama, kantarima i dr.⁵³ Valja pretpostaviti da su tu lokalnu mozaičarsku tradiciju još iz ranijega razdoblja nastavljali lokalni kršćanski majstori. Okviri polja su istoga pretkršćanskog podrijetla, dok su figure manje gipke i više shematizirane.⁵⁴ Druga skupina su zidni mozaici. Oni su različitih tehničkih i stilskih karakteristika, a rađeni su od manjih kockica, često od raznobojnog stakla.

Među kršćanskim bazilikama s očuvanim mozaičkim površinama od izuzetne su vrijednosti već spomenuti ranokršćanski bazilikalni kompleksi u Solinu te Poreču. Porečki mozaici imaju posebno značenje jer se većim dijelom nalaze *in situ*, u jednom još uvijek postojećem bazilikalnom kompleksu.⁵⁵ Iako su kod nas, gotovo u svim ruševinama palača, vila, bazilika i baptisterija, mauzoleja i termi, nađeni tragovi zidnih mozaika, nažalost nisu sačuvani niti manji fragmenti, već samo tesere. Stoga je i zbog očuvanog zidnog mozaika Poreč izuzetan i monumentalniji spomenik.

Simboličnu adaptaciju profanog prostora za potrebe nove vjere pokazuje fragment mozaičkog poda u čiji je ugao umetnut lik ribe koji simbolično predstavlja Krista (IXΘΥΣ). Krajem 4. st. oratorij je zamijenila nova crkva. Podove nove crkve, prvobitnog sakralnog objekta, ponovno su prekrili mozaici, podijeljeni u četverokute različite veličine, ispunjene dekorativnim motivima; darovi vjernika, uz čija su imena zabilježene i brojke koje označavaju veličinu darovane površine, izraženu u rimskim stopama. I na ovim mozaicima još se osjeća jaka antička tradicija koja je svoje dekorativne motive gradila stilizirajući prirodne oblike. Ona još živi u spletozima bujne rascvane vitice, u crtežu posude iz koje vitica izbija, u lišću vijenaca koji ovija jedno polje s natpisom. Tradicija još živi i u sigurnosti crteža kojom je izvedena živa igra raznovrsnih dekorativnih motiva u skladnoj kompoziciji, u bogatom izboru boja. No, niti ovaj sakralni objekt nije dugo trajao jer se već u prvoj polovini 5. st. podiže na istom mjestu velika trobrodna bazilika. Ova nova bazilika rječito govori o novom položaju crkvene organizacije u životu kasnoantičkog grada. Najvjerojatnije je u to vrijeme bila podignuta i prva krstionica, baptisterij, tako da je u tom dijelu grada izrasla velika sakralna cjelina koja je postala novim središtem gradskog života.⁵⁶ Oblik dvorane preuzet je iz prijašnje profane arhitekture, a našao je u prostranoj trobrodnoj građevini svoj najmonumentalniji izraz. Ipak, ove gradnje i ukrasi pokazuju i dokazuju lagano propadanje lokalne tradicije. Naime, dok su ruke anonimnih majstora na podovima crkava strpljivo slagale blistavu dekoraciju iz kamenčića, već su se preko sjevernog dijela istarskog poluotoka kretale jedna za drugom vojske „barbara“. I dok je antika nestajala u požarima bezbrojnih bitaka, u malim gradovima na sjevernim obalama Mediterana njezino je umiranje bilo lagano i tiho. Te su faze umiranja vidljive i na porečkim spomenicima. Mozaici crkve 5. st. zapleli su se u nemirne geometrijske spletove, ornamente oblikovane sve nesigurnijom rukom. No, i opet iznimno na pojedinim mjestima, kao što je to u polukrugu svećeničkih sjedala, davna su sjećanja opet oživjela krhku viticu vinove loze, a njezine zavoje naselila malenim ptičjim tijelima.

Podni mozaici Eufrazijeve bazilike osobito su stradali zbog ukapanja u crkvi. No još do kraja 19. st. bili su sačuvani dosta veliki fragmenti u pobočnim lađama, kao što pokazuju crteži kod Lohdea⁵⁷ i Errarda.⁵⁸ No i ti su fragmenti većim dijelom izgubljeni kada je 1880. god. bio posta-

⁵³ Mirabella Roberti 1944, 510 i d.; Šonje 1982, 40, 4, T. 7.

⁵⁴ Cambi 2002, 290. U raznim poljima ranijih mozaika javljale su se životinje, ovdje su upotrijebljene u čisto dekorativne svrhe, gotovo kao ornamentalni motiv.

⁵⁵ Buzov 2014, 86.

⁵⁶ Prelog 1986, 12.

⁵⁷ Lohde 1859.

⁵⁸ Errard – Gayet 1905, T. 29, 30, 31.

vljen novi pod u crkvi. Godine 1937. otkriveni su ispod velikog oltara, koji je stajao u južnoj apsidi, dijelovi mozaika, među kojima se ističe fragment s velikom dekorativnom školjkom, pa su i konzervirani na tom mjestu. Sudeći prema crtežima, kao i sačuvanim dijelovima, podni mozaici Eufrazijeve bazilike bili su vrlo kvalitetni radovi, a pojedini dekorativni motivi (školjke) pokazuju jasnu vezu sa sličnim motivima u apsidalnom mozaiku. I u memorijalnoj kapeli sačuvali su se fragmenti izvornog mozaika iz 6. st., no oni su daleko grublje izvedeni nego oni u bazilici. Najstariji podaci o podnim mozaicima bazilike potječu iz 15. st. i nalaze se u poznatom parman-skom rukopisu Cirijaka iz Ankone, koji je zabilježio neke natpise, od kojih se do danas sačuvalo tek jedan s imenom.⁵⁹ Fragment mozaika smješten je u biskupiji. Umorna antička umjetnost još će jednom procvasti kasnim, raskošnim cvatom, a to se dogodilo u Eufrazijevoj bazilici u 6. st. Porečki biskup Eufrazije podigao je na mjestu starije crkve svoju raskošnu baziliku. Na mramornim dovratnicima portala, na impostima kapitela uklesan je njegov monogram, a njegov lik je prikazan u apsidalnom mozaiku. Zidni mozaici Eufrazijeve bazilike izrađeni su od raznobojnih kockica kamena i stakla.

Mozaički ukras apside raspoređen je u nekoliko zasebnih cjelina. Čeoni zid apside uokviren je uskom ornamentalnom trakom, a u sredini sjedi na globusu mladenački Krist, držeći u ruci otvorenu knjigu s natpisom na stranicama: *Ego sum lux vera*. Krist je prikazan kao Gospodar – κύριος, slično kao i Krist u kupoli apside u bazilici San Vitale u Ravenni.

U polukružnom polju apsidalnog svoda, uokviren s gornje strane širokom ornamentalnom bordurom, a s donje strane trakom posvetnog natpisa izvedenog u više redaka, nalazi se središnji prikaz Bogorodice s lokalnim mučenicima – *S(an)c(tu)s Maurus* – i biskupom Eufrazijem – *Eufrasius ep(is-copu)s*. Središnji dio kompozicije zauzima Bogorodica koja sjedi na širokom jastuku niskog trona držeći na koljenima dijete. Tu su prikazani posljednji portreti prije pada antičke civilizacije, iako bez individualnih karakteristika, daju se tek neka osnovna obilježja, kao što su približna starost i to na generalizirani način (brada, sijeda ili tamna kosa). Važniji je opis ličnosti vanjskim obilježjima – odjećom, obućom, legendama i sl., jer ih se inače ne bi moglo prepoznati.⁶⁰ Za razliku od mučenika i Maura koji su tipizirani, likovi Eufrazija i Klaudija nose izrazite portretne oznake. Iako nema sačuvanih portreta sličnog karaktera, to je ipak indicija da su takvi likovi morali postojati, predstavljeni u sličnom kontekstu (donatori crkve) u nekim luksuznijim crkvenim građevinama na istočnoj obali Jadrana. Donji dio ukrasa apside dijele četiri prozora u pet dijelova: dva šira polja na sjevernoj i južnoj strani prikazuju dvije scene iz Marijina života (Navještenje, Pohodjenje), dok su na uskim poljima između prozora prikazane tri izdvojene osobe (Sv. Zaharije, visoki anđeoski lik te Ivan Krstitelj).

Fragment mozaika s motivom *Traditio legis* potječe iz južne kapele sv. Marije Formoze iz Pule. Također je visoke vrijednosti, a po svojim kromatskim odlikama ponešto se razlikuje od porečkoga, dok je po načinu rješavanja pokreta i pojedinosti nešto inferiorniji (Sl. 4).⁶¹ Istraživanjem istočnog dijela bazilike sv. Marije Formoze u Puli 2016. god., pronađena su dva ulomka podnog mozaika. Veći ulomak u polju broda ima stilizirani prikaz vinove loze, a manji prikaz košare između dviju ptica močvarica. Ovaj novi figuralni mozaik s prikazom košare ističe se među ostalim poznatim jednostavnijim ukrasima (geometrijski i stilizirani vegetabilni motivi) podnih mozaika ove bazi-

⁵⁹ Degrassi 1934, 42, br. 88; Caillet 1993, 327–330.

⁶⁰ Cambi 2000, 91.

⁶¹ Cambi 2002, 300.

Sl. 4 Pula, fragment mozaika s prikazom Traditio legis iz sv. Marije Formoze, sredina 6. st. (prema Cambi 2002)

like. Njegova je važnost u tome što jasno potvrđuje da su, uz Sv. Mariju Formozu, u Puli i mnoge druge građevine imale bogatu mozaičku tradiciju.

Postojanje zidnih mozaika u apsidama dalmatinskih crkava nije potvrđeno, no ipak su pronađene mozaičke kockice kakve su korištene za pokrivanje zidnih ploha. Ako su zidni mozaici i postojali, njihova tematika, stil i tehnika ostat će, nažalost, vječna tajna.

Arheološka istraživanja koja su se vodila tijekom proteklih dvadeset godina iznjedrila su brojne mozaike. Vršena su probna istraživanja, revizijska istraživanja, sustavna arheološka istraživanja, zaštitna istraživanja, geoistraživanja te konzervacija i restauracija. U razdoblju od 2004. do 2012. god. objavljeni su rezultati arheoloških istraživanja u *Hrvatskom arheološkom godišnjaku*. U tom razdoblju na prostoru Hrvatske istraženi su brojni lokaliteti na kojima su otkriveni mozaici, fragmenti mozaika, tesere ili kockice mozaika, staklene kockice i podloge za mozaik. U tom razdoblju izvršena je sanacija i konzervacija poznatih mozaika (podni mozaik apside u Novalji, mozaik u cisterni na Bribirskoj glavici, podni mozaik u termama na Visu, podni mozaik iz Narone).

Od novijih nalaza posebno su zanimljivi ostaci antičkog objekta otkriveni 1995. god. na lokalitetu sv. Nikola smještenom podno ceste Jurandvor – Baška. Riječ je o objektu koji je adaptiran i dograđen za potrebe ranokršćanske zajednice. Na tom je mjestu kasnije podignuta prostrana longitudinalna trobrodna bazilika ravnoga začelnoga zida s upisanom polukružnom apsidom. Unutar jedne od dviju pomoćnih prostorija uz bok apside otkriven je dobro očuvan mozaik izveden crno-bijelim teserama, koje čine jednostavan geometrijski motiv unutar kojega je postavljeno natpisno polje dimenzija 43 x 38 cm. Natpis glasi: *Saprilla/apsida c/um secr/[et]aria f(e)c(it)*.⁶² Natpis pisan latinskim pismom

⁶² Starac 1996, 139.

spominje Saprilu, ženu koja je dala načiniti svetište s pomoćnim prostorijama. Mozaik je smješten *in situ*. Tijekom 2008. i 2009. god. nastavljena su arheološka istraživanja unutar ranokršćanske bazilike nepoznata titulara u katastru označenog kao „San Nicolo“ (sv. Nikola).⁶³ Podni mozaici pronađeni na većim površinama bili su u lošem stanju, usprkos činjenici da su zastupljeni kvalitetni likovni motivi te brojni donatorski natpisi. Nažalost, tehnička kvaliteta izvedbe na niskoj je razini. Kasnija paljenja vatre na dijelovima crkvenog poda izazvala su daljnja oštećenja, kao i naknadno djelovanje vode, korijenja te fizičko prekopavanje poljoprivredne čestice, oštetilo je preostale dijelove podnog mozaika. Ukupno je pronađeno 13 natpisnih polja s imenima donatora.⁶⁴ Tijekom posljednjih godina arheološka istraživanja koja izvodi Konzervatorski odjel u Rijeci dopunila su naše spoznaje o antičkoj i ranokršćanskoj topografiji rimske Tarsatike (*Tarsatica*).⁶⁵ Premda je iz literature poznato i naslućeno, nalazi crno-bijelog mozaika u Užarskoj ulici te većih polikromnih mozaičkih površina na Trgu Kosi toranj govore u prilog postojanju jedne *villae urbanae* te velike ranokršćanske crkve. Mozaici otkriveni 1997. god. svojim ornamentalnim repertoarom uklapaju se u mozaički repertoar koji u 5. i 6. st. prevladava u dekoraciji bazilika na Istočnom Jadranu. Posebno je značajan nalaz na području crkvice sv. Andrije na zapadnom gradskom cemeteriju s polikromnim geometrijskim podnim mozaikom te donatorskim natpisom smještenim u medaljonu.⁶⁶ Fragment mozaika s natpisom otkriven je još 1876. god. *in situ*.⁶⁷ Postoje različite interpretacije ovog natpisa, no ispravnu interpretaciju natpisa donosi A. Degrassi: *Agape vedua pro se et suos f(e)c(it) p(edes) CCC*,⁶⁸ a za crkvu kojoj pripada ovaj mozaik A. Degrassi drži da je teško mogla nastati poslije 6. st.⁶⁹ Na temelju spoznaja, natpis možemo datirati od 5. do 6. st. Tijekom 2008. i 2009. god. u riječkom Starom gradu na prostoru trga Pul Vele crkve Hrvatski restauratorski zavod izvodio je zaštitna arheološka istraživanja. Područje istraživanja bilo je otprije poznato po vrijednim i važnim arheološkim nalazima, kao što su antičke terme te polikromni podni mozaici. Nakon prestanka funkcioniranja termi, jedan je dio bio prenamijenjen za potrebe kršćanskog kulta. Na prostoru termi podiže se trobrodna ranokršćanska bazilika ukrašena polikromnim podnim mozaicima. Mozaici su dekorativni s razvijenim geometrijskim ukrasom te bogatstvom motiva,⁷⁰ a grupirani su u četiri cjeline: prva cjelina u narteksu, druga u središnjem brodu te treća i četvrta u bočnim brodovima. U središtu istraženog dijela središnjeg broda otkriveno je natpisno polje, a riječ je o ulomku donatorskog natpisa.

Od prvih istraživanja ranokršćanskih mozaika do danas uočavamo da je učinjen veliki iskorak, a brojni mozaici koji su otkriveni u novije vrijeme tome govore u prilog. Ono što danas predstavlja najveći problem jest zaštita mozaika. Naime, jedan od problema je pitanje zaštite mozaika koji su pod vodom, mozaika koji su povremeno pod vodom te problem zaštite mozaika pri podizanju novih zdanja na mjestima gdje su mozaici otkriveni. Kao slučaj interpolacije mozaika u novoizgrađeni objekt treba spomenuti primjer iz Ravenne.

Na kraju možemo zaključiti da se na području Istre, uz utjecaj akvilejske mozaičarske škole i njezinih radionica u Trstu, Puli i Poreču, osjeća i utjecaj Solina i njegove škole, a potom i Ravenne.⁷¹

⁶³ Starac 2010, 423.

⁶⁴ Kurilić – Serventi 2016, 2282–2302.

⁶⁵ Gigante 1944; Matejčić 1982; Matejčić 1985.

⁶⁶ Novak 1993, 193.

⁶⁷ Mirabella Roberti 1949, 295.

⁶⁸ Degrassi 1942, 196–197.

⁶⁹ Degrassi 1942, 197.

⁷⁰ Višnjić 2010, 458.

⁷¹ Buzov 2014, 89 i d.

U Dalmaciji se pak uočavaju veze i utjecaji Sirije i Afrike, i to ne samo u motivima, već i u kompoziciji mozaičkih podova. To je posve razumljivo, jer u 5. st. dopire u Salonu val doseljenika s Bliskog istoka, iz Afrike te posebice iz Sirije. U doba crkvene i kulturne prevlasti Salone to se ogleda i u njegovom utjecaju sve do Grada te u cijeloj Istri. Bazilike u Alžiru i Tunisu pokazuju sličnosti sa solinskim građevinama.⁷² Bazilika na Marusincu pokazuje sličnosti u kompoziciji i detaljima mozaičke dekoracije sa sirijskim crkvama u Kabr Hiram, Ghine, Khalde i Beit Mery. Kao analogiju za baziliku na Kapljuču, možemo dati situaciju u grobnoj kapeli Bordj–Messaoudi u Tabarki,⁷³ gdje je pod homogeniji nego u crkvi na Kapljuču, a mozaički podovi su isključivo sepulkralnog karaktera. Ranokršćanski mozaici na istočnoj obali Jadrana pripadaju velikom i kompleksnom fenomenu kasnoantičke umjetnosti koja je *izrasla iz antike, apsorbiravši elemente rimske kulture, dajući im pritom svoj sadržaj i smisao.*⁷⁴

LITERATURA

- Blake 1930 M. E. Blake, „The Pavement of the Roman Buildings“, *Memoirs of the Roman Academy in Rome* 8, Rome 1930, 7–160.
- Brøndsted 1928 J. Brøndsted, „La basilique des cinq martyrs à Kapljuč“, u: E. Dyggve – J. Brøndsted – F. Weilbach, *Recherches à Salone* I, Copenhagen 1928, 33–186.
- Buzov 1996 M. Buzov, „Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovjekovnoj umjetnosti“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 21 (1995), Split 1996, 55–86.
- Buzov 2014 M. Buzov, *Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom u Hrvatskoj: arheološke rasprave*, Zagreb 2014.
- Caillet 1993 J.-P. Caillet, *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses Marges*, Roma 1993.
- Cambi 2000 N. Cambi, „Bilješke uz ikonografski problem apsidalnih mozaika Eufrazijeve bazilike u Poreču“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 38 (25), Zadar 2000, 101–112.
- Cambi 2002 N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002.
- Carrara 1850 F. Carrara, *Topografia e scavi di Salona*, Trieste 1850.
- Cvetković-Tomašević 1984 G. Cvetković-Tomašević, „Les mosaïques paléobyzantines de pavement dans l'Illyricum oriental: Iconographie, symbolique, origine“, u: D. I. Pallas (ur.), *Actes du Xe congrès international d'archéologie chrétienne*, Thessaloniki – Città del Vaticano 1984, 481–517.
- Degrassi 1934 A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae, vol. X, Regio X, fasc. II, Parentium*, Roma 1934.
- Degrassi 1942 Degrassi, „Le iscrizioni di Tarsatica. Origine e sito del municipio romano“, *Epigraphica* 4, sv. 1–2, 1942, 196–197.

⁷² To su bazilike iz Tunisa i Alžira – Heidra, Tené, Tebessa, Timgad, te Setifu, Gjemila i Chabersas.

⁷³ Brøndsted 1928, 114; Duval 1976, 31, sl. 12; 60, sl. 30; 63, sl. 32; 64, sl. 33.

⁷⁴ Šeper 1959, 109.

- Domagalski 1990 Domagalski, *Der Hirsch im spätantiker Literatur und Kunst. Unter besonderer Berücksichtigung der frühchristlichen Zeugnisse*, Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 15, München 1990.
- Duval 1976 N. Duval, *La mosaïque funéraire dans l'Art Paléochrétien*, Ravenna 1976.
- Dyggve – Egger 1939 E. Dyggve – R. Egger, *Forschungen in Salona III*, Wien 1939.
- Errard – Gayet 1905 C. Errard – A. Gayet, *L'art byzantin 1–3*, Paris 1905.
- Farioli 1974 R. Farioli, „Mosaici pavimentali dell'alto Adriatico e della Africa settentrionale in età bizantina“, *Antichità Altoadriatiche* 5, Trieste 1974, 285–302.
- Gauckler 1904 P. Gauckler, „Mussivum opus“, u: Ch. Daremberg – F. Saglio, *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines III. 2*, Paris 1904, 2088–2129.
- Gerber 1917 W. Gerber (ur.), *Forschungen in Salona I. Die Bauten in nord-westlichen Teile der Neustadt von Salona; mit Beiträge von M. Abramic und R. Egger*, Wien 1917.
- Gigante 1944 R. Gigante, „La topografia di Fiume romana e del suo porto“, *Studi, Saggi, Appunti, Deputazione di storia patria per le Venezie: Sezione di Fiume* 1, Fiume 1944, 7–22.
- Ilakovac 1980 B. Ilakovac, „Apsidalni mozaik starokršćanske bazilike u Novalji“, u: *Ranokršćanski mozaici u Jugoslaviji*, Materijali 18 (1978), Bitola – Beograd 1980, 127–136.
- Jeličić 1979 J. Jeličić, „Otkriće ranokršćanske bazilike s mozaikom“, *Slobodna Dalmacija*, Split 27.10.1979.
- Jeličić-Radonić 1993 J. Jeličić-Radonić, „Mozaici konsignatorija salonitanske katedrale“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 275–290.
- Jeličić-Radonić 1994 J. Jeličić-Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*, Split 1994.
- Jeličić-Radonić 1994a J. Jeličić-Radonić, „Supetar“, u: R. Buzančić, D. Domančić, V. Kovačić, J. Belamarić, J. Jeličić-Radonić, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994.
- Jurkić-Girardi 1980 V. Jurkić-Girardi, „Pula – nalaz ranokršćanskog mozaika i sarkofaga“, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980, 137–140.
- Kirigin *et al.* 1987 B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić, „Salona 86/87. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 80, Split 1987, 7–56.
- Kolarik 1984 R. Kolarik, „The Floor Mosaics of Eastern Illyricum: The Northern Regions“, u: D. I. Pallas (ur.), *Actes du Xe congrès international d'archéologie chrétienne*, Thessaloniki – Città del Vaticano 1984, 445–479.
- Kollwitz – Herdejürgen 1979 J. Kollwitz – H. Herdejürgen, *Die ravennatische Sarkophage*, ASR 8, 2, Berlin 1979.
- Kurelac 1986 M. Kurelac (ur.), *Ivan Lučić, O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, prir. i prev. B. Kuntić-Makvić, uvodna studija i bibliografija M. Kurelac, komentar N. Budak, I. Goldstein, B. Kuntić-Makvić, M. Kurelac, Zagreb 1986.

- Kurilić – Serventi 2016 A. Kurilić – Z. Serventi, „Mosaic inscriptions in the basilica of Sv. Nikola (St. Nicholas) on the island of Krk“, u: *Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Costantino e i Costantinidi: l'innovazione Costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi*, pars II, Città del Vaticano 2016, 2282–2302.
- Levi 1947 D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton 1947.
- Lohde 1859 L. Lohde, *Der Dom von Parenzo. Beitrag zur Kenntniss und Geschichte altchristlicher Kunst. Mit 6 Kupfertafeln*, Berlin 1859.
- Marušić – Šašel 1986 B. Marušić – J. Šašel, „De la *cella trichora* au complexe manastique de St. André à Betika entre Pula et Rovinj / Od celle trichore do samostanskega kompleksa sv. Andreja v Betiki med Pulo in Rovinjem (Povzetek)“, *Arheološki Vestnik* 37, Ljubljana 1986, 307–342.
- Matejčić 1982 R. Matejčić, „Arheološki nalazi i Stara Tarsatica“, u: V. Antić (ur.), *Trsat od davnih do današnjih dana*, Rijeka 1982, 13–36.
- Matejčić 1985 R. Matejčić, „Arheološki nalazi u Rijeci i okolici“, *Domesti* 4–5, Rijeka 1985, 5–12.
- Meder 1980 J. Meder, „Ranokršćanski podni mozaici na istočnom Jadranu“, u: *Ranokršćanski mozaici u Jugoslaviji, Materijali* 18 (1978), Bitola – Beograd 1980, 111–126.
- Meder 2003 J. Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*, Zagreb 2003.
- Mirabella Roberti 1943 M. Mirabella Roberti, *Il Duomo di Pola*, Pula 1943.
- Mirabella Roberti 1944 M. Mirabella Roberti, „Una sede paleocristiana ad Orsera“, *Estratto dagli Atti del Reale Istituto Veneto di scienze lettere ed arti (1943-1944)* 103/2, Venezia 1944, 516–530.
- Mirabella Roberti 1949 M. Mirabella Roberti, „Fiume – Necropoli di Piazza Regina Ellena“, *Notiziario Archeologico Istriano (1940-1948), Atti e memorie*, n. s. 1, 53, Poreč 1949, 295.
- Molajoli 1940 B. Molajoli, *La basilica Eufrasiana di Parenzo*, Padova 1940.
- Novak 1993 N. Novak, „Starokršćanska Tarsatica“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 174–204.
- Oreb 1983 F. Oreb, „Starokršćanska bazilika u Grohotama na otoku Šolti“, *Peristil* 26, Zagreb 1983, 5–21.
- Patsch 1900 K. Patsch, *Die Lika in römischer Zeit*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung 1, Wien 1900.
- Patsch 1990 K. Patsch, *Lika u rimsko doba*, Gospić 1990.
- Pernice 1938 E. Pernice, *Die Hellenistische Kunst in Pompeji, Die Pavimente mit figürlichen Mosaiken*, Berlin 1938.
- Petricioli 1984 I. Petricioli, „Contribution à la recherche de la plus ancienne phase de construction de la cathédrale de Zadar“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77, Split 1984, 243–253.
- Petricioli 1991 I. Petricioli, „Pavimenti musivi paleocristiani della cattedrale di Zara“, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria* 39, Trieste 1991, 7–16.

- Prelog 1986 M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb 1986.
- Rendić-Miočević 1975 D. Rendić-Miočević, „Salonitana Christiana – O solinskom baptisterijalnom kompleksu *catechumeneum* ili *consignatorium*“, *Zbornik Narodnog muzeja* 8, Beograd 1975, 255–264.
- Starac 1996 R. Starac, „Sulla scoperta di un'altra chiesa paleocristiana nell'isola di Krk (Veglia)“, *Hortus Artium Medievalium* 2, Zagreb 1996, 137–142.
- Starac 2010 R. Starac, „Bazilika Ispod Mira – Sv. Nikola“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 6 (2009), Zagreb 2010, 423–426.
- Suić 1968 M. Suić, „Nin u antici“, *Nin – problemi arheoloških istraživanja*, Zadar 1968, 35–52.
- Suić 1981 M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- Šeper 1959 M. Šeper, „Antika“, *Enciklopedija likovnih umjetnosti* 1, Zagreb 1959, 108–110.
- Šonje 1980 A. Šonje, „Nalazi podnih mozaika u Eufrazijani i bazilici Sv. Agneze u Muntajani kao i odnos podnih mozaika na području Poreštine prema mozaicima starokršćanskih bazilika na obalama Jadrana“, u: *Ranokršćanski mozaici u Jugoslaviji, Materijali* 18 (1978), Bitola – Beograd 1980, 137–160.
- Šonje 1982 A. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre: područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća*, Zagreb – Pazin 1982.
- Špikić 2010 M. Špikić, *Francesco Carrara, polihistor, antikvar i konzervator (1812. – 1854.)*, Split 2010.
- Višnjić 2010 J. Višnjić, „Rijeka – prostorna cjelina trga Pul Vele crikve“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 6 (2009), Zagreb 2010, 457–461.

MARIJA BUZOV

THE STATE OF RESEARCH ON CROATIA'S EARLY CHRISTIAN MOSAICS

Although scientific interest in the life and monuments of the Antiquity period in European countries appeared during the Humanism and Renaissance periods, it was only in the eighteenth century that first major excavations were undertaken (Pompeii). Interest for the Antiquity and its monuments in Dalmatia emerged at about the same time as it did in other European countries. There are, however, earlier records of authors discussing monuments of the inland and the seaboard of Croatian territories. The emergence of Humanism and a revivalist movement, with new spiritual trends, led to a great interest in the life and monuments of Antiquity, existing as a distant and unattainable ideal. Inscriptions are studied and transcribed, monuments are described, and researchers undertake distant and perilous journeys in order to see and learn about monuments and ancient cities. Eminent figures in Croatian cultural history also played a role in archaeology in northern Croatia in the course of the seventeenth and eighteenth centuries.

Archaeological excavations conducted over the past twenty-five years have yielded recoveries of numerous mosaics. Exploratory trenching, re-excavation, systematic archaeological excavation, rescue excavation, geo-exploration, conservation, and restoration have been undertaken. The results of archaeological excavations were being published in *Hrvatski arheološki godišnjak* (*The Croatian Archaeological Yearbook*) in the period from 2004 to 2012 period. During that time there were many sites excavated in Croatia at which

mosaics, fragments of mosaics, *tesserae*, glass cubical tiles, and mosaic substrates were found. This period also saw the rehabilitation and conservation of well-known mosaics – the mosaic carpet in the apse at Novalja, the mosaic in the cistern at Bribirska glavica, the mosaic carpets at the *thermae* at Vis, and the mosaic carpet at the Vid-Narona site.

Mosaic decoration appeared throughout almost the entire region of the eastern Adriatic coast. Almost all structures created or adapted in the late Roman or early Byzantine periods have mosaic ornamentation as part of the interior decorations of both profane and sacral architecture, with greater representation in the latter.

In the first centuries of Roman rule in our areas, mosaics were laid on the floors, in public as well as private buildings, in towns as well as in villas (*villae rusticae*). However, in late Roman, early Christian, and Byzantine times, mosaics decorated walls, especially the walls of places with cultic associations (Poreč, Pula). Christian floor mosaic is characterised by the rich ornaments which often comprised floral motifs (Salona, Supetar, Stari Grad et c.), Sacral buildings have considerable areas occupied with the mosaic inscriptions, which represented a novelty. These inscriptions mention donations by clerical or other persons who participated in the making of the mosaic. *Parentium* (Poreč), *Pola* (Pula), *Salona* (Solin), Grohote, and Baška (island of Krk), all give evidence of distinguished, known or anonymous (Poreč) donors. Confirmed numerous archaeological discoveries of mosaics in Croatia (Roman provinces of Dalmatia and Pannonia, and *Regio X Venetia et Histria*) bear witness to the importation, acceptance, and imitation of artistic forms in the stylistic development, but also local forms of creation, often even with certain local contributions.

Early Christian mosaics exhibit many similarities in the composition of floors to those of Roman profane architecture. A carpet-like conception was retained, just like the floors of late Roman structures in the 4th century. There are almost no figural representations and the designs are strictly geometric. Three-nave basilica appeared as the basic architectural type at the end of the 4th century and the beginning of the 5th century. Central naves are wide and separated from the narrower lateral naves. An example of the new decorative conception was certainly Basilica of St Anastasius in Marusinac, in which the eastern and western sections of the central nave were covered by a mosaic floor with complex geometric lines. The inter-column spaces had small square surfaces, also with a geometrical character. The lateral naves were entirely covered with uniquely composed geometrical lines. Central points were occasionally emphasized in the form of a rosette, circle, or an octagon (as in the diaconicon of the *basilica urbana* in Solin, from the beginning of the 5th century).

It is important to emphasize that in the region of Istria, which was under the influence of the Aquileian mosaic school and its workshops in Trieste, Pula, and Poreč, the influence of Salona and its schools was also felt, as well as that of Ravenna. In Dalmatia it is much more possible to detect connections with and influence from Syria and Africa, not merely in the motifs, but also in the composition of the mosaic floors. This is completely understandable since a wave of immigrants from the Near East, Africa, and particularly Syria, arrived in Salona in the 5th century. In the period of the religious and cultural dominance of Salona, its influence was reflected throughout all of Istria, and even extended to Grado.

Early Christian mosaics on the eastern coast of the Adriatic Sea belong to the great and complex phenomenon of the late classical art, which “evolved from the classical world, absorbing elements of Roman culture, imparting to them its contents and meaning” according to Šeper.

Keywords: history of research, basilica, early Christian mosaics, archaeological sites, archaeological researches, eastern Adriatic coast, figural mosaics, geometrical mosaics, inscriptions

IVA KAIĆ

NOVA ZAPAŽANJA O INTAGLIJU OBJAVLJENOM U ČASOPISU *BULLETTINO DI ARCHEOLOGIA E STORIA DALMATA* IZ 1899. GODINE

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.15>

U časopisu *Bullettino di archeologia e storia dalmata* (god. 22) iz 1899. godine nailazimo na mali članak naslovljen "Spomenik, kojemu euharistično značenje još nije utvrđeno" (str. 25–26) i potpisan od strane redakcije časopisa. U njemu je objavljen jedan intaglio od karneola iz gliptičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu. Članak donosi vrlo kvalitetnu uvećanu fotografiju toga intaglija uz kratku raspravu o urezanome motivu, kojem su pažnju posvetila i velika imena onodobne ranokršćanske arheologije poput Giovanni Battiste de Rossija i Józefa Bilczewskog. U tome je motivu prepoznat prikaz ribe na tronošcu, te mu je pripisana ranokršćanska simbolika, vezana uz euharistiju. U ovome radu donosimo nova zapažanja o navedenom motivu u svjetlu suvremenih istraživanja s područja rimskodobne gliptike.

Ključne riječi: *intaglio, gliptika, rano kršćanstvo, rimsko razdoblje, euharistija, riba, dupin, tronožac, miš*

UVOD

Među brojnim radovima vezanima uz ranokršćansku arheologiju na prostoru današnje Hrvatske, rimskodobnoj gliptici s motivima ranokršćanskog karaktera nije posvećeno mnogo redaka. Samim time, kratki članak iz časopisa *Bullettino di archeologia e storia dalmata* iz 1899. godine zaslužuje našu pozornost jer je posvećen jednoj gemi pohranjenoj u gliptičkoj kolekciji Arheološkog muzeja u Splitu, za koju se već iz naslova samog rada daje zaključiti da bi mogla pripadati materijalu s ranokršćanskom simbolikom.

Valja na početku napomenuti da se u Arheološkome muzeju u Splitu čuva najveća kolekcija rimskodobnih gema u Hrvatskoj, koja broji preko 2600 primjeraka, koje je godinama za muzejsku zbirku nabavljao don Frane Bulić.¹ On ih je sukcesivno i objavljavao u muzejskom časopisu *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, i to u razdoblju od 1879. do 1926. godine.² Pritom bi obično

¹ Nardelli 2011, 130, 133, n. 1.

² Časopis *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* počinje izlaziti 1878. godine, a 1920. godine preimenovan je u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. Geme je don Frane Bulić uglavnom objavljavao u kontinuiranom popisu, onako kako su pristizale u muzej, ali bez pripadajućih fotografija ili crteža (Kaić 2014, 70, n. 7).

Osim objave kompletne zbirke gema od strane don F. Bulića, ali kako je već navedeno, uglavnom bez slikovnog materijala, u desetljećima koja su uslijedila game iz Arheološkog muzeja u Splitu obrađivale su se periodično, a najčešće su pri obradi bile odabirane prema mjestu nalaza odakle potječu. Iznimku su činile game publicirane u katalogu *Antički portret u Jugoslaviji* iz 1987. godine, koje su ovdje bile odabrane prema vrsti motiva na njima, odnosno portreta, za potrebe velike izložbe (vidi: Žanić-Protić 1987, kat. br. 71, 73–75, 129–130, 157, 159–160, 213, 236). Branko Kirigin je 1976. godine objavio 30 gema iz Staroga Grada, od kojih je 25 sačuvano u originalu, a 5 u otisku (Kirigin 1976, 205–213). Također je 1998. g. za potrebe izložbe *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju* B. Kirigin objavio i 13 gema iz Arheološkog muzeja u Splitu, nađenih na području Makarske (Kirigin 1998, 173–178). Najviše je gema iz Arheološkog muzeja u Splitu objavila Bruna Nardelli: izbor gema iz Salone za potrebe publikacije *Longae Saloniae*

naveo vrstu materijala, odnosno dragog kamena od kojeg je gema bila izrađena, zatim opis prikaza te u najvećem broju slučajeva i mjesto nalaza gema, radi čega je ova zbirka iznimno značajna. Dakle, premda najčešće nemaju arheološki kontekst, ipak se za ove predmete zna odakle potječu. Nadalje, gema se u *Bullettinu* uglavnom nisu objavljivale niti u fotografijama, niti u crtežima, već se samo donosio njihov kratki opis.

Time je zanimljiviji podatak da je, među brojnim gemama publiciranim u *Bullettinu*, jedan intaglio zadobio posebnu pažnju te mu je posvećen zaseban, premda kratak članak, u kojem je sam intaglio prikazan vrlo kvalitetnom uvećanom crno-bijelom fotografijom. Članak, naslovljen "Spomenik, kojemu euharistično značenje još nije utvrđeno" (str. 25–26) i potpisan od strane redakcije časopisa, objavljen je u broju 22 *Bullettina* iz 1899. godine.

Urezani motiv intaglija iz Salone opisan je ovim riječima: *Ichtyis leži tu na tronogu, što napominje tronožne oltare u kapelicama Sakramenta. Nažalost, nije isključeno da dragi kamen ne potiče iz krugova poganskih.*³

U članku se pritom navode i istraživanja eminentnih arheologa i stručnjaka Giovanni Battiste de Rossija i Józefa Bilczewskog, koji su se u svojem radu bavili prikazima euharistije u kontekstu ranog kršćanstva.⁴

Sam je intaglio izrađen od tamnocrvenog karneola s mjestimičnim crnim inkluzijama (sl. 1). Na njemu je ugraviran prikaz stola na tri noge u obliku lavljih šapa, a na samom stolu prikazan je jedan motiv, koji je u navedenom članku prepoznat kao riba. Dakle, možemo zaključiti da je motiv urezan na karneolu prepoznat kao ranokršćanski motiv koji se može dovesti u vezu s euharistijom.

Još je jedan znameniti istraživač ranokršćanske arheologije, Orazio Marucchi, opisao ovaj intaglio, na kojem je prepoznao prikaz ne ribe, već dupina na tronošcu.⁵ Prema O. Marucchiju, to je predstavljalo ikonografski problem u kontekstu prikazivanja euharistijske menze, pošto je, u komparaciji s freskama iz katakombi, na salonitanskom intagliju nedostajao prikaz hljeba.⁶

Giovanni Battista de Rossi u svojem je djelu *Roma sotterranea*, objavljenom u tri toma od 1864. do 1877. godine, pisao o simbolima ribe i kruha, koje objašnjava ne samo kao prikaz novozavjetnog narativa o umnažanju kruha i ribe, već i kao simbol samoga Krista i euharistije.

G. B. de Rossi je tako protumačio dvije freske iz Kalikstovih katakombi, prvu koja prikazuje veliku ribu i na nju položenu košaru s pet kruščića. U sredini se vidi crvena boja, koju se interpretiralo kao prikaz vina, odnosno čaše s vinom.⁷ U drugoj fresci iz Kalikstovih katakombi, na kojoj je također prikazan stolić s 3 noge i na njemu riba i dva kruha, De Rossi je vidio prikaz euharistije zbog prisutnosti muškarca koji, prema njemu, blagoslivlja kruh, te žene koja stoji pored stola ruku podignutih u molitvi.⁸

(Nardelli 2002, 205–216), zatim gema iz Narone (Nardelli 2003, 169–181) i Splita (Nardelli 2007, 79–104), kao i kompletnu kolekciju gema iz rimskog legijskog logora Tilorija iz zbirke Arheološkog muzeja u Splitu (Nardelli 2011, 130–134).

³ Bulić *et al.* 1899, 25–26.

⁴ Ibid.

⁵ Marucchi 1880, 100–101.

⁶ Ibid.

⁷ De Rossi 1869, 213–219.

⁸ Ibid.

Jednako tako, prikaz euharistije De Rossi je prepoznao i u scenama koje se ponavljaju u katakombama, a koje prikazuju obično sedmoricu muškaraca koji sjede za stolom, na kojem se nalaze pladnjevi s ribom i košare s kruhovima.⁹ U tim je prikazima De Rossi vidio ilustraciju 21. poglavlja Evanđelja po Ivanu, prema kojem su sedmorica apostola ribarili na Tiberijadskom moru, kada im je nakon uskrsnuća pristupio Krist, očitovao im se i razdijelio im ribu i kruh.

U katakombama se obično nalazi relativno uniformni prikaz sedam ljudskih figura koje sjede za stibadijem, a na poluokruglom stolu ispred njih se nalaze kupe s vinom, pladnjevi s ribom i sa strane košare s 5, 6, 7 ili više hljebova. Na te se prikaze referirao i De Rossi, uzevši ih kao tumačenje posljednjeg odlomka Evanđelja po Ivanu.

Istom tipu prikaza mogu se pridružiti i freske s prikazom banketa, na kojima se javlja motiv stolića na tri noge uz stibadij. Na stoliću s tri noge, najčešće u obliku lavljih šapa, obično je položen i pladanj s ribom te čaše za vino. Takve freske u osobito velikom broju nalazimo u katakombama svetih Petra i Marcelina u Rimu. Jedna od poznatih freski sačuvala je i natpise. Na njoj je prikazano šest figura oko sigma stola ispred kojeg se nalazi stolić na tri noge s pladnjem ribe i pored njega jedna amfora, dok iznad figura stoje natpisi *Irene, da calda* i *Agape, misce mi*.¹⁰

Te su se freske tumačile i kao možebitni prikazi *agapea*, jer je na njima oslikano manje od sedmorice sudionika.¹¹ Međutim, sve je prihvaćenije tumačenje koje ovakve prikaze veže uz pogrebne gozbe ili bankete, uz tzv. *refrigerium*, tim više što se ti prikazi redovito javljaju upravo u pogrebnom kontekstu.¹²

Sl. 1 Intaglio od tamnocrvenog karneola objavljen u časopisu *Bullettino di archeologia e storia dalmata* iz 1899. godine (Arheološki muzej Split, inv. br. I-44, fotografija: T. Seser)

⁹ Ibid. 214–216.

¹⁰ Février 1996, 24; Jensen 2000, 54.

¹¹ Jensen 2000, 54.

¹² Ibid. 55. U rimskoj poganskoj tradiciji slavila su se dva pogrebna banketa, prvi na dan pokojnikova pogreba i drugi po završetku devetodnevnog žalovanja, a zatim su se jednom godišnje, na pokojnikov rođendan, organizirali takvi banketi, kao i tijekom svečanosti *parentalija* (Jensen 2000, 56; Jensen 2008, 118). O vizualnim prikazima rimskih pogrebnih banketa vidi: Dunbabin 2003. O pogrebnim banketima u ranom kršćanstvu piše i Tertulijan (*De monog.* 10.4), u kontekstu gozbe za duše preminulih koje su u stanju iščekivanja (*refrigerium interim*) spasenja, odnosno uskrsnuća (Jensen 2008, 121–122, bilj. 26). O terminu *refrigerium interim* kod Tertulijana (*Marc.* 4.34), kao o konceptu čistilišta, vidi: Le Goff 1986, 47–48.

O PRIKAZU RIBE, DELFINA I TRONOŽACA U KORPUSU RIMSKODOBNE GLIPTIKE

Kako bismo bolje objasnili motiv urezan na karneolu iz Arheološkog muzeja u Splitu, trebamo potražiti prikaze tronožaca i riba unutar objavljenih korpusa rimskodobnih gema.

Prikazi stolića na tri noge, najčešće u obliku lavljih šapa, nisu neuobičajeni u gliptičkom repertoaru rimskog razdoblja. Vrlo često se na tim stolićima nalaze čaše, kupe ili posude, koje aludiraju na bankete i posluživanje pića i hrane.¹³

Na ovome mjestu možemo se referirati i na prikaze gozbi, koji su nam poznati s fresaka. Osim lijep primjer takvih scena banketa jest Kuća čednih ljubavnika u Pompejima (*Casa dei Casti Amanti*, IX 12, 6), u kojoj su sačuvane freske na kojima nalazimo i prikaz stolića na tri noge, sa staklenim čašama na njemu.¹⁴

Međutim, kad govorimo o motivu ribe, valja naglasiti da se ribe često prikazuju samostalno u rimskodobnoj gliptici, te je bez nekog jasno definiranog religijskog, odnosno kršćanskog konteksta i simbolike, teško takve prikaze tumačiti kao ranokršćanske.

O PRIKAZIMA RIBE I DELFINA NA GEMAMA S RANOKRŠĆANSKOM SIMBOLIKOM

Referentno djelo za ranokršćanske gema svakako je monografija Jeffreya Spiera *Late Antique and Early Christian gems*, objavljena 2007. godine, u kojoj autor donosi gotovo sve do tad objavljene gema koje sadržajno i kronološki ulaze u navedenu kategoriju. Valja odmah napomenuti da je J. Spier i naš salonitanski karneol uvrstio u svoj korpus kasnoantičkih i ranokršćanskih gema.¹⁵

Naime, značajan dio kataloga toga korpusa zauzimaju gema koje prikazuju ribu kao simbol euharistije, a onda i samog Krista.¹⁶ Riba se pritom najčešće javlja u kombinaciji s još jednim ranokršćanskim simbolom, primjerice sidrom, ili pak s natpisom *IHTHYS*.¹⁷ Osim ribe, javlja se i prikaz dupina. Tako u korpusu motiva ranokršćanskih gema nalazimo i crveni jaspis¹⁸ s prikazom dupina i natpisom *IHTHYS*, te otisak heliotropa¹⁹ iz Salone s motivom sidra, dvije ribe i dva dupina.

Međutim, izdvojenu grupu čine gema s motivom kojeg J. Spier naziva motivom *obroka s ribom* ili motivom tzv. *euharistijskog dupina*, kojeg pripisuje gemama iz 3. st.²⁰ Taj motiv sastoji se od dva temeljna elementa: uključuje prikaz ribe ili dupina iznad stolića na 3 noge. Toj je skupini J. Spier pripisao i naš karneol.²¹

Prema J. Spieru, za gema iz te skupine, koje pripadaju najvjerojatnije 3. stoljeću, ipak ne možemo utvrditi ranokršćanski karakter. Spier ih ne stavlja eksplicitno u kategoriju krivotovorina, ali smatra ih gemama upitne kršćanske simbolike, možda poganskima, ili čak i modernim gemama.

¹³ Usp. nikolo s prikazom tronošca na kojem stoje čaše (AGWien III, kat. br. 2057, 1.–2. st. po. Kr.) i crveni jaspis s motivom tronošca na kojem se nalazi velika zdjela (AGWien III, kat. br. 2058, 2. st. po. Kr.).

¹⁴ Dunbabin 2003, 53–56.

¹⁵ Spier 2007, 171, kat. br. X1.

¹⁶ Ibid., 41–49.

¹⁷ Usp. karneol s prikazom dvije ribe i sidra (Spier 2007, 43, kat. br. 217) i nikolo s motivom dvije ribe i natpisom *IHTHYS* (Spier 2007, 41, kat. br. 195).

¹⁸ Spier 2007, 49, kat. br. 302.

¹⁹ Spier 2007, 45, kat. br. 263.

²⁰ Spier 2007, 171–172.

²¹ Ibid.

IKONOGRAFSKA REINTERPRETACIJA MOTIVA NA SALONITANSKOM KARNEOLU

Kao što smo imali prilike vidjeti, od prvih objava salonitanskog karneola motiv urezan na njemu istraživače je asociirao na motiv iz repertoara ranokršćanske ikonografije, vezan uz prikazivanje euharistijske menze s ribom. Neobičan oblik ribe istraživače je pak nagnao na pomisao da je na intagliju zapravo prikazan dupin, a ne riba.

Međutim, ikonografskom analizom rimskih gema lako možemo uočiti da životinja urezana na salonitanskom intagliju odskače od uobičajenih prikaza bilo ribe, bilo dupina. Naime, životinja na našem prikazu nema rep karakterističan za dupine niti pak ljuske karakteristične za ribe, prema načinu na koji su se te životinje prikazivale u rimskoj gliptici.

Stoga je valjalo potražiti druga moguća objašnjenja, odnosno istražiti koje se još životinje prikazuju na stolićima s tri noge. Utvrdili smo da se unutar korpusa rimske gliptike javlja motiv stolića s tri noge na kojem se nalazi još jedna životinja. Ta je životinja miš, koji se prikazuje ili kako stoji sam na stolu ili kako gricka kruh.²² Motiv miša na stoliću s tri noge javlja se u rimskoj gliptici carskog razdoblja, a može se pripisati različitim radionicama.²³ Međutim, prikaz miša na salonitanskom karneolu također ne odgovara standardnom načinu prikazivanja te životinje na rimskim gemama. Naime, našem primjerku nedostaju jasno oblikovane uši, pa možemo uzeti u obzir i tu mogućnost da je naša gema nedovršen ili manje uspio rad. No, bez obzira na kvalitetu izvedbe, u životinji urezanoj na salonitanskom karneolu trebamo svakako vidjeti prikaz miša, a ne ribe ili dupina. Stoga salonitanski karneol ne može pripadati gemama s ranokršćanskom simbolikom, te se, shodno tome, treba i isključiti iz korpusa ranokršćanskih gema.

ZAKLJUČAK

U prvoj objavi salonitanskog karneola, motiv na njemu opisan je kao motiv stolića s tri noge, na kojem se nalazi riba. Vrlo brzo po svojem objavljivanju taj je karneol izazvao interes velikana ranokršćanske arheologije 19. stoljeća, koji su mu posvetili retke zahvaljujući mišljenju da se motiv na njemu može dovesti u vezu s prikazom euharistijske menze. I u kasnijim publikacijama gema, ovaj je karneol uvrštavan u skupinu gema koje prikazuju ili ribu ili dupina na stoliću s tri noge. Osobit je problem pritom predstavljao prikaz dupina, a ne ribe. Stoga se taj motiv nazvao „euharistijskim dupinom“, premda za to nije bilo potvrde niti na ranokršćanskim freskama s prikazima euharistije, agapea ili pogrebnih banketa, niti na ranokršćanskim gemama, na kojima se dupini najčešće prikazuju sa sidrom ili uz natpis kršćanskog značenja, a ne na stoliću s tri noge. J. Spier stoga je ostavio otvorenim pitanje ranokršćanske atribucije salonitanskog karneola, kojeg stavlja u skupinu gema iz 3. st. po. Kr. (Spier 2007, 171, kat. br. X1).

Međutim, odmakom od sagledavanja motiva kao ranokršćanskog te ikonografskom analizom rimskih gema s prikazom stolića na tri noge, utvrdili smo da motiv urezan na salonitanskom karneolu ne prikazuje niti ribu niti dupina, već jednu drugu životinju. Nedvojbeno je riječ o mišu, koji se na stolićima s tri noge prikazuje bilo kako stoji, bilo kako gricka kruh. Stoga možemo zaključiti da salonitanskom karneolu ne treba više pripisivati ranokršćanski karakter niti u moti-

²² Imhoof-Blumer – Keller 1889, 99, br. 19, t. 16. O motivu miša u rimskoj gliptici vidi: Magni – Tassinari 2018. Za intaglije koji prikazuju miša na stoliću s tri noge (*trapeza tripous*) vidi: *ibid.*, 99–100, kat. br. 77–91.

²³ Magni – Tassinari 2018, 87–88.

vu na njemu vidjeti prikaz euharistijske menze, već ga valja priključiti skupini rimskih gema koje prikazuju motiv miša na stoliću s tri noge.

LITERATURA

- AGWien III E. Zwierlein-Diehl, *Die antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien. Band III: Die Gemmen der späteren römischen Kaiserzeit, Teil 2: Masken, Masken - Kombinationen, Phantasie- und Märchentiere, Gemmen mit Inschriften, Christliche Gemme, Magische Gemmen, Sasanidische Siegel, Rundplastik aus Edelstein und verwandten Material, Kameen*, München 1991.
- Bulić *et al.* 1899 F. Bulić *et al.*, „Spomenik, kojemu euharistično značenje još nije utvrđeno“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 22, Split 1899, 25–26.
- Dunbabin 2003 K. M. D. Dunbabin, *The Roman Banquet: Images of Conviviality*, Cambridge 2003.
- Février 1996 P.-A. Février, „À propos du repas funéraire: culte et sociabilité. ‘In Christo Deo, pax et concordia sit convivio nostro’“, u: P.-A. Février, *La Méditerranée [recueil d'articles]*, Rome 1996, 21–37.
- Imhoof-Blumer – Keller 1889 F. Imhoof-Blumer – O. Keller, *Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischen Altertums*, Leipzig 1889.
- Jensen 2000 R. M. Jensen, *Understanding Early Christian Art*, London – New York 2000.
- Jensen 2008 R. M. Jensen, „Dining with the Dead: From the *Mensa* to the Altar in Christian Late Antiquity“, u: L. Brink – D. Green (ur.), *Commemorating the Dead. Texts and Artifacts in Context*, Berlin 2008, 107–143.
- Kaić 2014 I. Kaić, „Nekoliko neobjavljenih intaglija s Garduna (*Tilurium*) / Several unpublished engraved gems from Gardun (*Tilurium*)“, *Nova antička Duklja* 5, Podgorica 2014, 69–78.
- Kirigin 1976 B. Kirigin, „Antičke geme iz Staroga Grada“, *Hvarski zbornik* 4, Hvar 1976, 205–213.
- Kirigin 1998 B. Kirigin, „Geme“, u: S. Božek – A. Kunac (ur.), *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*, Makarska 1998, 173–178.
- Le Goff 1986 J. Le Goff, *The Birth of Purgatory*, Chicago – London 1986.
- Magni – Tassinari 2018 A. Magni – G. Tassinari, „Mures in gemmis. Iconografia e iconologia del topo nella glittica romana“, u: S. Perea Yébenes – J. Tomás García (ur.), *Glyptós. Gemas y camafeos greco-romanos: arte, mitologías, creencias*, Madrid – Salamanca 2018, 83–121.
- Marucchi 1880 O. Marucchi, „Conferenze della società di cultori della cristiana archeologia in Roma (6)“, *Bullettino di archeologia cristiana* 3, ser. 5, Roma 1880, 83–108.

- Nardelli 2002 B. Nardelli, „Sulle gemme di Salona“, u: E. Marin (ur.), *Longae Salonae*, Split 2002, 205–216.
- Nardelli 2003 B. Nardelli, „Sulle gemme da Narona nel Museo Archeologico di Spalato“, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve: znanstveni skup, Metković, 6.-9. listopada 2001.*, Zagreb (etc.) 2003, 169–181.
- Nardelli 2007 B. Nardelli, „O gemama iz Splita: od prostora do Muzeja / Sulle gemme di Spalato: dal territorio al Museo“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 101, Split 2007, 79–104.
- Nardelli 2011 B. Nardelli, *Gemme antiche dalla Dalmazia: intagli e cammei da Tilurium*, Izola 2011.
- Nardelli 2011a B. Nardelli, „Late Roman Gems from Tilurium in Croatia“, u: C. Entwistle – N. Adams (ur.), *Gems of Heaven: Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity*, London 2011, 130–134.
- De Rossi 1869 G. B. de Rossi, *Roma sotterranea or Some account of the Roman Catacombs, especially of the cemetery of San Callisto*, London 1869 (preveli J. S. Northcote – W. R. Brownlow).
- Spier 2007 J. Spier; *Late Antique and Early Christian Gems*, Wiesbaden 2007.
- Žanić-Protić 1987 J. Žanić-Protić, „Kat. jedinice br. 71, 73–75, 129–130, 157, 159–160, 213, 236“, u: J. Jevtović (ur.), *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd (etc.) 1987, 160, 161, 189, 203, 204, 229, 241.

IVA KAIĆ

**NEW KNOWLEDGE ON THE INTAGLIO PUBLISHED IN THE JOURNAL
BULLETTINO DI ARCHEOLOGIA E STORIA DALMATA FROM 1899**

In the journal *Bullettino di archeologia della storia dalmata* (Vol. 22) from 1899 a small article entitled “Spomenik, kojemu euharistično značenje još nije utvrđeno” (pages 25–26) was published, and signed by the journal editorial board. The subject of this article was an intaglio of carnelian from the glyptic collection of the Archaeological Museum in Split. The article includes a high quality, enlarged picture of the engraved gem with a brief discussion of this engraved motif to which the great names of Early Christian archaeology, such as Giovanni Battista de Rossi, Józef Bilczewski and Orazio Marucchi, devoted their attention. The motif is described as depicting either a fish or a dolphin on a tripod, and is associated with the early Christian period (its symbolic meaning being related to the Eucharist).

The problem here lies in the representation of a dolphin. The motif was named “the Eucharist dolphin” although not attested on the Early Christian frescoes depicting the Eucharist, agape, or funeral banquets, nor on the Early Christian gems, which frequently depict dolphins either with anchors or with a Christian inscription. J. Spier, therefore, leaves the issue of the ascription of the Salona carnelian to early Christianity unresolved, categorising it as a 3rd century gem.

However, after turning away from the idea of an Early Christian motif, the iconographic analysis of Roman gems depicting tripods showed that the motif carved into the Salona carnelian actually represents neither fish nor dolphin, but rather a different kind of an animal. It is, unquestionably, a mouse, commonly depicted on tripods either standing or nibbling on a piece of bread. From this we can conclude that the Salona carnelian should not be considered anymore as an Early Christian gem nor as depicting a so-called Eucharist dolphin. Instead, it should be included in the group of Roman gems engraved with a mouse on a tripod.

Keywords: *intaglio, glyptics, Early Christianity, Roman period, eucharist, fish, dolphin, tripod, mouse*

JAKOV VUČIĆ

OPLATA RANOKRŠĆANSKE ŠKRINJE IZ NOVALJE

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.16>

Godine 1971. u Novalji na otoku Pagu pronađen je veći broj ranokršćanskih relikvijara. Među njima bili su i ulomci mjedene oplata drvene škrinje ukrašeni s pet novozavjetnih i pet starozavjetnih scena. Ti su ulomci danas fiksirani na prozirnu plastičnu kutiju kojom se sugerira izvorni oblik škrinje. Ponuđena rekonstrukcija je neispravna, kako zbog pogrešnog uklapanja sačuvanih ulomaka, tako i zbog izostanka prikaza tordiranog stupa, koji nije prepoznat u ranijim radovima, a danas je izgubljen. Škrinja zahtijeva temeljitu rekonzervaciju i rekonstrukciju.

Ključne riječi: Novalja, ranokršćanski relikvijari, škrinja, tehnika iskucavanja, brončani kalup

UVOD

U radu se nastoji, na temelju sačuvanih ulomaka i dokumentacije, vrednovati postojeća rekonstrukcija ranokršćanske škrinje iz Novalje koja je izložena u stalnom postavu Arheološkog muzeja Zadar. Škrinja je dio grupe tzv. novaljskih relikvijara u koju se ubrajaju još srebrni osmerokutni relikvijar s poklopcem ukrašen prikazom Krista i apostola, srebrni elipsasti neukrašeni relikvijar s poklopcem i staklena posudica.¹ Ovaj rad svojevrsni je uvod u dugoročni multidisciplinarni projekt kojemu je konačni cilj sačuvati i na primjeren način prezentirati sačuvane ostatke škrinje. Kao polazišne točke trasiranja tog puta, ovom prilikom se propituje aktualna rekonstrukcija, nastoji se utvrditi broj i sadržaj kalupa korištenih za iskucavanje oplata, a u cilju boljeg razumijevanja spomenika proveden je i eksperiment kojim se pokušala replicirati tehnika postupka izrade.

OD SLUČAJNOG PRONALASKA DO VITRINE U STALNOM POSTAVU

Dana 3. studenog 1971. godine Vladimir Vidas je, prilikom radova u svom dvorištu u centru Novalje, iskopao čuvenu skupinu novaljskih relikvijara, među njima i mjedenu oplatu drvene škrinje. O okolnostima nalaza sačuvan je zapis u pismu koje je očevidac Zoran Šimatović uputio kustosu Arheološkog muzeja Zadar, dr. sc. Borisu Ilakovcu.² Arheološki muzej Zadar je 2. prosinca 1971. godine od gospodina Vidasa otkupio osmerokutni relikvijar te preuzeo i ostatke elipsoidnog i staklene posudice. Ostatci mjedene oplata koji su tema ovog rada, nalazili su se kod gospodina Šimatovića i za Muzej su pribavljeni u listopadu 1972. godine.

¹ O novaljskim relikvijarima vidi: Badurina 1976; Ilakovac 1978; Himmelmann 1980, 161, T. 76; Alborino 1981, sl. 23; Török 1986, 59, 65, sl. 3; Ilakovac 1994; Fadić 1994; Cambi 1994, 41, 50–52, sl. 36, 37; Cambi 2002, 303, 304, 306, sl. 479, 482; Vežić 2005, 174, 175; Mišković 2007, 10–12; Noga-Banai 2008, 125, 129, 156; Baraka 2008; Baraka 2009; Kaufmann-Heinimann – Martin 2017, 75–77, sl. 23.

² Ilakovac 1994, 47, bilj. 2.

Na temelju usmenih priopćenja nalaznika, Anđelko Badurina je pokušao rekonstruirati izgled konstrukcije u kojoj su pronađeni novaljski relikvijari. Protumačio je konstrukciju kao dio oltara.³ Nasuprot njemu, B. Ilakovac je, na temelju opisa očevidca i prostorne analize, zaključio kako se u ovom slučaju ne radi o liturgijskoj instalaciji, već o ostavi u koju su relikvije u nekom trenutku skrivene.⁴ U novije vrijeme Ana Mišković je ponovno ukazala na mogućnost da se tu ipak radi o liturgijskoj instalaciji.⁵

Nalaz oplata škrinje prvi je znanstveno obradio A. Badurina.⁶ Kratak opis ukrasa na oplati nešto kasnije donosi i B. Ilakovac.⁷ Biblijski prikazi s oplata škrinje iskorišteni su za ilustriranje našeg znamenitog ikonografskog leksikona.⁸ Prikaz dobrog pastira s ove škrinje pokazao se važnim elementom za tumačenje značenja prikaza pastira u kasnoantičkoj umjetnosti.⁹ Kao iznimno značajan spomenik, škrinja je uvrštena u priručnike antičke i ranokršćanske arheologije.¹⁰ Datira se u vrijeme između 330. i 350. godine.¹¹ Prema pretpostavci Ive Fadića, pribavljena je kako bi se u nju pohranila staklena posuda i neukrašen srebrni relikvijar, dok je mlađi osmerokutni srebrni relikvijar grupi pridodan nešto kasnije.¹²

Polazeći od dva gotovo u cijelosti sačuvana lima, A. Badurina je pretpostavio kako je škrinja bila obložena s dvije duže ploče dimenzija 27,5 x 16,5 cm i dvije kraće bočne ploče dimenzija 18 x 16,5 cm te pokrovnom pločom dimenzija 27,5 x 18 cm. Obrub je bio pravokutno prelomljen, na jednoj strani širok 26 mm i ukrašen viticama s grožđem, a na drugoj strani širok 28 mm i ukrašen palmetama s lavovima i jelenima. Vanjske dimenzije škrinje, prema njegovoj pretpostavci, bile su 27,5 x 18 x 16,5 cm.¹³

Nakon što su dospjeli u Arheološki muzej, pristupilo se čišćenju ulomaka oplata, konzervaciji i osmišljavanju načina na koji će biti izloženi u stalnom postavu. Za tu svrhu načinjen je model škrinje od prozirne plastike. Tijelo modela dimenzijama odgovara pretpostavci koju je iznio A. Badurina, dok je sam poklopac, za širinu obruba, širi od tijela. Na taj model složeni su i zalijepljeni sačuvani ulomci (Sl. 1).¹⁴

³ Badurina 1976, 283, 284. Sličnog je mišljenja i I. Fadić (1994, 165, 166).

⁴ Ilakovac 1994, 52–56.

⁵ Mišković 2007, 10–12.

⁶ Autor je o nalazu govorio na znanstvenom skupu u Zadru u listopadu 1972. godine. Vidi: Badurina 1976.

⁷ Ilakovac je o nalazima iz Novalje izvijestio na kongresu u Rimu 1975. godine. Vidi: Ilakovac 1978, 334–338, sl. 3.

⁸ Badurina 1990.

⁹ Himmelmann 1980, 161; Cambi 1994, 41, 50–52; Cambi 2002, 304.

¹⁰ Cambi 2002, 303, 304, sl. 479; Vežić 2005, 174, 175.

¹¹ Badurina 1976, 290; Cambi 1994, 51, bilj. 179.

¹² Fadić 1994, 164, 165.

¹³ Badurina 1976, 284.

¹⁴ Na poslu restauracije i rekonstrukcije oplata škrinje radili su kustos Arheološkog muzeja Zadar dr. sc. B. Ilakovac, muzejski restaurator Božidar Vilhar i djelatnici Restauratorskog zavoda hrvatske Hrvoje Malnar i Karlo Horvat. Prilikom radova na škrinji načinjena je fotodokumentacija, kao i izvršni crteži koje je izradio Sead Čerkez.

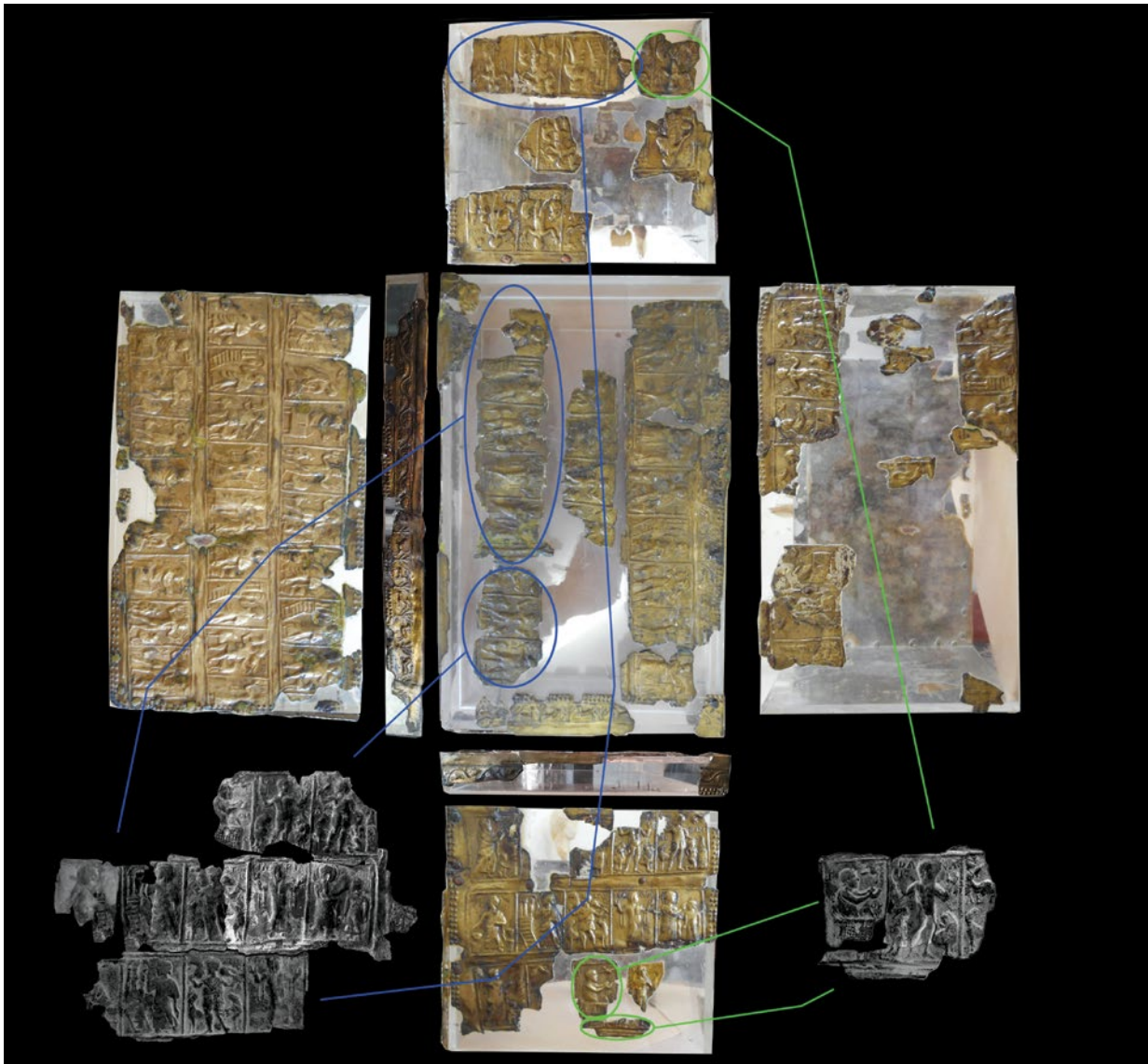

Sl. 1. Aktualna rekonstrukcija novaljske škrinje (foto. I. Čondić)

POSTOJEĆA PREZENTACIJA I STANJE SPOMENIKA

Rekonstrukcija škrinje danas je izložena, skupa s ostalim novaljskim relikvijarima, u stalnom postavu rimske zbirke Arheološkog muzeja Zadar. Brojni elementi upućuju na potrebu njene rekonzervacije i ponovne temeljite rekonstrukcije. Na dijelovima lima uočavaju se tragovi korozije. Problematičan je i sam vizualni dojam izložka, koji narušava dotrajalost plastike od koje je konstruirana kutija i poklopac, te promjena boje ljepila kojim je spajana kutija i zalijepljeni ulomci na njoj.

U pogledu komponiranja sačuvanih ulomaka mjedene oplata rekonstrukcija je dosta manjkava. Na čelu poklopca tako su u nizu, jedan do drugog, prislonjeni ulomak na kojem je iskucan prikaz lozice i ulomak s prikazom životinja i palmi, za što ne postoji niti jedan valjani argument. Pažljivim pregledom ulomka ukrašenog prikazom lozice, možemo zaključiti kako je na desnom, nedostajućem produžetku ulomka, bio također iskucan kalup s prikazom lozice. Od tog prikaza naziru se tragovi peteljke i listova dijelom poništeni prilikom ponovnog iskucavanja kalupa i jedan cjelovit grozd u produžetku. Dva veća ulomka s prikazima novog i jedan s prikazima starog zavjeta, koji se fizički spajaju, razdvojeni su i zalijepljeni na poklopac i bočnu stranicu kutije (Sl. 2). Isti je slučaj i sa tri manja ulomka koji su pogreškom završili na dvije nasuprotne uže strane škrinje. Na stražnjoj strani rekonstrukcije u istoj liniji zalijepljena su dva veća ulomka sa starozavjetnim prikazima, mada zbog ograničenja, koja nameće tehnika iskucavanja preko kalupa s udubljenim prikazom, ne mogu stajati u takvom odnosu. Nabrojani momenti ukazuju kako u ovom obliku izloženi ostatci ne prikazuju moguću varijantu izvornog izgleda škrinje.

Sl. 2. Primjer pogrešno postavjenih ulomaka. (foto. J. Vučić, I. Čondić, fototeka AMZd)

ANALIZA OPLATE NA TEMELJU SAČUVANIH OSTATAKA I DOKUMENTACIJE

Ne računajući sitne fragmente, do danas su sačuvana 33 ulomaka oplate, svi zalijepljeni na plastičnu kutiju. Među njima 25 ulomaka pripadaju limovima koji su prekrivali stranice i poklopac škrinje, a 8 ulomaka su dijelovi rubne trake koja je bila presavijena po sredini.

Opisujući limove kojima su bile obložene stranice i poklopac škrinje, A. Badurina je utvrdio kako su za njihovo ukrašavanje korištena dva kalupa, jedan s 5 prikaza iz Starog i drugi s 5 prikaza iz Novog zavjeta (Sl. 3).¹⁵

¹⁵ Badurina 1976, 284, 285.

Sl. 3. Kalupi sa starozavjetnim i novozavjetnim scenama i izgubljeni ulomak s prikazom tordiranog stupa
(foto. I. Čondić, fototeka AMZd)

Od starozavjetnih tema prepoznate su scene: Mojsije izbija vodu iz stijene (Izl 17, 4–7), Poziv Mojsiju (Izl 3, 2–5), Noa u korablji (Post 8, 6–12),¹⁶ Danijel u lavljjoj jami (Dn 6, 17–24) i Abraham žrtvuje Izaka (Post 22, 9–14).¹⁷ Kalup sa starozavjetnim prikazima širok je oko 160 i visok 45 mm.

¹⁶ Korablja je oblika škrinje s četiri noge i ključanicom.

¹⁷ Badurina 1976, 286–288.

Novovjekovni niz započinje prikazom koji je do sada dvojbeno tumačen kao Umnažanje kruha ili pak Čudo u Kani.¹⁸ Budući uokolo Krista nisu prikazane posude za tekućinu, već pletene košare, za pretpostaviti je kako se ipak radi o prikazu Umnažanja kruha (Iv 6, 5–13). Slijedi Uskrsnuće Lazara (Iv 11, 38–44), potom Dobri pastir, Marija, i na koncu, Ozdravljenje slijepca (Iv 9, 6–11). Oko prikaza dobrog pastira postojala je dvojba radi li se o Ivanovu izjednačavanju Krista s pastirom (Iv 10, 11–15) ili paraboli o dobrom pastiru (Lk 15, 3–6; Mt 18, 12–14).¹⁹ Kako lik pastira nema nimbus, koji na ostala tri prikaza okružuje glavu Krista, vjerojatno nije riječ o poistovjećivanju Krista s pastirom, već o paraboli iz Lukina i Matejeva evanđelja.²⁰ Kalup s prikazima iz Novog zavjeta, kao i prethodno opisan starozavjetni, širok je 160 mm i visok 45 mm.

Uz prikaze iskucane iz dva prethodno spomenuta kalupa, A. Badurina je izdvojio i ukrase koji se nalaze na obje strane obruba.²¹ Oni su također bili iskucani iz dva kalupa, kojih otisci nisu sačuvani u cijelosti, ali se mogu rekonstruirati na temelju dostupnih ulomaka. Na jednom kalupu nalazio se friz sačinjen od sedam stabala, među kojima su prikazana dva leoparda, četiri jelena

Sl. 4. Ulomci s iskucanim prikazima životinja i stabala i rekonstrukcija kalupa (foto. I. Čondić / crtež J. Vučić)

¹⁸ Usporedi: Badurina 1976, 286, 288, 289; Ilakovac 1978, 337; Himmelmann 1980, 161; Badurina 1990, 553; Cambi 1994, 50; Cambi 2002, 304.

¹⁹ Usporedi: Badurina 1976, 286, 289; Ilakovac 1978, 337.

²⁰ Himmelmann 1980, 161; Cambi 2002, 304.

²¹ Badurina 1976, 284.

te životinja nalik jelenu s granom palme pod nogama i pticom nad glavom (Sl. 4).²² Dužina ovog kalupa iznosila je oko 150 mm, a visina oko 14 mm.

Na drugom kalupu prikazana je vinova lozica iz koje izrastaju grozdovi i listovi. Lozica je s obje strane omeđena linijom koju tvori niz sitnih, međusobno povezanih perli (Sl. 5). Ovaj kalup imao je dimenzije 140 x 14 mm.

Na nestalom ulomku oplate, vidljivom na fotografiji iz fototeke Arheološkog muzeja Zadar, koju je već ranije objavio A. Badurina,²³ primjećuje se motiv koji ne nalazimo na četiri prethodno opisane kalupa (Sl. 3). Unatoč ostatku tkanine koji pokriva dio prikaza,²⁴ na fotografiji se jasno razaznaje tordirani stup na profiliranoj bazi. S desne strane stupa iskucana je prva scena novoza-vjetnog niza (Iv 6, 5–13). Stup je ostao neprepoznat vjerojatno jer podsjeća na stiliziranu stijenu

Sl. 5. Ulomci s iskucanim prikazima vinove loze i rekonstrukcija kalupa (foto. I. Čondić / crtež J. Vučić)

²² Zbog loše sačuvanog otiska, nije jasno radi li se o leopardima ili lavovima. Također, jedan jelen ima rogove koji podsjećaju na gazeline, dok drugom nije sačuvana glava, pa se može tek pretpostaviti kako je riječ o jelenima. Ukoliko se u budućnosti bude tragalo za značenjem ovog friza, trebat će posebnu pažnju posvetiti prikazu jelena s granom masline i pticom, koji se osim složenosti ističe i položajem, jer je okružen s dva jelena i dva leoparda.

²³ Fotografija 7418 / 22765. Usporedi: Badurina 1976, T. IV.

²⁴ Prema Badurini (1976, 284), tragovi potječu od platna u koje je bila umotana škrinja.

iz koje Mojsije izbija vodu (Izl 17, 4–7). Usporedbom dva motiva, vidljivo je koliko je stup viši od spomenute stijene. Ovo otkriće ukazuje kako je za izradu škrinje, uz četiri ranije spomenuta, korišten i peti kalup s prikazom tordiranog stupa. Tordirani stupovi nisu rijetka pojava na oplatama kasnoantičkih škrinja.²⁵ Ostaje pitanje je li se stup pojavljivao samostalno ili je, u paru s još jednim, nosio gredu ili luk tvoreći svojevrsnu edikulu.

NAČIN ISKUCAVANJA OPLATE

Oplata novaljske škrinje ukrašena je iskucavanjem u kalup. Ti su kalupi najčešće rađeni od bronce, lijevani u tehnici izgubljenog voska.²⁶ Za iskucavanje su korištene dvije osnovne vrste kalupa, s istaknutim i udubljenim prikazima.²⁷ Na kalupima s istaknutim prikazima lim se kuca s lica, a na udubljenima s naličja. To je rezultiralo specifičnim otiskom uz rub kalupa, na temelju kojeg je moguće odrediti koja je vrsta kalupa korištena. Prema tragovima ispupčenja lima na površinama između otisaka susjednih kalupa, koja nastaju ukoliko se lim kuca s naličja, što smo i eksperimentalno potvrdili, možemo zaključiti kako je oplata iz Novalje iskucana korištenjem udubljenog kalupa. Da je riječ o udubljenom kalupu sugeriraju i natpisi koji prate tri scene Starog i dvije Novog zavjeta, koji su po svemu sudeći naknadno urezani na već izlivenom kalupu, što bi bilo neizvedivo da je riječ o kalupu s ispupčenim prikazima.²⁸

Kalupi s utisnutim motivima, kakav je korišten za iskucavanje novaljske škrinje, obično su bili aplicirani na metalne pločice. Zbog ekonomičnosti bilo je uobičajeno maksimalno iskoristiti raspoložive površine pločica, pa su kalupi često prekrivali sve njihove stranice, odnosno veličina lijevanih pločica koje nose kalupe u pravilu se određuje prema veličini kalupa kojeg nose, što potvrđuje veći broj nalaza.²⁹ Slijedeći te primjere, na temelju sačuvanih otisaka kalupa koji su korišteni za izradu relikvijara iz Novalje, možemo pretpostaviti kako su i ovi kalupi bili objedinjeni na brončanoj pločici oblika kvadra, dimenzija 160 x 45 x 14 mm.³⁰

Radi boljeg razumijevanja spomenika pokušali smo eksperimentalnom metodom replicirati tehnologiju izrade škrinje.³¹ Prvo pitanje bilo je vezano uz oblik drvene škrinje, odnosno osnove

²⁵ Usporedi: Buschhausen 1971, T. 15, 21, 35, 43, 46, 103.

²⁶ Na sačuvanim kalupima primjećuje se razlika između oštih kontura motiva koji su, u rijetkim slučajevima, naknadno urezivani na izliveni kalup i mekane modelacije glavnine prikaza koji su prije lijevanja morali biti oblikovani u podatnijem mediju. Reeder 1987, 428; Treister 1996, 172, 180.

²⁷ Između ove dvije grupe postoji i praktična razlika u primjenjivosti kod izrade pri čemu kalupi s utisnutim prikazima nisu omogućavali opetovano nizanje istog prikaza, jer bi se već utisnuti reljef preklopio s kalupom koji se nalazi ispod lima. Prikazi na udubljenim kalupima su u pravilu plići negoli oni na istaknutim kalupima. O ovoj problematiki vidi: Treister 1995, 101, 102; Treister 1996, 172; Treister 2001, XVI, XVII.

²⁸ U prilog pretpostavci o naknadnom urezivanju slova govori činjenica kako ne postoji prostor unaprijed zamišljen za prihvatanje natpisa, već su slova bez konkretnog reda umetana na preostale slobodne površine. Ovu pretpostavku dodatno potvrđuje i natpis NOEL, koji je na oplati, za razliku od ostalih, iskucan zrcalno. Očito ga je majstor urezao prvoga, nakon čega je uočio pogrešku i ostale urezao ispravno. Da su slova modelirana istovremeno s prikazima, prije lijevanja, majstor koji je ispravno napravio sve ostale natpise vjerojatno bi popravio i ovaj.

²⁹ Reeder 1987, 428. Takve kalupe donose: Reeder Williams 1985; Treister 1995, sl. 1, T. 4, 5; Treister 1996, sl. 1–12.

³⁰ Na temelju ovih saznanja muzejski tehničar Arheološkog muzeja Zadar Frane Šunić modelirao je u glini kalup kakav je mogao biti korišten pri iskucavanju novaljske škrinje. Kalup je izliven u bronci u ljevaonici Ujević u Zagrebu.

³¹ Koristeći prethodno izliven kalup u Arheološkome muzeju Zadar, proveden je eksperiment iskucavanja škrinje. Za provođenje eksperimenta iznimnu zahvalnost dugujem F. Šuniću.

Sl. 6. Brončani kalup i škrinja načinjena iskucavanjem (foto. I. Čondić)

na koju će se aplicirati iskucani limovi. Trebaju li tijelo škrinje i poklopac imati isti opseg ili, sukladno aktualnoj rekonstrukciji, poklopac treba biti širi od tijela? Po ovom pitanju odlučili smo se ugledati na cjelovitije sačuvane primjerke, datirane također u 4. stoljeće, kod kojih opseg tijela u pravilu odgovara opsegu poklopca.³² Kako se dimenzije poklopca na aktualnoj rekonstrukciji čine logičnima, jer bi bilo teško zamisliti da rubovi poklopca nisu bili obrubljeni limom, odlučili smo povećati dimenzije tijela. U tom pogledu bilo je neophodno predvidjeti obrub kojim bi se okovali i rubovi škrinje. U prilog pretpostavci kako je i tijelo škrinje na rubovima bilo okovano, svjedoče tragovi na cjelovito sačuvanom limu, koji je apliciran na prednju stranicu aktualne rekonstrukcije.³³ Ovaj je obrub, za razliku od onog na poklopcu, mogao na obje strane biti ukrašen motivom lozice. Sličan primjer susreće se na dvije škrinje u Kairu.³⁴ Za potrebe ovog pokusa, kalup s prikazom tordiranog stupa iskorišten je kako bi se na licu škrinje, između dva kalupa s novovjekovnim prikazima, formirala edikula (Sl. 6).

³² Usporedi: Buschhausen 1971, kat. A2, A16, A26, A34, A38, A39, A52, A54, A55, A60, A62, A65, A68, A69, A73, A107, T. 5, 18, 30, 36, 38, 43, 60, 61, 68, 73, 74, 79, 85, 86, 91, 104.

³³ Iako su danas gotovo u cijelosti nestali, ostatci limova koji su prekrivali kuteve škrinje jasno se vide na starim fotografijama.

³⁴ Usporedi: Buschhausen 1971, 69–74, kat. A31, A32n, T. 34, 35.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Kako smo već ranije naveli, ovaj rad treba shvatiti tek kao uvod u dugoročni projekt s ciljem zaštite i primjerene prezentacije ostatka škrinje. U tom pogledu za sada je načinjena nova analiza sastava metala od kojeg je izrađena oplata, kao i analiza ljepila kojim je oplata zalijepljena na plastičnu osnovu. Razvijeno je također i topilo koje bi trebalo omogućiti odvajanje dijelova oplata od plastične osnove.³⁵ Prije poduzimanja konkretnih radnji na spomeniku, u planu je skeniranje sačuvanih ulomaka, na osnovi čega bi se projektirao 3D model nove rekonstrukcije. Radovima će prethoditi konzultacije s restauratorima, koji bi trebali predložiti optimalno rješenje, i pokusi, kojima bi se utvrdilo hoće li odvajanje od podloge i daljnji postupci na ikoji način oštetiti ostatke oplata.

LITERATURA

- Alborino 1981 V. Alborino, *Das Silberkästchen von San Nazaro in Mailand*, Bonn 1981.
- Badurina 1976 A. Badurina, „Ranokršćanski relikvijar iz Novalje“, u: Š. Batović (ur.), *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana, IX. kongres arheologa Jugoslavije, Materijali XII*, Zadar 1976, 283–295, T. I–XVIII.
- Badurina 1990 A. Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2. izdanje, Zagreb 1990.
- Baraka 2008 J. Baraka, „Krist i apostoli na relikvijaru iz Novalje u općem kontekstu starokršćanske ikonografije“, *Archaeologia Adriatica* 11, Zadar 2008, 113–127.
- Baraka 2009 J. Baraka, „A proposito dei reliquiari paleocristiani di Pola e di Novalja“, u: E. Marin – D. Mazzoleni (ur.), *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni*, Atti della giornata dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma, 8 marzo 2007), Città del Vaticano 2009, 187–208.
- Buschhausen 1971 H. Buschhausen, *Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare*, Wien 1971.
- Cambi 1994 N. Cambi, *Sarkofag dobrog pastira iz Salone i njegova grupa*, Split 1994.
- Cambi 2002 N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002.
- Fadić 1994 I. Fadić, „Novaljski relikvijari“, *Diadora* 15 (1993), Zadar 1994, 157–174.
- Himmelmann 1980 N. Himmelmann, *Über Hirten-Genre in der antiken Kunst*, Opladen, Leverkusen 1980.

³⁵ Analiza metala, ljepila i izrada topila provedeni su u sklopu interdisciplinarnog bilateralnog znanstvenog projekta *Suvremena zaštita i restauracija kroz istraživanje materijala od kojih je izrađeno umjetničko djelo*. Ovom prilikom zahvaljujem voditeljicama projekta dr. sc. Rebeki Rudolf (Univerza u Mariboru, Fakulteta za strojništvo) i dr. sc. Antoniji Mlikota (Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest umjetnosti) na pruženoj prilici.

- Ilakovac 1978 B. Ilakovac, „Unbekannte Funde aus Novalja (Yugoslawien)“, u: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana 2* (Roma 21–28 settembre 1975), Roma 1978, 333–340.
- Ilakovac 1994 B. Ilakovac, „Ranokršćanski relikvijari Kesenske (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 26–27 (1993–1994), Zagreb 1994, 47–65.
- Kaufmann-Heinimann – Martin 2017 A. Kaufmann-Heinimann – M. Martin, *Die Apostelkanne und das Tafelsilber im Hortfund von 1628 - Trierer Silberschätze des 5. Jahrhunderts*, Trier 2017.
- Mišković 2007 A. Mišković, „Suodnos oltara i konfesija“, *Diadora 22*, Zadar 2007, 173–190.
- Noga-Banai 2008 G. Noga-Banai, *The Trophies of the Martyrs. An Art Historical Study of Early Christian Silver Reliquaries*, Oxford 2008.
- Reeder 1987 E. D. Reeder, „The Mother of the Gods and a Hellenistic Bronze Matrix“, *American Journal of Archaeology* 91/3, Boston 1987, 423–440.
- Reeder Williams 1985 E. Reeder Williams, „A Bronze Matrix in the Walters Art Gallery“, *The Journal of the Walters Art Gallery* 42/43 (1984/1985), 24–31.
- Török 1986 L. Török, „An Early Christian Silver Reliquary from Nubia“, u: O. Feld – U. Peschlow (ur.), *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst: F. W. Deichmann Gewidmet*, sv. 3, Mainz 1986, 59–65.
- Treister 1995 M. Y. Treister, „A Bronze Matrices from Corfu in the Ashmolean Museum“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 110, Berlin 1995, 83–102, T. 4–6.
- Treister 1996 M. Y. Treister, „Bronze Matrices from the George Ortiz Collection“, u: A. Calinescu (ur.), *Ancient Jewellery and Archaeology*, Bloomington 1996, 172–184.
- Treister 2001 M. Y. Treister, *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*, Leiden – Boston – Köln 2001.
- Vežić 2005 P. Vežić 2005, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar 2005.

JAKOV VUČIĆ

THE PLAQUE OF THE EARLY CHRISTIAN CASKET FROM NOVALJA

A number of early Christian reliquaries were found in the village of Novalja on the island of Pag in 1971. Among them were also some fragments of brass plaques covering a wooden casket, decorated with five New Testament and five Old Testament scenes. Today these fragments are affixed on a transparent plastic box, suggesting the original shape of the casket. The proposed reconstruction is incorrect due to inaccurate fitting of the remaining fragments, as well as the absence of a spiral fluted column unrecognized in earlier works, and now lost. The casket requires thorough re-preservation and reconstruction.

In this paper we will try to evaluate the current reconstruction of the early Christian casket from Novalja, based on preserved fragments and documentation, which is exhibited in the permanent exhibition of the Archaeological Museum in Zadar. The casket belongs to a group of reliquaries found in Novalja, which also includes an octagonal silver reliquary with a lid depicting Jesus Christ and the Apostles, an undecorated elliptical silver reliquary with a lid, and a glass container. This paper represents an introduction to a long-term multidisciplinary project whose ultimate goal is to save and adequately present the preserved remains of the casket. As a starting point on this path, we will closely examine the current reconstruction, determine the number and content of matrices used for hammering the plaque, and in order to better understand this valuable artefact, we've conducted an experiment to try and replicate the manufacturing technique.

Vladimir Vidas had found the reliquaries in his yard in Novalja on November 3, 1971. During 1971 and 1972 the artefacts were acquired from the finder by the Archaeological Museum in Zadar, and have been on permanent display since.

After arriving at the Archaeological Museum, the fragments of casket plaque were cleaned, preserved and glued to a model made of transparent plastic. The dimensions of this model correspond to A. Badurina's assumption, while the lid is wider than the body due to trim width (Fig. 1). Regarding the composition of preserved fragments of brass plaque, the reconstruction falls quite short. For example, at the head of the lid we find a fragment depicting a grapevine right next to a fragment depicting animals and palms, with no valid arguments for this. Two larger fragments depicting the New and the Old Testament respectively, which should be physically connected, are attached separately onto the lid and the side of the box (Fig. 2). This is also the case with three smaller fragments ending up on the opposite, narrower sides of the casket (Fig. 2). On the back side of the reconstructed model we see two bigger fragments depicting the Old Testament glued in the same line, although due to limitations of the hammering technique, this configuration would have been impossible. The listed examples indicate that the remains displayed in this arrangement do not show a possible variant of the original appearance of the casket.

Describing the plaques covering the sides and the lid of the casket, A. Badurina found that two matrices were used for their decoration: one with five scenes from the Old Testament, and one with five scenes from the New Testament (Fig. 3). The matrix with the Old Testament scenes is approx. 160 mm wide and 45 mm high. The New Testament sequence begins with a scene described by ambiguous interpretations as either the multiplication of the loaves, or the miracle in Cana of Galilee. Since Christ is not surrounded by liquid containers, but wicker baskets instead, we can assume that the scene represents the multiplication of the loaves after all. The matrix depicting the New Testament scenes, as well as the one previously described depicting the Old Testament, is 160 mm wide and 45 mm high.

Along with the scenes hammered in the two aforementioned matrices, A. Badurina singled out the decorations on both sides of the trim. They had also been hammered in two matrices, whose imprints are not preserved in full, but can be reconstructed based on available fragments. One matrix had a frieze depicting seven trees, two leopards, four deer, and an animal resembling a deer with a palm branch under its legs and a bird overhead (Fig. 4). This matrix was about 150 mm wide and 14 mm high.

The second matrix shows vine with grapes and leaves. On both sides of this vine we see a line made of tiny interconnected pearls (Fig. 5). This matrix was about 140 mm wide and 14 mm high.

On the missing fragment of the plaque, visible on a photo found in the photo archive of the Archaeological Museum in Zadar, which had already been published by A. Badurina, we notice a motif not found in the four previously described matrices (Fig. 3). Although a piece of fabric covers one part of the scene, we can clearly see a spiral fluted column on a profiled base. On the right side there is a hammered scene of the New Testament sequence. Maybe the column went unrecognized because it resembles a stylized rock Moses had poured water from. By comparing the two motifs it is obvious that the column exceeds the height of the rock. This discovery indicates that in addition to the four aforementioned matrices, the fifth matrix was also used, depicting a spiral fluted column. Spiral fluted columns are not unusual on plaques of late antique caskets. The question remains whether there was only one column, or there were two, holding the beam or an arch, perhaps forming an aedicula (a small shrine).

The scenes on the Novalja casket plaque were made using the matrix hammering technique. Most often, the matrices were cast in bronze, using the lost-wax method. Two basic types of matrices were used for hammering, with embossed and recessed scenes. On the matrices with embossed scenes the metal was hammered from the front, and on those with recessed scenes it was hammered from the back. As a result of this, we see a specific imprint on the edge of the matrix, which makes it possible to determine which type of matrix had been used. According to these markings we can conclude that the plaque from Novalja was hammered using a recessed matrix.

Based on the preserved imprints on the casket plaque and several matrices known from the literature, which have been preserved to date, it is possible to assume that the matrix used for hammering the Novalja casket had a shape of a cuboid of size 160 x 45 x 14 mm, with scenes depicted on all six faces. To better understand this valuable artefact, we created a matrix and carried out experimental hammering of this matrix, making a model of a casket (Fig. 6).

This paper should be seen as an introduction to a long-term project whose ultimate goal is to save and adequately present the preserved remains of the casket. For this purpose, we have conducted a new analysis in order to determine the composition of metal the plaque was made from, and analysed the glue holding the plaque in place on the plastic base. Before taking any concrete actions on the artefact, our plan is to scan the remaining fragments and use the images to design a 3D model for a new reconstruction.

Keywords: *Novalja, Early Christian Reliquaries, Casket, Hammering technique, bronze matrix*

(Prijevod: Marija Cvetković)

MILJENKO JURKOVIĆ

TRANSFORMACIJE POVIJESNOG PEJZAŽA KVARNERSKIH OTOKA IZMEĐU ANTIKE I RANOG SREDNJEG VIJEKA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.17>

Kasna antika, u svom najvećem kronološkom opsegu (kako se danas sve više prihvaća), od Tetrarhije pa do Karla Velikog, razdoblje je velikih transformacija monumentalnog pejzaža na istočnome Jadranu. Fokusrajući se na prostor Kvarnerskih otoka kao *case studies*, nastojat će se ukazati na različite vidove promjena. One su uvjetovane ključnim političkim i društvenim mijenama, od kojih najveći utjecaj na transformacije pejzaža imaju kristijanizacija, seoba naroda, Gotski ratovi, prodor Avara i Slavena u Dalmaciju u ranom 7. stoljeću, te konačno franački prodor u Istru i Dalmaciju krajem 8. stoljeća, koji ujedno obilježava i kraj kasne antike na ovim prostorima. Kombinacijom novih tehnologija i metoda može se već u sadašnjem stanju istraživanja dati čitav niz podataka o transformaciji kulturnog pejzaža od 3. do 8. stoljeća. Promjene su u prvom redu vidljive u gradovima *Arba*, *Apsorus*, *Curicta*, *Fulfinum*, od modela nastanka, preko Rimskog razdoblja do kristijanizacije i, za tri od ta četiri grada, nastanka biskupskih sjedišta. U ruralnom se prostoru može pratiti modele naseljavanja i korištenja zemlje, procese napuštanja i ponovnog korištenja pojedinih naselja, izgradnju crkava i obrambenih sustava, pojavu samostana, koji svaki na svoj način daju pečat transformacijama kulturnog pejzaža.

Ključne riječi: *povijesni pejzaž, kasna antika, rani srednji vijek, Kvarnerski otoci*

Kasna antika, shvaćena u njezinom najvećem kronološkom rasponu, kako se danas sve više prihvaća,¹ od Tetrarhije pa do Karla Velikog, razdoblje je velikih transformacija monumentalnog pejzaža na istočnome Jadranu. Te su transformacije uvjetovane nizom faktora, od kojih je nekoliko ključno: kristijanizacija, seoba naroda, Gotski ratovi, prodor Avara i Slavena u Dalmaciju u ranom 7. stoljeću. Kako početak razdoblja obilježava novi politički, društveni i ekonomski sustav kojeg uvodi Tetrarhija, tako je i kraj razdoblja obilježen dvjema epizodama: diplomatskim ratom Bizanta s jedne, Karolinga i Pape s druge strane u zadnjim desetljećima 8. stoljeća, te konačno franačkim prodorom u Istru i Dalmaciju koji obilježava kraj kasne antike na ovim prostorima.

Nije cijela istočna obala Jadrana doživjela ovaj niz promjena na jednak način. Dalmatinski prostor (i zaleđe i otoci) pokazuje određeni broj lomova, zastoja, poglavito u razdoblju nakon avaro-slavenskih prodora. Na sjevernojadranskim otocima situacija je ponešto drugačija i odgovara drugačijim obrascima od onih odavno uočenih u srednjoj Dalmaciji. Budući da se posljednjih godina na sjevernojadranskim otocima intenzivno istraživalo, moguće je već dati širu sliku promjena.

No, koji su to parametri važni za praćenje transformacija povijesnog pejzaža? Nisu još ni prihvaćene ni uspostavljene sigurne metodologije, kako se vidi iz iščitavanja povelikog broja

¹ Jurković 2019.

novijih radova. Gotovo svaka istraživačka ekipa razvija svoje vlastite metode i još uvijek nema konsenzusa o tome kako pristupiti problemu transformacija pejzaža.² U svakom slučaju, jedna je od bazičnih, početnih metoda mapiranje. No, što nam mapiranje samo za sebe može reći? Može li se ustanoviti da obrasci uočeni na sjevernojadranskim otocima prate povijesna događanja na kopnu? Je li sudbina svih otoka ista? Razlikuju li se od onih u Dalmaciji? Pri tome svakako valja reći da transformacije na mikroregionalnoj razini ne moraju nužno odgovarati globalnim procesima. Manje, zatvorenije cjeline, kao što su otoci, imaju svoje vlastite ritmove, kako će se i vidjeti.

Kombinacijom novih tehnologija i metoda istraživanja može se već u sadašnjem stanju istraživanja dati čitav niz podataka o transformaciji kulturnog pejzaža od 3. do 8. stoljeća na otocima sjevernog Jadrana. Promjene su u prvom redu vidljive u gradovima, *Arba*, *Apsorus*, *Curicta*, *Fulfinum*, od modela nastanka, preko Rimskog razdoblja do kristijanizacije i, za tri od ta četiri grada, nastanka biskupskih sjedišta. U ruralnom se prostoru može pratiti modele naseljavanja i korištenja zemlje, procese napuštanja i ponovnog korištenja pojedinih naselja, izgradnju crkava i obrambenih sustava, pojavu samostana, koji svaki na svoj način daju pečat transformacijama kulturnog pejzaža.

Pitanja ovdje postavljena – riječ je o dugom trajanju – su kontinuitet života gradova, što se dogodilo sa ruralnim naseljima, s vilama, s trgovinom, prometnicama, kristijanizacijom, crkvenom mrežom u kronološkim sekvencama (kraj 4. stoljeća u ključnim gradovima, 5. stoljeće u ostalim gradovima, 6. stoljeće u *pagusu*).

Prvo ću donijeti podatke za svaki otok pojedinačno u dugom trajanju, od antike do Karolinga, i vidjeti kako svaki otok reagira na promjene globalnijeg karaktera, a potom sinkronijski vidjeti što se događa na cijelom kvarnerskom prostoru u kronološkim sekvencama i usporediti različit razvoj svakog od otoka. Naravno, nisu svi otoci jednako istraženi, količina, a i kvaliteta podataka za svaki je različita, nisu ni sva istraživanja relativno nova, neka su jako stara i valjalo bi ih revidirati. No sve u svemu, dovoljno je podataka da se mogu shvatiti ključne faze u transformaciji povijesnog pejzaža. Rezultati tih transformacija ogledaju se na promatranom teritoriju kao sekvenca renesansi, od kojih su na proučavanom području relevantne ona Justinijanova, a potom Karolinška.³

APSIRTIDI

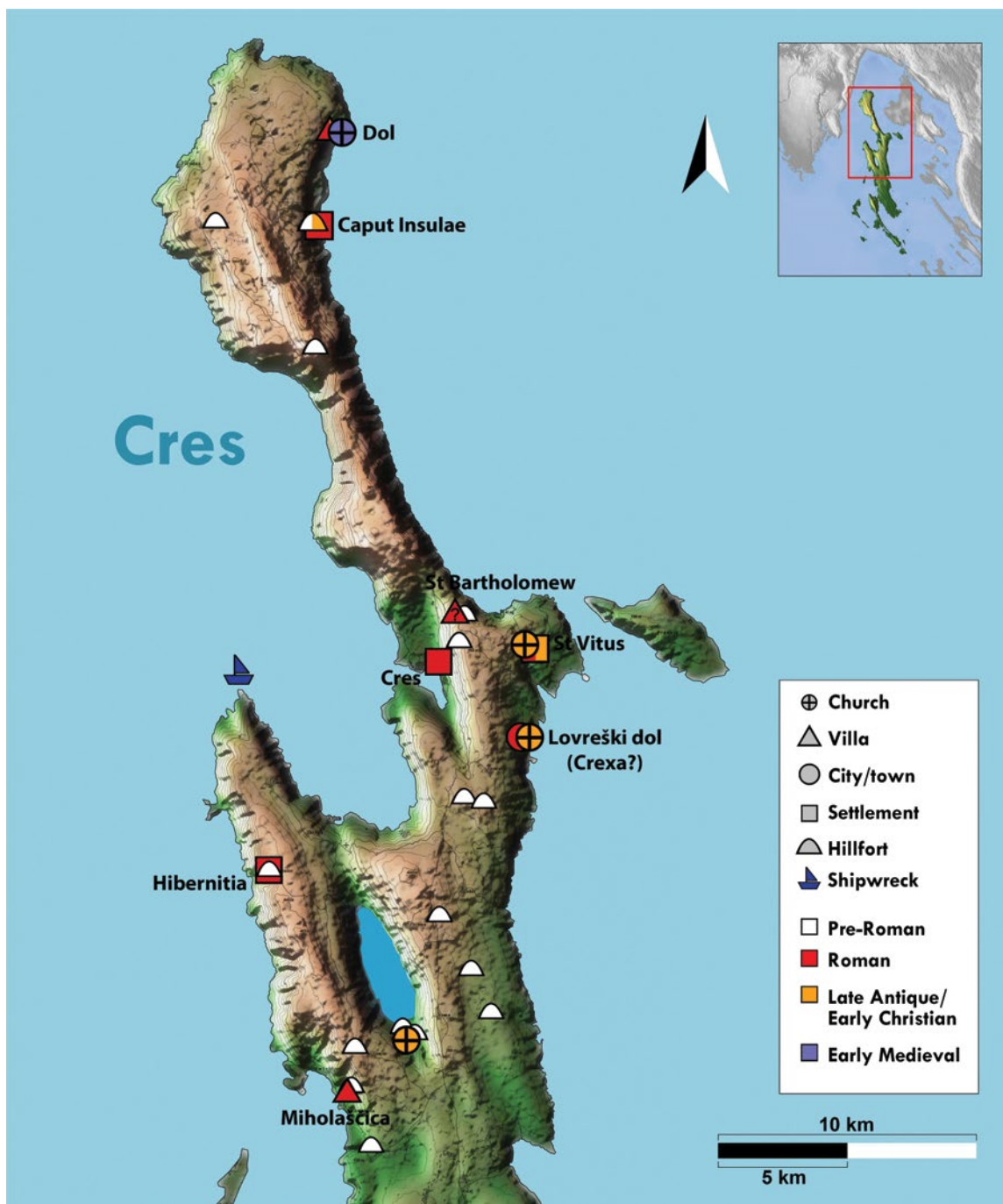
Arhipelag Apsirtida, otoci Cres i Lošinj (Sl. 1 i 2), s još dvanaestak manjih otoka, pruža raznovrsnu lepezu podataka za analizu. Ti su podatci, doduše, proizašli većinom iz davnašnjih istraživanja, koja bi valjalo revidirati, no i ti, ranije prikupljeni podatci, pružaju relativno dobru podlogu analizi korištenja prostora još od predrimskog doba.

Prepoznate su, naime, dosada čak 43 predrimske naseobine, 19 na Cresu, 18 na Lošinju, 2 na Unijama i po jedna na Velom Osiru, Velim Srakanama, Svetom Petru i Iloviku.⁴ Određen broj ih je nastavio živjeti u doba Rima, kasnoj antici i ranom srednjem vijeku. Čak su i dvije predrimske

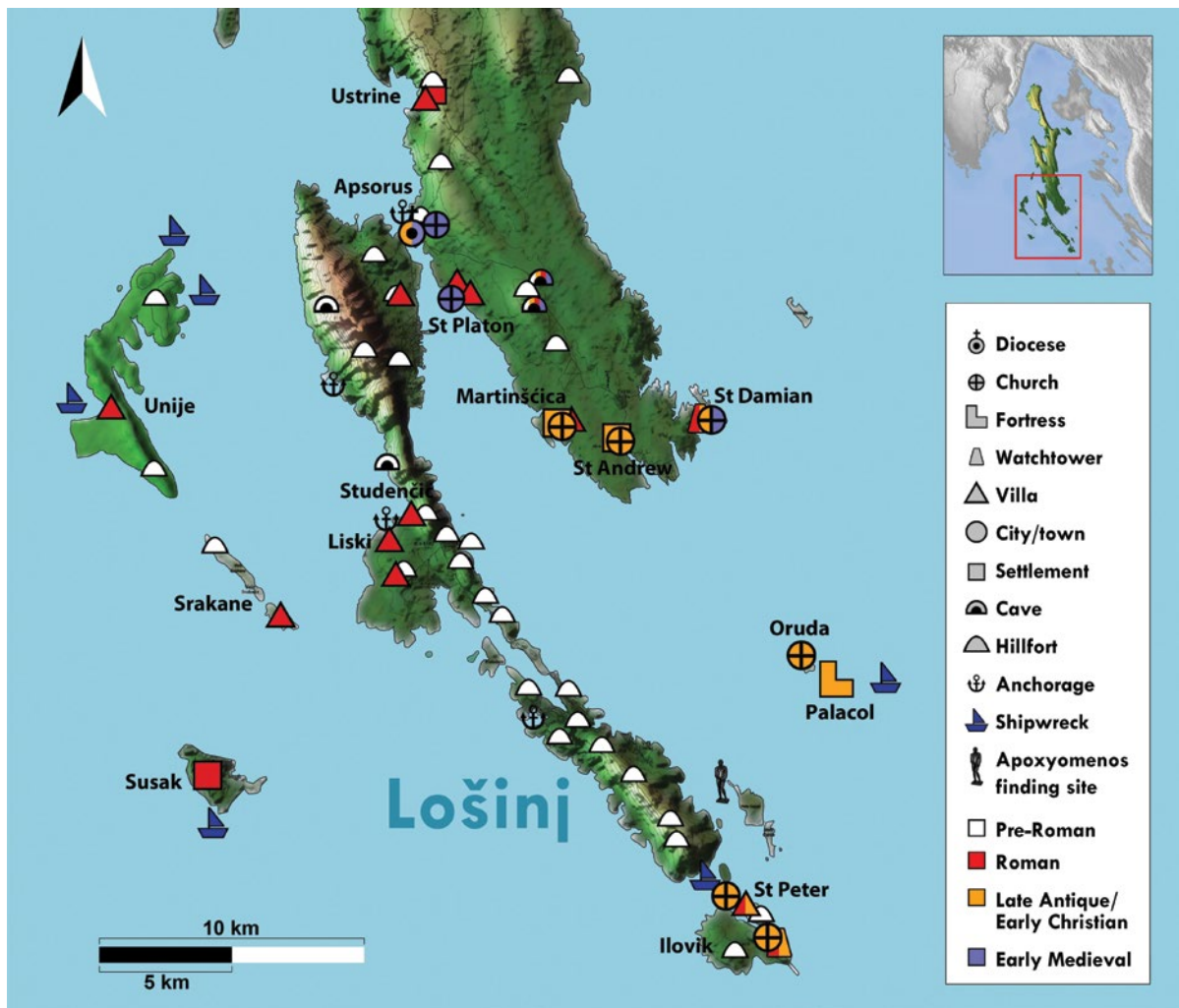
² Krleža *et al.* 2018.

³ Ovaj rad sufinanciran je iz Programa „Znanstvena suradnja“ Hrvatske zaklade za znanost, koji je financirala Europska unija iz Europskog socijalnog fonda u sklopu Operativnog programa Učinkoviti ljudski potencijali 2014.–2020., u sklopu projekta PZS-2019-02-1624 – GLOHUM – Globalni humanizmi: novi pogledi na srednji vijek (300–1600). Tekst je produbljena analiza iznesenog u: Jurković 2019a.

⁴ Čus-Rukonić 1982, 10–11.

Sl. 1 Otok Cres od antike do ranog srednjeg vijeka, sjeverni dio
(po Jurkoviću, iscrtao I. Kranjec, stanje istraživanja 2016.)

Sl 2 Južni dio Cresa, Lošinj i otoci arhipelaga Apsirtides od antike do ranog srednjeg vijeka
(po Jurkoviću, iscrtao I. Kranjec, stanje istraživanja 2016.)

naseljene špilje, Jami na Sredi na Cresu, bivale povremeno naseljavane od mezolitika do ranog srednjeg vijeka.⁵

Na otoku Cresu čak je 4 od 19 predrimskih naselja nastavilo živjeti u antici kao gradovi: Osor (*Apsorus*), Beli (*Caput insulae*), Lubenice (*Hibernitia*) i Ustrine. Odabrani su zbog strateškog položaja. Osor je na najvažnijoj maritimnoj ruti iz nutarnjeg u vanjsko more, uz umjetno prokopan kanal koji dijeli Cres od Lošinja. Beli pak kontrolira plovni put između Cresa i Krka, Lubenice zapadno, vanjsko more, a Ustrine, položene iznad Osora, kontroliraju jedinu cestu koja vodi u Osor.⁶ Sva navedena četiri grada kontinuirano žive do danas. Postoje k tome i podatci o još jednom gradu na otoku Cresu (*Crexa*), no taj još nije pouzdano identificiran. Dvojba je da li tek nekoliko grobova i pokoji zid mogu biti dovoljni za identifikaciju grada unutar današnjeg Cresa, ili pak

⁵ Mirosavljević 1959.

⁶ Zanimljivo je primijetiti da Ustrine imaju daleko veće rimsko groblje nego što takvo naselje treba, pa je već primijećeno da su se tamo vjerojatno pokapali također ljudi iz Osora. Vidi: Imamović 1975, 220.

Crexu treba tražiti na brdu sv. Bartolomeja iznad grada, položaju s kojeg se kontroliraju obje strane otoka, gdje nalazi rimske keramike i nešto zidova govore o postojanju naselja, ili čak identificirati s lokalitetom Lovreški na suprotnoj strani otoka.

Kod većine ostalih predrimskih naselja uočava se pravilo da se visinska naselja napuštaju i sele na samu obalu, kao primjerice u Miholašćici ili Ustrinama. Taj se model ponavlja i na otoku Lošinju.

Za razdoblje kasne antike, dosada poznati podatci za otok Cres odnose se gotovo isključivo na crkve. Osor postaje biskupija, stvara se crkvena mreža na svim otocima arhipelaga. Na otoku Cresu te su crkve unutar naseobina, poput Lovreškog, Cresa, Belog, sv. Vida, sv. Damjana, Martinšćice, ili novih naselja poput sv. Andrije na Puntićima.

Na otoku Lošinju poznate su četiri rimske naseobine, sve uz obalu, ispod predrimskih visinskih. Vila u uvali Studenčić je nastavila živjeti u kasnoj antici, kad je izgrađena crkva. Ostala su naselja napuštena, u dosad još nedefiniranom vremenu. Ono što se sa sigurnošću može reći jest da u jednom trenutku, unutar kasnoantičkog razdoblja, sva naselja na otoku prestaju živjeti, a otok se neće ponovno nastaniti do kasnog srednjeg vijeka, uz iznimku nekoliko eremitaža na obroncima Osorčice u 11. i 12. stoljeću. Isto se dogodilo na manjim otocima zapadno od Lošinja, Unijama i Srakanama, gdje su rimske naseobine napuštene negdje u kasnoj antici.

Posve je suprotna situacija na manjim otocima arhipelaga s južne i istočne strane Lošinja. Pristanište između sv. Petra i Ilovika očito je bilo na ključnoj plovnoj ruti. Na sv. Petru rimska je vila obuhvaćala gotovo polovicu otoka, a crkva prevelikih dimenzija izgrađena je pored nje u kasnoj antici.⁷ Na Iloviku, pored kasnoantičke utvrde izgrađena je u 6. stoljeću i crkva sv. Andrije.⁸ Kasnoantička utvrda izgrađena je na otočiću Palacol,⁹ a tik do njega, na Orudi crkva sv. Ivana.¹⁰ Nema pouzdanih podataka o funkciji te izolirane crkve. Moguće je služila posadi na Palacolu, budući se za oseke i mirnog mora može i pješke s otoka na otok, a moguće je služila zajednici monaha bazilijanaca, sudeći prema nekim kasnijim dokumentima.

Što se razdoblja ranog srednjeg vijeka tiče, zasada se poznati podatci odnose isključivo na južni dio otoka Cresa, i odnose se na crkve sv. Damjana, sv. Platona, crkvu u Osorskom dolcu, sv. Vid u Sremu. U Osoru je katedrala dobila nov liturgijski namještaj koji je radila Kvarnerska klesarska radionica krajem 8. stoljeća.¹¹ A na mjestu kasnijeg samostana sv. Petra izgrađena je crkva tipološki zanimljiva – jednobrodna s T transeptom.¹² Unatoč rekognosciranjima terena, za otok Lošinje nema podataka, kao i za sve manje otoke arhipelaga.

Iako su podatci kojima raspolažemo prilično stari, iz davnašnjih rekognosciranja terena, neki se zaključci nakon mapiranja podataka daju izvesti. Većina je utvrđenih predrimskih naselja napuštena, stanovnici su sišli s brda, uglavnom na obalu. Neka su naselja pretvorena u rimske gradove, ona na strateškim pozicijama. Uočava se da je Rim preferirao zapadnu obalu Cresa i Lošinja, kao i manje otoke na zapadnoj strani, na vanjskom moru.

Sva su četiri rimska grada kontinuirala kroz kasnu antiku i rani srednji vijek, no većina sekundarnih naselja je, prema zasad poznatim podacima, napušteno u nekom trenutku tijekom kasne anti-

⁷ Bully – Čaušević-Bully 2012.

⁸ Starac 2011.

⁹ Badurina 1982.

¹⁰ Čaušević-Bully – Bully 2014.

¹¹ Jurković 2016.

¹² Čaušević-Bully *et al.* 2017, 799.

ke. Otok Lošinj, kao i manji otoci Unije i Srakane izgleda su u potpunosti napušteni. Naselja koja kontinuiraju nalaze se na istočnim obalama Cresa, kao i na manjim otocima arhipelaga s te istočne, kao i s južne strane. To svakako upućuje na važnost unutarnjeg plovnog puta, osiguranog utvrdama i osmatračnicama izgrađenim u Justinijanovo doba u vrijeme gotskih ratova. Sva su ta kasnoantička naselja imala crkve uključene u mrežu osorske biskupije, ili pak u nekoliko slučajeva kao samostanske crkve.¹³ Još je jedan proces vidljiv. Većina naseobina na malim otocima arhipelaga napušteno je tijekom ranog srednjeg vijeka, a život se koncentrirao na najvećem otoku Cresu, oko osorske biskupije. Pitanje koje valja postaviti je jesu li te promjene uvjetovane promjenama na kopnu.

OTOK KRK

Otok Krk najbliži je kopnu i najveći među kvarnerskim otocima (Sl. 3). Dva su se rimska naselja razvila na suprotnim stranama otoka: Krk (*Curicum*) na jugu te Omišalj (*Fulfinum*) na sjeveru. Njihova je sudbina sasvim različita: dok je s jedne strane Krk postao biskupija tijekom kasne antike, *Fulfinum* počinje propadati te je s vremenom napušten.¹⁴ Sekundarna su se rimska naselja gotovo sva nalazila na obalama, bilo kao *villae* ili manje ruralne naseobine: Njivice, Soline, Ogrul, Korintija, Sveti Juraj u Maloj Krasi, Košljun, Punat, Kanajt, Sveta Foška, Sveti Krševan na Glavotoku, Voz, Bosar. Samo je jedna vila u središnjem dijelu otoka do danas prepoznata i istražena: Cickini.¹⁵ Svi ti lokaliteti pokazuju kontinuitet do kasnoantičkog razdoblja. Koliko mi je poznato, samo je nekoliko novih naselja osnovano u kasnoj antici: Mohorov, Jurandvor i Baška. No, ovdje valja naglasiti da su ova zapažanja bazirana uglavnom na rekognosciranjima terena, a puno manje na sustavnim istraživanjima.

S obzirom na to da je najbliži kopnu, Krk je razvio najjači obrambeni sustav tijekom 6. stoljeća koji je odgovarao onome na kopnu – *castra* ili jednostavne stražarske kule. Na sjeveroistočnoj obali otoka sagrađene su tri: Sveti Marko, Ogrul i Korintija i sve tri su imale crkve.¹⁶

Grad Krk postaje u kasnoj antici sjedište biskupije, a crkvena mreža širi se otokom tijekom 5., 6. i 7. stoljeća. Neke su od tih crkava doista impozantne, poput one u Mirinama, ili trobrodna bazilika s križnom krstionicom u Baškoj.¹⁷ Crkve se grade u manjim naseljima, poput dvije u Bosaru,¹⁸ ili pak u sklopu ranijih rimskih vila – Mala Krasa, Cickini, Kanajt.

Čini se da je 6. stoljeće i na Krku bilo, kao i na ostatku otočja, doba prosperiteta. Na jugoistočnoj strani otoka, u Jurandvoru, zaštićena okolnim brdima, sagrađena je kasnoantička vila s malenom crkvom. K tome, obližnja velika bazilika Sv. Nikole s podnim mozaicima¹⁹ i impozantna bazilika u Baškoj s krstionicom križnog oblika²⁰ govore o bogatstvu elita tog doba.

Trenutno nam stanje istraživanja ne dozvoljava donošenje čvrstih sudova o modelima naseljavanja na otoku, iako su neki od dokaza dovoljno jasni da zaključimo da je Krk imao sasvim druga-

¹³ Čaušević-Bully – Bully 2015.

¹⁴ Čaušević-Bully – Valent 2015.

¹⁵ Starac 2014.

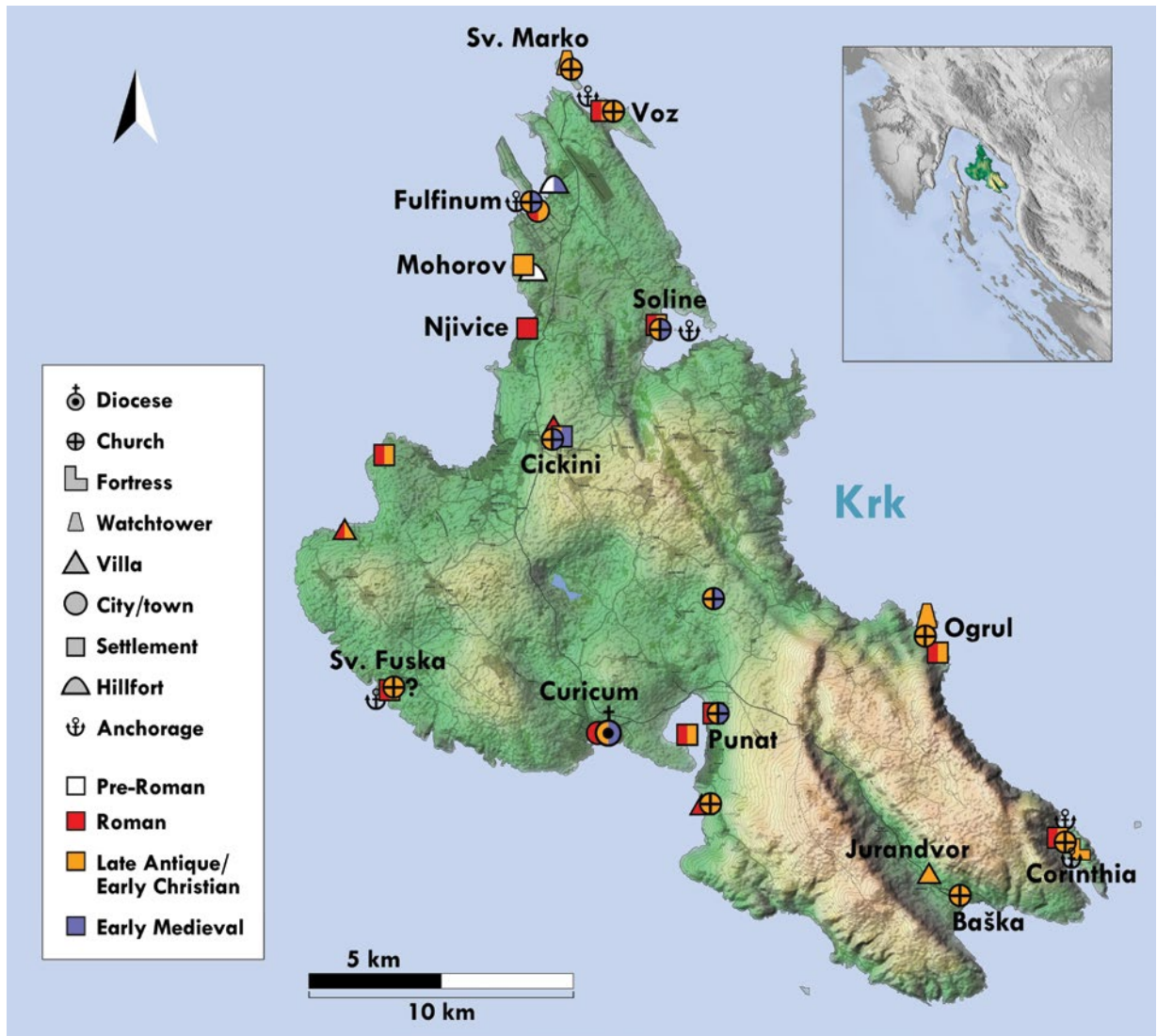
¹⁶ Brusić 1989.

¹⁷ Chevalier 1996, 44.

¹⁸ Chevalier 1996, 43.

¹⁹ Starac 1996.

²⁰ Jakšić – Novak 2009.

Sl. 3 Otok Krk od antike do ranog srednjeg vijeka (po Jurkoviću, iscrtao I. Kranjec, stanje istraživanja 2016.)

čiju sudbinu od drugih kvarnerskih otoka. Zbog svoje pozicije blizu kopna, bio je mnogo ranjiviji i samim time ovisniji o političkim mijenama i ključnim povijesnim događanjima.

Rimski municipij *Fulfinum*, naselje najbliže kopnu, jedini je rimski grad unutar puno većeg prostora, uključujući i ostatak Kvarnera, koji je bio napušten u određenom trenutku tijekom kasnoantičkog perioda. Teško je ustvrditi kada se to točno dogodilo, no rezultati recentnih istraživanja upućuju na postojanje arheološkog materijala koji se datira u 7. stoljeće, možda čak i u 8. stoljeće.²¹ Stanovnici su se preselili u predrimsko naselje na obližnjem brdu, Omišalj, gdje postoje čvrsti dokazi o crkvenoj arhitekturi i skulpturi već u ranom 9. stoljeću. Ipak, čini se da je velika crkva u Mirinama, ranijem predgrađu *Fulfinuma*, u funkciji cijelo to vrijeme, s manjom srednjovjekovnom crkvom izgrađenom u njenoj blizini. Takav model prostorne reorganizacije vrlo je sličan slučajevima kakve susrećemo na otocima središnje Dalmacije.

²¹ Čaušević-Bully – Valent 2015.

Napuštanje različitih formi naselja može se dokumentirati uglavnom na sjevernim obalama otoka. Praktički nema dokaza o kontinuitetu u dva *castruma* iz vremena Justinijana – Korintije i Sv. Marka, samo je Ogrul funkcionirao i kasnije, iako bez jasnih dokaza o kontinuitetu ili eventualnom prekidu korištenja. Primjer rezidencijalnog kompleksa u Cickinama, uz cestu koja vodi iz *Fulfinuma* u *Curicum*, daje moguće razloge za transformaciju povijesnog pejzaža. Dapače, taj je rezidencijalni kompleks s velikom crkvom sagrađen vrlo blizu rimske vile iz perioda ranog carstva, ne prije sredine 6. stoljeća, vjerojatno nakon vladavine cara Justinijana.²² Crkva s baptisterijem, kao i rezidencijalni kompleks, bili su modificirani nekoliko puta, uvijek redukcijama prostora, a život kompleksa završava paljevinskim slojem. Budući da većina materijalnih dokaza pokazuje vremenski raspon od sredine 6. do 9. stoljeća, to, zajedno s ranije spomenutim slučajevima, moraju biti zadnji odjeci avaro-slavenskih upada u Dalmaciju od prve polovice 7. stoljeća ili čak mogu biti povezani s karolinškim širenjem početkom 9. stoljeća.

Rani srednji vijek na Krku je relativno slabo poznat i opet isključivo unutar crkvene mreže. Katedrala u Krku dobila je nov liturgijski namještaj, kao i crkva sv. Lovre izvan zidina grada. U Omišlju je pouzdano postojala ranosrednjovjekovna crkva, kao i u Mirinama.²³ Kasnoantičke se crkve u sklopu vila također preuređivane, poput sv. Jurja u Maloj Krasi, ili sv. Petra u Kanajtu.

OTOK RAB

Rab (*Arba*) je relativno malen otok smješten u južnome dijelu Kvarnerskog zaljeva (Sl. 4). I na njemu, kao i na drugim kvarnerskim otocima, nije bilo sustavnih arheoloških istraživanja sve do nedavno.²⁴

Tijekom predrimskog razdoblja ilirska plemena Liburna živjela su u fortificiranim visinskim naseljima kojih je danas poznato dvadesetak.²⁵ Nakon rimskog osvajanja, najvažnije od tih naselja, *Arba*, uzdiglo se do ranga municipija,²⁶ a na poluotoku Kaštelini u Kaporu izgrađena je rimska vila.

Organizacija života na otoku Rabu u vrijeme antike očito je konvergirala jedinom otočkom gradu, *Arbi*. Brojne su uvale s plodnim zemljištem uokolo bile zaposjednute vilama, poput one na kamporskoj Kaštelini,²⁷ Supetarskoj dragi, uvali Gožinka, Banjolu,²⁸ da navedem samo one

²² Starac 2014.

²³ Jakšić 2007.

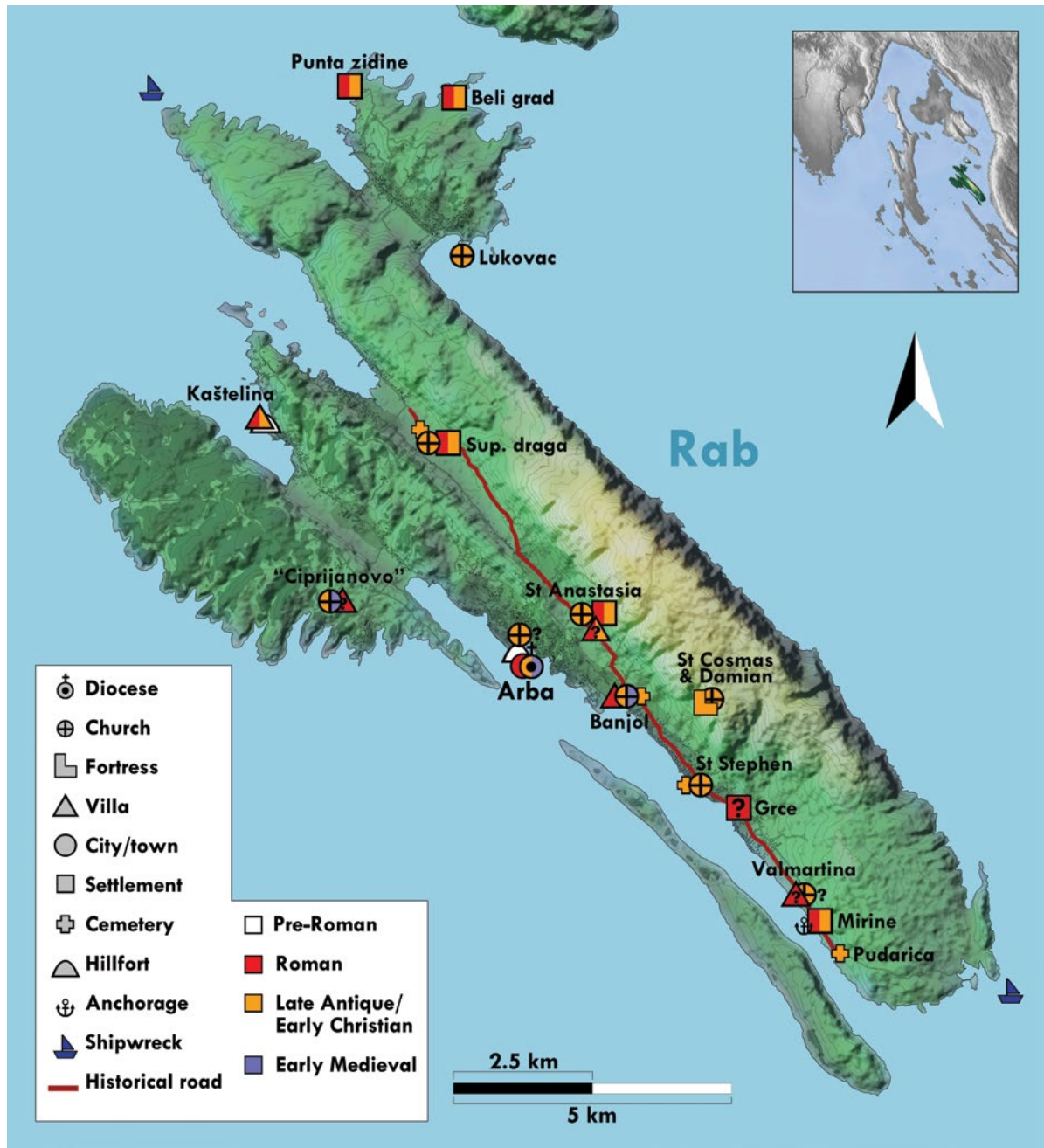
²⁴ Na otoku posljednjih petnaestak godina sustavno istražuje Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek u suradnji sa sveučilištem u Padovi, i to rekognosciranjem terena te nizom arheoloških zahvata probranih spomenika kao *case studies*: Kaštelina, sv. Lovro Banjol, Gožinka, Supetarska draga, grad Rab. Institut za arheologiju iz Zagreba vrši sustavna rekognosciranja otoka, koncentrirajući arheološke zahvate na poluotok Lopar i ranija povijesna razdoblja.

²⁵ Rizner 2012.

²⁶ Suić 1976, 188.

²⁷ Jurković *et al.* 2008.

²⁸ Cijeli je Banjol danas gusto urbaniziran te su uništeni ostaci većine ranijih građevina. No, ipak postoji dovoljno elemenata da se donesu zaključci o povijesti lokaliteta. Već samo ime Banjol (lat. *balneolum*) sugerira neku vrstu kupališta / termi. U blizini postoje četiri izvora. Potomci ljudi koji su sagradili kuće unutar zone govore o pronalascima svođenih prostorija, mozaičkih podova i mnoštva zidova. Svaka kuća u susjedstvu čuva fragmente skulpture iz rimskog, kasnoantičkog ili srednjovjekovnog perioda, za koje kažu da su se oduvijek pronalazile u njihovim vrtovima. Nalazi keramike su također posvuda. To je dovoljno da se pretpostavi postojanje rimskog naselja, vjerojatno vile neke važne osobe, koja je u kasnoj antici dala sagraditi crkvu i opremiti je mramornom skulpturom, vjerojatno uvezenom iz Konstantinopola.

Sl. 4 Otok Rab od antike do ranog srednjeg vijeka (po Jurkoviću, iscrtao I. Kranjec, stanje istraživanja 2016.)

pouzdana utvrđene. Sudeći po jedinjoj istraženjoj, ta se organizacija događa već u 1. stoljeću, kada i grad Rab postaje municipij.

Sudbinu tih vila može se pratiti barem djelomično. Ona na Kaštelini doživljava velika preuređenja: tijekom 3. stoljeća vila je djelomično porušena i potom restrukturirana te naposljetku napuštena tijekom kasne antike, nakon što je, čini se, djelomično fortificirana.²⁹ Vile u uvali

²⁹ Tomičić 1990.

Gožinka,³⁰ u Supetarskoj dragi,³¹ u Banjolu³² dobivaju crkve i tako nastavljaju živjeti u kasnoj antici.

Uz ove, rimskodobne i kasnoantičke tragove može se pratiti uz rimsku cestu, koja od Supetarske drage vodi do Barbata i dalje obalom. Tako se redaju sekundarna naselja, kojima se još ne može odrediti funkcija, od Supetarske drage, preko Kaplaka (od *caput* – glava, *lacus* – jezero, misli se na zdence i izvore) s crkvom Sv. Anastazije. Rimski stela također pronađena na tom mjestu. Na lokalitetu za Markovićem rekognosciranje i iskopavanje definirala su ruralni kompleks³³ koji živi od 3. do 6. stoljeća.

Slijedeći rimsku cestu, može se locirati nekoliko rimskih i kasnoantičkih lokaliteta. U Barbatu, sada gusto naseljenoj zoni, samostan Sv. Stjepana osnovan je u 11. stoljeću, vjerojatno na mjestu ranije crkve. Ispod moderne crkve dva ranokršćanska sarkofaga su iskopana i datirana u 6. stoljeće.³⁴ Dragocjen nalaz, zlatni *encolpion* također datiran u 6. stoljeće, povezuje se s tim sarkofazima.³⁵ Zidovi koji se mogu uočiti oko modernog groblja govore u prilog naselju sa crkvom.

Iznad Barbata, na uzvisini, sagrađen je tijekom Gotskih ratova *castrum* Svetog Kuzme i Damjana s crkvom.³⁶ Analiza njegovih struktura je otkrila konstantne promjene tijekom srednjeg vijeka. Može se zaključiti da je, nakon što je izgubio primarnu funkciju vojnog uporišta, služio kao refugij u trenucima neposredne opasnosti za ljude koji su živjeli u okolici.

Oko Grce, opet slijedeći povijesnu cestu, zidovi brojnih nastambi, *tesserae* mozaika i natpis zabilježeni su već u prvoj polovici dvadesetog stoljeća.³⁷ Dalje u smjeru jugoistoka uočena su još dva lokaliteta, oba kasnoantička. Valmartina je interpretirana ili kao velika ranokršćanska crkva³⁸ ili kao naselje.³⁹ Petsto metara dalje u smjeru juga kasnoantičke strukture su također uočljive, blizu potopljenih dokova u Barbatskom kanalu ispred lokaliteta Mirine.⁴⁰ I zaključno, na Pudarici su nedavno pronađeni grobovi, datirani u 5. stoljeće.⁴¹

Na suprotnoj strani otoka, poluotok je Lopar zaseban, izdvojen prostor, orijentiran više prema kopnu, prema Senju, s kojim će razvijati trgovačke veze. U rimsko doba, nekoliko naselja ruralnog

³⁰ Jurković – Tenšek 1990.

³¹ U Supetarskoj Dragi, u blizini opatije Sv. Petra iz 11. stoljeća, pronađeno je nekoliko ranokršćanskih fragmenata liturgijskog namještaja. Budući da nam dokument o osnivanju govori o postojanju crkve, logično je pretpostaviti da se ona nalazi ispod one srednjovjekovne. Zato smo poduzeli intenzivno rekognosciranje okolnih obradivih polja i organizirali iskopavanje ispred same crkve. Rezultati pokazuju kontinuitet u dugom trajanju. Nekoliko stotina metara prema istoku vidljivi su tragovi naselja, moguće vile. Ispred srednjovjekovne crkve postojalo je groblje. Ispod sloja 11. i 12. stoljeća i ispod zone uništenja (?), nalazi se suhozid okomit na pročelje crkve, koji postoji već u kasnoantičkom razdoblju. Na groblju je nađena velika količina kasnoantičke keramike, s amforama iz 6. stoljeća i velika količina lumina – staklenih uljanica koje su pripadale ranokršćanskoj crkvi. Budući da je pronađeno nekoliko fragmenata ranosrednjovjekovne oltarne pregrade, kontinuitet crkve se može pratiti od razdoblja kasne antike do zrelog srednjeg vijeka.

³² Brogiolo *et al.* 2017.

³³ Lipovac Vrkljan – Konestra 2015, 129.

³⁴ Brusić 1926, 59–61.

³⁵ Basić 2012.

³⁶ Jurković – Turković 2012.

³⁷ Brusić 1926, 58.

³⁸ Čaušević-Bully *et al.* 2012.

³⁹ Lipovac Vrkljan – Konestra 2015, 129.

⁴⁰ Lipovac Vrkljan *et al.* 2016, 205.

⁴¹ Konestra *et al.* 2017.

tipa je osnovano, najveće od njih Punta Zidine na sjeveroistočnoj strani poluotoka.⁴² Keramika koja je pronađena oko naselja datirana je od 1. do 4./5. stoljeća. Time je ovo ruralno naselje aktivno do razdoblja kasne antike. Još jedan je ruralni lokalitet lociran na poziciji Beli grad, povezan s peći za keramiku u zaljevu Podšilo, aktivnoj u drugoj polovici trećeg stoljeća.⁴³ Sjeverno od peći uočeno je ziđe koje upućuje na veliki kompleks.⁴⁴ Još jedan lokalitet s barem dvije peći je lociran u uvali Mahučina.⁴⁵ Pretpostavlja se da je ovakva velika proizvodnja keramike povezana s trgovinom s obližnjim gradovima Rabom i Senjom, koji su se temeljito pregrađivali u 2. i 3. stoljeću. Također je ukazano da je u to vrijeme smanjen uvoz iz italskih i regionalnih radionica, zbog čega raste potražnja za materijalom. Uz najveća obradiva polja, na poluotoku su uočeni i neki manji rimski ruralni lokaliteti.

Manje je podataka iz kasnoantičkog razdoblja. Ukazano je već da je rimsko naselje Punta Zidine nastavilo funkcionirati i u kasnoj antici, možda i Beli Grad. Nema dokaza za rani srednji vijek, a poluotok će ponovno zaživjeti tek u kasnom srednjem vijeku.

Maleni otok Lukovac, ispred Lopara, je u potpunosti izgrađen. Crkva iz 6. stoljeća nalazi se u središtu otočića i flankiraju ju velike cisterne. Funkcija ostalih struktura još je nepoznata, no pretpostavlja se da se radi ili o fortifikacijama ili o monastičkom kompleksu.⁴⁶ Lokacija otočića ispred uvale Lopar i naselja, mogućnost kontrole teritorija, nedostupnost, velike cisterne za vodu i skladišta, prema mom mišljenju, sugeriraju neku administrativnu branjivu funkciju u mikrookolini.

Tijekom kasne antike Rab postaje biskupija, dobivši katedralni kompleks, koji se sastojao od katedrale s atrijem na zapadnoj strani i baptisterija na sjevernoj, povezanog s katedralom prolazom.⁴⁷ Krajem 8. stoljeća katedrala dobiva nove liturgijske instalacije, a početkom 9. ciborij. Za to razdoblje poznajemo na otoku samo dvije crkve, u uvali Gožinka i u Banjolu, obje interpolirane u ranije kasnoantičke crkve.

KVARNERSKI OTOCI U „DUGOJ KASNOJ ANTICI“

Kada se kvarnerski otoci promatraju sinkronijski, dakako, koristeći posve nejednake količine podataka za svaki od otoka, već se sada može ukazati na nekoliko modela transformacije pejzaža (Sl. 5).

Predrimsko doba pokazuje posve nejednako naseljavanje kvarnerskih otoka. Najveća je i najgušća koncentracija utvrđenih naselja na uzvisinama na otoku Lošinju, gotovo jednaki broj kao na mnogo većem Cresu. Na Rabu ih je zasada dvadesetak, Krk je u tom pogledu slabije istražen. Na manjim otocima arhipelaga Apsirtida situacija je očekivana, po jedno, do najviše dva predrimska naselja.

Sudbina tih naselja u doba Rima pokazuje različite modele korištenja prostora. Velik broj visinskih naselja se napušta. Uočava se pravilo spuštanja naselja s brda u nizinu, uglavnom uz obalu. Rimski gradovi nastaju tijekom 1. stoljeća na pozicijama predrimskih naselja na pomno odabranim strateškim položajima: na Cresu Osor, Beli, Lubenice, Ustrine, na Krku *Curicta* i *Fulfinum*, na Rabu

⁴² Skelac – Radić Rossi 2006, 272.

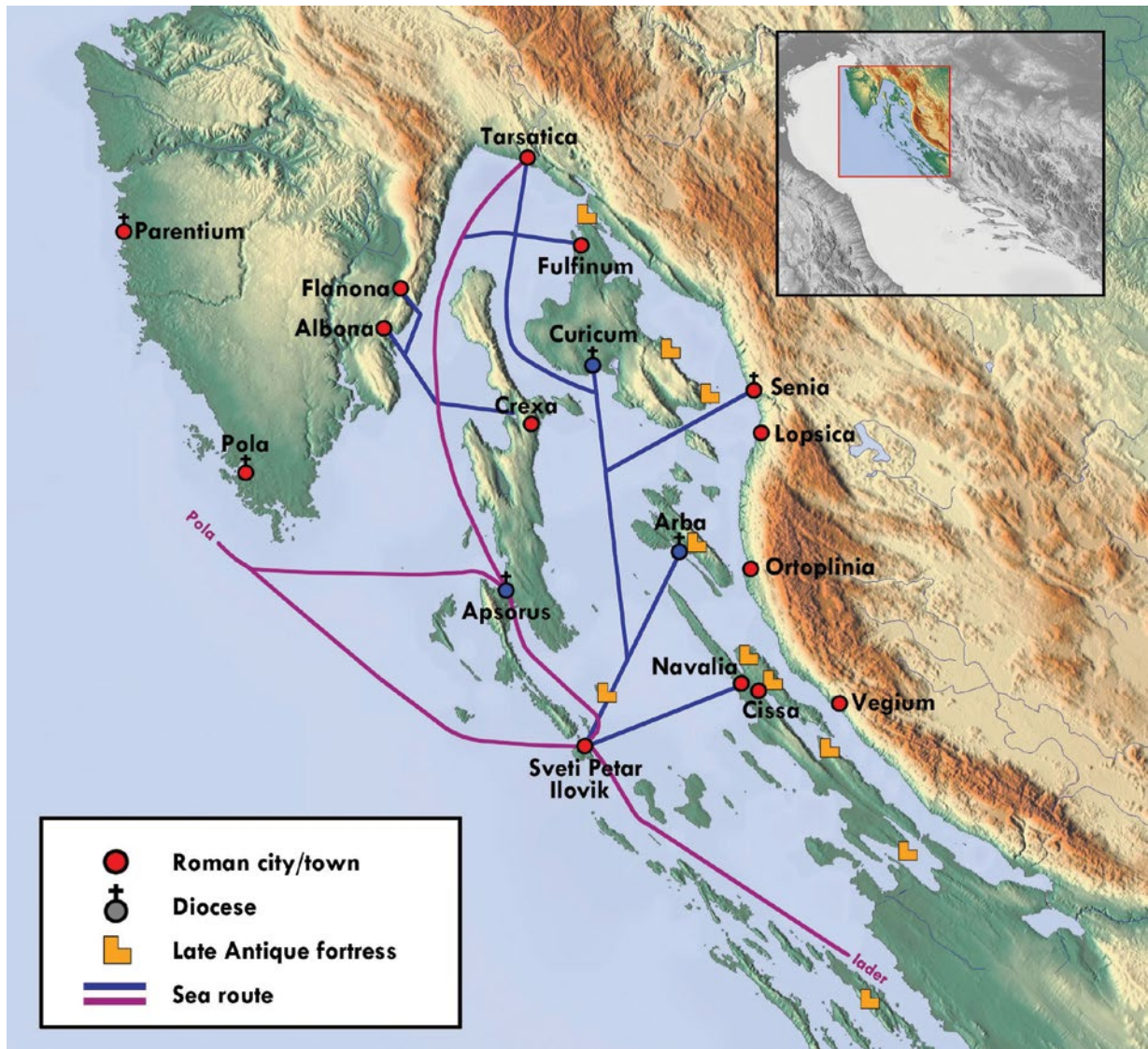
⁴³ Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2010.

⁴⁴ Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2012, 28.

⁴⁵ Lipovac Vrkljan *et al.* 2014, 206; 2015, 80.

⁴⁶ Čaušević-Bully – Bully 2015, 20–22.

⁴⁷ Domijan 2007, 89–92.

Sl. 5 Kvarner u kasnoj antici – utvrde i plovni putovi

Arba. Svi su doslovce na predrimskim naseljima, osim Fulfinuma, kod kojeg se vidi obrazac silaska u dolinu – predrimsko je naselje na obližnjem brdu. Svi su odabrani zbog geostrateških vrijednosti položaja. Osor je na ključnom plovnom putu između tzv. unutarnjeg i vanjskog mora, a da je položaj oduvijek bio ključan, dokazuje prokopani kanal između Cresa i Lošinja. Beli nadgleda plovni put između Krka i Cresa, Lubenice put prema Istri. *Fulfinum* na otoku Krku predstavlja „vrata“ otoka, otvarajući se također prema Istri i još važnije, *Tarsatici*. *Curicum* i *Arba* su oba na idealnim položajima, svaki na svom otoku. Ti će gradovi tijekom antike imati svoje uspone i padove, još nedovoljno istražene, no čini se da druga polovica 2. stoljeća i dio 3. stoljeća nose nešto jači prosperitet.⁴⁸

Ruralni prostor se zaposjeda vilama, uglavnom u uvalama. Iako otoci nisu u potpunosti rekonoscirani, još manje istraženi, već se prepoznaje prilično velik broj vila i još nedefiniranih sekun-

⁴⁸ Dobar pregled za Krk, *Fulfinum* i Osor vidi u: Čaušević 2006. Za Rab vidi: Budak 2006. i Jurković 2019a, 115–116.

darnih naselja. Pri tome se prepoznaje nekoliko obrazaca. U prvom redu vidljivo je da Rim preferira zapadnu obalu (onu prema otvorenom moru) Cresa i Lošinja, zapadne otoke arhipelaga (Unije, Srakane, Susak). Jednako je na Rabu, a čini se i na slabije istraženom Krku. Drugi je obrazac zaposjedanje uvala koje imaju u zaleđu plodno tlo – posve vidljivo na Rabu: Kaštelina, Gožinka, Supetarska draga, Banjol, Valmartina i druge. Treći je obrazac opet zasada najvidljiviji na Rabu, korištenje, za sekundarna naselja, plodnih područja u sredini otoka, uz rimsku prometnicu koja vodi od Supetarske drage do Barbata, i dalje. Čini se da će isti obrazac biti moguće definirati na Krku, sudeći po rezidencijalnom kompleksu u Cickinima koji je u blizini ceste *Fulfinum – Curicum*. Drugim riječima, organizacija prostora je planirana, razumljiva, i ekonomski diktirana. Jednako je tako i politički motivirana, na globalnoj razini – kontrolom prostora, poglavito maritimnog, i na lokalnoj razini – pripadnici elita, vlasnici vila, koje su strateški pozicionirane, s imanjima koji su donosili prihod, sasvim su sigurno participirali u vlasti.

Prvo veliko iskušenje otoci će doživjeti u vrijeme seobe naroda, velikog pritiska na granice Carstva i njegova obrambenog sustava, pogotovo onog obližnjeg koji završava na Tarsatici. I pri tome se valja zapitati imaju li ti prodori ikakve reperkusije na kvarnerske otoke? Povećava li se stanovništvo, ima li izbjeglica? Ili obratno, zatvaraju li se i fortificiraju naselja. Zasada valja reći da se u tom pogledu ne vide odrazi promjena na kopnu, da po svemu sudeći otoci ostaju na periferiji svih zbivanja.

Kristijanizacija i potom crkvena organizacija donose pak ključne promjene u povijesni pejzaž kvarnerskih otoka. Od četiri veća grada tri postaju biskupska sjedišta u kasnoj antici – Osor, Krk, Rab, što je, valja primijetiti, prilično velika gustoća u širim razmjerima, kojoj je nužno naći valjane razloge. Urbani fokusi se dakako mijenjaju, umjesto foruma sada je to katedralni sklop. U Osoru je on na samom rubu grada, u Rabu je, čini se, uz forum; u Krku još nije definirana s potpunom sigurnošću pozicija foruma, no katedralni je sklop ipak lateralno pozicioniran unutar grada. O drugim urbanim crkvama još se premalo zna. U Rabu je nestala crkva sv. Tome unutar zidina,⁴⁹ a sv. Ivan Evanđelista izvan grada, moguće je grobljanska crkva.⁵⁰ U Krku je moguće to ista funkcija sv. Lovre izvan gradskih zidina.

Crkvena organizacija i izgradnja crkvene mreže tijekom kasne antike na kvarnerskim se otocima ne može promatrati bez uvida u posljedice političkih događanja u širem okruženju. Pad Carstva, Ostrogotska vlast, potom Gotski ratovi i naposljetku Justinijanova rekonkvista imaju direktne posljedice na transformacije monumentalnog pejzaža. Nažalost, stanje istraživanja je takvo da se još uvijek ne može dati finija, razrađenija kronologija izgradnje na otocima, no opća je slika već sada jasna.

Iz biskupskih se sjedišta grana crkvena organizacija. Crkve se grade u sekundarnim naseljima, većina kojih je rimska, tek pokoje novo kasnoantičko. Na Cresu se crkve grade u Belom, Lovreškom, sv. Vidu kod Meraga, Sv. Damjanu na Punti Križa, Cresu, Punti Križa; na Krku su to Mirine, Soline, Bosar, Baška, Njivice, na Rabu sv. Anastazija u Kaplaku, Lukovac.

U sklopu vila ili drugih rezidencijalnih kompleksa na Cresu je crkva u Martinščici, na Lošinju u uvali Studenčić, na sv. Petru / Iloviku, na Krku u Jurandvoru, sv. Nikola blizu Jurandvora, Kanajt, Mala Krasa, sv. Foška, Cickini, na Rabu Gožinka, Banjol, Valmartina (č), Supetarska draga.

⁴⁹ Domijan 2007, 47.

⁵⁰ Jurković 1990.

Potencijalne samostanske zajednice također sudjeluju u kreaciji povijesnog pejzaža: Martinšćica na Cresu, moguće na Orudi, moguće na Lukovcu, a još se neke od ranije navedenih crkava razmatraju kao samostanske.⁵¹

Prve se promjene događaju u doba gotskih ratova. U gradovima je to vidljivo: prvotni strah i potreba obrane vide se u brzopoteznoj izgradnji zidina grada Raba. Gradnja je nespretna, uz korištenje spolija, većinom sarkofaga. Bila je bez sumnje neplanirana, s materijalom koji je došao „pod ruku“. Preklapanje s ranijom strukturom govori nam o smanjivanju kasnoantičkoga grada u usporedbi s onim iz doba Carstva.⁵² I u Krku se dograđuju zidine s jednom četverostranom kulom. U *Fulfinumu* se pak radi *castrum* usred grada. Fortificira se vila na Kaštelini na Rabu.

Kasna antika donosi drugačiju teritorijalnu organizaciju od one rimske. Jedan se obrazac može s velikom dozom sigurnosti utvrditi. Nema zasada traga kasnoantičkim crkvama na zapadnoj obali Cresa, nema crkava na zapadnim otocima arhipelaga, Unijama, Srakanama, izgleda i na Susku. Na Lošinju je poznata samo jedna crkva, u sklopu vile u uvali Studenčić. Arheologija pri donošenju zaključaka ne pomaže puno. Sva istraživanja, uglavnom samo rekognosciranja, ustanovila su da se sva naselja na Lošinju i zapadnim otocima arhipelaga napuštaju negdje tijekom kasne antike. Bez preciznih analiza teško je odrediti točnije vrijeme, no jedini je politički faktor tog razdoblja vrijeme gotskih ratova. Opća nesigurnost moguće je natjerala stanovnike na povlačenje u sigurnost branjenih gradova. Jednako je na izoliranom poluotoku Loparu na Rabu. Tamo je teren bolje istražen i daje podatke o životu naselja na Loparu do 4./5. stoljeća. Ovdje je razlogom zamiranja vrlo vjerojatno prestanak intenzivne trgovine s gradom Senjom.

Drugi obrazac proizlazi iz prvog. Sve su kasnoantičke crkve Cresa na istočnim obalama otoka, a aktiviraju se i manji otoci arhipelaga na toj istočnoj i južnoj strani. K tome se u Justinijanovo doba gradi utvrda na otočiću Palacol i stražarska kula na Iloviku. To znači da je u prvi plan došao nutarnji plovni put, zaštićen utverdama.

Potreba za sustavnom obranom donijela je izgradnju *castruma*, ili barem osmatračnica. Sustav je jasan prema obali: na Krku sv. Marko, Ogrul, Korintija, na Rabu sv. Damjan na Barbatu. Model organizacije je jasan – *castrumi* imaju crkvu unutar zidina, ili pak pored: sv. Andrija na sv. Petru / Iloviku, sv. Ivan na Orudi, nekoliko crkava na Korintiji.

Šesto je stoljeće sasvim sigurno doba prosperiteta unatoč gotskim ratovima u prvoj polovini stoljeća. Veliki broj od ovdje nabrojanih crkava izgrađen je upravo u 6. stoljeću, uključivši i preuređenja katedrala. Najluksuzniju opremu crkava nalazimo u Baškoj i Puntu na Krku (kapiteli s monogramom Andrije), u sv. Lovri u Banjolu na Rabu. Nije još vrijeme za šire zaključke zbog pomanjkanja arheoloških istraživanja. No, barem u jednom slučaju može se sa sigurnošću utvrditi pozicioniranje kvarnerskih otoka u interesnu sferu Justinijana. Naime, za liturgijski namještaj iz sv. Lovre u Banjolu na Rabu može se utvrditi da je import iz Konstantinopola, što implicira izuzetno važnog naručitelja.⁵³

Doba 7. i prve polovine 8. stoljeća još su slabo dokumentirani na kvarnerskim otocima. Pitanje na koje u prvom redu treba odgovoriti je vide li se reperkusije avaro-slavenskog prodora u Dalmaciju u ranom 7. stoljeću? Je li vidljiv veći priliv novoga stanovništva koje bi na otocima

⁵¹ Čaušević-Bully – Bully 2013.

⁵² Krleža *et al.* 2018.

⁵³ Brogiolo *et al.* 2017.

tražilo refugij? Vide li se u monumentalnom pejzažu utjecaji došli s kopna? Za sada se tek naziru tragovi odgovora na ta pitanja, a u svakom slučaju dobit će se sustavnim iskopavanjem nekropola i proučavanjem sastava stanovništva. Što se tiče monumentalne izgradnje, uočava se zasada njezin potpuni nedostatak iz tog razdoblja. U gradovima ne raspoznamo tragove niti gradnje niti opremanja crkava. No, u procjeni valja biti oprezan jer su nam kriteriji datiranja još prilično neprecizni. Primjerice, jedan kapitel iz Cresa, koji potječe s crkve sv. Izidora, mogao bi pripadati 7. stoljeću. Moglo bi se, dakako diskutirati o preciznijim datacijama pojedinih skulptura, pronađenih uglavnom izvan konteksta, moglo bi se raspravljati o razlikama između skulpture post-justinijske druge polovice 6. stoljeća i one iz 7. stoljeća, moglo bi se raspravljati i o dataciji pojedinih ruralnih crkava, no dok god ne bude kritične mase spomenika na kojoj se može razviti utemeljena metodologija, taj posao naprosto nema smisla.

Sekundarna naselja svakako žive i dalje. Osnovno je pitanje do kada, kada se točno vide promjene? Sva dosadašnja istraživanja govore u prilog tezi da se sva sekundarna naselja napuštaju negdje krajem kasne antike, prema istraživačima tijekom 6. stoljeća. Argumenti za tu tvrdnju vide se u keramici, pronađenoj uglavnom tijekom rekognosciranja terena. No koji bi to razlozi bili za sustavno napuštanje naselja koncem 6. stoljeća? Prvo bi trebalo pomisliti da je to jedna od posljedica avaro-slavenskog upada u Dalmaciju, osjećaj straha, potreba za zaštitom, priliv novog stanovništva. A te posljedice, odnosno lančana reakcija, sigurno nije bila pokrenuta još i prije invazije Dalmacije. Prije će biti da su naša datiranja keramike još uvijek nedovoljno precizna. A upravo na lokalitetima koji nisu bili samo predmetom rekognosciranja, već i temeljitije istraženi, vidi se razlika. U *Fulfinumu* na Krku pronađeni artefakti mogu se datirati u 7., pa i 8. stoljeće. Opet na Krku, u Cickinima, kraj života kompleksa s paljevinskim slojem smješta se u kraj 8. stoljeća. U crkvi sv. Lovre u Banjolu na Rabu nađene su kopče za remen korintskog tipa, koje se datiraju u drugu polovicu 7. stoljeća⁵⁴ te upućuju na postojanje groblja oko crkve još uvijek kroz 7. stoljeće. Kopče se često povezuju s vojnim i administrativnim velikodostojnicima, što ponovno govori o važnosti ovog lokaliteta.

Iz ovoga proizlazi da svi temeljitije istraženi lokaliteti žive i kroz 7. stoljeće, pa čak i dijelom kroz 8., pa se tek onda napuštaju. Stoga bi ipak valjalo revidirati datacije napuštanja naselja koncem 6. stoljeća samo i isključivo prema nalazima keramike. Pomnijom analizom dobiva se slika koja korespondira s događanjima na širem prostoru. Logično i je da se napuštanje i povlačenje u branjive gradove ili utvrde događa kao posljedica avaro-slavenskog prodora, a potom i onog karolinškog.

Jedna od posljedica avaro-slavenskog prodora mogla je biti i slabljenje crkvene organizacije. Čini se da biskupski centri pomalo gube kontakte, prvo s nestalom salonitanskom metropolijom, a onda i s Rimom, i da su ostavljeni bez primjerene skrbi i komunikacije, prepušteni sami sebi. Vrlo su slabi podatci o biskupima, tijekom 7. i većeg dijela 8. stoljeća, a tragova umjetničke djelatnosti gotovo da i nema. Pitanje na koje bi valjalo odgovoriti je koliko crkava u ruralnim prostorima, u sekundarnim naseljima, u sklopu vila, opstaje u funkciji, a koliko ih, dakako kao posljedica napuštanja naselja, dočekuju slijedeće razdoblje u ruševnom stanju.

Posljednja četvrtina 8. stoljeća na kvarnerskim je otocima izuzetno zanimljiva, a nakon dužeg vremena raspoznaju se brojne graditeljske aktivnosti. Ključnu ulogu pri tome vode biskupski

⁵⁴ Brogiolo *et al.* 2017, 672.

centri. Katedrala u Osoru dobiva nov liturgijski namještaj kojeg kleše Kvarnerska klesarska radionica, jednako kao i u katedrali u Rabu.⁵⁵ Repertoar te radionice gotovo je identičan onoj, moguće rimskoj, koja radi na katedrali u istarskom Novigradu, potom majstoru pluteja zadarske katedrale, pa radionici iz vremena biskupa Ivana koja djeluje u Kotoru. To naravno, ne može biti slučajno, i nužno mora biti dio većeg, šireg koncepta glavnih igrača na europskoj pozornici (vidi *infra*). A događa se paralelno s obnovom salonitanske Crkve pod vodstvom nadbiskupa Ivana u Splitu.

Sljedeći je korak logičan. Sukob Karolinškog carstva i Bizanta je neminovan. A prvo desetljeće 9. stoljeća, vrijeme kada Karolinzi jesu u Dalmaciji, pruža čitav niz podataka o njihovom prisustvu na kvarnerskim otocima.

U rapskoj katedrali, nakon što je dobila u prethodnim desetljećima nov liturgijski namještaj, „Majstor zadarskih ambona“ radi ciborij. Prema svim stilskim parametrima, majstor je povezan s Cividaleom, što omogućuje datiranje vrlo precizno, u prvo desetljeće 9. stoljeća kad su Karolinzi ušli u Dalmaciju, i prije Mira u Aachenu 812. godine, kad se Rab vratio pod bizantsku vlast.⁵⁶ Njegovo djelovanje u Zadru i Rabu bilo bi nemoguće bez karolinškog prisustva. I krčka je katedrala okvirno u isto vrijeme dobila novu oltarnu ogradu.

Još više na karolinško prisustvo na kvarnerskim otocima ukazuje arhitektura.

Što se tiče teritorijalnog rasporeda ranosrednjovjekovnih crkava, valja istaknuti da ih na Lošinju, Unijama, Srakanama, Iloviku, sv. Petru / Iloviku, Orudi, Palacolu, a vrlo vjerojatno i Susku nema. Osim izolirane crkve u Dolu pod grotom, na Cresu je sve koncentrirano oko biskupskog sjedišta – Osorski dolac, sv. Platon, Srem, sv. Damjan. Na Rabu su dvije jedine ranosrednjovjekovne crkve danas raspoznate na vilama u uvali Gožinka i Banjolu. Na Krku mali broj ranosrednjovjekovnih crkava je opet na rimskim vilama – Kanajt, Cickini, Soline, Mala Krasa, ili uz rubne zone grada Fulfina. Preliminarni je zaključak jasan: bile one ranije napuštene ili ne, te vile sigurno nisu u ruševnom stanju, jer su sada preuzete od pripadnika nove elite, koji unutar njihova sklopa uređuju crkve.

Tipologija tih, zasad poznatih crkava, govori sama za sebe. Jedna je crkva, ona ispod sv. Petra u Osoru, jednobrodna s T transeptom.⁵⁷ Jedina je takva na Kvarneru, pa se nameće pitanje modela. Iako je tip, u verziji s jednom apsidom ili čak bez, opće raširen tip kasnoantičkog mauzoleja, model, dodajući mu bočne apside, preuzimaju Langobardi, a od njih Karolinzi, uvijek u funkciji mauzoleja ili memorije, i uvijek kao arhitektonski okvir reprezentacije moći elita. Takvog ga Karolinzi unose u Istru,⁵⁸ pa je sasvim logično očekivati da ga prenesu i na Kvarner.

Dvije su dvoranske troapsidalne crkve, ona u Dolu pod grotom na Cresu, pored Belog i ona uz Mirine pored Fulfinuma na Krku. Položaj te crkve, na vili, uz građevinski sklop s termama i tik do luke, je indikativan, izuzetno važan strateški položaj. Sam arhitektonski tip nepoznat je na Kvarneru. Najbliže su paralele u Istri, gdje ih je iz ranog srednjeg vijeka poznato sedam, i potom na prostorima akvilejskog i milanskog patrijarhata, dakle na prostoru karolinškog carstva, zanimljivo, uvijek na ključnim prometnicama i strateškim pozicijama. I taj tip je arhitektonski okvir za reprezentaciju moći – ili imaju privilegirani ukop, ili pak neku relikviju, ili su ključne crkve

⁵⁵ Jurković 2016.

⁵⁶ Jurković 2015.

⁵⁷ Čaušević-Bully *et al.* 2017.

⁵⁸ Jurković 2018.

unutar fortificiranih naselja, ili pak privatne crkve pripadnika elite. A šire se širenjem karolinške države, i tako je tip prenesen u Istru, nekoliko desetljeća prije nego li se pojavio na Kvarneru.⁵⁹

Tri su pak dvoranske crkve s dvije apside: sv. Platon na Cresu, sv. Petar u Kanajtu na Krku i crkva u uvali Gožinka na Rabu. Sv. Platon je u blizini vile, a dvije posljednje su na rimskim ili kasnoantičkim vilama, obje interpolirane u kasnoantičke veće crkve po potpuno istom modelu. I dok u sv. Petru u Kanajtu nije pri istraživanjima bilo tragova liturgijskim instalacijama,⁶⁰ jer je crkva doživjela i kasnije pregradnje, početna istraživanja crkve u Gožinki usmjeruju zaključke. Naime, unutar postojeće apside ubačena je nova, podijeljena na dva dijela zidom. Tragovi oltara sačuvani su u svakom dijelu. Treći oltar sagrađen je ispred zidića koji dijeli dvije apside. Prijašnji je glavni brod iskorišten u svojim parametrima, što nam govori da prva crkva nije bila srušena ni napuštena. Nova crkva je bila podijeljena na tri broda zidanim stubovima i bila je skraćena. Pronađeno je nekoliko fragmenata liturgijskog namještaja dekoriranog pleterom, koje radi toga datiramo u razdoblje predromanike 8. ili 9. stoljeća. No, liturgijska organizacija prezbiterija daje nam vrlo precizno vrijeme izgradnje crkve. Kasnoantička liturgija načelno ne koristi tri oltara u prezbiteriju. Rab bi trebao biti pod bizantskom vlašću, u kojem takva instalacija također nije uobičajena. Zato se mora zaključiti da je takva organizacija prostora uvezena sa zapada, konkretnije iz Karolinškog Carstva. To se moglo dogoditi jedino u prvom desetljeću 9. stoljeća, kada Karolinzi ulaze u Dalmaciju, i prije mira u Aachenu 812. godine, kad se otok vraća pod vlast Bizanta. Što se tiče obližnjih struktura, čak se i prije iskopavanja može zaključiti da se radi o kasnoantičkom posjedu nekog imućnog člana društva. Čini se da lokalitet nije bio napušten ni uništen, već korišten u kasnijem razdoblju od nekog člana karolinške elite. A što se samog tipa tiče, i on je ranije nepoznat na Kvarneru. I opet ćemo naći paralele u karolinškoj Istri, karolinškom Zadru, a najreprezentativnija crkva toga tipa nalazi se u centru carstva, u Reichenau.

Svi izneseni podatci daju jednu potpuno novu sliku o kvarnerskim otocima na razmeđi 8. i 9. stoljeća. Previše je argumenata da bi se moglo zanemariti fizičko karolinško prisustvo na otocima, koliko god se činilo nerearno. To prisustvo jasno govori o važnosti kvarnerskih otoka, objašnjavajući time i stariju prošlost – broj rimskih gradova, broj biskupija u kasnoj antici, u odnosu na ostale jadranske otoke.

KVARNERSKI OTOCI U JADRANSKOM KONTEKSTU

Istočni je Jadran sistematski romaniziran, kao i svi njegovi otoci. Jedina je razlika u broju urbanih centara. Dok su sjevernojadranski otoci prilično gusto urbanizirani, otoci srednje i južne Dalmacije većinom ovise o urbanim centrima na kopnu, ako ne računamo ponešto gradova grčkog podrijetla (*Issa, Pharos, Korčyra*). Isto se dogodilo i s kristijanizacijom: svaki je sjevernojadranski otok dobio biskupiju – Osor, Krk, Rab, drugi dalmatinski otoci niti jednu (ako ne računamo *Pharos* koji se ubrzo gasi). To je zasigurno utjecalo na stvaranje neovisnih eklezijastičkih mreža na sjevernim jadranskim otocima, dok su oni u središnjoj i južnoj Dalmaciji ovisili o svojim biskupijama na kopnu. S druge strane, gradovi kao *Issa, Pharos* i *Korčyra* na istoimenim otocima, postupno su ruralizirani; otok Brač nije ni imao grad, čime u potpunosti ovisi o svojem centru na kopnu – Saloni, kasnije Splitu.

⁵⁹ Jurković 2018.

⁶⁰ Starac 2004.

Sljedeća okolnost koja je utjecala na otoke su Gotski ratovi u prvoj polovici 6. stoljeća. Justinijanova administracija daje sagraditi značajan broj utvrda da zaštiti plovne putove na istočnom Jadranu. No, opet, čini se da su sjeverni Jadran i sjeverna Dalmacija (oko Zadra) opet privilegirani naspram središnje i južne Dalmacije. To je očito zbog geopolitičkih razloga. Čak i ako se određena nespretnost uočava pri zaštiti i pregradnji gradskih zidina (u Rabu, Krku, *Fulfinumu*), istovremeno se brojne crkve grade na otocima, pokazujući novostečeno blagostanje. Nakon Gotskih ratova konjunktura je jasna na svim jadranskim otocima, vidljiva kroz trgovinu i graditeljstvo, katkad odražavajući osjećaj pripadnosti, reprezentaciju moći, kao i ukus istočnog Carstva kroz import skulpture.

Sedmo stoljeće je donijelo dramatične promjene u povijesnom krajoliku otoka, koje se ne odražavaju svugdje na isti način. Nakon avaro-slavenskih upada i pada Salone, kao i drugih važnih centara kao što je Naron, otoci su odsječeni od kopna. Vidimo rapidnu ruralizaciju ono malo otočnih gradova i priljev prebjeglog stanovništva na srednjodalmatinske otoke (kao što je Brač). S druge strane, otoci sjevernog Jadrana nisu bili do te mjere pogođeni. Ne postoje dokazi o novom stanovništvu barem još cijelo stoljeće. Istina, uočeno je napuštanje sekundarnih naseobina na Rabu, Cresu, Krku, no gdje god ima bilo kakvih dokaza osim keramike, može se utvrditi život tih naselja još kroz čitavo 7. stoljeće i dijelom 8. stoljeće (Banjol na Rabu, *Fulfinum*, Cickini na Krku).

Koncentracija stanovništva u gradovima i ostalim većim naseljima može se tumačiti i u svjetlu novih ekonomskih uvjeta, a ne samo političkih okolnosti. Jedini otok na sjevernom Jadranu koji je direktno pogođen događajima na kopnu je Krk, na kojem je jedan od dva grada s vremenom napušten.

Stoljeće i pol opće krize je vidljivo na svim jadranskim otocima i to na različite načine, od kojih su neki prikazani ovdje. Situacija će se promijeniti u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća kad Jadran postaje poprište sukoba dviju velikih sila tog vremena: Bizanta i Karolinga (kojima pomaže papa). I u ovoj su situaciji sjevernojadranski otoci imali važniju ulogu, mijenjajući svoj povijesni krajolik u suton kasne antike. A to se događa u dvije susljedne kronološke sekvence. Prvo je doba diplomatskih aktivnosti. Obnove katedrale sistematski se događaju u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća. Novi liturgijski namještaj katedrale u Rabu i katedrale u Osoru radi „Kvarnerska klesarska radionica“. Isto se događa u Novigradu u Istri (jedna od klesarskih radionica moguće je iz Rima), u Zadru (Radionica pluteja zadarske katedrale), u Splitu (Splitska radionica) i u Kotoru (Radionica iz doba biskupa Ivana). Sve te radionice, osim Splitske, rabe iste kompozicijske obrasce i motive koji potječu iz Italije, posebno Rima, pa Ravene i Lombardije.⁶¹ Te su aktivnosti izrazito važne za razumijevanje političkih događaja. One su, po svemu sudeći, reakcija Rima na bizantske pokušaje da podmite dalmatinske biskupe – 787. godine. Četvero od njih (rapski, osorski, splitski i kotorski) su pozvani na koncil u Niceji da bi ih se pridobilo na bizantsku stranu. Rim je reagirao šaljući majstore i vjerojatno financirajući opremanje svih tih katedrala, vraćajući ih u svoje okrilje. I pri tome ne valja zaboraviti ključnu činjenicu. Oltarne ograde se ne mijenjaju s promjenama ukusa, koliko god to povjesničari umjetnosti željeli, već uglavnom iz dva razloga. Kada se ošteti, pukne, onda se u pravilu mijenjaju samo oštećeni dijelovi. Osnovni je razlog zamjene čitave ograde promjena liturgije. A kroz stoljeće i pol, kada kvarnerske biskupije nisu u potpunosti funkcionalne i nisu održavale vezu s Rimom, promijenila se rimska liturgija, koju je sada nužno implementirati. Nakon tih diplomatskih priprema, koje uključuju slanje biskupa Ivana da obnovi salonitansku crkvu, dolazi vrijeme sukoba. Kad nakon Istre Karolinzi ulaze u rimsku provinciju Dalmaciju

⁶¹ Jurković 2016.

u prvom desetljeću 9. stoljeća, infrastruktura je već bila pripremljena. A da su Karolinzi ušli na otoke, što je hrvatskoj historiografiji jako teško prihvatiti, pokazuju primjeri. Na otoku Rabu ciborij u katedrali radi Majstor zadarskih ambona, aktivan u prvom desetljeću 9. stoljeća i koji vjerojatno dolazi iz Cividalea, političkog centra karolinške vlasti u jugoistočnoj Europi.

S druge strane, liturgijske instalacije u crkvi u Gožinki jasno pokazuju karolinške modele. Valja tomu dodati tipologiju crkava – dvoapsidalne i troapsidalne dvoranske, kao i jedan primjer crkve s T-transeptom, što su sve importirani modeli koje možemo pratiti i u Istri, s dolaskom Karolinga, a istovremeno su u funkciji reprezentacije moći.⁶²

Odmah nakon Mira u Aachenu 812. godine, kvarnerski se otoci vraćaju bizantskoj vlasti. Duga kasna antika na otocima time završava.

LITERATURA

- Badurina 1982 A. Badurina, „Bizantska utvrda na otočiću Palacol“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 7*, Zagreb 1982, 171–177.
- Basić 2012 I. Basić, „Prilog datiranju zlatnog enkolpija iz Barbata na Rabu“, u: J. Andrić – R. Lončarić (ur.), *Rapski zbornik II*, Rab 2012, 427–442.
- Brogiolo *et al.* 2017 G.-P. Brogiolo – A. Chavarria Arnau – F. Giacomello – M. Jurković – G. Bilogrivić, „The late antique Church of Saint Lawrence, Banjol (Island of Rab, Croatia) – results of the first two archaeological campaigns (2015–2016)“, *Hortus Artium Medievalium 23*, Zagreb 2017, 666–673.
- Brusić 1926 V. Brusić, *Otok Rab*, Rab 1926.
- Brusić 1989 Z. Brusić, „Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 13*, Zagreb 1989, 111–119.
- Budak 2006 N. Budak, „Urban development of Rab – a hypothesis“, *Hortus Artium Medievalium 12*, Zagreb – Motovun 2006, 123–135.
- Bully – Čaušević-Bully 2012 S. Bully – M. Čaušević-Bully, „Saint-Pierre d'Ilovik. Une station maritime majeure du nord de l'Adriatique, de l'antiquité au moyen-âge“, *Histria Antiqua 21*, Pula 2012, 413–426.
- Chevalier 1996 P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae*, T. 1. Catalogue, Rim – Split 1996.
- Čaušević 2006 M. Čaušević, „Les cités antiques des îles du Kvarner dans l'antiquité tardive: Curicum, Fulfinum et Apsorus“, *Hortus Artium Medievalium 12*, Zagreb – Motovun 2006, 19–41.
- Čaušević-Bully *et al.* 2012 M. Čaušević-Bully – S. Bully – M. Rizner, „Sveti Martin na Rabu (Valmartina, Valmartin)“, *Hrvatski arheološki godišnjak 9*, Zagreb 2012, 529–530.

⁶² Jurković 2018.

- Čaušević-Bully *et al.* 2017 M. Čaušević-Bully – I. Marić – S. Bully – M. Jurković, „Le monastère Saint-Pierre d’Osor (île de Cres) dixième et onzième campagne d’études archéologiques“, *Hortus Artium Medievalium* 23, Zagreb 2017, 797–808.
- Čaušević-Bully – Bully 2013 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Esquisse d’un paysage monastique insulaire dans le nord de l’Adriatique: l’archipel du Kvarner (Croatie)“, *Hortus Artium Medievalium* 19, Zagreb 2013, 167–182.
- Čaušević-Bully – Bully 2014 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Oruda – sveti Ivan – sveti Pantaleon“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10, Zagreb 2014, 415–418.
- Čaušević-Bully – Bully 2015 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Archipel du Kvarner (Croatie). Prospection-inventaire des sites ecclésiiaux et monastiques: campagne 2014.“, *Chronique des activités archéologiques de l’Ecole française de Rome [en ligne], Balkans*, 2015, 1–27.
- Čaušević-Bully – Valent 2015 M. Čaušević-Bully – I. Valent, „Municipium Flavium Fulfinum. Dijakronijska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor“, *Prilozi Instituta za arheologiju* 32, Zagreb 2015, 111–145.
- Ćus Rukonić 1982 J. Ćus Rukonić, „Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 7, Zagreb 1982, 9–17.
- Domijan 2007 M. Domijan, *Rab. Città d’Arte*, Barbat – Zagreb 2007.
- Imamović 1975 E. Imamović, „Antička naselja na otočnoj skupini Cres – Lošinj“, *Otočki ljetopis Cres – Lošinj* 2, Zagreb 1975, 212–229.
- Jakšić 2007 N. Jakšić, „Mirine – Omišalj“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3 (2006), Zagreb 2007, 297–298.
- Jakšić – Novak 2009 N. Jakšić – N. Novak, „Il battistero paleocristiano a Bescanuova (Baška) sull’isola di Veglia“, *Hortus Artium Medievalium* 15/2, Zagreb 2009, 403–410.
- Jurković 1990 M. Jurković, „Oratorij-relikvijarij i deambulatorij crkve sv. Ivana u Rabu“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 14, Zagreb 1990, 81–91.
- Jurković 2015 M. Jurković, „Un raro motivo iconografico sulla scultura altomedievale – I *senmurv* di Arbe e Nevidane“, u: M. Jurković – P. Marković (ur.), *Scripta in honorem Igor Fisković*, Dissertationes et monographiae 7, Zagreb 2015, 43–51.
- Jurković 2016 M. Jurković, „Quando il monumento diventa documento. Una bottega lapicida del Quarnero“, u: A. Chavarria Arnau – M. Jurković (ur.), *Alla ricerca di un passato complesso. Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settantesimo compleanno*, Dissertationes et monographiae 8, Zagreb 2016, 231–242.
- Jurković 2018 M. Jurković, „Forms as Signs of Representation of Power: Carolingian Transmission of Longobard Architectural Models. The Case of Istria“, u: G. Archetti (ur.), *Teodolinda. I Longobardi all’alba dell’Europa*, Centro studi longobardi. Convegni 2, Milano – Spoleto 2018, 545–572.

- Jurković 2019 M. Jurković, „The Central Adriatic in “Long Late Antiquity”, u: E. Cirelli – E. Giorgi – G. Lepore, (ur.), *Economia e Territorio, L’Adriatico centrale tra tarda Antichità e alto Medioevo*, BAR 2926, BAR International series 2916, BAR Publishing, Oxford 2019, 1–4.
- Jurković 2019a M. Jurković, „The transformation of the Adriatic Islands from Antiquity to the Early Middle Ages“, u: M. A. Cau Ontiveros – C. Mas Florit (ur.), *Change and resilience. The occupation of Mediterranean islands in Late Antiquity*, Joukowsky Institute Publication 9, Oxford – Philadelphia 2019, 111–137.
- Jurković et al. 2008 M. Jurković – G-P. Brogiolo – J. Arce – I. Marić – A. Chavarria Arnau, „La villa romana di Kaštelina (isola di Rab). Indagini archeologiche 2005–2007“, u: S. Collodo – G. L. Fontana (ur.), *Eredità culturali dell’Adriatico. Archeologia, storia, lingua e letteratura*, I., Collana Interadria. Culture dell’Adriatico 1, Rome 2008, 91–109.
- Jurković – Tenšek 1990 M. Jurković – I. Tenšek, „Novootkrivena ranokršćanska crkva na otoku Rabu“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 1, Zagreb 1990, 38–40.
- Jurković – Turković 2012 M. Jurković – T. Turković, „Utvrda sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu“, u: *Rapski zbornik II*, Rab 2012, 15–36.
- Krleža et al. 2018 P. Krleža – J. Behaim – I. Kranjec – M. Jurković, „Recreating Historical Landscapes: Implementation of Digital Technologies in Archaeology. Case Study of Rab, Croatia“, u: *2018 International Conference on Intelligent Systems (IS)*, Funchal – Madeira 2018, 132–139.
- Konestra et al. 2017 A. Konestra – N. Šegvić – P. Androić Gračanin – R. Starac, „Arheološka topografija otoka Raba: geofizička, sondažna i topografska istraživanja u 2016. g.“, *Annales Instituti Archaeologici* 13, Zagreb 2017, 103–110.
- Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2010 G. Lipovac Vrkljan – B. Šiljeg, „Lopar-Podšilo: zaštitno arheološko istraživanje rimske keramičarske peći 2009“, *Godišnjak Instituta za Arheologiju* 6, Zagreb 2010, 64–69.
- Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2012 G. Lipovac Vrkljan – B. Šiljeg, „Prilog antičkoj topografiji otoka Raba – rimska keramičarska peć na Loparu“, *Senjski zbornik* 39, Senj 2012, 5–34.
- Lipovac Vrkljan – Konestra 2015 G. Lipovac Vrkljan – A. Konestra, „Projekt Arheološka topografija otoka Raba - rezultati terenskog pregleda na području grada Raba u 2014. godini i izložba *Arheološka topografija: putovanje kroz prošlost Lopara*“, *Annales Instituti Archaeologici* 11, Zagreb 2015, 128–132.
- Lipovac Vrkljan et al. 2014 G. Lipovac Vrkljan – B. Šiljeg – I. Ožanić Roguljić – A. Konestra – I. Kostešić – N. Šegvić, „Projekt Arheološka topografija otoka Raba: rezultati terenskog pregleda poluotoka Lopara u 2013. godini“, *Annales Instituti Archaeologici* 10, Zagreb 2014, 202–208.
- Lipovac Vrkljan et al. 2015 G. Lipovac Vrkljan – B. Mušič – B. Šiljeg – A. Konestra, „Geofizička istraživanja antičkih struktura u uvali Nahućina na otoku Rabu (općina Lopar) 2014. godine (projekt RED, Hrvatska zaklada za znanost)“, *Annales Instituti Archaeologici* 11, Zagreb 2015, 80–82.
- Lipovac Vrkljan et al. 2016 G. Lipovac Vrkljan – A. Konestra – I. Radić Rossi, „Rezultati aktivnosti projekta *Arheološka topografija otoka Raba* u 2015. g.: terenski

- pregledi, obrada arheološke građe, popularizacija znanosti“, *Annales Instituti Archaeologici* 12, Zagreb 2016, 201–205.
- Mirosavljević 1959 V. Mirosavljević, „Jami na Sredi, prilog prehistorijskoj kulturi na otoku Cresu“, *Arheološki radovi i rasprave* 1, Zagreb 1959, 131–174.
- Rizner 2012 M. Rizner, „Arheološka topografija otoka Raba“, *Rapski zbornik II*, Rab 2012, 15–36.
- Skelac – Radić Rossi 2006 G. Skelac – I. Radić Rossi, „Zaštitno iskopavanje na lokalitetu Punta Zidine u Loparu“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, Zagreb 2006, 272–274.
- Starac 1996 R. Starac, „Sulla scoperta di un'altra chiesa paleocristiana nell'isola di Krk (Veglia)“, *Hortus Artium Medievalium* 2, Zagreb 1996, 137–141.
- Starac 2004 R. Starac, „Two examples of rural ecclesiastical architectural continuity on the island of Krk“, *Hortus Artium Medievalium* 10, Zagreb 2004, 231–236.
- Starac 2011 R. Starac, „Ilovik - Sićadrija (crkva sv. Andrije)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 7, Zagreb 2011, 466–467.
- Starac 2014 R. Starac, „Cickini“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10, Zagreb 2014, 392–394.
- Suić 1976 M. Suić, *Antički grad na Jadranu*, Zagreb 1976.
- Tomičić 1990 Ž. Tomičić, „Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima“, *Prilozi Instituta za povijesne znanosti u Zagrebu* 5/6, Zagreb 1990, 29–53.

MILJENKO JURKOVIĆ

THE TRANSFORMATIONS OF THE HISTORICAL LANDSCAPE OF THE QUARNERO ISLANDS BETWEEN ANTIQUITY AND EARLY MIDDLE AGES

The „Long Late Antiquity“, from the Tetrarchy to Charlemagne, witnessed huge transformations of the historical and monumental landscape on the eastern Adriatic. The paper focuses on the islands of the Quarnero gulf in the northern Adriatic as case studies, tracking those changes.

Communities living on Adriatic islands needed to adapt to processes that had impact on settlement patterns during the long time span from Antiquity to the Early Middle Ages: the Romanisation of Dalmatia, the great migrations in the 5th c., the Gothic wars in the first half of the 6th c., the incursion of Avars and Slavs at the beginning of the 7th c., and, finally, the clash of two superpowers – Byzantium and the Carolingian Empire at the end of the 8th c.

Most changes are visible in the towns *Arba*, *Apsorus*, *Curicta* and *Fulfinum*, beginning with their foundation, through classical Antiquity, to Christianisation, and, for three of those four towns, to the creation of bishoprics. In rural areas the changes can be followed in settlement patterns, the processes of abandonment and reuse of settlements, the formation of ecclesiastical networks and defence systems, and the appearance of monasticism.

A few patterns are worth considering. Pre-Roman hillforts were mostly abandoned for lowland settlements, but some were carefully chosen by Romans to create towns in the 1st c., always on strategic positions. On the island of Cres, Osor is on the maritime route from the inner sea to the outer one. Beli controlled the route between Cres and Krk, and Lubenice the outer maritime route towards Istria and, further, Italy. On the island of Krk, Fulfinum controlled the nearest way to the mainland. As for villas and secondary settlements, Rome preferred the western coasts, the ones toward the open sea: the west coast of Cres and Lošinj, the small islands Unije, Srakane and Susak, and the same is on Rab and Krk. The spatial organisation is planned – members of the ruling elites occupying bays with fertile backgrounds with their sumptuous villas, as evident on Rab.

There was in general a smooth passage from Imperial to Late Antiquity. The towns continued living, the only change being the change of the focal point from the Imperial forum to the Christian cathedral complex (in Rab, Osor, and Krk). What happened to the rural settlements is yet difficult to tell. The villas mostly continued to exist, many of them with a new church. The commerce, using maritime routes, continued as well. But the change of spatial organization is evident. The western coasts and the small western islands were no longer of interest during the Gothic wars. Settlements on Unije, Srakane, Susak, and Lošinj were subsequently abandoned. Contrary to this, the inner maritime route was controlled by *castra* on smaller islands on the east part of the Quarnero gulf, as Palacol and Ilovik, as well as the sea towards the mainland controlled by *castra* – St. Damian on Rab, and Korintija, Ogrul, and St. Marko on Krk. Thus, new settlements developed on the eastern shores of all the Quarnero islands.

Another change is reflected on the islands after the Avar and the Slav incursions in the early 7th c. Most of the Quarnero islands were not affected, but on the nearest to the mainland, Krk, the town Fulfinum was abandoned.

The last impact resulted from the Carolingian expansion towards South-East Europe. Diplomatic activities of pope Hadrian and Charlemagne affected the islands; some of their bishops being protagonists of changes in the late 8th c. Proofs of the Carolingian presence on the islands are discussed, showing the transfer of architectural forms from the Carolingian empire to the islands.

Keywords: *historical landscape, Late Antiquity, early Middle Ages, Quarnero gulf*

NAJNOVIJA ISTRAŽIVANJA RANOKRŠĆANSKIH “CRKVENIH SKLOPOVA” KVARNERA: NA RAZMEĐI ARHITEKTURE I TERITORIJA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.18>

Kvarnersko otočje današnjeg Hrvatskog primorja jedna je od neizostavnih poveznica jadranske plovne rute koja je spajala Italiju s Dalmacijom, sa zaleđem, odnosno Norikom i Panonijom. Istraživanja vođena na ovom području posljednjih godina ukazuju na iznimno bogatstvo ranokršćanskih zdanja koja nastaju i razvijaju se upravo zahvaljujući ovom ključnom položaju na pomorskom putu. Navedena crkvena zdanja i sklopovi vezani uz pomorske pravce nalaze se u žarištu znanstvenog istraživačkog programa *Otočno redovništvo na Kvarneru od 5. do 11. st., započetog 2010. godine.*

Prvih pet godina navedenog programa bilo je posvećeno popisivanju i sustavnom dokumentiranju postojećih stanja, kako ranokršćanskih crkava, tako i njihove okolice, okoliša i topografskog položaja. Tako smo zahvaljujući sustavnom pregledu otkrili i prepoznali neke nove ranokršćanske lokalitete, kao što su Sveti Petar kod Ilovika ili Lukovac kod otoka Raba, dok smo na drugim mjestima mogli ukazati na potpuno drugačiji kontekst nastanka određenih crkava, kao što je to slučaj s primjerice Mirinama na otoku Krku ili s Martinšćicom na otoku Cresu.

Rezultati ove prve faze istraživačkog programa, koje ovim putem predstavljamo, ukazali su na veliko bogatstvo i raznolikost ranokršćanskih crkava na kvarnerskom području. Njihovo preispitivanje otvorilo je pitanje ne samo datacije njihova nastanka, već i svih faza korištenja. Prilike i razlozi zbog kojih kvarnerski crkveni sklopovi i neke crkve nastaju, njihova funkcija i promjena funkcijâ su također jedan od glavnih problema koji su u samom srcu naših preispitivanja.

Ključne riječi: *crkveni sklop, samostan, dijeceza, parrochia, kršćanski krajolik, kasna antika, rano kršćanstvo, Kvarner, arheologija, topografija, arhitektura*

UVOD

Sakralna geografija kvarnerskog otočja jedna je od glavnih tema naših znanstvenih istraživanja,¹ koja je tako znatno obogaćena kako studijom do sada nepoznatih ili neobjavljenih spomenika i građevnih sklopova, tako i putem izučavanja konteksta u kojem se dotični crkveni sklopovi javljaju, misleći ovdje prvenstveno na njihovo mjesto u odnosu na sustav i administrativni teritorij kojima pripadaju te, nadalje, na njihov međuodnos s pomorskim putevima i ponekad antičkim lokalitetima koji im prethode i u čijem se sklopu ponekad javljaju. Novi sakupljeni podaci određuju

¹ Istraživanja obuhvaćaju istraživački program započet 2010. g. i posvećen “crkvenim i redovničkim sklopovima” otočja smještenima van gradskih sredina (Čaušević-Bully – Bully 2011, 2013 i 2015), zatim sustavna istraživanja lokaliteta Mirine – *Fulfinum* koja su u tijeku od 2006. g. (Čaušević-Bully 2014; Čaušević-Bully – Bully 2015a; Čaušević-Bully – Valent 2015) te doktorski rad M. Čaušević-Bully obranjen 2013. g. U okviru navedenog programa arheološki smo obradili desetak sakralnih lokaliteta i to putem izrade osnovne arheološke dokumentacije tlocrta i presjeka, odnosno crteža elevacija, zatim geofizičkih istraživanja te, u nekim slučajevima, sondiranja i arheoloških iskopavanja većeg obima.

ju daljnju orijentaciju samih istraživanja kojima nužno započinjemo od studije pojedinačnih spomenika i sklopova kojima pripadaju do krajolika u kojeg se upisuju. Ovim člankom uputit ćemo na glavne rezultate navedenih istraživanja usredotočene na spomenike koji se mogu sa sigurnošću datirati u razdoblje 5. i 6. st.

Tako je uz neizostavnu tradicionalnu arhitektonsku i arheološku analizu spomenika, kako onih sačuvanih u elevaciji, tako i onih pronađenih putem arheoloških iskopavanja, jedan od ciljeva našeg istraživačkog rada upisati novostečene spoznaje o “crkvenim sklopovima” iz razdoblja kasne antike u općenitije preispitivanje o njihovoj morfogenezi te o njihovoj ulozi u kontroli zaposjedanja teritorija u okviru specifičnog otočnog konteksta, pa time nužno i interakcije otočnog prostora s kontinentom.

U okviru navedenih preispitivanja iscertava se i zasebno pitanje crkvene organizacije regije, odnosno inventivnog i originalnog načina upravljanja njenim teritorijalnim razvojem smještenim na razmeđu antičkog nasljeđa i maritimnog karaktera ovoga prostora.

Ti “crkveni sklopovi”, koji se definiraju prisustvom barem jedne crkvene građevine i barem jedne ili više pripadajućih zgrada, sudjeluju u izgradnji tzv. sakralne geografije otočja, navode nas na pitanje njihovog statusa od kasnoantičkih vila, u čijem se sklopu nalazi patrimonijalna crkva, preko protobizantskih utvrda s “oratorijima”, kasnoantičkih naselja sa zavjetnim kapelama, prezbiteralnih i krstioničkih sklopova proto-parohijalnog tipa, aristokratskih rezidencija s kapelama i obiteljskih mauzoleja do samostana.

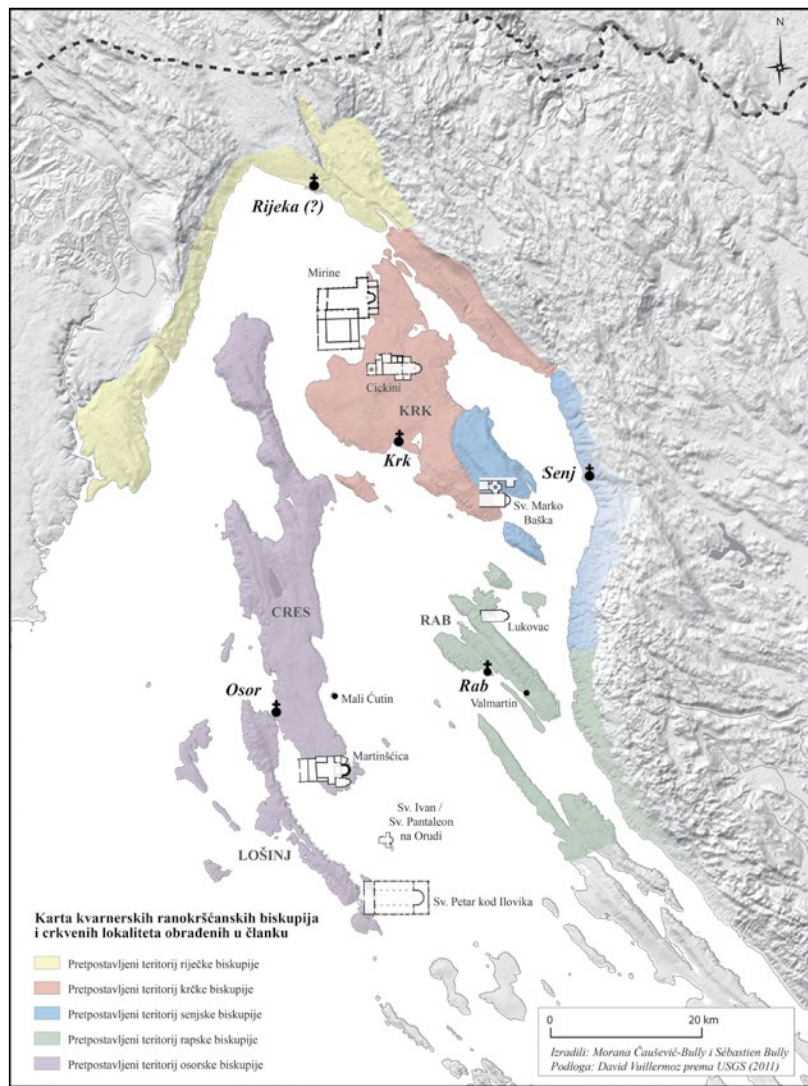
Ovdje se može postaviti i pitanje moguće prenamjene funkcije tih sklopova, kao primjerice transformacije vile u samostan, ili pak prijenosa upravljanja martirijskih grobišnih bazilika na samostanske zajednice u određenom trenutku. Poteškoće u iščitavanju namjene sklopova tim su teže uzmemo li u obzir pomanjkanje točne definicije termina “samostana”, obzirom na to da se za tako rano razdoblje taj izraz koristi za opisivanje raznih arhitektonskih zbilja, vjerskih praksi i različitih statusa, ovisno o mjestu, regiji i dataciji izvora.

No, bez obzira na funkciju naših “crkvenih sklopova”, oni su očito imali značajnu ulogu i u širenju kršćanstva u dotičnoj regiji, što je razvidno upravo i iz sakralne geografije i intenziteta gradnje u kasnoantičkom razdoblju. Podsjetimo da dosadašnja datacija biskupskih sklopova na Kvarneru upućuje na relativno kasnu kristijanizaciju prostora, posebice u usporedbi s drugim bliskim regijama, kao što su one u Italiji. Bitno je napomenuti kako je potrebno uzeti u obzir, ne toliko specifičnost regije koja se očituje pomanjkanjem ranih izvora i posebice onih koji bi svjedočili o postojanju mučenika i kršćanskih zajednica ranijih od Velikog crkvenog mira, kao što je to slučaj u Poreču u Istri ili pak u Saloni u Dalmaciji, nego više stanje istraživanja, često starih ili djelomičnih, gdje moramo sa zadržkom uzeti datacijske kriterije i metode. Nadalje, karta rasprostiranja episkopalnih bazilika, nadopunjena podacima iz pisanih izvora, jasno ukazuje na činjenicu da tijekom kasne antike nisu svi antički municipalni centri u jednom trenutku postali i biskupski centri (Sl. 1).

Četiri biskupije su potvrđene u Senju, Rabu, Krku i Osoru, dok je postojanje pete biskupije u Rijeci, antičkoj Tarsatici, rezultat novih pretpostavki,² baziranih na rezultatima zaštitnih istraživanja provedenih ispod današnje riječke crkve Uznesenja Marijina.³ Na području navedenih

² Čaušević-Bully 2013; Turković – Basić 2013.

³ Istraživanja pod vodstvom J. Višnjica, Hrvatski restauratorski zavod, 2009. g. (izvještaj pohranjen u Konzervatorskom zavodu Ministarstva kulture u Rijeci).

Sl. 1 Karta Kvarnera s naznačenom teritorijalnom distribucijom ranokršćanskih biskupija i crkvenih lokaliteta obrađenih u članku (izradila: M. Čaušević-Bully, podloga: D. Vuillemoz)

dijeceza u kasnoantičkom se razdoblju ovdje nalazilo sveukupno 76 ranokršćanskih zdanja, koliko ih je do sada popisano.⁴

Biskupija u Senju (ant. *Senia*) potvrđena je početkom 5. st. pismom pape Inocenta I. (401. – 417.), gdje nailazimo na spomen biskupa Lovre; još je jedan senjski biskup, Maximinus, spomenut 451. g. prilikom Kalcedonskog koncila. Rapska je biskupija (ant. *Arba*) potvrđena u izvorima tek 530. g. prilikom Koncila održanog u Saloni, gdje je spomenut biskup Ticianus, no arheološka istraživanja, kako ona starija, tako i novija, dokazuju da je prva sakralna građevina izgrađena prije toga datuma, vjerojatno tijekom 5. st. Krčka (ant. *Curicum*) i osorska (ant. *Absortium*) biskupija prvi su put spomenute tek na koncilu održanom u Gradu 579. g., no u oba su slučaja arheološka istraži-

⁴ Čaušević-Bully 2012.

vanja, koliko god nedovršena i polovična bila, dokazala postojanje struktura zasigurno ranijih od 6. st.⁵ Slučaj Rijeke (ant. *Tarsatica*) nešto je drugačiji, obzirom da za nju ne postoji izvor koji bi mogao potvrditi postojanje biskupije u kasnoj antici. No, navedena arheološka istraživanja pod vodstvom J. Višnjica jasno su ukazala na postojanje ranokršćanske bazilike ispod današnje crkve Uznesenja Marijina. Uzmemo li u obzir da je *Tarsatica* u kasnoj antici igrala ulogu regionalnoga glavnoga grada tarsatičke Liburnije Anonima iz Ravenne (*Cosmografia*, IV, 22), smatramo da nije nemoguće pretpostaviti da se ovdje zaista radi o nalazu bazilike biskupskog sklopa.

Postojanje većine biskupija na otocima upućuje na značenje koje su otoci imali u kasnoj antici. Smatramo da bi upravo ova tzv. "geografija biskupijâ" mogla upućivati na moguće tadašnje realno stanje napuštanja, transfera ili barem osiromašenja nekih glavnih gradova municipalnih centara, što je zasigurno povlačilo za sobom i preseljenje stanovništva te izmjenu statusa određenih gradova.

ZEMLJOPISNI I POVIJESNI OKVIR

Kvarnerska regija podrazumijeva otočni i priobalni prostor Hrvatskog primorja smještenog u podnožju Ćićarije i Učke sa zapadne, istarske strane, te onog podno strmih padina Velike i Male Kapele, te Velebita sa sjeveroistočne strane. Dvije tako definirane obalne linije susreću se u dnu kvarnerskog zaljeva gdje se smjestio grad Rijeka. Kvarnersko otočje obuhvaća otoke Krk, Cres, Lošinj i Rab te čitav niz otočića koji im gravitiraju.

Kvarner je u prošlosti činio sastavni dio "povijesne Dalmacije", odnosno prostora antičke provincije Dalmacije. Kvarner je, kao granična regija provincije, pripao Skradinskom konventu (*Conventus Scardonitanus*) u trenutku osnutka provincije za vrijeme Augusta, te zatim globalno (sjevernoj) Liburniji. Budući marginalna, ova je regija od samih početaka njenog uključivanja u prostor provincije Dalmacije uživala zaseban tretman, kao što je primjerice dodjela određenih privilegija kao što je *ius italicum*, pa sve do razdoblja kasne antike. Tako je, od trenutka kada je u 3. st. osnovan obrambeni sustav Italije, *Claustra Alpium Iuliarum*, čiji jugoistočni krak započinje upravo u Rijeci, odnosno antičkoj Tarsatici,⁶ sjeverni dio Liburnije prerastao u obrambenu pograničnu regiju, kojoj su uske veze s Italijom pružile određen privilegirani status. A prema kasnijim izvorima, kao što je Anonim iz Ravenne (*Cosmografia*, IV, 22),⁷ koji prema svemu sudeći koristi kao izvor administrativne tekstove ostrogotske Italije, čini se da se "Tarsatička Liburnija", *Liburnia Tarsaticensis*, održala i nakon napuštanja *Claustra*, koje se smješta prema već tradicionalnoj dataciji u početak 5. st. Ova bi vrlo moguća administrativna jedinica, inače često zanemarivana u općoj historiografiji, odgovarala toj zasebnoj situaciji ovog dijela Dalmacije još u 6. st., kojoj je *Tarsatica* očito postala regionalnim glavnim gradom. Do istog se zaključka može doći i za naredno razdoblje Justinijanove rekonkviste druge četvrtine 6. st. Inače se smatra, posebice s arheološkog gledišta, da ovo razdoblje nosi sa sobom znatne preinake, vidljive kroz novi monumentalni krajolik koji nastaje neposredno nakon osnutka maritimnog limesa izgradnjom niza pomorskih utvrda, ali i kroz nove arhitektonske izričaje kršćanskih zdanja. No, analiza dostupnih izvora, prvenstveno onih arheoloških, upućuje na mogućnost znatno kompleksnijeg razvoja dotičnog monumental-

⁵ Istraživanja A. Mohorovičića i B. Fučića; za iscrpni popis literature vidi: Čaušević 2003.

⁶ O istraživanjima *principia* u Rijeci cf. Radić-Štivić – Bekić 2009.

⁷ Ostrogotska uprava Italijom predstavlja *terminus ante quem non* za dataciju gotskog izvora kojeg koristi Anonim za opis Liburnije. Međutim, datacija same Kozmografije Anonima iz Ravenne ostaje upitna, te se može tek okvirno smjestiti u razdoblje od druge pol. 6. st. do 8. st. (vidi: Čače 2003, 16).

nog krajolika i sakralne arhitekture, koja za sada na žalost ne može biti iscrpna zbog pomanjkanja sustavnih i temeljitih istraživanja koja bi pridonijela utvrđivanju specifičnosti proto-bizantske kulture na ovom dijelu Jadrana.⁸ U zaključku možemo reći da je za sada još uvijek teško opredijeliti se predstavlja li ovo razdoblje istinski produžetak kasne antike, ili suprotno tome, radi li se o prvom prijelomnom trenutku kojeg možemo smatrati uvodnim u razdoblje ranog srednjeg vijeka.

OTOČNI “PREZBITERALNI SKLOPOVI“

Kako bismo bolje shvatili organizaciju crkvenog upravljanja ovom otočnom regijom, uz katedralne sklopove, koje nećemo obraditi u ovom članku, treba svakako uzeti u obzir i vangradske crkvene sklopove kod kojih je ustanovljeno postojanje krstionice. Oni nas upućuju na promišljanja o mogućem postojanju ranih tzv. “ruralnih *parrochiae*”, odnosno “župa”.

Dva su takva sklopa do sada otkrivena na otoku Krku, čiji je prostoru u antici bio podijeljan između dvije zajednice, svaka sa svojim urbanim centrom, civitas *Curicum* (Krk) i civitas *Fulfinum* (Omišalj). U kasnoj je antici teritorij ovog potonjeg najvjerojatnije bio uključen u krčku dijecezu. Razlog tome je zasigurno njegovo postepeno opadanje te konačno napuštanje najkasnije u 7. st.,⁹ gdje je jedno od glavnih pitanja na koje treba naći odgovor, na što ćemo se vratiti u nastavku članka, funkcija njegovog ranokršćanskog sklopa izgrađenog u 5. st.

I upravo su na teritoriju civita Fulfina dugogodišnja arheološka istraživanja, vršena na lokalitetu Cickini, iznjedrila crkveni kompleks datiran u 6. st. kojeg tvori crkva te niz pomoćnih prostorija i zgrada s krstionicom.¹⁰ Crkva je u prvoj, ranokršćanskoj fazi, jednobrodnog tlocrta s transeptom čije se začelje završava polukružnom apsidom poligonalnog vanjskog plašta, dok su joj dvije pomoćne prostorije nadodane na krakove transepta. Ovakav tlocrt ukazuje na izravne veze sa sjevernom Italijom te se može usporediti sa tršćanskom crkvom Madonna del Mare.¹¹ Krstionica se smjestila u pročelju crkve kao pomoćna prostorija prislonjena fasadi, u širini broda crkve. Krstionički je zdenac izgrađen u sredini prostorije, kako se čini iznad razine podnice s naglašenim ivičnjakom, te se time datira u 6. st.¹² Sjeverno od crkve nalazi se čitav niz prostorija čije je istraživanje trenutno u tijeku. Iako se nalazi relativno blizu moru, na oko 2 km udaljenosti od obale, čini se da je ovaj sklop prije vezan uz glavnu kopnenu otočnu prometnicu koja je povezivala *Fulfinum* i *Curicum*. Već prema samom izboru njegova smještaja možemo pretpostaviti da je vjerojatno imao važnu ulogu u organizaciji *cura animarum* pučanstva koje je živjelo u ovom dijelu otoka, termin koji koristimo umjesto “mreže župa”, obzirom da nam nedostaju izvori koji bi o tome mogli jasno svjedočiti.¹³ Međutim, još uvijek nije poznato koja i kakva je crkvena zajednica bila nadležna u ovom slučaju: radi li se primjerice o kleru na čijem je čelu *presbyteros* ili *chorepiscopus*¹⁴ u funkciji predstavnika biskupskog autoriteta, ili pak o redovničkoj zajednici? Dodajmo ovdje još

⁸ Ovdje valja spomenuti radove povijesničara kao što su G. Ostrogorski (2002), I. Goldstein (1998) i D. Preradović (2011), kao i one arheološke, primjerice Ž. Tomičića (1998).

⁹ Čaušević-Bully – Valent 2015.

¹⁰ Istraživanja vodi kolega R. Starac iz Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci (v. jednu od cjelovitijih objava s početka istraživanja kod Starac 2004).

¹¹ Tlocrt crkve Madonna del Mare može se vidjeti kod Cuscito 2003, 41.

¹² Za tipologiju krstionica i krsnih zdenaca vidi kod Chevalier 1995, 159–180.

¹³ U pomanjkanju iscrpne studije o ishodištu seoskih župa na Kvarneru, pa i šire na prostoru Hrvatske, možemo se osloniti na takve studije objavljene za prostor Italije (Pergola 1999) ili Francuske (Delaplace 2005).

¹⁴ O postojanju i ulozi *presbytera* u kasnoj antici v. Flocchi Nicolai – Gelichi 2001.

i to da postojanje krstionice ne upućuje nužno na službenu (pa i javnu) crkvenu gradnju, već se ona može nalaziti i u sklopu privatne gradnje u vlasništvu nekog nama nepoznatog kasnoantičkog veleposjednika.¹⁵ Tek pretpostavka o postojanju moguće redovničke zajednice jasno ukazuje na poteškoće koje imamo pri prepoznavanju tog tipa sklopa u razdoblju kasne antike zbog trenutnog vrlo manjkavog stanja istraženosti i potpunog pomanjkanja pisanih izvora. Kao što će se vidjeti i u daljnjem tekstu, pitanje interpretacije samostanske funkcije bit će postavljeno i za druge lokalitete.

Drugi crkveni lokalitet u čijem se sklopu nalazi krstionica na otoku Krku nalazi se u Baški, ispod današnje kapelice Sv. Marka.¹⁶ Ovdje su arheološka istraživanja pod vodstvom N. Jakšića ukazala na postojanje dvojne crkve, između kojih se smjestio baptisterij križnog tlocrta. Sjeverna crkva tek je naslućena zahvaljujući njenom mogućem južnom perimetralnom zidu i ostacima južnog kraka transepta, dok je južna crkva, otkrivena prilikom istraživanja kolege L. Bekića, nastala od ranije antičke građevine pravokutnog tlocrta kojoj je kasnije nadodana plitka apsida. Krstionica tlocrta u obliku grčkog križa jednakih krakova bogato je ukrašena mozaicima, a na sjecištu krakova križa nalazi se isto tako križna piscina s kružnim bazenom. Čitav se sklop okvirno datira u 5. st. te se pretpostavlja da je bio u funkciji sve do u 6. st. Kako se crkveni sklop smješta u okvire ranijeg antičkog zdanja, maritimne vile ili naselja, koji je zasigurno pripadao ageru obližnjeg priobalnog grada *Senie*, moguće je pretpostaviti da je spomenuti crkveni sklop pripadao senjskoj biskupiji te igrao ulogu "pomoćne" biskupije za otočni prostor dijeceze. Zasigurno je pučanstvo, koje je moglo biti brojno radi vrlo plodnog tla obližnje Bašćanske drage, iziskivalo stalno prisustvo predstavnika dijecezanskog biskupa, *presbytera* ili *diaconusa*,¹⁷ kako bi se izbjegao problem ponekad vrlo teške pomorske veze između Senja i Baške, udaljenih desetak kilometara. Podsjetimo da upravo na ovom mjestu senjska bura, koja može biti vrlo jaka kako zimi, tako i ljeti, doseže svoje vrhunce. Crkvenom sklopu Svetog Marka u Baški mogu se naći paralele na drugim mjestima sličnih zemljopisnih karakteristika, kao primjerice na Korzici, gdje se upravo zbog poteškoća u pomorskim komunikacijama javljaju ruralne biskupije, što je potvrđeno u ovom slučaju čak i u pisanim izvorima.¹⁸

POMORSKI "CRKVENI SKLOPOVI" NESIGURNOG STATUSA

"Crkveni sklopovi" koje možemo definirati kao pomorske mogu se okarakterizirati velikim dimenzijama i izravnom vezom s glavnim pomorskim putevima istočne obale Jadrana.¹⁹ No, čini se da sama kategorija nema uzročno-posljedične veze s određenim statusom tih sklopova, koji su nam uglavnom nepoznati. Međutim, uzmemo li u obzir sve dostupne podatke, kao što su to tlocrtne i općenito arhitektonske karakteristike crkve, liturgijski namještaj i uređenje, te način na koji se crkva artikulira s istovremenim okolnim građevinama, možemo iznijeti neke pretpostavke o određenim funkcijama navedenih sklopova.

¹⁵ Za ova se pitanja možemo osloniti na studiju Y. Codou (2013, 207) za prostor francuske Provanse.

¹⁶ Za otkriće krstionice vidi: Jakšić – Novak 2009; za otkriće južne crkve i nekropole vidi: Bekić – Višnjić 2008; za sintezu oba nalaza vidi: Čaušević-Bully 2012.

¹⁷ Valjalo bi ispitati mogućnost postojanja *chorepiscopa* (= seoski biskup; pomoćni biskup) na prostoru provincije Dalmacije. Za pitanje funkcije *chorepiscoposa* vidi: Brandenburg 1999.

¹⁸ Istria – Pergola 2013.

¹⁹ Kako ih je već definirao Z. Brusić (1993) u svom, već sada legendarnom članku o pomorskim crkvenim sklopovima.

MIRINE

Slučaj ranokršćanske crkve na Mirinama u Omišlju na otoku Krku posebno je složen. Crkva se smješta na skutovima rimskog municipija Fulfina osnovanog u 1. st. po. Kr., najkasnije sredinom 5. st., u trenutku u kojem grad, iako još uvijek naseljen, opada, da bi bio u potpunosti napušten tijekom 7. stoljeća (Sl. 2).²⁰

Sl. 2 Zračna snimka "crkvenog sklopa" na Mirinama (lokalitet Fulfinum – Mirine, Omišalj, otok Krk) (slikao Kaducej d. o. o. u okviru sustavnih istraživanja pod vodstvom M. Čaušević-Bully i S. Bully)

Mirine su izgrađene na sjeverozapadnom rubu nekropole gdje su najraniji ukopi iz grobnica na svod datirani metodom ¹⁴C u kraj 3. i u 4. st.²¹ U sklopu nekropole nedavno su istražena i dva mauzoleja²² iz razdoblja kasne antike, što je potvrđeno kako ¹⁴C analizom,²³ tako i tipologijom grobova i grobnim prilozima. Prva grobna komora mauzoleja II.1, dimenzija 4,6 x 6 m i opće orijentacije sjeveroistok-jugozapad, odnosno okomito na orijentaciju crkve, datirana je u početak 5. st. Oba njegova perimetralna zida posjeduju niz masivnih kontrafora koji su vjerojatno služili podržavanju svodne konstrukcije. Mauzolej je povećan u drugoj fazi dodavanjem nove komore smještene u produžetku jugozapadne fasade, neznatno većih dimenzija (5,5 x 5,6 m), lošije građene i bez kontrafora te vjerojatno pokrivene jednostavnom krovnom konstrukcijom. Sudeći prema ukopima, radi se zasigurno o obiteljskom mauzoleju.²⁴ Drugi otkriveni mauzolej (II.3) pravokutnog tlocrta (4,86 x 9 m), nalazi se između crkve i prvog mauzoleja te je identične orijentacije

²⁰ Čaušević-Bully – Valent 2015.

²¹ Obelić *et al.* 2011, 401–402.

²² Čaušević-Bully 2014; Čaušević-Bully – Bully 2015b.

²³ Analizu je izradio laboratorij Beta Analytics iz Miamijsa (Beta – 454019; Beta – 454020).

²⁴ Ukupno deset osoba oba spola i svih dobnih skupina otkriveni su u obje grobne komore mauzoleja II.1.

kao i crkva (sjeverozapad-jugoistok). Unutrašnjost mauzoleja, s gotovo u potpunosti sačuvanom originalnom podnicom, služila je možda privilegiranom ukopu smještenom u sarkofagu, od kojeg je preostao samo poklopac izrađen od antičkog stupa presječenog na pola po duljini. Jedan dječji ukop u amfori nalazi se van mauzoleja, prislonjen uz njegov sjeveroistočni zid. Način gradnje oba mauzoleja (*opus incertum*), te posebice prve faze mauzoleja II.1 s kontraforima, jednak je načinu gradnje ranokršćanske crkve Mirine.

Crkva je orijentirana kao i mauzolej II.3, s pročeljem na sjeverozapadu i začeljem na jugoistoku. Tlocrtno odgovara jednobrodnoj crkvi ravnog začelja s niskim transeptom (35 x 11,85 m), te se time može povezati s bliskom arhitekturom sjeverne Italije, onom koju nalazimo kod crkve Svetog Križa u Ravenni izgrađene oko 425. g.²⁵ ili pak Svete Marije u Gradu.²⁶ Pravokutnom svetištu crkve su s obje bočne strane dodani aneksi. Svetište je definirano slobodnostojećom klupom te je naglašeno povišenim podijem i oltarnom pregradom. U središtu tako određenog prostora nalazi se oltarni grob križnog oblika kojem se moglo pristupiti sa sjeverozapadne strane pomoću nekoliko stuba. Nažalost, ništa nam nije poznato o relikvijama koje su se ovdje očito čuvale. U pročelju broda crkve nalazi se vestibul, u čijem je jugoistočnom produžetku izgrađena kula. Jugoistočnoj strani broda, onoj okrenutoj prema moru, u istoj je fazi dodan i trijem. Spomenutom je trijemu nadodan i atrij u sljedećoj fazi, koja vremenski nije udaljena od prve faze izgradnje crkve, odnosno vjerojatno najkasnije tijekom 6. stoljeća, ako nam je suditi prema rezultatima ¹⁴C analiza obavljenima na ukopima iz grobnica smještenih u porticima atrija.²⁷

Iako smještena na rubu kasnoantičke nekropole, i unatoč postojanju nekoliko privilegiranih ukopa u samom vestibulu, crkvu ne bismo mogli okarakterizirati isključivo kao crkvu grobišne funkcije. Smatramo da prisustvo atrija smještenog između crkve i obale upućuje jasno i na drugu funkciju, vezanu uz prihvat putnika namjernika privučenih prisustvom luke i čitavog kasnoantičkog sklopa izgrađenog u vezi s crkvom, koja dodatno pridonosi vrijednosti mjesta prisustvom vrijednih relikvija smještenih u svetištu crkve dimenzija puno znatnijih od same važnosti umirućeg grada. Arheološka istraživanja započeta 2015. g. na lokalitetu smještenom oko 150 m od crkve u smjeru sjeverozapada upućuju na postojanje znatnog kasnoantičkog kompleksa gospodarske (preše za ulje, prostor za skladištenje ulja, nalazi vezani uz aktivnosti svakodnevnog života kao ribarenje ili obrada metala) i rezidencijalne funkcije (prostorija s hipokaustom uz morsku obalu).²⁸ No nadasve, istraživanja su iznjedrila i velik broj kasnoantičkog materijala te posebice u 2017. g. izvanredan nalaz ranokršćanskog češlja od bjelokosti ukrašenog s obje strane novozavjetnim scenama.²⁹

Većina keramičkih nalaza, gdje prevladavaju amfore, upućuje na kronološki vrlo ujednačene slojeve koje datiraju korištenje ovog zdanja u razdoblje od kraja 4. st. do sredine 6. st.³⁰ Ovaj je bogati građevni sklop time istovremen s velikom ranokršćanskom crkvom na Mirinama te s obližnjim mauzolejima i nekropolom. Uzevši u obzir sve do sada sakupljene podatke, moguće je pretpostaviti da je ovaj sklop mogao pripadati nekoj crkvenoj zajednici, možda kleru koji se brinuo i o crkvi i

²⁵ Piussi 1978.

²⁶ Cuscito 1995.

²⁷ Obelić *et al.* 2011, 401–402.

²⁸ Čaušević-Bully – Bully 2016; Čaušević-Bully *et al.* 2017; Čaušević-Bully – Bully 2018.

²⁹ Čaušević-Bully – Bully 2018. Analiza bjelokosti metodom ¹⁴C: 321 (81,4%) 410calAD (Lyon-14319(GrM)).

³⁰ Preliminarnu analizu keramičkih nalaza izradili su A. Konestra iz Arheološkog instituta u Zagrebu i A. Saggese, kojima se zahvaljujemo na suradnji. Objava ove studije očekuje se u vrlo skoro vrijeme.

o prihvatu putnika, ili možda i nekoj civilnoj vlasti? Iako je također moguće prisustvo redovničke zajednice, obzirom da je benediktinski samostan Svetog Nikole pokraj Omišlja potvrđen u pisanim izvorima, no tek u 13. st.,³¹ ali nemamo nikakvog opipljivog dokaza da se on nalazio zaista na području Mirina te posebice da crpi korijene u kasnoantičkom razdoblju.

MARTINŠĆICA

“Crkveni sklop” koji se nalazi u uvali Martinšćica na Cresu blizak je onom otkrivenom na položaju Cickini kod Malinske na otoku Krku. Razdvaja ih samo činjenica da je prva izgrađena uz more, dok je potonja, kako smo to već objasnili, izgrađena dalje od mora, u uskoj vezi s kopnom otočnom prometnicom. Crkva u Martinšćici nalazi se na poluotoku Punta Križa, koji je u antičko vrijeme zasigurno pripadao ageru grada Osora (*Apsorus*), a u kasnoj antici osorskoj dijecezi. Uvala u kojoj se smješta ovo crkveno zdanje nalazi se uz plovni kanal kojim se plovilo uz otoke Cres i Lošinj, na putu za Kvarnerić, plominski, pa riječki zaljev (Sl. 3).

Sl. 3 Zračna snimka crkve u uvali Martinšćica na Punta Križi, otok Cres po dovršetku istraživanja 2017. g. (slikao M. Vuković u okviru sustavnih istraživanja pod vodstvom M. Čaušević-Bully i S. Bully)

Rezultati arheoloških istraživanja započelih 2015. g. i rezultati studije elevacija crkve jasno ukazuju da se radi o velikoj jednobrodnoj crkvi dimenzija 25,50 x 17,10 m, s vestibulom, niskim transeptom te velikom polukružnom istaknutom apsidom u začelju.³² Iskopavanje u interijeru apside dokazalo je postojanje velike polukružne klupe za svećenstvo izgrađene uz njen unutarnji plašt; u središtu polukružne klupe mogu se naslutiti slabi tragovi katedre. Pomnom analizom negativna u žbuci, zidanih ostataka i tragova struktura dokazano je postojanje povišenog svetišta koje se

³¹ Fučić 1998, 153; Poljanec – Kuštović 2011.

³² Čaušević-Bully – Bully 2013, 175–177.

od apside razvijalo prema brodu crkve. Svetištu se prilazilo kroz tri otvora u oltarnoj pregradi. U središtu povišenog svetišta nalazi se jama nepravilnog oblika koja bi mogla biti loše sačuvan ostatak oltarnog groba koji se nalazio ispod danas potpuno nestalog oltara. Ulomci mramorne oplote koji su u jami nađeni upućuju na to da je oltarni grob bio bogato ukrašen mramorom. Uz crkvu su otkrivene i dvije sakristije nadograđene na sjevernom boku crkve u kasnijoj fazi. U prvoj se sakristiji, koja se smjestila na spoju transepta i crkve, sačuvala podnica od geometrijskog mozaika, a u sjevernom zidu sakristije još uvijek se nalazi odvodni kanal za vodu, izgrađen istovremeno sa zidom. Istraživanje sakristije iznjedrilo je i nalaz ulomka mramorne menze s urezanim monogramom na donjoj strani. Druga sakristija, prema relativnoj kronologiji recentnija od prve, izgrađena je u nastavku prve prema istoku, uz sjeverni plašt apside. U njenom je interijeru također dobro sačuvan pod, ali ovaj put puno slabije kvalitete, izgrađen od jednostavnog sloja žbuke. U podnici, u jugoistočnom uglu prostorije, naslućuje se negativ postolja za umivaonik, vezan uz odvod vode u zidu; još jedan odvod nalazi se u sjeveroistočnom uglu iste prostorije.

Tlocrt oblika grčkog križa, vrlo rijetkog na Kvarneru, podsjeća, primjerice, na crkvu u Hoischhügel bei Maglernu (5. – 6. st.), sjevernu crkvu zapadnog sklopa u Hemmabergu (datiranu u poč. 6. st.)³³ ili na onu iz Oboraca u Hercegovini (datiranu u 5. st. – poč. 6. st.)³⁴ Crkva je tlocrtno najbližija bazilici “B” iz Caričinoga grada (*Iustiniana Prima*) iz Justinijanova razdoblja.³⁵

Tlocrtne karakteristike crkve, način gradnje u tehnici *opus incertum*, kao i navedene tipološke paralele, smještaju izgradnju ove crkve u šire razdoblje od 5. do 6. st. No, ¹⁴C analiza, napravljena na jednom od pokojnika pronađenih u zidanim grobnicama smještenima u zaleđu apside, dala je vremenski raspon od 4. do početka 5. st.³⁶ Ovako rana datacija upućuje na mogućnost ranije datacije grobnica u odnosu na crkvu križnog tlocrta, odnosno na njihovu istovremenost s ranijim zdanjem, čije se postojanje može naslutiti zahvaljujući analizi sjevernog perimetralnog zida i njegovog spoja sa sjevernim transeptom gdje je očito da se ovaj potonji prislanja ranijoj gradnji.

U kasnijim fazama dodani su još i drugi aneksi, kako bočno, tako i u pročelju, vanjski vestibul (egzonarteks) te posebice bočna južna kapela s potkovičastom apsidom, izgrađena na mjestu starijeg aneksa s apsidom.³⁷ Žbuka vanjskog plašta potkovičaste apside posebno je obrađena vodoravnim i uspravnim urezima oponašajući na taj način uredno građen zid od klesanaca. Svetište kapele ograničeno je na prostor apside i povišeno je u odnosu na brod za jednu stubu; ulomak antičkog stupa iskorišten je kao stipes oltara, dok negativni u žbuci pred apsidom upućuju na postojanje oltarne pregrade koja je zatvarala prostor svetišta prema brodu. Prostor između oltarne pregrade i povišenog dijela svetišta u apsidi bio je popločan velikim kamenim blokovima.

Vjerojatno u isto vrijeme kada se gradi kapela s potkovičastom apsidom, južni se krak transepta preinačuje u svojevrsan vestibul s naglašenom grobišnom funkcijom, izgradnjom unaprijed uređenih zidanih grobnica, odnosno *formae*. Iako kronologiju svih kasnijih dodanih prostorija treba tek precizirati, prvi rezultati arheometrijskih datacija, kao što je datacija tehnikom OSL,³⁸ analize

³³ Glaser 1997, 88, 116–118.

³⁴ Chevalier 1995, 335–337, pl. 53.

³⁵ Guyon – Cardi 1984, 1–90.

³⁶ Analiza ¹⁴C na pokojniku IND. 2-T 8.101 dala je sljedeću dataciju: 320 (82%) 410calAD (Lyon-16135(SACA-56272)).

³⁷ Stariji aneks s apsidom nije još istražen; tek je početak apside prepoznat prilikom posljednjih arheoloških istraživanja iz 2017. g.

³⁸ Datacija je izrađena u suradnji s P. Urbanovom iz laboratorija IRAMAT u Bordeaux. Za objavu vidi: Čaušević-Bully *et al.* 2018.

pokretnih nalaza, primjerice bizantskog pečata, blokova skulpture, te prozorskog stakla, ukazuju na postojanje vrlo značajne faze preinake ranokršćanske crkve u razdoblju između 7. i 8. st.

Povrh navedenih novih spoznaja o crkvi u uvali Martinščica, danas isto tako znamo da ona nije izolirana građevina, kako se do sada mislilo, već da je izgrađena na rubu velike maritimne vile iz Ranog Carstva, u kojoj se također mogu naslutiti znatne faze preinake upravo iz razdoblja kasne antike – kao što je adaptacija dijela vile u dvoranu za primanje dodavanjem velike apside. Pitanje se ovdje naravno može postaviti opet o međusobnoj vezi oba zdanja. Karakteristike gradnje i veličina crkve teško da se mogu poistovjetiti s privatnim oratorijem *familije* kasnoantičke vile.³⁹ Njeno dobro stanje ušćuvanosti,⁴⁰ što podrazumijeva duže vremensko održavanje, kao i nadogradnja brojnih aneksa, upućuje na korištenje crkve kroz dugo vremensko razdoblje. Iako je neka, nama nepoznata redovnička zajednica u ranom srednjem vijeku zauzela ovaj lokalitet, što smatramo razvidnim iz većeg broja ćelija koje se uzastopno grade uz crkvu, postavlja se pitanje njenog statusa u razdoblju koje tome prethodi, odnosno u kasnoj antici. Na temelju mnogih sakupljenih podataka, smatramo mogućim da je vila, zajedno s crkvom, mogla pripadati djedovini osorskog biskupa. No, ovaj obrazac, poznat za određene slučajeve diljem Europe zahvaljujući rijetkim pisanim izvorima te, još rjeđe, arheološkim istraživanjima, tek treba dokazati za jadranski prostor.

SVETI PETAR KOD ILOVIKA

Za razliku od Martinščice, postojanje benediktinskog samostana na Svetom Petru, *Sanctus Petrus de Nimbis*, dokazano je u darovnici iz 1071. g. gdje Pag daruje Sveti Petar samostanu Svetog Mihovila na Susku.⁴¹ Od spomenutog samostana danas je sačuvana visoka ograda, preinačena u ogradu mjesnog ilovičkog groblja. Ove su zidine u ranijoj literaturi bile interpretirane kao ostaci nekog bizantskog kastrona iz 6. – 7. st.⁴² Međutim, najnovija istraživanja i analiza elevacija koje smo imali priliku izvesti 2010. g. dokazuju da se ne radi o bizantskoj utvrdi, već o iznimno velikoj ranokršćanskoj bazilici 20 m širokoj i dužine brodova od 32,80 m.⁴³ Bazilika je imala i vestibul, čiji je sjeverni zid dokazan arheološkom sondom, dok nam točan položaj fasade nije poznat – možemo samo pretpostaviti, na temelju analize ritma lezena, da se ona nalazi na oko 6 m od unutarnje fasade brodova, čime dolazimo na sveukupnu duljinu bazilike od 39 m. Prema arhitektonskim osobnostima, ova se bazilika smješta bez poteškoća u početke 5. st., te pripada akvilejskom uplivu. Vanjski su joj zidovi ukrašeni lezenama, dok joj je začelje ravno (Sl. 4).

Unutrašnjost crkve nije bilo moguće istražiti zbog mjesnog groblja koje se danas tamo nalazi, ali za pretpostaviti je da je crkva posjedovala ili samostojeću klupu za svećenstvo, ili pak apsidu upisanu u ravni začeljni zid. Grobišna funkcija potvrđena je slučajnim nalazom sarkofaga saloni-tanskog tipa iz 1959. g., pronađenog u sjeverozapadnom uglu “broda”, te nalazom groba s pokrovom na dvije vode uz vanjski plašt sjevernog perimetralnog zida prilikom arheoloških sondiranja u 2010. g. Dodajmo da je brod crkve bio ukrašen podnicom od višebojnog mozaika.

³⁹ Kao primjer možemo navesti oratorij antičke vile u Lovreškom dolu, na otoku Cresu, čije se dimenzije (8,30 x 6,20 m u prvoj fazi) i jednostavnost gradnje i tlocrta ne mogu usporediti s velikom crkvom u Martinščici (Chevalier 1995, 46–48).

⁴⁰ Trenutno ruševno stanje rezultat je vađenja kamena potrebnog za proizvodnju vapna u novije vrijeme.

⁴¹ Čaušević-Bully – Bully 2012.

⁴² Badurina 1982; Marasović 2009.

⁴³ Čaušević-Bully – Bully 2012.

Sl. 4 Prijedlog 3D rekonstrukcije ranokršćanske crkve otkrivene na otočiću Sveti Petar kod Ilovika
(D. Vuillemoz, prema S. Bully i M. Čaušević-Bully)

Izgradnja bazilike takvih dimenzija vezana je uz postojanje velike pomorske vile, smještene na nekoliko stotinjaka metara od bazilike. Vila je zasigurno pripadala akvilejskoj senatorskoj porodici u Ranom Carstvu, kako to možemo pretpostaviti na temelju nadgrobnog natpisa Gaja Kornelija, akvilejskog kvatuorvira s kraja 1. st. pr. Kr.,⁴⁴ no koja je bila u funkciji i tijekom kasne antike, sudeći prema nalazima keramike pronađene prilikom njenog rekognosciranja. No veza s antičkom vilom, koliko god ona prestižna mogla biti, nije dovoljna da bi objasnila veličinu same bazilike, koja dimenzijama ravnima velikim gradskim bazilikama nadilazi skromne dimenzije otočića Sv. Petar. Uzmemo li u obzir širi kontekst u kojem se ovaj lokalitet nalazi, shvatit ćemo moguć razlog zašto je tomu tako. U nedavnoj smo objavi⁴⁵ sugerirali da su otoci Ilovik i Sveti Petar imali funkciju značajne pomorske postaje na glavnom plovnom putu istočnom jadranskom obalom između Salone i Akvileje, s ulogom posrednika u organizaciji prijevoza i trgovine unutar kvarnerskog otočja, odnosno prema riječkom zaljevu i Senju, pa time i kontinentalnim provincijama.

Naša je bazilika mogla biti posvećena apostolima Sv. Petru i Pavlu, ako je suditi prema najstarijoj toponimiji, što znači da bismo u ovom slučaju imali jednu od rijetkih, ako ne i jedinu, *basilicu apostolorum* na području povijesne Dalmacije. Takav titular, uz veličinu i povezanost s glavnim pomorskim prometnicama u regiji, daje joj zaista iznimnu vrijednost kojoj se može dodati i hipotetska ali, obzirom na navedene okolnosti, i vrlo vjerojatna prisutnost relikvija (možda samih rimskih apostola?), te u vezi s njima i rane redovničke zajednice.

⁴⁴ Natpis, uzidan u crkvu Sv. Andrije na otoku Iloviku, pronašao je kolega R. Starac, a objavile su ga A. Kurilić i Z. Serventi (2014).

⁴⁵ Čaušević-Bully – Bully 2012.

SVETI IVAN / SVETI PANTALEON NA ORUDI

Otočić Oruda nalazi se u vodama Malog Lošinja, smješten je na nekoliko stotinjaka metara od otočića Palacol, na kojem se nalaze ostaci građevine interpretirane kao bizantska utvrda. Na sredini otočića Orude nalaze se ruševine manje crkvice. Radi se o građevini malih dimenzija, od koje se glavna polukružna apsida djelomice sačuvala u elevaciji, dok je ostatak, uključujući i bočnu južnu apsidu, pokriven nagomilanim kamenjem. Još 1957. g. A. Mohorovičić objavio je njezin jednostavan i shematski tlocrt i aksonometriju.⁴⁶ Na temelju zapažanja ostataka visokih prozora i južne apside, A. Mohorovičić je predlagao moguć tlocrt crkve s tri broda, koja bi prema njemu bila posvećena Svetom Pantaleonu, te time bila povezana uz upliv Istočne crkve⁴⁷ i uz postojanje hipotetskog ermitaža od svega nekolicine redovnika-pustinjaka.

Prva kampanja arheoloških sondiranja i snimanja postojećeg stanja u 2013. g. opovrgnula je pretpostavku o crkvi s tri broda – radi se zapravo o maloj jednobrodnoj crkvenoj građevini s jednom polukružnom apsidom i dva bočna aneksa (ili kraka transepta). Dužina crkve (u smjeru istok-zapad) iznosi oko 9 m vanjskih dimenzija, te 9,50 m u smjeru sjever-jug, uzmemo li u obzir oba bočna aneksa (ili kraka). Brod crkve širok je svega 4,25 m. Već se u prvoj fazi crkva razlikuje od ostalih jednobrodnih crkava malih dimenzija upravo postojanjem aneksa ili krakova transepta. Dva visoka prozora koja su navela A. Mohorovičića da predloži trobrodan tlocrt zapravo objašnjavaju artikulaciju elevacija broda i krakova transepta, iako trenutno ne možemo biti sigurni ne radi li se možda ipak o simetričnim aneksima, zatvorenima prema unutrašnjosti broda. Bez obzira na moguću interpretaciju, radi se o jedinstvenom tlocrtnom izričaju na Kvarneru. Primijetit ćemo da je obrada vanjskog plašta polukružne apside, s urezanim linijama u žbuci, vrlo bliska onoj već spomenutoj na potkovičastoj apsidu južne kapele na lokalitetu Martinšćica.

Crkva ni ovdje nije izolirana – izgrađena je u okviru manjeg sklopa smještenog sjeverno od crkve, te pred njenim pročeljem. Na sjevernoj se strani nalaze dvije konstrukcije, prva je grubog pravokutnog tlocrta (6,30 x 4,40 m), dok je druga, koja joj se prislanja s istočne strane, manja (2,30 x 2,30 m).⁴⁸ Mikro-topografija lokaliteta uokolo crkve upućuje na postojanje drugih građevina zapadno i južno od nje, moguće organizirane oko središnjeg dvorišta.

Crkva je doživjela i preinake prilikom kojih je južnom ramenu glavne apside dodana manja apsida. Ovo upućuje na duže vremensko razdoblje korištenja zdanja i zasigurno razvoj kulturnih praksi. Navedeni novi nalazi idu u prilog pretpostavci o mogućem postojanju pustinjačkih redovnika koju je već iznio A. Mohorovičić, ali i dalje ne predstavljaju ključne dokaze. Karakteristike gradnje crkve isto tako ne nude dovoljno elemenata za određivanje točne datacije crkve izgrađene između kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Jedini siguran datacijski element jest nalaz kasnoantičkih amfora (LRA) koje ukazuju na sigurno korištenje lokaliteta u razdoblju od 5. do 7. st.

⁴⁶ Mohorovičić 1957.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Strukture su samo prepoznate na površini i nisu istraživane.

OSTACI NA OTOČIĆU LUKOVAC, UVALA CRNIKA, OTOK RAB

Otočić Lukovac nalazi se u uvali Crnika, smještenoj na sjeveroistočnoj strani otoka Raba. Otočić mjeri jedva stotinjak metara u dužinu, i oko šezdesetak u širinu, izdiže se oko dvadesetak metara iznad razine mora i okružen je strmim stijenama. Na njegovom se vrhu nalaze ostaci manje crkve i niza građevina.⁴⁹ Dvije kampanje arheoloških sondiranja u 2013. i 2014. g. omogućile su nam izraditi osnovnu dokumentaciju i prvi tlocrt sklopa. Površinsko čišćenje obodâ zidovâ izgrađenih u tehnici *opus incertum* omogućilo nam je ustanoviti da se radi o jednobrodnoj crkvi dimenzija $\pm 12,70 \times 6,18$ m, s apsidom u začelju promjera 4,40 m, i dubine 2,85 m. Unutarnji plašt apsidge je polukružan, dok je vanjski čini se poligonalan s južne strane, i polukružan sa sjeverne.⁵⁰ Vanjski je plašt apsidge zasigurno imao četiri lezene, dok je vanjski plašt sjevernog perimetralnog zida imao dvije. Uz južni bok crkve nalazio se po svemu sudeći trijem širok 2,50 m, čiji se zid pod pravim kutom spajao s južnim ramenom apsidge. Otkrivena su samo jedna vrata koja vode u interijer crkve u pročelju, no vrlo je vjerojatno da se u crkvu moglo ući i iz trijema.

Velika cisterna dimenzija $11,50 \times 5,20$ m (± 60 m²), nepoznate dubine, nalazi se iza apsidge, lagano ukošena u odnosu na crkvu (orijentacije sjeverozapad-jugoistok) kako bi se prilagodila prirodnoj konfiguraciji stijene na kojoj je izgrađena. Cisterna je sakupljala kišnicu s krovova crkve i okolnih građevina smještenih istočno od nje, ali je moguće da se na Lukovcu nalazi i izvor pitke vode, ako je suditi po današnjoj vegetaciji koja na njemu raste. Spomenute okolne građevine bile su dobro vidljive tijekom naše kampanje zahvaljujući čišćenju i zračnoj snimci otočića, koja je omogućila i izradu "numeričkog terenskog modela" koji jasno ukazuje na njihovo tlocrtno rasprostriranje.⁵¹ Dio spomenutih građevina bio je vidljiv i u presjecima očišćenih rubova otoka, posebice sa sjeverne strane. Mjestimice su moćniji zidovi ojačani kontraforima te predstavljaju svojevrstne zidine sklopa. Iako se zapadni dio otoka čini manje gusto izgrađen, i ovdje mikro-topografija ukazuje na znatne zatrpane strukture, pa čak i jednu mogućeg kružnog ili čak poligonalnog tlocrta. Uglavnom, oko jednobrodne, gore opisane crkve, na čitavoj površini otočića nalaze se razne građevine, odnosno građevina s mnoštvom različitih prostorija.

Što se datacije čitavog sklopa tiče, tlocrtne karakteristike crkve i način gradnje upućuju na gradnju druge polovice 6. st. Ostatak sklopa može se okvirno smjestiti u razdoblje kasne antike, do 7. st., sudeći prema brojnoj keramici pronađenoj u sondi otvorenoj u cisterni. Sklop izgrađen oko crkve sastoji se od više građevina smještenih iza zaleđa crkve koje kao da nadgledaju kanal koji dijeli otok Rab od kontinenta. Iako ne možemo u potpunosti odbaciti pretpostavku o postojanju redovničke zajednice, kontekst u kojem se lokalitet nalazi, pa i njegova topografska organizacija, upućuje možda izravnije na bizantsku utvrdu. Osmotrimo li širi priobalni krajolik okolnih otoka i obale, u Lukovcu možemo prepoznati onaj tip lokaliteta kakav bi bio Klis za Salonu i Split: obrambeni "ključ" ulaska na Rab i rapski prostor, a time zapravo i bizantski.

Sam tlocrt crkve na Lukovcu podsjeća na jedan novi nalaz crkve smještene ovaj put na otočiću Mali Ćutin (sjeverno pomorje Punta Križe). I ova crkva izgrađena u tehnici *opus incertum* posjeduje

⁴⁹ Jedino je crkva bila poznata u dosadašnjoj literaturi. Cf. Nedved 1990. Ovdje se želimo duboko zahvaliti kolegici M. Rizner iz Konzervatorskog odjela u Rijeci što nam je ukazala na ovaj vrlo vrijedan lokalitet.

⁵⁰ Samo bi arheološko istraživanje moglo odagnati sve sumnje izražene o obliku i tlocrtu apsidge.

⁵¹ Fotogrametrija otočića Lukovac i „numerički terenski model“ napravljeni su u suradnji s J. Burmazom i D. Tresićem Pavičićem iz tvrtke Kaducej d.o.o. iz Splita.

polukružnu apsidu s dvije lezene te brod čiji perimetralni zidovi također sadrže lezene. Za sada ne znamo ništa o topografskom kontekstu ove najvjerojatnije ranokršćanske crkve.⁵²

ZAKLJUČAK

Naše spoznaje o ranokršćanskoj arhitekturi na Kvarneru znatno su se obogatile posljednjih dvadesetak godina zahvaljujući novim istraživanjima koja su omogućila pronalazke novih zdanja ili iscrpniju analizu onih već poznatih.⁵³ Kako je to već dokazala i P. Chevalier,⁵⁴ prvi ranokršćanski spomenici našeg otočja vrlo su bliski arhitektonskim modelima sjeverne Italije s jedne, te Zadra s druge strane. No u nekim slučajevima, kao što je to s bazilikom na Svetom Petru ili s bazilikom na Mirinama, trebalo bi pomnije razmotriti prirodu vrlo uskih veza tih lokaliteta s centrima pod čijim su uplivom – Akvilejom i Ravennom. Jedna posebnost u arhitekturi također privlači pozornost: na prostoru Kvarnera relativno se često javlja tzv. niski transept, koji služi kao prostor koji povećava dio crkve rezerviran za vjernike, odnosno *quadratum populi*. U njih možemo svrstati crkve na Mirinama, Martinšćicu, Cickine, moguće Sveti Pantaleon na Orudi, Svetog Martina u Barbatu,⁵⁵ Svetog Marka u Baški⁵⁶ i možda Svetu Mariju u Novalji,⁵⁷ koju ovdje dodajemo jer nam se čini da pripada u ovom slučaju kvarnerskom krugu.

Iako bi obnovljena sinteza cjelokupne ranokršćanske arhitekture Kvarnera tek trebala biti napisana, istraživanja u tijeku uvelike su unaprijedila naše spoznaje ne samo o arhitektonskim karakteristikama barem nekih kvarnerskih crkava, već i o uvjetima izgradnje određenih crkvenih sklopova gdje se postavljaju nova pitanja o njihovom statusu i ulozi u izgradnji ranokršćanskog crkvenog krajolika kvarnerskog otočja.

Pitanje organizacije ranih župa, *proto-parrochiae*, ostaje i dalje u svojim povojima, kao i pojava ranih redovničkih zajednica, za koje, iako nemamo pisane izvore, teško možemo zamisliti da nisu postojali. Uzmemo li u obzir primjerice sklopove na Cickinima na Krku i u Martinšćici na Cresu, možemo vidjeti koliko je zapravo teško razlučiti radi li se o ruralnom imanju u čijem se sklopu javlja patrimonijalna crkva kao rezultat kršćanskog dobročinstva vlasnika,⁵⁸ ili o samostanu (ili oboje). I nakon prvih godina istraživanja upravo na ovoj temi, i dalje ostaje teško u određenim slučajevima donijeti jasne odgovore na pitanje funkcije naših crkvenih sklopova.

Arhitektonska i arheološka analiza crkava, kao i analiza njihovog šireg topografskog konteksta, je dakako prijeko potrebna, no nije dovoljna. Putem sustavnih istraživanja valja odrediti čitav sustav novih kriterija uz pomoć kojih ćemo moći jasno odrediti funkcije i statuse crkvenih sklopova koristeći se ciljanom terminologijom biranom iz rijetkih pisanih i epigrafskih spomenika

⁵² Čaušević-Bully – Bully 2016. Zahvaljujemo još jednom kolegici M. Rizner na suradnji u pronalasku ove nove ranokršćanske crkve na Kvarneru.

⁵³ Uz naše radove, spomenimo ovdje i dugogodišnji rad kolege R. Starca iz PPMHP u Rijeci, zatim radove M. Makaruna u Krku, hrvatsko-talijanske ekipe pod vodstvom M. Jurkovića i G. P. Brogiola na Rabu, HRZ-a i Arheološkog instituta u Zagrebu.

⁵⁴ Chevalier 1995.

⁵⁵ Prema arheološkim rekognosciranjima i shematskom tlocrtu uočenih struktura pripisanih mogućoj ranokršćanskoj crkvi: Čaušević-Bully 2012.

⁵⁶ Prema Čaušević-Bully 2012.

⁵⁷ Prema jednoj od pretpostavki P. Vežića (2005, 121–122).

⁵⁸ Kao što je slučaj s crkvom Svetog Nikole u Bašćanskoj dragi (vidi: Starac 1996).

te uzevši u obzir posebnosti liturgijskih instalacija, tipologiju načina ukopa i spolne distribucije pokojnika, specifičnosti pokretnih nalaza (*instrumentum*), te naposljetku međuodnos s krajolikom, kako fizičkim, tako i institucionalnim, odnosno administrativnim. Bez obzira na status i funkciju "pomorskih crkvenih sklopova", njih treba doživjeti i kao prostorne repere na plovnom putu, koji se javljaju kao odraz novih potreba i nadasve nove teritorijalne zbilje vezane uz pojavu novog kršćanskog krajolika.

LITERATURA

- Badurina 1982 A. Badurina, „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka“, *Rad Instituta povijesti umjetnosti* 16, Zagreb 1982, 7–9.
- Bekić – Višnjic 2008 L. Bekić – J. Višnjic, „Južni dio antičke nekropole na položaju Sv. Marko – Baška“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 41, Zagreb 2008, 209–257.
- Brandenburg 1999 H. Brandenburg, „Die Entstehung ländlicher Pfarreien in den römischen Provinzen Germanien, Raetien und Noricum (West und Südwestdeutschland, Schweiz und Österreich). Eine kirchengeschichtlich-archäologische Studie“, u: Ph. Pergola (ur.), *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.)*, *Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana (Ecole française de Rome)*, Vatican 1999, 41–81.
- Brusić 1993 Z. Brusić, „Starokršćanski sakralni objekti uz plovdbenu rutu istočnom obalom Jadrana“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 223–236.
- Chevalier 1995 P. Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae, L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe – VIIe s.)*, sv. 1 – 2, Split – Rim, 1995.
- Codou 2013 Y. Codou, „L'Église et l'habitat dans le Midi de la France aux Ve-Xe siècles“, *Antiquité Tardive* 21, 2013, 205–215.
- Cuscito 1995 G. Cuscito, „Lo spazio sacro negli edifici culturali paleocristiani dell'alto Adriatico“, *Hortus Artium Medievalium* 1, Zagreb – Motovun 1995, 90–110.
- Cuscito 2003 G. Cuscito, „Gli edifici di culto in area altoadriatica fra VI et VIII secolo. Bilancio bibliografico-critico“, *Hortus Artium Medievalium* 9, Zagreb – Motovun 2003, 33–54.
- Čače 2003 S. Čače, „Asseria u antičkim pisanim izvorima“, *Asseria* 1, Zadar 2003, 7–43.
- Čaušević 2003 M. Čaušević, „Sainte-Marie du cimetière d'Osor: État de la question et résultats des dernières fouilles“, *Hortus Artium Medievalium* 9, Zagreb-Motovun 2003, 205–212.
- Čaušević-Bully 2012 M. Čaušević-Bully, „L'architecture paléochrétienne dans le Kvarner: état des connaissances et nouvelles découvertes“, *Hortus Artium Medievalium* 18/1, Zagreb 2012, 133–142.
- Čaušević-Bully 2013 M. Čaušević-Bully, *Le Nord de l'Adriatique entre l'Antiquité et l'Antiquité tardive. Urbanisation, dynamique de peuplement et construction territoriale*

- d'un espace insulaire et côtier entre le Ier et le VIe siècle: le Kvarner et ses marges (la Liburnie septentrionale) [Sjeverni Jadran između antike i kasne antike. Urbanizacija, dinamike naseljavanja i konstrukcija otočnog teritorija od 1. do 6. stoljeća: Kvarner i njegovi skutovi (sjeverna Liburnija)], doktorska disertacija, Zagreb 2013.*
- Čaušević-Bully 2014 M. Čaušević-Bully, „La ville de *Fulfinum* (île de Krk). Nouveau regard sur le sort d'une ville antique entre l'Antiquité tardive et le haut Moyen âge“, *Hortus Artium Medievalium* 20, Zagreb-Motovun 2014, 157–169.
- Čaušević-Bully – Bully 2012 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Saint-Pierre d'Ilovik. Une station maritime majeure du nord de l'Adriatique, de l'Antiquité au Moyen Âge“, u: V. Girardi-Jurkić (ur.), *Actes du colloque Navigare necesse est. Od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka*, Pula, 23-26 novembre 2011, *Histria antiqua* 21, Pula 2012, 413–426.
- Čaušević-Bully – Bully 2015 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Redovništvo na Kvarnerskim otocima od 5. do 11. stoljeća: nova arheološka istraživanja lokaliteta Sveti Petar kod Ilovika i Martinšćica na Puntićima“, u: Z. Ettinger Starčić – D. Tončinić (ur.), *Istraživanja na otocima, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 30, Zagreb 2015, 77–102.
- Čaušević-Bully – Bully 2015a M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Organisation et architecture des sites ecclésiastiques paléochrétiens de l'archipel du Kvarner (Croatie) – nouvelles pistes“, u: Y. Marion. – F. Tassaux (ur.), *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C.*, *Actes du colloque international de Rome, 4-6 novembre 2013*, Bordeaux 2015, 247–272.
- Čaušević-Bully – Valent 2015 M. Čaušević-Bully – I. Valent, „*Municipium Flavium Fulfinum*. Dijakronijska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor“, *Prilozi Instituta za arheologiju* 32, Zagreb 2015, 111–145.
- Delaplace 2005 Ch. Delaplace (ur.), *Aux origines de la paroisse rurale en Gaule méridionale (IVe-IXe siècles)*, Paris 2005.
- Fiocchi Nicolai – Gelichi 2001 V. Fiocchi Nicolai – S. Gelichi, „Battisteri e chiese rurali (IV-VII secolo)“, u: D. Gandolfi (ur.), *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi*, Bordighera 2001, 303–384.
- Fučić 1998 B. Fučić, *Terra Incognita*, Zagreb 1998.
- Glaser 1997 F. Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum. Eine archäologische Entdeckungsreise*, Graz – Vienne – Cologne 1997.
- Goldstein 1998 I. Goldstein, „Byzantium on the Adriatic from 550 till 800“, *Hortus Artium Medievalium* 4, Zagreb – Motovun 1998, 7–14.
- Guyon - Cardi 1984 J. Guyon, G. Cardi, „L'église B, dite *basilique cruciforme*“, u: V. Popović – N. Duval (ur.), *Caričin Grad I. Les basiliques B et J de Caričin Grad. Quatre objets remarquables de Caričin Grad, le trésor de Hajdučka Vodenica*, sv. 1, CEFR 75, Rome – Belgrade 1984, 1–90.
- Istria – Pergola 2013 D. Istria – Ph. Pergola, „Nouvelles données sur les groupes épiscopaux de Corse“, u: O. Brandt (ed.), *Acta XV Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae (Toleti 8.-12.9.2008.): episcopos, civitas, terri-*

- torium*, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, (*Studi di antichità cristiana* 65), Città del Vaticano 2013, 515–526.
- Jakšić – Novak 2009 N. Jakšić – N. Novak, „Il battistero palecristiano a Bescanuova (Baška) sull’isola di Veglia“, *Hortus Artium Medievalium* 15/2, Zagreb – Motovun 2009, 403–410.
- Kurilić – Serventi 2014 A. Kurilić – Z. Serventi, „Natpis Gaja Kornelija s Ilovika i Cornelii u Liburniji“, *Opuscula archaeologica* 37/38, Zagreb 2014, 219–247.
- Marasović 2009 T. Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, sv. 2, Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Zagreb 2009.
- Mohorovičić 1957 A. Mohorovičić, „Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera“, *Ljetopis JAZU* 62, Zagreb 1957, 486–528.
- Nedved 1990 B. Nedved, Felix Arba – *Sretan Rab. Pregled povijesti i spomenika otoka Raba u rano rimsko doba*, Rab 1990.
- Obelić *et al.* 2011 B. Obelić – I. Krajcar Bronić – N. Horvatinčić – J. Barešić – A. Rajtarić, „Rudjer Bošković Institute Radiocarbon Measurements XVI“, *Radiocarbon* 53/2, 2011, 395–417.
- Ostrogorski 2002 G. Ostrogorski, *Povijest Bizanta (324. – 1453.)*, Zagreb 2002.
- Pergola 1999 Ph. Pergola (ur.), *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.)*, *Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana (EFR, 19 marzo 1998)*, Vatican 1999.
- Poljanec – Kuštović 2011 M. Poljanec – T. Kuštović, „Višepismenost i višejezičnost hrvatskoga u prošlosti: benediktinci i Pravilo sv. Benedikta iz 14. stoljeća“, *Lahor, časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik* 1, Zagreb 2011, 88–96.
- Preradović 2011 D. Preradović, *Byzance sur l’Adriatique aux IXe – Xe siècles. Topographie sacrée*, doktorska disertacija, Paris 2011.
- Radić-Štivić – Bekić 2009 N. Radić-Štivić – L. Bekić, *Tarsatički Principij (Principia at Tarsatica)*, Rijeka 2009.
- Starac 1996 R. Starac, „Sulla scoperta di un’altra chiesa paleocristiana nell’isola di Krk (Veglia)“, *Hortus Artium Medievalium* 2, Zagreb – Motovun 1996, 137–141.
- Starac 2004 R. Starac, „Early Christian Church in Cickini forest near Sršići on the Island of Krk“, *Hortus Artium Medievalium* 10, Zagreb – Motovun 2004, 217–221.
- Tomičić 1998 Ž. Tomičić, „Le traccie della riconquista giustiniana sulla costa dell’Adriatico orientale“, u: N. Cambi - E. Marin (ur.), *Acta XIII. congressus internationalis archaeologiae christianae / Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, Città del Vaticano – Split 1998, 1075-1090.
- Turković – Basić 2013 T. Turković – I. Basić, „Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija (*Liburnia Tarsaticensis*) u svjetlu geografskih izvora“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 40, Split 2013, 33–80.

MREŽNI IZVORI

- Čaušević-Bully – Bully 2014 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Kvarner (Croatie). Prospection-inventaire des sites ecclésiiaux et monastiques: campagne 2013“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2014. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/1059>; DOI: 10.4000/cefr.1059
- Čaušević-Bully – Bully 2015b M. Čaušević-Bully – S. Bully (u suradnji s: I. Valent), „Archipel du Kvarner (Croatie). Prospection-inventaire des sites ecclésiiaux et monastiques: campagne 2014“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2015. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/1405>; DOI: 10.4000/cefr.1405.
- Čaušević-Bully – Bully 2016 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Archipel du Kvarner (Croatie). Prospection-inventaire des sites ecclésiiaux et monastiques: campagne 2015“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2016. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/1578>; DOI: 10.4000/cefr.1578.
- Čaušević-Bully – Bully 2018 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Les sites ecclésiiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie): Campagne 2017: Mirine – Fulfinum (Omišalj, île de Krk)“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2018. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/2185>; DOI: 10.4000/cefr.2185.
- Čaušević-Bully *et al.* 2017 M. Čaušević-Bully – S. Bully – J. Crochat – P. Chevalier – I. Valent – H. Richard – É. Gauthier – V. Bichet, „Les sites ecclésiiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie). Campagne 2016“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2017. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/1797>; DOI: 10.4000/cefr.1797.
- Čaušević-Bully *et al.* 2018 M. Čaušević-Bully – S. Bully – P. Urbanová – P. Chevalier – V. Prigent, „Les sites ecclésiiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie). Campagne 2017: Martinšćica (île de Cres)“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2018. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/2205>; DOI: 10.4000/cefr.2205.

MORANA ČAUŠEVIĆ-BULLY – SÉBASTIEN BULLY

**LATEST RESEARCH ON EARLY CHRISTIAN „SACRAL COMPLEXES“ IN KVARNER REGION:
BETWEEN ARCHITECTURE AND TERRITORY**

The islands of Kvarner, located in the region of, what is today known as Croatian Littoral, were important part of the Adriatic maritime route in antiquity, connecting Italy with the Dalmatian hinterland, Noricum, and Pannonia. Recent archaeological researches conducted in this area point to the extraordinary richness of an early Christian buildings that are emerging and developing thanks to their key position on the maritime route. These buildings, and ecclesiastical complexes in particular, are the focus of the scientific research programme *The church complexes and monasteries in the Kvarner archipelago from the 5th to the 11th Century* that has been conducted since 2010. The first stage of the programme deals with the inventorying and elaboration of the systematic documentation of the known church complexes, taking into consideration not only church buildings, but also their surroundings, the environment, and their topographic position. Systematic surveying of the sites led to the discovery of new early Christian locations, such as St. Peter of Ilovik, islet Mali Čutin off the coast of island Cres, and island Lukovac off the coast of island Rab. Other places, such as Mirine and Martinščica on the Krk and Cres island respectively, showed context of the origins of churches fully different to the previous. The results to be presented in this article show great richness and variety of the early Christian churches in the Kvarner area. Their re-examination not only resurfaces old and opens some new questions regarding their chronological and architectural development, but also sets the questions of why the Kvarner church complexes were built, what were their functions, their status, and the role in the construction of the “Christian landscape” of these islands.

Keywords: *Ecclesiastical complex, monastery, diocese, parrochia, Christian landscape, Late Antiquity, early Christianity, Kvarner, archaeology, topography, architecture*

KREŠIMIR FILIPEC

RANOKRŠĆANSKA CRKVA U LOBORU – MAJKA BOŽJA GORSKA, ORTODOKSNA ILI ARIJANSKA?

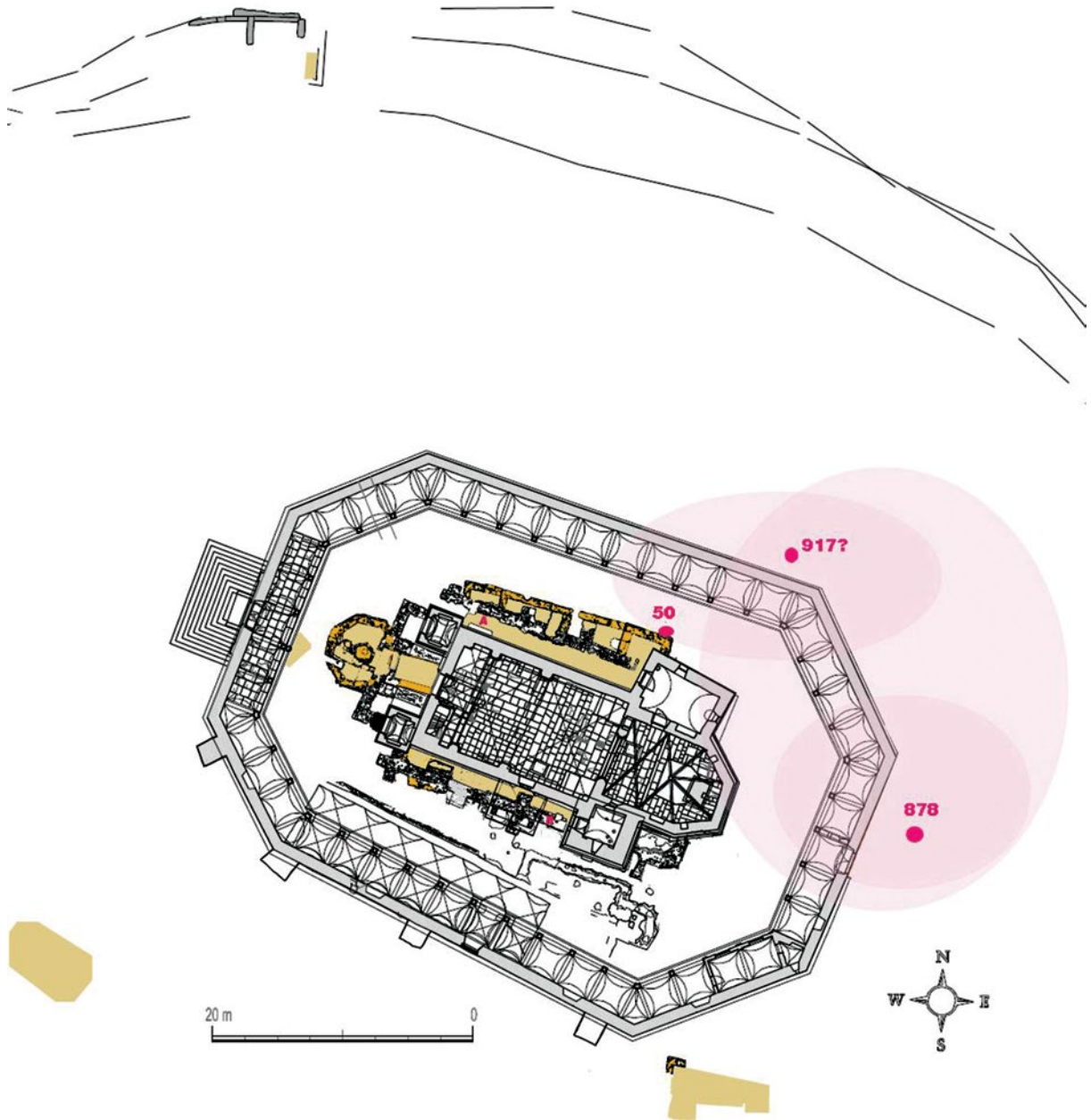
<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.19>

Ranokršćanska crkva u kasnoantičkom visinskom naselju u Loboru – Majka Božja Gorska sagrađena je u drugoj polovici 5. ili, što je vjerojatnije, početkom 6. stoljeća. Crkva je bila jednobrodna, imala je narteks te na sjevernoj strani prigradene različite prostorije. U nju se ulazilo kroz narteks i to kroz dva bočna ulaza. Ispred narteksa nalazio se hodnik s kojim je bila spojena s posebnom oktogonolnom zgradom krstionice. Dno heksagonalne pISCINE, unutar zgrade krstionice, obloženo je mramornim podnim pločama, a istim takvim pločama popločen je dio postojećeg gotičkog svetišta te nije isključeno da je i pod u ranokršćanskoj crkvi njima bio popločen. Od ostalog unutrašnjeg inventara crkve očuvana je jedna oltarna mramorna menza, kasnije postavljena u predromaničkoj crkvi. U štiti uokolo oktogonalne zgrade krstionice nađeni su dijelovi kipa božice Dijane. Uz crkvu je pronađeno nekoliko kasnoantičkih grobova te predmeti koji vrlo vjerojatno pripadaju istovremenim uništenim grobovima. Kasnoantičko groblje se nalazilo uz crkvu, unutar naselja, a predmeti pokazuju način pokopa najčešće povezan uz kulturu pokopa vremena velike seobe naroda, pa tako često s novim naseljenicima Germanima. Prema tome možda bi, prema grobovima, mogli pomisliti da je crkva korištena za potrebe Germana, Gota ili Langobarda. Tada bi bilo opravdano pomisliti da je ona arijanska. Nije također isključeno da je ortodoksna, jer oktogonalna zgrada krstionice svjedoči u prilog tezi da je to mjesto imalo značajnu okupljajuću ulogu u istočnom dijelu ptujske općine i rimske provincije Sredozemni Norik.

Ključne riječi: Lobar, ranokršćanska crkva, Germani, Romani, ortodoksni kršćani, arijanci

Prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja kasnoantičkog visinskog naselja i utvrde u Loboru oko svetišta Majke Božje Gorske istraženi su kasnoantički grobovi uz ranokršćansku crkvu. Ranokršćanska crkva, dijelom istražena od 2002. do 2006. god., sagrađena je na najdominantnijem mjestu na gradini. Istražena je djelomično jer su kasnije iznad njena središnjeg dijela bile sagrađene predromanička (9. st.), romanička (12./13. st.) i postojeća gotička crkva (14./16. st.) s naknadnim dogradnjama i preuređenjima.¹ Prema dosadašnjim arheološkim istraživanjima, znamo da je ranokršćanska jednobrodna crkva s odvojenom zgradom krstionice imala narteks te sjeverno od broda prigradene različite prostorije. One nisu sve iz istog razdoblja, već su dograđivane u različitim periodima tako da postoje barem dvije glavne faze, uz naknadne dogradnje i prepravke. Najstarija je sjeveroistočna prostorija, najbliža postojećoj sakristiji smještenoj sa sjeverne strane postojeće crkve i najbliža svetištu ranokršćanske crkve. Nakon nje podignute su ostale prema predvorju. Sjeverni zid crkve s prigradenim prostorijama, od začelja do predvorja, dug je oko 17 m, širok je oko 60 cm, a otprilike isto toliko, oko 17 m, iznosi i širina narteksa. Izgled svetišta nije poznat.

¹ Filipec 2007, 411–422; Filipec 2010; Filipec 2013, 95–114.

Sl. 1 Svetište Majke Božje Gorske u Loboru s označenim položajem ranokršćanske crkve (žuto) i groblja uz crkvu (ružičasto). Označeni su u tekstu spomenuti grobovi 50, 878 i 917 te grobnica A i grob uz crkvu B (plan: K. Filipec)

Prilikom arheoloških istraživanja unutar spomenute sjeveroistočne prostorije pronađeno je najviše ulomaka tegula, što bi možda svjedočilo u prilog tomu da je ona bila njima prekrivena. U ostalim prostorijama tegule su pronađene u zanemarivom broju. Njezini su zidovi građeni kvalitetnije od zidova ostalih prostorija, vidljivo dograđenih nakon nje. Zidovi te prve prostorije, gledano od istoka prema zapadu, širi su i iznose između 63 i 65 cm. Zidovi ostalih dograđenih prostorija široki su jedva 60 cm, a najčešće od 56 do 58 cm (sl. 2). Ispod druge i treće prostorije registrirani su ostaci neke starije zgrade, a posebno su dobro vidljiva dva zatrpana, u stijenu ukopana, kanala

sazidana vrlo kvalitetno od kamena lomljenca s ožbukanom i lijepo uređenom unutrašnjosti (sl. 2). Zatrpani su prilikom podizanja novih prostorija vezanih uz ranokršćansku crkvu. U kanalu i oko njega pronađeno je dosta pepela i gara, što bi upućivalo na to da su one bile zahvaćene požarom. Sličan sloj s paležom, garom i naslagama pepela može se pratiti i na drugim pozicijama uz crkvu, ali i podalje od crkve. Taj sloj s tragovima paleži nije povezan s kasnijim slojem paljenja kojim je definitivno završila upotreba crkve, utvrde te cijelog naselja pred kraj 6. ili možda na početku 7. st (sl. 2, oznaka 3).² Taj drugi, kasniji, sloj paleži najbolje je vidljiv u zgradi ranokršćanske prostorije, na zidovima crkve popucanima od visoke temperature i pretvorenima u vapno, na obrambenom bedemu, ali također u i oko crkve u sloju koji se jasno odvajao od ovog spomenutog sloja. Između najrazličitijeg zbira predmeta u tome starijem sloju paleži nađena je kasnoantička strelica, što bi možda sugeriralo na vojni sukob, ili na nemire, uslijed kojeg je ta zgrada bila zapaljena, a bliža okolica popaljena. Strelica ima tri brida i podsjeća na kasnoantičke strelice 4. i 5. st. Spomenuti kanali, ako nisu vezani uz stariju građevnu fazu crkve, mogu pripadati nekoj starijoj kasnoantičkoj zgradi, mogućem hramu, kojem je mogao pripadati kip božice Dijane pronađen u šuti uz oktogonalnu zgradu krstionice.³ Slični, u zemlju ukopani i obzidani kanali, pronađeni su na mnogim lokalitetima pa tako i prilikom istraživanja kasnoantičkog naselja na Hemmabergu u Koruškoj.⁴ Oni se interpretiraju kao kanali za zagrijavanje. Možda je to bila namjena loborskih kanala, iako bi bilo logičnije, jer se nalaze između sjevernog zida crkve i brijega koji se uzdiže prema bedemu, da je riječ o kanalima za odvodnju slijevne vode. S južne strane crkve nisu zabilježeni slični kanali. Moguće da je tu riječ o kanalima vezanima uz neku stariju javnu zgradu ili hram koji je popaljen prije gradnje crkve. Slični kanali nisu pronađeni ispod ranokršćanskih crkava, već se vežu uz javne ili privatne zgrade. Narteks je sa sjeverne strane vjerojatno produžen u isto doba kad su prigradivane prostorije sa sjeverne strane, ako i on, cijeli, nije tek naknadno dodan kad su dograđivane navedene prostorije. Ispred narteksa nalazio se

Sl. 2 Arheološka istraživanja 2002. god. Ranokršćanska i predromanička crkva s označenim položajem groba 50 (1), grobnice u narteksu (2) i crnim slojem s garom i pepelom iznad kanala za zagrijavanje (3) (foto: K. Filipec)

² Analizom pepela, uzetog s poda zgrade starokršćanske krstionice, C-14 metodom dobiven je kalibrirani datum 410. – 580. godina. Analiza je napravljena u laboratoriju Beta Analytic Inc., Miami, Florida; identifikacijski broj Beta-278096, nekalibrirani datum: 1570±40 BP.

³ Filipec 2013, 112, 115–116, bilješka 39.

⁴ Glaser 1991, 42–43.

hodnik s kojim je brod crkve bio spojen s oktogonálnom zgradom krstionice. Taj hodnik, odnosno dva zida koja spajaju crkvu s posebnom zgradom krstionice, također je kvalitetno građen, kao i sama zgrada krstionice. Spoj između hodnika i nartekisa, odnosno broda crkve, nije otkriven tako da nije poznato je li taj hodnik sagrađen kad i narteks ili prije njega. Unutar oktogonalne zgrade (dimenzija otprilike 6 x 6 m) nalazila se heksagonalna *piscina*. Piscina je očuvana do razine poda zgrade krstionice, gdje je vidljivo da postoji proširenje sa zapadne strane. Dno piscine obloženo je mramornim podnim pločama, a istim takvim pločama popločen je dio postojećeg gotičkog svetišta crkve te nije isključeno da je i pod u ranokršćanskoj crkvi bio njima popločan, a prije nje i kasnoantička zgrada, hram.⁵ U zgradi krstionice ostala je također djelomično sačuvana originalna betonska podnica, stepenica načinjena također od mramora i kameni prag od vapnenca s vidljivim utorima za vrata i tragovima korištenja, prema hodniku. Voda se ispuštala iz piscine kanalićem koji je vodu odvodio prema zapadnoj vanjskoj strani.

Od unutrašnjeg inventara ranokršćanske crkve očuvana je oltarna mramorna menza koja je kasnije vjerojatno bila postavljena i u predromaničkoj crkvi te više ulomaka prozorskih tranzena uz veliku količinu mramorne arhitektonske plastike. Uz to, pronađeni su i različiti drugi arhitektonski elementi, najčešće izrađeni od spolija dobivenih rušenjem antičke nekropole. U šuti uokolo oktogonalne zgrade krstionice i s južne strane crkve, na tri mjesta, pronađen je vrlo rustikalni kip božice Dijane ili, kako je to ranije bilo pisano, a što se sada čini neispravno, Velike Majke (*Magna mater*) klesan od mramora, razbijen i bačen kod njene gradnje. Rustikalni kip božice svjedoči o tome da je mramor, prvotno korišten kod podizanja monumentalnih nadgrobnih spomenika za nekropolu u podnožju, izrezan i ponovno korišten i kod podizanja pretkršćanskog svetišta u kasnoj antici, ako taj kip nije stajao na nekoj od monumentalnih grobnica, ali ga iz nekog razloga nisu željeli ugraditi u zid ranokršćanske crkve.⁶ Svi komadi skulpture i druge arhitektonske plastike predromaničke crkve isklesani su od mramora, a samo poneki od vapnenca, a na nekima od njih vide se očuvani antički ornamenti ili građevni elementi.

Uokolo crkve nalazilo se naselje i groblje. Naselje sa kućama nalazilo se otprilike tamo gdje su i danas kuće suvremenog loborskog zaselka Horvati, dok se crkva zajedno s obrambenom arhitekturom nalazila na izdvojenom još u latenu, poput burga, oblikovanom dijelu gradine. Ona je, naime, već tada bila podijeljena na grad i podgrađe. Tako oblikovani prostor vidljiv je do danas, ali je već vrlo vjerojatno u kasnoj antici nivelirana ta razlika južno od crkve. Ispred pročelja crkve, nedaleko od oktogonalne zgrade krstionice, pronađeni su ostaci kasnoantičke drvene zgrade i to podignute relativno vrlo blizu krstionici. U tome dijelu očito nisu bili mogući pokopi. Uz južnu stranu crkve, u zoni arheološkog iskopa, također nisu registrirane veće stambene zgrade i vjerojatno ih nije ni bilo. To može biti posljedica kasnijih devastacija, prije svega, uslijed višestoljetnih kontinuiranih pokopa na istoj poziciji. No vrlo vjerojatno, u toj zoni nije bilo većih drvenih zgrada, možda tek nadstrešnica o čijim bi ostacima svjedočile rupe od stupova u antičkom sloju. Ruševine zidane zgrade registrane su prilikom podizanja moderne kuće sa južne strane lokaliteta, oko 25 m udaljene od crkve. Uz nju je i na jugozapadnoj strani također dijelom istražena jedna zidana zgrada sagrađena od kamena lomljenca s kutovima podignutima od spolija (na sl. 1 sklop zgrada SZ od crkve, uz bedem). Ona ima identičnu orijentaciju kao ranokršćanska crkva, građena je slično kao ona, a pod u njenoj unutrašnjosti podignut je na identičan način kao onaj u oktogonalnoj zgradi krstionice te u brodu ranokršćanske crkve. Iznad nabijenog sloja većeg i manjeg

⁵ Filipec 2013, 95–144 (općenito o antičkim spolijima); Filipec 2018, 347, sl. 2. 1.

⁶ Filipec 2013, 112–113.

kamena lomljenca prevučen je tanki sloj betona. Nije isključeno da je riječ o još jednoj crkvi ili o prvom redu zgrada do ranokršćanske crkve. Istraženi dio lokaliteta ne pruža nam više podataka o namjeni te dijelom istražene zgrade, već govori o tome da je ona morala biti u funkciji kad i crkva s krstionicom. Ona se nalazi na samom rubu gornjeg, ranije spomenutog, u latensko doba izdvojenog položaja. Prostor sjeverno i sjeveroistočno od crkve također nije bio izgrađen, već je i tu postojao „prazan“ prostor. Taj prostor, između postojećeg sakralnog zdanja i bedema koji je za stanovanje zadnji puta intenzivno bio korišten u starijem željeznom dobu, kao i istočni pristupni put do crkve kojim se ulazilo iz podgrađa u izdvojeni gornji dio utvrde, korišten je i kao groblje. Ostaci zgrada i sloja s ostacima ruševina nekih zidanih zgrada s puno tegula u šuti pronađeni su više prema sjevernom bedemu. Prostor između sjevernog bedema i crkve bio je prolazan.

Groblje se moglo razviti na točno definiranom dijelu gradine i kasnonatičkog naselja, sjeverno od crkve prema bedemu, istočno od crkve uz pristupnu cestu te južno od crkve do prvih zgrada (sl. 1). Općenito pozicioniranje groblja unutar naselja jest tekovina kasne antike, a najbliža analogija takvoj situaciji može se naći u regionalnom središtu Ptuju, s kojim je ovaj dio Panonije prešao u Norik.⁷ U Vranju pri Sevnici također je pozicionirano groblje uz crkve unutar gradine i još jedno izvan gradine.⁸ Nije poznato je li u Loboru postojalo neko groblje izvan gradine. Na antičkoj nekropoli u podnožju, uz potok Rieku registrirani su samo ostaci spaljenih pokojnika položeni u jame (2. – 4. st.).

Unutar kasnoantičkog naselja u Loboru kasnoantičke grobnice i grobovi su registrirani na više pozicija i to unutar narteksa (ζ), uz sjevernu, zapadnu i južnu stranu crkve (sl. 1). U arheološkim istraživanjima 2002. god. otkrivena je presvođena grobnica u predvorju predromaničke crkve (sl. 1, oznaka A; sl. 2. 2). Nije isključeno da je ona prvotno bila sagrađena još u kasnoj antici unutar ranokršćanskog narteksa te da je nakon podizanja predromaničke crkve ponovno iskorištena. Muškarac koji je bio u nju položen nesumnjivo pripada kasnijem vremenu, 9. ili 10. st. i u grobnicu je smješten nakon izgradnje predromaničke crkve i novog predvorja koje se preklapa sa starim predvorjem.⁹ Grobnica je oštećivana prilikom kasnijih pokopa više puta, a zadnji puta u nju je položen pokojnik krajem 18. st., o čemu je, do nedavno, svjedočio podignuti nadgrobni spomenik. Prilikom pražnjenja grobnice, čiji je donji dio izdubljen u stijeni, pronađen je perforirani glineni pločasti pršljen. Slični su pronađeni na više mjesta u različitim slojevima te vjerojatno pripadaju kasnom brončanom dobu. Može li se taj pršljen povezati s grobnicom ili sa žitkom dobro pročišćenom glinom, kojom je vezano kamenje grobnice, teško je reći. On je mogao doći u grobnicu prilikom njenog podizanja, zajedno s glinom prilikom iskopa, jer su zidovi, uključujući „na nož“ izgrađeni svod grobnice, bili povezani glinom, a ne mortom. Isto tako, taj pršljen mogao je biti u inventaru prvotnog groba, za kojeg je grobnica podignuta, a čiji kostur nije očuvan. Slično su povezani kameni u temelju zgrade koja se nalazila bliže postojećoj crkvenoj kući (14. – 20. st.) u sjevernom dijelu lokaliteta. Pronađena zgrada mlađa je od grobova koji se nalaze uokolo nje, a datiraju od 11. do 13. st.

S južne strane crkve, vrlo blizu stepeništa koje je sagrađeno ispred ulaza u predromaničku crkvu, istražena je grobnica čije su stranice zapunjene velikom količinom morta (sl. 1, B). Stepenište je podignuto nakon grobnice, stoga se ono može povezati uz ranokršćansku crkvu čiji je zid u ovome

⁷ Ciglencečki 1993, 505–520.

⁸ Ulbert 1979, 695–725; Bolta 1981.

⁹ Hincak *et al.* 2016, 155–164.

dijelu preslojen predromaničkim. To je jedini takav tip pokopa na lokalitetu koji nije poznat niti u puno kasnijem vremenu. Nedaleko od te pozicije, također s južne strane crkve, ali bliže predvorju pronađeni su, u iskopu uz predromanički zid, kasnoantički predmeti, među njima brončana i srebrna predica. Najrazličitiji kasnoantički predmeti nađeni su u slojevima s grobovima koji datiraju od 9. pa sve do 19. st. Pronađene su tipološki različite kopče i pređice, nekoliko stilus igala te različiti drugi željezni, brončani i olovni predmeti, uz mnoštvo kasnoantičkog novca, ali i najrazličitijih perli. Pronađene su također strelice, noževi, kao i različito oruđe te uporabni predmeti. Dio njih može se povezati uz ljude koji su koristili crkvu i živjeli u naselju i utvrdi, ali jedan dio nesumnjivo pripada uništenim grobovima. Južna i zapadna osunčana strana crkve bila je najatraktivniji dio groblja u kasnije doba, stoga su tu najčešća oštećenja. Poseban problem predstavljaju groblja bez nalaza, a upravo je to glavna karakteristika pokopa uz ovu crkvu ne samo u kasnoj antici, već i u kasnije doba, posebno nakon izgradnje predromaničke crkve u 9. i 10. st. Upravo se ta dva sloja grobova najčešće preklapaju pa je ponekad vrlo teško reći pripada li grob bez nalaza kasnoj antici (5. – 6. st.) i vremenu funkcioniranja ranokršćanske crkve ili groblju 9. i 10. st. kad je već bila podignuta drvena i/ili predromanička crkva. Karakteristika Romana, ali i drugog novodoseljenog kasnoantičkog stanovništva od konca 5. i u 6. st., mali je broj priloga u grobovima. To se ponajviše može vidjeti na slovenskim i austrijskim grobljima istoga vremena. Pokušaj da se grobovi bez predmeta datiraju uz pomoć metode C-14 pokazala se neuspješnom, vjerojatno zbog velike kontaminiranosti prostora kao i čestih pokopa i prekopavanja na istoj poziciji.

Također, iste te 2002. god. prigodom arheoloških istraživanja sa sjeverne strane postojeće crkve na vrlo maloj dubini, odmah ispod humusa, uza zid spomenute najsjevernije prostorije, sa sjeverne strane ranokršćanske crkve pronađen je grob 50 s predmetima (sl. 1; sl. 2, 1; sl. 3). Grob je iskopan tik uza zid ranije spomenute najstarije prigradene prostorije, gledano od istoka prema zapadu, te ima istu orijentaciju (Z – I) kao temelj zida. U grobu su pronađeni dijelovi pojasne garniture koja se sastoji od brončane pređice za zakapčanje s naglašenom bazom trna na kojem su vidljivi ostaci željeza, možda željeznog okova. U tor-

Sl. 3 Grob 50 – brončana pređica s ostacima željeznog okova
(foto: K. Filipec)

bici obješenoj na pojasu, s malom željeznom kopčom, nalazilo se željezno kresivo, željezni upotrebnii predmet te četiri mikrolita. Uz pojas bila je još jedna brončana četvrtasta pređica, nekoliko brončanih limića i željezni čavao, a uz pojas je pronađen i mali željezni nožić. Na desnom stopalu pronađena je mala brončana pređica. Uz to nađena je još jedna brončana četvrtasta pređica na pojasu te još jedna željezna pređica ispod kralježnice. Predmeti iz navedenog groba mogu se datirati u prvu trećinu 6. st. Ako se uzmu u obzir prilike koje su vladale u tom dijelu Norika pred kraj prve trećine 6. st., tada bi se on mogao povezati s krajem gotske vladavine u ovome dijelu Norika. Je li riječ o pokopu vezanom uz Gote ili Alamane ili pak uz domaće stanovništvo – Romane, vrlo je teško zaključiti. Pokopi u svakodnevnoj nošnji karakteristika su i jednih i drugih. Na grobljima 6. st. većinom se nalaze grobovi bez predmeta, a u grobljima nema metalnih niti bilo kakvih drugih predmeta. Kad se ipak nađe predmet u grobu, moguće je pomisliti da je ipak riječ o ljudima drugačije tradicije. No, problem je definirati tradiciju ljudi koji dolaze, primjerice, u Lobor, razlikovati te ljude od drugih starih Romana, koji su došli u tu zatvorenu panonsko-noričku zajednicu, a onda identificirati i nove ljude koji su možda došli iz daleka i nisu Romani, ali su već toliko dugo na njihovu teritoriju da je dio njih mogao promijeniti nošnju i modni izričaj. Ništa od onog što se nalazi u grobu nije karakteristika samo jednog etnika, tako i nošenje torbice na pojasu može biti samo ukras, možda vezan i uz stalež. Mjesto pokopa uza zid crkve svjedoči o tome. Svi predmeti pronađeni u grobu 50 pripadaju kasnoj antici i datiraju se od kraja 5. do najkasnije sredine 6. st.

Istom periodu pripadaju još barem dva groba: jedan, većim dijelom uništen, grob 878, pronađen je istočnije od crkve, u pravcu prilaznog puta. U njemu je bila mala brončana četvrtasta pređica. Drugi grob nalazi se sjevernije, desetak metara udaljen, od spomenutog groba 50. Posve je uništen kasnijim višestrukim pokopima od 11. do 14. st. Uz kosti pronađene u raci, naknadno u razvijenom srednjem vijeku iskopanog groba 917, pronađena je S-fibula (sl. 1; sl. 4). Takvoj fibuli analogije se mogu naći diljem zapadnog dijela Panonske nizine, a posebno su česte u južnoalpskom prostoru, upravo na visinskim utvrdama kakva je i ova. Nositelji tih fibula mogu biti Romani kao i Germani, u ovim krajevima gotski saveznici Alamani ili možda Langobardi. S-fibula pripada vrlo čestom tipu Várpalota – Vinkovci i datira se, između ostalog, na temelju arheoloških slojeva pete crkve ovdje spominjanog Hemmaberga, u kraj 5. i u prvu trećinu 6. st.¹⁰ To odgovara poziciji i loborskog uništenog groba uz crkvu. O tom tipu fibule puno je pisano te je zanimljivo da se u alpskom prostoru pripisuje kako Romanima, tako i Alamanima koji su taj nakit vjerojatno preuzeli od Langobarda, a u istočnim dijelovima Panonije najčešće samo Langobardima. Taj tip nošen je upravo u turbulentnim vremenima

Sl. 4 S-fibula iz zasipa groba 917 (foto: K. Filipec)

¹⁰ Ladstätter 2000, 178, T. 23: 11.

smjene vlasti od alpskih do panonskih prostora uslijed justinijanove rekonkviste. To je vrijeme kada utvrdu drži gotska posada, to je vrijeme kada je ova crkva podignuta.

Starija javna zgrada ili hram, i razbijeni kip božice Dijane, na poziciji na kojoj je nađena urna iz kasnog brončanog doba i velika latenska, odnosno ranorimskodobna zgrada iz 1. st. koja prestaje funkcionirati već onda kad je naselje s latenske gradine preseljeno u ravnicu, svjedoči o značajnom kulturnom mjestu. Na tom kulturnom mjestu, možda nakon spomenutog požara o kojem svjedoči sloj paleži s garom, podignuta je ranokršćanska crkva. To nije položaj podesan za stanovanje zbog velike izloženosti vjetru te je ono od prapovijesnih vremena bilo rezervirano kao kultno mjesto – za hram i u ranije doba za groblje. Možda je zbog toga uslijed kristijanizacije zauzet upravo taj položaj, razbijen stariji kip i podignuta nova sakralna zgrada. Osim spomenute zgrade pozicionirane s njene jugoistočne strane, nije bilo drugog boljeg mjesta za podizanje crkve. To se moglo dogoditi tek krajem 5. ili početkom 6. st., odnosno najkasnije do vremena kad su uz nju položeni grobovi. Njihova datacija u prvu trećinu 6. st. upućuje na kraj gotske vladavine ili na vrijeme koje je uslijedilo nakon justinijanove rekonkviste. Oktogonalna zgrada krstionice može naći paralelu u sličnim sjevernotalijanskim i noričkim crkvama. Crkva nije sagrađena u jednom mahu, njoj su sa sjeverne strane dograđivane prostorije, a središnji dio još nije istražen. U tome smislu, može se datacija najstarije zgrade teoretski pomaknuti unaprijed, ali razbijeni kip Dijane u šuti svjedoči da je još u 6. st. trajao obračun sa starom religijom. U ovome zatvorenom svijetu, zaklonjenom gorama i izvan glavnih magistralnih prometnica, s jakom starom tradicijom, koji nije bio jače oštećen u vrtlogu seobe naroda od 4. do 6. st., očekuje se stanovništvo duboko vezano uz starije religije. Unatoč često spominjanim povijesnim izvorima i pojavi relativno velikog broja crkava i predmeta s kršćanskim motivima, čini se da kristijanizacija nije posve završila, da je ona, ako je i provedena, izvršena površno te da još krajem 5. st. ili čak i kasnije moramo očekivati one koji su ostali vjerni starijim vjerovanjima. Tek na okretu 5. i u 6. st., s uspostavom gotske vladavine, očito se stvari stubokom mjenjaju. Gradnja posebne zgrade krstionice upućuje na okupljajuću ulogu ovoga mjesta za širu zajednicu. Ta zajednica vezana je uz ptujski ager, stoga je za očekivati da je ta akcija vezana i uz postojanje ptujske biskupije. Stoga teza da je ovdje mogao stolovati ptujski biskup također nije isključena. O vremenu gradnje crkve i elementima koji govore u prilog vremenu gradnje crkve više će biti govora na drugom mjestu. Ono što je zanimljivo kod ovog položaja jest to da se oko crkve nalazi groblje, pa i s elementima koje bi se moglo povezati s domaćim ljudima i s ljudima strane tradicije. To ne moraju biti isključivo Germani, već i Romani iz drugih dijelova zemlje. Svima je zajedničko jedno, a to je da svoje mrtve unose unutar naselja te grobove pozicioniraju oko crkve. Sličnih pa i bliskih primjera imamo više. Pokopi unutar kasnoantičkog naselja i utvrde postaju sve češći. Čini se da je zasad najbliži primjer Kuzelin, a primjera pokopa unutar naselja i možda oko crkve također imamo u središnjem mjestu ovog dijela Carstva na Grajskom griču u Ptuju.¹¹ Prema hipotetičkom broju neidentificiranih grobova, čini se da se tu većinom pokapaju Romani, oni koji su prihvatili njihovu kulturu pokopa kao i oni koji su iz svoje prapostojbine donijeli kulturu neunošenja metalnih predmeta u grobove, kao što je slučaj s pojedinim gotskim zajednicama.

Nameće se pitanje vezano uz ljude koji podižu crkvu. Naime, čini se da je crkva izgrađena uz demonstraciju i razbijanje starih kipova. To se dogodilo na kraju 5. i početkom 6. st. kad je ranokr-

¹¹ Sokol 1986, 112, sl. 79; Klemenc 1950; Korošec 1972, 14–16; Jevremov *et al.* 1993, 228–229; Ciglencečki 1993, 505–520. Ptujaska situacija nije baš najasnija, kao što su i upitne predočene faze vezane uz kasnoantičko i ranosrednjovjekovno doba.

šćanska crkva sagrađena, a vjerojatno u požaru stradala starija zgrada. Je li to možda vezano uz "nasilnu" kristijanizaciju? Možda ipak o zauzimanju najbolje pozicije, jer je moguće da je neka druga crkva postojala na lokalitetu, ali ona je morala biti među kućama u naselju i na manje dominantnom mjestu. Tada bi se moglo govoriti o dvije crkve, jedna bi mogla biti ortodoksna, a druga arijanska. To nije neuobičajena situacija, već je dobro poznata i često raspravljena u literaturi koja obrađuje i talijanske, noričke i recijske lokalitete, a poznata je bila i kod pitanja određivanja pojedinih crkava u Saloni u Dalmaciji. Planski izgrađena posebna zgrada krstionice imala je ulogu pokrstiti veći broj ljudi. Čini se da je ona građena da se dovrši kristijanizacija o kojoj nemamo baš puno informacija. Ne znamo ni tko je i kada provodi, ni kad je izvedena i završena te jesu li stanovnici i njihovi duhovnici pripadali ortodoksnim ili arijanskim uvjerenjima. Grobovi uz crkvu, bilo romanski ili germanski, ako se i pokažu da ne pripadaju domicilnom stanovništvu, mogu svjedočiti o praksi kako jednih, tako i drugih. Grobovi unutar naselja pokazuju trendove kasne antike, ali predmeti u grobovima, kao što su dijelovi nošnje, možda bi se mogli povezati uz tradiciju ljudi koji su više vezani uz arijanstvo. Dakle, mogli bi to biti Germani, Alamani, Goti koji češće unose predmete u grobove i arijanci su, ili pak Romani s njima u svezi i oni kojih je bilo podosta u 6. st. u ovim krajevima. Arijanstvo je postojalo u Noriku.¹² Naslov rada potencira pitanje je li crkva s odvojenom zgradom krstionice u Loboru bila arijanska ili ortodoksna. Ono se može sažeti na potpitanje tko je i kako prvi pokrstio domaće stanovništvo južnog dijela ptujskog agera. Zatim, jesu li oni koji su bili nositelji te nove vjere svoje mrtve položili u crkvi i oko nje. Ono što se čini moguće jest to da je crkva napravljena u vrijeme gotske vladavine nad Norikom i Panonijom (493. – 536. god.) te da je napravljena na mjestu koje je ranije bilo rezervirano za drugu građevinu. Nije pak isključeno da podizanje crkve uopće nema veze s tim procesima vezanima uz kristijanizaciju, već se ona gradi da bi se tu smjestio ptujski biskup.¹³ To je najzaklonjeniji dio njegove biskupije u kojem se mogao osjećati sigurno, ali ne izolirano jer je naselje smješteno na prometnici kojom se najbrže stiže iz Ptuja u Sisak i dalje u pravcu Dalmacije. Potrebno je ipak napomenuti, ako se gradi novo ili privremeno sjedište biskupije, da se ono gradi u provinciji, među ljudima koji su i dalje održavali jaku vezu sa starim religijama pa tu, vjerojatno, možemo govoriti o "paganima", tj. paganima i kršćanima.

Na kraju, valja napomenuti da na naslovno pitanje ne možemo odgovoriti iz jednostavnog razloga. I dalje premalo poznajemo procese kristijanizacije ovog dijela Rimskog Carstva te vrlo malo znamo o ljudima koji su tu živjeli, a još manje o onima koji su došli u ove krajeve. Zaključno možemo reći da je Lobar imao okupljajuću ulogu koncem 5. i u 6. st., da je u njemu sagrađena crkva s krstionicom i da su stanovnici bili odiozni prema starim kipovima početkom 6. st. Svoje su mrtve polagali unutar naselja koje je spaljeno u vrijeme slavenskog zauzimanja zemlje krajem 6. ili početkom 7. st.

¹² Glaser 1996, 83–100; Bierbrauer 205–226.

¹³ Slično pitanje postavljeno je i za Hemmaberg, je li tamo stolovao biskup Virunuma: Glaser 2004, 88–89; Glaser 2004a, 74.

LITERATURA

- Bierbrauer 1998 V. Bierbrauer, „Arianische Kirchen in Noricum mediterraneum und Raetia II“, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 63, München 1998, 205–226.
- Bolta 1981 L. Bolta, *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče*, Katalogi in monografije 19, Ljubljana 1981.
- Ciglencečki 1993 S. Ciglencečki, „Arheološki sledovi zatona antične Petovione“, u: B. Lamut (ur.), *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*, Ptuj 1993, 505–520.
- Filipec 2007 K. Filipec, „10 Jahre archäologischer Grabung in Lobor (1998. – 2007.)“, *Hortus artium medievalium* 13, Zagreb 2007, 411–422.
- Filipec 2010 K. Filipec, *Arheološko – povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*, II. izd., Zagreb 2010.
- Filipec 2013 K. Filipec, „Antički nadgrobni spomenici Lobora – prilog poznavanju antičke skulpture panonsko-noričkog žiteljstva i njegove sredine“, *Arheološki radovi i rasprave* 17, Zagreb 2013, 95–144.
- Filipec 2018 K. Filipec, „Zwei Kirchen aus dem 9. Jahrhundert in Lobor und ihr Inventar“, *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 35–36, Budapest 2018, 345–362.
- Glaser 1991 F. Glaser, *Das frühchristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg*, Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, Klagenfurt 1991.
- Glaser 1996 F. Glaser, „Kirchenbau und Gotenherrschaft. Auf den Spuren des Arianismus in Binnennorikum und Rätien II“, *Der Schlern* 70, 1996, 83–100.
- Glaser 2004 F. Glaser, „Christentum zur Ostgotenzeit in Noricum (493-536). Die Kirchen auf dem Hemmaberg und das Gräberfeld im Tal“, *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 10, Wien 2004, 80–101.
- Glaser 2004a F. Glaser, „Die Ausgrabungen im Gräberfeld der Ostgotenzeit (493. – 536.)“, *Rudolfinum, Jahrbuch des Landesmuseums für Kärnten* 2003, Klagenfurt 2004, 69–78.
- Hincak *et. al.* 2016 Z. Hincak – K. Filipec – P. Iacumin – F. Cavalli – D. Mihelić – V. Jeleč – A. Korišić, „Rekonstrukcija života nepoznatog čovjeka – interdisciplinarni pristup“, *Acta Medica Croatica* 70, Zagreb 2016, 155–164.
- Jevremov *et al.* 1993 B. Jevremov – M. Tomanič Jevremov – S. Ciglencečki, „Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu“, *Arheološki vestnik* 44, Ljubljana 1993, 223–233.
- Klemenc 1950 J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, SAZU Dela 4, Ljubljana 1950.
- Korošec 1972 P. Korišec, „Zgodnj srednjeveška nekropola na Ptujskem gradu“, *Zgodovinski časopis* 26, Ljubljana 1972, 13–31.
- Ladstätter 2000 S. Ladstätter, *Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen. Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirche auf dem Hemmaberg*, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 35, Wien 2000.

- Sokol 1986 V. Sokol, „Donja Glavnica – Kuzelin, Sesvete“, u: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, katalog izložbe, Bjelovar – Koprivnica 1986, 112–114.
- Ulbert 1979 T. Ulbert, „Vranje bei Sevnica. Siedlungsgeschichtliche Untersuchungen“, *Arheološki vestnik* 30, Ljubljana 1979, 695–725.

KREŠIMIR FILIPEC

EARLY CHRISTIAN CHURCH IN LOBOR – OUR LADY OF THE MOUNTAIN, ORTHODOX OR ARIAN?

A Late Antique hillfort with an early Christian pilgrimage church of Our Lady of the Mountain in Lobor was built either during the second half of the 5th century or, much more likely, during the 6th century. It was a single-nave church with narthex and various rooms annexed to it on the north side. The church was entered through the two side entrances in the narthex. In front of the narthex there was a hallway connected to the octagonal baptistery building. Inside the octagonal baptistery there was a hexagonal *piscina*. The bottom of the *piscina* is fitted with marble floor tiles; since part of the existing Gothic shrine is also paved with marble floor tiles, it is not excluded that the floor in the early Christian church was also paved with the same kind of tiles. From the church's interior inventory, one can find a marble altar mensa, which was only later placed in the pre-Romanesque church. A very rustically shaped parts of the statue of the goddess Diana were found in the rubble around the octagonal building. Next to the church, several Late Antique graves were discovered with their inventory. Late Antique graveyard surrounded the church inside of the settlement. Inventory of the graves indicate the connections with the Migration Period, especially Germanic people. Therefore, we could conclude that the church was in use by Germans, Goths or Lombards. In that case it would be reasonable to think that it was an Arian church. However, we could also not exclude the possibility that the church was Orthodox, either. Octagonal baptistery supports the theory that this place had a significant role in the eastern part of the Poetovio region and the Roman province of Noricum.

Keywords: *Lobor, early Christian church, Germans, Romans, Orthodox Christians, Arians*

DORA KUŠAN ŠPALJ

AQUAE IASAE (VARAŽDINSKE TOPLICE) – RANOKRŠĆANSKI HORIZONT

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.20>

Arheološki muzej u Zagrebu od 1953. godine provodi istraživanja na prostoru rimskog naselja *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice). Na lokaciji u gradskom parku otkriven je kompleks rimske javne arhitekture, a sastojao se od svetišta izgrađenog oko izvora termalne vode te kupališnog dijela (zgrade kupališta s bazenima i bazilikom). Izuzetna ljekovitost vode bila je glavni razlog popularnosti ovog lječilišta i svetišta u rimsko vrijeme, ali i štovanja raznih božanstava kojima se pripisivala moć ozdravljenja. Novi nalazi ukazuju i na mogućnost da je prostor oko termalnog izvora bio i mjesto proricanja. Vrlo zanimljive podatke o kontinuitetu korištenja prostora oko termalnog izvora i u ranokršćanskom razdoblju dala su istraživanja izvorišnog bazena (od 2011. do 2015. godine). U samom izvorištu nađeno je oko 18.000 rimskih kovanica, ali i drugih predmeta koji se mogu datirati od 1. do 4. st. Posebno se ističe nekoliko primjeraka prstenja s kristogramom koji ukazuju da su rituali vezani uz kult „svetog izvora“ bili prakticirani i od pripadnika kršćanske religije. O suživotu kršćanstva i poganskih kultova tijekom 4. st. govore i nalazi skulpture božice Minerve u zapadnom hramu i jednog natpisa posvećenog Junoni i Fortuni, na temelju kojih se može pretpostaviti štovanje njihovih kultova do samog kraja funkcioniranja kompleksa. Najviše podataka o ranokršćanskom horizontu dali su rezultati prve faze istraživanja lokaliteta (od 1953. do 1982. godine), kada je utvrđeno da je prostor kupališne bazilike u 4. st. bio prenamijenjen u kršćansku crkvu, a istraživanjima od 2004. godine nadopunjena su saznanja o građevinskim fazama i izgledu tog prostora.

Ključne riječi: *Aquae Iasae, izvor termalne vode, svetište, bazilika, kršćanstvo, poganski kultovi*

Arheološki muzej u Zagrebu već više od 60 godina provodi istraživanja u gradskom parku u Varaždinskim Toplicama. Rezultati istraživanja pokazali su da je na tom prostoru (na površini od 6.000 m²) izuzetno dobro sačuvana rimska arhitektura, odnosno rimsko svetište i kupališni kompleks čija se izgradnja može pratiti od 1. do kraja 4. st. Glavni razlog odabira i korištenja ove lokacije za izgradnju javnih objekata bio je prirodni izvor termalne vode. Mističnost izvora i spoznaja o ljekovitim svojstvima vode sasvim sigurno je privlačila ljude i u predrimskom razdoblju, o čemu svjedoči i sam naziv naselja (*Aquae Iasae* – voda Jasa), kao i pojedini nalazi iz pretpovijesnih razdoblja.¹ Karakter „svetog izvora“ Rimljani naglašavaju izgradnjom svetišta oko mjesta izviranja već u 1. st., a ta mističnost prostora zadržana je sve do samog kraja funkcioniranja kompleksa.

Prema geološkoj situaciji terena, može se zaključiti da se prije prve rimske kaptáže izvora, termalna voda slobodno razlijevala od mjesta izviranja prema nižim terasama na jugu. Istraživanja provedena od 2012. do 2017. godine pokazala su da su Rimljani već u 1. st. kaptirali izvor „ograđi-

¹ Čabrian *et al.* 1973, 4–6; Kušan Špalj – Nemeth-Ehrlich 2012, sl. 25, 26.

vanjem“ prirodne jame, dok je razljevanje vode prema jugu spriječeno „branom“ od nabijene gline u sustavu hrastovih piona i dasaka. Na taj je način omogućena izgradnja kupališta na nižoj terasi, a sustav kanala dokaz je kontroliranog korištenja termalne vode iz izvorišta već od 1. st. Premda zbog kasnije izgradnje sam okvir izvorišta iz 1. st. nije sačuvan, ostali nalazi ukazuju da je širi prostor oko mjesta izviranja bio ograđen zidovima (s nišama na istočnoj i zapadnoj strani), ispred kojih su se vjerojatno nalazili trijemovi. Na sjevernoj strani pronađeni su zidovi jednog pravokutnog objekta (vjerojatno hrama) te dobro očuvano ožbukano stepenište.² Na taj je način oblikovan relativno zatvoren prostor svetišta u kojem su se posjetitelji kretali kroz trijemove i obilazili oko izvora u koji su ubacivali votivne darove, najčešće novac.³ Prema epigrafskim spomenicima iz tog vremena, može se zaključiti da je svetište u 1. st. bilo posvećeno nimfama – zaštitnicama izvora.⁴

U 2. st. dolazi do većih promjena u izgledu kompleksa, provedeni su vrlo složeni građevinski radovi koji su obuhvatili izgradnju novog kupališta i svetišta. Premda je prostor svetišta dobio znatno monumentalniji oblik, zadržana je osnovna koncepcija „svetog izvora“ okruženog trijemovima, a što se vjerojatno može povezati i s kontinuitetom nekih rituala koji su bili dio religijske prakse ovog prostora. Kako bi se dobilo što više prostora za potrebe svetišta, gradnja se širi u okolno brdo, odnosno zidovi triju hramova (i dvije bočne prostorije) „zasijecaju se“ u brdo, a sve se dodatno učvršćuje masivnim potpornim zidovima s istočne i zapadne strane. U ovoj fazi prirodni izvor ograđuje se zidovima visine oko 2 m, od velikih kamenih blokova (u tehnici *opus quadratum*) i s ogradom visine 0,70 m te je tako dobiven pravokutni rezervoar veličine 8 x 13,5 m.⁵ Gradnja više hramova sasvim sigurno je povezana s uvođenjem novih kultova jer se na temelju brojnih epigrafskih spomenika (datiranih u 2. i 3. st.), osim i dalje vrlo jakog kulta nimfi, može pratiti i štovanje raznih drugih božanstava kojima se pripisivala moć ozdravljenja (Minerva, Apolon (Apolon-Sol), Dijana (Dijana Luna), Silvane, Eskulap, Higija (Salus), Izida, Serapis, Fortuna (Izida-Fortuna), Junona i dr.).⁶ Nalazi vezani uz boga Apolona, kao i sama geološka situacija s termalnim izvorom, daju naslutiti da je ovo bio i prostor proricanja, a moguće su se tu odvijali i neki viši oblici duhovnosti vezani uz egipatsku božicu Izidu, kao i proricanja povezana s Eskulapom. Uz sve to moguće je pretpostaviti odvijanje raznih rituala i procesija, a nalaz jednog reljefa s prikazom božice Izide-Fortune, Venere i tri nimfe vjerojatno je svjedočanstvo neke svečanosti, održane u njihovu čast 1. lipnja 192. godine.⁷ Svi ovi nalazi govore o vrlo složenom i dinamičnom religijskom životu koji se odvijao u svetištu tijekom 2. i 3. st. kada su ga posjećivali i neki vrlo visoki državni službenici, moguće i sami carevi. No ipak najviše svjedočanstva o posjetiteljima ovog svetišta dali su nalazi iz samog izvorišta, oko 18.000 kovanica i drugih votivnih darova koji su bili odraz privatne religije pojedinaca povezane s lokalnim kultom „svetog izvora“ i nimfi. Epigrafski spomenici ukazuju na specifičnost ovog svetišta u kojem su u kontekstu mističnosti ozdravljenja štovani razni kultovi, odnosno nadu u ozdravljenje posjetitelji su tražili od različitih božanstva, a što je bilo odraz njihovog svjetonazora, porijekla, vrste bolesti, ali i društvenog statusa. Zavjetni natpisi na kojima se razna božanstva (npr. Minerva, Junona, Apolon, Dijana, Serapis, Fortuna i

² Kušan Špalj 2018, 165–166, sl 2, 4, 5.

³ Bilić 2014; Bilić 2015, 120–125.

⁴ Vikić-Belančić – Gorenc 1970, 151; CIL III 4118; CIL III 10893.

⁵ Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj 2014; Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj 2015, 28–32, 42–45.

⁶ Rendić-Miočević 1992, 67–76; Rendić-Miočević – Šegvić 1998, 7–16; Lučić 2013, 185–255; Kušan Špalj 2014; Kušan Špalj 2015, 56–119.

⁷ Kušan Špalj 2017, 295–297.

dr.)⁸ pojavljuju zajedno s posvetom nimfama svjedoče o suživotu raznih kultova, ali i njihovom „uklapanju“ u lokalni kult izvora. Upravo u taj kontekst bi trebalo smjestiti i raspravu o hramovima u ovom svetištu, u kojem su osim tri hrama na sjevernoj strani postajale i dvije bočne prostorije najvjerojatnije sa sličnom funkcijom. To pokazuje da se radilo o prostoru u kojem je predviđeno štovanje više božanstava, a s obzirom na izrazitu kompleksnost religijskog života u ovome svetištu, vjerojatno je štovano i nekoliko božanstava u zajedničkim hramovima. Kip božice Minerve s postamentom,⁹ pronađen u zapadnom hramu sugerira da je njezin kult bio prisutan u svetištu više stoljeća, dok se za ostale hramove ne može sa sigurnošću utvrditi kome su pripadali. S obzirom na nalaz postamenta s natpisom Junoni (Regini) i Fortuni ispred istočnog hrama,¹⁰ postojala je i pretpostavka da se radilo o hramovima posvećenima kapitolinskoj trijadi, ali brojni nalazi posljednjih godina ukazuju na to da se svetište mora promatrati prvenstveno u lječilišnom kontekstu. Vrlo vjerojatno je tijekom više stoljeća dolazilo i do značajnih promjena zbog uvođenja novih kultova, ali i utjecaja službene religije. Jedan natpis iz kraja 2. st.,¹¹ na kojem se spominju Minerva, Junona (Regina), Apolon i nimfe daje mogućnost da su, barem u jednom periodu, njima bili posvećeni neki od hramova. Također su zanimljivi nalazi iz početka 3. st. koji pokazuju da su u ovom svetištu štovana sva tri omiljena božanstva cara Karakale – Apolon, Eskulap i Serapis, što je za sada jedinstveni primjer u Panoniji. U tom kontekstu trebalo bi promatrati i nalaz kipova Apolona-Sola i Dijane-Lune,¹² čiji se nastanak može datirati u prvu polovinu 3. st., a prema nekim stilskim karakteristikama, vidljiva je sličnost s reljefom postavljenim za zdravlje i pobjede cara Karakale.¹³ Prema sačuvanom natpisu na spomenutom reljefu, pretpostavlja se da je carsko izaslanstvo (ili sam car) bilo u posjeti akvejazejskom svetištu pa je moguće da je tom prilikom jedan od hramova opremljen i skulpturama Apolona-Sola i Dijane-Lune.

Većina ovdje spomenutih kamenih spomenika nađena je tijekom istraživanja prostora svetišta, odnosno u sekundarnoj upotrebi kao dio građevinskih struktura nastalih u obnovi početkom 4. st. Prema rezultatima arheoloških istraživanja, ali i na temelju tzv. Konstantinovog natpisa,¹⁴ na kojem se spominje da je car obnovio Akve Jaze nakon što su stradale u požaru, pretpostavlja se jedna veća građevinska faza u prvoj četvrtini 4. st.¹⁵ Iz tog su razdoblja vidljivi radovi na obnovi svetišta i izgradnji novog kupališta te neki zahvati na bazilici. Tada provedeni radovi nisu uzrokovali veće promjene u izgledu samog svetišta i, osim što je došlo do proširenja središnjeg hrama, većina radova se odnosila na obnovu pojedinih dijelova objekata (stupova, krovista i sl.). U ovu fazu najvjerojatnije treba smjestiti i popravke na zidovima izvorišnog bazena i okolnog opločenja, kada su sekundarno iskorišteni brojni kameni spomenici koji su se nalazili u svetištu. Prema zatečenoj arheološkoj situaciji, može se zaključiti da su sjeverni i južni zid bili obnovljeni od temelja, za što su korišteni i razni natpisi, žrtvenici, reljefi i drugi obrađeni kamen iz ranijeg razdoblja. Kako bi se postavilo i učvrstilo to veliko kamenje, bilo je potrebno osloboditi i prostor iza zidova te ga nakon radova i zatrpati, a što je vidljivo prvenstveno prema slojevima iza sjevernog zida. U

⁸ Kušan Špalj *et al.* 2014; Kušan Špalj *et al.* 2015, kat. br. 76; Kušan Špalj 2017, 285–288, 292–293.

⁹ ILJug 1169; Gorenc – Vikić 1975, 39, sl. 8; Gorenc 1984.

¹⁰ ILJug 1168; Gorenc – Vikić 1967, 103.

¹¹ Kušan Špalj 2017, 287–288.

¹² Kušan Špalj 2014; Kušan Špalj 2015, 75–78, 101–102; Kušan Špalj 2017, 280–285.

¹³ Kušan Špalj 2017, 271–288.

¹⁴ CIL III, 04121.

¹⁵ O različitim datacijama natpisa između 314. i 326. godine, vidi: Migotti 2017, 142–143.

tim su slojevima nađeni i dijelovi skulptura Apolona-Sola i Dijane-Lune, dijelovi natpisa, reljefa i drugog obrađenog kamena. Središnji dio sjevernog zida, zajedno sa spomenutim slojevima zatrpavanja i opločenjem, urušio se prema sredini bazena u nekom kasnijem razdoblju, ali prema očuvanim slojevima u istočnom i zapadnom dijelu, moguće je pratiti kako je zatrpavanje izvedeno paralelno s gradnjom pojedinog reda zida. Ako se uzmu u obzir sve okolnosti nalaza, može se zaključiti da su dijelovi skulptura Apolona-Sola i Dijane-Lune, a koji su nađeni u urušenju iza sjevernog zida izvorišnog bazena (ispod urušenja kamenih blokova opločenja), dospjeli u te slojeve tijekom obnove izvorišnog bazena. Novac nađen u tim slojevima može se datirati od 1. do 4. st.,¹⁶ odnosno najmlađi primjerak¹⁷ nađen u sloju neposredno ispod opločenja uz sjeverni zid datira se od 313. do 315. godine. To ide u prilog pretpostavci da je obnova zidova izvorišnog bazena i opločenja izvedena zajedno s ostalim građevinskim radovima u vrijeme obnove cara Konstantina Velikog, odnosno da su tada i dijelovi skulptura sekundarno iskorišteni u sloju zatrpavanja.

Svi ovi nalazi pokazuju da su graditelji za obnovu u prvoj četvrtini 4. st. iskoristili dostupan materijal koji se već nalazio u svetištu i, bez obzira na umjetnički i kulturni značaj koji je imao u ranijem razdoblju, upotrijebili ga kao običan građevinski materijal. Na taj način postignute su znatne uštede tijekom gradnje, smanjeni su troškovi nabave i obrade kamena, ali i odvoza velikih i teških kamenih blokova, odnosno raznih spomenika koji su ukrašavali ranije svetište. Takav pristup odraz je nastojanja države da se racionaliziraju troškovi i da se više ulaže u obnovu, nego novu izgradnju i upravo je karakterističan za kraj 3. i početak 4. st.¹⁸

Posebno su zanimljivi brojni nalazi dijelova tanjih mramornih ploča te dijelova reljefa i natpisa, a koji su nađeni u konstrukciji sjevernog i južnog zida gdje su korišteni za podlaganje većih kamenih blokova. Neki dijelovi istih ploča pronađeni su na raznim mjestima, npr. u sjevernom i u južnom zidu izvorišnog bazena,¹⁹ a jedan reljef s prikazom tri nimfe, čiji su dijelovi nađeni uz sjeverni zid izvorišta, nadopunjen je fragmentima nađenima još 60-ih godina 20. st. u zidu istočnog hrama te u kupalištu 4. st.²⁰ Ovi nalazi također potvrđuju istovremenost obnove hramova i izvorišnog bazena (sjevernog i južnog zida), ali i gradnje novog kupališta sjeverno od bazilike, a prema cjelokupnoj arheološkoj situaciji radi se o građevinskoj fazi koju se povezuje s tzv. Konstantinovom obnovom. Na prostoru gdje je izgrađeno novo kupalište sačuvani su i dijelovi kupališta iz ranijih faza, od kojih je većina struktura bila porušena i iznivelirana kako bi se oslobodio prostor za nove objekte.²¹ Može se pratiti kako su neki zidovi uklopljeni u nove prostorije, kao npr. istočni zid prostorije 3 na kojem su tom prilikom i zazidana ranija vrata (slika 1, otvor „a“).²² U 4. st. dogodio se i niz promjena na zgradi bazilike, koja je bila adaptirana u više navrata nakon gradnje u 1. st.,²³ ovisno o funkcioniranju kupališnih objekata u raznim periodima. To se najbolje može pratiti prema položaju vrata, odnosno povezanosti i načinu komunikacije s okolnim objektima. U

¹⁶ Zahvaljujem kolegi dr. sc. Tomislavu Biliću koji je determinirao ukupno 9 primjeraka novca nađenih u istraživanju 2012. god. u sloju iza sjevernog zida izvorišnog bazena, a među kojima je po jedan primjerak novca cara Klaudija, Marka Aurelija, Septimija Severa (Kušan Špalj *et al.* 2014; Kušan Špalj *et al.* 2015, kat. br. 48, 49), 4 primjerka novca cara Trajana i 2 Konstantina I.

¹⁷ *Constantinus I, RIC 167a, nummus fraction, 313-315, Trier.*

¹⁸ Marano 2012, 69–70; Kušan Špalj 2018, 172–176.

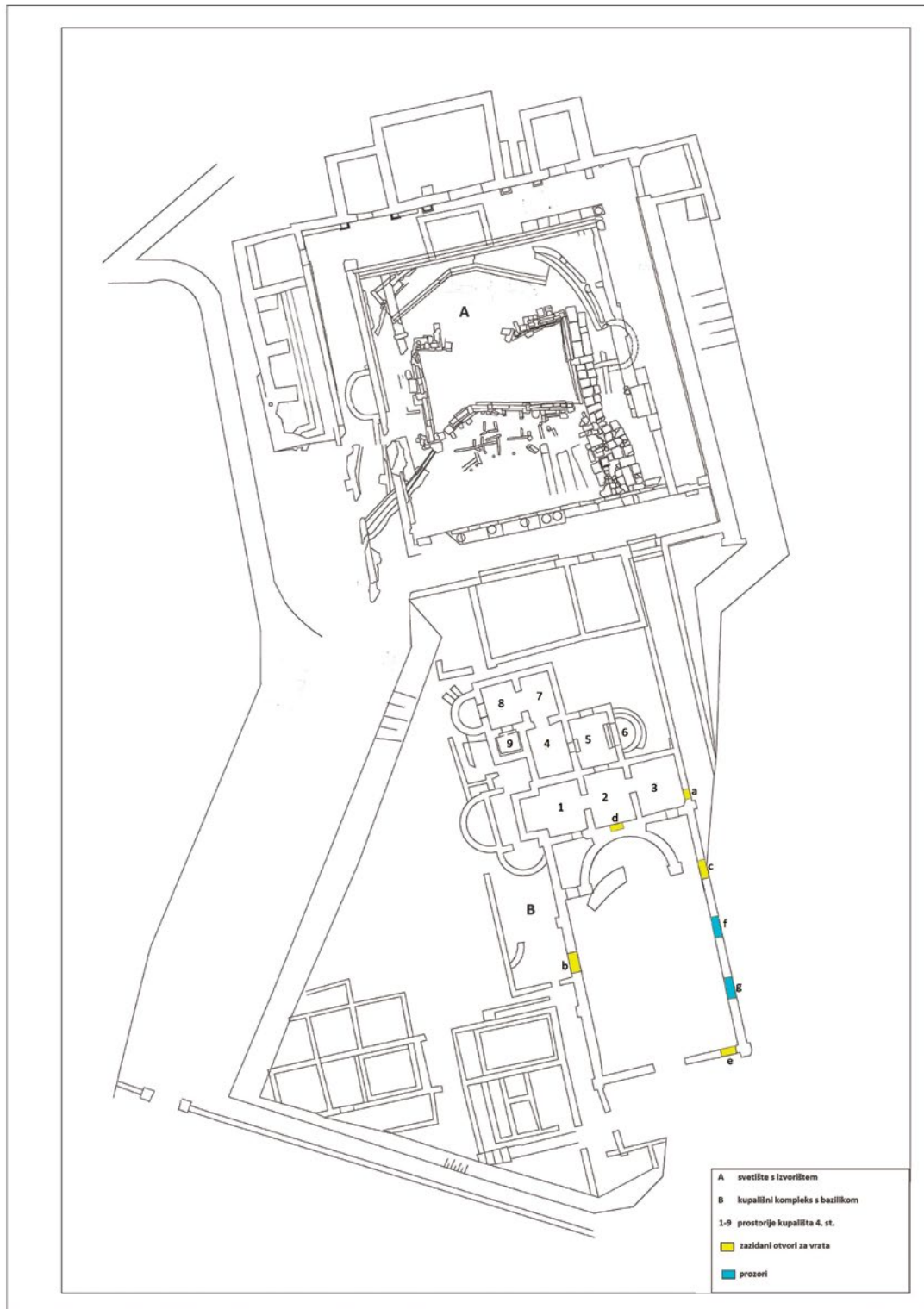
¹⁹ Kušan Špalj 2017, 294–297, sl. 24.

²⁰ Vikić-Belančić – Gorenc 1970, 136; Kušan Špalj *et al.* 2014; Kušan Špalj *et al.* 2015, kat. br. 83.

²¹ Vikić-Belančić – Gorenc 1970, 132–139.

²² Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 199–200.

²³ Gorenc – Vikić 1980, 6.

Sl. 1 Tlocrt kompleksa rimske arhitekture (1. – 4. st.) u Varaždinskim Toplicama (1–9 prostorije kupališta, 4.st.; a–e zazidani otvori za vrata; f–g prozori) (geodetski snimak i obrada: ing. M. Kadi i „Vektra“ Varaždin)

strukturi zidova bazilike vidljivo je više prolaza (otvora za vrata) koji su nađeni zazidani, a prema načinu njihove gradnje, upotrebljenom materijalu i visini funkcioniranja, moguće je pretpostaviti kojoj su fazi pripadali. Tako se prolaz na zapadnom zidu (luk i dovratnici od žutog pješčenjaka, širine 148 cm, tj. 5 rimskih stopa),²⁴ prema visini praga, svakako može povezati s funkcioniranjem kupališta zapadno od bazilike iz 1. st. (slika 1, otvor „b“). Najvjerojatnije iz tog vremena potječe i (zazidani) prolaz u sjevernom dijelu istočnog zida bazilike (širine 178 cm, tj. 6 rimskih stopa), za čiju je konstrukciju također korišten žuti pješčenjak, karakterističan građevinski materijal 1. st. na ovom kompleksu (slika 1, otvor „c“). Arheološkim istraživanjima provedenima tijekom 2004. godine na prostoru istočnog dijela bazilike, postala su vidljiva i dva veća prozora (širine 197 cm) na istočnom zidu (slika 1, „f“ i „g“). Na prozorima su uočene dvije faze, odnosno otvori su u jednoj fazi smanjeni na način da su bili zazidani u donjem dijelu te su taj oblik zadržali do samog kraja funkcioniranja objekta (slika 2).²⁵ Za zazidani prolaz na sredini sjevernog zida bazilike (dovratnici i nadvratnik od vapnenca) može se pretpostaviti da je bio komunikacija s kupalištem koje se nalazilo na sjevernoj strani u fazi 2./3. st.,²⁶ budući da je visina hodne površine (i visina nadvratnika) znatno niža od razine funkcioniranja u 4. st. (slika 1, otvor „d“). Također se i za prolaz u istočnom dijelu južnog zida bazilike²⁷ (slika 1, otvor „e“) može pretpostaviti da je zazidan kod obnove, početkom 4. st., kada vjerojatno glavni ulaz postaju monumentalna vrata na sredini južnog zida.²⁸ U taj se period smješta i niz drugih promjena na samoj bazilici, a koje su bile povezane s gradnjom novog kupališta. Prvenstveno se to odnosi na ugradnju apsida uza sjeverni zid, zbog

Sl. 2 Bazilika, pogled na istočni zid s prozorima, istraživanje 2004. godine (foto: D. Nemeth-Ehrlich)

²⁴ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 185–186, sl. 8, 12, 31.

²⁵ Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj 2004, 83–86.

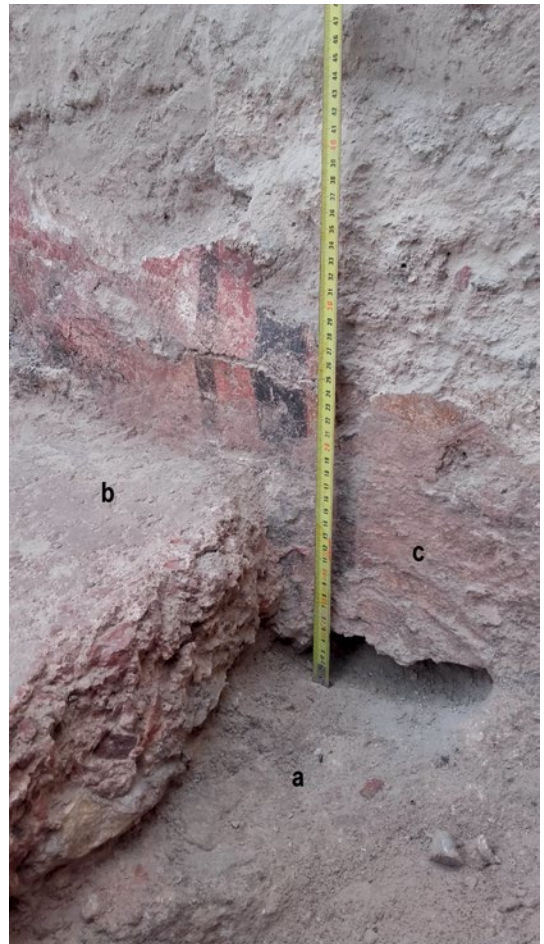
²⁶ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 186, sl. 32, 48.

²⁷ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, sl. 9, 36.

²⁸ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 186, sl. 34, 35.

čega su zazidana spomenuta središnja vrata, a komunikacija s kupalištem uspostavlja se kroz dvije bočne prostorije s prolazima istočno i zapadno od apside. Dataciju ugradnje apside u vrijeme tzv. Konstantinove obnove potvrđuju sačuvane zidne slikarije na apside²⁹ koje su po stilu i prikazima istovrsne onima sačuvanima na zidovima bazilike³⁰ i kupališta 4. st.³¹ (polja s viticama i listom vinove loze u donjem dijelu, a iznad crveno uokvirena polja s geometrijskim prikazima, rozetama ili imitacijom mramorne oplata). Isti način ukrašavanja pokazuje i da se radilo o objektima koji su u tom periodu imali zajedničku namjenu. Moguće da se upravo u ovoj fazi uvodi sustav grijanja – hipokaust, odnosno cijelom površinom bazilike postavljaju se suspenzure na kojima se nalazi pod od bijele žbuke (debljine 10–15 cm, slika 3, pod „a“),³² a na istočnom zidu tubuli (i hamate). Postoji mogućnost da je hipokaust u bazilici postojao još iz vremena ranijeg kupališta (2./3. st.), ali sačuvane zidne slikarije, koje su povezane sa spomenutim podom iznad hipokasta, pokazuju njegovo korištenje početkom 4. st, odnosno istovremeno s gradnjom novog kupališta.

Ako se detaljnije promotri način funkcioniranja kupališta 4. st., s ložištima na sjevernoj i zapadnoj strani, nameće se zaključak da s te strane nije bio pristup za posjetitelje te da su sačuvana vrata na sjevernoj strani (u prostoriji 5, slika 1) vjerojatno bila vezana uz održavanje objekta. Zbog rasporeda prostorija kupališta, u kojem su grijane prostorije i bazeni na sjeveru (prostorije 7, 8, 9, slika 1), a prostorije u funkciji svlačiona na jugu (prostorije 1, 2, 3, slika 1), potpuno je logično da je glavni ulaz bio s juga. To bi značilo da se ulazilo kroz kupališnu baziliku koja je tako bila sastavni dio kupališnog kompleksa. Gradnjom novog kupališta i adaptacijom postojeće bazilike, planski je oblikovan kupališni kompleks u kojem je cijeli prostor bio opremljen hipokaustom i ukrašen istim stilom zidnih slikarija. Na temelju tih podataka, može se zaključiti da se u vrijeme gradnje novog kupališta, koje je istovremeno s obnovom svetišta i koje se datira u vrijeme tzv. Konstantinove obnove, još uvijek može govoriti o kupališnoj bazilici, dok se prenamjena objekta u sakralne svrhe mora ipak vezati sa sljedećom građevinskom fazom na objektu. Koliko je vremena prošlo do sljedeće faze, ne može se precizno odrediti budući da okolnosti nalaza upućuju samo na relativne odnose između pojedinih građevinskih faza na objektu. Tako o sljedećoj fazi u

Sl. 3 Dvije faze podova (a, b) i zidna slikarija (c) u bazilici, istraživanja 2017. godine (foto: D. Kušan Špalj)

²⁹ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 193, sl. 40.

³⁰ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, sl. 12.

³¹ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, sl. 16–19.

³² Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 190.

uređenju prostora bazilike tijekom 4. st. svjedoči vrlo dobro sačuvani crvenkasti pod od žbuke (s krupnijim komadićima opeke) kojim je bio prekriven cijeli prostor (slika 3, pod „b“),³³ a koji se nalazio neposredno iznad bijelog poda postavljenog na ploče hipokausta. Novim podom „prelazi“ se preko zidnih slikarija pa se tako prekriva njihov donji rub povezan s ranijim podom, ali one ostaju i dalje u funkciji (slika 3). Istraživanja su pokazala da se u bočnim prostorijama, uz apsidu i u samoj apsidi, iznad ranijeg poda nasipava i sloj gline i kamena.³⁴ Na taj je način novi pod u tim prostorima bio povišen za oko 20 cm od ostalog prostora bazilike. To upućuje na mišljenje da se povisivanje apside mora smjestiti u fazu nešto kasniju od Konstantinove obnove, a zajedno s činjenicom da se konstrukcijom novog poda negira i funkcija hipokausta, očita je nova namjena prostora. Nalazi slikarija sačuvanih na zidovima bazilike i apside pokazuju da je isti stil ukrašavanja bio pristutan vezano uz dvije faze podova, ali ostaje mogućnost da su se promjene mogle događati na stropnim površinama. To se prvenstveno odnosi na sačuvani fragment s prikazom glave sveca (slika 4), koji je nađen u istraživanjima 1953. godine te je bio i prvi pokazatelj ranokršćanskog horizonta na lokalitetu.³⁵ Istoj fazi mogli bi se pripisati i neki drugi fragmenti, kao što je npr. prikaz draperije (slika 5) koji ukazuju na figuralne motive te se stilski razlikuju od sačuvanih zidnih slikarija s pretežno geometrijskim motivima. Moguće je da se ta promjena oslikavanja stropnih površina dogodila istovremeno s povisivanjem poda (i apside), odnosno u fazi kada bazilika gubi kupališni karakter i postaje najvjerojatnije sakralni objekt. Upravo povisivanje poda apside (i bočnih prostorija), koji u ovoj fazi postaje 20-ak cm uzdignut od ostalog prostora, ukazuje da je objekt prilagođen kršćanskim obredima, odnosno da apsida dobiva funkciju prezbiterija. Vrlo vjerojatno se u ovoj fazi gubi i kupališna namjena prostorija sjeverno od bazilike i one služe kao pomoćne prostorije uz sakralni objekt, premda nema arheoloških nalaza koji bi pokazali da je u njima došlo i do nekih građevinskih zahvata. O još jednoj promjeni vezanoj uz baziliku, vjerojatno nešto kasnije tijekom 4. st., svjedoče nalazi objekta dograđenog s južne strane,³⁶ u obliku narteksa.

Sl. 4 Freska s prikazom glave sveca (4. st.) nađena u istraživanjima bazilike 1953. godine (foto: I. Krajcar)

³³ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 190, sl. 37.

³⁴ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 190, sl. 10.

³⁵ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 193, sl. 43; Migotti 2017, 147, sl. 5.

³⁶ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 194–195.

Sl. 5 Freska s prikazom draperije (4. st.) nađena u istraživanjima bazilike 1953. godine (foto: I. Krajcar)

Sl. 6 Brončani prsten s kristogramom (4. st.) nađen u izvorišnom bazenu 2012. godine (foto: I. Krajcar)

Da se radilo o sakralnom prostoru, pokazuje i sačuvana zidna slikarija s prikazom dvije dijagonalno prekrizene crvene crte (na žučkastoj podlozi s nešto zelene boje), a koja se tumači kao fragment stilizirane rajske ograde.³⁷ Upravo stilska razlika u sačuvanim freskama (glava sveca i rajska oграда) daje argumente za dvije građevinske faze tijekom 4. st. vezane uz ranokršćanski horizont na lokalitetu.³⁸ U raniju fazu može se smjestiti realistični prikaz glave sveca, ali s obzirom na gore opisanu arheološku situaciju tek oko sredine 4. st., dok se pojednostavljeni prikaz rajske ograde treba povezati s nešto kasnijom fazom, odnosno datirati u kraj 4. st.

³⁷ Vikić-Belančić – Gorenc 1970, 130, 149; Migotti 1999, 80, sl. 10; Migotti 2017, 147–149, sl. 4.

³⁸ Migotti 1997, 33–35; Migotti 2017, 148.

Što se tiče nastavka „života“ svetišta u 4. st., vrlo zanimljive podatke dala su novija istraživanja. Naime, premda nisu nađeni epigrafski spomenici iz tog vremena, nalazi u samom izvorištu (nakit i novac iz 4. st.) pokazuju da je kult „svetog izvora“ i dalje bio aktualan, a nalazi prstenja s kristogramom, koji su kao zavjetni darovi ubačeni u termalnu vodu, potvrđuju suživot dviju religija (slika 6).

Rezultati arheoloških istraživanja pokazuju da nije došlo do većih promjena u izgledu svetišta tijekom Konstantinove obnove pa se može prepostaviti da nije došlo niti do većih promjena u ritualima i karakteru prostora. Sekundarna upotreba spomenika početkom 4. st. ne znači nužno da je prekinuto štovanje pojedinih kultova, već govori samo da se radilo o uređenju svetišta i načinu „zbrinjavanja“ starijih spomenika od kojih su možda neki već i ranije bili oštećeni. Ako se uzme u obzir vrlo intenzivan religijski život ovog svetišta tijekom 2. i 3. st., temeljen na magiji zdravlja i čudotvornoj ljekovitosti termalne vode, obnova hramova u prvim desetljećima 4. st. sugerira da se i u narednom periodu zadržava mističnost prostora i štovanje raznih božanstava. O tome svjedoči kip božice Minerve s postamentom (2. st.), pronađen u zapadnom hramu, te natpis posvećen Junoni (Regini) i Fortuni (2. st.), koji je nađen uz stepenište ispred istočnog hrama. Prema okolnostima nalaza, taj natpis nije bio u sekundarnoj upotrebi i nađen je iznad nivoa opločenja pa je moguće, kao i kip božice Minerve, i u 4. st. još uvijek bio u funkciji. U istraživanjima nisu nađeni neki drugi nalazi koji bi ukazivali sa sigurnošću kome su još hramovi bili posvećeni tijekom 4. st., ali kao što je već spomenuto, nalazi iz izvorišta ukazuju na nastavak rituala vezanih uz ubacivanje zavjetnih darova u termalnu vodu. Tako su vjerojatno i nimfe, kao zaštitnice „svetog izvora“, i dalje imale značajnu ulogu. Postojeća arheološka situacija svakako ostavlja mogućnost za različite pretpostavke koje su i vrlo logične, s obzirom na duh vremena i situacije na drugim lokalitetima, pa tako i za kontinuitet šovanja Sola (Apolona-Sola) u doba cara Konstantina.³⁹ Sigurno je svetište s tradicijom šovanja Apolona-Sola (još od 1. pol. 3. st.) privlačilo i samog cara koji je vjerojatno na putovanjima kroz Panoniju obilazio i akvejazejsko lječilište. Međutim, prema dosadašnjim nalazima nema čvrstih arheoloških dokaza koji bi potvrdili kontinuitet šovanja tog kulta u 4. st. Postoji mogućnost da je ploča s posvetom Apolonu-Solu nađena u opločenju (datirana u 1. pol. 3. st.),⁴⁰ korištena još tijekom 4. st. i sekundarno iskorištena u nekoj kasnijoj fazi, ali prema situaciji nalaza to se ne može potvrditi. Naime, okolnosti nalaza upućuju na to da je natpis sekundarno iskorišten u opločenju, zajedno s mnogim spomenicima koji su stajali u svetištu tijekom 2. i 3. st., te su u velikoj obnovi u doba Konstantina „ugrađeni“ u obnovljene objekte. Slična je situacija i s drugim nalazom koji potvrđuje štovanje Apolona-Sola tijekom 3. st., dio njegove skulpture, koji je također sekundarno upotrebljen u vrijeme obnove poč. 4. st. Ne smije se zanemariti da je skulptura nađena zajedno, u istom sloju, s dijelovima skulpture Dijane-Lune te ju treba promatrati u tom kontekstu, kao dio kiparske cjeline božanskih blizanaca.

Nedostatak nalaza zavjetnih natpisa iz 4. st. u istraživanjima svetišta, ali i među slučajnim nalazima, možda je posljedica događanja krajem 4. st. i jačanja kršćanstva, kada se vjerojatno više poganskih kultova gasi i spomenici se uklanjaju, ali možda ukazuje i na promjenu nekih običaja u svetištu. Upravo o načinu ukrašavanja i karakteru prostora tijekom 4. st. svjedoče fragmenti tri monumentalna metrička natpisa, jedini epigrafski spomenici nađen na samom lokalitetu koji se mogu datirati u vrijeme cara Konstantina. Radi se o vrlo zanimljivim mističnim tekstovima pisanima u daktilskom heksametru i jambu u slavu vode, sunca i prirode, a prepostavlja se da su

³⁹ Migotti 2017, 143–146.

⁴⁰ Rendić-Miočević 1972, 73; Migotti 1999, 55–56, sl. 2; Migotti 2017, 143–144, sl. 2.

bili postavljeni na zidovima trijemova. Karakter tekstova svjedoči o ambijentu svetišta u kojem se slave mistične sile zaslužne za liječenje te se, u duhu Konstantinovog vremena, preko sunca, vode i prirode povezuju kršćanstvo i poganski kult.⁴¹ Ploče su pronađene u opločenju južnog trijema, gdje su vjerojatno bile sekundarno upotrebljene, a što ukazuje na još jednu fazu „uređenja“ svetišta, vjerojatno krajem 4. st. Slučajni nalaz jednog spomenika sličnog karaktera (u 19. st.),⁴² također bi, prema sadržaju i obliku slova (L s izvijenom nožicom kao na ploči cara Konstantina i spomenutim metričkim natpisima), trebalo datirati u vrijeme Konstantina Velikog. Vjerojatno se također radi o natpisu koji je ukrašavao prostor svetišta, a pretpostavljeni spomen nimfe (*[- - n] ympha est*) mogao bi biti potvrda tog kulta i tijekom 4. st.

Može se zaključiti da je prostor svetišta i u 4. st. bio u funkciji kulta ozdravljena i „svetog izvora“ te da su se i u tom periodu vrlo vjerojatno, s obzirom na specifičnost prostora, zadržali neki od kultova iz ranijih razdoblja. Očito je do samog kraja funkcioniranja ovog kompleksa pogansko svetište zadržalo svoju funkciju, a što odgovara i stanju u Rimskom Carstvu nakon Konstantinovog edikta, kada je kršćanstvo ozakonjeno, ali poganstvo je i dalje bilo dozvoljeno. Takva je situacija bila prihvatljiva pogotovo u popularnom lječilištu kao što su bile *Aquae Iasae*, a nalazi pokazuju da je suživot poganskih običaja i kršćanstva bio prisutan do samog kraja. Glavni razlog ovoj specifičnoj situaciji sasvim sigurno je bio termalni izvor i mističnost ozdravljenja prisutna u ovom svetištu tijekom više stoljeća pa se tako čini logičnim da su posjetitelji, bez obzira na religijsku pripadnost, ubacili novac ili nakit u sveti izvor s nadom za ozdravljenje.

Premda je izuzetno malo nalaza koji se mogu pripisati ranokršćanskom horizontu, njihov je značaj izuzetan u razumijevanju bogatog religijskog života u naselju i tijekom 4. st. Preuređenje velikog objekta kupališne bazilike u sakralni prostor sugerira da se radilo o zavidnom broju pripadnika kršćanstva, dok velika količina zavjetnih darova (prvenstveno novca), među kojima ima i nekoliko prstenova s kršćanskim motivom, ukazuje i na jaki kult izvora i mističnost zdravlja koja je bila kontekst tog suživota.

Na temelju novih istraživanja, kao i spoznaja dobivenih tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova na zidnim slikarijama i podovima kupališta i bazilike, došlo se do nekih novih saznanja o građevinskim fazama na lokalitetu. Premda su postojale pretpostavke da se ranokršćanski horizont može pratiti već od vremena obnove kompleksa u vrijeme Konstantina Velikog,⁴³ detaljna analiza sačuvane arhitekture pokazala je da su se te promjene dogodile ipak nešto kasnije. Naravno, to ne isključuje mogućnost pojave kršćanstva u ovom naselju već i ranije, pogotovo s obzirom na činjenicu da je kršćanska zajednica u obližnjoj Petovionii uspostavljena već u 3. st.⁴⁴ Također, i sam natpis cara Konstantina na kojem se spominje nedjelja odaje duh kršćanstva,⁴⁵ a tog su karaktera i spomenuti metrički natpisi nađeni u svetištu iz tog perioda. Moguće da su i neki od zavjetnih darova s kršćanskim obilježjima nađeni u izvorištu ubačeni već u pretkonstantinovskom ili konstantinovskom razdoblju kada je ovo poznato lječilište posjetio neki pripadnik kršćanske zajednice. Međutim, analiza sačuvane arhitekture u gradskom parku pokazuje da su u vrijeme tzv. Konstantinove obnove objekti sjeverno od bazilike i sama bazilika još uvijek bili u funkciji kupališnog kompleksa. U sljedećoj fazi (vjerojatno oko sredine 4. st.) taj se prostor prilagođava potrebama kršćanskih obreda, odnosno isko-

⁴¹ Kuntić-Makvić *et al.* 2012, 285–295.

⁴² AIJ 470; Lučić 2013, 213–214.

⁴³ Migotti 2017, 146–149.

⁴⁴ Horvat *et al.* 2003, 158.

⁴⁵ Migotti 2017, 142–143.

Sl. 7 Termalna voda u izvorišnom bazenu (foto: D. Kušan Špalj)

rištena je postojeća građevina i, s relativno manjim intervencijama, preuređena u sakralni objekt. Povećanjem poda i dodatnim povišavanjem prostora apside, koja dobiva funkciju prezbiteterija, te vjerojatno i novim oslikavanjem stropnih površina (glava sveca) postignut je karakter ranokršćanskog objekta. Zbog toga se može zaključiti da je oblik ranokršćanske bazilike s upisanom apsidom ovdje bio direktna posljedica korištenja postojeće rimske arhitekture koju se prilagodilo potrebama kršćanskih obreda. S obzirom na pretpostavku da nađene slikarije (glava sveca i rajska ograda) vremenski nisu nastale u istoj fazi, može se pretpostaviti da se radilo o opremanju prostora u više faza, odnosno pretpostavlja se još jedan građevinski zahvat krajem 4. st. kada je dograđen i prostor južno od bazilike. Premda je ranokršćanski horizont posljednja faza funkcioniranja ovog kompleksa, vrlo je malo nalaza iz tog vremena, što je vjerojatno posljedica planskog napuštanja objekata.⁴⁶

Budući da istraživanja istočnog dijela bazilike nisu u potpunosti dovršena, odnosno potrebno je još istražiti sloj urušenja sa stropnim i zidnim slikarijama, kao i izvršiti detaljnu analizu svih do sada nađenih slikarija, ostaje nada da će se dobiti odgovori na neka otvorena pitanja. Također, trebalo bi provesti daljnja istraživanja na prostoru južno od bazilike kako bi se dobilo više podataka o izgledu narteksa i građevinskim fazama u tom dijelu objekta. U konačnoj interpretaciji značaja i kontinuiteta štovanja „svetog izvora“ tijekom 4. st., izuzetno je važno dovršenje započete obrade brojnih numizmatičkih nalaza iz izvorišnog bazena.

Premda za sada samo nekoliko elemenata potvrđuje ranokršćanski horizont na ovom lokalitetu, njihov je značaj izuzetno velik jer ukazuju na prisustvo kršćanske zajednice, a s obzirom na istovremeno funkcioniranje poganskog svetišta, govore i o suživotu dviju religija. Posebno zanimljivi su pojedinačni nalazi prstenja s kristogramom nađeni u izvorišnom bazenu koji svjedoče o uključivanju pripadnika kršćanske zajednice u višestoljetne rituale poganskog svetišta. Zbog toga i danas prisutna termalna voda najbolje dočarava duh vremena i atmosferu lječilišta tijekom 4. st. u kojem je njena ljekovitost bila glavni razlog suživota dviju religija.

⁴⁶ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 215.

POPIS KRATICA

AIJ – *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb 1938.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*

CIL III - *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Aegypti, Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici, partes 1 et 2*, Berlin 1873–1902.

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19*, Ljubljana 1978.

POPIS LITERATURE

- Bilić 2014 T. Bilić, „Numizmatične najdbe iz izvirskega bazena v Varaždinskih Toplicah / Numismatic Finds in the Spring Pool at Varaždinske Toplice”, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Najnovije rimske najdbe na območju Varaždinskih Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana 2014, 120–125.
- Bilić 2015 T. Bilić, „Numizmatički nalazi iz izvorišnog bazena u Varaždinskim Toplicama / Numismatic Finds in the Spring Pool at Varaždinske Toplice”, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Zagreb 2015, 120–125.
- Ćabrian *et al.* 1973 J. Ćabrian – M. Gorenc – B. Vikić, „Pregled povijesti Varaždinskih Toplica”, *Varaždinske Toplice* 1973, 4–6.
- Gorenc 1984 M. Gorenc, „Minerva iz Varaždinskih Toplica i njen majstor“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 16-17 (1983), Zagreb 1984, 95–108.
- Gorenc – Vikić 1967 M. Gorenc – B. Vikić, „Varaždinske Toplice, *Aquae Iasae*“, *Arheološki pregled* 9, Beograd 1967, 102–105.
- Gorenc – Vikić 1975 M. Gorenc – B. Vikić, „Das fünfundzwanzigjährige Jubiläum der Untersuchungen der antiken Lokalität *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice)“, *Archaeologia Iugoslavica* 16, Beograd 1975, 32–50.
- Gorenc – Vikić 1980 M. Gorenc – B. Vikić, *Varaždinske toplice - Aquae Iasae u antičko doba*, Varaždinske Toplice 1980.
- Horvat *et al.* 2003 J. Horvat – M. Lovenjak – A. Dolenc Vičić – M. Lubšina-Tušek – M. Tomanić-Jevremov – Z. Šubic, „Poetovio, Development and Topography”, u: M. Šašel Kos – P. Scherrer (ur.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia, Pannonia I, Situla 41*, Ljubljana 2003, 153–189.
- Kuntić-Makvić *et al.* 2012 B. Kuntić Makvić – A. Rendić-Miočević – M. Šegvić – I. Krajcar, „Intergracija i vizualna prezentacija ulomaka monumentalnog metričkog natpisa iz Varaždinskih Toplica“, u: J. Balen – M. Šimek (ur.), *Arheologija varaždinskog kraja i srednjeg Podravlja, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 28, Zagreb 2012, 285–295.
- Kušan Špalj 2014 D. Kušan Špalj, „*AQUAE IASAE* – zdraviliško, kultno in preroško središče / *AQUAE IASAE* – a Centre of Health, Cult and Oracle”, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Najnovije rimske najdbe na območju Varaždinskih*

- Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana 2014, 56–106.
- Kušan Špalj 2014a D. Kušan Špalj, „Rekonstrukcija prostora okoli naravnega izvira termalne vode – rituali in uporaba / Reconstruction of the Area Around the Natural Thermal Spring – Rituals and Utilization”, u: N. Pirnat Spahić, (ur.), *Najnovije rimske najdbe na območju Varaždinskih Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana 2014, 107–119.
- Kušan Špalj 2015 D. Kušan Špalj, „AQUAE IASAE – lječilišni, kulturni i proročki centar / AQUAE IASAE – a Centre of Health, Cult and Oracle”, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Zagreb 2015, 56–106.
- Kušan Špalj 2015a D. Kušan Špalj, „Rekonstrukcija prostora oko prirodnog izvora termalne vode – rituali i namjena / Reconstruction of the Area Around the Natural Thermal Spring – Rituals and Utilization”, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Zagreb 2015, 107–119.
- Kušan Špalj 2017 D. Kušan Špalj, „Aquae Iasae – nova otkrića u rimskom svetištu – s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 50, Zagreb 2017, 255–308.
- Kušan Špalj 2018 D. Kušan Špalj, „Rimsko naselje Aquae Iasae (Varaždinske Toplice), primjer recikliranja građevinskog materijala“ u: J. Balen – I. Miloglav – A. Kudelić (ur.), *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Zagreb 2018, 163–179.
- Kušan Špalj et al. 2014 D. Kušan Špalj – N. Perok – T. Bilić – M. Nađ – S. Habus – J. Balen, „Katalog razstavljenih Predmetov / Catalogue of exhibited items“, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Najnovije rimske najdbe na območju Varaždinskih Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana 2014, 131–188.
- Kušan Špalj et al. 2015 D. Kušan Špalj – N. Perok – T. Bilić – M. Nađ – S. Habus – J. Balen, „Katalog izloženih predmeta / Catalogue of exhibited items“, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Zagreb 2015, 131–188.
- Kušan Špalj – Nemeth-Ehrlich 2012 D. Kušan Špalj – D. Nemeth-Ehrlich, „Aquae Iasae – Varaždinske Toplice – arheološka istraživanja rimskog izvorišnog bazena i okolnog prostora“, u: J. Balen – M. Šimek (ur.), *Arheologija varaždinskog kraja i srednjeg Podravlja, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 28, Zagreb 2012, 107–130.
- Lučić 2013 L. Lučić, „Rimski natpisi iz Varaždinskih Toplica“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 46, Zagreb 2013, 185–255.
- Marano 2012 Y. A. Marano, „Fonti giuridiche di età romana (I secolo a.C. – VI secolo d.C.) per lo studio del reimpiego“, u: G. Cuscito (ur.), *Riuso di monumenti e reimpiego di materiali antichi in età postclassica: il caso della Venetia, Antichità Altoadriatiche* 74, Trieste 2012, 63–84.

- Migotti 1997 B. Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites*, BAR, London 1997.
- Migotti 1999 B. Migotti, „Od kulta Sola do kršćanstva u Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*)“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 37 (24) (1998), Zadar 1999, 51–88.
- Migotti 2017 B. Migotti, „The Cult of Sol Invictus and Early Christianity in *Aquae Iasae (Pannonia Savia)*“, u: M. Ságy – E. Schoolman (ur.), *Pagans and Christians in the Late Roman Empire*, Budapest 2017, 133–149.
- Nemeth-Ehrlich – Kušan-Špalj 2005 D. Nemeth-Ehrlich – D. Kušan-Špalj, „Varaždinske Toplice“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 1/2004, Zagreb 2005, 83–86.
- Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj 2014 D. Nemeth-Ehrlich – D. Kušan Špalj, „Rimska naselbina AQUAE IASAE – izsledki arheoloških raziskav mestnega parka v Varaždinskih Toplicah / The Roman Settlement AQUAE IASAE – Findings of Archaeological Excavations in the Area of the Varaždinske Toplice Municipal Park“, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Najnovije rimske najdbe na območju Varaždinskih Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana 2014, 21–49.
- Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj 2015 D. Nemeth-Ehrlich – D. Kušan Špalj, „Rimsko naselje AQUAE IASAE – rezultati arheoloških istraživanja na prostoru gradskog parka u Varaždinskim Toplicama / The Roman Settlement AQUAE IASAE – Findings of Archaeological Excavations in the Area of the Varaždinske Toplice Municipal Park“, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Zagreb 2015, 21–49.
- Rendić-Miočević 1992 D. Rendić-Miočević, „O akvejasejskoj epigrafskoj baštini i o posebnostima njenih kulturnih dedikacija“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 24–25 (1991), Zagreb 1992, 67–76.
- Rendić-Miočević – Šegvić 1998 A. Rendić-Miočević – M. Šegvić, „Religions and cults in south Pannonian regions“, u: J. Fitz (ur.), *Religions and cults in Pannonia*, Székesfehérvár 1998, 7–16.
- Vikić-Belančić – Gorenc 1961 B. Vikić-Belančić – M. Gorenc, „Istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1956. godine do 1959. godine“, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s. 2, Zagreb 1961, 181–223.
- Vikić-Belančić – Gorenc 1970 B. Vikić-Belančić – M. Gorenc, „Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s. 4, Zagreb 1970, 121–157.

DORA KUŠAN ŠPALJ

AQUAE IASAE (VARAŽDINSKE TOPLICE) – THE EARLY CHRISTIAN HORIZON

Since 1953, the Archaeological Museum in Zagreb has conducted excavations at the town park in Varaždinske Toplice. The research showed that in this area is a very well preserved Roman architectural complex – Roman sanctuary built around a thermal spring and a bath complex. The construction phases can be traced from the 1st to the end of the 4th century. The main reason for choosing this location for the construction of public facilities was the natural thermal spring. The space around the natural spring was a sanctuary as early as the 1st century. Though, due to the later construction, the walls of the 1st century reservoir are not preserved. The other finds indicate that the wider area around the natural spring was fenced with walls (with niches on the east and west sides). On the north side there was a rectangular object, most probably a temple devoted to nymphs.

In the 2nd century there were major changes in the appearance of the complex. Very complicated works were carried out that involved the construction of new baths and the sanctuary. In this phase the spring was enclosed, by building a rectangular 8 x 13.5 m reservoir around it, with walls approximately 2 m high and a fence. The construction of more temples is certainly associated with the introduction of new cults. On the basis of numerous epigraphic monuments (dated in the 2nd and 3rd centuries), the worship of various deities connected with healing is documented (nymphs, Minerva, Apollo (Apollo-Sol), Diana (Diana Luna), Silvanae, Aesculapius, Hygia (Salus), Isis, Serapis, Fortuna (Isis-Fortuna), Juno, and others). Findings related to god Apollo as well as the geological situation with a thermal spring suggest that this was also a place of oracles.

According to the results of archaeological research, but also based on the Constantine's inscription, which mentions that the Aquae Iasae were rebuilt after a fire, another construction phase can be traced in the first decades of the 4th century. This is visible in the restoration of the sanctuary and the construction of new baths. The works then did not cause any major changes in the appearance of the sanctuary itself. Most of the works concerned the reconstruction of certain parts of the buildings and repairs on the walls of the spring reservoir and surrounding pavement, when secondary stone monuments were used. Particularly interesting are the findings of parts of thin marble slabs, reliefs, and inscriptions, found in the structure of the northern and southern walls of the spring reservoir where they were used to support larger stone blocks. Parts of one relief depicting the three nymphs, were found in the northern wall of the spring reservoir, but it was supplemented with fragments found in the 60^s of the 20th century, in the wall of the eastern temple and in the 4th century baths. These finds confirm the simultaneous restoration of the temples and the spring reservoir, as well as the construction of new baths. In that period some changes in the basilica can also be dated from that period. For example, the installation of an apse along the northern wall. The data of installing apse at the time of Constantine is confirmed by the preserved wall paintings on apse which are in style and depictions identical to those preserved on the walls of the basilica and the 4th century baths. In this period basilica was equipped with hypocaust system and the white plastered floor (10–15 cm thick, Figure 3, floor "a") This all shows that the construction of new baths and the adaptation of the existing basilica was a planned project of bath complex in which the whole area was equipped with a hypocaust system and decorated with the same style of wall paintings. The next construction phase in the basilica is documented by the very well-preserved reddish plaster floor (Figure 3, floor "b"), which was just above the white plastered floor. The new floor "crosses" the wall paintings so that their lower edge was covered, but they remain in function (Figure 3). In the lateral rooms, beside the apse as well as the apse itself, above the previous floor, the clay and stone layer is stained. So the new floor in these areas is further increased by about 20 cm. This suggests that the elevation of the apse happened in a phase somewhat later than the Constantine's renewal, and, with the fact that the construction of the new floor negates the hypocaust function, new function of the space is obvious. The paintings found on the walls of the basilica and the apse show that the same decoration style was present in connection with the two stages of the floor, but there remains the possibility that the changes could occur on the ceiling surfaces. This primarily refers to the preserved fragment with the representation

of the head of the saint (Figure 4), and some other fragments such as the drapery (Figure 5), quite different from the preserved paintings on the walls, predominantly with geometric motifs. It is possible that this change of ceiling surface painting occurred at the same time as the elevation of the floor, indicating that the object was adapted to Christian rites (with elevated apse in presbytery function). Another alteration related to the basilica, happened probably later in the 4th century. It is evidenced by the finds of the building in form of a narthex, erected on the south. That it was a sacral space, show preserved wall paintings depicting two diagonally crossed red lines, interpreted as a fragment of a stylized paradise fence. The stylistic difference in the preserved frescoes (the head of the saint and the paradise fence) gives arguments for two construction phases during the 4th century related to the early Christian horizon at the site.

It can be concluded that the sanctuary area was still in function of the “sacred spring” in the 4th century and that worship of some of the cults from earlier periods was active. This is evidenced by the statue of the goddess Minerva (2nd century) found in the western temple, and the inscription dedicated to Juno (Regina) and Fortuna (2nd century) found above the staircase in front of the eastern temple. According to the circumstances, these finds were not in secondary use and were probably still in function till the end of the 4th century. No other finds were found in the research that would indicate to whom the other temples were dedicated during the 4th century, but, as mentioned above, finds from the spring suggest a continuation of rituals related to votive offerings in the thermal spring. Thus, the nymphs as patrons of the “sacred spring” still have a significant role to play. The existing archaeological situation leaves room for various assumptions that are very logical in view of the spirit of time and situations on other sites, as well as for the continuity of worship of Sol (Apollo Sol) in the time of Emperor Constantine. Certainly the sanctuary with the tradition of worship of Apollo Sol (from the 1st half of the 3rd century) attracted the emperor himself, who probably visited Aquae Iasae when he was traveling through Pannonia. However, according to the foregoing findings there is no solid archaeological evidence to confirm the continuity of worship of this cult in the 4th century. One slab with inscription to Apollo – Sol (dating back to the 1st half of the 3rd century) was found, secondary used, in pavement where most likely was put in the period of Constantine renovation. A similar situation is also with the part of the sculpture of Apollo Sol (also dated from the 1st half of the 3rd century), which was also used secondary during the renovation in the 4th century. It should not be neglected that the sculpture was found together (in the same layer), with parts of the sculpture of Diana Luna and should be observed in that context as part of the sculptural ensemble of divine twins.

Of the way of decoration and the character of the sanctuary area during the 4th century witness the fragments of three monumental metric inscriptions. These are the only epigraphic monuments found at the site that can be dated to the time of Emperor Constantine. They are very interesting mystical texts written in the dactylic hexameter and iamb, in the glory of water, sun, and nature, and it is supposed to have been placed on the walls of the porches. The character of the texts is a testimony to the atmosphere of the sanctuary where the mystical forces responsible for healing are celebrated and in the spirit of Constantine’s time, through the sun, water, and nature, Christianity and pagan cult were connected.

Obviously, until the very end of this complex, the pagan sanctuary retained its function, which corresponds with the situation in the Roman Empire after Constantine’s Edict, when Christianity was legalized and paganism was still allowed. Such a situation was acceptable especially in a popular spa such as Aquae Iasae. The main reason for this specific situation was the thermal spring and mystic of healing present in this sanctuary for several centuries. It seems logical that visitors, irrespective of their religious affiliation, dropped coins or jewellery into the sacred spring, hoping for recovery.

Particularly interesting are the rings with the motif of the Christogram found in the spring reservoir. They testify not only the coexistence of Christianity and the Roman cult but also the incorporation of members of the Christian community into the centuries-old rituals of the pagan sanctuary. Because of this, the present-day thermal water is the best witness of the spirit and the atmosphere of the spa during the 4th century, where its healing properties were the main reason for the coexistence of the two religions.

Keywords: *Aquae Iasae, thermal spring, sanctuary, basilica, Christianity, pagan cults*

TATJANA LOLIĆ – JOSIP BURMAZ

RAZMIŠLJANJA O KASNOANTIČKOJ ARHITEKTURI SISCIE I MOGUĆOJ IZGRADNJI KRŠĆANSKE BAZILIKE

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.21>

Značajan izvor podataka za topografiju rimske Siscije predstavlja dokumentacija 19. st. koju čini, uz tematsku kartografiju, niz opisa i nacrti s arheoloških istraživanja iz istog razdoblja. Arheološka istraživanja 19. i poč. 20. st. opisana su u dokumentima koji se čuvaju u Arheološkome muzeju u Zagrebu pod nazivom *Dossier Siscia 1851 – 1935*. Prvi poznati tlocrt iz 1854. g., koji je izrađen tijekom arheoloških iskopavanja u Sisku, sačuvan je u Spomenici župe Uzvišenja sv. Križa. Tlocrt, uz pripadajući tekst koji predstavlja terensku bilješku, dokumentira zgradu velikih dimenzija s trobrodnom dvoranom i svetištem u formi rotonde. Prema rezultatima istraživanja više autora iz 90-ih g. 20. st., ovaj nalaz otkriven je u današnjoj Ulici A. i S. Radića na bivšem zemljištu Antuna Nerada.

Opis iz Spomenice zgradu smješta u kasnoantički kontekst kršćanskog karaktera. U prilog ovoj interpretaciji je trobrodna dvorana i rotonda koje imaju svoje analogije u ranokršćanskom sloju brojnih rimskih gradova u Italiji i rimskim provincijama.

S druge strane, navedeni elementi arhitekture poznati u antici, u kontekstu nalaza rimskog grada, u blizini monumentalnog središta Siscije, navode na interpretaciju sloja bez kršćanskog sadržaja.

Ključne riječi: *Siscija, povijesna nacrtna dokumentacija, rimska arhitektura, kršćanska bazilika, točnost podataka, polazišta za rekonstrukciju*

UVOD

Značajan izvor podataka za topografiju rimske Siscije, osim arheoloških istraživanja i literarnih izvora, predstavlja dokumentacija 19. st. koja je nastala kao rezultat bilješki s arheoloških iskopavanja i korespondencije koju su muzejski povjerenici vodili s tadašnjim Narodnim muzejom.¹ Aktivnosti vezane uz arheološka istraživanja i rimske nalaze u Sisku izravno su povezane s osnutkom Narodnog muzeja u Zagrebu 1836. g. te za osnivanje amaterskog društva pod nazivom *Arheologično društvo Siscia* 1876. g. u Sisku.²

Grafički dio dokumentacije 19. st. predstavljaju uglavnom kartografski prikazi Siska nastalih kao katastarska izmjera, ili u svrhu različitih regulacija i planiranja izgradnje³ te dva tlocrta ostataka pojedinačnih dijelova zgrada rimske Siscije, izrađenih u sustavu starih mjera za dužinu i površinu. Sustav starih mjera prisutan je sve dok Hrvatska u sklopu Austro-Ugarske ne prihvati

¹ *Dossier Siscija, Sisak 1851 – 1935*; Vukelić 2011. Dokumentaciju o istraživanjima 19. i prve pol 20. st. istražila je Vlatka Vukelić 2011. g. u doktorskom radu *Povijest sustavnih arheoloških istraživanja u Sisku od 16. st. do 1941. g.*

² Burkowsky 2000, 52–71.

³ Slukan-Altić 2003, T. 174–188.

Konvenciju o metru 1876. g. od kada se mjere za dužinu i površinu počinju izražavati u metarskom sustavu.⁴

Zanimljivo je da su, uz dojmive opise arheoloških pronalazaka na području Siska u 19. st., sačuvana samo dva nacrti izrađena za vrijeme opisanih istraživanja. Oba nacrti imaju za autora istu osobu, župnika Franju Schloissnigga, a predmet interpretacije u ovom članku je jedan od navedena dva nacrti i to onaj koji je jedino sačuvan u Spomenici crkve Uzvišenja sv. Križa iz 1854. g., a prikazuje zgradu većih dimenzija koja se sastoji od trobrodne dvorane zaključene prostorijom u formi rotonde.

SMJEŠTAJ I OKOLNOSTI NALAZA

Posebna pozornost posvećena je upravo ovom arheološkom nalazu pretpostavljene kršćanske bazilike iz 4. st.⁵ Iskopavanja iz 1854. g. predstavljala su jedan od većih arheoloških projekata 19. st. Istraživalo se u samom središtu Siska i to na bivšem zemljištu A. Nerada, što se prema povijesti katastra i gruntovnim knjigama Siska nalazi na današnjoj k. č. br. 1121, k. o. Sisak Stari u Ulici A. i S. Radića na broju 44.⁶ Zgrada na broju 44 ima podrum, stoga je vjerojatno pri izgradnji nalaz dijelom uništen. Međutim, dio nalaza je mogao ostati sačuvan jer se podrum nalazi pod dijelom kuće, a dvorišta sa stražnje strane kuće, gdje se nalaz mogao prostirati, do danas nisu istraživana.

Prilog 1 Tlocrt s opisom iz Spomenice župe Uzvišenja sv. Križa

Iskopavanja su dokumentirana, kako je već rečeno, tlocrtom otkrivene zgrade i terenskom bilješkom, odnosno tekstom na latinskom jeziku koji opisuje nalaz. Tlocrt je opremljen mjernom skalom u orgijama pa tako znamo da je zgrada bila dimenzija 20 x 9 orgija, kako je navedeno

⁴ Usporedi s Jakobović 2008.

⁵ Brunšmid 1907, 140; Kukuljević Sakcinski 1873, 95.

⁶ Vuković 1994, 23–27; Maroević 1998.

i u tekstu.⁷ Sastoji se od dvorane podijeljene na tri broda sa po dva reda stupova te kružnog polu-upisanog prostora (svetišta?) promjera jednakog širini dvorane. Uza zid kružnog prostora, u osi srednjeg broda, stajala je ara (oltar?). Zgrada je imala dva ulaza, jedan na glavnom pročelju (*Porta maior*), a drugi bočno u polukružnom prostoru (*Porta*) kako je ispisano u bilješci na nacrtu.

Jedno od polazišta za današnju interpretaciju navedenog nalaza je upravo interpretacija iz vremena otkrića koja je zabilježena u tekstu uz nacrt iz Spomenice Uzvišenja sv. Križa u Sisku te interpretacija u jednoj objavi velikog arheološkog otkrića u zagrebačkim dnevnim novinama *Agramer Zeitung* iz rujna 1854. g. Interpretacije iz vremena otkrića, kao i sama izrada nacрта i opisa, predstavlja autentično, izravno svjedočenje o događaju koji je potrebno promatrati u kontekstu tadašnjeg poznavanja arheoloških vrijednosti i topografije rimske Siscije. Naime, tijekom druge pol. 19. st. poznat je osnovni opseg Siscije unutar zidina.⁸ Autorima i istraživačima 19. st. poznato je i postojanje javnih zgrada u Sisciji, kao npr. termalnih zgrada i svetišta u Rimskoj ulici. Pretpostavljeni su položaji hramova posvećenih Cereri izvan gradskih zidina; JZ i sjeverna nekropola te komunikacije koje Sisciju povezuju s drugim rimskim gradovima. Poznat je i položaj prapovijesnog naselja Segestika na desnoj obali Kupe.⁹

INTERPRETACIJE IZ VREMENA OTKRIĆA

Prvom interpretacijom ovog nalaza možemo smatrati terensku bilješku, odnosno opis nalaza u tekstu koji prati tlocrt otkrivene zgrade. Uz mjernu skalu u orgijama i samu opremu nacрта, kojoj ćemo se kasnije u ovom tekstu posvetiti, tekst na latinskom jeziku u prijevodu glasi:

Vrijedno je spomenuti da su tijekom godine 1954. na ovom prostoru Siscije istraženi ostaci arhitekture glavne crkve u središtu grada Siscije i to u temeljima kuće gospodina Antuna Nerada rodom iz Češke. Time je nagoviještena ako ne i otkrivena katedrala onakva kakvu je nekad imao biskup Kvirin (†309), jedan od utemeljitelja katoličke crkve u čiju su zajednicu u 7. st. primljeni i Hrvati te pokršteni. Iskopani i oštećeni zidovi na mjestu crkve govore o njezinoj vanjštini, kao i da je locirana na prikladnome mjestu.

Dužina crkve je bila 20, a širina 9 orgija. Komadići od mramora svakakve vrste i boje, pozlaćeni / bogati dijelovi stakla bijeli i obojeni, rastopljeno olovo i slike koje su djelomično dobro sačuvane jasno pokazuju kako je lijepo ova crkva bila ukrašena.

Pod crkve je bio napravljen od vapna (calce) i razmrvljene cigle, do sada dobro sačuvan, s pola druge stope ispod zemlje i fragmenti cigle nađeni neravnomjerno posipani pepelom i ugljenom, pokazivali su da je ova crkva sigurno prvo bila opljačkana, plamenom uništena, a zatim uništena.

⁷ Prema Herkovu iz 1974., orgija je neznatno varirala u različitim državama tijekom korištenja, ali ovdje je riječ o bečkoj orgiji koja je ekvivalent klafteru ili hvatu, a iznosila je 6 stopa, odnosno 1,896 m. Osnovne austrijske mjere za dužinu su bile: bečka stopa – 315,24 (316,08) mm; bečki lakat – 777,58 (780,00) mm; i bečki hvat – 1891,5 (1896,48) mm. Passus je 5 stopa 1,478 m, odnosno dva prirodna koraka.

⁸ Opseg rimske Siscije poznat je autorima 19. st. između ostalog i preko ostavštine grofa L. F. Marsiglia koji je izradio nacrt Siscije i objavio ga u svom djelu *Danubius Pannonico-mysicus* iz 1726. g.

⁹ Ove činjenice čitaju se posredno iz sačuvane dokumentacije: *DOSSIER SISCIIJA, SISAK 1851 – 1935*; Brunšmid 1907, 140; Kukuljević Sakcinski 1883, 95; Vrbanović 1981; Vukelić 2011; Lolić 2014.

Ali i cijela crkva je i prije bila uništena i ponovo sastavljena od svojih dijelova, što jasno pokazuju vješto oblikovani mramorni fragmenti koji su sada nađeni u temeljima i u zidovima.

Veliki oltar, koji je bio dug 10 stopa, a 3 širok u sredini, imao je u temeljima više većih dijelova skulptura od bijelog mramora, kojima je stari oltar bio ukrašen na površini. Nedaleko od oltara su još uvijek tijela mrtvaca i na tom mjestu su grobovi.

Kraj crkve sa sjeverne strane je bez sumnje velika kuća, najvjerojatnije za stanovanje svećenika ove crkve; ispod ulomaka je nađen kamen od alabastera za čuvanje svete vode, od tuda mala vrata vode u svetište crkve; cijela građevina je podijeljena u više kubikula, ukrašeni podovi od šljunka različitih boja, bila je podzemno grijana te su zidovi bili ukrašeni slikama.¹⁰

Interpretacija nalaza u trenutku otkrića je nedvosmislena, a radi se o kršćanskoj crkvi iz vremena biskupa Kvirina. Autor navodi da je otkrivena ako ne i sama Kvirinova katedrala. Crkva je bila razorena i zapaljena, a prema prisutnosti spolija, autor teksta zaključuje da je već i prije bila uništena te ponovno sagrađena od vlastitih dijelova arhitekture i opreme. Prema opisu je jasna i orijentacija crkve gdje mala vrata vode u samo svetište crkve iz prostorija za svećenike, koje su se nalazile na sjevernoj strani.¹¹ U svetištu se nalazio i oltar većih dimenzija.

Iz vremena nalaza postoji još jedna interpretacija, i to iz ondašnjih dnevnih novina *Agramer Zeitung*, a koja je značajna u općoj interpretaciji jer predstavlja određeno javno mišljenje o otkriću i njegovom značenju. Tim više što *Agramer Zeitung* prati sisačku arheologiju u nekoliko navrata pa donosi vijesti o pronađenom novcu, o otkriću glasovitog rimskog kovčega s imenima Konstantinopola, Kartage, Nikomedije i Siscije.¹² Tako su zagrebačke dnevne novine od 15. rujna 1854. g. popratile i arheološko otkriće u Sisku, a potaknuti nalazom, objavljuju veći tekst o tom događaju i o samoj povijesti Siscije.¹³

Tekst o nalazu u *Agramer Zeitungu* spominje temelje stare crkve koju je otkrio A. Nerad na svom zemljištu, kako je navedeno u članku, „za vrijeme iskopavanja starog materijala“. U tekstu se dalje navodi da, ako otkrivena crkva već i nije nekadašnja katedrala svetog sisačkog biskupa Kvirina, i njegovih nasljednika do godine 534., ali je bez sumnje crkva bila katolička u kojoj su doseljeni Hrvati kršteni pod kraj 7. stoljeća.

Agramer Zeitung koristi bilješke iz Spomenice župe Uzvišenja sv. Križa i spominje da materijal koji je iskopan dokazuje da se radi o crkvi koja je bila barem jednom razorena i ponovno sagrađena od vlastitih ruševina. Opisuju se prekrasne ploče od bijelog mramora s urezanim ukrasima koje su otkrivene u zidovima između opeka i žbuke te da je čak i oltar imao u temeljima velike oštećene ploče od bijelog mramora koje su bile dekorirane uz rubove.

U daljnjem tekstu slijedi hipoteza da ukoliko je ova crkva postojala za vrijeme Rimljana i ako je od njih uništena, to bi moglo biti za vrijeme careva Dioklecijana i Maksimijana, s obzirom da su upravo oni naredili progon kršćana po čitavom Carstvu. Među kršćanima je bio i biskup

¹⁰ Zahvaljujemo Nikolini Antonić na prijevodu teksta iz Spomenice župe Uzvišenja sv. Križa.

¹¹ Navedene prostorije za svećenike nisu nacrtane, ali prema opisu se nalaze na sjevernoj strani. Iz ovih prostorija mala vrata koja su tlocrtom jasno naznačena, vode u svetište. Ovaj opis nedvosmisleno orijentira zgradu u smjeru istok – zapad.

¹² *Agramer Zeitung* 1839; Vukelić 2011, 20.

¹³ <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apz&datum=18540915&zoom=33> (pristupljeno: 14.04.2019.).

Kvirin koji je 309. g. osuđen i bačen u rijeku s mosta s mlinskim kamenom oko vrata. Umro je za Kristovu vjeru kao mučenik, zaključuje *Agramer Zeitung*.

Novinski tekst dalje interpretira mogući datum uništenja crkve i mogućeg ponovnog podizanja u vrijeme biskupa Ivana koji je iz Siska, a koji dolazi na Sinod u Salonu.¹⁴ Zatim navodi da, koji god je posljednji razaratelj ove Božje kuće i kada se razaranje dogodilo, nije moguće točno utvrditi je li to npr. bilo 827. g., kad je Gornja Panonija napadnuta od Bugara, ili od Mađara u 10 st., ili od Turaka u 16 st. koji su devastirali sve pred sobom.¹⁵

U interpretacije koje su suvremene otkriću ostataka zgrade na zemljištu A. Nerada svrstavamo i Ivana Krstitelja Tkalčića koji u svojoj pripovijetki pod nazivom *Severilla ili slika iz progonstva kršćanah u Sisku* opisuje nalaz sisačke katedrale.¹⁶ Prema J. Barleu, I. K. Tkalčić je ovo djelo napisao kao kapelan u Sisku,¹⁷ a na temelju Severillinoga sarkofaga (CIL III, 3669), koji je tada stajao pred sisačkom župnom crkvom, a sada se nalazi u Arheološkome muzeju u Zagrebu.¹⁸ I. Kukuljević Sakcinski u opisu Siska u svom djelu *Panonija rimska* iz 1873. g. također spominje postojanje biskupije i kršćanskih hramova.¹⁹

Iz svega navedenog možemo zaključiti da interpretacije, koje su suvremene ili vremenski bliske arheološkom otkriću u Sisku, potvrđuju postojanje biskupije i kršćanskih hramova, tumače da je riječ o starokršćanskoj crkvi koja je bila uništena i ponovno sagrađena. Nadalje, crkva je katedrala biskupa Kvirina, a ako i nije katedrala biskupa, svakako je katolička (ć) crkva iz vremena pokrštavanja Hrvata s kraja 7 st.²⁰

SUVREMENE INTERPRETACIJE

Nakon 19. st. nalaz zgrade na zemljištu A. Nerada se aktualizira devedesetih godina 20. st. i to na temelju ponovno razmotrenog nacrtu iz Spomenice župe Uzvišenja sv. Križa. Domagoj Vuković 1994. g. prvi objavljuje nacrt zgrade i dio teksta u svojoj knjizi *Siscija – vizija rimskog grada u Panoniji*, te se, nakon literature 19. st., prvi odlučuje na interpretaciju nacrtu. Određuje orijentaciju zgrade prema položaju mreže gradskih ulica Siscije te prema pretpostavci položaja rimskog foruma.²¹ Međutim, D. Vuković smatra da nije riječ o kršćanskoj bazilici, već o urbanoj bazilici jer izostaju kršćanski simboli na zidnim slikama, dok je sam smještaj u središtu Siscije upravo mjesto gdje bi se trebala nalaziti urbana bazilika.²²

Branka Migotti analizira nacrt i tekst iz Spomenice te smatra da, bez obzira na orijentaciju koja nije nigdje naznačena u originalnom nacrtu F. Schloissnigga te na nedostatak izrazito kršćanskih nalaza, ne može se odbaciti pretpostavka o sakralnoj građevini. Također navodi da su spomenuti grobovi u ruševinama zgrade vjerojatan pokazatelj sakralizacije prostora pa čak ako su grobovi iz postantičkog razdoblja.²³

¹⁴ Hoti 1992, 153. Biskup Johannes iz Siscije dolazi na crkveni sinod u Salonu 530. g.

¹⁵ Zahvaljujemo Mag. Margit Kohlert, BDA, Niederösterreich na prijevodu *Agramer Zeitung* iz 1854. g.

¹⁶ Tkalčić 1866.

¹⁷ Podatci iz arhive sisačke biskupije potvrđuju da je I. K. Tkalčić bio kapelan upravo župnika Sloissinga.

¹⁸ Barle 1905.

¹⁹ Kukuljević Sakcinski 1873, 95.

²⁰ <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apz&datum=18540915&zoom=33> (pristupljeno: 14.04.2019.).

²¹ Vuković 1994, 25, 152.

²² Vuković 1994, 24.

²³ Migotti 2011, 58.

T. Lolić u doktorskoj disertaciji *Urbanizam Siscije na temelju povijesne i suvremene nacrtne dokumentacije* iz 2014. g. prihvaća interpretaciju zgrade kao kršćanske crkve, ali ne odričući joj potencijalni karakter izrazito rimske arhitekture.²⁴

Krešimir Filipec imenuje zgradu kao kršćansku crkvu u svojoj knjizi *Donja Panonija od 9. do 11. st.*²⁵

Suvremena interpretacija, od 90-ih g. 20. st. pa do danas, pokazuje da su autori oprezni s atribucijom i datacijom nalaza jer izostaje komentar o karakteru sloja i o pokretnim nalazima, što nismo mogli niti očekivati, s obzirom na vrijeme otkrića, da današnjim jezikom i metodologijom budu uočeni i opisani kronološki osjetljivi detalji. Svi autori mogli su se osloniti na tlocrt ostataka arhitektonskih elemenata zgrade i opis konteksta nalaza koji je sadržan u Spomenici. A svi ovi elementi postoje kroz duže vremensko razdoblje antike i srednjega vijeka.²⁶

INTERPRETACIJA NA TEMELJU REKONSTRUKCIJE ZGRADE

Autori ovog priloga su se još jednom odlučili za interpretaciju nalaza iz 1854. g. na temelju analize tlocrta F. Schloissnigga iz Spomenice, uzimajući u obzir dosadašnje interpretacije, uvažavajući pripadajući tekst ispisan uz tlocrt nalaza, odnosno vjerujući izravnom svjedoku arheološkog otkrića. Imajući u vidu niz izgubljenih polazišnih podataka, predloženo je nekoliko mogućih modela rekonstrukcije zgrade na temelju tlocrta i prema analogijama poznatih primjera arhitekture iz razdoblja kasne antike.

Na početku pokušaja rekonstrukcije zgrade bilo je potrebno opredijeliti se koja će biti polazišta za rekonstrukciju na temelju povijesnog tlocrta koji je upitne pouzdanosti u smislu detalja i mjera. Podrobnijom analizom dokumenta otvoren je čitav niz pitanja, a jedno od ključnih je da se mjere iz opisa u tekstu ne podudaraju s onima naznačenima na tlocrtu. Kako tlocrt ima iscrtanu mjernu skalu u orgijama, moguće je prenositi vrijednosti na sve elemente arhitekture, ali otkrivena je razlika između proporcija na tlocrtu u odnosu na opis / tekst iz Spomenice. Dužina crkve je prema tlocrtu 20 orgija, što je istovjetno navodu iz teksta, ali ako mjernu skalu koja je priložena na tlocrtu prenesemo na širinu crkve, njezina širina bi iznosila 11 orgija, dok prema tekstu F. Schloissnigga širina iznosi 9 orgija.

Sljedeće pitanje koje se pojavilo je bilo u kojoj mjeri je autor snimio otkrivenu arhitekturu. Je li snimljeno sve vidljivo, ili je pristup subjektivan, selektivan? Može li se uopće mjerna skala u orgijama, s kojom je opremljen nacrt, prenositi i primijeniti na debljine zidova te ostale elemente arhitekture čije mjere nisu navedene u tekstu?

S obzirom da je primijenjena metoda rekonstrukcije imala za cilj predložiti izgled zgrade i njenu tipološku pripadnost, dodavanjem vertikalne dimenzije elemenata arhitekture dokumentirane u tlocrtu, kao polazište je prihvaćen sam tlocrt i pretpostavka da je autor snimio sve vidljive dijelove arhitekture te da je tlocrtni prikaz izrađen u visini prizemlja, na razini opločenja. Dakle, ovom rekonstrukcijom nije se detaljnije razrađivao sustav nosive konstrukcije zgrade. Također je prihvaćeno da se mjerilo može prenositi i na debljine zidova, stupova i dimenzije are, odnosno na sve arhitektonske elemente vidljive na tlocrtu.

²⁴ Lolić 2014.

²⁵ Filipec 2015.

²⁶ Stewart 1954, 11; Farber 2019.

Važno je napomenuti da je nacrt zadao sustav starih mjera koje su zapravo u nazivlju bliske rimskima, ali se od njih razlikuju u vrijednostima. Također važnim smatramo prikazati ovaj nalaz i u rimskim imperijalnim mjerama, s obzirom na to da vjerujemo kako ova zgrada pripada antičkom horizontu. Uz to, radi dobivanja jasnije slike čitljive danas, smatrali smo potrebnim sve iskazivati i u metričkom sustavu.

Radi lakše analize proporcija zgrade, mjere su iz bečke orgije pretvorene u rimsku stopu (*pes monetalis*) koja je približne vrijednosti od 29,6 cm (stvarne građevine pokazuju da ta vrijednost u praksi može varirati od 29,4 do 29,7 cm).²⁷

Dužina zgrade, koju organski tvore dva dijela i to trobrodna dvorana te prostorija u formi rotonde, iznosi oko 127,6 rimskih stopa (37,77 m), a širina iznosi 70 stopa (20,72 m). Dvorana zgrade izduženog je tlocrta, podijeljena po dužini kolonadom od po 7 parova stupova na centralni i dva lateralna broda. Trobrodna dvorana na istoku je zaključena upisanom rotrodom promjera koji je jednak širini dvorane (70 stopa u vanjskom perimetru, odnosno 60 stopa u unutrašnjosti). Rotonda ne zatvara cijeli krug, već je otvorena u širini centralnog broda te se spaja sa stupovima i to petim parom u nizu (na nacrtu označeni slovima C i K) u pogledu sa zapadne strane iz smjera glavnog ulaza. Otvoreni centralni brod je jedina komunikacija oba dijela zgrade. Prema nacrtu, zidovi rotonde i dvorane nisu integrirani u jednu cjelinu, što može biti strukturalna oznaka ili autorov način iscrtavanja arhitekture. Sličan detalj je također vidljiv na prikazu pročeljnog zida u odnosu na ostatak vanjskih zidova, koje autor razdvaja linijom.

Na tlocrtu su vidljive baze stupova (označene velikim pisanim slovima), dok je prostor među njima prikazan u rasteru blago skošenih crta (označen malim pisanim slovima). Pretpostavljamo da se radi o međuprostoru stupova bez parapeta, s obzirom da autor na isti način označava ulaze u zgradu. Dimenzije baze stupova iznose oko 5 x 5 stopa (1,48 x 1,48 m), dok je raspon između stupova (interkolumnij) oko 14 stopa (4,14 m). Debljina zida dvorane i rotonde iznosi 5 rimskih stopa (1,48 m). Zapadno pročelje rastvoreno je glavnim ulazom u širini od 17,5 stopa (5,18 m). Druga sjeverna mala vrata, koja spajaju prostorije rotonde s prostorijama za svećenstvo (spomenuto u tekstu Spomenice, a nije dokumentirano nacrtom), širine su oko 5 stopa (1,48 m). Na nacrtu je naznačen oltar u osi centralnog broda, uz istočni zid rotonde, a njegova dužina iznosi oko 10 stopa (2,96 m).

Građevinski materijal i oprema zgrade opisani su u tekstu koji je pridružen nacrtu. Zgrada je bila građena vjerojatno od opeke s velikim brojem spolija od ukrašenog mramora u zidovima i temeljima. Podnica dvorane vjerojatno je sačuvana u razini podloge za opločenje, a čini je vapneni mort s velikom koncentracijom fragmenata opeke, što je ustvari blisko sastavu hidrauličnog morta. Rastaljeno olovo sugerira prozore, a fragmenti „slika“ najvjerojatnije pretpostavljaju žbukane zidove s oslicima. Od nalaza potrebno je još istaknuti grobove otkrivene u blizini oltara.

Zgrada neuobičajenog oblika, ukupne dužine 127,6 rimskih stopa, a širine 70 stopa, ne sugerira arhitektonsko planiranje proporcija kao simetrije i sklada cjeline i dijelova, odnosno ponavljajućih modula pri izgradnji javnih zgrada iz rimskog razdoblja o kojoj govori Vitruvije (III, 1).²⁸

Međutim, pomnijom analizom svih međudnosa, uočene su određene pravilnosti, što može biti dokaz da je zgrada nastala kao jedinstven projekt, odnosno da dvorana ili rotonda ne predstavljaju anekse iz različitog vremena izgradnje.

²⁷ Jones 2000, 72.

²⁸ Vitruvije 1997, 54.

U proporcijama dvorane uočava se pravilnost odnosa centralnog broda, širine zgrade i lateralnih brodova. Naime, ukoliko promatramo dimenzije u unutrašnjosti zgrade, od osi stupa do vanjskog zida, širina lateralnih brodova iznosi 15 stopa, dok je raspon između osi stupova u centralom brodu 30 stopa, što bi značilo da centralni brod iznosi $\frac{1}{2}$, a lateralni po $\frac{1}{4}$ od ukupne širine dvorane.

U prostoru između dva dijela zgrade, u širini baza stupova (na nacrtu stupovi označeni s C i K) nalazi se središte koje simetrično dijeli unutarnji prostor zgrade na dva jednaka dijela od po 59,497 stopa (dužina unutarnjeg prostora cijele zgrade iznosi 118,994 stope). Ova mala razlika od cca. 1 stope u ukupnoj dužini predstavlja svojevrsni problem pri rješavanju idealnih proporcija. Naime, da je izmjerena dužina unutarnjeg prostora iznosila 120 stopa, sve ostale dimenzije unutarnjeg prostora bi bile usklađene i simetrične u odnosima vrijednosti od 1:2. Tako bi vrijednosti unutrašnjeg prostora iznosile: 120 stopa ukupne dužine, podijeljene na dva jednaka dijela po dužini od po 60 stopa, ukupne širine zgrade od 60 stopa, širine centralnog broda 30, a bočnih brodova od po 15 stopa, što bi predstavljalo jedan izrazito skladan i proporcionalan plan gradnje.

Naravno, kako je ovdje ionako razmatrana rekonstrukcija prema nacrtu iz 19. st., u stvarnosti ostaju otvorene dvojbe je li riječ o nepravilnostima u prikazu ili o stvarnim proporcijama koje pokazuju manji otklon od idealnih proporcija, modularnih ponavljanja i mjera.

Sljedeće uočene proporcionalne vrijednosti odnose se na pravokutnu osnovu dvorane, ako je promatramo kao zatvorenu cjelinu s istočnim zidom zamišljenim na mjestu sjecišta sa zidom rotunde. Radi se o pravokutniku čija dužina u tom slučaju odgovara širini zgrade pomnoženoj s $\sqrt{2}$.

Dobivena tzv. iracionalna veličina dužine trobrodne dvorane često je korištena pri planiranju rimskih građevina.²⁹ Geometrijski, ova veličina predstavlja dužinu dijagonale kvadratne osnove zamišljene po polazišnim dimenzijama širine. Ovaj omjer Vitruvije navodi u VI. knjizi, u trećem poglavlju *O atrijima i drugim kućnim prostorijama* kada opisuje tri načina određivanja dužine i širine atrija.³⁰

S druge strane, neki autori se slažu da arhitektura korištena za religijske svrhe u razdoblju kasne antike i ranoga srednjega vijeka nije imala sasvim utvrđena pravila strukturalnog dizajna. Kršćanske crkve imaju elemente improvizacije u planu, korištenju spolija i ostalog materijala korištenog iz rimske arhitekture.³¹

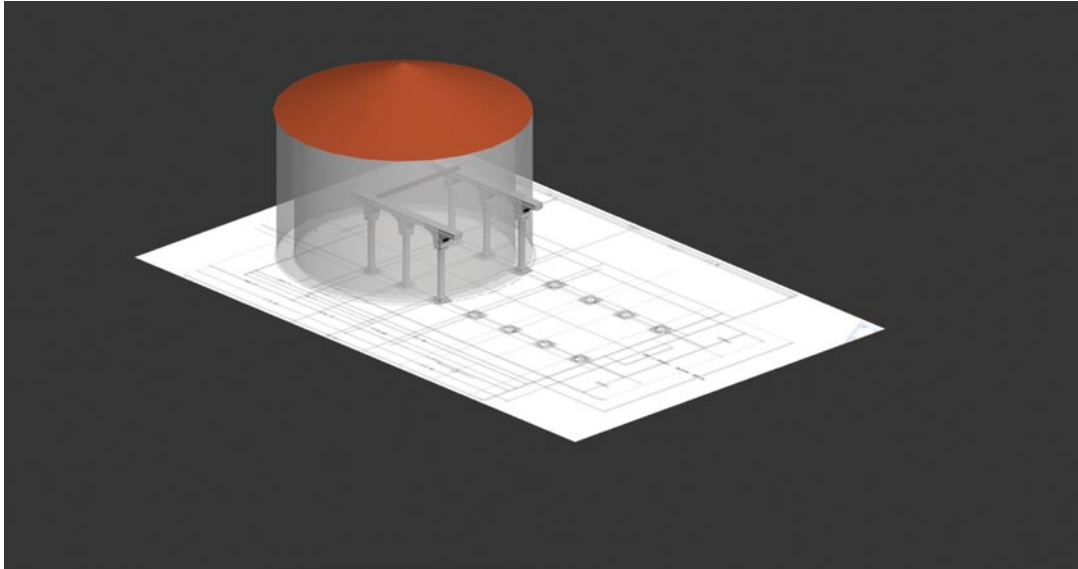
Polazeći od svega navedenoga, nacрта, tekstova, interpretacija, uključujući i razmišljanje o proporcijama zgrade, ostaje činjenice da je integracija ovih arhitektonskih formi neuobičajena, nema identičnih poznatih primjera, tlocrt je manje-više jedinstven, predloženo je nekoliko modela rekonstrukcije mogućeg izgleda zgrade s ishodištem u tlocrtu i prema nekim analogijama i primjerima iz razdoblja antike.

²⁹ Vitruvije 1997, 128.

³⁰ Vitruvije 1997, 128.

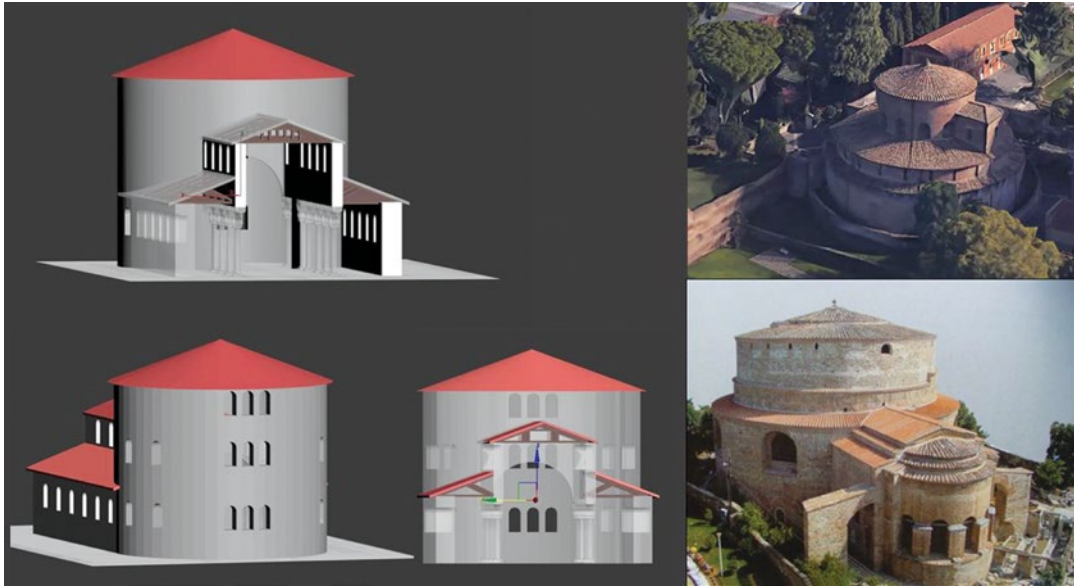
³¹ Rodriguez Asilis 2016, abstract iii.

MODEL 1

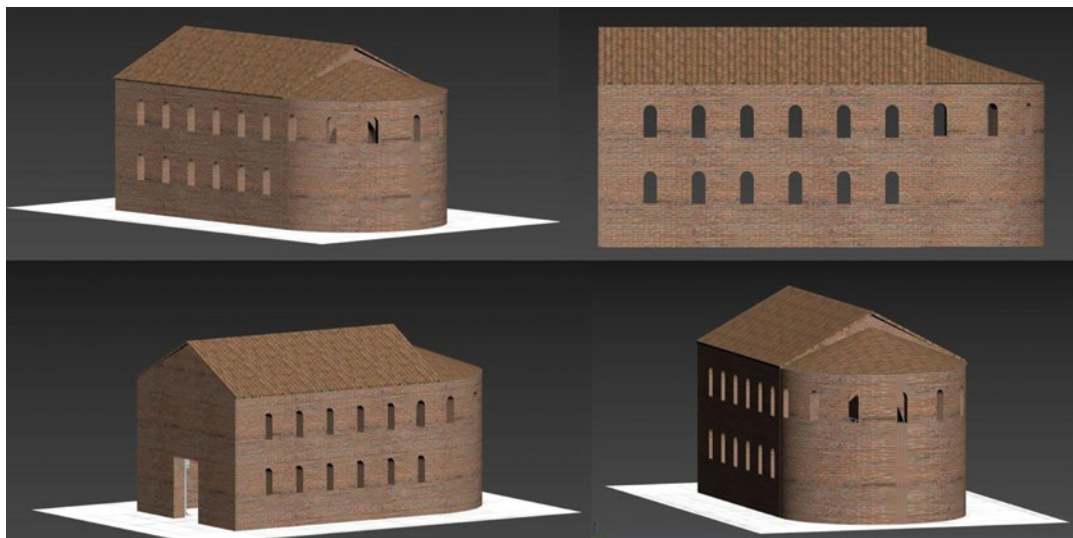
Prilog 2 Model 1

S obzirom da obje arhitektonske forme imaju izvorište u antici, a prema tekstu iz Spomenice, arhitektura je obilovala spolijama rimskog karaktera, koje zajedno s opisanom opremom (freske, mozaici, mramor, vapno, staklo), sugeriraju i rimsku arhitekturu. Palež i pregradnje mogu pretpostavljati rimsko porijeklo zgrade, uz moguće kasnije korištenje u kršćanskom ritusu. Položaj zgrade u kontekstu rimskog urbanizma je samo središte Siscije, u blizini jednog od mogućih predloženih položaja foruma. Prema poznatim primjerima, zidovi rotunde podignuti su do određene visine, s krovom u formi stošca, dok je prostor dvorane interpretiran kao atrij s trjemovima. Ovaj predloženi model nije vjerojatan s obzirom na podatke iz tlocrta gdje je jasno da nosači krovišta rotunde nisu centrirani. Ovo pretpostavljeno rješenje konstrukcije rotunde rezultat je analogija, na temelju pretpostavke o mogućoj etapnoj izgradnji zgrade.

MODEL 2*Prilog 3 Model 2*

Obje forme i centralne i longitudinalne građevine su uobičajene u kasnoantičkoj / ranokršćanskoj sakralnoj arhitekturi. Prema tekstu iz Spomenice, u blizini are su bili ostaci grobova, zgrada je bila ostakljena bojanim staklom, povezanim olovom. Prema istom opisu, zgrada je rušena i građena ili pregrađivana. Prema interpretacijama iz vremena otkrića, zgrada je mogla pripadati kasnoj antici i to vremenu nakon mučeništva sv. Kvirina. Vanjski izgled i kompozicija volumena predloženi su prema poznatim primjerima sv. Constanze i sv. Stefana u Rotondi u Rimu gdje se rotonda, pokrivena stožastim krovom, u punom volumenu visinski izdiže iznad dvorane. Rotonda se spaja sa četverokutnom formom dvorane podijeljene na tri broda, od kojih je centralni viši od bočnih za visinu prozorskih otvora, a pokriveni su krovom nošenim drvenom konstrukcijom. Ovaj predloženi model, kao i prethodni, nije vjerojatan s obzirom na podatke iz tlocrta, gdje je jasno da dio kolonade unutar rotonde nije centriran pa je upitna njena funkcija unutar rotonde. Pretpostavljeno rješenje konstrukcije rotonde rezultat je analogija, mogućih adaptacija prethodnih struktura.

MODEL 3

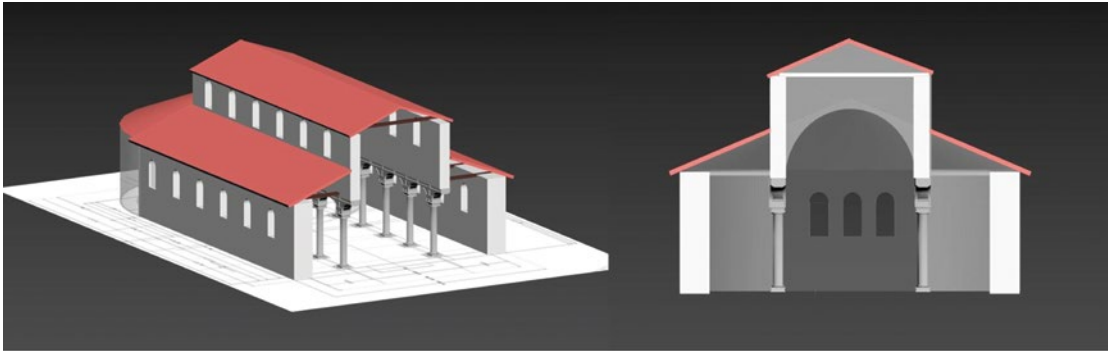

Prilog 4 Model 3

Prilog 5 Model 3

Sakralna arhitektura stoljećima poštuje koncept dvorane podijeljene kolonadom na centralne i lateralne brodove koji završavaju polukružnom, poligonalnom ili četverokutnom apsidom. Ovaj model nastao je inspiriran bazilikom sv. Sabine u Rimu, s tim da su razlike u dimenzijama skromnijeg sisačkog i rimskog primjera velike. Trobrodna dvorana je zaključena neznatno nižom apsidom, a pokrivena je jedinstvenim dvostrešnim krovom. Zidovi dvorane otvaraju se dvostrukim, dvokatnim nizom prozorskih otvora, dok je apside otvorena samo ispod vijenca krovišta, visinski usklađena s nizom prozorskih otvora na katu dvorane. Zidovi su građeni od opeke koja nije bila pokrivena žbukom.

MODEL 4*Prilog 6 Model 4*

Posljednji prijedlog je trobrodna bazilika koja završava apsidom. Apsida je visinski izjednačena s visinom bočnih brodova s kojima dijeli jedinstveno plitko krovništvo, dok je centralni brod dvokatan, dovoljno izdignut od bočnih brodova za visinu gustih prozorskih otvora i pokriven dvostrešnim plitkim krovijem kojeg nosi drvena konstrukcija.

ZAKLJUČAK

Prema svim predloženim modelima, koji bi mogli predstavljati izgled zgrade otkrivene u 19. st., gotovo je nemoguće izbjeći zaključak da je riječ o formama arhitekture vrlo karakterističnima za kasnoantički svijet, bilo da se radi o kršćanskom karakteru, ili o poganskom korištenju zgrade. Forma rotonde je karakteristična i za kasnoantičke zgrade, kao npr. Galerijev mauzolej u Solunu ali, i za ranokršćanske bazilike, kao što su npr. sv. Constanza i sv. Stefano Rotondo u Rimu te bazilika Svetoga Groba u Jeruzalemu.³²

Položaj nalaza zgrade u Sisku u kontekstu rimskog urbanizma u neposrednoj blizini monumentalnog središta Siscije ne mora nužno značiti da pripada horizontu bez kršćanskog sadržaja. Naime, starokršćanski centar otkriven na forumu u Emoni u jednom dijelu ima sačuvanu rotundu promjera 13,5 m s ugrađenim kasnoantičkim kapitelima. Lj. Plesničar-Gec se u interpretaciji rotonde oslanja na poznate primjere ranokršćanske arhitekture Ravenne i Rima te, prema stratigrafskoj situaciji, datira rotundu u kasnu antiku, odnosno u 5. st.³³ Emonska rotonda izgrađena je na najvišoj koti na ruševinama foruma, a kako navodi Lj. Plesničar-Gec, preuzela je ulogu i bazilike i foruma.³⁴

O transformaciji gradova i nekom sasvim drugom urbanističkom konceptu govori i A. Poulter koji navodi da gradovi koji imaju status središta u kasnoj antici na području Panonije nisu sasvim bez graditeljskih aktivnosti. Prema A. Poulteru, izgradnja se i dalje odvija u gradovima sa statusom centara, poput Savarije i Sirmija.³⁵ Veliki centri, prema Poulteru, ostaju u carskom fokusu kao

³² Stewart 1954, 42–45; Ward-Perkins 1981, 452.

³³ Plesničar-Gec 1999, 366. Ljudmila Plesničar Gec se poziva na primjere ovog tipa centralne građevine u sakralnoj arhitekturi, kao što su Santo Stefano Rotondo u Rimu, San Vitale te krstionice ortodoksnih i arijanaca u Ravenni.

³⁴ Plesničar-Gec 1997, 366. Usporedi s Vuković 1994, 25.

³⁵ Poulter 1996, 106–108.

vojne baze i sjedište carskih posjeta granici. Uz korištenje fortifikacija iz ranijih razdoblja, autor spominje drukčiji koncept gradova u 4. st. gdje forum gubi funkciju, kao npr. u Istriji na Crnome moru, gdje forum postaje dvorište novoizgrađenoj kršćanskoj bazilici.³⁶ U Sisciji tijekom 4. i 5. st. također se može uočiti vrlo slična organizacija grada. Popravljaju se bedemi s južne i sjeverne strane, gradi se žitnica u blizini gradskih vrata, neki dijelovi arhitekture sačuvani u temeljnoj zoni podsjećaju na vojne forme.³⁷

Međutim, kršćanski horizont u Sisciji je nedvosmislen. Prema B. Migotti, Biskupija Siscija najvjerojatnije je postojala i prije uspostave provincije Savije, nastale Dioklecijanovom reorganizacijom provincija iza 297. g.³⁸ Kontinuitet Siscije do prodora Avara i Slavena dokazuje spomen 530. g. biskupa Ivana iz Siscije kao sudionika koncila u Saloni te tri godine kasnije, također u Saloni, biskupa Konstancija iz Siscije.³⁹ Brojni tragovi ranog kršćanstva na tlu Siscije očituju se u pokretnim arheološkim nalazima izvađenim iz korita rijeke Kupe,⁴⁰ nalazima iz manje kasnoantičke nekropole formirane pred istočnim zidinama. Okruženje ukazuje na vjerojatno postojanje kršćanske crkve.

Analiza tlocrta i predloženi modeli mogućeg izgleda i tipologije zgrade u prostornom prikazu usmjeravaju interpretaciju nalaza prema ideji moguće kršćanske bazilike. Osim toga, predloženi modeli također doprinose sagledavanju moguće arhitektonsko-urbanističke konfiguracije monumentalnog središta rimske Siscije.

Prijedlog izgleda sisačkog nalaza izrađen je na temelju arhivskih podataka o povijesnom istraživanju iz 19. st., stoga još uvijek nije moguće precizno definirati ovu monumentalnu zgradu bez arheoloških istraživanja koja je moguće provesti u dvorištu zgrade u Ulici A. i S. Radića 44. Jedino bi se arheološkim istraživanjima, uz pretpostavku barem dijela očuvanog nalaza, mogao definirati i interpretirati ovaj nalaz, bez visoko spekulativnih ideja o funkciji i tipologiji zgrade dokumentirane u Spomenici župe Uzvišenja sv. Križa.

IZVORI

Dossier Siscia 1851. – 1935.

Marsigli 1726

L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus, T. 1, [in tres partes digestus: geographicam, astronomicam, hydrographicam]*, Hagæ – Amstelodami 1726.

Vitruvije 1997

M. P. Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi*, Zagreb 1997.

³⁶ Poulter 1996, 128.

³⁷ Lolić 2014, 295.

³⁸ Migotti 2011, 58.

³⁹ Hoti 1992, 153.

⁴⁰ Radman Livaja – Vukelić 2012.

LITERATURA

- Barle 1905 J. Barle, „Ivan Krstitelj Tkalčić“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 8, Zagreb 1905, 165–171.
- Brunšmid 1907 J. Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskog Narodnog muzeja u Zagrebu“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s., 9, Zagreb 1907, 82–184.
- Burkowsky 2000 Z. Burkowsky 2000, „O djelatnosti društva *Arkeologično društvo Siscia u Sisku*“, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 1, Sisak 2000, 52–64.
- Farber 2015 A. Farber, „Early Christian art and architecture after Constantine“, u: *Smarthistory*, August 8, 2015 (pristupljeno: 14.04.2019.).
- Filipec 2015 K. Filipec, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo 2015.
- Herkov 1974 Z. Herkov, „Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 7, Zagreb 1974, 61–151.
- Hoti 1992 M. Hoti, „Sisak u antičkim izvorima“, *Opuscula Archaeologica* 16, Zagreb 1992, 133–163.
- Jakobović 2008 Z. Jakobović, *Leksikon mjernih jedinica*, Zagreb, 2008. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apz&datum=18540915&zo-om=33>
- Jones 2000 M. W. Jones, *Principles of Roman architecture*, New Haven – London 2009.
- Kukuljević Sakcinski 1873 I. Kukuljević Sakcinski, „Panonija rimska“, *Radovi JAZU* 23, Zagreb 1873, 86–156.
- Lolić 2014 T. Lolić, *Urbanizam antičke Siscije na temelju analize i interpretacije povijesne i moderne nacrtne dokumentacije*, doktorski rad, Zagreb 2014.
- Maroević 1998 I. Maroević, *Sisak grad i graditeljstvo*, Sisak 1998.
- Migotti 2011 B. Migotti, „Prostor ranokršćanske biskupije Siscije i njegova arheološka ostavština“, *Antiquam Fidem, Radovi sa znanstvenog skupa*, Sisak, 2. – 5. prosinca 2010., Zagreb 2011, 37–68.
- Plesničar-Gec 1999 LJ. Plesničar-Gec, *Urbanizem Emone*, Ljubljana 1999.
- Poulter 1996 A. G. Poulter, „The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire“, u: J. Rich (ur.), *The City in Late Antiquity*, London 1996, 99–135.
- Radman Livaja – Vukelić 2012 I. Radman Livaja – V. Vukelić, *Blago rijeke Kupe – arheološka istraživanje Kupe kod Siska prije 1. svjetskog rata*, katalog izložbe, Zagreb 2012.
- Rodriguez Asilis 2016 Y. Rodrigez Asilis, *Use of Proportions as a Structural Design Tool in Early Christian and Early Medieval Churches*, magistarski rad, Pennsylvania 2016.
- Slukan-Altić 2003 M. Slukan-Altić, *Povijesni atlas gradova*, sv. II, Sisak, 2004.
- Stewart 1954 C. Stewart, *Early Christian Byzantine and Romanesque Architecture*, London – New York – Toronto 1954.
- Tkalčić 1866 I. K. Tkalčić, *Severilla ili slika iz progona kršćanah u Sisku*, Zagreb 1866.

- Vrbanović 1981 S. Vrbanović, „Prilog proučavanju topografije Siscije“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici: znanstveni skup o 100. obljetnici društva, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 6, Zagreb 1981, 187–200.
- Vukelić 2011 V. Vukelić, *Povijest sustavnih arheoloških istraživanja u Sisku od 16. stoljeća do 1941. godine*, doktorska disertacija, Zagreb 2011.
- Vuković 1994 D. Vuković, *Siscija – vizija rimskog grada u Panoniji*, Sisak 1994.
- Ward-Perkins 1981 J. B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, New Haven – London 1981.

MREŽNI IZVORI

- Agramer Zeitung*,
15. rujna 1854. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apz&datum=-18540915&zoom=33> (pristupljeno: 14.04.2019.)

TATJANA LOLIĆ – JOSIP BURMAZ

REFLECTIONS ON THE LATE ANTIQUE ARCHITECTURE OF SISCIA AND THE POSSIBLE CONSTRUCTION OF A CHRISTIAN BASILICA

The important source for topography of Roman Siscia is the documentation from the 19th cent. that contains thematic cartography and various descriptions and plans from archaeological excavations from the same period. The archaeological excavations carried out during the 19th cent. and the beginning of the 20th cent. are described in a document, preserved in the Archaeological museum in Zagreb under the title *Dossier Siscia, 1851 – 1935*. But the first known layout from 1984, produced during the archaeological excavations in Sisak, is preserved in the archive of the Cathedral church of the Feasts of Saint Cross in Sisak. The layout, together with the description, illustrates the three-nave building with the sanctuary in the form of a rotunda that might signify the hypothetical Christian basilica from the 4th cent. According to the research of several authors, this finding is situated in today's S. and A. Radića Street on the former land of certain A. Nerad. Description from the church archive places the building in the context of Late Antiquity Christian character. The contribution to this interpretation is a three-nave hall and a rotunda that has analogy in the early Christian layers in a number of Roman towns of Italy, and Roman provinces. On the other side, elements of the architecture are known in Antiquity and the context of discovery in the vicinity of the monumental centre of Siscia leads the interpretation towards the layer without a Christian content.

Keywords: *Siscia, historic plans and drawings, roman architecture, Christian basilica, accuracy of the data, bases for reconstruction*

MARUSINAC U SVJETLU NOVIH ISTRAŽIVANJA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.22>

U radu se donose važniji rezultati arheoloških istraživanja na Marusincu koja su se provodila od 2005. do 2017. godine, paralelno uz konzervaciju i restauraciju sjevernih i istočnih zidova tzv. *basilicae discopertae* otkrivenih u revizijskim istraživanjima prof. Emilija Marina. Na vidjelo su izašle nove zidane presvođene grobnice smještene izvan i unutar građevine te sarkofag u sjevernom brodu s monogramatskim križem ispisanim crvenom bojom direktno na kamenu površinu akroterija, što dosada nije bilo zabilježeno u Saloni. Nađena su i tri nova natpisa. Dva su uklesana na prednje strane sanduka sarkofaga položenih kao spoliji u popločanju, a treći kršćanski je pronađen u sarkofazima u *Raum*-u I. Otkriveni su ostatci mramornog popločanja u sjevernom brodu i dijelovi mozaika koji čine cjelinu s podom u *Raum*-u I. Potvrđeno je i postojanje građevine iz ranije faze, čiji ostatci su dokumentirani zidom ukrašenim freskama, a koja se proteže pod klupom sjevernog broda bazilike.*

Ključne riječi: *Marusinac, Salona, basilica discoperta, presvođena grobnica, sarkofag, Kristogram, monogramatski križ, natpis, freske*

Prva istraživanja starokršćanskog lokaliteta Marusinac, mjesta pokopa i štovanja mučenika Anastazija, tangara iz Akvileje, započeo je 1850. godine tadašnji ravnatelj Arheološkog muzeja Frano Carrara otkrićem kompleksa od 7 presvođenih grobnica povezanih zajedničkim središnjim hodnikom i još jedne zidane grobnice na svod smještene zapadnije.¹ Istraživanja su nastavljena nakon 40 godina pod vodstvom don Frane Bulića, u periodu od 1890. do 1898. godine, tijekom kojih je otkriven najveći dio starokršćanskog građevinskog kompleksa koji se sastoji od mauzoleja, velike ili Anastazijeve bazilike i tzv. *basilicae discopertae*. Početak Bulićevih istraživanja je obilježio nalaz epitafa svećenika Ivana, u predvorju tzv. sjeverne bazilike, koji se datira u 599. ili 603. godinu. Znamenit po spomenu svetog Anastazija, potvrđuje njegovo štovanje na Marusincu do pred sam kraj postojanja Salone.²

Nakon dužeg vremenskog perioda, E. Dyggve i R. Egger su proveli veća revizijska istraživanja tijekom 1930. i 1931. godine. Rezultati njihovih i svih prethodnih istraživanja su objavljeni u znanstvenoj publikaciji *Forschungen in Salona III* koja je izdana 1939. godine. Jedan od zaključaka tih

* Zahvaljujem muzejskoj savjetnici Maji Bonačić Mandinić, voditeljici numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu, na identifikaciji i dataciji novca pronađenog tijekom istraživanja. Ivanka Vukšić, restauratorica Arheološkog muzeja u Splitu, je izradila terensku tehničku dokumentaciju i obradila fotografije, a Ika Prpa-Stojanac, viša preparatorica Arheološkog muzeja u Splitu, je očistila novac.

¹ Carrara 1852, 7–8. E. Dyggve je ponovno istraživao grobnice 1930. godine i otkrio da se radi o kompleksu od osam grobnica koncipiranom s po četiri nasuprotno postavljene presvođene grobne komore koje je označio slovom A. Zapadnije položenu grobnicu je označio slovom D. Vidi u: Dyggve – Egger 1939, 7–9.

² Bulić 1890; *Salona IV*, 96.

istraživanja je i Dggveova intepretacija sjeverne građevine kao *basilicae discopertae*, što je izazvalo različita mišljenja znanstvenika.³ Na taj zaključak ga je naveo nalaz baze stupa *in situ* u zapadnom dijelu građevine čiji promjer nije bio dovoljan za nosivi stup srednjeg broda bazilike, nego za lagani, koso postavljen krov trijema koji uokviruje središnji otkriveni prostor.⁴ Iako sjeverni dio građevine nije bio obuhvaćen detaljnijim istraživanjima, E. Dyggve je ipak, na temelju pronađenih arhitektonskih ostataka u ograničeno provedenim sondažnim istraživanjima, predložio njenu restituciju.⁵ Različita znanstvena tumačenja sjevernog građevinskog sklopa i sumnja u Dyggveovu arheološku i arhitektonsku restituciju, potaknula su revizijska istraživanja pod vodstvom Emilija Marina koja su trajala od 1991. do 2000. godine. Istraživanja su rezultirala kompletnim otkrićem sjevernog i istočnog dijela građevine i ukazala na određenu nepodudarnost s Dyggveovim prijedlogom tlocrta toga dijela građevine. Uočeno je da građevina nije podignuta odjednom, nego u više faza, na što su osobito upućivale različite debljine vanjskih zidova. Dvije faze gradnje utvrđene su i na sjevernom zidu „diskoperte“.⁶ Ova otkrića su voditelja istraživanja potaknula na zaključke koji idu u prilog tumačenju sklopa kao skupine mauzoleja, memorija, kojima je pridodan trijem sa zapadne strane.⁷

Nakon kraćeg vremenskog prekida, revizijska istraživanja se od 2005. godine nastavljaju, s time da se od 2007. godine provode paralelno uz konzervatorsko-restauratorske radove.⁸ U prvim dvjema kampanjama, tijekom 2005. i 2006. godine,⁹ istražen je prostor uz vanjski zid *Raum*-a IV (sl. 1) i to otvaranjem sonde kojom su bile obuhvaćene ranije otkrivene dvije presvođene grobnice sa zajedničkim središnjim zidom te prostor istočno i južno od njih. Istraživanja su pokazala postojanje još jedne zidane grobnice u nizu na istoku. Grobnice su položene u smjeru sjever-jug, s pristupnim hodnicima na jugu. Svodovi prve dvije grobnice su bili oštećeni, što je omogućilo istraživanje njihove unutrašnjosti. U prvoj grobnici je u sjeveroistočnom kutu grobne komore otkrivena kosturnica, grobna konstrukcija četvrtastog oblika (63 x 75 cm, vis. 51 cm) izrađena od okomito i vodoravno položenih tegula s kamenom pločom na vrhu (57,45 m / nv) u kojoj su otkriveni skeleti triju pokojnika, a u sloju ispod, na zaravnjenoj tupini, su pronađena još četiri pokojnika. U drugoj grobnici je otkriveno šest skeleta, dok treća novootkrivena nije otvarana jer se nalazila u profilu sonde, a vrata njene grobne komore, sa sačuvanom željeznom alkom, nije bilo moguće otvoriti. Način gradnje grobnica ukazuje da su građene istodobno i to prije podizanja „bazilike“. To dokazuje položaj istočnog zida *Raum*-a IV koji je sagrađen nad pristupnim hodnikom i zapadnim zidom prve grobnice u nizu.

Uz pristupni hodnik zadnje grobnice u nizu nađen je dječji grob u tupini (95 x 50 cm), u smjeru zapad-istok, pokriven dvjema vodoravno položenim tegulama (56,74 m / nv) omeđenim imbreksima na kraćim stranama.

U južnom dijelu sonde otkrivena je još jedna zidana presvođena grobnica orijentacije sjever-jug. U grobnoj komori (205 x 110 cm) su pronađena dva skeleta odraslih pokojnika položenih na pod-

³ Stručna mišljenja znanstvenika o tzv. bazilici diskoperti pogledati u: Marin 1993, 260–263; Marin 2006, 510–512; Marin 2011, 132–133; Marin 2014, 233–235.

⁴ Marin 2014, 236.

⁵ Dyggve – Egger 1939, sl. 23, 112–114.

⁶ Marin 2011, 127–128, 133; Marin 2014, 235–236, crtež 1.

⁷ Marin 2014, 236.

⁸ Istraživanja vodi i konzervatorsko-restauratorske radove nadgleda viša kustosica lokaliteta Ema Višić-Ljubić. Projekt konzervacije i sancije sjevernog dijela tzv. bazilike diskoperte izradio je dipl. ing. građ. Neven Kunjašić.

⁹ Višić-Ljubić 2006; Višić-Ljubić 2007.

nicu od nabijene žbuke s vidljivim primjesama mljevene crvene keramike. U ispuni grobnice je pronađen lošije očuvan novac (56,59 m / nv), koji se datira u 4. st. Kao grobni prilozu su na podu grobnice otkriveni (56,20 m / nv) perla od gagata i probušeni kasnoantički brončani novac Konstantinovih sinova careva Krispa (317. – 326.) ili Konstantina II (337. – 340.) S istočne strane zidane grobnice nastavlja se konstrukcija od uslojenog kamena, što ukazuje na mogućnost postojanja još jedne grobnice u nizu. Južnije od otkrivenih grobnica, u istraživanjima F. Bulića 1897. godine, nađena je još jedna zidana presvođena grobnica (K) položena u smjeru istok-zapad s pristupnim hodnikom na istoku.¹⁰

Nastavljeni su radovi i u *Raum*-u I istraživanjem unutrašnjosti četiri sarkofaga koji su još u antičko vrijeme opljačkani.¹¹ Sarkofazi su bili postavljeni na tupinu, ispod poda koji je uz rub bio ukrašen višebojnim mozaikom te mramornim pločama s natpisom po sredini, od kojih se jedna datira u 1. desetljeće 5. st.,¹² a druga u 3. st.¹³ Tri anepigrafska sarkofaga su bila orijentirana zapad-istok, a četvrti je s epitaforom Anatolija, trgovca iz Klaudiupolisa, na grčkom jeziku, datiran u 1. desetljeće 5. st. i bio je položen zapadno od njih u smjeru sjever-jug.¹⁴ U dva, sjevernije smještena, pronađeni su ulomci natpisa s kraja 4. i poč. 5. st. uklesanog na ploči od bijelog vapnenca.¹⁵ Osim natpisa, u sarkofazima su pronađeni i manji kameni ulomci arhitektonske plastike, poput tranzene i pluteja te dva ulomka mramorne menze.¹⁶

Od 2007. godine započelo se s provođenjem konzervatorsko-restauratorskih radova kojima su obuhvaćeni arhitektonski ostatci sjevernog i istočnog dijela građevine, otkriveni u revizijskim istraživanjima pod vodstvom E. Marina. Izvršena je sanacija i konsolidacija te djelomična rekonstrukcija arhitektonskih ostataka u *Raum* I, II, IV i V te u sjevernom brodu i sjevernom aneksu „bazilike“.¹⁷ Tijekom ovog procesa došlo je i do otkrića novih grobova. Prilikom razlaganja sre-

Sl. 1 Presvođene grobnice istočno od *Raum*-a IV (foto: I. Vukšić)

¹⁰ Bulić 1898, 37; Dyggve – Egger 1939, 10, sl. 5.

¹¹ Sarkofazi su otkriveni 1993. godine u istraživanjima koja je vodio E. Marin.

¹² *Salona IV*, 109.

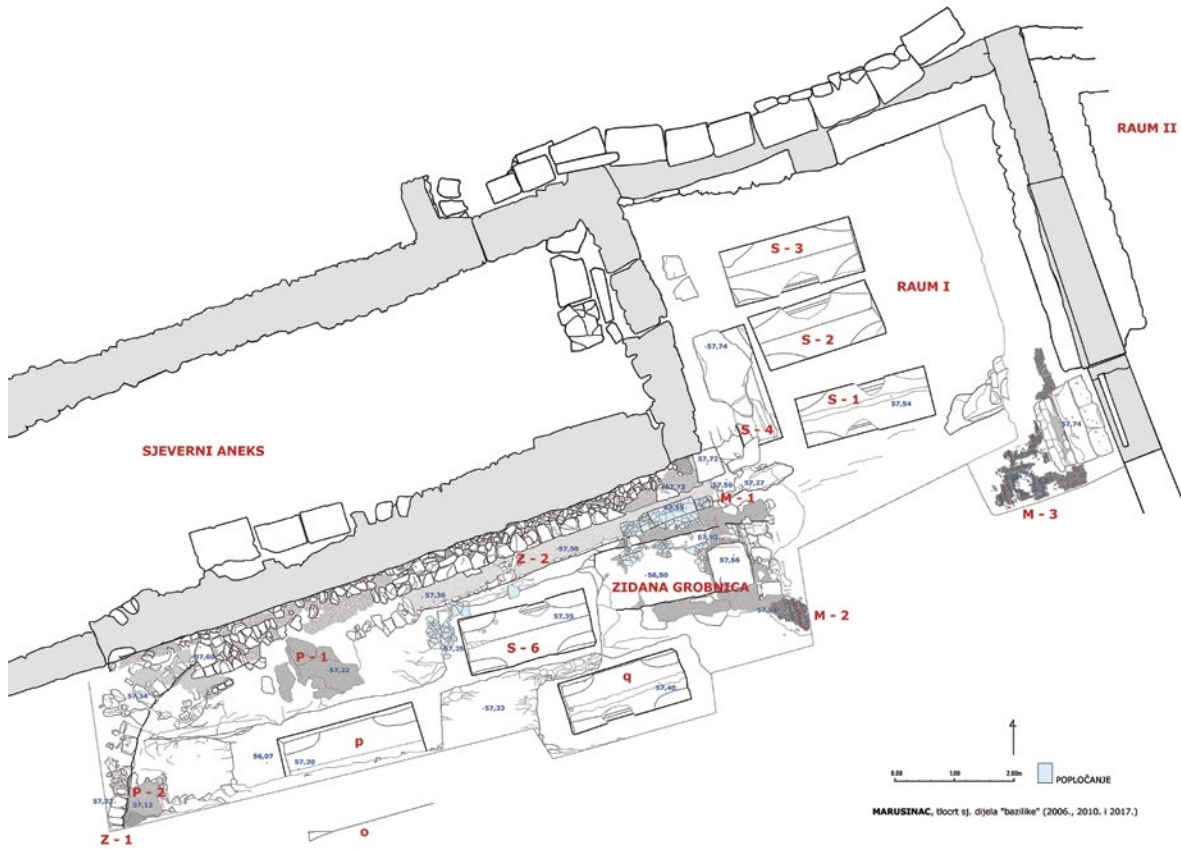
¹³ Marin 2014, 239. Autor smatra da je ova ploča vjerojatno sekundarno upotrebljena.

¹⁴ *Salona IV*, 795.

¹⁵ Višić-Ljubić 2011a, 617–620.

¹⁶ Višić-Ljubić 2007, 427–428; Višić-Ljubić 2011a, 620–623.

¹⁷ Konzervatorski radovi su obavljani u više kampanja i to: 2007. godine, svaku godinu od 2009. do 2012. te 2014., 2016. i 2017. godine.

Sl. 2 Tlocrt sjevernog dijela „bazilike“, istraživanja 2006., 2010. i 2017. godine (crtež: I. Vukšić)

dišnjeg dijela klupe koja se nalazi uz sjeverni zid *Raum*-a I pronađeni su u razini temelja dijelovi ljudskog kostura bez grobne konstrukcije.¹⁸ Dijelom pod zapadnim zidom iste prostorije, otkriven je grob pod tegulama orijentacije istok-zapad.¹⁹ Uz južno lice ogradnog zida sjevernog aneksa su pronađena još tri groba pod tegulama iste orijentacije.²⁰ Grobovi u amforama su otkriveni na tri lokacije: ispod ploče otvora kanala za odvod kišnice u sjevernom zidu aneksa,²¹ istočno od vanjskog zid *Raum*-a II, te u *Raum*-u V južno od zidane grobnice *E*.²² Izvršeni konzervatorski radovi su rezultirali dodatnom dokumentacijom koja potvrđuje višefaznost u gradnji diskoperte, što je već u svojim istraživanjima uočio E. Marin.²³

Arheološka istraživanja u sjevernom brodu „bazilike“ su bila potaknuta potrebom konzervacije sjevernog zida i klupe prislonjene uz zid sačuvane u dužini 11 m. Godine 2010. je uz istočni dio klupe otvorena probna sonda (2,5 x 2,5 m) koja je ukazivala na nešto složeniju arheološku situ-

¹⁸ Višić-Ljubić 2011b, 674.

¹⁹ Višić-Ljubić 2012, 659.

²⁰ Višić-Ljubić 2013, 756.

²¹ Višić-Ljubić 2012, 660.

²² Višić-Ljubić 2008, 480.

²³ Marin 2014, 236.

aciju.²⁴ Uz klupu su otkriveni dijelovi poda građevine izvedenog pretežito od mramornih ploča i južnije smještene ostatke zidane grobnice iz ranije faze. Istraživanja su nastavljena 2017. godine otvaranjem sonde (11 x 3,5 do 4 m) kojom je obuhvaćena klupa cijelom dužinom i prostor južno od nje (sl. 2). Obje istraživačke kampanje su pokazale da se uz klupu prostiralo popločanje koje se sastojalo od mramornih i vapnenačkih ploča. Popločanje se najbolje očuvalo uz istočnu stranu klupe u dužini od oko 1,80 m i širini 1,15 m. Sastojalo se od nekoliko pravokutno oblikovanih mramornih ploča raznih veličina koje su postavljene jedna do druge. Samo je jedna ploča, smještena najistočnije (57,55 m / nv) sačuvana gotovo u cjelosti tako da smo bili u mogućnosti utvrditi njene dimenzije koje iznose 95 x 27,2 cm (sl. 3). Preostale su slabije očuvane. Debljina ploča varira od 1,8 cm do 2,7 cm. Dio popločanja je činila i jedna manja vapnenačka ploča (dim. 30,5 x 18,5 cm) koja

Sl. 3 Dio popločanja in situ u sjevernom brodu „bazilike“ (foto: I. Vukšić)

se nalazi na njegovom istočnom kraju. Ostatci popločanja uza zapadnu stranu klupe su se lošije očuvali. Najzapadniji nalaz ploče *in situ* (57,21 m / nv) je otkriven na oko 5,30 m udaljenosti od početka klupe na istoku, tako da možemo pretpostaviti da se popločanje protezalo barem toliko u dužinu. Dalje prema zapadu, na mjestu proširenja klupe, pronađen je dio zaravnjene žbukane podnice (57,26 m / nv) nepravilna oblika (P-1) koji se pruža od ruba klupe na sjeveru prema jugu u dužini od oko 1 m.

Uz istočni rub klupe i popločanja, na ulazu u *Raum I*, pronađene su manje površine mozaičkog poda (M-1) sastavljene isključivo od bijelih tesera (57,56 m / nv). Južnije je pronađen još jedan dio mozaika (M-2) koji se sastoji od obruba ispunjenog bijelim teserama i geometrijskog motiva izvedenog u crveno-bijelo-plavoj boji (57,54 m / nv). Na istočnom dijelu *Raum-a I*, uz klupu i južno uza stube koje vode u *Raum II* otkriveni su također dijelovi višebojnog mozaika s geometrijskim motivima izvedenim u crveno-bijelo-plavoj boji (M-3) među kojima se razaznaje slabije

²⁴ Višić-Ljubić 2011b.

Sl. 4 Dio mozaičkog poda s motivom Salomonovog čvora u Raum-u I (crtež: I. Vukšić)

očuvan motiv Salomonovog čvora (sl. 4).²⁵ U istraživanjima 1993. godine su također nađeni rubni dijelovi mozaičkog poda sastavljenog od bijelih tesera i to u sjevernijem dijelu prostorije uza zapadni i sjeverni zid, dok se uz istočni zid sačuvao i ulomak višebojnog geometrijskog ukrasa.²⁶ Svi ulomci mozaičkog poda pronađeni na ovom prostoru najvjerojatnije predstavljaju dijelove istog mozaičkog tepiha čiji južni rub je u svojim istraživanjima otkrio E. Dyggve i označio ga slovom O.²⁷

²⁵ Višić-Ljubić 2011b, 674.

²⁶ Marin 2014, 238.

²⁷ Dyggve – Egger 1939, 59–61, sl. 74, 76.

U sjevernom brodu „bazilike“ pronađen je i jedan novi sarkofag (S-6) smješten sjevernije od tri već ranije poznata anepigrafska sarkofaga (*o*, *p* i *q*), otkrivena 1893. godine.²⁸ Svi sarkofazi su položeni u smjeru istok-zapad. Novootkriveni sarkofag je dužine 220 cm, širine 98 cm i visine 115 cm, od čega na poklopac otpada 63 cm. Nalazi se ispod slabo očuvanog poda ovog dijela građevine položen u grobnu jamu iskopanu u tupini. Sanduk sarkofaga je imao istaknuto postolje uz prednju južnu i dvije bočne strane, a na sjevernoj strani poklopca se nalazila velika rupa nastala tijekom pljačkaških pohoda nakon pada grada. U sarkofagu su pronađena dva skeleta djelomice zatrpana zemljom iz gornjih slojeva u kojoj je, osim brončanog novca Arkadija, pronađeno više ulomaka mramornih i vapnenačkih ploča, dijelova popločanja koje se nalazilo nad sarkofagom. Nalaz novca s kraja 4. st., ili samog početka 5. st., ukazuje da je sarkofag tu položen najvjerojatnije neposredno prije gradnje i uređenja ovog dijela „bazilike“ koje je nastupilo početkom 5. st.²⁹ Na sanduku sarkofaga nije nađen natpis, ali su na akroterijima južne, prednje strane poklopca otkriveni Kristogrami, odnosno monogramatski križevi (sl. 5) napisani crvenom bojom direktno na finije klesarski obrađenu površinu kamena.³⁰

Prikazani su u formi latinskog križa raširenih krajeva kojemu gornji dio okomite haste završava grčkim slovom P (rho) s otvorenim zaobljenjenim gornjim dijelom na koji se nastavlja kratka kosa crta.³¹ Dimenzije križeva nisu jednake. Križ na istočnom akroteriju je nešto veći (21,5 x 14 cm) i bolje očuvan od onoga na zapadnom (19,5 x 13,5 cm). Nalazi ovih monogramatskih križeva predstavljaju jedine takve primjere pisanja izravno na kamenu površinu sarkofaga u Saloni, što nam može ukazivati na mogućnost korištenja ove tehnika pisanja i za nadgrobne natpise. Na takvo razmišljanje bi nas moglo potaknuti postojanje velikog broja anepigrafskih sarkofaga u Saloni, među kojima je nezanemariv broj onih koji na prednjoj strani sanduka imaju jednostavnije ili bogatije ukrašenu tabulu ansatu.³² Naime,

Sl. 5 Desni akroterij s prikazom monogramatskog križa
(foto: I. Vuksić)

²⁸ Jelić 1894, 50.

²⁹ Marin 2014, 239.

³⁰ O monogramima s Kristovim imenom i njihovim tipovima vidi u: Marucchi 1908, 216–218 i Testini 1980, 354 i dalje.

³¹ Oblik monogramatskog križa kod kojega grčko slovo P (rho) poprima oblik latinskog slova R naziva se i grčko-latin-ski monogramatski križ, vidi u: De Rossi 1880.

³² Samo je na Manastirinama registrirano 68 anepigrafskih sarkofaga *in situ*, a od toga broja ih je 10 s *tabula ansata* (Matijević 2011).

korištenje crvene boje, kojom su se dodatno naglašavala uklesana slova natpisa ili kršćanskih simbola, potvrđeni su u Saloni na dvama poklopcima sarkofaga. Tragovi crvene boje su vidljivi na Augustinu epitafu uklesanom na prednjoj strani poklopca sa Manastirina koji se datira u 4. st. Na isti način je na njegovoj bočnoj strani istaknut jednako oblikovan monogramatski križ sa simboličkim slovima A i ω ispod vodoravnih hasta i golubicama te dodatni križ na stražnjem akroteriju.³³ Na drugom poklopcu sa simboličkim prikazima Krista i dvanaestorice apostola dodatno su crvenom bojom naglašena imena svih apostola na akroterijima, kao i kristogram s natpisom *Ecce Agnus Dei qui tollit peccatum saeculi* na središnjem zabatu.³⁴ Korištenje crvene boje je zastupljeno i na kršćanskim natpisima pronađenima u rimskim katakombama.³⁵ Monogramatski križevi, oblikovani poput novopronađenog, zastupljeni su u Saloni s još nekoliko primjeraka. Tako oblikovani predstavljaju njegov jednostavniji oblik, budući da se pojavljuju i u složenijoj kompozicijskoj shemi poput prikaza s urezanim grčkim slovima A i ω ispod vodoravnih krakova križa te unutar kružnice. Na lokalitetu 16 sarkofaga zabilježena su tri; na akroterijima prednje strane poklopca sarkofaga supružnika Eutihijana i Artemije koji se datira u razdoblje od sredine 4. do sredine 5. st.³⁶ te jedan postavljen u središte kružnice na desnom akroteriju poklopca anepigrafskog sarkofaga.³⁷ S Manastirina potječe još najmanje pet primjeraka. Dva su uklesana na akroterije uništenog poklopca sarkofaga izložene u Memoriji IV, od kojih je jedan postavljen zrcalno, i datiraju se u 2. pol. 5. st.³⁸ U prostoru sjeveroistočno od apsida bazilike (*area*) izložen je jedan akroterij s veoma slično oblikovanim monogramatskim križem. Bogatije oblikovani Kristogram izveden u plitkom reljefu nalazi se na ulomku većeg akroterija pronađenog u zidanoj grobnici položenoj ispod monumentalnog sarkofaga u tjemenu apsida Memorije VII.³⁹ Veoma slično oblikovan križ se nalazi na kamenom bloku s nepoznatog nalazišta u Saloni.⁴⁰ Osim na akroterijima, kristograme ovoga oblika nalazimo i na gornjem dijelu pilastra s Manastirina⁴¹ te na ulomku nadvratnika s nepoznatog nalazišta u Saloni.⁴² Ova inačica monogramatskog križa u Saloni je u manjem broju zastupljena od oblika s grčkim slovom P (rho) zatvorenog gornjeg dijela.⁴³ Međutim, obje inačice se, prema dataciji natpisa uz koje se uglavnom pojavljuju, mogu smjestiti u 4. i 5. st. ne isključujući njihovu kasniju pojavu.

Istočno od novopronađenog sarkofaga (S-6) otkrivena je zidana grobnica orijentacije istok-zapad, koja je jednim dijelom bila ukopana u tupinu (sl. 6). Svod grobnice nije bio sačuvan, ali su

³³ Cambi 1977, 87, kat. br. 34; *Salona IV*, 780.

³⁴ Cambi 1977, 82, kat. br. 22; *Salona IV*, 305.

³⁵ Baruffa 2006, 97 – natpis pape Kaja; 108 – natpis đakona Severa.

³⁶ *Salona IV*, 227.

³⁷ Sarkofag se nalazi petnaesti po redu, gledano s istoka. Bulić 1899, 136; Bulić 1984, 87.

³⁸ *Salona IV*, 355.

³⁹ Prigodom obilaska lokaliteta 2015. godine uočila sam ovaj ulomak koji se nalazio u grobnici na sloju recentne zemlje kojom je grobna komora bila djelomice zatrpana. Na ulomku je vidljivo da je njegov manji gornji dio naknadno slijepljen. Sačuvana je desna strana monogramatskog križa s grčkim slovom ω . Lijeva strana je otučena i vidi se jedino završetak desne zakošene crte velikog grčkog slova A. Dimenzije ulomka su 37 x 26 x 42 cm. Inv. br. 73846.

⁴⁰ *Salona I*, 14, II.3.

⁴¹ *Salona I*, 26–27, III.b.14.

⁴² *Salona I*, 5, I.a.4.

⁴³ U Korpusu salonitanskih kršćanskih natpisa inačica sa zatvorenim gornjim dijelom grčkog slova P (rho) se pojavljuje uz 16 natpisa i to pretežito na akroterijima, a manje na sanducima sarkofaga (*Salona IV*, 122, 158, 226, 233, 247, 251, 307, 359, 364, 366, 422, 466, 753, 794, 795, 761,799). Još jedan primjerak potječe s ulomka natpisa s Marusinca (Višić-Ljubić 2011, 617–620).

Sl. 6 Pogled na grobnicu i sarkofage smještene ispod poda sjevernog broda „bazilike“ (foto: E. Višić-Ljubić)

zato dijelovi njegove konstrukcije, pretežito ulomci tegula i kamena, pronađeni u njenoj ispuni. Sačuvani su samo sjeverni i južni zid grobnice u visini od 0,75 do 1 m i u dužini od oko 2,30 m. Širina grobnice iznosi 1 m. Na istočnom kraju južnog zida grobnice uočen je početak konstrukcije svoda (57,49 m / nv) od tegula. Pod grobnice je bio pokriven debljim slojem žbuke koja se samo djelomice očuvala (56,60 m / nv). U njoj nisu pronađeni osteološki ostatci, što upućuje da je još u antici izgubila svoju funkciju. Na to ukazuje i solidno građena zidana konstrukcija postavljena u njezinom istočnom dijelu.⁴⁴ Zapadni zid grobnice nije sačuvan i najvjerojatnije je srušen kad se kopala raka za sarkofag (S-6). Na sjevernom i južnom zidu grobnice otkriveni su ostatci višebojnih oslika.⁴⁵ Iako je žbuka prekrivena slojem skrame, naziru se biljni motivi u crvenoj, zelenoj i oker boji na bijeloj podlozi.⁴⁶ U ispuni grobnice su pronađeni brončani novci s kraja 4. st., a među njima jedan pripada Konstanciju II., što bi upućivalo na vrijeme njena rušenja. Nakon toga se uređuje

⁴⁴ Dimenzije zidane konstrukcije iznose: dužina 106 cm, širina 100 cm i visina 75 cm. Njezino zapadno lice je dobro očuvano i sastoji se od 4 reda kamena, dok je njena istočna strana većim dijelom razrušena. Kao spoliji su pronađena ugrađena dva ulomka tijela stupova od kojih je jedan tordiran.

⁴⁵ Oslike u presvođenim grobnicama na Marusincu su do sada dokumentirane u dvjema zapadnijim grobnim komorama grobnica u nizu smještenim ispod sjevernog zida Anastazijeve bazilike, a koje je Dyggve označio slovom D (Dyggve – Egger 1939, 13–14, sl. 21).

⁴⁶ U tijeku su radovi na čišćenju oslika koje obavljaju magistri konzervacije i restauracije Krešimir Bosnić, Nikola Radošević i Nađa Radović.

prostor nad grobnicom postavljanjem mramornog popločanja koje se djelomice sačuvalo nad njenim sjevernim dijelom. Stoga i ovu presvođenu grobnicu možemo smjestiti u horizont prije gradnje „bazilike“, najvjerojatnije u 4. st.⁴⁷

Nad južnim dijelom zidane konstrukcije u grobnici i na oko metar udaljenosti od južnog ruba klupe u sjevernom brodu se nalazi jednostavno obrađena masivna kamena ploča (70 x 80 x 14 cm) učvršćena za podlogu žbukom sa svih strana (visina ploče 57,57 m / nv). Njena funkcija nije sasvim jasna budući da je njenim postavljanjem uništen pod toga dijela građevine koji se sastojao od mramornih ploča i mozaika koji čini cjelinu s mozaičkim podom iz *Raum*-a I.

Južno od klupe u sjevernom brodu otkriven je zid (Z-2) koji se pruža u pravcu istok-zapad, položen paralelno sa sjevernim zidom „bazilike“. Zid započinje otprilike na polovici dužine klupe i nastavlja se prema istoku i ulazi u *Raum* I gdje se prekida. Sačuvan je u dužini od oko 6 m i u visini (57,45 m / nv) od oko 10 cm ispod razine mramornog popločanja „bazilike“. Jednim manjim dijelom zid naliježe na sjeverni zid grobnice. Ova situacija ukazuje da je zid sagrađen nakon grobnice, ali svakako prije sjevernog zida „bazilike“.

U krajnjem zapadnom dijelu sonde su još u istraživanjima 1994. godine bili pronađeni ostatci zakrivljenog zida (Z-1) čiji sjeverni dio se proteže ispod krajnjeg zapadnog dijela klupe.⁴⁸ Nova istraživanja su pokazala da se ta zidana konstrukcija, sačuvana u visini od 0,65 m, sastoji od tri reda kamena postavljena na sloj tupine, od kojih dva donja reda čine temelj građevine. U razini trećeg najgornjeg reda kamena (57,16 m / nv) pronađeni su ostatci debljeg sloja žbukane podnice (P-2) te građevine kao i ostatci fresaka ukrašenih geometrijskim motivom. Iznad podnice, u sloju naboja za pod bazilike nađen je brončani novac s kraja 4. st., što bi odgovaralo vremenu gradnje istočnog dijela građevine, kako je predložio E. Marin, poč. 5. st.⁴⁹ Na tlocrtu s istraživanja 1994. godine su oko 2,5 m istočnije od zakrivljenog zida dokumentirani ostatci kraćeg zida položenog u pravcu sjever-jug. Međutim, novija istraživanja su pokazala da se ne radi o zidu, već o recentnoj kamenoj ispuni sonde u obliku rova iz vremena Dyggveovih istraživanja. Sonda je bila iskopana sjeverno od sarkofaga *p* i rezultirala je otkrićem dijela sjevernog zida bazilike i uz nju postavljene klupe.⁵⁰ Pod kamenom ispunom rova otkrivena je zaravnjena žbukana podnica (P-1) na naboju od lomljenog kamenja i zemlje postavljenog na kamen živac. Južno je otkriven sjeverni dio grobne jame iskopane u tupini za smještaj sarkofaga označenog slovom *p*. Uz njegovu zapadnu stranu, u antičkoj šuti (56,07 m / nv), je pronađena oštećena baza stupa promjera 33 cm, koja je najvjerojatnije već u antici odbačena. Istočnije postavljen sarkofag označen slovom *q* je otvoren, ali u njemu nisu pronađeni ostatci kostura. Sanduk (dim. 2 x 0,68 m) je bio ispunjen zemljom i velikim kamenjem, što je ukazivalo da je bio istražen.

Tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova 2012. godine kojima su bili obuhvaćeni sjeverni zid „bazilike“ i prostor sjevernog aneksa, otkrivena su dva epitafa uklesana na ulomcima prednjih strana sanduka sarkofaga od vapnenca, koji su se nalazili kao spoliji u popločanju postavljenom uz vanjsko lice zida.⁵¹ Stranice s natpisima su bile položene prema zemlji (sl. 7a).

⁴⁷ Višić-Ljubić 2006, 388; Marin 2014, 240.

⁴⁸ Marin 2011, 130, sl. 8.

⁴⁹ Marin 2014, 239.

⁵⁰ Rov je na tlocrtu označen slovom *b* u: Dyggve – Egger 1939, 25, T. 1, T. 2. QS. 2.

⁵¹ Višić-Ljubić 2013.

7a

7b

7c

Sl. 7 Pogled na ploče s natpisom prilikom otkrića (foto: E. Višić-Ljubić)

Prvi natpis (sl. 7b)⁵² je uklesan unutar natpisnog polja uokvirenog jednostavnom S-profilacijom i obrubnom letvom. Dimenzije sačuvanog ulomka iznose 70 x 52 x 15 cm. Lijeva strana natpisa je otučena i nedostaje. Klesan je u 4 retka pravilnim slovima ujednačene visine (od 3,5 do 4 cm). Znakovi razdvajanja u obliku trokuta (*triangulum distinguens*) se pojavljuju u drugom retku nakon gentilicija AVR i u četvrtom retku nakon D(ies). Na početku trećega retka je od slova N sačuvan samo vrh desne okomite crte. Natpis s predloženom restitucijom glasi:

[---]ORIA IVCVNDA VIVA
 [SIBI] POSVIT ET AVR(elio) VRSI
 [---]NO CONIVGI SVO QVI
 [VIXIT] ANNOS LXX M(enses) IIII D(ies) VIII

⁵² Predmet je upisan pod inv. br. 73844.

Iz natpisa saznajemo da je jedna ženska osoba nepotpuna gentilicija (sačuvana su četiri zadnja slova) s kognomenom Jukunda za života sebi i svojemu mužu Aureliju Ursicinu ili Ursilijanu koji je živio 70 godina, 4 mjeseca i 9 dana postavila nadgrobni natpis. Budući da središnji dio suprugova kognomena nije sačuvan, restitucija je predložena prema dosada zastupljenim imenima u Saloni. Kognomen *Ursicinus* je veoma čest u Italiji i u keltskim provincijama,⁵³ a u Saloni je zabilježen na dva natpisa od kojih se jedan datira u kasni principat,⁵⁴ a drugi u 5. i 6. st.⁵⁵ Međutim, kognomen *Ursilianus* nije do sada zabilježen nigdje na prostoru Rimskog Carstva,⁵⁶ osim kod dvije osobe iz Salone čiji natpisi se datiraju u kasni principat⁵⁷ i dominat,⁵⁸ te kod jedne osobe iz Dirahija u Makedoniji.⁵⁹ Suprugov nomen *Aurelius* je najzastupljeniji carski gentilicij u provinciji Dalmaciji, pa tako i u Saloni, u vrijeme kasnog principata i dominata. Među nositeljima toga gentilicija je bio velik broj stranaca sa Istoka i dunavskih provincija te vojnika i carskih oslobođenika. Nosio ga je i znatan broj stanovnika Salone podrijetlom iz unutrašnjosti provincije Dalmacije.⁶⁰ Kognomen supruge *Iucundus* je raširen posvuda i to osobito u Italiji i na zapadu većinom kod oslobođenika. U Saloni je zabilježen na natpisima datiranim u rani i kasni principat.⁶¹ Imenski obrazac supruge ne sadrži *praenomen*, što postaje uobičajeno od druge polovice 2. st.⁶² Ostale karakteristike natpisa, kao što je upotreba izraza *posuit* te uz godine detaljnije navođenje mjeseci i dana života, upućuju na dataciju natpisa u period kasnog principata,⁶³ odnosno u kraj 2. i 3. st.

Drugi natpis (sl. 7c)⁶⁴ se nalazi unutar natpisnog polja uokvirenog jednostavnom zakošenom profilacijom i obrubnom letvom na čijoj desnoj strani se nalazi ansa na koju se nastavlja početak okomito postavljenog pravokutnog polja. Ovaj ulomak, dimenzija 100 x 72 x 14 cm, pripada standardnom tipu salonitanskih sarkofaga koje karakterizira klasična trodijelna raščlamba s tabulom ansatom na pročelju sanduka.⁶⁵ Taj tip se, prema N. Cambiju, počinje pojavljivati pri kraju 2. st. i u upotrebi je do kraja 4. st.⁶⁶ Lijeva strana natpisnog polja s početnim dijelovima natpisa nedostaje. Epitaf je klesan u četiri retka pravilnim slovima ujednačene veličine (visina varira od 4,5 do 5 cm). Zadnji, četvrti redak natpisa je centriran i od početnog slova *P* u riječi *posuit* sačuvan je gornji zakrivljeni dio. Ligature se pojavljuju u drugom retku *NE* u ženskom imenu Augustin(a)e, i u trećem retku *HE* i *MA* u muškom imenu Hermagoras. Natpis s predloženom restitucijom glasi:

[---]INO VET(erano) AVGG(ustorum)
 [---]AVGVSTIN(a)E CO(n)IVG(i)
 [---]VS HERMACORAS
 POSVIT

⁵³ Alföldy 1969, 317, s. v. *Ursicinus*.

⁵⁴ *CIL* III, 2623.

⁵⁵ *Salona* IV, 289.

⁵⁶ Alföldy 1969, 317, s. v. *Ursilianus*.

⁵⁷ *CIL* III, 2123.

⁵⁸ *CIL* III, 1967.

⁵⁹ *EDCS*-27100382.

⁶⁰ Alföldy 1969, 47.

⁶¹ Alföldy 1969, 223, s. v. *Iucundus*.

⁶² Alföldy 1969, 27.

⁶³ Alföldy 1969, 29–30.

⁶⁴ Predmet je upisan pod inv. br. 73845.

⁶⁵ Cambi 2010, 67, sl. 5.

⁶⁶ Cambi 2010, 67.

Iz natpisa saznajemo da je Hermagora svojoj supruzi Augustini i veteranu nepoznata imena postavio nadgrobni natpis. Muškarce s kognomenom *Hermagoras* ne nalazimo u Saloni, a izuzetno je rijetko i u ostalim dijelovima Carstva.⁶⁷ U Rimu ih je zabilježeno troje,⁶⁸ a u Britaniji samo jedan.⁶⁹ Ispred njegova imena sačuvana su dva posljednja slova njegova gentilicija (*-us*), tako da se njegovo ime pojavljuje u dvočlanoj imenskoj formi, dok za njegovu ženu to ne možemo reći jer je taj dio natpisa nestao. Žensko ime *Augustina* nalazimo na širem području Rimskog Carstva.⁷⁰ U Saloni je zabilježena samo jedna kršćanka toga imena na epitafu s Manastirina datiranom u 395. godinu.⁷¹ Na natpisu se pojavljuju i primjeri vulgarnog latiniteta. Uz pojavu monoftongizacije diftonga,⁷² prijelaz diftonga *ae* u monoftong *e*, koja se primjećuje u pisanju imena Hermagorove supruge Augustine u dativu i to kao *Augustine* umjesto *Augustinae*, vidljiv je i gubitak nazalnog glasa *n* u središnjem dijelu riječi *co(n)iug(i)*,⁷³ kojoj nedostaje i završno *i* što bi se moglo objasniti manjkom prostora ili prijelaskom u sljedeći red. Natpis bi se, s obzirom na svoje karakteristike, mogao datirati u kasni principat i početak dominata, odnosno u 3. i početak 4. st.

Najnovija istraživanja na lokalitetu Marusinac iznijela su na vidjelo niz novih arheoloških nalaza kojima smo nadopunili naša dosadašnja saznanja. Na prostoru sjevernog broda tzv. *basilicae discopertae*, otkriveni su ostatci zidova dviju građevina koji su prethodili njezinoj izgradnji. Uz zapadni završetak klupe definiran je dio zakrivljenog zida (Z-1) ukrašenog freskama i sačuvanom podnicom jedne građevine te zid (Z-2) druge, smješten istočnije, položen u pravcu istok-zapad. Horizontu koji je prethodio izgradnji „bazilike“ pripada i presvođena grobnica pronađena u istočnom dijelu. Bogatiji izgled interijera tzv. *basilicae discopertae* izašao je na vidjelo pronalaskom popločanja u sjevernom brodu sastavljenog od pretežito mramornih ploča u kombinaciji s vapnenačkim. Važno otkriće predstavlja nalaz monogramatskih križeva upisanih crvenom bojom direktno na kamenu površinu akroterija novopronađenog sarkofaga (S-6), što do sada nije bilo zabilježeno u Saloni.

KRATICE

CIL III – *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Aegypti, Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici, partes 1 et 2*, Berlin 1873–1902.

EDCS – Epigraphic Datenbank Clauss Slaby (<http://www.manfredclauss.de/gb/index.html>)

OPEL I – *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Zusammengestellt und bearbeitet von Barnabás Lörincz, ABA – BYSANVS, Budapest 2005.

OPEL II – *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Zusammengestellt und bearbeitet von Barnabás Lörincz, CABALICIVS – IXVS, Wien 1999.

⁶⁷ OPEL II, 179, s. v. *Hermagoras*.

⁶⁸ EDCS-20200005, EDCS-33200070, EDCS-33600287.

⁶⁹ EDCS-07800844.

⁷⁰ OPEL I, 95, s. v. *Augustina*; Kajanto 1965, 316.

⁷¹ *Salona IV*, 170.

⁷² Skok 1915, 16–25; Kurilić 2013; Zović 2015, 163–166.

⁷³ Skok 1915, 47–48; Kurilić 2013; Zović 2015, 180–182.

LITERATURA

- Alföldy 1969 G. Alföldy, *Die Personennamen idn der römischen Provinz Dalmatia*, Heildeberg 1969.
- Baruffa 2006 A. Baruffa, *The Catacombs of st. Callixtus: History, Archaeology, Faith*, Vatican City 2006.
- Bulić 1890 F. Bulić, „Ritrovamenti risguardanti la topografia suburbana dell´antica Salona“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 13, Split 1890, 49–54.
- Bulić 1898 F. Bulić, „Scavi nell´antico cemetero cristiano di Marusinac (Coemeterium S. Anastasii)“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 21, Split 1898, 37–47.
- Bulić 1899 F. Bulić, „La necropoli suburbana di sedici sarcofaghi a Kapljuč di Salona“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 22, Split 1899, 133–137.
- Bulić 1984 F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, priredio i uredio E. Marin, Split 1984.
- Cambi 1977 N. Cambi, „Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 70–71 (1968–1969), Split 1977, 57–106.
- Cambi 2010 N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Split 2010.
- Carrara 1852 F. Carrara, *De´ scavi di Salona nel 1850*, Praga 1852.
- Dyggve – Egger 1939 E. Dyggve – R. Egger, *Forschungen in Salona III*, Wien 1939.
- Jelić 1894 L. Jelić, „Scavi nell´ antico cemetero cristiano di Marusinac a Salona“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 17, Split 1894, 49–52.
- Kajanto 1965 I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.
- Kurilić 2013 A. Kurilić, „Odlike vulgarnog latinskog jezika na epigrafskim spomenicima“, *Zbornik radova sa skupa Academia ragusina*, Dubrovnik 2009, Zagreb 2013.
- Marin 1993 E. Marin, „Nova istraživanja na Marusincu u Saloni“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 259–273.
- Marin 2006 E. Marin, „Marusinac-Salona: Novitates (avec un appendice épigraphique de D. Feissel)“, u: R. Harreither et al. (ur.), *Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel: Acta Congressus Internationalis XIV Archeologiae Christianae, Vindobonae 1999, Studi di antichità cristiana* 62, Città del Vaticano – Wien 2006, sv. 1, 509–518.
- Marin 2011 E. Marin, „Solinska Crkva i njezini mučenici. Istraživanja i otkrića“, u: D. Damjanović (ur.), *1700 godina svetih srijemskih mučenika. Zbornik radova s međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici Sirmijsko-panonskih mučenika (304.-2004.)*, Đakovo 2011, 121–140.
- Marin 2014 E. Marin, „Sjeverno svetište na Marusincu u Saloni – Rezultati revizijskih istraživanja tzv. bazilike diskoperte na Marusincu u Saloni,

- epigrafička i hagiografska baština“, u: J. Belamarić *et al.* (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011.*, Split 2014, 231–252.
- Marucchi 1908 O. Marucchi, *Manuale di archeologia cristiana*, Roma 1908.
- Matijević 2011 I. Matijević, „Anepigrafski sarkofazi *in situ* iz bazilike na Manastirinama“, *Tusculum* 4, Solin 2011, 87–110.
- De Rossi 1880 G. B. de Rossi, „Della croce monogrammatica greco-latina; cioe composta colla lettera latina R in luogo della greca P“, *Bullettino di archeologia cristiana*, ser. III, a. V, Roma 1880, 154–160.
- Salona I* N. Duval – E. Marin – C. Metzger (ur.), *Salona I. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, Rome – Split 1994.
- Salona IV* N. Gauthier – E. Marin – F. Prévot (ur.), *Salona IV. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIIe siècles*, Rome – Split 2010.
- Skok 1915 P. Skok, *Pojave vulgarno-latinskog jezika na natpisima iz rimske provincije Dalmacije*, Djela Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knj. 25, Zagreb 1915.
- Testini 1980 P. Testini, *Archeologia cristiana*, Bari 1980.
- Višić-Ljubić 2006 E. Višić-Ljubić, „Salona – Marusinac“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2 (2005), Zagreb 2006, 387–389.
- Višić-Ljubić 2007 E. Višić-Ljubić, „Salona – Marusinac“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3 (2006), Zagreb 2007, 426–428.
- Višić-Ljubić 2008 E. Višić-Ljubić, „Solin – Marusinac“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007), Zagreb 2008, 479–482.
- Višić-Ljubić 2011 E. Višić-Ljubić, „Novi nalazi iz sarkofagâ na Marusincu“, u: H. Gabrijel Jurišić, OFM (ur.), *Zbornik u čast Emilija Marina za 60. rođendan. Zbornik Kačić 60–62 (2009–2011)*, Split 2011, 615–626.
- Višić-Ljubić 2011a E. Višić-Ljubić, „Solin (Salona) – Marusinac“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 7 (2010), Zagreb 2011, 672–674.
- Višić-Ljubić 2012 E. Višić-Ljubić, „Solin (Salona) – Marusinac“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8 (2011), Zagreb 2012, 659–660.
- Višić-Ljubić 2013 E. Višić-Ljubić, „Solin (Salona) – Marusinac“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012), Zagreb 2013, 755–757.
- Zović 2015 V. Zović, „Vulgarni latinitet na natpisima rimske provincije Dalmacije“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 108, Split 2015, 157–222.

EMA VIŠIĆ-LJUBIĆ

MARUSINAC IN THE LIGHT OF NEW RESEARCH

More recent excavations of the Early Christian site of Marusinac, the site of the interment and veneration of the martyr Anastasius, a fuller from Aquileia, commenced in the early 1990s, under the leadership of Emilio Marin. These excavations resulted in the complete discovery of the northern and eastern sections of the structure, and indicated a certain digression from the floor-plan of this building as proposed by E. Dygve. It was observed that the building had not been erected all at once, but rather in several phases, which was clearly visible on the northern wall of the *basilica discoperta*. These findings led the research leader to conclusions that *back the interpretation of the complex as a set of mausoleums, memorials, to which a portico was added on the western side*. As of 2005 revisionary excavations continued under the leadership of Ema Višić-Ljubić, while as of 2007 they proceeded parallel to conservation and restoration works. New vaulted stone tombs, both outside and inside the “basilica”, were discovered. Based on coin finds it may be dated to the 4th century. The third consecutive tomb was discovered along the external eastern wall of *Raum* IV of the “northern basilica”, next to two already known tombs connected by a common wall. South of their position there is another vaulted tomb with the north-south orientation. A devastated vaulted tomb with the west-east orientation and wall-paintings was found in the basilica’s northern nave as early as Antiquity. West of the tomb, in a pit grave dug in limestone, another new sarcophagus (S-6) was found, situated farther north than the three already known anepigraphic sarcophagi (*o*, *p* and *q*), discovered in 1893. There are Christograms on the acroteria of the southern, front side of the sarcophagus lid, or rather, monogrammatic crosses painted in red directly onto the more finely worked surface of the stone. They are depicted in the form of a Latin cross with expanded ends on which the upper portion of the vertical bar ends in the Greek letter *P* (rho) with an open rounded upper section onto which a short diagonal line continues. The finds of these monogrammatic crosses constitute the sole example of writing directly on the stone surface of a sarcophagus in Salona, which may indicate the possibility of the use of this technique for gravestone inscriptions, given the existence of a high number of anepigraphic sarcophagi in Salona, among them a not insignificant number of those which have a more simply or richly adorned *tabula ansata* on the front side of the coffin.

The excavations have shown that the floor in the northern nave of the basilica was very luxuriously appointed. Along the northern pew, over a length of 5.3 m, the remains of flooring were discovered, consisting mainly of marble tiles of various sizes combined with the occasional limestone tile. Smaller mosaic surfaces consisting of whole and multi-coloured tesserae (M-1, M-2) were found at the entrance to *Raum* I, and also along the edge of the eastern section of the same room (M-3). These surfaces were part of a larger mosaic floor, of which E. Dygve discovered the southern edge and labelled it with the letter *O*.

Three new inscriptions were discovered. Two were found as spolia in the floor tiles in the area of the northern annex to the “basilica”. They were carved onto the fragments of the front side of the sarcophagus receptacles laid toward the ground. The inscriptions have not been entirely preserved, and they were dated from the end of the 2nd to the beginning of the 4th centuries. The third inscription is from the Christian period and was found in the fragments in sarcophagi 2 and 3 from *Raum* I. Besides the inscriptions, small stone fragments of architectural sculpture, such as a transenna and pluteus, and two pieces of a marble mensa, were also found in the sarcophaguses.

The remains of the walls of two buildings were found in the northern nave of the so-called *basilica discoperta*, which preceded its construction. Part of a curved wall (Z-1) adorned with frescos along with the preserved floor of a building and the wall (Z-2) of another building (situated farther east and set in the east-west orientation) were defined along the western end of the pew.

Keywords: *Marusinac, Salona, basilica discoperta, vaulted stone tomb, sarcophagus, Christogram, monogrammatic cross, inscription, fresco*

ŠUPLJA CRKVA U SOLINU U SVJETLU NUMIZMATIČKIH NALAZA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.23>

Tema rada povezana je s jednim od najznačajnijih arheoloških nalazišta u južnoj Hrvatskoj – Šupljom crkvom u Solinu. S obzirom na temu znanstvenog skupa, poseban naglasak stavljen je na starokršćansko razdoblje iz kojega je monumentalna bazilika građena u 6. stoljeću. Uz kratak pregled povijesti istraživanja i najznačajnijih starokršćanskih spomenika, posebno se analiziraju numizmatički nalazi. Uz pojedinačne nalaze brončanog novca koji je bio u svakodnevnom optjecaju, raspravlja se i o značajnom skupnom nalazu bizantskih zlatnika skrivenih za vladavine cara Heraklija. Taj nalaz dragocjeno je svedočanstvo turbulentnog razdoblja kada Salona, pod teretom gospodarske i političke krize, polako gubi značaj i prestaje biti dio bizantskog posjeda na istočnoj jadranskoj obali.

Ključne riječi: Šuplja crkva, Solin, Salona, Bizant, numizmatički nalazi, ostava novca

Šuplja crkva u Solinu spada u najvažnija arheološka nalazišta hrvatske prošlosti. Smještena je uz desnu obalu rijeke Jadro, istočno od bedema antičke Salone u smjeru Majdana. Riječ je o kompleksnom nalazištu s ostacima starokršćanske i srednjovjekovne crkve, kao i starijeg rimskog groblja (sl. 1). Prva arheološka istraživanja provodila su se 20-ih godina prošlog stoljeća u organizaciji društva Bihać. Povod istraživanjima bila je potraga za mauzolejem hrvatskih vladara. Radilo se 1927. i 1928. godine. Potom su 30-ih godina istraživanja povjerena danskom arhitektu E. Dyggveu, zatim Lj. Karamanu, da bi bila prekinuta početkom 2. svjetskog rata.¹ U poratnim godinama lokalitet je bio zapušten i na njemu su vršeni samo određeni konzervatorski zahvati.² Istraživanja, koja se u kontinuitetu provode u organizaciji Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita od 1989. godine, potvrdila su veliku važnost nalazišta i obogatila hrvatsku znanost novim spoznajama povezanim s najstarijom povijesti Hrvata.³ Tim istraživanjima definirana je i starokršćanska crkva podignuta vjerojatno u 6. st., a možda i ranije. Riječ je o križnoj bazilici dužine gotovo 50 metara s polukružnom apsidom ojačanom trima kontraforima i pokrajnjim prostorijama. Sjeverni zid starokršćanske crkve sačuvan je i do 3,5 m visine, a dijelom ga prekriva suvremena prometnica.⁴ S istočne strane je rimsko paljevinsko groblje koje većim dijelom nije istraženo.

Pored brojnih značajnih nalaza arhitekture, skulpture te ostalih arheoloških spomenika, izdvaja se i numizmatička građa zastupljena novcima u rasponu od 1. do prve polovine 7. stoljeća.⁵

¹ Zekan 2000, 249–254.

² Zekan 2000, 255; Piteša 2012, 130–133.

³ Zekan 2000, 255–258; Gjurašin 2000.

⁴ Bogata starokršćanska i ranosrednjovjekovna arheološka građa tek treba biti stručno i znanstveno obrađena kako bi se dobila prava slika o ovome izuzetnom nalazištu.

⁵ Svi novci ovdje obrađeni čuvaju se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Nije poznato je li za ranijih istraživanja bilo numizmatičkih nalaza.

Sl. 1 Zračni snimak Šuplje crkve (autor Tonko Bartulović, preuzeto iz Piteša 2012, 134)

Popis pojedinačnih nalaza novca

a. rimski novac

1. Vespasianus

69. – 79. g.

Dp/As, Roma, RIC ☿

Dim.: 27 x 25 mm; Težina: 8,26 g; Kalup: 6.

Probušen. Istrošen. MHAS 2927. T. 1.1.

2. Antoninus Pius

138. – 161. g.

AE 2, Corinth

Rv.: CLI COR Pegasus d.

Dim.: 23 x 21 mm; Težina: 6, 68 g; Kalup: 8.

Dobro sačuvan. MHAS 2932. T. 1.2.

3. Aurelianus

270. – 275. g.

An, Roma, RIC 53

Rv.: Restitut orbis, car i žena.

Dim.: 24 x 22 mm; Težina: 3, 14 g; Kalup: 7.

Datum: 1998-07-21. Dobro sačuvan. MHAS 2924.

4. Aurelianus ili Probus

3. st.

An, ☿, RIC ☿

Dim.: 22 x 21 mm; Težina: 3, 51 g.

Istrošen. MHAS 2929.

5. Galerius

300. g.

Num, Aq, RIC 30b

Rv.: Sacra Monet Augg et Caess nostr, Moneta stoji I.

Dim.: 28 x 27 mm; Težina: 10, 02 g; Kalup: 12.

Datum: 2001-07-27. Dobro sačuvan. MHAS 2923.

6. Constantinus II. ili Constantius II.

337. – 340. g.

Cen, Cyz, RIC ζ, SMK ζ

Rv.: Gloria exercitus, 1 bojni znak.

Dim.: 15 x 14 mm; Težina: 1, 28 g; Kalup: 6.

Istrošen. MHAS 2926.

7. Constantius II.

348. – 355. g.

AE 1, Sis, RIC ζ, ..SIS.ζ

Rv.: Fel temp reparatio, galija.

Dim.: 24 x 22 mm; Težina: 3, 90 g; Kalup: 6.

Istrošen. MHAS 2925.

8. Neodrediv

4. st.

AE 2, ζ, RIC ζ

Dim.: 121 mm; Težina: 4, 16 g; Kalup: 6.

Istrošen. MHAS 2928.

9. Neodrediv

5. st.

Min, ζ, RIC ζ

Dim.: 12 x 11 mm; Težina: 1, 18 g.

Istrošen. MHAS 2930.

10. Neodrediv

5. st.

Min, ζ, RIC ζ

Dim.: 12 x 10 mm; Težina: 1, 05 g.

Istrošen. MHAS 2931.

b. bizantski novac

1. Iustinianus I.

563. – 564. g.

10 Num, Cyz, Morrisson 1970, 91, K...

Dim.: 14 x 13 mm; Težina: 2, 67 g; Kalup: 12.

Istrošen. Istočno od apside starokršćanske crkve. MHAS 2920.

2. Iustinianus I.

555. – 566. g.

10 Num, Nic, Morrisson 1970, 88, NIK

Dim.: 16 x 15 mm; Težina: 4, 81 g; Kalup: 6.

Datum: 1990-11-17. Istrošen. MHAS 2921.

3. Iustinus II.

570. – 571. g.

20 Num, Tes, Morrisson 1970, 134, 5/11, TES

Dim.: 19 x 18 mm; Težina: 4, 44 g.

Istrošen. MHAS 2919. T. 1.3.

4. Mauricius Tiberius

594. – 595. g.

20 Num, Tes, Morrisson 1970, 189, 7/05, TES XIII

Dim.: 23 x 21 mm; Težina: 6, 50 g; Kalup: 6.

Istrošen. Nalaz iz prostorije sjeverno od crkve. MHAS 2918. T. 1.4.

5. Heraclius ζ

602. – 610. g.

12 Num, Ale, Morrisson 1970, 295. br. 10/59-68 ζ

Dim.: 14 x 13 mm; Težina: 1, 01 g.

Datum: 1998-04-27. Istrošen. MHAS 2922.

6. Neodrediv

6. st.

10 Num, ζ, Morrisson 1970 ζ

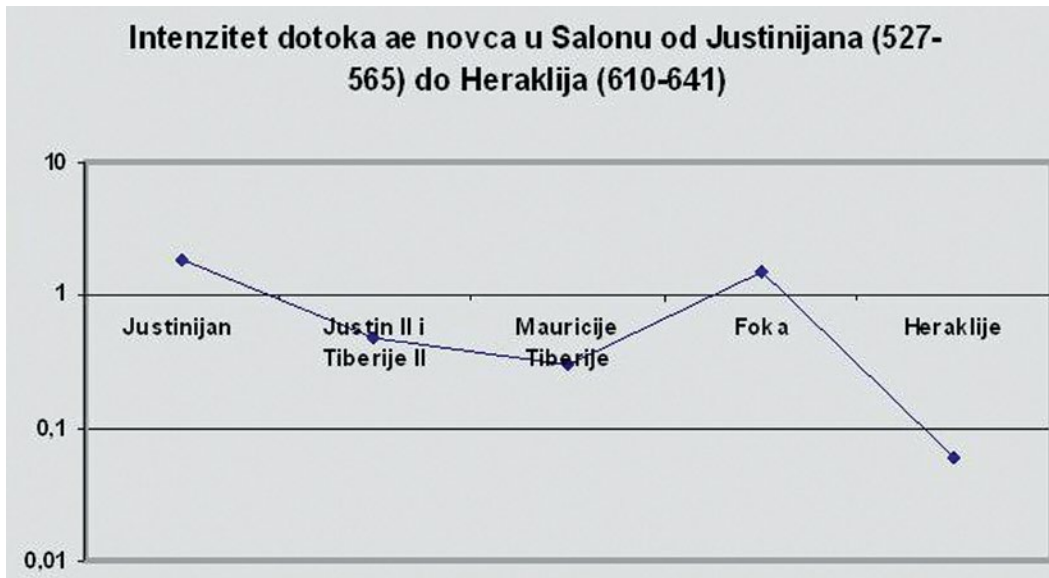
Dim.: 15 x 14 mm; Težina: 2, 68 g.

Istrošen. MHAS 2934.

Pojedinačni nalazi novca su relativno skromni. S obzirom na karakter nalazišta bilo je za očekivati da će rimski novci biti najbrojniji. No, ni njih nema puno. Najstariji primjerak može se pripisati caru Vespazijanu (T. 1.1). On, međutim, po sredini ima pravilnu kružnu perforaciju, što znači da je u nekom kasnijem razdoblju korišten u posve druge svrhe. Rimski provincijalni primjerak kovan u Korintu za vladavine Antonina Pija može se povezati s rimskim paljevinskim ukopima otkrivenim na sjeveroistočnoj strani crkve (T. 1.2). Treće stoljeće zastupljeno je antoninijanima Aurelijana i možda Proba. Najstariji primjerak novca četvrtog stoljeća je num cara Galerija iz 300. godine kovan u Akvileji. Dva primjerka novca pripisujemo sinovima Konstantina Velikoga. Jedan je emitiran iz kovnice grada Kizika, a drugi iz Siscije. Primjerci potpuno istrošenog novca malih dimenzija vjerojatno pripadaju samom kraju četvrtog ili petom stoljeću.

Među pojedinačnim nalazima bizantskog novca zastupljeni su primjerci od druge polovine 6. do vjerojatno prve polovine 7. stoljeća. Novci su u vrlo lošem stanju očuvanosti, istrošeni i oštećeni, tako da je neke teško precizno determinirati. Dva primjerka dekanumija emitirani su iz kovnice Kizik i Nikomedija u drugoj polovini Justinijanove vladavine kada je Salona već čvrsto u bizantskoj vlasti nakon uspješne vojne protiv Istočnih Gota. Moguće je da ovom vremenu pripada i jedan jako istrošeni dekanumij kojega nije moguće preciznije odrediti. Nešto mlađi je jako istrošeni primjerak u vrijednosti 20 numa, po detaljima na reversu pripisan Justinu II., a emitiran iz kovnice grada Tesalonike (T. 1.3). Iz iste kovnice i iste nominale je primjerak pripisan Mauriciju Tiberiju iz zadnjeg desetljeća 6. stoljeća (T. 1.4). Primjerak u vrijednosti od 12 numa je gotovo nečitljiv, no može se pripisati kovnici u Aleksandriji. Njegova pobliza datacija je upitna, no sigurno je bio emitiran od druge polovine 6. do prve polovine 7. stoljeća. Neki stilski detalji na reversu upućivali bi na razdoblje Heraklijeve vladavine pa je i pobliza datacija u te godine posve moguća.

Šest komada bizantskog novca previše je mali uzorak da bi mogli govoriti o intenzitetu dotoka novca. Zbog toga smo ih uklopili u već poznate i objavljene pojedinačne nalaze bizantskog brončanog novca s različitih položaja u Saloni.⁶ Na osnovi toga dobili smo grafikon koji zorno prika-

Graf 1 Grafikon intenziteta dotoka novca u bizantsku Salonu

⁶ Bonačić Mandinić 1992.

zuje kako dotok novca u bizantsku Salonu varira s jasnim padom intenziteta u doba Heraklijeve vladavine (Graf 1).

Sagledavajući ukupan broj pojedinačnih novčanih nalaza na lokalitetu Šuplja crkva, upada u oči vrlo mali broj rimskog novca. Posebice je uočljiv manjak kasnoantičkog novca koji se obično na sličnim nalazištima pronalazi u velikom broju. Kao primjer navedimo nalazišta Klapavice kod Klisa i Brzet kod Omiša sa starokršćanskim crkvama, gdje u numizmatičkim nalazima apsolutno dominiraju kasnoantički rimski novci.⁷ Za pretpostaviti je da je u Šupljoj crkvi takva situacija zbog erozije tla i čestog poplavlivanja lokaliteta, doticanja i oticanja oborinskih voda te blizine rijeke, pri čemu su mnogi novci i drugi sitni nalazi jednostavno propali. Tome u prilog govori činjenica da su sačuvani primjerci kovanica u vrlo lošem stanju očuvanosti.

Tijekom istraživanja Šuplje crkve 1998. godine otkrivena je skupina bizantskih zlatnika. Taj nalaz privukao je veliku pozornost i ponovno aktualizirao pitanja o povijesnim prilikama i događajima na istočnoj jadranskoj obali u prvoj polovini 7. stoljeća. Zlatnici su pronađeni u razdjelu između klupe i sjevernog zida ranokršćanske crkve.⁸ Uokolo nije bilo ostataka keramike pa se može pretpostaviti da su novci bili pohranjeni u kožnoj ili platnenoj vrećici. Riječ je o pet pimjerala novca kovanih u kovnici grada Konstantinopola – tri solida cara Mauricija Tiberija i po jedne tremise careva Foke i Heraklija.⁹

1. Mauricius Tiberius

582. – 602. g.

Sol, Con, Morrisson 1970, 181, br. 7/08

Dim.: 12 x 22 mm; Težina: 4, 40 g; Kalup: 7.

Dobro sačuvan. MHAS 2824. T. 2.1.

2. Mauricius Tiberius

582. – 602. g.

Sol, Con, DOC 1966, 295, br. 4/1,2 (583. g.)

Dim.: 20 x 21 mm; Težina: 4, 47 g; Kalup: 6.

Dobro sačuvan. MHAS 2825. T. 2.2.

3. Mauricius Tiberius

582. – 602. g.

Sol, Con, Morrisson 1970, 181, br. 7/08

Dim.: 20 x 21 mm; Težina: 4, 41 g; Kalup: 7.

Dobro sačuvan. MHAS 2826. T. 2.3.

4. Focas

602. – 610. g.

Tre, Con, DOC 1968, 160, br. 18 (603. – 607. g.)

Dim.: 17 x 18 mm; Težina: 1, 49 g; Kalup: 7.

Dobro sačuvan. MHAS 2827. T. 2.4.

5. Heraclius

610. – 641. g.

Tre, Con, Morrisson 1970, 270, br. 10/82–85

Dim.: 16 x 17 mm; Težina: 1, 50 g; Kalup: 7.

Dobro sačuvan. MHAS 2828. T. 2.5.

⁷ Numizmatički materijal s ovih nalazišta većinom nije objavljen, a čuva se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika.

⁸ Ovo je ispravan podatak o nalazu koji donosi M. Katić. O tome vidi u: Katić 2018, 248, 249.

⁹ Šeparović 2017, 1008.

Prva polovina 7. stoljeća razdoblje je kad Salona itekako osjeća posljedice društvene, političke i gospodarske krize. Grad sve više gubi ekonomski i prometni značaj, a stanovništvo se zbog smanjene poljoprivrede sve teže moglo prehranjivati.¹⁰ Posljedica toga bio je pad broja stanovnika što je, uz povlačenje vojske, dovelo do situacije da je veliki grad teško mogao ostati u bizantskoj vlasti. U Salonu su sigurno dopirale i uznemiravajuće vijesti s panonskih prostora, među kojima je veliki strah izazvala ona o padu Sirmija 582. godine te se stanovništvo stoga sve više povlačilo u sigurnija mjesta koja je bilo lakše braniti i gdje se moglo lakše prehraniti. O situaciji u Salonu svjedoči i pismo pape Grgura I. upućeno salonitanskom biskupu Maksimu u ljeto 600. godine.¹¹ U pismu se govori o upadima Slavena preko Istre u Italiju te o njihovim prijetnjama samoj salonitanskoj biskupiji. Pitanje pada Salone jedno je od najintragantnijih u hrvatskoj historiografiji i dan-danas pobuđuje znanstvene rasprave.

Kako je u razdoblju kraja 6. i prve polovine 7. stoljeća iz objektivnih razloga veliki značaj pridavan financiranju vojske, nesumnjivo se vojnim jedinicama mogu pripisati skupni i pojedinačni nalazi zlatnika. U Polačama na otoku Mljetu za vrijeme podmorskih arheoloških istraživanja pronađen je zlatni solid Mauricija Tiberija.¹² Prema podacima britanskog arheologa Arthura Evansa, primjerak zlatnika cara Foke bio je nađen u Cavtatu, odnosno rimskom Epidauru, gradu kojeg je, prema izvorima, zatekla sudbina slična onoj Salone.¹³ Dva zlatna solida Mauricija Tiberija potječu s lokaliteta Vrana¹⁴ i Ivoševci, nekadašnjeg rimskog logora Burnum¹⁵ te sjeveroistočno od arijanske bazilike u Solinu.¹⁶ Podatak iz arhiva Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika govori nam o nalazu Heraklijeva zlatnika u blizini Roškog slapa, dok nalaz Heraklijevog novca u Zadru bilježi stara inventarna knjiga zadarskog Arheološkog muzeja.¹⁷ U Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika čuvaju se dva zlatna solida s nepoznatih nalazišta sjeverne Dalmacije od kojih je jedan cara Foke, a drugi Heraklija.¹⁸ Najveći broj zlatnog bizantskog novca čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu.¹⁹ Ako gledamo razdoblje od Justina II. do Heraklija, takvog je novca ukupno 67 komada. Premda nisu sačuvani podaci o nalazištu, za pretpostaviti je da većina tog novca potječe upravo iz Salone, što bi svjedočilo o značajnoj prisutnosti vojske na tom području nakon oslobođanja grada od Istočnih Gota u vrijeme cara Justinijana.

Brojne ostave bizantskog novca pohranjene u zadnjoj trećini 6. i prvoj trećini 7. stoljeća zabilježene su na prostoru jugoistočne Europe i uglavnom se povezuju sa slavenskim prodorima na Balkan i prema Konstantinopolu, premda postoje i druga mišljenja.²⁰ F. Curta ih povezuje s vojskom i smatra da su one posljedica akumulirane vrijednosti koja se na taj način čuvala.²¹ Jedina ostava zlatnika Heraklijevog vremena s područja južne Hrvatske potječe iz mjesta Podkom sjever-

¹⁰ Goldstein 1992, 90, 91.

¹¹ Klaić 1972, 1.

¹² Brusić 1988, 142.

¹³ Podatak V. Delonga.

¹⁴ Mirnik – Šemrov 1998, 186.

¹⁵ Gradski muzej Drniš.

¹⁶ Marović 1984, 297.

¹⁷ Bilježnica otkupa za Hrvatsko starinarsko društvo; Mirnik 1990, 167.

¹⁸ Delonga 1981, 211, br. 13, 14; U Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika čuva se i jedna probušena imitacija Heraklijevog solida.

¹⁹ Marović 1984, 299.

²⁰ Metcalf 1962, 14–23; Metcalf 1991, 140–148; Curta 1996; Morrisson *et al.* 2006; Curta – Gandila 2012.

²¹ Curta 2011, 454.

no od grada Knina.²² Zlatnici iz Podkoma su, međutim, imitacije i bili su vrlo vjerojatno u posjedu upravo avaro-slavenskih grupa koje su u to doba koristile stare rimske ceste u svojim prodorima prema dalmatinskoj obali.²³ Na ovome mjestu valja spomenuti i skupni nalaz iz nekadašnje zbirke Luciani – Scampicchio pronađen vjerojatno u Istri prije 1884. godine koji je bio otkupljen u Trstu.²⁴ Iz nalaza je u to doba ostalo sačuvano ukupno 11 primjeraka bizantskih zlatnika (4 solida, 7 tremisa) u rasponu od Justina II. do Heraklija. Poznata ostava tzv. *Urbica* iz Narone je nešto starija i datira se novcem Mauricija Tiberija.²⁵

Što se nalaza iz Šuplje crkve tiče, smatramo da je riječ o novcu koji se darivao vojsci, tzv. *donativum*. Običaj darivanja vojske seže još u rimsko vrijeme, a zadržao ga je i Bizant, bez sumnje, do razdoblja cara Heraklija.²⁶ Zlatnici iz Šuplje crkve stoga jamačno ukazuju na prisutnost bizantske vojske u Saloni u prvim desetljećima 7. stoljeća. Za dataciju ovoga nalaza ključan je upravo Heraklijev novac koji predstavlja *terminus post quem*. Koja je točno godina u kojoj je novac kovan, vrlo je teško utvrditi, no po detaljima natpisa čini se da je riječ o ranijim godinama Heraklijeve vladavine, odnosno najkasnije 613. godina.²⁷ Pretpostavljamo da je novac bio vlasništvo nekog pripadnika manjih vojnih formacija koje su, nakon početka povlačenja glavnine vojske prema Aziji 619. godine, morale ostati u Saloni. Takve jedinice su teško mogle kvalitetno zaštititi tada već u velikoj mjeri ugroženi grad. U to doba je starokršćanska crkva još u funkciji, a nalazi se u blizini isturenih istočnih obrambenih zidova grada. Možemo pretpostaviti da je prostor u to doba napušten zbog nemogućnosti obrane i stalne opasnosti koja je prijetila. Nije nemoguće da se bizantska vojna posada zbog nekakvih iznenadnih okolnosti morala na brzinu povući u sam grad. Tom prilikom je i skupina zlatnog novca mogla biti sakrivena. O daljnjoj sudbini grada Salone svjedoče kasniji pisani izvori, i to tekstovi bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta iz 10. st., zatim splitskog arhiđakona Tome iz 13. st. te pismo pape Ivana IV. koji šalje opata Martina da otkupljuje zarobljenike.²⁸ Iz tih izvora proizlazi da je Salona prestala biti dio bizantskog posjeda u razdoblju Heraklijeve vladavine. Poznata ostava brončanog novca pronađena u istočnom dijelu antičke Salone, čiji je *terminus post quem* 631. godina, potvrdila bi da se zauzeće grada dogodilo tridesetih godina 7. stoljeća, odnosno u zadnjem desetljeću Heraklijeve vladavine.²⁹ Jasno je da su tada također mogli biti sakriveni i zlatnici iz Šuplje crkve.

Nakon Heraklijeve vladavine dolazi do potpunog zamiranja dotoka novca na istočnu jadransku obalu. Što se tiče numizmatičkih nalaza iz Šuplje crkve oni, premda skromni, ipak potvrđuju aktivnost na ovome nalazištu od razdoblja principata pa do prve polovine 7. stoljeća kada Salona prestaje biti dio bizantskog posjeda na istočnom Jadranu koji se sveo na uski obalni pojas uz neke gradove te na otoke.

²² Mirnik 1990.

²³ Somogy 2010.

²⁴ Demo 1994, 239–242.

²⁵ Marović 1988.

²⁶ Hendy 1985, 188, 646, 647.

²⁷ DOC 1968, 265–267; Morrisson 1970, 270.

²⁸ Klaić 1972, 1–8.

²⁹ Marović 1984.

LITERATURA:

- Bonačić Mandinić 1992 M. Bonačić Mandinić, „Nalazi novca”, u: *Starohrvatski Solin*, katalog izložbe, Split 1992, 187–197.
- Brusić 1988 Z. Brusić, „Antička luka u Polačama na otoku Mljetu”, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12, Zagreb 1988, 139–151.
- Curta 1996 F. Curta, „Invasion or inflation? Sixth- to seventh-century Byzantine coin hoards in Eastern and Southeastern Europe”, *Annali dell’Istituto italiano di Numismatica* 43, Roma 1996, 65–224.
- Curta 2011 F. Curta, „Still waiting for the barbarians? The making of the Slavs in ‘Dark-Age’ Greece”, *Studies in the Early Middle Ages* 32, Turnhout 2011, 403–478.
- Curta – Gandila 2012 F. Curta – A. Gandila, „Hoards and Hoarding Patterns in the Early Byzantine Balkans”, *Dumbarton Oaks Papers* 65–66 (2011–2012), Washington D. C. 2012, 45–111.
- Delonga 1981 V. Delonga, „Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu”, *Starohrvatska prosvjeta* 11, Split 1981, 201–228.
- Demo 1994 Ž. Demo, *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina, Situla* 32, Ljubljana 1994.
- DOC 1966 A. R. Bellinger – P. Grierson (ur.), *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, sv. 1, Washington D. C. 1966.
- DOC 1968 A. R. Bellinger – P. Grierson (ur.), *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, sv. 2/1, Washington D.C. 1968.
- Gjurašin 2000 H. Gjurašin, „Šuplja crkva u Solinu, Arheološka istraživanja 1998. i 2001. godine”, *Starohrvatska prosvjeta* 27, Split 2000, 83–87.
- Goldstein 1992 I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992.
- Hendy 1985 M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300–1450*, Cambridge 1985.
- Katić 2018 M. Katić, „Castella qui sunt super civitatem Salonitanam”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 111, Split 2018, 245–279.
- Klaić 1972 N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972.
- Marović 1984 I. Marović, „Reflexions about Year of the Destruction of Salona”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77, Split 1984, 293–314.
- Marović 1988 I. Marović, „A Hoard of Byzantine Gold Coins from Narona”, *Situla* 26, Ljubljana 1988, 295–316.
- Metcalf 1962 D. M. Metcalf, „The Aegean Coastlands under Threat: Some coins and Coin Hoards from the Reign of Heraclius”, *Annual of the British School at Athens* 57, Atena 1962, 14–23.
- Metcalf 1991 D. M. Metcalf, „Avar and Slav Invasions Into the Balkan Peninsula (c. 575–625): The Nature of the Numismatic Evidence”, *Journal of Roman Archaeology* 4, Cambridge 1991, 140–148.

- Mirnik 1981 I. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, BAR International Series 95, Oxford 1981.
- Mirnik 1990 I. Mirnik, „Skupni nalazi novca iz Hrvatske IX. Skupni nalaz Heraklijevih zlatnika iz Zrmanje“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 23, Zagreb 1990, 163–171.
- Mirnik – Šemrov 1998 I. Mirnik – A. Šemrov, „Byzantine coins in the Zagreb archaeological museum numismatic collection, Anastasius I (A. D. 497–518) – Anastasius II (A. D. 713–715)“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 30–31, Zagreb 1998, 129–258.
- Morrisson 1970 C. Morriison, *Catalogue des monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale I*, Paris 1970.
- Morrisson et al. 2006 C. Morriison – V. Popović – V. Ivanišević, *Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d’Asie Mineure (491–713)*, Paris 2006.
- Piteša 2012 A. Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkome muzeju u Splitu*, Split 2012.
- Somogy 2010 P. Somogy, „Die Imitativsolidi des Heraclius (616–629) von Zrmanja, Kroatien – eine Neubewertung“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 43, Zagreb 2010, 433–448.
- Šeparović 2017 T. Šeparović, „Notes on Byzantine Coins from the 7th to 9th century found in Croatia“, *XV. International Numismatic Congress Taormina 2015. Proceedings*, sv. II, Roma – Messina 2017, 1008–1012.
- Zekan 2000 M. Zekan, „Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja, *Starohrvatska prosvjeta* 27, Split 2000, 249–259.

TOMISLAV ŠEPAROVIĆ

ŠUPLJA CRKVA IN SOLIN IN LIGHT OF NUMISMATIC FINDINGS

Šuplja crkva in Solin is one of the most important archeological sites of the Croatian past. It is a complex site with the remains of an ancient Christian and medieval church, as well as Roman cemetery. In addition to numerous significant architectural finds, sculptures, and other archeological monuments, there is also a numismatic material represented by coins ranging from the 1st to the first half of the 7th century. Among the Roman coins the oldest specimen is pierced coin attributed to Vespasianus, while the rest can be attributed to the emperors of the 3rd and 4th century. Completely worn small-sized specimens probably belong to the 5th century. A specimen attributed to Antoninus Pius is one of the Greek imperial coins, minted in Corinth, and can be put into the context of the existing Roman cemetery with the incineration rite. Individual Byzantine coin finds include specimens of the second half of the 6th and perhaps the first half of the 7th century. Some of them can be indisputably attributed to the emperors Justinian, Justin II and Mauritius Tiberius. One coin, although hard to read, was probably minted in the Alexandrian mint during the reign of Emperor Heraclius.

During an archaeological campaign in 1998, a hoard of Byzantine gold coins was discovered. This discovery attracted a great deal of attention and re-actualized questions about the historical circumstances and events on the eastern Adriatic coast in the first half of the 7th century. The find consists of five coins minted in

the mint of the city of Constantinople – three solidi of emperor Maurice Tiberius, one Tremissis coin of emperor Phocas, and one of emperor Heraclius. It is possible that coins were in property of a member of a smaller military formation which remained in Salona after the withdrawal of Roman army in 619.

The wear of money, as well as the fact that gold coins can be longer in circulation, push the dating of this hoard more towards the second and the last third of Heracles' reign. The early Christian church was still functional at that time, but we can assume that the place was abandoned shortly after, because of the inability to defend itself from the constant danger that threatened it. It is not improbable that the Byzantine military garrison might have had to hastily retreat into the city because of some sudden attacks which must have happened during the twenties and thirties of the 7th century. On this occasion, a group of gold coins could have been hidden. The subsequent fate of the city of Salona is evidenced by later written sources, which show that Salona ceased to be part of the Byzantine estate during the reign of Heraclius. The famous bronze coin hoard found in the eastern part of ancient Salona, whose *terminus post quem* is 631, is taken as evidence that the occupation of the city occurred in the first third of the 7th century. Whether the hoard from Šuplja crkva was formed at this time, we cannot say with certainty, but the possibility is quite likely. The gold coins from Šuplja crkva are a significant material witness to the dramatic events in which the once prosperous city of Salona ceased to be part of the Byzantine estate.

Keywords: Šuplja crkva, Solin, Salona, Byzantine Empire, numismatic finds, hoard

T. 1.1a

T. 1.1b

T. 1.1 Novac cara Vespazijana (69. – 79. g.)

T. 1.2a

T. 1.2b

T. 1.2 Rimski provincijalni novac cara Antonina Pija kovan u Korintu

T. 1.3 Bizantski novac u vrijednosti 20 numa cara Justina II, emitiran iz Tesalonike

T. 1.4 Bizantski novac u vrijednosti 20 numa cara Mauricija Tiberija, emitiran iz Tesalonike

T. 2.1a

T. 2.1b

T. 2.1 Zlatni solid cara Mauricija Tiberija iz skupnog nalaza

T. 2.2a

T. 2.2b

T. 2.2 Zlatni solid cara Mauricija Tiberija iz skupnog nalaza

T. 2.3a

T. 2.3b

T. 2.3 Zlatni solid cara Mauricija Tiberija iz skupnog nalaza

T. 2.4a

T. 2.4b

T. 2.4 Zlatna tremisa cara Foke iz skupnog nalaza

T. 2.5a

T. 2.5b

T. 2.5 Zlatna tremisa cara Heraklija iz skupnog nalaza

DOMAGOJ TONČINIĆ

NEPOZNATO ARHEOLOŠKO NALAZIŠTE VELIĆ KOD TRILJA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.24>

U radu su prikazani preliminarni rezultati arheoloških istraživanja na nalazištu Velić koje je smješteno tek nekoliko kilometara sjeveroistočno od grada Trilja. Nalazište je do 2011. god. bilo potpuno nepoznato stručnoj javnosti, a na njega je upozorio jedan stanovnik Velića. Nakon preliminarnog obilaska terena i arheološkog pregleda terena, utvrđeno je postojanje dijelom iskopane nadsvođene grobnice s ostacima ljudskog kostura, te je utvrđeno da se na prostoru oko grobnice nalaze ostaci većeg broja građevinskih objekata nedefinirane namjene. Nakon upisa u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, na nalazištu su od 2013. do 2019. god. provedena arheološka istraživanja. Pri tome su istraženi ostaci građevine pravokutnog tlocrta s polukružnom apsidom na istočnoj strani i grobnicom u sjevernoj prostoriji. Preliminarno se cijela građevina može grubo datirati u razdoblje kasne antike i interpretirati kao ranokršćanska memorija. Arheološki pregled i mapiranje cijelog nalazišta potvrdili su postojanje daljnjih objekata u okolici memorije.

Ključne riječi: *Velić, Trilj, Tilurium, kasna antika, rano kršćanstvo, nadsvođena grobnica*

Arheološko nalazište Velić kod Trilja smješteno je tek nekoliko kilometara sjeveroistočno od grada Trilja, odnosno između sela Jabuka i Velić, neposredno uz sjeverni rub državne ceste D220 (Čvor Bisko (A1) – granični prijelaz Kamensko (BiH)), koja povezuje Trilj i Livno. Nalazište je do 2011. god. bilo potpuno nepoznato stručnoj javnosti, a na njega je upozorio jedan stanovnik Velića.¹ Nalazište su potom u proljeće 2011. god. obišli arheolozi iz Konzervatorskog odjela i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, koji su pri tome utvrdili postojanje grobnice i potrebu za arheološkim pregledom šireg prostora oko grobnice.² U suradnji Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Muzeja triljskog kraja u Trilju i Arheološkog muzeja u Splitu u srpnju 2011. god. proveden je arheološki pregled nalazišta. Njime je na k. č. 228/2 k. o. Vedrine potvrđeno postojanje dijelom iskopane nadsvođene grobnice s ostacima ljudskog kostura te je utvrđeno da se na prostoru oko grobnice nalaze ostaci većeg broja građevinskih objekata nedefinirane namjene. Oni su raspoređeni na jednoj zaravni, okvirnih dimenzija 200 x 300 m, koja leži između sela Jabuke i Velića, odnosno na k. č. 213/8, 213/9, 227, 228/1, 228/2, 228/3, 228/4 i 226/10 k. o. Vedrine.³

¹ Gosp. Anđelko Maroš obavijestio je Konzervatorski odjel u Splitu o pronalasku jednog groba, kojeg je nažalost neovlašteno sam počeo iskopavati. Ovom prilikom zahvaljujemo gosp. Anđelku na iscrpnim informacijama i nesebičnoj pomoći koju je pružio pri nastavku istraživanja na arheološkom nalazištu Velić kod Trilja.

² Ovom prilikom zahvaljujemo Dubravki Čerini iz Konzervatorskog odjelu u Splitu te Tomislavu Šeparoviću i Anti Jurčeviću iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu na upoznavanju s arheološkim nalazištem Velić te iscrpnim informacijama koje su nam pružili.

³ Demicheli – Jurčević 2011, 10; Bubić 2015, 96; Tončinić – Demicheli 2013, 622–624.

Navedeni prostor omeđen je ostacima bedema koji je u širini od 1,60 m izgrađen od klesanog kamena i žbuke. Kod ostataka građevinskih objekata radi se o urušenjima na kojima se mjestimično naziru zidovi koji se sijeku pod pravim kutom. Uočeni su ostaci jednog većeg objekta, sa zidovima širine 0,60 m, a u neposrednoj blizini grobnice nalazi se nekoliko humaka koji svojim oblikom upućuju na zaključak da se radi o daljnjim grobnicama.⁴ U prilog takvoj interpretaciji ide i činjenica da je i sama grobnica bila prekrivena humkom. Osim toga, uočene su i pojedine recentne strukture. Riječ je o jednom bunaru i različitim suhozidima koji se mogu dovesti u vezu s toponimom Krcine ograde i svjedočenjem mještana da je navedeni prostor tijekom 20. st. korišten za ispašu i čuvanje stoke.⁵ Nalazište je preliminarno uvjetno označeno kao naselje,⁶ a na temelju analogija istaknuta je i mogućnost postojanja crkvene građevine.⁷ Arheološki pregled nalazišta u srpnju 2011. god. i uvid u stariju literaturu, ukazali su na dva osnovna problema. Kao prvo, nedostatak značajnijih spomena u izvorima i literaturi, koji bi se mogli povezati s grobnicom i nalazištem,⁸ i kao drugo, nepristupačnost i nepreglednost nalazišta,⁹ koje su uvjetovane gustom mladom šumom s niskim granjem i raslinjem po ljeti, a s lišćem potpuno prekrivenim tlom po zimi (slika 1 i 2).

Slika 1. Pogled na nadsvodenu grobnicu prilikom terenskog pregleda u srpnju 2011. god. (VEL11-dig0047)

Slika 2. Pogled na nadsvodenu grobnicu na početku iskopavanja u veljači 2013. god. (VEL13-dig0003)

Oba su problema predstavljala prepreku za dataciju, interpretaciju i daljnje istraživanje nalazišta, a uz to se kao problem i dalje nametala činjenica da je grobnica dijelom iskopana i time izložena devastaciji.

Stoga je aktivnost Odsjeka za arheologiju u razdoblju od 2011. god. nadalje kao prvo usmjerena prema administrativnoj zaštiti nalazišta. Na osnovi arheološkog pregleda provedenog u srpnju 2011. god. područje obuhvaćeno k. č. 213/8, 213/9, 227, 228/1, 228/2, 228/3, 228/4 i 226/10 k. o. Vedrine zaštićeno je 23. srpnja 2012. god. kao kulturno dobro i upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara pod brojem Z-5709.¹⁰ Time je mogla započeti druga aktivnost, odnosno arheološko istraživanje, dokumentiranje i preliminarna zaštita

⁴ Demicheli – Jurčević 2011, 10; Bubić 2015, 96.

⁵ Bubić 2015, 93.

⁶ Demicheli – Jurčević 2011, 10; Bubić 2015, 93.

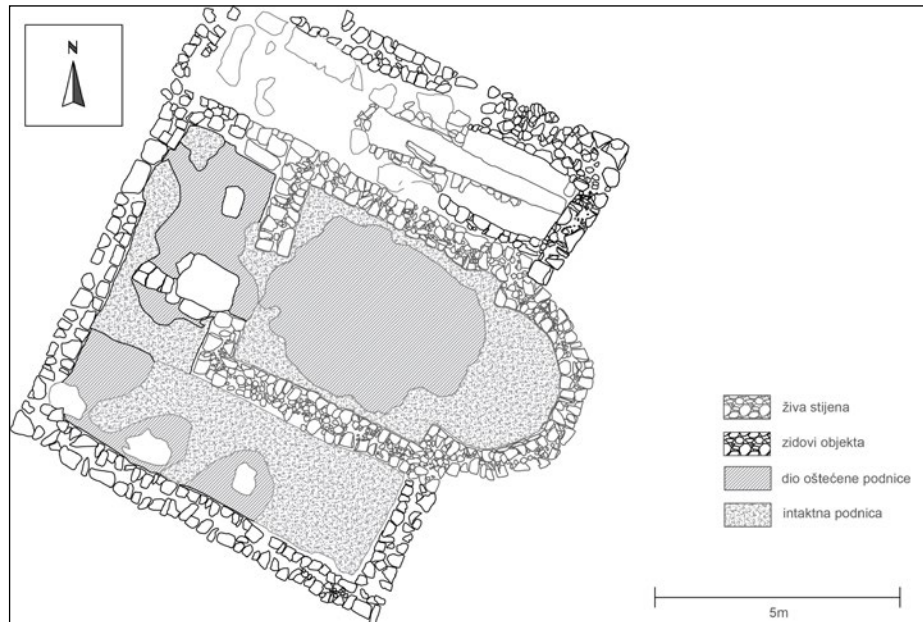
⁷ Bubić 2015, 98.

⁸ Demicheli – Jurčević 2011, 6–7; Bubić 2015, 94–96.

⁹ Demicheli – Jurčević 2011, 4–5 i 10; Bubić 2015, 93–94.

¹⁰ <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=358975221>

grobnice, što je provedeno 2013. god.¹¹ Nakon što su ta istraživanja više-manje jasno pokazala da grobnica nije samostalni objekt, već dio jedne veće građevine, otvorila su se nova pitanja.¹²

Slika 3. Velić, tlocrtni prikaz rezultata istraživanja od 2013. do 2019. god. (VELIĆ 19-005)

Slika 4. 3D model rezultata istraživanja od 2013. do 2019. god. izrađen pomoću računalnog programa Agisoft Photoscan (VELIĆ 19-003)

¹¹ Tončinić – Demicheli 2013. U istraživanje su se u veljači 2013. god. uključili i Maja Petrinec te Ante Jurčević iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu kojima i ovom prilikom zahvaljujem na kolegijalnoj pomoći i dragoj uspomeni.

¹² Usporedi tlocrt istraženih dijelova grobnice Tončinić – Demicheli 2013, 624. Arheološka istraživanja na nalazištu Velić kod Trilja stoga su nastavljena, a od 2016. god. sufinancira ih Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. Za rezultate istraživanja usporedi Tončinić – Demicheli 2013; Tončinić *et al.* 2014; 2015; 2016; 2017; 2018; 2019.

U navedenom razdoblju istraženi su, dokumentirani i preliminarno zaštićeni ostaci građevine pravokutnog tlocrta dimenzija 8,46 x 10,52 m, s polukružnom apsidom širine 2,74 m i dubine 1,92 m na istočnoj strani (slika 3 i 4).¹⁵ Građevina zajedno s apsidom poprima dimenzije 10,25 x 10,52 m i sastoji se od tri prostorije. Središnja prostorija unutarnjih dimenzija 3,75 x 4,35 m ima apsidu na istočnoj strani. S njene zapadne i južne strane nalazi se prostorija s tlocrtom u obliku slova „L“. Unutrašnje dimenzije zapadnog kraka prostorije iznose 2,20 x 6,70 m, a one južnog kraka 8,46 x 3,40 m. Sa sjeverne strane nalazi se prostorija dimenzija 7,86 x 2,17 m, a u njenom istočnom dijelu smještena je sama grobnica. Ona ima pravokutni tlocrt orijentacije istok-zapad. Sa sjeverne, južne i istočne strane omeđena je zidovima SJ 4, 5 i 6. Sjeverni zid, zid SJ 4, dugačak je 9,04 m, a u prosjeku je širok 0,64 m. Južni zid, zid SJ 5, širok je 0,64 m i dugačak 5,94 m. Zid SJ 6 širok je 0,65 m, a dugačak 3,32 m. Unutar grobnice, uz zidove SJ 4 i 5, smještena su dva zidana ožbukana ležaja za pokojnike SJ 10 i SJ 11, između kojih se nalazi kanal SJ 12. Ležaji su široki 0,70 m (SJ 10), odnosno 0,65 m (SJ 11), dok širina kanala između ležaja SJ 12 iznosi 0,67 – 0,45 m. Na istočnoj strani ležaja SJ 11, u kutu između zidova SJ 4 i SJ 6, dokumentiran je kameni jastuk za glavu (slika 14). Uzduž unutrašnje strane zidova SJ 4 i 5 pružaju se manje pravilno tesane ploče muljike SJ 9, koje su tvorile bačvasti svod. Sam bačvasti svod grobnice nije sačuvan, ali su sačuvani njegovi ostaci na ulazu u grobnicu (slika 5) i na zidu SJ 6, na kojem je dokumentiran kompletni luk svoda (slika 6). Na temelju manjih pravilno tesanih ploča muljike SJ 9 i poznatih primjera presvođenih grobnica, može se pretpostaviti da su ploče muljike bile postavljene „na nož“ i međusobno povezane žbukom. Nasuprot zida SJ 6 dokumentiran je ulaz u grobnicu širok 0,67 m koji je izvorno bio zatvoren kamenom pločom. Širina ulaza odgovara širini kanala SJ 12, ali se kanal SJ 12 prema istoku sužava.

Slika 5. Pogled na ulaz u grobnicu s ostacima bačvastog svoda SJ 9 (VEL13-dig0192)

Slika 6. Luk bačvastog svoda na zidu SJ 6 s ostacima bačvastog svoda SJ 9 (VEL13-dig0202)

Ulazu u grobnicu pristupalo se iz sjeverne prostorije, iz dijelom obzidanog prostora koji podsjeća na ulaze tipa *a pozzetto*, pri čemu je kamen živac (čini se dijelom tesani) iskorišten kao obzid i kao stepenica za silazak na razinu kanala SJ 12 (slika 7 i 8). Sjeverna je prostorija s južne strane omeđena zidovima SJ 5 i SJ 8. Zid SJ 8, širok je 0,52 m i dugačak 1,14 m. Između zidova SJ 5 i SJ 8 dokumentiran je ulaz u sjevernu prostoriju, odnosno prag SJ 14 izrađen od kamenih ploča

¹⁵ Cijela je građevina orijentirana jugoistok-sjeverozapad, ali će se zbog lakšeg snalaženja ovdje koristiti orijentacija istok-zapad.

različitih dimenzija, preko kojeg se u nju silazilo. Širina praga, odnosno ulaza, iznosi 0,93 m (slika 9). Sjeverna je prostorija sa zapadne strane omeđena zidom SJ 7, a njegovo je unutrašnje, istočno lice u sjevernoj prostoriji dugačko 2,2 m. Zid SJ 7 širok je 0,54 m. Od zapadnog kraja zida SJ 8 na pravcu zida SJ 7 nastavlja se dalje prema jugu zid SJ 42. Zid SJ 42 dugačak je 0,61 m, a širok 0,62 m.

Slika 7. Sjeverna prostorija, ulaz u grobnicu (VEL 15-dig0054)

Slika 8. Sjeverna prostorija, ulaz u grobnicu (VEL 15-dig0057)

Slika 9. Ulaz (SJ 14) u sjevernu prostoriju (VEL 15-dig0133)

Paralelno sa zidom SJ 42 položen je zid SJ 19 koji se od zapadnog kraja zida SJ 5 nastavlja prema jugu. Zid SJ 19, zajedno sa zidovima SJ 5, 20, 21 i apsidom SJ 22, omeđuje središnju prostoriju. Dužina zida SJ 19 iznosi 2,38 m, a širina 0,69 m. Na istom pravcu kao i zid SJ 19, leži zid SJ 20. Dužina zida SJ 20 iznosi 1,67 m, a širina 0,64 m. Međusobna udaljenost zidova SJ 19 i SJ 20 iznosi 1,43 m, što je ujedno i širina ulaza u središnju prostoriju. Na jugu je središnja prostorija omeđena zidom SJ 21 koji se od južnog kraja zida SJ 20 nastavlja prema istoku. Dužina zida SJ 21 iznosi 5,57 m, a širina 0,69 m. Istočni krajevi zida SJ 5 i SJ 21 povezani su apsidom SJ 22. Zid apside SJ 22 širok je 0,63 m. Širina apside iznosi 2,75 m, a dubina 1,92 m. Jugozapadna prostorija sa središnjom dijeli zidove SJ 19, 20 i 21, a omeđena je i zidovima SJ 23, 24, 35, 8 i 42. Zid SJ 23 nadovezuje se na

istočni kraj zida SJ 21, odnosno južni kraj zida SJ 22, prema jugu. Dužina zida SJ 23 iznosi 3,36 m, a širina 0,76 m. Na južnom kraju zida SJ 23 prema zapadu se nadovezuje zid SJ 24. Dužina zida SJ 24 iznosi 8,46 m, a njegova širina iznosi 0,68 m. Na zapadni kraj zida SJ 24 nadovezuje se zid SJ 35 koji leži na pravcu zida SJ 42. Zid SJ 35 dugačak je 5,32 m, širok 0,58 m. Između zidova SJ 35 i SJ 42 dokumentiran je ulaz u građevinu, odnosno prag SJ 40 izrađen od dvije kamene ploče različitih dimenzija. Širina ulaza iznosi 1,36 m (slika 10).

Slika 10. Ulaz SJ 40 (VEL19-dig008)

Istražena i opisana građevina na početku istraživanja je jednim dijelom bila prekrivena iskopom koji je nastao njenim neovlaštenim iskopavanjem. Unutrašnjost prostorija je bila ispunjena slojem tamnosmeđe rastresite zemlje i manjih komada kamenja SJ 15 i slojevima urušenja SJ 1, 16, 31 i 36. Uklanjanjem SJ 15 i SJ 16 unutar apside SJ 22, dokumentirana je veća količina urušenih ploča muljike SJ 18, što potvrđuje da je riječ o urušenom svodu apside. Zidovi su izrađeni od većeg pravilno tesanog kamenja sa ispunom u sredini. Žbuka koja je povezivala kamenje i ispunu uglavnom je razgrađena, vjerojatno uslijed djelovanja korijenja na ostatke arhitekture. No, pri dnu zidova na više je mjesta sačuvana zidna žbuka koja prelazi u podnicu. To se odnosi na središnju i jugozapadnu prostoriju, gdje je u apsidi i uz zidove sačuvana intaktna podnica od žbuke SJ 27, 33 i 41 na koju se mjestimično nadovezuje i žbuka na zidovima (slika 11 i 12). Prema sredini središnje i jugozapadne prostorije podnica nije intaktna, već slabije očuvana, odnosno vjerojatno oštećena spomenutim urušenjima i/ili poroznom podlogom. U jugozapadnoj prostoriji, uz zapadno lice zida SJ 19, na manjoj površini podnica nije sačuvana te je time dokumentirana supstrukcija SJ 39 (slika 13). Pred ulazom u središnju prostoriju, izmaknuta desno od središnje osi ulaza, dokumentirana je četvrtasta ploča muljike (SJ 37) dimenzija 1,20 x 0,90 m (slika 13). U neposrednoj blizini dokumentirano je i nekoliko manjih uslojenih ploča te ulomak arhitektonske plastike koji podsjeća na dovratnik grobnice. I ležaji SJ 10 i 11, koji su zidani od kamenih ploča, bili su premazani debelim slojem žbuke, isto kao i unutrašnji zidovi grobnice. Za razliku od toga, na dnu sjeverne prostorije dokumentiran je kamen živac SJ 13 i sloj crvene glinaste zemlje SJ 3 koji se javlja između živca, a zidovi SJ 4, 5, 7 i 8 položeni su na njih. Kamen živac (čini se dijelom tesani) iskorišten je, kao što je već spomenuto, i kao stepenica za silazak iz sjeverne prostorije u grobnicu na razinu kanala SJ 12. Čini se da su pri gradnji vješto iskorištene prirodna konfiguracija terena, živa stijena, prirodne škrape i nabijena crljenica, kako bi se sa razine središnje (456,41 m)

i jugozapadne prostorije (456,18 m), preko kamenog praga (456,51 m) spustilo u sjevernu prostoriju (456,20 m), zatim stepenicom u živcu preko nekoliko nivoa (455,83 m) u grobnicu, odnosno na razinu kanala SJ 12 (455,29 m) između ležaja SJ 10 i 11, pri čemu su ležaji dokumentirani na apsolutnoj visini od 455,97 m (SJ 10), odnosno 456,08 m (SJ 11).

Slika 11. Središnja prostorija, pogled na zid SJ 5 s ostacima žbuke i podnicom SJ 41 (VEL17-dig0055)

Slika 12. Središnja prostorija, pogled na zid SJ 22 s ostacima žbuke i podnicom SJ 41 (VEL17-dig0073)

Slika 13. Jugozapadna prostorija, podnica SJ 41, supstrukcija SJ 39 i ploča muljike SJ 37 (VEL19-dig015).

Na ležaju SJ 10 uza zid SJ 5 dokumentiran je kostur s lubanjom na istoku (slika 14), a dijelovi kostura dokumentirani su i u kanalu SJ 12 i u ulazu u grobnicu. Riječ je o kosturu muškarca koji je preminuo u dobi od 50 do 60 godina, a zabilježeno je i više fragmenata životinjskih kostiju.¹⁴ Kamena ploča, koja je na ulazu u grobnicu dokumentirana u uspravnom položaju (slika 7 i 8), izvorno je služila kao vrata grobnice, ali je grobnica pronađena otvorena. To, zajedno sa činjenicom da su dijelovi kostura dokumentirani na južnom ležaju SJ 10, u kanalu SJ 12 i u ulazu u grobnicu, potvrđuje da je grobnica bila devastirana prije neovlaštenog iskopavanja. Taj zahvat, naime,

¹⁴ Šlaus *et al.* 2013.

nije dosegnuo niti razinu kanala SJ 12 između ležaja SJ 10 i 11, niti ulaz grobnice. O prethodnoj devastaciji svjedoče daljnji nalazi ljudskog osteološkog materijala i kontekst njihovog nalaza. U urušenju unutar središnje prostorije, u SJ 25, nađena je donja čeljust, vjerojatno ženske osobe starosti više od 40 godina, zatim u SJ 28 lijeva i desna ključna kost te desna podlaktica i nadlaktica, najvjerojatnije muške osobe starije od 40 godina.¹⁵

Slika 14. Sjeverna prostorija, grobnica 1 s ostaci-
ma pokojnika na klupi SJ 11 (VEL13-dig0111)

Za sada ne postoje naznake kada je došlo do navedene devastacije, a njeni jasni pokazatelji u ovoj fazi istraživanja dodatno otežavaju datiranje cijele građevine. Istraživanje, naime, uz dokumentiranu devastaciju karakterizira relativno mali broj pokretnih nalaza. Prevladavaju jako fragmentirani keramički nalazi i sporadični loše sačuvani metalni nalazi koji se trenutačno još uvijek nalaze na konzervaciji. Jedan jako loše očuvani novac određen je kao novac sredine 4. st.¹⁶ On je nađen u sjevernoj prostoriji, u sloju crvene glinaste zemlje SJ 3. S obzirom na činjenicu da su dijelovi jednog kostura dokumentirani u grobnici, na ležaju SJ 10, u kanalu SJ 12 i u ulazu u grobnicu, a dijelovi druga dva čak u središnjoj prostoriji, nije isključeno da je novac izvorno bio prilog u grobnici i da je sa izvlačenjem sadržaja grobnice dospio na mjesto nalaza. Prema kontekstu nalaza, ipak je vjerojatnije da je sloj crvene glinaste zemlje SJ 3 nastao zapunjavanjem škrapa u kamenu živcu u vrijeme podizanja građevine i da vrijeme kovanja novca između 348. i 361. god. predstavlja *terminus ante quem non* za gradnju. Time su za sada iscrpljeni nalazi koji pružaju osnovu za datiranje grobnice i cijele građevine, pa je potrebno konzultirati analogije.

Grobnice sa bačvastim svodom i ulazom tipa *a pozzetto* dokumentirane su u Saloni,¹⁷ konkretno na Manastirinama,¹⁸ Kapljuču,¹⁹ Marusincu²⁰ i na Zapadnoj nekropoli,²¹ nadalje u zaleđu Salone, u Klapavicama kod Klisa,²² u Vrbi kod Glamoča,²³ na nalazištu Mandarića Crkvine kod Ciste

¹⁵ Šlaus *et al.* 2018.

¹⁶ Ae2 ili Ae3 pripada tipu pali konjanik s legendom FEL(icior) TEMP(orum) REPARATIO. Kuje se između 348. i 361. god. za vladavine cara Konstancija II. Avers: Loše sačuvan. Revers: Rimski vojnik ili Virtus probada kopljem palog barbarskog konjanika. Varijacije prikazuju barbarskog konjanika u različitim pozama, kako kleči, kako se okreće prema vojniku, pada na konja ili sjedi pored konja, ali redovito umire. Kovnica nečitka. RIC VIII² Zahvaljujem kolegici doc. dr. sc. Ani Pavlović na određivanju novca.

¹⁷ Za pregled zidanih presvođenih grobnica s ulazom tipa *a pozzetto* u Saloni vidi: Bubić 2016, 370–373, kat. br. 888–900.

¹⁸ Egger 1926, 36–38, sl. 33–37.

¹⁹ Brøndsted 1928, 135–137, Plan VIII.

²⁰ Dyggve – Egger 1939, 6–14, sl. 5.

²¹ Kirigin *et al.* 1987, 42–43.

²² Jurčević 2007, 254, Grob 25.

²³ Bojanovski 1980–1981.

Velike,²⁴ u Prološcu Donjem – Postanju,²⁵ u Zmijavcima kod Imotskog,²⁶ u zaleđu Narone²⁷ i dublje u unutrašnjosti provincije Dalmacije.²⁸ Ovakve su se grobnice upotrebljavale i u poganskom i u ranokršćanskom kontekstu, a datiraju se u razdoblje od 4. do 7. st. U usporedbi s navedenim grobnicama, grobnica iz Velića ipak se izdvaja po činjenici da je sastavni dio veće građevine i da nema klasičan ulaz tipa *a pozzetto*. Najbližu paralelu za dokumentiranu građevinu za sada predstavlja sličan objekt na nalazištu Crkvina u Galovcu kod Zadra.²⁹ Riječ je o četverokutnoj građevini dimenzija 11 x 10 m s apsidom širine 2,75 m i dubine 2 m na istočnoj strani. Građevina se sastoji od tri prostorije. Središnja prostorija dimenzija 6,7 x 3,9 m ima apsidu na istočnoj strani. S njene sjeverne strane nalazi se prostorija dimenzija 6,6 x 2,5 m, a s južne prostorija dimenzija 7,5 x 2,5 m. Na istočnoj strani južne prostorije smještena je grobnica na svod. Janko Belošević je ovu građevinu preliminarno interpretirao kao ranokršćansku memoriju,³⁰ da bi se pri konačnoj objavi opredijelio za izvorno poganski kulturni objekt, koji je kasnije prenamijenjen u ranokršćanski oratorij, i na čijim je ostacima, po prestanku kultne namjene, podignuta grobnica na svod.³¹ Za svoju konačnu interpretaciju, doduše, ističe kako nema dostatnih arheoloških dokaza, već ju temelji na arheološkim indicijama, odnosno na pojedinim arheološkim nalazima koji su nađeni u blizini opisane građevine. Konkretno na dva žrtvenika posvećena Jupiteru,³² odnosno Liberu, Junonama i Silvanu,³³ četiri kasnoantička novca od kojih po jedan pripada Konstantinu I (306. – 337.) i Valensu (364. – 378.), a preostala dva nije bilo moguće odrediti, te na ulomku kamene grobne menze.³⁴ I dok se građevine u Veliću kod Trilja i Crkvini u Galovcu po tlocrtu, dimenzijama, konstrukciji grobnice³⁵ i numizmatičkim nalazima u velikoj mjeri podudaraju, istovremeno postoje i razlike. Kao prvo, u Veliću nisu zabilježeni nalazi na osnovi kojih bi se moglo pretpostaviti postojanje faza koje su prethodile i slijedile nakon građevine s grobnicom na svod. Kao drugo, nisu dokumentirane ni različite faze izgradnje. Grobnica je izgrađena istovremeno s ostatkom građevine, kao integralni dio koncepta. S obzirom na sve navedeno, preliminarno se cijela građevina istražena na nalazištu Velić može grubo datirati u razdoblje kasne antike i interpretirati kao ranokršćanska memorija. Pitanje njene konkretne datacije i atribucije za sada treba prepustiti nastavku arheoloških iskopavanja, a isto vrijedi i za pitanje karaktera cijelog nalazišta.

Do pojedinih odgovora na posljednje pitanje uspjelo se ipak doći i nastavkom arheološkog pregleda i mapiranjem nalazišta Velić koji bi ga mogli smjestiti u zemljopisni i povijesni kontekst. Navedene su aktivnosti sustavno provedene paralelno s arheološkim istraživanjem.³⁶ Tako su već

²⁴ Maršić – Gudelj – Lozo 2000, 119 i 123; Gudelj 2011, 25–26.

²⁵ Gudelj 2006, 52–54.

²⁶ Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 41–47.

²⁷ Miličević–Capek 2009.

²⁸ Za pregled kasnoantičkih grobnica na svod u BiH vidi: Paškvalin 1959; 1970; Bojanovski 1964; u Oborcima kod Donjeg Vakufa vidi: Basler 1960, 59–70; i Varvari na izvoru Rame vidi: Nikolajević 1969, 219–223.

²⁹ Belošević 1997, 305, 310–311, sl. 1. I, T. 2.2; Belošević 1998, 74–75, Fig. 1, 1, T. II, 2.

³⁰ Belošević 1992, 80–83, sl. 1, T. II, 2 i T. III, 1 i 2.

³¹ Belošević 1997, 310–311; Belošević 1998, 74–75.

³² Usporedi Belošević 1990, T. IV.

³³ Usporedi Medini 1987.

³⁴ Belošević 1997, 311; Belošević 1998, 74.

³⁵ Usporedi Belošević 1989, 75–76, T. V, 1 i T. VI.

³⁶ Bužanić *et al.* 2017. Arheološki pregled i mapiranje nalazišta Velić, provedeno je u okviru studentskih projekata *Mapiranje terena i arheoloških objekata na ranokršćanskom nalazištu Jabuka – Velić*, koje je temeljem godišnjih Natječaja za sufinanciranje studentskih projekata između 2014. i 2016. godine financirao Filozofski fakultet Sveučilišta u

2014. god. totalnom mjernom stanicom dokumentirane građevine nedefinirane namjene prethodno zabilježene oko grobnice, čime je dobivena mapa nalazišta u krugu od 50 m oko memorije. Uklanjanjem niskog raslinja, lišća i humusa, dokumentirani su zidovi široki 0,60 – 0,70 m, i potvrđeni ostaci pet pravokutnih objekata površine 12,81 x 8,19 m (objekt 1), 8,71 x 10,42 m (objekt 2), 7,04 x 6,88 m (objekt 3) i 14,48 x 7,89 m (objekt 4). Za objekt 4 se uz to moglo pretpostaviti da je dio veće cjeline ili da postoje daljnji objekti vezani uz njega.³⁷ Pri tome je gusta mlada šuma, s niskim granjem i raslinjem po ljeti i s lišćem potpuno prekrivenim tlom po zimi, znatno otežavala snimanje totalnom mjernom stanicom te onemogućavala klasičan pregled terena i sagledavanja nalazišta u cjelini. Stoga se u nastavku projekta mapiranju nalazišta Velić pristupilo primjenom dviju novih metoda. Kao prvo, provođenjem terenskog pregleda uz korištenje mobilne aplikacije Polaris Navigation kojom su bilježene rute kretanja i arheološke strukture uočene prilikom pregleda. Ukupno je dokumentiran položaj četrnaest objekata i nekoliko mogućih objekata, ali uzimajući u obzir gustu mladu šumu, nije isključeno da postoje i daljnji objekti koji za sada nisu prepoznati.³⁸ Na taj je način izrađena mapa čitavog nalazišta na osnovi koje se može naslutiti da se ono ne prostire po čitavom području obuhvaćenom zaštitom. Druga metoda je fotogrametrijsko modeliranje u programu Agisoft Photoscan, odnosno izrada 3D modela terena uz pomoć kontinuiranog slijeda fotografija. Kako zbog guste šume i krošnji bespilotnom letjelicom nisu postignuti zadovoljavajući rezultati, dio nalazišta u neposrednoj okolici grobnice očišćen je od raslinja i granja do visine od oko 2,5 metra. Zatim je u paralelnom pravocrtnom kretanju uzduž planiranog područja dio nalazišta dokumentiran kontinuiranim slijedom fotografija snimljenim niskim štapom, odnosno sa visine od 2 do 4 m. Time je postignuta maksimalna učinkovitost slikanja i preklapanje fotografija u što većem obujmu. Na temelju snimljenih fotografija izrađen je 3D model objekata 3 i 4.³⁹ Pri tome je za daljnja istraživanja od posebnog značaja dobiveni 3D model objekta 4 s novim dokumentiranim zidovima,⁴⁰ ali i mogućnost spajanja i zajedničke interpretacije 3D modela memorije i objekata 3 i 4 (slika 15 i 16). Objekt 4 je, naime, najveći dokumentirani objekt na nalazištu Velić, odnosno objekt za kojeg je prethodno pretpostavljeno da bi mogao biti ostatak crkvene građevine.⁴¹ U tom kontekstu treba istaknuti i činjenicu da se najbolja paralela za memoriju u Veliću, objekt na nalazištu Crkvina u Galovcu kod Zadra, nalazi svega 10 m sjeverozapadno od ranokršćanske crkve iz 6. st.⁴² Nadalje, u raspravi o grobnicama na svod u Zmijavcima Nenad Cambi i dr. ističu kako je karakteristika *starokršćanskih lokaliteta u unutrašnjosti Dalmacije da se dvije do tri, rijetko više grobnica nalazi u ili oko jedne starokršćanske bazilike. Njihova nazočnost je pouzdana indicija i za samu baziliku koja se mora nalaziti u neposrednoj blizini.*⁴³ Tako su, na primjer, grobnice uza zapadni zid crkve potvrđene u Vrbi kod Glamoča,⁴⁴ Oborcima kod Donjeg Vakufa⁴⁵ i Varvari na izvoru Rame.⁴⁶

Zagrebu. Studenti-sudionici za navedene su projekte dobili Nagradu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Rektorovu nagradu Sveučilišta u Zagrebu.

³⁷ Tončinić *et al.* 2014, slika 4.

³⁸ Tončinić *et al.* 2015; Bužanić *et al.* 2017, 52–53, sl. 9–10.

³⁹ Bužanić *et al.* 2017, 54–57.

⁴⁰ Bužanić *et al.* 2017, sl. 11–14 i 16–18.

⁴¹ Bubić 2015, 98.

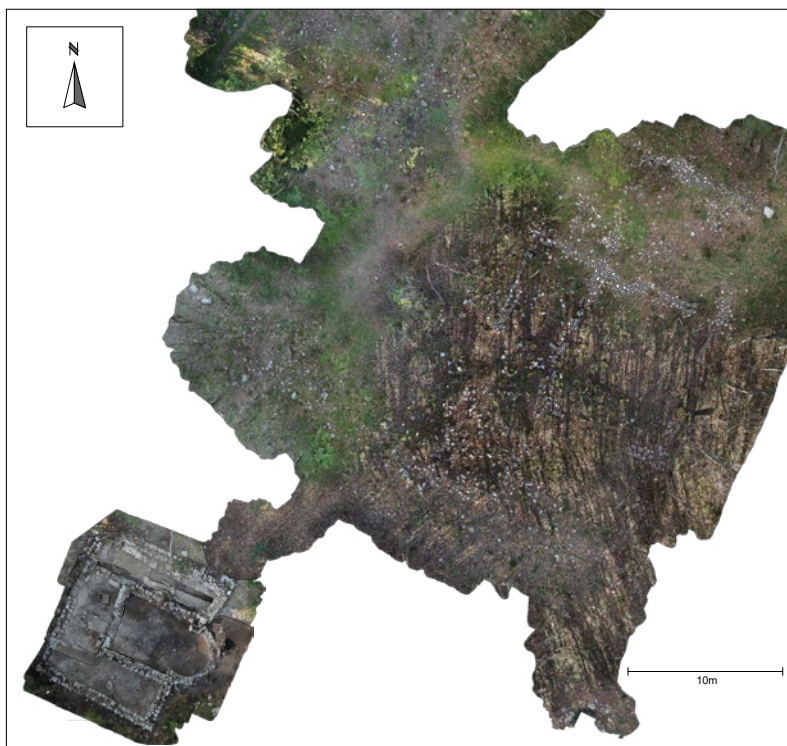
⁴² Belošević 1997, 305, 310–311, sl. 1. I, T. 2.2; Belošević 1998, 74–75, Fig. 1, 1, T. II, 2.

⁴³ Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 46.

⁴⁴ Bojanovski 1980–1981.

⁴⁵ Basler 1960, 59–70.

⁴⁶ Nikolajević 1969, 219–223.

Sl. 15 3D model memorije i objekata 3 i 4 izrađenog uz pomoć računalnog programa Agisoft Photoscan (VELIĆ 18-006)

Sl. 16 Tlocrt memorije i dokumentiranih zidova na objektima 3 i 4 (VELIĆ 19-005)

Čini se da rezultati arheoloških iskopavanja i mapiranja u kombinaciji s analogijama potvrđuju pretpostavku o postojanju daljnjih grobnica, možda i memorija i crkve, ali su istovremeno ponovno naglasili problem nedostatka značajnijih spomena u antičkim izvorima i starijoj literaturi s kojima bi se nalazište Velić kod Trilja moglo povezati.⁴⁷ Bez toga, u ovoj fazi istraživanja, ni interpretacija nalazišta nije moguća. Pri tome je navedeni nedostatak zanimljiv već zbog činjenice što Velić leži nedaleko od antičkih nalazišta koja su potvrđena antičkim izvorima ili arheološkim nalazima od početka 1. st. po. Krista, a cijeli prostor oko Velića upravo je zbog toga rano ušao u fokus znanstvenih istraživanja. Velić, naime, leži uz rimsku cestu kojom je povezan s nedalekim rimskim vojnim logorom na Gardunu kod Trilja (ant. *Tilurium*), odnosno antičkim naseljem na području samoga Trilja (*Pons Tiluri*). Izgradnja ceste koja se na natpisu CIL III, 3201 = 10159 + 3198b = 10156b spominje kao cesta *a Salonis ad Hedum castel(lum) / Daesitiatum* datirana je na osnovi carske titulature u vrijeme cara Tiberija u 20./21. god. po. Krista.⁴⁸ Ona je vodila od Salone prema Tiluriju i dalje prema unutrašnjosti provincije Dalmacije.⁴⁹ Navedenu cestu *Tabula Peutingeriana* (5,3 – 6,1) bilježi kao *Salona – Argentaria*,⁵⁰ a u blizini nalazišta Velić ona je potvrđena dvama natpisima i zabilježenim segmentima ceste. Riječ je o građevinskom natpisu CIL III, 3202 iz Trilja, koji navodi da je u vrijeme cara Komoda 184. god. obnovljen most na Cetini, te miljokazu CIL XVII/4, 326, koji je postavljen u vrijeme cara Maksimina Tračanina 236. god. Trasa ceste potvrđena je spurilama između Trilja i Velića u Vedrinama⁵¹ i u Čačvini⁵² te u nastavku sjeveroistočno od Velića u Tijarici.⁵³ S obzirom na blizinu važne prometnice, nalazište Velić vrlo vjerojatno treba promatrati u kontekstu te prometnice.

Preliminarni rezultati opravdavaju nastavak arheoloških istraživanja i iskopavanja na donedavno nepoznatom nalazištu u Veliću kod Trilja.

⁴⁷ Bubić 2015, 94–96.

⁴⁸ Abramić 1927, 151–152.

⁴⁹ Bojanovske 1974, 133–191, Karta II i V.

⁵⁰ CIL XVII/4, 177–186.

⁵¹ Ballif 1893, 25; Bojanovski 1974, 152–155; Milošević 1998, 288, br. 512. Šipići.

⁵² Gudelj 2000, 154.

⁵³ Ballif 1893, 25; Bojanovske 1974, 152–155; Milošević 1998, 271 br. 472. Omrčenove staje.

KRATICE

CIL III – *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Aegypti, Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici, partes 1 et 2*, Berlin 1873–1902.

LITERATURA

- Ballif 1893 Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. Theil 1*, Wien 1893.
- Basler 1960 Đ. Basler, „Bazilika u Oborcima – Arheološka problematika i konzervatorski zahvat“, *Naše starine* 7, Sarajevo 1960, 59–72.
- Belošević 1989 J. Belošević, „Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovac kod Zadra“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28, 1988/1989, Zadar 1989, 71–82.
- Belošević 1990 J. Belošević, „Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 29, 1989/1990, Zadar 1990, 231–239.
- Belošević 1992 J. Belošević, „O rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovac kod Zadra u 1990. godini“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 30, 1990/1991, Zadar 1992, 79–92.
- Belošević 1997 J. Belošević, „Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovac kod Zadra“, *Diadora* 18–19, Zadar 1997, 301–333.
- Belošević 1998 J. Belošević, „Il complesso dell’architettura paleocristiana a Crkvina di Galovac nei pressi di Zadar“, u: N. Cambi – E. Marin (ur.), *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split – Poreč, 25.9.–1.10.1994. Dio 3*, Split 1998, 69–104.
- Bojanovski 1964 I. Bojanovski, „Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija“, *Naše starine* 9, Sarajevo 1964, 103–122.
- Bojanovski 1974 I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji = (Dolabellae systema viarum in Provincia Romana Dalmatia)*, Djela XLVII, Sarajevo 1974.
- Bojanovski 1980–1981 I. Bojanovski, „Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n. s., 35–36, Sarajevo 1980–1981, 195–211.
- Brøndsted 1928 J. Brøndsted, „La basilique des cinq martyrs à Kapljuč“, u: *Recherches à Salone*, I, Copenhague 1928, 33–186.
- Bubić 2015 V. Bubić, „Terenski pregled lokaliteta kod Velića“, u: I. Alduk – D. Tončinić (ur.), *Istraživanja u Imotskoj krajini. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 29, Zagreb 2015, 91–101.
- Bubić 2016 V. Bubić, *Tipologija i topografija kasnoantičkih grobova u arheološkom krajoliku srednje Dalmacije*, doktorski rad, Zagreb 2016.
- Bužanić et al. 2017 D. Bužanić – D. Dunjko – B. Glavinić – K. Ivak – A. Manhard – J. Šekrst – I. Vidović, „Mapiranje arheološkog nalazišta Velić 2014. – 2016.“, *Fragmenti* 5, Zagreb 2017, 45–64.

- Cambi – Gamulin – Tonković 1999 N. Cambi – A. Gamulin – S. Tonković, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split – Zmijavci 1999.
- Demicheli – Jurčević 2011 D. Demicheli – A. Jurčević, *Izviješće o rezultatima arheološkog pregleda provedenog na području između Jabuke i Velića kod Trilja u 2011. godini*, podneseno Ministarstvu kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Splitu.
- Dyggve – Egger 1939 E. Dyggve – R. Egger, *Forschungen in Salona III. Der altchristliche Friedhof Marusinac*, Wien 1939.
- Egger 1926 R. Egger, *Forschungen in Salona II. Der altchristliche Friedhof Manastirine*, Wien 1926.
- Gudelj 2000 Lj. Gudelj, "Utvrda Čačvina. Rezultati arheoloških istraživanja 1992.–1996.", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III., 27, Split 2000, 153–182.
- Gudelj 2006 Lj. Gudelj, *Od svetišta Mitre do Crkve sv. Mihovila. Rezultati arheoloških istraživanja kod Crkve sv. Mihovila u Prološcu Donjem – Postranju (1986. – 1997. godine)*, Split 2006.
- Gudelj 2011 Lj. Gudelj, *Crkvine, Cista Velika*, Split 2011.
- Jurčević 2007 A. Jurčević, „Kasnoantičko i srednjovjekovno groblje na lokalitetu Crkvine u Klapavicama“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 34, Split 2007, 249–265.
- Kirigin *et al.* 1987 B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić, „Salona 86/87“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 80, Split 1987, 7–56.
- Maršić – Gudelj – Lozo 2000 D. Maršić – Lj. Gudelj – M. Lozo, „Crkvine, Cista Velika. Izviješće o arheološkim istraživanjima 1992. – 1999. godine“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 27, Split 2000, 115–28.
- Medini 1987 J. Medini, „Zavjetni žrtvenik iz Galovca“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 26, 1986–1987, Zadar 1987, 125–139.
- Miličević-Capek 2009 I. Miličević-Capek, „Novi nalazi kasnoantičkih grobnica na svod u Donjoj Hercegovini“, *Archaeologia Adriatica* 3, Zadar 2009, 223–236.
- Milošević 1998 A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split 1998.
- Nikolajević 1969 I. Nikolajević, „Kasnoantičke presvođene grobnice u srednjovjekovnoj crkvenoj arhitekturi Bosne i Hercegovine“, u: A. Benac (ur.), *Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, Sarajevo 1969, 217–226.
- Paškvalin 1959 V. Paškvalin, „Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriju Bosne i Hercegovine“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n. s., 14, Sarajevo 1959, 140–160.
- Paškvalin 1970 V. Paškvalin, „Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine“, u: V. Miroslavljević – D. Rendić-Miočević – M. Suić (ur.), *Adriatica praehistorica et antiqua: zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb 1970, 667–687.
- Šlaus *et al.* 2013 M. Šlaus – M. Novak – V. Vyroubal – Ž. Bedić – J. Perić Peručić, *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Velić kraj Trilja. Stručni izvještaj*, Zagreb 2013.

- Šlaus *et al.* 2018 M. Šlaus – V. Vyroubal – Ž. Bedić – A. Adamić, *Rezultati antropološke analize osteološkog materijala s nalazišta Velić. Stručni izvještaj EP – 290 – 11/18*, Zagreb 2018.
- Tončinić – Demicheli 2013 D. Tončinić – D. Demicheli, „Velić“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10/2013, Zagreb 2014 [2017], str. 622–624.
- Tončinić *et al.* 2014 D. Tončinić – D. Demicheli – D. Bužanić – D. Dunjko – B. Glavinić – A. Manhard, „Velić“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 11/2014, Zagreb, u pripremi.
- Tončinić *et al.* 2015 D. Tončinić – M. Sanader – M. Vuković – D. Bužanić – D. Dunjko – B. Glavinić – A. Manhard, „Velić“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 12/2015, Zagreb, u pripremi.
- Tončinić *et al.* 2016 D. Tončinić – M. Sanader – M. Vuković – D. Bužanić – B. Glavinić – K. Ivak – J. Šekrst – I. Vidović, „Velić“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/2016, Zagreb, u pripremi.
- Tončinić *et al.* 2017 D. Tončinić – M. Sanader – V. Matijević – M. Vuković, „Velić“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14/2017, Zagreb, u pripremi.
- Tončinić *et al.* 2018 D. Tončinić – M. Sanader – V. Matijević – M. Vuković, „Velić“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 15/2018, Zagreb, u pripremi.
- Tončinić *et al.* 2019 D. Tončinić – M. Sanader – V. Matijević – M. Vuković, „Velić“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 16/2019, Zagreb, u pripremi.

DOMAGOJ TONČINIĆ

THE UNKNOWN ARCHAEOLOGICAL SITE VELIĆ IN THE VICINITY OF TRILJ

This paper shows preliminary results of the archaeological excavations conducted at Velić site, located several kilometres northeast from Trilj. The site had been unknown to the archaeological community until a resident of Velić brought it into the spotlight in 2011. After an introductory inspection of the terrain, following by its archaeological survey, the existence of a partially unearthed vaulted tomb with remains of a human skeleton has been ascertained. It was further established that the area around the tomb contains remains of a larger number of structures of undefined purpose. After its entry into the Register of Cultural Goods of the Republic of Croatia, the site undergoes archaeological excavations over a period of 2013–2019. During that time, remains of a building with a rectangular floor plan, containing a semi-circular apse on its east side and tomb in the north chamber, were inspected. The entire building can be roughly dated to the Late Antiquity period and interpreted as an early Christian tomb chapel. Archaeological survey and mapping of the entire site have ascertained the existence of other structures in the chapel surroundings.

Keywords: *Velić, Trilj, Tilurium, Late Antiquity, early Christianity, vaulted tomb*

MARTA PERKIĆ

PRIOLOG POZNAVANJU RANOKRŠĆANSKE TOPOGRAFIJE DUBROVAČKOG PODRUČJA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.25>

Do sada utvrđeni ranokršćanski lokaliteti na dubrovačkom području ne pružaju jasnu sliku ovog prostora na samom izmaku antike, mahom zbog neistraženosti, ali i nepotpune valorizacije pojedinih lokaliteta kod kojih je izostala obrada cjelokupne građe proistekle iz istraživanja. Velika koncentracija ranokršćanskih nalaza na elafitskim otocima upućuje na već uočene procese razvoja kršćanstva u povoljnim uvjetima i sigurnom okruženju koje je omogućavalo gotovo neometani kontinuitet života kršćanske zajednice. Arheološke nalaze upotpunjuje sakralna toponimija koja ukazuje na snažnu romansku prisutnost na otocima i prostoru dubrovačke Astoreje. Veliki broj sačuvanih toponima uočava se i u najužem izvengradskom prostoru Epidaura gdje rano kršćanstvo tek treba dobiti konkretnije arheološke potvrde. S druge strane Dubrovnik, odnosno *Ragusium*, je arheološki i povijesno potvrđeno kasnoantičko naselje i kršćansko središte čiji se razvoj prati u kontinuitetu od kasne antike prema srednjem vijeku s jako izraženom romanskom tradicijom i vrlo rano razvijenim vlastitim kultovima. Stoga prema dosadašnjim spoznajama, mogućnost ranijeg preseljenja sjedišta Epidaurske biskupije u *Ragusium* vrlo je izvjesna, no to mogu potvrditi samo buduća istraživanja.

Ključne riječi: rano kršćanstvo, arheološka topografija, sakralna toponimija, Dubrovnik, Primorje, Elafiti, Župa, Konavle

UVOD

Topografski pregled utvrđenih i potencijalnih ranokršćanskih lokaliteta u ovom radu obuhvaća šire dubrovačko područje od Primorja i Elafita na sjeverozapadu do Konavala na jugoistoku, a temelji se na dosadašnjim poznatim arheološkim nalazima i toponimskim pokazateljima.¹ Radi se ujedno o graničnom prostoru teritorija rimskih kolonija Epidaura i Narone u kasnoj antici i biskupija u čijim je granicama do sada izneseno više stajališta.² Za Epidaursku biskupiju oskudni povijesni izvori još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri upotpunjeni odgovarajućim materijalnim ostacima što je u velikoj mjeri i odraz stanja istraživanja, ali i stupnja obrađenosti arheološke građe, proistekle iz dosadašnjih istraživanja.³

¹ S obzirom na zadana ograničenja, ovim radom nismo mogli obuhvatiti čitavo dubrovačko područje, odnosno otok Mljet i za usporedbu vrlo važan Ston. Iz istih razloga, svi podaci donose se u najkraćim mogućim crtama s naglaskom na one manje poznate, a općenito antička topografija ovim radom nije ni približno iscrpljena. Polazišne točke su radovi C. i I. Fiskovića koji su prvi dali opsežnije prikaze ranokršćanskih lokaliteta i nalaza na širem dubrovačkom području (vidi Fisković 1959 i Fisković 1980).

² O problemima granica Naronitanske, Epidaurske i Sarsenterske biskupije sa svom starijom literaturom vidi Vučić 2012; zasebno o problematici Epidaurske biskupije vidi Škegro 2010, Škegro 2011, 117, 118.

³ Tijekom 60-ih i 70-ih godina 20. st. izvedena su brojna zaštitna arheološka istraživanja antičkih i ranokršćanskih lokaliteta na dubrovačkom području, a radove je uglavnom vodio tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture i

Geografske značajke ovog prostora uskog priobalnog pojasa s malim plodnim površinama, odvojenim od zaleđa gorjem, u značajnoj su mjeri utjecale na njegovo naseljavanje i usmjerenost prema moru u čemu su važnu ulogu imali pomorski plovni putovi duž istočne jadranske obale. Na ovom području glavni plovni put išao je duž obale od Konavala do elafitskih otoka, zatim njihovom vanjskom i unutarnjom stranom, odnosno kroz Koločepski kanal preko prolaza Vratnik prelazio je u Mljetski kanal te, prateći sjevernu obalu Mljeta, nastavljao dalje prema sjeverozapadu. Na tome putu su od velike važnosti za sigurnost plovidbe bile luke Molunat, Cavtat, Dubrovnik, Rijeka dubrovačka, Zaton, Slano, elafitske luke te, konačno, Polače kao najveće i najznačajnije sidrište južnog Jadrana u antičkom razdoblju, a trase plovnih putova potvrđuju brojni podvodni arheološki nalazi i brodolomi.⁴ Što se tiče kopnenih komunikacija, u vrijeme rimske uprave ovo se područje nalazilo relativno blizu glavnog magistralnog pravca *Narona – Leusinium – Scodra* na koji se spajalo priključnim putovima koristeći se prirodnim klancima i prijevojima. Najvažnije takve prirodne komunikacije u dubrovačkom Primorju su tzv. Slanska cesta (Slano – Zavalala), Čepikuće – Trebimlja, Čepikuće – Hutovo te Osojnik – Hum, u zaleđu Dubrovnika prijevoj Ivanjica, a u Konavlima klanac sjeverno od Dubravke prema dolini Trebišnjice.⁵ Za Epidaur najveću važnost imao je njegov priključak na magistralni pravac na koji se spajao kod stanice *Ad Zizio* te nastavak tog magistralnog priključka obalom od Epidaura prema istoku preko Rizinija do Scodre.⁶ Većina ovih pravaca zadržava se i u kasnijim vremenima, no uglavnom gube na važnosti, a u srednjem i novom vijeku održavaju se isključivo trase karavanskih putova koje su Dubrovniku bile neophodne za trgovinu sa zaleđem. Tek za francuske uprave početkom 19. st. grade se novi putovi, dobrim dijelom po trasama starih prapovijesnih i antičkih komunikacija.

ELAFITI

Elafitski otoci predstavljaju skupinu južnodalmatinskog otočja od kojih se veličinom i značajem izdvajaju Šipan, Lopud i Koločep. Pojedinačni nazivi za ove otoke javljaju se tek u srednjem vijeku, a do tada su otoci bili poznati isključivo pod nazivom *Elaphites*, kako ih je nazivao Plinije Stariji u 1. st.⁷ Dubrovčani vjerojatno posjeduju ove otoke od samih početaka, a najkasnije od 9. st. te oni zajedno s Astarejom predstavljaju najstariji izvangradski dubrovački teritorij.⁸ Sve dosadašnje spoznaje o naseljenosti ovih otoka u antičkom razdoblju temelje se na pojedinačnim nalazima i toponimskim pokazateljima,⁹ a arheološka istraživanja provedena su samo na lokalitetu Igallo u Donjem Čelu na Koločepu.¹⁰ Tragovi ranog kršćanstva prepoznaju se kroz predromaničke ili rano-romaničke adaptacije izvornih ranokršćanskih crkava te pojedinačne nalaze kamenog namještaja i dekoracije.¹¹

prirode u Dubrovniku. Do danas je većinom izostala cjelovita obrada i objava rezultata ovih istraživanja, a kao primjer ističemo ranokršćanske lokalitete u Polačama na Mljetu, gdje je brojna pokretna građa ostala do danas nepoznata javnosti, pa tako i pronađeni ulomci kamenog namještaja i arhitektonske plastike.

⁴ Kisić 1988; Ničetić 1996, 29–106; Vrsalović 2011, 230, 231.

⁵ Lučić 1986, 18; Imamović 1988, 125.

⁶ Bojanovski 1973; Imamović 1988, 121–123; Bojanovski 1992, 168.

⁷ Skok 1950, 229, 234–236.

⁸ Lučić 1968, 109–113; Lučić 1976, 44–50.

⁹ Fisković 1970, 5, 6; Cambi 1988; Šarić 1988; Žile 2003, 18–21; Tomas – Zeman 2017, 11–34.

¹⁰ Vidi f. 36 i Knežević – Mirnik 1980; Mirnik 2011; Tomas – Zeman 2017, 23–25.

¹¹ O predromaničkim adaptacijama ranokršćanskih crkava na dubrovačkom području vidi Fisković 1988; Fisković 2001.

Na otoku Šipanu za sada su kao izvorno ranokršćanske prepoznate crkva sv. Mihajla nad Morem iz 7./8. st. na južnoj obali otoka te crkva Male Gospe iz 5./6. st. na položaju Biskupovo u sklopu renesansnog ljetnikovca dubrovačkog nadbiskupa L. Beccadellija.¹² Arhitektonske ostatke izvornih gradnji prate i kameni ulomci namještaja i dekoracije, a kod Male Gospe su pronađeni i grobovi na temelju kojih se može pretpostaviti njena prvotna grobišna funkcija.¹³ U crkvi sv. Barbare zapadno od naselja Suđurađ, a prema kojoj se okolni predio naziva Sutvara, čuva se cjelovito sačuvana ranokršćanska oltarna menza.¹⁴ Prilikom istraživanja predromaničke crkve sv. Mihajla u sklopu benediktinskog samostana u Pakljenoj, otkriveni su dijelovi ranokršćanskog kamenog namještaja (mramorni pilastri oltarne ograde i menza).¹⁵ Brojni sakralni toponimi upućuju na moguće starije slojeve postojećih crkava – naselje Suđurađ sa crkvom sv. Đurđa, brdo Sutulija (Sutilija)¹⁶ te Suspasa sa crkvom sv. Spasa južno od Luke Šipanske.¹⁷ Na zapadnom dijelu otoka sačuvan je toponim Supokrač prema nekadašnjoj crkvi sv. Pankracija.¹⁸

Prvi ranokršćanski nalazi s otoka Lopuda poznati su od 1929. g. kad je prilikom rušenja ostataka crkve Gospe od Napuča u središtu naselja otkrivena grobnica tipa *a pozzetto* u kojoj su priloženi relikvijar, dva ranokršćanska pilastra te keramička lampica.¹⁹ Relikvijar se, prema tehnici i kvaliteti izrade, ukrasnim motivima te sačuvanom natpisu u formi zaziva donatora, svrstava među najvrijednije sačuvane predmete umjetničkog obrta merovinškog doba iz 7./8. st. na istočnoj jadranskoj obali.²⁰ Pod nepoznatim okolnostima na Lopudu su pronađena još četiri relikvijara – jedna kvadratna i tri elipsoidne kutijice, koji se prema stilskim karakteristikama datiraju u 5./6. st.²¹

Crkva sv. Ilije nalazi se na predjelu Sutiona (ili Sutionik)²² na terasastim padinama u južnom dijelu uvale, a lokalna tradicija i arhivski izvori bilježe je kao najstariju otočku župnu maticu s

¹² Fisković 1970, 8–14; arheološka istraživanja crkve Male Gospe izvršena su 1969. g. pod vodstvom I. Fiskovića (Fisković 1970, 14–20).

¹³ Na susjednom zemljištu prilikom obrade zemlje naišlo se na dvadesetak, prema opisu, kasnoantičkih grobova (Fisković 1970, 15, 16).

¹⁴ Puhiera 1956, 232 i Fisković 2001, 415. U svom opisu Puhiera navodi da je u apsidi iza sadašnjeg masivnog zidanog oltara sačuvan stup – nekadašnji nosač oltarne menze, no istu ne spominje.

¹⁵ Istraživanja je vodio 1968. g. I. Fisković (Fisković 1970, 21–25). O predromaničkoj crkvi detaljno sa svom starijom literaturom vidi Marasović 2013, 211–215.

¹⁶ Puhiera 1956, 237; Fisković 1970, 8. Na Šipanu je sačuvan još jedan toponim Sutulija koji se odnosi na naselje sjeverno od crkve sv. Duha.

¹⁷ Prema P. Šimunoviću, toponimi poput Suspasa i Sutandrije predstavljaju hibridna imena koja oponašaju stari imenski uzorak i samim time su mlađeg postanka (Šimunović 1996, 49, f. 38; Putanec 1963, 154, 155).

¹⁸ Puhiera 1956, 237; Lučić 1968, 100; Skok 1950, 237.

¹⁹ Detaljno o nalazu: Novak 1940 i Beritić 2001; vidi također Lisičar 1931, 56; Karaman 1942, 89–92; Fisković 1980, 241, 242; Marasović 1997, 12, 13; Lupis 1996, 72–73; Milošević 2000, 126–128; Delonga 2000, 235; Lupis 2009; Tomas – Zeman 2017, 32, 73. Prema do sada poznatim okolnostima nalaza, relikvijar, lampica (koja je odmah nakon pronalaska izgubljena) te pilastri, priloženi su zatečenom ukopu dva pokojnika, a grobnica do pronalaska nikad nije otvarana. Dva pilastra izvorno potječu od ranokršćanske oltarne ograde te su ovdje sekundarno upotrijebljeni.

²⁰ Većina autora prihvaća dataciju u 8. st., raniju dataciju u 6. – poč. 7. st. predlaže Lupis 2009, 477.

²¹ Ova druga grupa relikvijara popisana je u inventaru Župne zbirke bez navedenih okolnosti nalaza. Sigurno je da nisu pronađeni u *a pozzetto* grobnici, gdje se izričito navodi samo jedan relikvijar. Ovu grupu prvi spominje s kratkim opisom Fisković 1980, 242; zatim Lupis 1996; Beritić 2001, 171; opsežnije o drugoj grupi Lupis 2009.

²² Toponimi navodno potječu od crkve sv. Jone, no o tome nema nikakve arhivske ni materijalne potvrde (Lisičar 1931, 59).

grobljem.²³ Arheološkim istraživanjem utvrđeno je da je predromanička crkva sagrađena nad ostacima kasnoantičke arhitekture.²⁴ Među ulomcima ranokršćanskog kamenog namještaja ističe se mramorni plutej s alegorijskim prikazom berbe i beračima grožđa²⁵ koji visokom razinom izvedbe i ikonografijom spada među najljepša ostvarenja ranokršćanske umjetnosti pronađena na ovom prostoru. U funkciji kamenog popločenja predromaničke crkve pronađen je dio sarkofaga s vrlo rijetkim natpisom na grčkom jeziku – epitafom sirijskog kršćanina Izaka iz 452. god., koji prema načinu datiranja i samom sadržaju natpisa predstavlja jedan od najvažnijih nalaza naše ranokršćanske epigrafije.²⁶

Druga lopudska crkva u kojoj su također pronađeni ranokršćanski nalazi je crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu iznad lopudske uvale, jedna od najbolje izvorno sačuvanih predromaničkih crkava na dubrovačkom području.²⁷ S ovog strateškog položaja, na kojem je izvjesno i postojanje ilirskog gradinskog naselja, kontrolira se cijela uvala i kopnene komunikacije prema istočnoj strani otoka.²⁸ Prilikom istraživanja pronađeni su i rimski nalazi pretkršćanskog razdoblja,²⁹ a od nalaza ranokršćanskog porijekla³⁰ izdvajaju se mramorni stup s reljefno istaknutim križem, ostaci oltarne menze i ograde, impostni kapiteli s križevima, od kojih su na jednom prikazane dvije golubice između križa.³¹ Sjeverno od naselja je predio Sutmiho, nazvan prema crkvi sv. Mihajla,³² u župnoj zbirci čuva se još nekoliko ranokršćanskih ulomaka nepoznatog porijekla, a u pročelje kapelice sv. Magdalene kod župne crkve Gospe od Šunja, uzidan je jedan kasnoantički kapitel prerađen u škropionicu.³³

²³ Najraniji spomen crkve je u 13. st., a groblje oko crkve se spominje do početka 17. st. U drugoj pol. 18. st. crkva je u ruševnom stanju i izvan kulta (Lisičar 1931, 17, 61; Tomas – Zeman 2017, 33, 80–88). Detaljno sa svom starijom literaturom vidi Marasović 2013, 224–229.

²⁴ Zaštitne radove tijekom 70-ih god. 20. st. vodio je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (voditelj D. Beritić), ali su se radovi fokusirali isključivo na zaštitu i obnovu crkve. Osim nedovoljno definirane kasnoantičke arhitekture, otkriveni su i grobovi iz različitih faza. Prema podacima lokalnog stanovništva, groblje se širilo padinama sjeverno od crkve prema moru te je novom izgradnjom navodno uništeno više zidanih grobnica s bogatim prilozima s kojima je možda povezana spomenuta grupa od četiri relikvijara.

²⁵ Fisković 1980, 241, 242. Autor objavljuje tri ulomka ove ploče s prikazom jednog berača u donjem lijevom uglu. U foto arhivu Konzervatorskog odjela sačuvana je terenska fotografija sa spojenim ulomcima pluteja, no rekonstrukciji je bez donjeg lijevog dodan gornji desni ugao ploče s prikazom drugog berača grožđa. Ovaj je ulomak pod nepoznatim okolnostima izdvojen iz cjeline i pohranjen u Dubrovačkim muzejima te je nužno njihovo objedinjavanje i cjelovita stručna obrada.

²⁶ Basić – Zeman 2018.

²⁷ O crkvi sa starijom literaturom vidi Marasović 2013, 230–234; Tomas – Zeman 2017, 67–72; o prvom spomenu crkve 1281. g. vidi kod Lisičar 1931, 85. U 15. st. crkva postaje sjedište istoimene bratovštine, a u 17. st. ovdje je sagrađen samostan benediktinki (Tomas – Zeman 2017, 68).

²⁸ Šarić 1988, 112; Perkić 2018, 128, 129.

²⁹ Crkvu je istraživao 70-ih god. 20. st. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode (voditelj D. Beritić). Mitraički reljef pronađen je kao dio konstrukcije ranosrednjovjekovnog groba pred zapadnom fasadom predromaničke crkve, a u blizini još jedan ulomak antičkog sarkofaga. Prilikom istraživanja obližnje predromaničke crkve sv. Nikole Grčkog, pronađena je nadgrobna stela ugrađena u zid cisterne (Šarić 1988).

³⁰ S obzirom da se na natpisu relikvijara iz grobnice ispod Gospe od Napuča zaziva sv. Ivan Krstitelj, neki autori su prihvatili mišljenje da relikvijar izvorno potječe iz crkve sv. Ivana te su pilastri iz grobnice u popisu Župne zbirke pogrešno zavedeni kao nalazi pronađeni kod sv. Ivana.

³¹ Lisičar 1931, 12, sl. 13; Fisković 1980, 241, 243, sl. 35; Tomas – Zeman 2017, 70–72.

³² Minimalne ostatke crkve (dio polukružne apside) okvirno datirane u ranoromaničko razdoblje, istražio je 1975. g. tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku.

³³ Fisković 1980, 241.

Na zapadnom izdanku brda Polačica, koje dominira lopudskom lukom, nalaze se ostaci utvrde Sutvrač ili Kaštio, a sagradili su je Lopuđani za obranu od gusara u 16. st. uz već postojeću crkvu sv. Kuzme i Damjana po kojoj je čitav položaj dobio ime.³⁴ Prapovijesni i antički površinski nalazi, kao i višeslojnost sačuvanih zidanih struktura, svjedoče o kontinuitetu korištenja utvrde od kasnoantičkog razdoblja, što su potvrdila i arheološka istraživanja.³⁵ Sutvrač predstavlja jedan od važnijih otočkih strateških položaja s kojega se kontrolira čitav Koločepski i Mljetski kanal, a vizualna komunikacija ostvaruje sa svim ključnim obrambenim položajima na kopnu, između ostalih i s utvrdom na Vračevu (Bračevu) brdu iznad Trstenog s kojom je bila sastavni dio Justinijanovog limesa.

O tragovima postojanja jednog značajnijeg stambeno-gospodarskog imanja na otoku Koločepu, koje je moralo pripadati nekom imućnom vlasniku, svjedoče ostaci jednog većeg gospodarskog objekta u južnom dijelu uvale Donjeg Čela na položaju Igalo,³⁶ kao i slučajni nalazi ulomaka uvoznih mramornih sarkofaga 2. i 3. st.³⁷ Intenzivno korištenje ove uvale kao sidrišta i luke u rimskom razdoblju potvrđeno je i nalazima u podmorju.³⁸ Prilikom istraživanja skupine predromaničkih crkava na Koločepu³⁹ pronađeno je dosta mramornih ulomaka antičkog porijekla, često naknadno preklesanih za potrebe izrade predromaničke / ranoromaničke arhitektonske dekoracije i namještaja, a u crkvi sv. Frana i sv. Barbare pronađeni su i ulomci mramornih ranokršćanskih pluteja.⁴⁰

DUBROVAČKO PRIMORJE

Dubrovačko primorje predstavlja priobalni pojas od neumskog zaleđa i poluotoka Pelješca do Dubrovnika. U rimsko doba veći dio ovog područja bio je u sastavu naronitanskog agera, a u srednjem vijeku kneževine Zahumlje koja je na istoku graničila s Travunijom. Ovaj teritorij (od Stona na zapadu do Obrova u dubrovačkom Zatonu na istoku) Dubrovčani stječu 1399. g. i nazivaju ga Primorjem ili *Terre Nove*.⁴¹

U zapadnom dijelu Primorja pruža se usko krško polje s naseljima Imotica, Topolo, Stupa i Ošlje, dobro povezanim s morem preko uvale Bistrina. Južnom stranom polja prolazi povijesna

³⁴ Prvi prikaz utvrde vidi kod Beritić 1961, 605, 606; detaljni povijesni pregled sa starijom literaturom vidi kod Tolja *et al.* 2015–2016.

³⁵ U sklopu projekta obnove utvrde provedena su arheološka i konzervatorska istraživanja (voditelj Z. Tolja, dia, Arhita d.o.o. u suradnji s Arheo Plan d.o.o.); vidi također Tomas – Zeman 2017, 15, 16; Perkić 2018, 128.

³⁶ Zaštitna arheološka istraživanja 1969. g. vodili su B. Knežević i I. Mirnik (Knežević – Mirnik 1980; Mirnik 2011); vidi također Zaninović 1988, 97; Žile 2003, 19, 20; Tomas – Zeman 2017, 23–25.

³⁷ Cambi 1988.

³⁸ Zaninović 1988, 97. Ovo potvrđuju i nedavna arheološka istraživanja 2018. g. Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru (voditeljica I. Radić-Rossi).

³⁹ Lisičar 1932. Crkve sv. Srđa, sv. Barbare i sv. Frana istraživao je 70-ih god. 20. st. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode (Menalo 2003, 24–27; Žile 2003, 45–67, 96–104), a krajem 90-ih crkve sv. Nikole i sv. Mihajla Konzervatorski odjel u Dubrovniku (Žile 2003, 75–95, 105–114; Peković 2008, 9–39; 84–105). Vidi također Marasović 2013, 248–278.

⁴⁰ Dijelovi antičkih sarkofaga koji su poslužili za izradu oltarne ograde crkve sv. Mihajla (Milošević – Peković 2000; Žile 2003, 47, 50, 59, 62; Peković 2008, 86–97) pronađeni su u više crkava i raspršeni su po čitavom otoku te u tom smislu mjesta pronalaska pojedinih ulomaka bez sustavnih istraživanja nisu pouzdan parametar za ubikaciju ranokršćanske crkve ili crkava kojih je sigurno bilo na otoku.

⁴¹ Lučić 1969, 99, 105.

komunikacija kao jedna od prirodnih poveznica sa dolinom Neretve uz koju se nižu brojni antički lokaliteti od kojih ističemo Neljet grad kod Topolog, Nožanj grad i crkva sv. Petra između Stupe i Ošlja,⁴² Bijela lokva s ostacima tzv. Rotonde, osmerokonhne crkve u Ošljem⁴³ te Smokovljani.⁴⁴ U funkciji zaštite naselja i komunikacija ističu se utvrđeni položaji Veliki Lukovac između Topolog i Imotice, Gradac iznad Ošljeg te Sutvid iznad Smokovljana.⁴⁵ Crkva sv. Vida u Smokovljanima spominje se u dokumentu vezanom uz podjelu zemljišta nakon dubrovačkog stjecanja Primorja 1399. g. u popisu tada zatečenih crkava u Primorju, što je važna povijesna potvrda njihovog postojanja u to doba.⁴⁶

Selo Čepikuće nalazi se na strateški važnom prometnom pravcu, odnosno prirodnoj komunikaciji koja povezuje ovaj dio primorja sa zaleđem te je na širem području kao i u okolišu župne crkve sv. Martina evidentirano dosta antičkih nalaza.⁴⁷ Na crkvi se uočavaju dvije osnovne građevinske faze – izvorna ranokršćanska građevina s ranoromaničkim adaptacijama koja je, proširenjem crkve prema zapadu u 19. st., postala njenim svetištem.⁴⁸ U provedenim arheološkim istraživanjima definiran je pretpostavljeni tlocrt izvorne ranokršćanske crkve, jednobrodne građevine s izvana trapezastom, iznutra potkovičastom apsidom⁴⁹ uz čiji je unutarjni zid sačuvana klupa za svećenstvo. Uz vanjski sjeverni zid apside otkrivena je presvođena grobnica s dva ležaja.⁵⁰ Crkva se prema oblikovanju datira u 6. st. te joj se pretpostavlja kongregacijska uloga.⁵¹

Naselje Slano smješteno je u dnu dobro zaštićene i prostrane uvale na strateški važnom položaju stanice plovnog puta Koločepskim kanalom i sjecištu svih kopnenih putova koji prolaze kroz Dubrovačko primorje, a najvažnija je bila veza sa zaleđem, odnosno priključak na magistralni pravac *Narona – Leusinium – Scodra* preko tzv. Slanske ceste – prirodnog klanca Kučalin dola i Zavale do Popovog polja u Hercegovini. Sve ove prilaze uvali, kao i plovni put, štitili su strateški položaji Gradina ili Gradac, Oštri gradac, Orsula te Gradac u podnožju Bijelog brda.⁵² Jezgra rimskog naselja i ranokršćanskog kompleksa nalazi se na mjestu današnjeg Franjevačkog samostana sa crkvom sv. Jeronima i njegove bliže okolice. Početkom 20. st. sjeverno od samostana slučajno je otkrivena ranokršćanska nekropola datirana natpisom sa sarkofaga svećenika Anastazija pokopanog 462. godine.⁵³ U istraživanjima poduzetima u arealu samostana i sjeverozapadno od njega, utvrđeno je da ranokršćanski sakralni kompleks, nekropola iz 5. st. te osmerokutna krstionica sa

⁴² Vuletić-Vukasović 1888, 28; Patsch 2006, 170, 177, 178; manja istraživanja na Neljet gradu izvršio je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode (Beritić 1986, 415, 416).

⁴³ Istraživanja su provedena 1956. g. (voditelj T. Marasović) i 1967. od Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (voditelj D. Beritić). Detaljno o crkvi sa starijom literaturom vidi kod Marasović 2013, 61–64.

⁴⁴ Od nalaza izdvaja se rimski nadgrobni natpis (CIL III 1761) (Patsch 2006, 177; Lučić 1968, 19; Beritić 1986, 422).

⁴⁵ Istraživanje utvrde Gradac proveo je 2015. g. Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru (voditeljica J. Baraka Perica) (vidi Baraka Perica – Grbić 2019). Vidi također Perkić 2018, 118, 123–125.

⁴⁶ Lučić 1969, 181.

⁴⁷ Patsch 2006, 178; Beritić 1986, 425.

⁴⁸ Fisković 2001, 405, 413.

⁴⁹ U zaštitnim radovima 2004. g., koje je vodio Konzervatorski odjel u Dubrovniku, istraženo je samo svetište, a daljnje istraživanje okoliša crkve većim dijelom onemogućuje okolno groblje.

⁵⁰ Grobnica je pronađena devastirana s probijenim svodom te naknadno upotrijebljena za masovni ukop pokojnika umrlih od kuge u 17. st.

⁵¹ Fisković 2001, 405, 413; Chevalier 1995a, Pl. LXVII, 2.

⁵² Beritić 1986, 430, 431; Perkić 2018, 69–72.

⁵³ Tada su otkrivena četiri sarkofaga i dvije zidane grobnice u ograđenom grobišnom prostoru (Bulić 1901).

četverolisnim krsnim zdencem čine dio većeg građevinskog kompleksa s više faza izgradnje od 1. do 7. st., zaštićenog obrambenim zidom.⁵⁴ Iz kasnoantičke faze lokaliteta, osim ranije otkrivenih ukopa u sarkofazima, utvrđeni su i obični ukopi u amforama, pod tegulama, obloženi kamenim pločama te zidane grobnice. Od pokretnih nalaza ističemo ulomke kamenog namještaja,⁵⁵ prema istraživačima, još neotkrivene ranokršćanske crkve. Do sada je izneseno nekoliko prijedloga iščitavanja tlocrta ranokršćanske crkve u sklopu istraženih struktura,⁵⁶ no do konačne obrade cjelokupne pokretne i nepokretne građe ovo pitanje za sada moramo ostaviti otvorenim. Po pitanju naslovnika ranokršćanske crkve, ukazujemo na spomenuti dokument o podjeli zemlje u Primorju iz 1399. g. u kojem se u Slanom navodi samo jedna crkva posvećena sv. Mariji.⁵⁷ Uz brojne antičke lokalitete evidentirane na području slanske uvale (Nereza, Kovačev brijeg, Orsula, Grgurići, Na podima, Gradina itd.) iz kasnoantičkog razdoblja izdvajaju se ostaci presvođene grobnice na položaju Kosmatovica na istočnoj strani slanske uvale, oko 750 m južno od antičkog kompleksa i Franjevačkog samostana, a koja se može povezati s tragovima manjega građevinskog sklopa na obližnjem rtu Grobište.⁵⁸ U novije vrijeme otkrivena je još jedna kasnoantička nekropola oko 200 m istočno od samostana na položaju Kneževog dvora.⁵⁹ U Grgurićima je u južno pročelje crkve sv. Roka (nekadašnjih Vrača, odnosno Kuzme i Damjana) iz 17. st., uzidan kameni ulomak s ranokršćanskim križem.⁶⁰

Obala istočno od Slanog zbog konfiguracije terena puno je bolje prometno povezana morem, a uvale naselja Brsečine, Trstenog i Orašca najbrža su poveznica Elafita s kopnom.⁶¹ Na području Trstenog evidentiran je ranokršćanski impostni kapitel⁶² iz crkve sv. Vida i Modesta te ulomak ranokršćanskog pilastra ukrašenog motivom vinove loze iz crkve sv. Kuzme i Damjana, prvog zaštitnika mjesta i najstarije poznate crkve u Trstenom,⁶³ čiji se ostaci pretpostavljaju u sklopu kasnoantičke utvrde na Vračevom (Bračevom) brdu između Trstenog i Orašca,⁶⁴ jednog od najznačajnijih kopnenih strateških položaja na dubrovačkom području.⁶⁵ I za samu crkvu sv. Vida i Modesta koja potječe iz 17./18. st. smatra se da je sagrađena nad ili u blizini nekih ranijih arheoloških ostataka.⁶⁶

⁵⁴ Istraživanja je 1974. g. proveo tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (voditelj I. Pušić); u sklopu obnove samostana i crkve od 1986. do 1987. i 1990. g. Konzervatorski odjel u Dubrovniku (voditelj I. Žile) (Žile 1989; Žile 2001); revizijska istraživanja sjeverozapadnog dijela lokaliteta provela je tvrtka Arheo Plan d.o.o. od 2007. do 2009. g. (Mucić-Galinović 2008). O lokalitetu vidi također Fisković 1980, 242, 243; Zaninović 1994, 142; Chevalier 1995a, 163; Vučić 2012, 94, 149–151, 238, 239; Peković – Babić 2016, 167–169.

⁵⁵ Kamene ulomke spominje Žile 2001, 79, bilj. 19, a cjelovito obrađuje Vučić 2012, 238, 239.

⁵⁶ Vučić 2012, 150 i Peković – Babić 2016, 167, 168.

⁵⁷ Lučić 1969, 181. V. Vuletić-Vukasović, opisujući natpis iz 14. st. na pročelju samostanske crkve sv. Vlaha, istu naziva Velom Gospom (Vuletić-Vukasović 1882, 23).

⁵⁸ Grobnica je istražena i konzervirana 1976. g. od strane tadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (Beritić 1986, 434, 435; Žile 2003, 25, 26; o Grobištu vidi Perkić 2009, 329).

⁵⁹ Arheološka istraživanja provela je 2017. g. tvrtka Arheo Plan d.o.o. (voditelj D. Kristović) u sklopu obnove Kneževa dvora, a radi se o običnim grobnim ukopima s različito izvedenim pokrovom od tegula i imbreksa.

⁶⁰ Fisković 1999–2000, 247.

⁶¹ Vrsalović 2011, 231.

⁶² Fisković 1980, 244; Lučić 1986, 20; Žile 2003, 26; Vučić 2012, 317.

⁶³ Lučić 1969, 181.

⁶⁴ Vuletić-Vukasović 1897, 161, 162; Miljas 1934, 3, 9; Laptalo 2006, 224; Baburica 1975, 6.

⁶⁵ Terenskim pregledom potvrđeni su ostaci kasnoantičke utvrde, a za ubikaciju crkve nužna su istraživanja.

⁶⁶ U zapadno pročelje ugrađen je ulomak rimskog nadgrobno natpisa iz 1./2. st. (CIL III 8417) (Vuletić-Vukasović 1887, 123; Lučić 1986, 19), a prilikom sanacije krovništva crkve i potpornog zida groblja, pronađene su tegule.

Na širem području Orašca arhivski izvori i lokalna tradicija bilježe veći broj starijih crkava koje su ovdje postojale puno prije uspostave dubrovačke vlasti, a s izuzetkom sv. Đurđa, većinom im se izgubio svaki trag – crkva sv. Pavla na predjelu Doline (Sut Pavao, Supavo, Supavli),⁶⁷ sv. Tekle na Diklinoj glavici⁶⁸ te sv. Andrije na Obrovu iz koje potječe kameni ulomak ranokršćanskog porijekla s motivom križa i uklesanim ranosrednjovjekovnim natpisom, naknadno uzidanim u zapadno pročelje obližnje crkve sv. Nikole biskupa.⁶⁹

Na važnoj kopnenoj komunikaciji koja je povezivala zaleđe s obalom iz smjera Huma preko Osojnika pa prema Rijeci dubrovačkoj, nalazi se Petrovo Selo, nekadašnje Kurilo u kojem je zasvjedočeno štovanje jednog od najstarijih dubrovačkih kultova - grupe svetaca sv. Nereja, Anhileja i Pankracija.⁷⁰ Na gotovo neistraženom području Rijeke dubrovačke i Šumeta tek rijetki nalazi upućuju na postojanje ranokršćanskih crkava na jednom od položaja benediktinske crkve sv. Marije u Rožatu (mramorni stup s antičkom profilacijom), sv. Duha u Komolcu (ulomak ranokršćanskog pilastra preklesan u škropionicu), sv. Stjepana u Sustjepanu,⁷¹ sv. Kuzme i Damjana i sv. Martina u Šumetu, a na granici sa Župom crkva sv. Vida (Sutvid).⁷²

ŠIRE PODRUČJE GRADA DUBROVNIKA

Nekadašnje prigradsko područje zapadno od stare gradske jezgre Dubrovnika s poluotokom Lapadom, lapadskom i gruškom uvalom, pripadalo je jednoj od najstarijih izvangradskih župa Gruž⁷³ s prvobitnom matičnom crkvom sv. Pankracija, na koju ukazuje toponim Supokrač.⁷⁴ Od brojnih, danas većinom nestalih crkava ove župe, ističemo sv. Kuzmu i Damjana na Kantafigu, sv. Fosku (Suposka) i sv. Gimana (Geminian) u Gružu, sv. Ivana, sv. Mariju Mandaljenu i sv. Martina u lapadskoj uvali prema crkvi nazvanoj Sumratin te sv. Petku na brdu Velika Petka (Sut Petka).⁷⁵ Iako ni za jednu od ovih crkava nemamo sigurne potvrde o vremenu izgradnje, pogotovo ne prije ranog srednjeg vijeka,⁷⁶ treba naglasiti kontinuitet naseljenosti koji se ovdje prati od rimskog razdoblja i potkrijepljen je brojnim romanskim toponimima, posebno na području uvale Lapad.⁷⁷ Od gruške i lapadske uvale prema istoku vodi povijesna komunikacija u podnožju gradinskih položaja Montovjerne, Ilijine glavice i Gradca, a njegovu trasu potvrđuju najstarije prigradske sakralne građevine, kompleks „Tri crkve“ i sv. Andrija te pojedinač-

⁶⁷ Baburica 1975, 8.

⁶⁸ Baburica 1975, 7. Vuletić-Vukasović pored crkve spominje i grobnicu (Vuletić-Vukasović 1987, 161).

⁶⁹ Baburica 1975, 8, 12; Žile 2003, 26.

⁷⁰ Lučić 1986, 20; Lučić 1969, 180. Ostaci crkve sačuvani su oko 200 m sjeverno od današnjeg naselja na lokalitetu zvanom Pongracijino, a na padinama brda evidentirano je dosta antičkih ulomaka keramike i crijeva.

⁷¹ O mramornom stupu iz sv. Marije u Rožatu vidi Žile 1995, 148, sl. 7, 149, 154, 155. U zid crkve sv. Duha u Komolcu ugrađen je ulomak ranokršćanskog pilastra kojeg autor tumači kao ulomak predromaničke grede (Žile 1995, 152, sl. 15). Ranije slojeve crkve sv. Stjepana u Sustjepanu pretpostavlja I. Fisković (Fisković 2001, 415, bilj. 61).

⁷² Pored sv. Kuzme i Damjana pronađen je rimski nadgrobni natpis (Lučić 1968, 541); ostaci sv. Vida porušeni su izgradnjom željeznice poč. 20. st.

⁷³ Detaljan povijesni prikaz župe sa sakralnim objektima vidi kod Bradarić 2001.

⁷⁴ Putanec 1963, 143, bilj. 80.

⁷⁵ Lučić 1970, 20; Adamović 1903, 27; Bradarić 2001, 118.

⁷⁶ Bradarić 2001, 117, 118.

⁷⁷ U sjevernom dijelu lapadske uvale slučajno su otkriveni ostaci manjeg antičkog građevnog sklopa, prema nalazima datiranog u period od 1. do 3. st. (Žile 1997, 112, 113; Žile 2003, 17; Šarić 2010).

ni arheološki nalazi.⁷⁸ Nepravilnosti trase ovog puta kojoj se prilagođava kasnija planirana izgradnja zapadnog predgrađa Pila s pravilnim rasterom parcela i ulica, dokaz su njegove velike starosti i dugotrajne upotrebe.⁷⁹

LANOKRŠĆANSKI NALAZI NA PODRUČJU STARE GRADSKE JEZGRE

Jedina, za sada sigurno potvrđena ranokršćanska crkva unutar stare gradske jezgre je crkva Preobraženja Kristovog (*Transfiguratio Domini*) lokalnog naziva Sigurata⁸⁰ čijim je istraživanjem utvrđena predromanička / ranoromanička adaptacija izvorne ranokršćanske jednobrodne građevine s pravokutnom apsidom, a okvirno je datirana u 6. – 8. st. Nalaze arhitekture upotpunjuju pronađeni ulomci kamene plastike – stupić bifore s impostnim kapitelom, ulomak nadvratnika s tri isklesana križa i mramornog stupa.⁸¹ Lokalitetu se pripisuje i nalaz ulomka sarkofaga iz kapitula obližnjeg Franjevačkog samostana.⁸² Crkva je sagrađena na Prijekom koji je u procesu urbanizacije zadnji uključen u prostor grada i zaokružen gradskim bedemom potkraj 13. st., a da je postojala prije planirane izgradnje, iščitava se u nepravilnostima urbane matrice ovog dijela grada koja se morala prilagoditi postojećem sakralnom sklopu.⁸³

S područja starijeg, južnog dijela grada potječe više ranokršćanskih ulomaka – dva pilastra s križevima raširenih krakova u Ul. kneza Hrvaša⁸⁴ i reljef s motivom tzv. malteškog križa u Ul. Ivana Rabljanina,⁸⁵ nalazi kapitela u Ul. od Kaštela⁸⁶ te iz istraživanja samostanskog kompleksa sv. Andrije⁸⁷ i benediktinskog samostana sv. Marije od Kaštela.⁸⁸

Crkva sv. Stjepana u Pustijerni, koju spominje bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet kao crkvu u sredini grada u kojoj se čuvaju moći sv. Pankracija, razmatrana je i kao potencijalna ranokršćanska crkva⁸⁹ te su joj pripisivani ranokršćanski ulomci pohranjeni u njenom lapidariju.⁹⁰ Zadnja sustavna arheološka istraživanja utvrdila su da je izvorna crkva ranosrednjovjekovna jednobrodna građevina s izvana pravokutnom, a iznutra potkovičasto oblikovanom apsidom

⁷⁸ Sakralno-grobišni kompleks „Tri crkve“ na Boninovu sa crkvama sv. Đurđa, Apolinara i Klementa spominje se u 13. st. kao *Tres Basilicae* (Adamović 1903, 28; Lučić 1970, 21; o crkvi sv. Andrije sa starijom literaturom vidi Menalo 2011).

⁷⁹ Planić-Lončarić 1980, 117, 118; Menalo 2011, 162, 163.

⁸⁰ Detaljno o crkvi sa starijom literaturom vidi kod Peković – Žile 1999.

⁸¹ Peković – Žile 1999, 33–35, sl. 5, 6. 1, 6. 2, 8; Fisković 1999–2000, 248.

⁸² Fisković 1985, 487, 490; Peković – Žile 1999, 32, sl. 1.

⁸³ Fisković 1996, 60; Peković – Žile 1999, 5. Nastavak ove komunikacije trasira još nekoliko ranijih crkava u sjeveroistočnom dijelu grada (vidi Fisković 1994, 105).

⁸⁴ Fisković 1959, 56, sl. 6; Žile 1988, 179, 180, sl.13 i 15; Žile 2005, 463.

⁸⁵ Fisković 1959, 57, sl. 9.

⁸⁶ Beritić, D. 1962; Žile 1988, 183, sl. 22; Žile 2005, 463.

⁸⁷ Arheološka istraživanja vodio je Konzervatorski odjel u Dubrovniku (voditelj I. Žile) od 1989. do 1991. g. (Žile 1996, 281–287, 290, T. III. 2).

⁸⁸ Arheološka istraživanja provela je tvrtka Omega Engineering d.o.o. (voditelji B. Milošević i Ž. Peković) tijekom 2007./2008. g. (Milošević – Peković 2008).

⁸⁹ Fisković 1988, 202, sl. 7, 203.

⁹⁰ Radi se od dva impostna kapitela ukrašena reljefnim križevima te ulomku stupa, također ukrašenom reljefnim križem. Jedan impostni kapitel objavio je Fisković 1959, 55, 57, sl. 7 i 8; građa iz bivšeg lapidarija upitnog je porijekla s obzirom da su u njemu bili deponirani ulomci pronađeni na širem području grada.

iz kraja 8. ili poč. 9. st., što podupiru i pronađeni pokretni nalazi, ulomci kamenog namještaja i grobovi.⁹¹

Druga gradska crkva za koju se pretpostavljala ranokršćanska osnova u koju je interpolirana predromanička građevina s kriptom je crkva sv. Petra Velikog, sagrađena u jednom od tri najstarija gradska seksterija koji je po crkvi i dobio ime. Zbog položaja te raskošne opreme u vidu kamenog namještaja i arhitektonske dekoracije, mnogi autori je smatraju prvom dubrovačkom katedralom ili barem s tom ulogom u vrijeme izgradnje i stavljanja u funkciju nove romaničke katedrale sv. Marije.⁹² Otkriće kripe potaknulo je arheološka i konzervatorska istraživanja⁹³ te su pronađeni i nalazi koji prethode izgradnji reprezentativne predromaničke crkve – kasnoantički zidovi, ulomci oltarne mramorne menze te drugi pokretni nalazi koji ukazuju na još nedovoljno definirani kasnoantički i potencijalni ranokršćanski sloj.⁹⁴

Crkva uz koju se vezuje do sada najveći broj pojedinačnih nalaza ranokršćanskog porijekla je dubrovačka katedrala sv. Marije Velike ili Gospe Velike. Prilikom razlaganja starog oltara, 1913. g. otkrivena su dva korintska kapitela 5./6. st.,⁹⁵ prerađena u barokne konzole te veći ulomak mramornog stupa. Ovim nalazima je po dimenzijama i načinu obrade srodan kapitel pronađen u parku Gradac.⁹⁶ Arheološka istraživanja dubrovačke katedrale i Bunićeve poljane 80-ih godina 20. st. otkrila su, između brojnih drugih ostataka, još jednu raniju, do tada nepoznatu ranosrednjovjekovnu sakralnu građevinu – trobrodnu baziliku s memorijom / krstionicom te obrambeni zid koji je smatran najstarijom otkrivenom zidanom strukturom iz 5./6. st. Sve faze izgradnje katedralnog sklopa pratilo je i groblje te obimna pokretna građa s ulomcima kamene plastike, freskama, numizmatikom, keramičkim i drugim nalazima.⁹⁷ Najstarijoj fazi groblja pripadaju obični ukopi utvrđeni uz vanjske zidove svetišta trobrodne bazilike te ukopi uz memoriju koji se tipološki i kronološki mogu podijeliti u dva osnovna tipa – stariji zidani grobovi s pokrovom u obliku dvoslivnog krova od tegula i imbreksa, datirani od prve pol. 8. st. do kraja 9. st., te presvođene grobnice s bočnim ulazom iz 10./11. st., oblikovanjem srodne kasnoantičkim *a pozzetto* grobnicama.⁹⁸ Među brojnom kamenom građom pronađeni su i ranokršćanski ulomci – mali mramorni kapitel s dijelom stupića pronađen u zidanoj strukturi subselije, ulomak impostnog kapitela s reljefnim križem,⁹⁹ ulomak

⁹¹ Prema lokalnoj tradiciji jedna od najstarijih i najštovanijih crkava u gradu, koju spominju i povijesni izvori, vrlo rano je pobuđivala znanstveni interes pa su prva arheološka istraživanja organizirana već 1927. g. Sljedeća istraživanja poduzeo je Konzervatorski odjel u Dubrovniku 1997./1998. g. (voditelji Ž. Peković i I. Žile), a zadnja sustavna istraživanja 2011. g. (voditelji Ž. Peković i N. Topić). Više o crkvi sa starijom literaturom vidi kod Peković 2012.

⁹² Detaljno o crkvi sv. Petra sa svom starijom literaturom vidi kod Peković 2010.

⁹³ Istraživanja je od 1960. do 1981. g. u više kampanja proveo Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku u suradnji s više institucija. Rezultati istraživanja nisu objavljeni. Vidi također kod Peković 2010, 35, 44–56.

⁹⁴ Menalo 2003, 8–11.

⁹⁵ Fisković 1959, 53–55; Šiljeg 2007.

⁹⁶ Fisković 1959, 54, 55.

⁹⁷ Projekt sanacije i obnove vodio je Zavod za obnovu Dubrovnika, a sama istraživanja od 1981. do 1988. g. Institut za povijest umjetnosti iz Zagreba (voditelj J. Stošić) u suradnji s tadašnjim Zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku, Restauratorskim zavodom Hrvatske te brojnim drugim suradnicima. Preliminarni rezultati istraživanja te manji dio građe objavljeni su u radovima J. Stošića, I. Žile, I. Mirnika i I. Fiskovića, a kompletni pregled sa svom starijom literaturom vidi kod Zelić 2014.

⁹⁸ U arheološkim istraživanjima ispod Bunićeve poljane 2013. g. (tvrtka Arheo Plan d.o.o., voditeljica M. Kristović) datacija jednog od sačuvanih grobova s dvoslivnim krovom dobivena je C14 analizom (Kristović 2017, 56). Jedna od zidanih grobnica srodnih tipu *a pozzetto* istražena 80-ih god. datirana je bizantskim folisom u 10./11. st.

⁹⁹ Stošić 1988, 21, 22; Žile 1997, 115, kratki opisi s fotografijama vidi kod Žile 2005, 463.

pluteja s motivom riblje ljuske te naknadno preklesani mramorni ulomci imposta i kapitela. U istraživanjima su otkriveni i drugi nalazi antičkog porijekla – sanduci kasnoantičkih sarkofaga u sekundarnoj upotrebi, ulomak nadgrobne stele te razni drugi dijelovi arhitektonske plastike iskorišteni u gradnji zidova i grobnim konstrukcijama.¹⁰⁰ U neposrednom okruženju katedrale i u gradskoj luci pronađeno je ili sačuvano više dijelova stupova od sijenita koji po dimenzijama odgovaraju ranije spomenutim korintskim kapitelima¹⁰¹ te je izneseno i stajalište o tim nalazima kao prvotnoj opremi izvorno ranokršćanske bazilike iz 6. st., temeljito preuređene u predromaničkom razdoblju.¹⁰² Izvjestan broj nalaza ranokršćanskog porijekla ukazuje i na mogućnost postojanja jedne veće ranokršćanske građevine na zapadnom prilazu grada, možda s grobišnom funkcijom.¹⁰³

Na otoku Lokrumu smještenom oko pola kilometra jugoistočno od grada, koji svojim položajem štiti dubrovačku luku, sve više nalaza potvrđuje naseljenost otoka i prije dolaska benediktinaca u 11. st. koji ovdje, prema starijim dubrovačkim kroničarima, zatiču jednu stariju redovničku zajednicu.¹⁰⁴ Rimsko razdoblje potvrđeno je nalazima dva nadgrobna natpisa, keramike i krovnog crijepa, a jedan ulomak ukrašen pleterom tumači se kao preklesani ranokršćanski plutej.¹⁰⁵

ŽUPA DUBROVAČKA

Područje Župe dubrovačke istočno od Dubrovnika obuhvaća široki zaljev sa prostranom plodnom udolinom u zaleđu, sa svih strana zaštićenom brdima. Župa je, kako za Epidaur u rimsko doba tako i za Dubrovnik u srednjem vijeku, bila od velikog prometnog, strateškog, ali i gospodarskog značaja. Stari naziv za Župu je *Brenum* od kojeg potječe i današnji naziv naselja Srebreno (*Subbrenum*).¹⁰⁶ Veći broj slavenskih toponima u gornjem dijelu Župe te romanskih u priobalju, svjedoči o smjeru i intenzitetu slavenskog doseljavanja. Nalazi rimskog razdoblja zabilježeni su na širem prostoru Župe, u Mandaljeni, Zagruđi, Barbari, Kosturu,¹⁰⁷ a najveća koncentracija je u obalnom dijelu, u Srebrenom ostaci naselja na Goričini iznad luke iz 4. st. pr. Kr. – 4. st. posl. Kr.,¹⁰⁸ u Mlinima ostaci rimskog građevinskog sklopa iz 3. – 4. st.¹⁰⁹ kod crkve sv. Ilara. Do ovih

¹⁰⁰ Žile 1997, 115; Žile 2005, 460.

¹⁰¹ Ničetić – Lupis 1994.

¹⁰² Fisković 2014, 71, 108, bilj. 3.

¹⁰³ Na to prvenstveno upućuju četiri stupa s uklesanim križevima u kući Ercegović na Pilama, a navodno je u vrtu iste kuće otkriven grob s tegulama (Fisković 1985, sl. 22, 490; Žile 1997, 116, 118; Žile 2005, 464, sl. 13); mramorni stupovi u perivoju Čingrija na Boninovu (Fisković 2014, 108, bilj. 3); ulomak mramornog stupa u vrtu ljetnikovca Doršner na Pilama; o mogućoj grobišnoj bazilici s predloženim naslovnikom sv. Lovra (prema tvrđavi Lovrijenac) vidi kod Fisković 1994, 109.

¹⁰⁴ Ostojić 1964, 421.

¹⁰⁵ Ničetić 2005, 248–250, sl. 4 i 5.

¹⁰⁶ Lučić 1962, 276.

¹⁰⁷ Dva rimska natpisa uzidana u zidove crkve sv. Mandaljene – nadgrobni natpis jednog rimskog vojnika (CIL III 8406) i posvetni natpis sa spomenom božice Dijane Laux (CIL III 8405) te lokaliteti Gruda u Zagruđi i Kostur sa crkvom sv. Mihajla (Žeravica *et al.* 2007, 39, 44).

¹⁰⁸ Lokalitet je istraživao 1971. g. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (voditeljica V. Dautova-Ruševljan) (Dautova-Ruševljan 1971; vidi također Žeravica *et al.* 2007, 12–17, 46, 47).

¹⁰⁹ Štuk 1910, 152; Štuk 1913, 59.

mjesta vodio je tzv. rimski put iz pravca zapada čiji su ostaci sačuvani na Dupcu.¹¹⁰ Od pojedinačnih nalaza izdvaja se ophodni križ kapljičastog tipa koji se čuva u crkvi sv. Nikole u Zakuli.¹¹¹

Ovim područjem dominiraju dva kasnoantička gradinska položaja – Veliki Gradac ili *Burnum*¹¹² na zapadnom i Spilan na istočnom kraju, koje stariji dubrovački kroničari navode kao refugije u koje se sklanjaju epidaurski biskup i izbjeglice iz Epidaura nakon njegove propasti početkom 7. st.¹¹³ Njihova glavna uloga bila je osiguravanje kopnenih komunikacija – na zapadu ceste preko prijevoja Ivanjica kao najbrže veze ovog dijela dubrovačkog priobalja sa zaleđem, ujedno prapovijesne i antičke komunikacije, u srednjem vijeku trase karavanskog puta, osiguravane nizom dubrovačkih utvrda. Na Velikom Gradcu najbolje su sačuvani ostaci prapovijesnog i kasnoantičkog bedema te cisterne, a naziru se i ostaci više antičkih objekata.¹¹⁴ Nalazi dva ulomka ranokršćanske oltarne ograde i ulomak stupa ukazuju na postojanje ranokršćanske crkve unutar areala utvrde.¹¹⁵

Spilan je smješten na drugom važnom strateškom položaju na istočnoj strani župskog zaljeva iznad naselja Plat s kojega se kontrolira područje prema zapadu s komunikacijom prema Velikom Gradcu te područje prema jugoistoku, odnosno širi prostor i zaleđe Epidaura s prilaznim putovima, uključujući i njegov priključak na glavni magistralni pravac. Arheološka istraživanja utvrdila su ostatke prapovijesnog i kasnoantičkog bedema, nekoliko objekata, cisterne te više grobova jednostavne grobne konstrukcije bez priloga.¹¹⁶ Kao i u slučaju Velikog Gradca, na temelju ulomaka pluteja ranokršćanske oltarne ograde i pilastra, ovdje se mogu pretpostaviti ostaci ranokršćanske crkve uz koju su se vršila i ukapanja.¹¹⁷

Uz spomenutu komunikaciju koja je povezivala navedene gradinske položaje, na granici između naselja Buići i Petrača nalazi se crkva sv. Đurđa, sagrađena uz izvor vode koji je po crkvi nazivan Suđurac, a okolni prostor te nekadašnje selo Suđurađ.¹¹⁸ Istraživanja su potvrdila povijesnu slojevitost lokaliteta,¹¹⁹ a u sklopu ranosrednjovjekovnog sloja, s grobljem iz 10. – 12. st., ističe se nalaz glagoljskog natpisa iz 11. st., urezan na ulomku tegule.¹²⁰ Na mogućnost postojanja izvorne ranokršćanske crkve na ovom lokalitetu, osim samog toponima, ukazuju i ostaci kasnoantičkih zidova pronađenih u istraživanjima te dva ulomka ranokršćanskog nadvratnika uzidanog u

¹¹⁰ Marović 1956, 16; Žeravica *et al.* 2007, 52.

¹¹¹ Lupis 1996. Autor ga datira u široki raspon od 6./7. do 10. st.

¹¹² Lučić 1962, 280; Lučić 1976, 12.

¹¹³ Marović 1956, 28.

¹¹⁴ Arheološko rekognosciranje proveo je I. Marović 1952. g. (Marović 1956, 16–18; vidi također Žeravica – Kovačević 2006, 467, 468; Žeravica *et al.* 2007, 62, 63).

¹¹⁵ Marović 1956, 14, sl. 3, 15, sl. 4.

¹¹⁶ Arheološka istraživanja izvršio je I. Marović 1952. i 1953. g. (Marović 1956, 18–28; vidi također Žeravica – Kovačević 2006, 467, 468; Žeravica *et al.* 2007, 40, 41).

¹¹⁷ Marović 1956, 23, 24, 27, sl. 13–15.

¹¹⁸ Lučić 1962, 279.

¹¹⁹ Prva arheološka istraživanja proveo je 2001. g. Arheološki muzej iz Dubrovnika (voditelj Z. Žeravica), a 2006./2007. g. zaštitna istraživanja tvrtka Arheo Plan d.o.o. provela je istraživanja na parcelama južno od crkve u sklopu radova na sanaciji zida (voditeljica M. Perkić). Više o rezultatima istraživanja vidi kod Žeravica *et al.* 2007, 32–37; Perkić 2008.

¹²⁰ O natpisu vidi kod Čunčić – Perkić 2009. Između čak sedam imena koliko ih ovaj natpis navodi, jedno od njih je samo ime lokaliteta Suđurađ koji ovdje dolazi u obliku Sutžer – uz objašnjenje koje se nudi u navedenom radu za ovakav oblik imena lokaliteta, upozoravamo i na mljetsku varijantu imena lokaliteta Suđurac kod Babinog Polja koji se u izvorima naziva Sutzore.

zapadno pročelje i ukrašenog s tri križa raširenih krakova.¹²¹ Osim Suđurđa, na području Župe sačuvana su još dva sakralna toponima – Sutlazar kod Grbavca u blizini Velikog Gradca, prema davno nestaloj crkvi sv. Lazara, te Suspas na brdu Trapit.¹²²

KONAVLE

Rimski grad Epidaur razvio se na mjestu ilirskog naselja, s povoljnim položajem na poluotoku i dobro zaštićenom lukom kao važnom stanicom plovnog puta na ovom dijelu jadranske obale. Iznimno slaba istraženost pretpostavljenog areala grada na poluotoku Ratu otežava sagledavanje njegovih osnovnih faza razvoja, a od do sada istraženih ili vidljivih arheoloških ostataka, vrlo je malo toga pripisano kasnoantičkom razdoblju. Uglavnom se radi o pojedinačnim nalazima, rijetkim tragovima arhitekture,¹²³ ostacima nekropole na Prijekom (hamosoriji i ukopi u amforama) te bedemu koji je izgleda ograđivao zapadni dio poluotoka (do mauzoleja Račić) reducirajući tako nekadašnji urbani prostor grada,¹²⁴ dok ostaci dijelom istraženog reprezentativnog sklopa na sjeverozapadnom kraju poluotoka svakako kronološki prethode tom razdoblju.¹²⁵ Problemom kršćanstva u Epidauru¹²⁶ bavio se i engleski arheolog Arthur Evans krajem 19. st. koji, opisujući dva nalaza prstena, naglašava kako oni zajedno sa zlatnikom cara Foke, povijesnim izvorima te legendom o sv. Hilarionu koju donosi sv. Jeronim, potvrđuju postojanje Epidaura još u 6. stoljeću.¹²⁷

U neposrednom okruženju grada, odnosno prigradskom prostoru, utvrđeno je više građevinskih sklopova stambeno-gospodarskog karaktera od kojih je arheološki istraživani samo onaj na poluotoku Sustjepanu na južnoj strani cavtatske luke. Radi se o složenom i vrlo izduženom sklopu koji prati konfiguraciju terena s 3 utvrđene građevinske faze, prema nalazima datirane od 1. do 6. st.¹²⁸ Osnovicu i najstariji dio sklopa čini objekt izduženog pravokutnog tlocrta s polukružnom apsidom na istoku i južnim bočnim prostorijama koji se u drugoj fazi nadograđuje prema zapadu, da bi konačno cjelokupni prostor u kasnoantičkom razdoblju poslužio kao groblje. Osim običnih ukopa, koji su datirani u 3. – 4. st., pronađeno je ukupno 14 grobnica tipa *a pozzetto* od kojih su sve bile ukopane unutar objekta, osim jedne u kojoj je, između ostalog, pronađena jedna zlatna naušnica i 12 komada Justinijanovog novca.¹²⁹ Prema drugom mišljenju, radi se o jednobrodnoj grobišnoj crkvi s polukružnom apsidom čemu bi u prilog govorio i sačuvani toponim Sustjepan.¹³⁰

¹²¹ Fisković 1961, 151. Prema načinu izvedbe križeva, nadvratnik bi mogao pripadati i ranosrednjovjekovnom razdoblju.

¹²² Lučić 1962, 280; Žeravica *et al.* 2007, 51.

¹²³ Galinović 2008, 668.

¹²⁴ Faber 1966, 28; Faber 1985, 97, 98. Ostaci bedema, osim na južnoj strani, uočavaju se i na sjevernoj strani poluotoka.

¹²⁵ Prva istraživanja na Ratu vidi kod Štuk 1908, 158–160; Štuk 1913, 58, 59. Istraživanja 80-ih godina 20. st. provodio je dubrovački Arheološki muzej (voditeljica R. Menalo), a od 2008. g. Muzeji i galerije Konavala (voditeljica H. Puhara) (Faber 1966, 30, 31; Menalo, 2008; Menalo – Puhara 2012).

¹²⁶ A. Faber bez navođenja detalja spominje ulomke u dvorištu kuće Moretti koji su prema autorici vjerojatno pripadali nekom ranokršćanskom objektu (Faber 1966, 30).

¹²⁷ Jedan od opisanih nalaza prstena zapravo je zavjetni dar iz moćnika dubrovačke katedrale, no A. Evans ne sumnja u njegovo epidaursko porijeklo (Evans 1883, 26, 27).

¹²⁸ Prva istraživanja vidi kod Štuk 1908. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku proveo je zaštitna istraživanja i konzervaciju 1971. – 1973. g. (voditeljica V. Dautova-Ruševljan) (Dautova-Ruševljan 1973). M. Zaninović donosi nacrt iz početne faze istraživanja (bez polukružne apside) te određuje sklop kao ostatke *villae suburbanae* (Zaninović 1988, 91 i dalje).

¹²⁹ Dautova-Ruševljan 1973, 63, 64; Zaninović 1988, 94.

¹³⁰ Fisković 1988, 246; Chevalier 1995, 471–472.

Najveća koncentracija sakralnih toponima u okruženju Epidaura sačuvana je s druge strane grada na predjelu Oboda.¹³¹ Na padinama prema moru nalaze se ostaci čvrsto građenog četvrtastog objekta zvanog Sutivan u sklopu kojeg se navodno nalazila antička cisterna, kasnije adaptirana u srednjovjekovnu crkvu sv. Ivana. Ovaj lokalitet se smatra i mjestom pronalaska, odnosno izvornog položaja, kipa rimskog namjesnika Dolabele s počasnim natpisom.¹³² Nešto istočnije od Sutivana u podnožju Oboda zabilježen je toponim Sut Marija,¹³³ a sjevernije Sut Pokrat odnosno crkva sv. Pankracija koja je, prema izvorima iz 13. st., bila jedna od važnih točaka na liniji razgraničenja dubrovačkog i slavenskog teritorija.¹³⁴

Konkretniji nalazi jedne kasnoantičke tlocrtno još nedefinirane građevine utvrđeni su na otoku Mrkanu na mjestu benediktinskog samostana sv. Mihajla.¹³⁵ U prizemni dio crkve uklopljeni su ostaci presvođene grobnice, izvorno možda ranokršćanske memorije, kao dijela većeg još nepoznatog sakralnog sklopa.¹³⁶ Ruševni ostaci na vrhu otoka vjerojatno potječu od manje utvrde kakva se pretpostavlja i na susjednom otočiću Bobari.¹³⁷ Na trećem otočiću Supetru¹³⁸ vjerojatno je postojala eremitaža koja je pripadala mrkanskom samostanu,¹³⁹ a minimalno sačuvani ostaci crkve sv. Petra za sada ne upućuju na gradnju stariju od srednjeg vijeka.

Osim priključnog puta kojim se Epidaur spajao na magistralni pravac *Narona – Scodra*, njegov je nastavak od Epidaura prema istoku drugi itinerarski pravac *Epitauro XX Resinum*. On je prvo pratio trasu vodovoda do lokaliteta Sut Đurađ, odnosno crkve sv. Đurđa na Mećajcu, mjestu nekadašnjeg mitreja,¹⁴⁰ a zatim skretao prema istoku prema naseljima tzv. Donje bande. To je ujedno jedan od važnijih pravaca vrlo razgranate prometne mreže koja se može pratiti na području Konavala, rubovima konavoskog polja te poprečnim putovima u istočnom dijelu Konavala usmjerenima na prirodni klanac sjeverno od Dubravke između brda Sokoline i Bjelotine, prirodnu poveznicu ovog dijela dubrovačkog priobalja sa zaleđem.¹⁴¹ Na trasi puta kroz Donju bandu izdvajaju se mitrej u Močićima s obližnjom crkvom sv. Đurđa,¹⁴² lokalitet

¹³¹ Na jednoj lokaciji kod Oboda, Štuk uz ostatke veće dobro očuvane zgrade pretpostavlja ostatke rimskog ili kršćanskog groblja (vidi kod Piplović 2010, 248).

¹³² Natpis i okolnosti nalaza prvi je objavio dubrovački notar M. Sylvius 1547. g. Prva istraživanja na pretpostavljenom mjestu pronalaska natpisa poduzima N. Štuk 1908. g., a radilo se o ruševnim ostacima nekog objekta bliže moru na lokaciji „Na Žalu“ koju locira vrlo precizno katastarskim podacima. A. Faber je 1966. g. provela istraživanja na položaju Sutivan pod Obodom smatrajući ga mjestom nalaza natpisa, što prihvaćaju svi kasniji autori od kojih jedino N. Cambi sumnja u njegovo antičko porijeklo, dok se podaci koje donosi N. Štuk u potpunosti zanemaruju. O tome više vidi kod Evans 1883, 12, 13; Štuk 1910, 150, 151; Faber 1966, 26, 32, 33; Novak 1966, 25–27; Lučić 1968, 543–546; Bojanovski 1988, Cambi 2006, 203–206; Glavičić 2008, 45, 46; Piplović 2010, 250.

¹³³ Bilježe ga izvori (Kapetanić 2011, 202) i Hrvatska osnovna karta.

¹³⁴ Foretić 2001, 207. O crkvama na granicama dubrovačkog teritorija vidi više kod Marinković 2007 i Marinković 2012.

¹³⁵ Ostojić 1964, 465–469.

¹³⁶ Fisković 1980, 246–249, sl. 43.

¹³⁷ Fisković 1980, 249.

¹³⁸ Susjedna hrid se također prema crkvi naziva Superka ili Šuperka; Putanec 1963, 142.

¹³⁹ Ostojić 1964, 469, 470.

¹⁴⁰ Reljef s mitraičkom scenom s ovog lokaliteta sačuvao je Baltazar Bogišić te dao uzidati u prizemlju svoje kuće u Cavtatu. Ovaj lokalitet potvrđuje brojne do sada poznate primjere zamjene poganskih kultova kršćanskim, u ovom slučaju poganskog Mitre kršćanskim sv. Jurjem (Bojanovski 1980, 41; Migotti 1992, 230; Cambi 2006, 199).

¹⁴¹ Više o rimskoj cestovnoj mreži na području Konavala vidi kod Imamović 1988; Bojanovski 1980; Bojanovski 1992; u kontekstu vodovoda vidi Kovačić 2012.

¹⁴² Crkva se nalazi oko 700 m istočno od mitreja u Dikličima, zapravo na drugom ogranku antičkog puta koji ide južnim rubom konavoskog polja.

Suwarevina u Komajima,¹⁴³ Polača u Popovićima s ostacima kasnoantičke utvrde, cisternom i crkvom sv. Đurđa¹⁴⁴ te Ilijino brdo u Poljicima sa crkvom sv. Ilije i ostacima kasnoantičke utvrde.¹⁴⁵ Dalje prema istoku jedan je odvojak puta vodio u Molunat, drugu konavosku luku koja je uz Epidaur bila važna strateška točka i stanica na plovnom putu s obzirom da visoka i nepristupačna konavoska obala i nema drugih uvala pogodnih za sidrenje.¹⁴⁶ Molunatski poluotok stvara dvije uvale – Donji (Veliki) Molunat sa sjeverozapadne i Gornji (Mali) Molunat s istočne strane. Na kopnenoj prevlaci koja ih spaja na položaju Metale otkriveni su i djelomično istraženi ostaci rimske stambene arhitekture,¹⁴⁷ a površinski nalazi pronađeni su na položaju Kaštio na južnoj visokoj obali poluotoka te na otočićima V. Škoj i Supetrić na južnoj strani uvale Gornji Molunat. S istočne strane ove uvale na položaju „Crkvina“ („Bazilika“ ili „Mirina“), pretpostavljaju se ostaci jedne ranokršćanske crkve, prema lokalnoj tradiciji posvećene sv. Martinu.¹⁴⁸ Nastavak puta prema Vitaljini kontrolira položaj Kaštio, a na brdu sv. Spasa u blizini crkve pronađena je kasnoantička presvođena grobnica te na južnim padinama na položaju „Vitoš grad“ ili „Mirišta“ ostaci jednog većeg antičkog naselja.¹⁴⁹

Na putu kroz Gornju bandu, gdje su položaji naselja uvjetovani izvorima vode koji izbijaju na granici flišne zone, brojni su antički lokaliteti, mahom povezani s trasom antičkog vodovoda, kao što je Sutivan u Gabrilima gdje je, prema lokalnoj tradiciji, postojala i crkva.¹⁵⁰ Na sjecištu svih navedenih komunikacija i trase vodovoda na području Zvekovice pretpostavlja se jedno manje naselje u blizini crkve sv. Petra uz koju su također otkriveni ostaci antičke arhitekture.¹⁵¹ Mnogo konkretnije podatke pruža višeslojni arheološki lokalitet s dubrovačkom utverdnom Sokol grad i crkvom Male Gospe u Dunavama, jedan od najvažnijih strateških položaja na ovom prometnom pravcu koji je kontrolirao prolaz prema unutrašnjosti sjeverno od Dubravke te nadzirao čitavo konavosko polje, a sustav obrane i kontrole šireg područja nadopunjavala je manja utvrda na vrhu brda Sokoline iznad Sokola.¹⁵² Uz bogatu arheološku građu, koja prati slojeve od brončanog doba do novog vijeka, iz kasnoantičkog sloja izdvajaju se, osim ostataka same utvrde, brojni nalazi novca, staklenih, keramičkih, metalnih predmeta od kojih izdvajamo preklesani kasnoantički kapitel ukrašen pleternom ornamentikom, pojasnu kopču tipa Sucidava, fibule s podvijenom nogom i lukovičastu fibulu. U arheološkim istraživanjima u podnožju utvrde, između ostalog,

¹⁴³ Badurina 1998, 254.

¹⁴⁴ Bojanovski 1980, 41; Fisković 1998, 265; Žeravica 2002, 15; Žeravica 2004, 298, 299.

¹⁴⁵ Ilijino brdo predstavlja izniman strateški položaj s kojega se kontrolira čitav plovni put na dubrovačkom području, kao i sve važnije kopnene komunikacije. U istraživanjima okoliša crkve sv. Ilije 2018. g. otkriveni su ostaci kasnoantičke arhitekture koji upućuju na postojanje utvrde (Arheo Plan d.o.o., voditelj D. Kristović).

¹⁴⁶ O strateškoj važnosti Molunta u vrijeme antike vidi kod Vrsalović 2011, 230; u vrijeme Dubrovačke Republike vidi kod Beritić, L. 1962.

¹⁴⁷ Prvi konkretniji topografski podaci kod Beritić, L. 1962, 53. Molunat je rekognoscirao 1971. g. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (voditeljica V. Dautova-Ruševljan), a na Metalama se istraživalo 1973. g. (voditelj R. Becafigo) (Dautova-Ruševljan 1973a).

¹⁴⁸ Toponimi Mratin do i S. Mratin spominju se u izvorima u 15. st. nešto istočnije (vidi Kapetanić 2011, 243), a toponim u obliku *Martin do* bilježi i topografska karta 1:25000.

¹⁴⁹ Bojanovski 1980, 43.

¹⁵⁰ Bojanovski 1992, 171–172.

¹⁵¹ Žeravica 2004, 283–286; Bojanovski 1992, 168.

¹⁵² Na Sokol kao prapovijesni i rimski lokalitet prvi je upozorio Š. Batović (vidi kod Bojanovski 1992, 176). O kasnoantičkom sloju, srednjovjekovnom groblju i utvrđi na Sokolinama vidi kod Žeravica 2004, 295–298. Srednjovjekovnu utvrdu detaljno obrađuje Beritić 1966, a nakon obnove, sa starijom literaturom Kapetanić 2016.

pronađeno je i kasnoantičko groblje te ulomci kamenog namještaja koji potvrđuju postojanje pretpostavljene ranokršćanske crkve.¹⁵³ Na povijesnu slojevitost lokaliteta ukazivao je, između ostalog, već ranije pronađen mramorni ulomak antičkog nadgrobnog spomenika iz 1. st. na kojem je naknadno uklesan ranokršćanski križ te glagoljski natpis iz 11. st.¹⁵⁴

Na početku prirodnog klanca, koji preko Dubravke vodi prema unutrašnjosti, nalazi se crkva sv. Barbare pod Varinim brdom, uzvišenjem s važnom strateškom ulogom kontrole prolaza koje se u kontinuitetu koristilo i utvrđivalo u svim povijesnim razdobljima. S obzirom na položaj i sačuvani toponim, i ovdje se mogu očekivati raniji slojevi na koje za sada upućuju rijetki površinski nalazi kasnoantičke keramike. Iz Dunava i Dubravke vodili su odvojci puta prema jugu preko Ljute, odnosno Vodovađe, i na taj način spajali dva glavna uzdužna prometna pravca koji su prolazili Gornjom i Donjom bandom. Upravo na širem području od Vodovađe, gdje je kaptiran izvor vode za antički vodovod, i Zastolja pa sve do Ljute i Grude, evidentiran je veliki broj antičkih lokaliteta te s njima povezane sakralne građevine kao crkva sv. Ivana u Ljutoj,¹⁵⁵ sv. Dimitrija u Pičetama, sv. Ivana u Vodovađi i sv. Petra i Pavla u Pavljem brdu itd. Na području Karasovića odvojak iz smjera Vodovađe spajao se na prometni pravac koji je išao južnim rubom polja dalje prema istoku, a na kojem se ističu dvije kasnije crkve sagrađene nad ostacima antičke arhitekture – sv. Petar u Karasovićima te crkva sv. Roka (nekadašnji Vrači, odnosno Kuzma i Damjan) u Račevom polju između Pločica i Đurinića.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Sagledavajući cjelokupni razmatrani prostor, unatoč brojnim nepoznicama i slabo obrađenoj arheološkoj građi, načelno se uočavaju već poznati procesi razvoja i širenja kršćanstva, prije svega u sigurnom okruženju elafitskih otoka gdje se može govoriti i o gotovo neometanom kontinuitetu života kršćanske zajednice i, na neki način, drugom žarištu kršćanstva na dubrovačkom području. Sudeći prema položajima potvrđenih i potencijalnih ranokršćanskih crkava, za većinu ih se može pretpostaviti da su nastale u okviru stambeno-gospodarskih imanja u vlasništvu bogatih zemljoposjednika, od kojih su neke kasnije, poput sv. Ilije na Lopudu, preuzele i ulogu župne crkve.

Veliki broj romanskih, posebno sakralnih toponima na otocima i pojasu dubrovačke Astoreje potvrđuje ne samo značajnu prisutnost romanskog stanovništva, već i vrlo rano razvijene procese

¹⁵³ Arheološka istraživanja u podnožju utvrde provela je tvrtka Omega engineering d.o.o. (voditeljica N. Topić) 2013. g. i 2015. g. i to su, nažalost, jedina istraživanja poduzeta u sklopu dugogodišnjeg projekta obnove utvrde koju je vodilo Društvo prijatelja dubrovačke starine. Tako radovi rekonstrukcije i obnove nisu popraćeni odgovarajućom dokumentacijom (izuzev navedenih istraživanja), a prikupljana pokretna arheološka građa nema odgovarajući arheološki kontekst. Izbor te građe vidi kod Kapetanić 2013 i Kapetanić 2016.

¹⁵⁴ Ulomak je pronađen 1979. g. prilikom rušenja stare crkve Gospe Male, ali je njegova vrijednost prepoznata puno godina kasnije (vidi kod Kapetanić – Žagar 2001).

¹⁵⁵ Crkva je sagrađena na platou glavice brežuljka koji predstavlja izvrstan strateški položaj s kontrolom čitavog polja. Na temelju pronađenog natpisa (CIL III 8408) i antičkih nalaza na obližnjem položaju Džare, A. Evans ovdje je pretpostavljao jednu putnu stanicu između Epidaura i Resina koja je, prema navedenoj milijaciji u *Tabuli Peutingeriani*, ovdje morala postojati (Evans 1883, 36–38). Nedavna istraživanja crkve 2017./2018. g. (Arheo Plan d.o.o., voditeljica N. Kovačević Bokarica) potvrdila su postojanje jednog ranijeg antičkog građevinskog sklopa, na što su upućivali i drugi nalazi poput kamenog stožera torkulara, ugrađenog u trijem crkve. Više o lokalitetima Gnjile i Džare vidi kod Bojanovski 1992, 176.

romansko-slavenske simbioze.¹⁵⁶ Većina sačuvanih sakralnih toponima je starijeg postanka te se oni vrlo često, izgubivši prvotno značenje, zadržavaju pored sačuvanih crkava isključivo kao toponimi, a kao takvi se javljaju u izvorima paralelno sa spomenom crkava.¹⁵⁷ Npr. naselje Suđurađ na otoku Šipanu, potok i nekadašnje naselje Suđurađ ili Suđurac kod crkve sv. Đurđa u Župi, lokalitet Sut Đurađ u blizini crkve sv. Đurđa u Cavtatu, predio Sutvara oko crkve sv. Barbare na Šipanu itd. Od sačuvanih sakralnih toponima dominiraju sv. Đurđe i sv. Barbara, a općenito od naslovnika na dubrovačkom području očekivano dominiraju vojnički kultovi¹⁵⁸ te se spomenutima pridružuje i sv. Mihajlo te vrlo rašireni liječnički kultovi, iz ranijeg doba Kuzma i Damjan, koji će kasnije biti zamijenjen sv. Rokom. Od ostalih starijih kultova, iz vremena prvog kršćanstva, ističu se sv. Stjepan, sv. Ivan, sv. Petar, sv. Martin, a posebno naglašavamo kult sv. Marije koji je temeljem dostupnih nalaza – naslovnika dubrovačke katedrale, mogućeg naslovnika crkve u Slanom i toponima Sut Marija pod Obodom u Cavtatu, potrebno dodatno istražiti.

Romansko-slavenska simbioza prisutna je i na teritoriju koji u srednjem vijeku kontroliraju susjedne slavenske zemlje, a što se najbolje iščitava u kontinuitetu nekih starih kulturnih mjesta, kao u slučaju sv. Martina u Čepikućama, ili sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj. S druge strane, čini se da u zapadnom dijelu Dubrovačkog primorja dolazi do svojevrsnog prekida, odnosno povlačenja romanskog stanovništva, što se manifestira i vrlo rijetkim romanskim toponimima te mogućim tragovima ranokršćanskih crkava (Sutvid u Smokovljanima). Kako zbog opće nesigurnosti većina kopnenih komunikacija ipak gubi na značaju, brojni utvrđeni položaji koji su imali ulogu njihove zaštite, kao npr. Spilan i Gradac u Župi dubrovačkoj, sada se napuštaju. Većina utvrda koje su isključivo kontrolirale i osiguravale plovne putove, zadržavaju se i u kasnijem razdoblju, barem kao položaji manjih osmatračnica, a neke se kao Sutvrač na Lopudu, ponovo obnavljaju.

Velika koncentracija sakralnih toponima ističe se u okruženju Cavtata uključujući i otočice pred njegovom lukom, što nas navodi na mišljenje da je gotovo potpuno nepoznavanje ranog kršćanstva na ovom prostoru dobrim dijelom i odraz njegove vrlo slabe istraženosti. Na temelju sadašnjeg stanja istraživanja, unutar pretpostavljenog areala grada Epidaura na poluotoku Ratu, možemo sa sigurnošću reći da se ovdje život u kasnoj antici odvijao u izvjesnom reduciranom obliku, kao i u drugim urbanim središtima, a što potvrđuju i numizmatički nalazi – novac Justinijana I i Justina II sa Sustjepana te zlatnik cara Foke kao zadnji primjerak novca u Epidauru na izmaku antike.¹⁵⁹ Tragove ranog kršćanstva, uzimajući u obzir i toponimske podatke, treba nastaviti tražiti na njegovoj periferiji, odnosno prigradskom prostoru sjeverno od grada, u arealu već arheološki potvrđenih stambeno-gospodarskih sklopova, te istočnije uz rubne dijelove cavtatskog polja u podnožju Oboda. U tom smislu važno je naglasiti da se većina spomenutih sakralnih toponima u uskom pojasu oko Cavtata u srednjovjekovnim dokumentima spominju isključivo kao lokaliteti, jer se sakralni objekti na koje se toponimi odnose, u srednjem vijeku više ne obnavljaju. Na Obodu iznimku čini samo sv. Pankracije, no on ionako pripada drugom sloju kultova koji su već proistekli iz Dubrovnika, a ne Epidaura.

Kasnoantički arheološki sloj na području Dubrovnika mnogo je konkretnije zastupljen, nego u Epidauru, što je u skladu s njegovim stalnim rastom i postupnim preuzimanjem uloge novog središta, a to je činjenica kojoj se ne protive ni povijesni izvori, bez obzira na koje sve načine oni

¹⁵⁶ Šimunović 1996, 49; Lučić, 1976, 48.

¹⁵⁷ Šimunović 1996, 46.

¹⁵⁸ O svecima tzv. Justinijanovog horizonta vidi kod Migotti 1989, 156, 157.

¹⁵⁹ Zaninović 1988, 93; Evans 1883, 27.

to prikazivali. U dosadašnjim nastojanjima da se objedine i valoriziraju svi nalazi ranokršćanskog porijekla pronađeni na području grada, isti se još uvijek ne mogu sa sigurnošću povezati ni sa jednom sakralnom građevinom, iako je koncentracija tih nalaza najveća upravo unutar areala najstarijeg dijela grada – bivših seksterija Kaštio, sv. Petar i Pustijerna, dok je izvan areala tadašnjeg naselja za sada sigurno potvrđena kao ranokršćanska jedino crkva Preobraženja Kristovog, tzv. Sigurata.

Po pitanju porijekla ranokršćanskih nalaza pronađenih u katedrali, potrebno je naglasiti da su istraživanja najranije trobrodne bazilike ispod katedrale zaustavljena na njenoj zadnjoj predromaničkoj / ranoromaničkoj fazi, što znači da još uvijek nije istražen u potpunosti njezin izvorni sloj. S druge strane, treba uzeti u obzir poznatu i uobičajenu srednjovjekovnu praksu ponovne upotrebe i prerađivanja antičkih, pogotovo mramornih komada arhitektonske plastike kakva je zabilježena na brojnim spomenicima duž cijele obale.¹⁶⁰ Bez obzira na vrijeme izgradnje prvotne bazilike, spomenuti najstariji ukopi uz memoriju potvrđuju snažnu antičku tradiciju i dugotrajnu prisutnost romanskog elementa u gradu koja se odražava kroz razne aspekte života, pa tako i pogrebne običaje. Upravo numizmatička građa proistekla iz ovih istraživanja najzornije prikazuje sve faze razvoja grada, počevši od one najstarije iz 3. i 2. st. pr. Kr. s nekoliko nalaza grčkog i ilirskog novca. Iz antičke faze najbrojniji je novac iz 4. st., a nakon prestanka dotoka novca od kraja 4. st. do Justinijana I, broj ponovo raste od 8. st., pogotovo od 9. st. nadalje, dok su najbrojniji nalazi bizantskog novca 10. i 11. st.¹⁶¹

Uz spomenutu numizmatičku građu, i drugi arheološki nalazi upućuju na sve snažniji uspon Dubrovnika tijekom 8. st. i jačanje crkvene organizacije, koje se manifestira prije svega preuređenjem ranokršćanskih crkava širom njegovog teritorija, a pogotovo od kraja 8. i poč. 9. st. gradnjom novih crkava. Tom horizontu pripadaju najstariji dubrovački kultovi od kojih je najistaknutiji kult grupe svetaca sv. Pankracija, Nereja, Anhileja, Domitile i Petronile te kult sv. Sergija i Bakha koje i lokalna tradicija pamti kao najstarije zaštitnike grada.¹⁶² Kult Pankracija specifičan je za dubrovačko područje i predstavlja najranije potvrđeni kult relikvija u Dubrovniku kojeg bilježi i Porfirogenet u 10. st.¹⁶³ Ovaj najraniji sloj dubrovačkih svetaca zaštitnika raspoređen je po graničnim područjima dubrovačke Astoreje te je predstavljao važne točke razgraničenja sa slavenskim zemljama u zaleđu.¹⁶⁴ Uz crkve sv. Pankracija, često sačuvani toponimi Supokrač i Sut Pokrat očiti su dokaz njihove starosti, a kod nekih je sačuvanih crkava i arheološki potvrđen kontinuitet od kasne antike.¹⁶⁵ Širenje i jačanje ovog kulta na dubrovačkom području zasigurno je povezano i s prijenosom relikvija u grad koje se moralo dogoditi oko pol. 8. st.¹⁶⁶ U svakom slučaju, jasno je da je Dubrovnik, gradeći svoj identitet, stvarao vlastiti sloj kultura koji su još dugo održavani i nakon uvođenja kulta sv. Vlaha.¹⁶⁷

Uspoređujući arheološke izvore s onim povijesnim, nužno je navesti najvažniji zemljopisni izvor za naše krajeve iz vremena kasne antike, *Kozmografiju* Anonima Ravenjanina, nastalu naj-

¹⁶⁰ Fisković 1959, 54.

¹⁶¹ Mirnik 1995; Mirnik 1997. Ovdje su navedene samo emisije novca iz antike i ranog srednjeg vijeka.

¹⁶² Belamarić 1994, 34.

¹⁶³ Marinković 2007, 226.

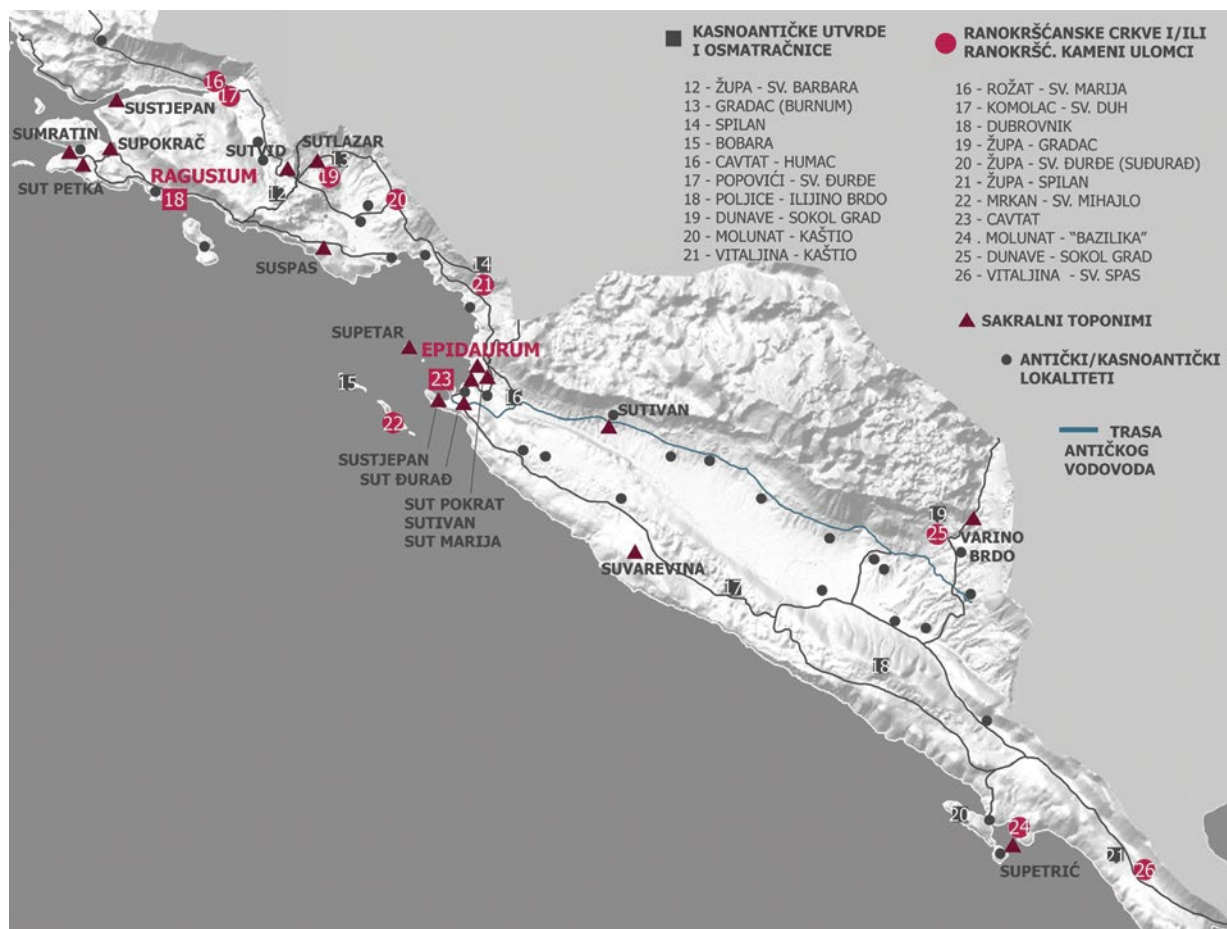
¹⁶⁴ Vidi bilj. 133.

¹⁶⁵ Žile 2009, 274.

¹⁶⁶ Živković 2007, 121–126; Belamarić 1994, 35.

¹⁶⁷ Marinković 2007, 226, 227. Ovim nije ni približno iscrpljen rani sloj dubrovačkih kultura i pripadajućih crkava, no to je zasebna tema koja izlazi van okvira ovoga rada.

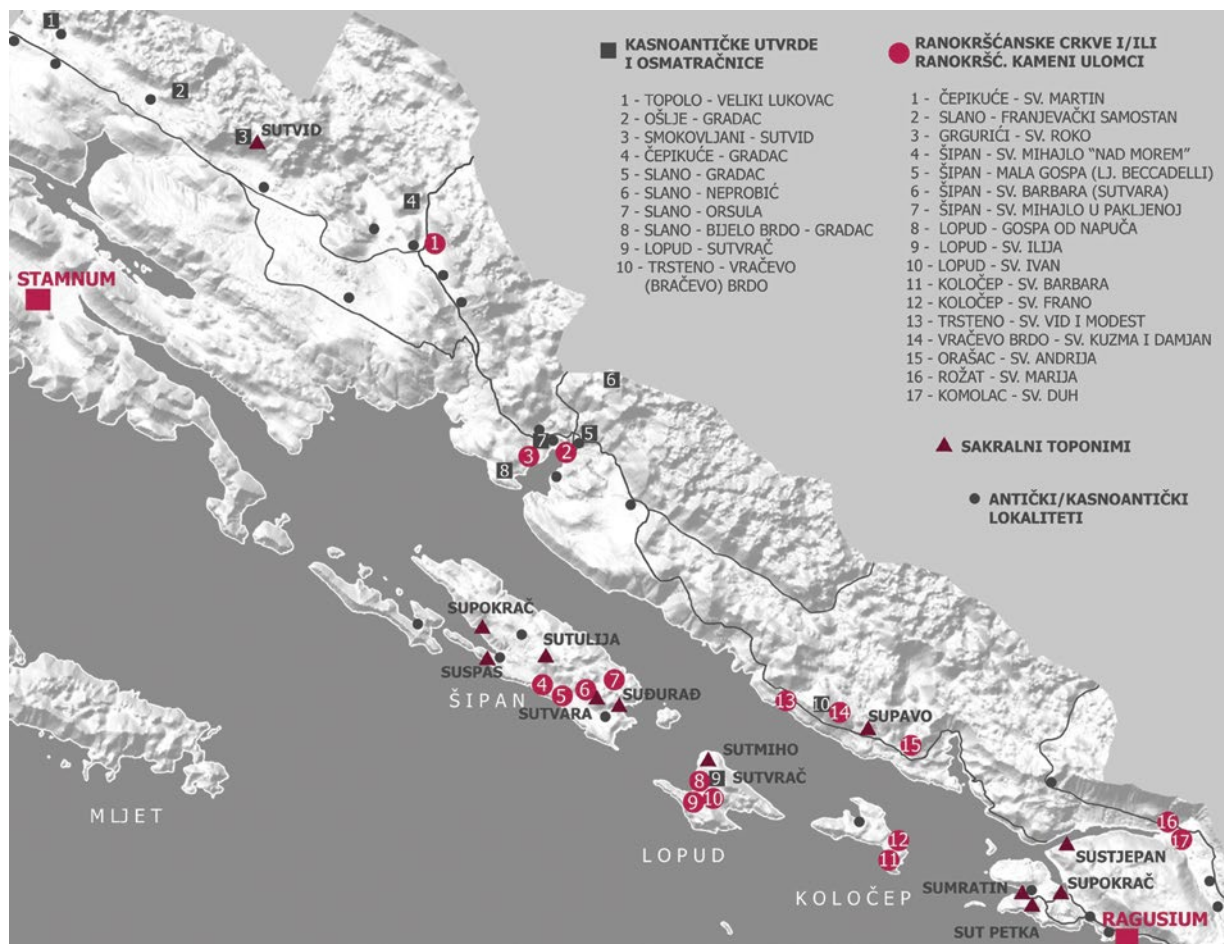
kasnije početkom 7. st., u kojoj je prvi spomen Dubrovnika zabilježen u sintagmi *Epitaurum id est Ragusium*.¹⁶⁸ Ovo djelo značajno je za proučavanje povijesti onih mjesta koji su se kao gradovi – *civitates*, naravno prema tadašnjem poimanju grada,¹⁶⁹ formirali u kasnoj antici, poput Stona i Dubrovnika, te nastavili razvijati u srednjem vijeku. Sintagma koja se ovdje navodi na najbolji način upotpunjuje dosadašnje spoznaje o kasnoantičkom Raguziju koji je ujedno već i arheološki potvrđeno kršćansko središte. Stanje istraživanja na prostoru Epidaura nam ne dozvoljava da ga u potpunosti dovodimo u pitanje kao sjedište Epidaurске biskupije, no tezu o premještanju sjedišta biskupa u *Ragusium*, a koja se temeljem raspoloživih nalaza ponekad nameće, mogu potvrditi samo konkretniji arheološki nalazi.

KARTA 1 (korištena podloga: <https://geoportal.dgu.hr/> - zadnji pristup 04.03.2018, doradila: M. Perkić)

¹⁶⁸ Detaljnu analizu sa starijom literaturom vidi kod: Čače 1993; za Dubrovnik vidi kod Čače 1997.

¹⁶⁹ Suić 2003, 362; Čače 1993, 352.

KARTA 2 (korištena podloga: <https://geoportal.dgu.hr/> - zadnji pristup 04.03.2018, doradila: M. Perkić)

LITERATURA

- Adamović 1903 V. Adamović, *Gruž – topografično-povjesničke bilješke*, Dubrovnik 1903.
- Baburica 1975 A. Baburica, *Podaci o povijesti Orašca i Gospina svetišta*, Orašac 1975.
- Badurina 1998 A. Badurina, „Hagiotopografija Konavala“, u: V. Stipetić (ur.), *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti* 1, Dubrovnik 1998, 253–261.
- Baraka Perica – Grbić 2019 J. Baraka Perica – N. Grbić, „Rezultati istraživanja utvrde Ošlje – Gradac i selo Ošlje u općem povijesno – arheološkom kontekstu, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 57, Dubrovnik 2019. (u tisku)
- Basić – Zeman 2018 I. Basić – M. Zeman, „*In partibus occidentis*. Izakov epitaf s Lopuda i pitanje vrhovne vlasti nad Dalmacijom u 5. stoljeću“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 44–45 (2017–2018), Split 2018, 57–87.
- Belamarić 1994 J. Belamarić, „Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika“, *Dubrovnik*, n. s., god. 5, br. 5, Dubrovnik 1994, 29–39.

- Beritić, D. 1962 D. Beritić, „Još jedan kasno antikni kapitel u Dubrovniku“, *Peristil* 5, Zagreb 1962, 5–6.
- Beritić 1986 D. Beritić, „Susret sa spomenicima kulture dubrovačkog primorja (zapadni dio)“, *Zbornik dubrovačkog primorja i otoka* 1, Dubrovnik 1986, 413–439.
- Beritić 2001 D. Beritić, „Lopudski relikvijarij – moćnik“, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 8, Dubrovnik 2001, 169–172.
- Beritić 1961 L. Beritić, „Fortifikacije Dubrovačke Republike“, *Mornarički glasnik* 5, Beograd 1961, 593–611.
- Beritić, L. 1962 L. Beritić, „Molunat – utvrde i regulacioni plan Molunta iz druge polovine XV. stoljeća“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 14, Split 1962, 53–62.
- Beritić 1966 L. Beritić, „Tvrđava Sokol u Konavlima“, *Anali* 10–11 (1962–1963), Dubrovnik 1966, 103–134.
- Bojanovski 1973 I. Bojanovski, „Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, knj. 10 (8), Sarajevo 1973, 137–187.
- Bojanovski 1980 I. Bojanovski, „Epidauritana Archaeologica I“, *Dubrovački horizonti* 26, Zagreb 1980, 36–45.
- Bojanovski 1988 I. Bojanovski, „AD CIL III, 1741, Obod kod Cavtata (Epidaurum)“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 101–110.
- Bojanovski 1992 I. Bojanovski, „Topografija rimskih naselja i cesta u Gornjoj gori (bandi) u Konavlima“, *Dubrovački horizonti* 32, Zagreb 1992, 167–182.
- Bradarić 2001 L. Bradarić, *Zapisi iz lapadske prošlosti*, Dubrovnik 2001.
- Bulić 1901 F. Bulić, „Necropoli antica cristiana a Slano di Ragusa“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 24, Split 1901, 85–99.
- Cambi 1988 N. Cambi, „Fragmenti antičkih sarkofaga na otoku Koločepu“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 129–138.
- Cambi 2006 N. Cambi, „Antički Epidaur“, *Dubrovnik*, n. s., god. 17, br. 3, Dubrovnik 2006, 185–216.
- Chevalier 1995 P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae. Tome 1 – Catalogue*, Split – Rim 1995.
- Chevalier 1995a P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae. Tome 2 – Illustrations et conclusions*, Split – Rim 1995.
- Čače 1993 S. Čače, „*Civitates Dalmatiae* u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 347–440.
- Čače 1997 S. Čače, „*Kozmografija* Anonima Ravenjanina i počeci Dubrovnika“, *Dubrovnik*, n. s., god. 8, br. 4, Dubrovnik 1997, 84–94.

- Čunčić – Perkić 2009 M. Čunčić – M. Perkić, „Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća“, *Slovo* 59, Zagreb 2009, 77–122.
- Dautova-Ruševljan 1971 V. Dautova-Ruševljan, „Goričina, Srebreno, Dubrovnik“, *Arheološki pregled* 13, Beograd 1971, 45–49.
- Dautova-Ruševljan 1973 V. Dautova-Ruševljan, „Sustjepan u Cavtatu – zaštitna iskopavanja“, *Arheološki pregled* 15, Beograd 1973, 62–65.
- Dautova-Ruševljan 1973a V. Dautova-Ruševljan, „Metale u Moluntu kod Dubrovnika – zaštitno iskapanje antičkog lokaliteta“, *Arheološki pregled* 15, Beograd 1973, 66–68.
- Delonga 2000 V. Delonga, „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima“, u: A. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi*, Split 2000, 216–249.
- Evans 1883 A. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, I, II, Westminster 1883.
- Faber 1966 A. Faber, „Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaura s posebnim obzirom na nova istraživanja“, *Opuscula archaeologica* 6, Zagreb 1966, 25–39.
- Faber 1985 A. Faber, „Epidaurum, Cavtat – istraživanje kasnoantičkog bedema“, *Arheološki pregled* 24, Beograd 1985, 97–98.
- Fisković 1959 C. Fisković, „Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika“, *Starinar*, n. s., 9–10 (1958–1959), Beograd 1959, 53–57.
- Fisković 1961 C. Fisković, „Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj Župi“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 13, Split 1961, 147–175.
- Fisković 1970 I. Fisković, „Bilješke o ranokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na Šipanu“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 18, Split 1970, 5–29.
- Fisković 1980 I. Fisković, „O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 5, Split 1980, 213–256.
- Fisković 1985 I. Fisković, „Srednjovjekovna skulptura u samostanu Male braće“, u: J. Turčinović (ur.), *Samostan Male braće u Dubrovniku*, Zagreb – Dubrovnik 1985, 465–495.
- Fisković 1988 I. Fisković, „Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkome kraju“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 189–208.
- Fisković 1994 I. Fisković, „Tradicije i inovacije u urbanističkome liku starog Dubrovnika“, *Dubrovnik*, n. s., god. 5, br. 4, Dubrovnik 1994, 103–123.
- Fisković 1996 I. Fisković, „Crkvice «Sigurate» u Dubrovniku – ratom oštećeni te obnovljeni višeznačni spomenik“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 20, Zagreb 1996, 59–81.
- Fisković 1998 I. Fisković, „Pogled na crkvene spomenike iz srednjeg vijeka u Konavlima“, u: V. Stipetić (ur.), *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti* 1, Dubrovnik 1998, 263–277.

- Fisković 1999–2000 I. Fisković, „Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama“, *Opuscula archaeologica* 23–24, Zagreb 1999–2000, 237–250.
- Fisković 2001 I. Fisković, „Crkveno graditeljstvo dubrovačke regije u svjetlu povijesti, od IX. do XII. stoljeća“, u: Ž. Puljić – N. A. Ančić (ur.), *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije*, Dubrovnik 2001, 399–454.
- Fisković 2014 I. Fisković, „Likovna oprema i umjetnine starih katedrala“, u: K. Horvat-Levaj (ur.), *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, Dubrovnik – Zagreb 2014, 69–113.
- Foretić 2001 V. Foretić, „Ugovor Dubrovnika sa srpskim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina“, u: V. Foretić (ur.), *Studije i rasprave iz hrvatske povijesti*, Split 2001, 169–227.
- Galinović 2008 I. Galinović, „Cavtat – Frana Supila 3“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5 (2008), Zagreb 2009, 668.
- Glavičić 2008 M. Glavičić, „Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura“, *Archaeologia Adriatica* 2, Zadar 2008, 43–62.
- Imamović 1988 E. Imamović, „Rimska cestovna mreža na dubrovačkom području“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 119–126.
- Kapetanić – Žagar 2001 N. Kapetanić – M. Žagar, „Najjužniji hrvatski glagoljski natpis“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 39, Dubrovnik 2001, 9–48.
- Kapetanić 2011 N. Kapetanić, *Konavle u XV. stoljeću*, Gruda 2011.
- Kapetanić 2013 N. Kapetanić, *Sokol grad u Konavlima*, Dubrovnik 2013.
- Kapetanić 2016 N. Kapetanić, *Pod barjakom sv. Vlaha. Naoružanje i posada na tvrđavi Sokol 1420. – 1672.*, Dubrovnik 2016.
- Karaman 1942 Lj. Karaman, „O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22–23, Zagreb 1942, 73–113.
- Kisić 1988 A. Kisić, „Rezultati podmorskih rekognosciranja i istraživanja na dubrovačkom području“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 153–168.
- Knežević – Mirnik 1980 B. Knežević – I. Mirnik, „Donje Čelo, otok Koločep – antička zgrada“, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980, 86–88.
- Kovačić 2012 Lj. Kovačić, *Antički vodovod Vodovađa – Cavtat*, Dubrovnik 2012.
- Kristović 2017 M. Kristović, „Rezultati novijih arheoloških istraživanja na prostoru ispod Bunićeve poljane u Dubrovniku“, *Zbornik Dubrovačkih muzeja* 4, Dubrovnik 2017, 49–66.
- Laptalo 2006 I. Laptalo, „Trsteno: predaje, legende, običaji, sadašnjost“, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 9, Dubrovnik 2006, 230–241.
- Lisičar 1931 V. Lisičar, *Lopud. Historički i savremeni prikaz*, Dubrovnik 1931.
- Lisičar 1932 V. Lisičar, *Koločep nekoć i sada*, Dubrovnik 1932.

- Lučić 1962 J. Lučić, „Historijska topografija dubrovačke Astoreje (do god. 1366.)“, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 8–9, Dubrovnik 1962, 275–299.
- Lučić 1968 J. Lučić, „O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti“, *Historijski zbornik* 19–20, (1966–1967), Zagreb 1968, 537–547.
- Lučić 1969 J. Lučić, „Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog Primorja 1399. – 1405.“, *Arhivski Vjesnik* 11–12, (1968–1969), Zagreb 1969, 99–201.
- Lučić 1970 J. Lučić, *Prošlost dubrovačke Astoreje*, Dubrovnik 1970.
- Lučić 1976 J. Lučić, „Povijest Dubrovnika II. Povijest Dubrovnika od VII. stoljeća do godine 1205.“, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 13–14, Dubrovnik 1976, 7–135.
- Lučić 1986 J. Lučić, „Prošlost Dubrovačkog primorja do dolaska pod Dubrovačku Republiku god. 1399.“, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka I*, Dubrovnik 1986, 11–34.
- Lupis 1996 V. B. Lupis, „O ophodnom križu kapljičastog tipa iz Župe dubrovačke“, *Zbornik Župe dubrovačke 2*, Dubrovnik 1996, 65–77.
- Lupis 2009 V. B. Lupis, „Iznova o lopudskim moćnicima“, *Histria Antiqua* 18, Pula 2009, 473–479.
- Marasović 1997 T. Marasović, *Elafiti u ranom srednjem vijeku*, Split 1997.
- Marasović 2013 T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, sv. 4, Split – Zagreb 2013.
- Marinković 2007 A. Marinković, „Teritorijalno širenje dubrovačke komune / republike i crkve njezinih svetaca zaštitnika“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 45, Dubrovnik 2007, 219–234.
- Marinković 2012 A. Marinković, „Hagiotopografija dubrovačke vlasti: sv. Vlaho i sv. Pankracije na Mljetu“, u: M. Perković (ur.), *Dani Cvita Fiskovića – Mljet 2010*, Zagreb 2012, 93–103.
- Marović 1956 I. Marović, „Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika“, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 4–5 (1955–1956), Dubrovnik 1956, 9–31.
- Menalo 2003 R. Menalo, *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Dubrovnik 2003.
- Menalo 2008 R. Menalo, „Poluotok Rat (padine uz rt sv. Roka)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5 (2008), Zagreb 2009, 669–670.
- Menalo 2011 R. Menalo, „Crkva sv. Andrije na Pilama i nekoliko nalaza pleterne skulpture“, u: V. B. Lupis (ur.), *Zbornik u čast Ivici Žili*, Dubrovnik 2011, 159–176.
- Menalo – Puhara 2012 R. Menalo – H. Puhara, „Cavtat – poluotok Rat“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012), Zagreb 2013, 835–837.
- Migotti 1989 B. Migotti, „Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije“, *Arheološki radovi i rasprave* 11 (1988), Zagreb 1989, 133–159.

- Migotti 1992 B. Migotti, „Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na tlu Dalmacije“, *Opuscula archaeologica* 16, Zagreb 1992, 225–249.
- Milošević 2000 A. Milošević, „Relikvijar, druga polovina 8. stoljeća“, u: A. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi*, sv. II, Split 2000, 126–127, kat. br. III. 10.
- Milošević – Peković 2000 A. Milošević – Ž. Peković, *Oltarna ograda s Koločepa*, Split 2000.
- Milošević – Peković 2008 B. Milošević – Ž. Peković, „Dubrovnik – Benediktinski samostanski sklop sv. Marije od Kaštela“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5 (2008), Zagreb 2009, 679–683.
- Miljas 1934 A. Miljas, *Trsteno*, Dubrovnik 1934.
- Mirnik 1995 I. Mirnik, „Numizmatički nalazi u Dubrovniku (prethodni izvještaj o bizantskom novcu)“, u: N. Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995, 169–177.
- Mirnik 1997 I. Mirnik, „Nalazi antičkog novca u Dubrovniku“, *Dubrovnik*, n. s., god. 8, br. 4, Dubrovnik 1997, 248–258.
- Mirnik 2011 I. Mirnik, „Arheološka iskopavanja u Donjem Čelu na Koločepu 1969. godine“, u: V. B. Lupis (ur.), *Zbornik u čast Ivici Žili*, Dubrovnik 2011, 37–58.
- Mucić – Galinović 2008 K. Mucić – I. Galinović, „Slano – k. č. 2357/4. Slano“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007), Zagreb 2008, 583–584.
- Ničetić 1996 A. Ničetić, *Povijest dubrovačke luke*, Dubrovnik 1996.
- Ničetić 2005 A. Ničetić, *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi sv. Pavla*, Dubrovnik 2005.
- Ničetić – Lupis 1994 A. Ničetić – V. B. Lupis, „Tri antičke kolone iz dubrovačke luke“, *Naše more* 41 (3–4), Dubrovnik 1994, 163–165.
- Novak 1966 G. Novak, „Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII. stoljeća (do propasti Epidauruma)“, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 10–12, Dubrovnik 1966, 3–69.
- Novak 1940 V. Novak, „Reliquarium Elaphitense“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 51 (1930–1934), Split 1940, 165–195.
- Ostojić 1964 I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II, Split 1964.
- Patsch 2006 C. Patsch, „Prilozi za etnologiju jugoistočne Evrope. VI. Nekadašnja gustoća naselja ilirskog krša“, *Status* 8, Mostar 2006, 156–180.
- Peković 2008 Ž. Peković, *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik – Split 2008.
- Peković 2010 Ž. Peković, *Crkva sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik – Split 2010.
- Peković 2012 Ž. Peković, „Crkva sv. Stjepana u Pustijerni“, u: A. Milošević – M. Jurković (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić*, Motovun 2012, 341–375.
- Peković – Babić 2016 Ž. Peković – K. Babić, „Kasnoantička sakralna arhitektura u doba Istočnih Gota u Dalmaciji“, *Prostor* 24, Zagreb 2016, 156–171.
- Peković – Žile 1999 Ž. Peković – I. Žile, *Ranosrednjovjekovna crkva Sigurata na Prijekom u Dubrovniku*, Split 1999.

- Perkić 2008 M. Perkić, „Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 35, Split 2008, 63–122.
- Perkić 2009 D. Perkić, „Novi podmorski arheološki lokaliteti na širem dubrovačkom području“, u: L. Bekić (ur.), *Jurišićev zbornik. Zbornik radova u znak sjećanja na Mariju Jurišića*, Zagreb 2009, 319–337.
- Perkić 2018 D. Perkić, *Gradine, gomile i špilje. Zapadno dubrovačko područje*, Dubrovnik 2018.
- Piplović 2010 S. Piplović, „Prva organizirana iskapanja u Cavtatu“, u: D. Perkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 24 (2005), Zagreb 2010, 247–258.
- Planić-Lončarić 1980 M. Planić-Lončarić, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb 1980.
- Puhiera 1956 S. Puhiera, „Srednjovekovne crkve na ostrvu Šipanu kod Dubrovnika“, *Starinar*, n. s. 5–6, (1954–1955), Beograd 1956, 227–243.
- Putanec 1963 V. Putanec, „Refleksi starodalmatinskog pridjeva *Sanctus* u onomastici obalne Hrvatske“, *Slovo* 13, Zagreb 1963, 137–176.
- Skok 1950 P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb 1950.
- Stošić 1988 J. Stošić, „Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 15–38.
- Suić 2003 M. Suić, *Antički grad na Jadranu*, Zagreb 2003.
- Šarić 1988 I. Šarić, „Tri antička spomenika s otoka Lopuda“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 111–118.
- Šarić 2010 I. Šarić, „Rimski portret iz Lapada“, u: D. Perkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 24 (2005), Zagreb 2010, 99–101.
- Šiljeg 2007 B. Šiljeg, „Ranokršćanski mramorni korintski kapiteli iz Dubrovnika“, *Prilozi Instituta za arheologiju* 24, Zagreb 2007, 257–261.
- Šimunović 1996 P. Šimunović, „Sakralni toponimi sa sut- + svetačko ime u razdoblju kasne antike do predromanike“, *Folia Onomastica Croatica* 5, Zagreb 1996, 39–62.
- Škegro 2010 A. Škegro, „Najranija crkvena organizacija na području Dubrovačko-neretvanske županije“, u: D. Perkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 24 (2005), Zagreb 2010, 117–123.
- Škegro 2011 A. Škegro, „Epitaurska biskupija (*Ecclesia Epitauritana*)“, u: V. B. Lupis (ur.), *Zbornik u čast Ivici Žili*, Dubrovnik 2011, 103–122.
- Štuk 1908 N. Štuk, „Iskopine u Epidaurumu“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 31, Split 1908, 156–160.
- Štuk 1910 N. Štuk, „Starinska iznašašća u Mlinima“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 33, Split 1910, 150–151.

- Štuk 1913 N. Štuk, „Starinska iznašašća u Mlinima. Iskopine u Epidaurumu“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 36, Split 1913, 57–59.
- Tolja *et al.* 2015–2016 Z. Tolja – I. Viđen – M. Kristović, *Tvrđava Sutvrač (Kaštio). Konzervatorska dokumentacija*, Dubrovnik 2015–2016.
- Tomas – Zeman 2017 I. Tomas – M. Zeman, *Spomenici otoka Lopuda od antike do srednjeg vijeka*, Zagreb – Dubrovnik 2017.
- Vrsalović 2011 D. Vrsalović, *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana – Prilog poznavanju trgovačkih plovnih putova i gospodarskih prilika na Jadranu u antici*, Split 2011.
- Vučić 2012 J. Vučić, *Topografija Naronitanske biskupije*, doktorski rad, Zagreb 2012.
- Vuletić-Vukasović 1882 V. Vuletić-Vukasović, „Nadpis u Slanom kod Dubrovnika od g. 1420.“, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* 4, Zagreb 1882, 23.
- Vuletić-Vukasović 1887 V. Vuletić-Vukasović, „Dopisi“, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* 9, Zagreb 1887, 121–125.
- Vuletić-Vukasović 1888 V. Vuletić-Vukasović, „Razne viesti“, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* 10, Zagreb 1888, 28.
- Vuletić-Vukasović 1897 V. Vuletić-Vukasović, „Bibliografija“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 3–4, Knin 1897, 161–162.
- Zaninović 1988 M. Zaninović, „*Villae rusticae* u području Epidaura“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 89–100.
- Zaninović 1994 M. Zaninović, „Ranokršćanske crkve kao postaje plovnog puta duž istočnog Jadrana“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split 1994, 125–146.
- Zelić 2014 D. Zelić, „Arhitektura starih katedrala“, u: K. Horvat-Levaj (ur.), *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, Dubrovnik – Zagreb 2014, 31–68.
- Žeravica 2002 Z. Žeravica, *Konavle – srednjovjekovna groblja*, Dubrovnik 2012.
- Žeravica 2004 Z. Žeravica, „Arheološka iskopavanja srednjovjekovnih nekropola u Konavlima tijekom 1997. – 1998. godine“, *Zbornik Dubrovačkih muzeja* 1, Dubrovnik 2004, 283–330.
- Žeravica – Kovačević 2006 Z. Žeravica – N. Kovačević, „Župa dubrovačka (općina)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3 (2006), Zagreb 2007, 466–469.
- Žeravica *et al.* 2007 Z. Žeravica – Lj. Kovačić – D. Perkić – M. Perkić, *Arheološka baština Župe dubrovačke*, Dubrovnik 2007.
- Žile 1988 I. Žile, „Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 175–188.
- Žile 1989 I. Žile, „Slano. Samostan Sv. Jeronima“, *Arheološki pregled* 28 (1987), Ljubljana 1989, 180–182.

- Žile 1995 I. Žile, „Predromanička skulptura s otoka Lokruma, Rožata i Komolca u Rijeci dubrovačkoj“, *Starohrvatska prosvjeta* III. ser., sv. 11 (1991), Split 1995, 145–158.
- Žile 1996 I. Žile, „Novi nalazi predromaničke plastike u dubrovačkom kraju“, u: M. Jurković – T. Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog pejzaža*, Zagreb 1996, 279–295.
- Žile 1997 I. Žile, „Naselje prije Grada“, *Dubrovnik*, n. s., god. 8, br. 4, Dubrovnik 1997, 97–123.
- Žile 2001 I. Žile, „Arheološka istraživanja samostana Sv. Jeronima“, *Zbornik dubrovačkog primorja* 8, Dubrovnik 2001, 59–82.
- Žile 2003 I. Žile, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik 2003.
- Žile 2005 I. Žile, „The Dubrovnik Heritage from Antiquity“, u: M. Sanader (ur.), *Illyrica Antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević: radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb 2005, 455–468.
- Žile 2009 I. Žile, „Crkva sv. Pavla na lokalitetu Crkvine poviše Korita na otoku Mljetu“, u: M. Demović (ur.), *Brodolom svetoga Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta*, Zagreb 2009, 267–276.
- Živković 2007 T. Živković, „The Earliest Cults of Saints in Ragusa“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 64, Beograd 2007, 119–127.

MARTA PERKIĆ

A CONTRIBUTION TO KNOWLEDGE OF THE EARLY CHRISTIAN TOPOGRAPHY IN THE DUBROVNIK REGION

Topographic survey of identified and potential Early Christian archaeological sites, covered by this paper, encompasses the wider Dubrovnik region extending from the Dubrovnik Littoral and the Elaphiti Islands at its north-western end to the Konavle region in the south-east. It is based on available results of previous archaeological investigations and toponymic indications. The region corresponds to the border zone between the Roman colonies of Epidaurum and Naronā, and Early Christian dioceses of Late Classical Antiquity. Meagre historical sources on the diocese of Epidaurus have yet to be supplemented with corresponding material remains, which is an indication of the state of research and processing of archaeological finds. Geographical and landscape features contributed greatly to the settlement of the region and its orientation to the sea, with an important role played by the maritime routes extending along the eastern Adriatic shore. The main maritime route in this area went along the coast, from Konavle to the Elaphites, and then along their seaward and landward sides, that is, through the Koločep Channel. From there, the route passed through the Vratnik Straight to the Mljet Channel, and, along the northern shore of Mljet, continued north-westward. Very important to the safety of seafarers were the harbours of Molunat, Cavtat, Dubrovnik, Rijeka Dubrovačka, Zaton, Slano, Elaphites, and, finally, Polače. During the Roman rule, when it comes to land communications, the region was relatively close to the main Naronā–Leusinium–Scodra road, accessed by link roads which passed through natural gorges and over passes. The most important link road for Epidaurus was the one joining the aforementioned main road at the *Ad Zizio* station, and then continuing along the coast eastward from Epidaurum, through Risinium to Scodra. If we

consider the whole region, despite the numerous unknowns and the insufficiently researched archaeological material, we can observe the well-known processes of the development and spread of Christianity. These were present primarily in safe environments of the Elaphiti Islands, where the Christian community lived almost undisturbed, and the Dubrovnik region. The latter one developed within agricultural and country estates – private holdings, often owned by wealthy individuals. A high number of Roman toponyms, especially those with religious reference, present on the Islands and in the Dubrovnik Astarea belt, confirms not only the significance of Roman population in this area but also well-developed processes of the Roman-Slavic symbiosis. The most dominant among the preserved religious toponyms are those of St. George and St. Barbara. In the Dubrovnik region, churches were predominantly dedicated either to military cults, visible in the example of St. Michael (along with the two previously mentioned), the medical cult of Sts. Cosmas and Damian, or the Early Christian cults, that were, with St. Stephen, St. Peter, and St. John churches, among the well represented. At the same time, the cult of St. Mary deserves a special mention and it should be further researched, as indicated by the available finds in Dubrovnik, Cavtat, and Slano. The Roman-Slavic symbiosis is also present in the area that was controlled in the Middle Ages by the neighbouring Slavic lands, which is evidenced by the continuity of certain ancient cult sites and their titular saints. The concentration of religious toponyms is particularly high in the surroundings of Cavtat, including the small islands facing its port, which would seem to indicate that the current, nearly complete lack of knowledge about the Early Christian period in this region is primarily a reflection of the poor state of research. On the basis of this paucity of research, we can certainly assert that in Late Antiquity, within the assumed scope of the town of Epidaurum on the Rat Peninsula, life evolved in a somewhat reduced form, similar to that in other urban centres. Traces of Early Christianity should continue to be sought in the suburban zone, especially to the north of the town, in the direction of Obod. In Dubrovnik, the late antique archaeological layer is represented much more concretely than in Epidaurum, which corresponds to the continuous development of Dubrovnik and the gradual assumption of its role as a new centre. To date, efforts invested in gathering and evaluating all Early Christian finds recovered from the territory of the town have not resulted in any certainty regarding their origin in any of the religious buildings, although the concentration of finds was the highest in the oldest part of the town – the former *sexteria* of Kaštio, St. Peter, and Pustijerna. Recent research in St. Stephen's church has revealed that it was originally an early mediaeval church, built no earlier than the late 8th c., and, consequently, the Early Christian architectural fragments discovered in its lapidarium cannot be attributed to it. The only church within the area of the town confirmed to be an Early Christian church, and containing the corresponding elements of stone furnishings, is the church of the Transfiguration of Christ, the so-called *Sigurata*. However, that church is located at Prijeko, the last area encompassed by the town during its urbanization, and encircled by the town's rampart in the late 13th century. As regards the Early Christian finds recovered from the cathedral, it is worth remembering that the investigation of the earliest triple-nave basilica lying under the cathedral halted at its last pre-Romanesque to Early-Romanesque phase, which means that its original layer has not been completely explored. On the other hand, one should take into consideration the regular mediaeval practice of reusing and remodelling classical pieces of architectural decorations, especially those made of marble. Evidence of this has been recorded on many monuments located along the entire Adriatic coast. The earliest layers of graves whose construction suggests that they originated in Late Antiquity have been identified by the saint's memorial, a quatrefoil building erected by the earliest triple-nave basilica. However, analyses suggest that the graves date to the early mediaeval period – the first layer originated between the second half of the 8th c. and the late 9th c., and the second in the 10th or 11th c. Such findings confirm that there was a strong classical tradition and long-lasting presence of the Roman element in the town, reflected in various fields, including burial practices. The archaeological investigation of the cathedral has yielded an exceptional collection of numismatic finds consisting of over 700 coins, which reveal all phases in the town's development. We should particularly point out the prolific emissions of coins from the 4th c., and, after a certain suspension lasting from the end of the 4th c. to Justinian I, a new increase in the 8th c., and especially in the 9th c. As for the Byzantine coins, their most prolific emissions originated in the 10th – 11th c. In Epidaurum, the majority of finds discovered to date (especially the epigraphic remains) dates to the early Principate. Interesting numismatic finds have been made during the investigations of Sustjepan, with

the most prolific emissions from the 3rd and 4th c. Together with a previously known golden coin of Emperor Phocas, coins of Justinian I and Justin II are the only late classical coins discovered in the territory of Epidaurum. Once again, it is noteworthy that this is a result of the current state of research, and that the example of the investigation of the Dubrovnik cathedral demonstrates the extent to which archaeological excavation can modify or supplement information about a town's development. Along with numismatic finds, other archaeological remains also indicate that Dubrovnik experienced robust growth during the 8th c., which was marked by the renovation of Early Christian churches all over its territory. In the late 8th c. and 9th c., new churches were also built, reflecting the strengthening of ecclesiastical organization. The earliest Dubrovnik cults belong to this horizon, with the cult of a group of saints (Sts. Pancras, Nereus, Anchilleus, Domitilla and Petronilla) as the most prominent among them, and the cult of Sts. Sergius and Bacchus, who went down in the local tradition as the town's oldest patrons. The Pancras cult is specific to Dubrovnik, and it was recorded also by the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus in the 10th c. The growth and spread of this cult in the Dubrovnik region is undoubtedly linked to the transfer of relics which must have been brought to the town around the middle of the 8th c. Be that as it may, it is clear that, while developing its identity, Dubrovnik created its own cults which were maintained for a long time, even after the introduction of the cult of St. Blaise. If we compare archaeological and historical sources, we have to mention the most important geographical source for this region, dating to Late Antiquity – *Cosmography* by Anonymus Ravennas, written no later than the early 7th c. In it we can find the first mention of Dubrovnik in the phrase *Epitaurum id est Ragusium*. The *Cosmography* is important to the study of history of localities which developed as towns (*civitates*) in Late Antiquity, such as Ston and Dubrovnik. The quoted phrase complements archaeological evidence on late classical Ragusium, which has already been identified as a Christian centre. The state of research on Epidaurum does not allow us to discount it as the seat of the Epidaurus diocese, whose existence in the 6th century is confirmed by historical sources, but the hypothesis that the bishop's seat was transferred to Ragusium, which is clearly implied by the available finds, can only be confirmed by more concrete archaeological evidence.

Keywords: *Early Christianity, archaeological topography, sacral toponymy, Dubrovnik, Primorje, Elafiti, Župa, Konavle*